

ԴԵՐԵՆԻԿ ԴԵՄԻՐՃՅԱՆ

ԵՐԿԵՐԻ
ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

IV

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ ИМ. М. АБЕГЯНА

ДЕРЕНИК ДЕМИРЧЯН

СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ

В ЧЕТЫРНАДЦАТИ ТОМАХ

ТОМ

IV

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1978

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
Մ.ԱՐԵՂՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

291.981

ԴԵՐԵՆԻԿ ԴԵՄԻՐՃՅԱՆ

ԵՐԿԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

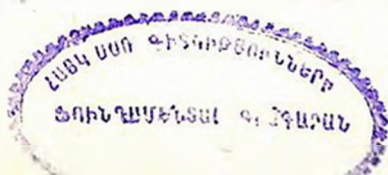
ՏԱՄՆՉՈՐՍ ՀԱՏՈՐՈՎ

ՀԱՏՈՐ

IV

A
" 60560

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1978

Խ մ ր ա գ ր ա կ ա ճ կ ո լ ե գ ի ա
 Ս. Բ. ԱՂԱՐԱՐՅԱՆ, Ա. Ա. ԲԵԺԱՆՅԱՆ, Խ. Մ. ԳՅՈՒԼՆԱԶԱՐՅԱՆ,
 Ա. Գ. ԶԱՔԱՐՅԱՆ, Ա. Մ. ԻՆՃԻՅԱՆ, Վ. Ս. ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆ

Տեխնոլոգիական և ծանոթագրեց
 Զ. Մ. ՄԻՐՁԱՐԵԿՅԱՆ

Հատուկ խմբագիր
 Խ. Մ. ԳՅՈՒԼՆԱԶԱՐՅԱՆ

Ա Կ Ն Ա Ր Կ Ն Ե Ր

Ս Ա Խ Ա Լ – Տ Ո Ւ Թ Ա Ն

Եղի՞լ եք Սախալ-Տութան, անցե՞լ եք էդ անապատ լեռնա-դաշտով: Ո՛չ մի ծառ, ոչ մի շունչ: Եվ զուր չեն ասել Սախալ-Տու-թան՝ մորուք-բոնող ...այո՛, երբ պատանքած ձմեռը սառցե մատներով կճանկի մորուքդ ու հուպ կտա՝ նոր կիմանաս էս բառի զորությունը: Ամառը բմբլոտ գառան խոտն է նրա բնակիչը, ձիա-վոր հովը նրա վայրի ալցելուն: Սա էլ որ չի գալիս ու շափ գցում իր խելառ ձին, թռչում ժռռտների վրա ու պտտվում դաշտի մեջ՝ կռանում, գալարում է գառան խոտը և օձի պես շվացնում: Զըլ-դըր² լճի հարազատ զավակն է նա. նրա վայրի արգանդում է նա թռկերը կտրտել. էնտեղից է փախել. ճամփին մարդ չի տեսել և սարերից չի իջել: Մռայլ ցիներն է նրա խաղը դիտողը. ահա քարի գլխին ցցվել՝ նայում է իր ազատ հայրենիքին: Փամին ծռում է նրա պոչը, թռցնում փետուրը:

Ինչքա՞ն բարձր է Սախալ-Տութանը: Ասկա բարձրացիր էս մի բլուրն էլ՝ և ձեռդ կկաշի երկնքի կապույտ առաստաղին:

Ուրիշները չեն սիրում էս անապատի ամալությունն ու տրտմությունը. բայց դա իմ սերն է, իմ մոլությունը: Որ չեմ նա-յում նրա ավլած մաքուր դաշտերին՝ միտս է գալիս վայրենի ման-կությունս: Եվ էստեղից անցնելիս՝ ընտրում եմ ուշ իրիկունը, երբ հորիզոնի անդունդներում մարում է օրվա ճրագը և Սախալ-Տու-թանի ձորակներից խավար վիշապը շռում է իր սև ճանկերը և գալիս շնթռում լեն դաշտի վրա: Նստում եմ տրոյկան, և ով որ ջարդվում է նրա վրա՝ ես հանգստանում եմ, առողջանում:

Պհոք է տաք փաթաթվել. թեև ամառվա կեսն է, բայց քամին

Թրի պես է կտրում: Գնում ենք. ձիերը՝ զի՛լ, զի՛լ, զի՛լ, տրոյկան՝ չը՛խ, չը՛խ, չը՛խկ. իսկ ես՝. ես չգիտեմ ինչ. մեջս մի վայրի կրակ է լցվում: Դառնում եմ կառապանին.

— Է՛, բարեկամ, քնե՛լ ես՝ ի՛նչ է:

Կառապանը շուռ է գալիս և ժպտում.

— Թոցնե՛մ երկու աբասին:

— Ապա ի՞նչ. ինձ ինչի՞ տեղ ես դնում:

— Ի՛նչ իմանամ, աղա՛, ասում եմ շտաս:

— Է՛, սարսաղ հո չես, Թոցրու:

Կառապանը հավաքում է սանձերը, փաթթում թևին, մտրակը պտտեցնում ու շրա՛խկ ձիերի մեջքին:

Կառքը սաստիկ լիափահարվում է ու՝ տղա ես տրոյկից վեր մի՛ ընկնի: Թռչում է արագ, վտանգավոր և հաճելի շափերով: Ճամփի քարերը, փոսերը հալվում դառնում են մի հեղեղ, որ հետ է հոսում:

— Թռի՛,— գոռում եմ վայրենու պես: Մտրակը շվացնում է, ձիերը փռնչում, գլուխները հետ ծռում, բաշերը փոփոացնում. ոտները ուռել, փոթ-փոթ են գալիս, աչքերը կատաղի են, քարերը կրակ են հանում:

— Տո Թռի՛, հե՛րն անիծած աշխարքի:— Հանկարծ միտս է գալիս պատանու՞թյան խելառու՞թյուններս, Թռչում եմ կառապանի մոտ, սանձը խլում ձեռներից ու թափ տալիս:

— Ահա՛ հա՛ հա՛ հա՛ հա՛, պեծիրդ կհանեմ,— մոնչում է վայրենացած կառապանը ու խելագարի պես ձաղկում ձիերին: Ահա մի վտանգավոր պտույտ. մոտն էլ մի փոս, քարերով լիքը. ջհանդա՛մը, շրջվում է՝ շրջվի:— Տո քշի՛...

Ձիերը եռում են, եռում ես դու էլ. Թռչում ենք պտույտն է՛լ, քարերն է՛լ, փոսերն է՛լ:

Ձիերի վազքը դանդաղում է. նրանք ոտները քաշ են դրում. հասնում ենք Սախալ-Տուֆանի ամենաբարձր կետին: Է՛հ, բավական է. երեք վերստ Թռանք, կարծես մի վայրկյանում: Կառապանը սանձերը քաշում է: Ձիերը կանգնում են, նրանք փրփրակալել են:

— Ա՛յ մատաղ քեզ, Սևո ջան,— ասում է կառապանը, իջ-

նում կառքից և դնում ձգում է ձիերի բաշերը: Նրանք խոր շունչ են քաշում:

Շրջակայքը լուռ է և մութ: Սարերն ու բլուրները անհեթեթ ձևերով պառկել՝ ականջ են դնում աստծուն: Հեռուն, ձորակում քամին շունչը պահում է և ականջ դնում զարմացած: Մի ծպտուն որ ասես՝ չկա հսկա լեռնադաշտում: Մաքուր լռությունից ականջներդ թշշում են: Երբեմն միայն փռնչում է ձին և կոտրում լռությունը:

Մութն է, ոնց որ թանաքի ծով: Երկինքը պայծառ, խոր և հորիզոնի սև շրջանակը պատուհանից բացում է երկնքի կապույտ տափաստանը դեղին աստղերով ծաղկած, և ինչքան մոտիկ եմ երկնքին. գլուխս երկարած նայում եմ նրան, որ ավելի լավ տեսնեմ, թե ինչ բաներ են էն աստղերը: Եվ իսկապես՝ ի՞նչ կա նրանց վրա... ո՞ր են սլանում կրակե կառքերը: Ու դնում ենք. ձիերը, հս, կառապանը. դնում են և աստղերը...

Է՜հ, սիրում եմ Սախալ-Տուֆանը, ամեն անգամ, երբ գիշերով բարձրանում եմ նրա երկնամերձ սեղանին, ինձ թվում է, թե երկինք եմ դնում:

Լ Ե Ն Ի Ն Ա Կ Ա Ն Ի

Գնացքից իջնում ենք Լենինականի կայարանը և կառքով անցնում ենք քաղաքը—երկրորդ «մեծ» քաղաքը փոքրիկ հորհրդային Հայաստանի:

Ահա վերջապես նրա շոր ու ցամաք փողոցները, տափակ տները, խոնավ, սև պատերը, հայացրած ցուցանակները: Առաջվա պես՝ էլի բիրլիական արևանքը նստած են դռների առջև, «պիվ-նոյներում» և սրճարաններում դարձյալ զվարճախոսում է Լենինականի Տարտարենը²—ճիշտ է, մի փոքր սմբած ու շշկլած:

Մենք տեղավորվում ենք մի հյուրանոցում, որի դռների վրա գրած է «Ֆեդերացիա», իսկ պատին՝ «Անգլիա»: Իհարկե շուտով հաշտվում ենք այդ զվարճալիքի հետ, որովհետև արդեն մինչև հյուրանոց հասնելը՝ աչ ու ձախ կարդացել ենք քաղաքի ցուցանակները. Ֆլճյանի «պանդոկը» (իմա՝ ПОСТОЯЛЫЙ ДВОР), «առևտրական վաճառատուն» այսինչի, «անուշարան» այսինչի, և ուրիշ շատ մխիթարյան հայերենով կազմած ցուցանակներ: Կուզեի ասել՝ միամիտ հայերենով կազմած, բայց քանի որ լեզվական հարցերի տեղը չէ՝ անց կենանք:

Օրը կիրակի է: Գնում ենք «Բանվորի»³ խմբագրատուն, որ գտնվում է Լուսբաժնի մեծ շենքի կողքին, այգու դիմաց: Առջևը Մարքսի հրապարակն է: Այստեղ է խմբվում երիտասարդութունը, տպագրիչներ, ժուռնալիստներ, բանաստեղծներ, բանվորներ և այլ աշխատավորներ՝ վերից վար նոր, անծանոթ դեմքեր: Ասում են, խոսում, ծիծաղում, վստահ իրենց անհիլիքի վրա, հուսադիր և ուրախ: Այս սերունդն է Լենինականն ստեղծողը. այս է, որ գլուխը

քարին տալով, քարը՝ գլխին, կերպարանափոխում է Ալեքսանդրապոլը Լենինականի:

Լենինականն և ուրիշ ոչ մի անուն չէր սաղի այս քաղաքին: Եվ այս ասում եմ անշուշտ ոչ քաղաքականությամբ զբաղվելու դիտավորությամբ, այլ սարդապես կոլտուրականի մտքով: Լոթինների, արլանների, լոպպազների ու տերտերների քաղաքը սկսել է իր կերպարանքը փոխել: Նա ունի կանոնավոր երկաթուղային դեպո, շատ շուտով կվերջացնի մանածագործարանի շենքը և կըսարքի մեքենաները, քարել է գլխավոր փողոցները, ունի սապոնի, գարեջրի գործարաններ, մուզեյ, արգեն սպառնալի կոոպերացիա, և ի՞նչ եք ուզում՝ շատ կանոնավոր, կարգին հայախոս օպերա⁴: Նաև եթե հաճելի է, շատ սրտաբաց զբոսարան-բուր, որտեղից ձեր առջև բացվում է ամբողջ Շիրակն իր Արագածով, որը սավառնում է հորիզոնում հսկայական արծաթե աերոպլանի պես՝ ասենք նոր կենցաղի ոճով, թեև ֆուտուրիստ⁵ չենք:

Եվ քանի որ իսկական ճամփորդական նկարագրություն չենք անհիւ (Լենինականը Հայաստանի քարտեզում ճերմակ տեղ չէ)⁶ ուստի թույլ տվեք «վառարանից շսկսել վախճ»⁶, այլ միայն հաղորդել սոսկ տպավորություններս:

Բաղմազան տպավորություններ, որ առիթ են տալիս շատ խորհրդածությունների: Պատահած տեղն այցելում ենք: Ահա «Յոթ-վերքը»⁷: Մտնում ենք ներս. հենց դռան մոտ մի իսկական լուսավորչական բազկատարած աղոթում է: Մի քանի շիրակցի կանաչ իրենց երեսաներով եկել են «Մայր Աստվածածնա վանքը»: Նրանցից մեկը դառնորեն լալիս է: Մի տերտեր է մոտենում մեզ և տանում Աստվածածնա պատկերի մոտ, ուր կան մի քանի ձեռագրեր: Մեզ հետ ներս է մտնում գեղջուկ կինը, և ամենքս անցնում ենք մեր գործին—նա լաց է լինում Աստվածածնա պատկերի առաջ, մենք դիտում ենք ձեռագրերը, իսկ երիտասարդ տերտերը բացատրում է: Յույց է տալիս մի արծաթակազմ ձեռագիր ավետարան և հայտնում, որ դա գրված է 300 տարի առաջ «Թադեոս առաքյալի ժամանակ»: Իհարկե մենք մի փոքր կարմրում ենք մեր տգիտությունից: Մենք միայն Մաթուս աղային գիտեինք, որ ապրել է 900 տարի⁸: Բայց որ Թադեոս առաքյալը 1700 տարե-

կան էր, այդ մի հազվագյուտ նորութիւնն եղաւ մեզ համար: Հիշատակարանից երևում էր, որ այդ ավետարանը դժմաշինցի է, մի անգամ հրդեհված, մի անգամ էլ գետի մեջ թաքնված է եղել «անօրեններից», և ձկները բաւական կրծել են մի կողմ: Ու մինչ մենք գիտում էինք այդ ձկնկեր ձեռագիրը՝ շիրակցի կնիկը լացակումած աչքերով մոտեցաւ մեզ ու ինքն էլ սկսեց դիտել ու լսել մեր գիտական հարց ու պատասխանները: Մի անհուն վիշտ և մորմոքող կսկիւծ կար նրա աչքերում, որ երբեք չեմ մոռանա:

Հեռացանք եկեղեցուց, բաւական գիտական տեղեկութիւններ իմանալով:

Ահա և շուկան, լեռնականի ստամոքսը: Մթերքը լի է և էժան, մինչև անգամ նկատելի է մաքրութիւնը, որ առաջվա շուկաների համար ստորութիւն էր համարւում: Ընդհանուր ժխորի միջից լսվում է մրդաւաճառի դուռը. «Լաւ ծիրանը պարպաւ, վա՛յ շուտողին, քելե՛ք, հայե՛ր, տանձ ու խնձորը օչերեղով կը ծախենք»: Եւ նայում ես «օչերեղին», ուր մի հատիկ մարդ չկա:

Մտնում ենք մի սրճարան, որի պատերից կախված է դճուռների մի դարհուրելի քանակութիւն: Բանից դուրս է գալիս, որ սրճարանը միաժամանակ զուռնաչիների ռեզիդենցիան է: Նստում ենք սուրճ խմելու: Դիմացնիրս նարդի են խաղում: Մեկը երևի վաճառական է: Երկու ֆինջան սուրճ են բերում երկու խաղացողի համար: «Ինչո՞ւ երկու հատ բերիր»,— հանդիմանում է վաճառականը և ակնարկում է, որ իր երկու կողմը նստածների համար էլ բերեն:

Գլումբեցին ինչպե՞ս կարող է աննկատելի նստել, վեր կենալ: Մի բան միշտ աչքի է զարկում լեռնականի մեջ: Ամենուրեք մի հետաքրքիր երևույթ, մի առանձնահատկութիւն, մի կուրյոզ դբաղեցնում է աչքդ:

Անցնում ես գլխավոր փողոցներից մեկով: Ահա ամբողջ մայթը բռնված է մարդկանցով: Ահագին մի խումբ թափվել է ինչ-որ բանի վրա: Կարծում ես, թե մեկն ուշաթափվել է, կամ Հնդկաչինից շտեմնված ապրանք են բերել ծախելու: Մոտ ես գնում և ի՞նչ ես տեսնում: Կիսազրազեւ մի մարդ, պատառտած շորերով, նստել՝ «Ասլին ու Քյարամն է» կարդում: Կարդում

է հեղեղով, ծանր: Բայց շրջապատողները լսում են ամենայն ջերմեռանդությամբ: Կամ տեղական լրագրում կարգում ես, որ երաժշտական ստուդիայում սովորում են 600 թաուիստներ և ջութակահարներ:

Հաշվետուն հույս է հայտնում, որ եթե դործերն այսպես զնան՝ շատ շուտով դրանց թիվը կհասնի հազարի:

Արդյոք հաշվետուն մի փոքր չի՞ չափազանցեում... Ամբողջ Լենինականը կլիողնի իր բան ու դործը և կմտնի երաժշտական ստուդիա: Ապահովաբար նրանք չեն իմանում, որ իրենց քաղաքում ստուդիա կա: Լենինականը տեքստիլ գործարան ունենալուց առաջ ինքը մի գործարան է բանաստեղծների և աշուղների:

Լենինականը հումոր ունեցող քաղաք է: Նրա մեջ պոստենցիալ եռանդ կա: Քաղաքի բնիկը եկվորի հետ շուտով է մտերմանում և լծվում կուլտուրական աշխատանքի: Լենինականցին հետաքրքրվող է, անհանգիստ: Նա հեշտությամբ է վարակվում հասարակական, քաղաքական, կրոնական շարժումներով: Երկաթուղու դեպոյի բանվորների մեջ շատ Լենինականցիներ տեսանք: Երեւի նախկին արհեստավորներից շատ կան նրանց մեջ:

Գնում ենք ջրանցքը՝ տեսնելու:

Դարձյա՞լ ջրանցքը... Այո, ճիշտ է, շատ գրվեց այդ մասին: Թերեւս ճիշտ լինի այդ նկատողությունը: Բայց չէ՞ որ այդ հարցը կարելի է տալ նաև այն բաղմահաղար այցելուներից ամեն մեկին, թե ինչո՞ւ են զնում տեսնելու մի հասարակ բան-ջրանցքը: Մանավանդ, որ շատ անգամ նկարագրվեց և նկարվեց այդ ջրանցքը:

Այստեղ մի ուրիշ հոգեբանություն կա: Ամեն այցելու կամենում է իր աչքով տեսնել այն գործը, որ կատարվում է: Եվ նպատակահարմար գործը: Մենք ապրում ենք Հայաստանի իրականության շրջանում: Ֆրազների շրջանն անցել է: Զրանցքները մեր երկրի պատմության կատարյալ բեկման կետերն են: Նրանք մեկն են մեր կյանքը կերպարանափոխող այն ֆակտորներից, որ իրար հետեից պիտի գան: Եվ Հայաստանի տնտեսական վերաշինությունը, նրա տնտեսության ինտենսիֆիկացիան կլուծեն նրա բոլոր հարցերը: Այդ բարձր տնտեսությունը պիտի բարձրացնի հայ աշխատավորության կուլտուրականությունը և նա է, որ նրան պիտի դարձնի և՛ զիտակից, և՛ ուժեղ:

Այս բնագրով է, որ մենք շարունակ այցելում և շարունակ նկարագրում ենք մեր ջրանցքները:

Կառքը սլանում է ձորափով: Ամալի է այդ ձորը: Տարօրինակ, դաժան ժալոերից կախվել են խխտ ստվիւրներ և թանաքի պես թափվում են ցած: Դեղնակարմիր շիրիմի նման գետափին բարձրանում է Մարմաշենի վանքը¹⁰:

Արևն այրում է ամբողջ Շիրակի դաշտը, ողողում ինչ-որ անհասկանալի թախիծով: Զորը, քարափները, հեռավոր ճամփաները համակված են այդ թախիծով: Դա հատուկ է լեռնային, ամալի բնության:

Ահա և ջրանցքը: Իջնում ենք կառքից ու մտնում նրա ավազանը և գնում դեպի վեր: Քանի հողաշերտի շրջանն ենք՝ ջրանցքը թվում է հասարակ բան. բայց ահա մտնում ենք տունելը, որ փորված է համառ քարի մեջ:

Հասարակ տունել, և ո՞ւմ պիտի դարմացնես նրա նկարագրությամբ: Տունիկներ շատ ենք տեսել: Բայց այսպիսի գործ Շիրակը չի տեսել—այս է կարևորը:

Այս ամալի ձորափին, ուր դեղնա-կարմիր մամուռի մեջ թախծում է հնադարյան վանքը, և որի մոտերքը, գետինը փորփորելով, բնակարան է դարձրել ուրարտական գյուղը, մեծ գործ է այդ ջրանցքը: Ահա Կապս գյուղը, ահա և նրա կողքին տեխնիկական և վարչական մարմինների բնակարանները: Այնտեղ որջեր, այստեղ մոտորներ, շոգի, եռուն աշխատանք: Այս համեմատություներն է, որ մեծացնում է նշանակությունն ամեն իրի, ամեն ձեռնարկության:

Փոքրիկ շինություններ են այդ բնակարանները: Էլեկտրական լույսի կայան, բաղնիք, խոհանոց-ճաշարան, վարչության գրասենյակ, բանվորների կացարան, հիվանդանոց, ակումբ, բեմ, ընթերցարան և ժողովների հրապարակ... Բոլորը միմիատյուր, բայց անհրաժեշտաբար ներկա: Հոգ չէ, որ ջրանցքի գործն ավարտվելուց հետո այս շինությունների մեծ մասը պիտի վերացվի, ինչպես ասաց ինձ <եններ> Ակիմովը: Բայց սկզբունքը պիտի գործադրվի: Բանվորն իր օրական գործից հետո պիտի հաղորդակից լինի կուլտուրական նախագիտելիքների, զբոսանքի:

Ես չկարողացա գնալ մինչև տունելի վերջին ծայրը: Յուրտ էր տունելում և խոնավ: Ընկերներս նկարագրեցին այն աշխատանքը, որ կատարվում է ներսը, այդ խոնավության ու ցրտի մեջ: Ուրեմն այնտեղ, ուր ես չեմ կարողանում մի կես ժամ անցկացնել իբրև դիտող՝ մարդիկ կան, որ իրենց կրծքով ճամփա են բաց անում ժայռի մեջ, կռիվ են մղում նրա դեմ ամիսներ շարունակ... Եվ քանի՜ այդպիսի «ժայռեր» կան ներքին և արտաքին, որոնց դեմ կռիվ են մղել ու մղում են այդ մարդիկ:

Երբ «Հիմնարկությունները» դիտելով անցանք «գրադարան-ընթերցարան», որ մի լուցկու տուփ էր իսկապես, և երբ տեսա գրադարանապետին, որ միկրոսկոպիկ սեղանի առջև կբաժ դասավորում էր լրագրերը՝ խոստովանում եմ, որ սիրտս նեղացավ այն անհրապուրիշ, դժվար պայմաններից, որոնց մեջ առաջ է տարվում մեր երկրի շինարարական գործը: Ուղղակի խղճի պարտք կա ամեն մի խոր<հրդային> Հայաստանի բարեկամի առջև թե՛ բուն երկրում և թե՛ արտասահման՝ հարգել և օգնել այս տեսակ ձեռնարկներին և վերջ տալ շատախոսություն: Ասենք՝ այդ շատախոսությունը կարևորություն էլ տվող չկա:

«Նա» փորում է իր ջրանցքը և դրանից դուրս ուրիշ բան չի ձանաչում:

Ջրանցքը նրան շատ բանից կփրկի:

Եվ գեղեցիկ է լենինականցու հետևյալ «լուպսլազ» խոսքը.

— Կանալը լավ պրծուց մեզի: Թե չէ՝ էդ կաթն անիծած Աստվածամուկներն շատ քաշեցինք:

* * *

Այցելեցինք ամերիկյան որքանոցներից միեւր: «Կանգնի՛ր» գրված է «սահմանի» վրա անգլերեն, ռուսերեն և հայերեն: Կառքը կանգնում է: Առաջ է դալիս «սահմանապահը», մենք բացատրում ենք մեր այցելության նպատակը և թույլտվություն ստանալով ներս ենք մտնում:

Շուտով մեզ առաջնորդում են հաստատության զանազան մասերը, որ նախկին զորանոցներ են:

Տխուր տպավորություն:

Հաղարավոր մանկական հոգիներ—հաղարավոր հոգեբանություն, հոգեկան կյանքի մի ծով՝ փակված զորանոցների մեջ:

Պայմանները նրանց տվել են այն, ինչ հնարավոր է առայժմ— նրանք ողջ-առողջ են, ստանում են որոշ չափով ուսում և արհեստ: Եվ ոչինչ քննադատել չենք կամենում: Միայն տպավորվում ենք:

Մրջուկների ձվերի պես ծնվված են լցված նրանք—այդ ճեմակազգեստ որբերը: Պատերի տակ, «փողոցներում», խաղատեղերում, սեղանատների առջև:

Մանուկներ, մանուկներ, մանուկներ... հոսում են գետերի պես, և աչքերդ շաղվում:

Ամեն միևն մի պատմություն է: Հայացքդ ուղում է կանգ առնել ամեն մեկի վրա, տեսնել նրան, թափանցել նրա հոգին, բայց հնար չկա: Նրանք շատ են, ազատ անցնում-դառնում, խուսափում են իսկույն, և միայն տեսնում ես մի բազմություն՝ երևույթների, ուրուների: Եվ սա հեքիաթ չէ, ոչ էլ երազ:

Մտնում ենք ճաշարանը: Անվերջ սեղաններ, ամաններ, միանման ամաններ, որ սրբում են մանուկները՝ իրար մոտ, սիմետրիկ դնում անվերջ դգալների, հացի պատառներ... Խոհանոցում աշխատում են դարձյալ իրենք, մանուկները: Դրած են իրար մոտ միանման կաթսաներ, ուր եփվում է կերակուրը, մեծ տաշտերի մեջ, անկյուններում անվերջ բեռներ, կարտոֆիլի, կաղամբի, ահագին քանակ միանման հատիկների, կտորների շեղջերի...

Ննջարան... անվերջ մահճակալներ, սրբիչներ, դարձյալ ննջարան, ու կրկի՛ն, նորի՛ց, էլի՛ մահճակալներ...

Ամենուրեք համաբնիկ, թվեր՝ մահճակալի, սրբիչի, մանկան: Մանկական հոգո՛ւ...

Ահա դույզ-դույզ շարած տանում են նրանց ճաշարան: Ահա մի ուրիշ խումբ բերում են ճաշարանից: Շատ են փոքր նրանք, դեռ նոր են աշխարհը տեսնում: Ահա «օրիորդը» բռնել է նրանցից մեկի ձեռից և իր հետևից տանում է մյուսների շարանը: Ու նրանք գնում են՝ մղված ինչ-որ մի ճակատագրական ձեռքով, գնում են լուրի, հնազանդ:

Ահա բալերը, խաղատեղերը: Այնտեղ ֆուտբոլ են խաղում:

Մինը հեռվում շվի է ածում: Ահա մի ուրիշը փովել է մեջքի վրա դաշտում և մեն-մենակ ընկած է ինչ-որ մտքի հետև:

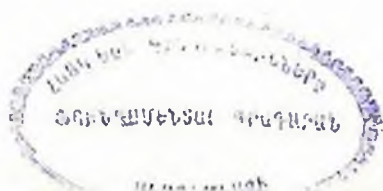
Ահա և արհեստանոցը՝ փականագործական, դարբնի, կոշկակարութեան և ատաղձագործութեան: Նաև բրուտանոց: Այդտեղ սովորում են միայն տղերքը՝ համաձայն իրենց հակումների: Բաժիններ կան, ուր աշակերտը պիտի սովորի սկզբնական դիտելիքներ, ցույց տա ընդունակություն և անցնի ավելի բարձր աստիճանի: Արվեստի ուսումն ու ծավալը մեծ չէ: Բայց որբերը ցույց են տալիս մեծ ընդունակություն: Փորձեր են անում մի-մի բան հնարելու, ստեղծագործելու: Մենք վրա հասանք մի պատկերահանգեսի: Շատ շնորհալի գործեր կան այդ պատկերների և արձանների մեջ: Վանիկ, Շավարշ, Սարգիս, Մամիկոն, Հմայակ—սրանցից մեկն ու մեկը ապագայում անուն է հանելու իբրև տաղանդավոր նկարիչ: Սրանք 12—14 տարեկան տղաներ են: Հետաքրքիր է Սարգսի «Սալերը», «Մեր գյուղից դալիս եմ արտը», «Արտից վերադառնում եմ տուն» հիշողություններ իր 1916 թվի կյանքից: Մի կոմիկ տեսարան՝ «Դասերդ լավ սովորեք»—ուսուցիչը դասարանում: Շավարշը նկարում է որբանոցային կյանք: Հմայակը՝ աշխատանքի տեսարաններ: Չեմ հիշում սրանցից որի ձևով գործն է մինուրը արկղիկ՝ գեղեցիկ բանվածքներով:

Շնորհակալություն ենք հայտնում մեզ առաջնորդող կառավարչուհուն, որ զարմացնում է մեզ իր հուանդով և ջերմ սիրով դեպի երեխաները, նաև ահաբեկիչ հիշողությամբ ամեն անվան, ամեն գործի մանրամասնությամբ:

Եվ հուանում ենք այն վայրից, ուր ապրում են ամենաընդունակ տղաներ, որ ապագայում՝ ավելի հաջող պայմաններում՝ պիտի դառնան մեր սոցիալիստական հայրենիքի ուժեղ քաղաքացիները:

• • •

Երկաթուղու դեպոն: Անպատճառ որոշել էինք գնալ: Հետաքրքիր է՝ մի հինգ-վեց տարի առաջ կգնալի՞նք դիտելու այդ դեպոն: Խոստովանենք—ո՛չ: Սակայն պատերազմը, մեծ հեղափո-

խությունը, վերջին տարիների իրադարձը մեզ դարձրել են ռեալիստ: Երկաթուղի, դեպո, վագոնի նորոգություն, նոր շոգեմեքենա—այս ամենը հարևանցի զբոսանքի առարկա չին: Դրանք սերտ կապված են մեր կյանքի առօրյայի հետ:

Մեր հայրենիքի վերաշինությունը միայն հայրենասիրության հարց չէ: Ամեն մի նոր շոգեմեքենա, նոր վագոն, ամեն մի նոր գործիք, նոր մատերիալ ազդում է մեր առօրյա, անգամ անձնական տնտեսության խնդրին:

Մենք անձնական փորձով գիտենք, թե մեր տնտեսությունը որ չափով կապված է համաշխարհային տնտեսության հետ, և այդ տնտեսության շարժումները որքան անմիջապես ազդում են մեր երկրի շարժումներին:

Եվ մենք, գրագետ մարդիկ դառնում ենք «տնտեսագետներ» ու գնում ենք դեպո տեսնելու և հետևելու:

Բանվորներն էլ իրենց կողմից ցույց են տալիս առանձին եռանդ բացատրելու, ցուցադրելու, սովորեցնելու:

Եվ ի՞նչ. սովորում ենք բանվորներից: Սա էլ նրանց «գրական արվեստն է»: Եվ ահա մեր ընկերներից մեկը հանում է ծոցատետրը և (որպեսզի չմոռանա իր թղթակցության մեջ հիշելու), մեկ-մեկ հավատարմությամբ նշանակում է, թե շոգին որտեղից ուր է մտնում և ուր դուրս գալիս և ի՞նչ է կոչվում այսինչ պտուտակը...

Մի փոքր ձեռ ենք առնում նրան:

Ախր այդ մանրամասնությունները ամեն կուլտուրական մարդ տեսած է ավելի բարձր կուլտուրական երկրներում, օրինակ Թիֆլիսում, հիմի կենիսակառնի դեպոն ի՞նչ մի նշանավոր բան է: Բայց այստեղ մի բան կա ճշմարիտ,— դա նոր հետաքրքրություն է մեր տնտեսական կյանքի և տնտեսական քաղաքականության: Սա նոր կուլտուրայի սկիզբն է: Երբ բանաստեղծը գրի է առնում բանվորի բացատրությունները և բանվորն էլ երկար-բարակ բացատրություններ է տալիս, ուղղակի ուզում է սորվեցնել՝ այստեղ նկատելին այն չէ, որ «վինտերն ու շոգու շարժումները» չպետք է արձանագրել և կարիք չունի բանվորը մտնել մանրա-

մասնությունների մեջ—այստեղ կարևորն այն է, որ ամենքը ձեռք-տուժ են սովորել ու սովորեցնել նոր կյանք:

Բանվորները ցույց են տալիս «հիվանդ», «կիսառողջ» և «հանգստյան եկած» շոգեմեքենաները: Ահա մի ուրիշ տեղ վազոններ են նորոգում: Երբեմն նորոգում են շոգեմեքենաներ ու վազոններ և մի որևէ տոնի առթիվ նվիրում պետության: Աշխատանքը կատարվում է ձրի, զողացված ժամերին, դեսից-դենից հազար ու մի մասեր իրար բերելով, սարքելով:

Դեպոյից անցնում ենք բանվորական ախոյ: Շատ կանոնավոր մի շենք, Շիրակի դաշտի հենց դռանը:

Նայում ենք զրադարան-ընթերցարանը: Սեղանների վրա փռած են հին ու նոր գրքեր, որոնց մեջ մոլորված աչքերով ինձ է նայում... «Սեբեոս եպիսկոպոսի պատմությունը»: Գրադարանը կարգի է բերվում, հույս կա, որ կհարստանա շատ շուտով:

Տեսանք ուրիշ շատ շինություններ և «սեմաֆորից սեմաֆոր» ամեն ինչ կարգին գտնել համարձակվելով, զոհ հեռանում ենք կայարանից:

Հետևյալ օրերը նվիրում ենք քաղաքի այլ մասերի այցելության: Տեքստիլ գործարանը դեռ պատրաստության շրջանումն է: Միայն մեքենաները տեսանք:

Հիշատակելի է նաև լաբորատորիան, ուր կա մի բրուտանոց և ուր հիմք է դրած երկրաբանական մուզեյի:

Այսպիսով, հին Ալեքսանդր հետզհետե դառնում է նոր Լենինական: Հինն ու նորը իրար կողքի դեռ ապրում են: Իհարկե, հինը տեղի կտա, բայց նա դեռ ունի ուժեղ տրագիցիա, որ հետզհետե պիտի թուլանա:

Կայարանումն ենք. սպասում ենք գնացքին: Հետզհետե լըցվում են ճամփորդները: Բոլորն շտապում են:

Անվրդով են միայն երկու-երեք հոգի: Նստել են սեղանի շուրջն և ստամոքսները պնդում են: Աշտարակ պիտի գնան: Ամբողջ գիշերը խմել են, ամբողջ աշխարհը պիտի տեսնի և եկել հիմի հրապարակով «թաշախուստ» են բանեցնում: Ականջիս է հասնում.

—Այ օղուլ, ես իմ տունը շաքար չեմ ջարդե՝ դուն կուղես որ աս հոր-հորի անխժաժ աշխարքը փետ ջարդեմ:

Գնացքը շարժվում է: Ես կարծում եմ, որ այդ լենինականցին մի օր «փետ կը ջարդե»: Գուցե և ջարդում է հիմա: Բայց հին առևտրականի լեզուն դեռ պահել է հին դարձվածները...

Եվ դեռ երկար մտածում եմ «շաքար ու փայտ» ջարդող լենինականի մասին:

Ճ Ա Մ Փ Ի Տ Պ Ա Վ Ո Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

Երևան—Թիֆլիս գնացքը նոր պիտի շարժվի: Վաղում եմ քնելու երկրորդ դարակը բռնելու: Վագոնները լեփ-լեցուն չեն, բայց պակաս էլ չեն: Տեղերը բռնված են: Գուցե մեկը լեռնական կիջնի՞:

— Ո՞ր եք գնում, բարեկամ:

— Բաքու:

Երկրորդ կուպեն, երրորդը, մյուսները՝ Բաքու: Ի՞նչ, ամբողջ աշխարհը Բաքու է գնում:

— Մունք Զանգեզուրից ենք, քինամ ընք պանելու:

— Հա՛:

Նստում եմ լեռնցիների մեջ, որոնք ամբողջ վագոնը բռնել են:

Տարօրինակ բանվորներ: Դսնավուր շորերը հագներին, որ զարհուրելի ուժով լվացքատաշտերի մեջ տրորել են լեռնցի հարսները, իրենք էլ նույն տաշտերի մեջ լավ քրիստոնեաբար լողացած՝ ահա խայտաճամուկ անկողինները փռել են ու վրաները նստել:

Բիբլիական խաղաղությամբ:

Լավ բանելու են գնո՞ւմ: Մեծով-պստկով, կին, երեխա, խայտաճամուկ բոխչաները կապած:

Հարսները բախչի պես առողջ: Առողջությունից իրանց էլ ծիծաղները գալիս է: Երեխաները տանձ ու խնձորի նման: Թշեր ունեն, որ՝ պամիդոր: Իսկական բախչա:

Կարծես հարսանիք են գնում:

— Է՛, լա՛վ: Դյուղում գործ չկա՞, որ գնում եք Բաքու:

Կա, ինչպե՞ս չէ: Դաշտային աշխատանքները նոր են վեր-
ջացրել: Գնում են Բաքու՝ բանելու, ամառը կվերադառնան գյուղ:
Ամառը «բուրժուալիզմ» ձեռնը «սյրոլետարուլիզմ»:

— Հողերդ ո՞նց է:

— Փառք Աստծու:

Բերքը դժվար է դալիս: Գարի, ցորեն: Իհարկե անասնապա-
հուլիսները լավագույնն է, բայց կառավարությունը հարկ է վերց-
նում:

Բացատրում եմ, որ կառավարությունն այդ հարկը վերա-
դարձնում է իրենց, գյուղացիներին: Դպրոց, ճամփա, կոոսերա-
ցիա, սերմացու և մի շարք և այլններ:

— Հա՛, — ասում է ձայնի ծերով, բայց գլուխը մի քիչ լավ
չի պառկում այդպիսի ոլորապտույտ շրջանառության և այն մե-
տամորժողին, որին ենթարկվում է գյուղական հարկը: Ինչպես
երևում է հարկի նշանակության ժողովրդականացումն առանձին
տաղանդի և հոգածության գործ է:

Բայց ի՞նչ հսկա տիպեր են: Աչքս չեմ կարող պոկել վրանե-
րից: Հանկարծ, որ ծիծաղը ճեղքում է արևակեղ դեմքի վրա շեր-
թունքները՝ առողջ ատամները մարդարտի պես դուրս են թափ-
վում: Հարսները կասես հեքիաթի նկարներ լինեն: Նրանցից մի՞նն
ահա. խաժակն, բոցեղեն մազեր, խնձոր-այտեր, «Քաջ Նազարի»
Փերիշանը: Գրկին նստած է մի քոթոթ, մի իսկական սասունցի
մանուկ Դավիթ: Անունն էլ... Ռամզես: Մյուս երեխաներն այնքան
կայտառ են, սիրուն ու թմբլիկ, որ չեմ նկատում թե ինչպես մո-
տենում եմ և թշերը մի լավ թուլ-թուլ եմ անում:

— Լավ խոխեք ըն, — ասում է տան մեծը, — աստված պահի:
Համաճայնում եմ: Վախում է թե աչքով տամ:

Ամբողջ ճամփին քրքրացել են: Մի անգամ լացերը չսեցի:

Նախաճաշի ժամանակ է: Հսկա խուրջիներ են բացվում: Եվ
հանկարծ՝ ինչ-որ անհրաժեշտություն: Ընդհանուր սուփրա փռելու
տեղ չկա:

Ստիպված են ջոկ-ջոկ սուփրա բանալու:

Ահագին խորհրդակցություն, կարգադրություն—ինչպես անեն,
որ միասին ուտեն:

Վերջը թե՛

— Դե, լավ, տուժ՝ ըդտեղ, մունք՝ ըստեղ:

Եվ ահա ծավալվում են լավաշները ծովերի պես, եփած հավերը լողում են դուրս:

Ահա մեկը հոտ է քաշում հավերից: Թարմ մթերքի սովոր լեռնցիկն քթի հարցերում շատ դելիկատ է: Երեկ է՝ խաշած—թարմությանը չի համոզվում: Տալիս է մյուսներին:

Եվ ահա մեկ-մեկ, նվիրապետական կարգով՝ պապից մինչև թոռը՝ հոտ են քաշում և վերջապես վճռում են, որ հոտած չէ:

Հետո հանում են գաթաները:

Ինչ-որ ազիզ օրվա, ուխտագնացության հոտ է գալիս այս ամենից:

Ուտում են վիշապազունների պես: Ավելի ճիշտը՝ պատ են շարում: Եվ հիմնավոր պատեր:

Զգիտեմ ինչու «օքեր»-ը խիստ է: Հետամուտ մաքրության՝ մի քանի անգամ անցավ ու նկատեց, որ հատակին ոսկոր, բան չթափեն:

Լեռնցիկն դիմեց ինձ:

— էս խե՞ ա ըսենց:

Բացատրեցի, որ մաքրությունը պահանջվում է մաքրության համար և որ դրանում քաղաքական կամ ադմինիստրացիական կնճիռ չկա և որ անմաքրությունը վնաս է առողջության:

Կյանքովը չի հիվանդացել ո՛չ մաքրությունից և ո՛չ էլ անմաքրությունից:

Եվ ավելացնում եմ, որ տուգանքի հարց էլ կա մեջտեղ:

— Բո՞, բո՞...

Այս մեկը շուտ ըմբռնեցին: Հենց իմացան թե չէ՝ սկսեցին մաքրիլ նստարաններն ու հատակները: Ահագին բռնեցքները քրտում են հատակին, լավ թուփուխառն սրբում, փշրանքները հավաքում լցնում են փեշերն ու ...պատուհանից դուրս—այն ժամանակ, երբ գնացքը կանգնած է... Մեկը գանգատվում է, որ իրենց խուրջիններում ահագին հացը մնացել է: Բաքու հո չի տանելու, գաթա են հրամցնում իրար—մերժում են: Իրենց խուրջինները լիքը գաթա է, ո՞վ պիտի ուտի:

— Այ տղա, մի սոված մարդ էլա չկա՝ գա ուտի:

Ականջը կանչի սովի տարիներին...

Մի ուրիշ տիպ է նստած անկյունում: Նիհար, ջլուտ: Ղարաքիլիսեցի է: Կուրջ է և դանդալո՜ղ՝ ինչպես «Ջրասույզ գանդի» նիկելման¹: Աչքը շարունակ հեռուն ղիգղագող ճամփաներին է:

Հանկարծ մեկ-մեկ վեր է թռչում:

— էս գլո՞րն ա գնում:

Կարծես ճամփաների ճարտարապետ է, կամ Հայաստանի քարտեզ պիտի նկարի: Նայում է նախիջևան գյուղի սարին.

— էս Ալեք-պոլի՞ սարն է:

Բացատրում հմ: Շատ զոհ է մնում: Հետաքրքիր է քաղաքների, գյուղերի տեղագրության, բայց ճամփաների հանդես պռանձին պիտոզ ունի: Զուր չէ, որ ղարաքիլիսեցի է: Հին կառապանն է խոսում մեջը, «դրախտի» հոգեբանությունը:

Ինչ-որ հին-նախիջևանցիներ մտան ներս: Երկու երիտասարդներ: Նրանցից մինը կատվի աչքեր ունի: Հենց ներս մտան՝ սկսեցին ձեռ առնել զանգեղություններին, ղարաքիլիսեցուն, իրար:

— Բիձա,—ասում են ղարաքիլիսեցուն,— էս ի՞նչ սեխ է խուրջիումդ: Վագոնը մի ծանրացնի, բեր ուտենք:

Բիձան կտրում է սևիսը, որ ուտեն:

— Բիձա՛, լավը որ չլինի, շտրաֆ կվերցնեն:

Կերան սլո՞ծան.—

— Ի՞նչ անհամն էր:

Սպեկուլյանտներ են: Գնում են Թիֆլիս՝ ապրանքի:

Ներս է մտնում մի աշուղ:

Ամբողջ վագոնն ուրախանում է: Աշուղը նստում է և կույր աչքերը առաստաղին հառած ժպտում:

— Ո՞րտեղացի ես:

— Ղարսեցի:

Առաջարկում են, որ նվագի: Նա էլ այդ կարծիքի է, բայց վախում է կոնտրոլից: Թեպետ... գործը նվագելն է էլի: Սկսում է ահա:

— Զա՛ն, Ակոփ, ջա՛ն,— ձայն է տալիս ինչ-որ լենինականցի, որ մինչև այդ լուռ էր:

Բայց հենց երգի ու նվագի քաղցր ժամանակը՝ հանկարծ.

— Սո՛ւս, կանտրո՛լը...

Ձայները լռեցին: Ակոփը բռնվեց: Տոմսակ են ուզում: Չունի:
«Օբերը» գոռում է վրան:

— Որտեղի՞ց մտար. մուռտառ:

— Տարե՞ք սրան,— ասում է ռեկզորը ռուսերին.

Ակոփին տանում են կոնդուկտորների կուպեն:

Վազոնում մի դժգոհություն է սկսվում:

— Ի՞նչ լավ էր ածում, ափսո՛ս:

— Սուս կաց, է՛: Վրացի չէ՞: Պիտի վրացությունը ցույց տա
ախր...

Խոսքը ռեկզորի մասին է:

Հենց ռեկզորը հեռացավ թե չէ՝ գնացին Ակոփին նորից բերին:

— Զանք, դու ածա, գործիդ նայի:

Ակոփն էլ այդ կարծիքի է: Եվ շարունակում է երգը.

Ոչխարի պես ինձ քերթեցիր:

Սաղ-սաղ գերեզմանս դու ես:

«Օբերի» քեֆը գաղտնի լավ է: Անցնում է Ակոփի կողքով.

— Ածա՛, Ակոփ, ածա՛, բալբի շտրաֆի փողը հանես: Ակոփը
գիտե իր բանը:

Փողերը հավաքում է ու «քաշվում»: Ո՞վ է իմանում, սատանի
բան է, մեկ էլ տեսար... Բայց մի քանի ռուպեից հետո ձայնը գա-
լիս է արդեն «կոնդուկտորների կուպեից»: Արվեստը օրենքի կող-
քից անցել է:

Հիսուսի պես որ շարչարվեմ,

Դարձյալ կասեմ, որ իմ յարն ես:

Մեր կուպեն լցվում է «կոնդուկտորների կուպեի» դռան: Կոն-
դուկտորները խոհեմություն են համարում լռեցնել գայթակղչին:

Բայց ամբողջ ճամփին մինչև Լենինական այս ու այն կու-
պեից լսվում է Ակոփի նվագը: Նվագում ու երգում է ամեն բան:

Նաև՝ «Смело, товарищи, в ногу»²:

Եվ մյուս կուպեն խմբովին մասնակցում է Ակոփին:

Մարդիկ ուրախ են: Հացը վա, ապահովությունը կա, ուժեղ են,
առողջ: Եվ երգ են ուզում: Եվ ահա սահմանամերձ ամբողջ գիծն
անցնում ենք, բոլորը կատակում են, երգում, ուտում...

Հարսանիք:

Բայց երբեմն էլ հարսանիքն ընդհատվում է դրամատիկական էպիզոդներով:

Ահա կորիդորից «օբերը» ներս է բերում մի շիրակեցու Կորիդորում արգելված է կանգնել: Շիրակեցին վրդովված է մինչև հոգու խորքերը:

— Ինչ որ կվերաբերի՝ օրենքով չպիտի՝ հղնի: Ահան, կալիդորը չկայնեցա՝ էկա վազոնը տուրմի (тюрма) պես նստա, էդ եղավ պառա՞դ...

— Հայ չէ՞, ջանը՞մ,— սիրտ է տալիս անկյունում նստած լենինականցին,— սարթուլթյունը պիտի ցույց տա, է՛...

Տրտունջը չի օգնում: «Հայ» «օբերը» խիստ հսկում է մաքրության ու կարգին: Մենակ Ակոփն է, որ տխուր հեշտությամբ ընդունում է իր «շտրաֆի» անխուսափելիությունը: Բայց դա նրա պրոֆեսիան ու պրակտիկան է: Նա «շտրաֆով» է ապրում:

— Ակոփ, շտրաֆը պիտի տա՞ս:

— Հըպը ի՞նչ: Հայի պոյեզդ է՝ հըմը շտրաֆ կառնեն:

Սակայն Զանգեզուրի վիշապները գոհ են այդ կարգ ու կանոնից:— Խոսում եմ այդ մասին: Լեռնցին շուտ է հասկանում կատեգորիկ հրամանը և սիրում: Մի քանի անգամ գնալ-դալով այդ դժովը նկատել եմ, որ ճամփորդներն իրենք էլ հսկում են մաքրության և կարգապահության:

Լենինականի կայարանում կատարյալ հարձակման ենթարկվեցինք: Արգեն այսքան մարդ չի կարող Թիֆլիս գնացող լինել և ոչ էլ վազոն կա այդքանի համար: Մեկը պիտի գնա՝ բայց տասը հոգի եկել են ճամփու գնելու:

— Տե՛ղ բռնեք թե՛ղ...

Բայց էլ տեղ չկա: Ետ են մղում մնացածներին, որոնք աննկուն հավատով էլի ներս են մղվում:

— Հայ չե՞ք, ծո՛ւ, մե տե՛ղըմ տվեք:

Զանգեզուրցի հարսներից մինը պայթեց.

— Խի՞, բա որ թորք ըլի տեղ չենք տալո՞ւ:

Ասո՞ւմ են՝ տեղ չկա:

«Հայկական» գնացքը շարժվում է՝ ահա այսպես լուծելով կարգ ու կանոնի, մաքրության, արվեստի և «հայ-թուրք-վրացական» հարցերը...

Ը Ն Կ Ե Ր Շ Ի Ր-Ջ Ր Ա Ն Յ Ք Ը

Դեպի Շիր-ջրանցք:

Ամբողջ Լենինականը զարթնել է մի նորօրինակ ուխտագնացության համար, ջրի տոնախմբության պատրաստությանը:

Արդեն բոլոր ավտոմոբիլներն ու կառքերը ճյուղաղարդ, աշխուժացած պատրաստ են ճամփա ընկնելու Կապս-ջրանցք: Մի մասը գիշերն է մեկնել:

Հին Դյումրին դռների ճաղերը բացել՝ լցվել է մայթերը, մոմեղեն արջաներ, հարգեոր հարս ու աղջկերք, բամբակե ծերուկներ աչքերը հառել են հախուռն հոսանքների:

Փողոցները խրխնջում են, զրնգում, դոփում են: Հաշում են ավտոները, ճռնչում են սայլերը, և մի ֆուրգոնը նրանց մեջ իր հաղարավոր նոտաները ճոճոացնելով թխկթխկում է փողոցում: Մեր երկու կողմը հետևակ ընտանիքների, բադի պես լնդնգացող արջաներ, բողջաները թևերն անցկացրած տանու աղջիկներ, դարաշուխալի տղերք, Նանսենը², գյուղացիներ, քաղաքի գյուղացիներ, որ ինչ-որ մտադրություն ունեն, պատկոմներ, տրբեր, ամերիկացի կանայք՝ տղամարդու զգեստներով ձիավորված, ռուս և հայ կարմիրբանակայիներ, և ոչ մի հոգևորական:

Բոլորը, իրար մեջ անցնելով, շտապում են դեպի ջուրը:

Կատարյալ արշավանք, տեղահանություն:

Ճամփան նախշած է խայտաճամուկ բազմության ժապավեններով: Անվերջ փնջեր, խայտաբղետ, հախուռն, որ միանում են, քանդվում, կորչում դաշտերի կանաչի մեջ:

Մովի մեջ:

Շիրակի դաշտը ճխում է իր հազարավոր արտուտներով: Մա-

ղիկների բազմաթիւ խմբեր վառել են իրենց գունավոր մոմերն արտերի մեջ: Մեր հետեւում ճախրում է արծաթփետուր արծիւը— Արագածը՝ թեւերը լայն բացած դաշտի վրա: Մեր ձախ կողմը հորանջում է Արփաշայի ամալի ձորը: Տարօրինակ ժայռեր աչքի տակով մոռլլ նայում են մեզ: Վարը, գետափին, դեղին ուրվականի պես մտորում է մամուաներկ Մարմաշենի վանքը: Եւ շորս կողմը, ձորի այն ափին ճամփաներ, թախծալի, հին, ամալի ճամփաներ:

Ու արեւը դուրեկան գինու պես լցնում է մարմինդ իր աշխույժ հեղուկային եռանդը:

Ահա մեր հետեւից կարկտեց հալկական էսկադրոնը և իր երկար նիդակներով երկինքը ծակծկելով անցավ առաջ:

Նոր ձիավորներ են գալիս հավասարվում և անցնում: Քաղաքի լոթիններից են: «Յորդա» ձիերին նստած՝ ահա անփուլթ կոտորտվում, օրորվում, մաղմղվում են— իբր թե չեն ուզում ձի նստել, իբր թե հենց այնպես, ի միջի այլոց մի բան:

Խայտաճամուկ գեղջկուհիները ծծկեր երեխաների բերանը ծիծը դրած՝ հիմնավոր նստվածքով ծանրացրել են սալերը և հին ուխտավորներն են հիշեցնում:

Երբեմն ձիավորներ են մեզ դիմավորում ու հետ ու առաջ սլանում: Գավմիլիցիան է: Հսկում է դաշտին, բայց նա մենակ չէ: Զրանցքի շեֆը— սահմանապահ ուս զորամասի ձիավորները նույնպես ցրված են դաշտի վրա և խիստ հսկում են, որ արտերը չորորվեն: Ահա նրանցից մինը, մի շատ երիտասարդ տղա, հանդիմանում է մի խումբ ուրիշ երիտասարդների, որ կանաչ արտը կոխկրտելով ուզում են կարճ կտրել ճամփան:

— Ընկերն՞ր, ընկերն՞ր, ի՞նչ եք անում, չե՞ք տեսնում, որ փշացնում եք ժողովրդական բարիքը:

Հեւվում սև ամպի նշմարի պես օրորվում է Կապսը:

Մոտենում ենք: Ահադին համագումար սալերի, ֆուրգոնների, ավտոմոբիլների: Բանվորների կացարանից այս կողմ իջևանն է: Բոլորը վեր են գալիս և ոտով շարունակում են ճամփան մինչև Ախուրյանի ձորը— ջրանցքի գլուխը:

Ահա կոմիսարներից մեկի «սալը»— ավտոն փշացել է: Եղա—

մոբիլներն ընկած են նստածները ծիծաղում են ու անցնում: «Մեծ ու պատիկ» չկա—բոլորը հավասար են:

Ձորը վժժում է հազարավոր ամբոխով: Բոլորը կուտակվել են դիմացի ամին, ջրանցքի հանդեպ և սպասում են «բացման»:

Օրվա լիցամոտիվը գյուղացիությունն է:

Հայ գյուղացիությունն իր ընտանիքով, շրջակա գյուղերից, հայ գյուղացիությունը կարմիրբանակայինի ղզհատների մեջ, ռուս գյուղացիությունը սահմանապահ ղորամասի մեջ: Կարմիր, կանաչ, կապույտ գույները փնջել են քար ու քարավիր: Նրանց մեջ շերտ-շերտ անցնում է հինացի գույնը—զորքը:

Քարամիտի գլխին ուրիշ պատմություն է: Մրգավաճառներն ըսկըսել են իրենց կոնցերտը:

— Քելե՛ք, քելե՛ք, քելեհեհե՛ք... սլարսլավ քերազը, քելե՛ք խիարի լավը... սլահ, սլահ, սլահ, սլահ...:

— Ջրին մաղարիչն է,— կտրում է ընկերը,— ջրին մաղարիչն է...

— Ջրերը, ջրերը, ջրերը..., — կպնում է երրորդը:

— Կապե՛կ, կապե՛կ, կապե՛կ, ծիրանը 10 կապեկ, ծիրանը 10 կապեկ,—ու ստացվում է երաժշտական ֆուգա:

Նրկու աբլա ջրաղացքարի պես գլտորելով լնգնգում են դեպի ձորը:

— Լավ կառավարութեն է, ժողովրդին լուսավորցուց:

Ու ընկնում են ձորը:

— Շիր-կանալը մե՛րն է,

Լավ ապագան մերն է:

Գլուխները տաքացրած բանվորներն են, իրարու հետ ընկած երգում են ու գալիս դեպի ձորը:

Ահա թռան կոմիսարներից մեկի ավտոմոբիլի սլատվանդանի վրա:

— Ուռուա՛ա՛ա՛... կեցցե՛ Շիրակի բանվորը:

Գնացին:

Արտաշայի վրա կախված է մի կամուրջ, կա մի ամբիոն, օրվա տոնի լողունգով. «Շիր-կանալը խորհրդային իշխանության և բանվորական ու գյուղացիական մասսաների համագործակցության արդյունքն է»:

Լարվածությունը սաստկանում է: Բանվորները փակել են պատենշի և թունելի երկաթե արգելակները, և ահա ջուրն սկսում է հավաքվել ու բարձրանալ: Ահա թափվում է պատենշի վրալից:

Ջուրը դարձրել է իր վրա ամենքի ուշքը: Կարծես դա մի նոր տարերք է, որին նոր են տեսնում: Ահա ոմանք շոշափում են նըրան: Ահա ոմանք էլ հանվում ու մեջն են նետվում լողանալու: Ինչ-որ հեթանոսության, նոր հեթանոսության պատկերներ են օրորվում դիմացդ: Ջուրն այսօր պաշտամունքի առարկա է դառել: Ջուրն այսօր նոր դերի մեջ է: Ջուրն այսօր պաշտվում է, նրա տոնն է:

Թունելի բերանի մոտ են Լուկաշին³, Համբարձումյան⁴, Մախարաձե⁵, Համիդ Սուլթանով⁶, ՀՍԽՀ Ժողկոմխորհի անդամները, Խանոյան⁷, ապա Նանսեն, Յարո և այլն:

Ամբողջ տոնակատարության մեջ սակայն, մի բան կա, դուրեկան և խորհրդավոր: Ի՞նչն է դա:

Տոնակատարությունը շատ է ուրախ ու սրտալի—ապացույց այն պարը, դուռնան, պարկապուկը, երգը, կատակն ու ձիարշավը: Ուրախ է գլուղացին, բանվորը, քաղաքացին, մտավորականը, մասնագետը, կառավարությունը, կոմունիստը, անկուսակցականը, ռուսը, հայը, օտարազգին... Բայց տոնը զարմանալի համեստ է—իր հերոսի՝ ջրի պես:

Այսօր Արփաչայի ջուրը խորհրդայնացավ: Նա փոխեց իր դրերի սեփմը, կենցաղը, բնույթը: Առաջ նա ձորերի մի ռոմանտիկ ճամփորդ էր: Փերիներ էր պահում իր հերթաթակառն ծոցում: Առաջ նա մի լոթի էր, չէր աշխատում, միայն քեֆ էր անում:

Գիշերները զգվում էր լուսնի արծաթե ուրվականը, ցերեկը խաղում արևի ու ամպերի հետ:

Առաջ նա բանաստեղծ էր: Երազալից ու անհոգ պատանի, երգելով դնում էր Ո՛ւր: Ինքն էլ չգիտեր: Ապագան չի մտածել, անցյալը մոռացել է: Անգիտակից տարերք, որ երբեմն ուռչում, լըցվում, փոխվում էր կատաղի երիվարների մի սանձակոծ ջոկի ու բաշխսով թռչում ձորերն ի վար, զարկում սմբակները քարերին, գլորում, քշում հիտը, քանդում ջրաղացներն ու սրբում արտերը: Նա մի ֆենիքս⁸ էր, վտանգավոր ֆենիքս: Եվ մինչ Շիրակի դաշ-

տերը չորանում էին, նա անառակ որդու պես վատնում էր իր կյանքն ամալի ձորերում: Նա մի բանդիտ էր:

Նվ ահա մի օր էլ ամբարտակը առաջը կանգնեցրին:

Ո՞ւր, Կանգնի՛ր:

Փորեցին թունելը և դրին մի արգելակ:

Նվ ահա ահագին բազմությունը եկել բռնել է նրան: Բաց են անում թունելը:

— Համեցեք:

— Չէ, չէ:

— Ի՞նչ «չէ չէ»: «Չէ չէ» չկա: Յալլա՛: Մա՛րշ: Հերի՛ք ինչքան պարասպ-սարասպ բոլթա տվիր—գնա՛ աշխատիր:

Ու մղեցին թունելի մեջ:

Ջուրը նեղսրտեց, ընդդիմացավ, ուզեց փախչել:

Ախր նեղ է ճամփան, ախր...

— Գնա, էլ ի՞նչ ախր...

Ու ջուրը գնաց: Ու երբ տունելից դուրս եկավ դաշտ՝ վրան՝ ծիծաղեցին: Փռշտո, փրփրոտ, անվարժ անցավ դաշտը, հը՛, Ար-փաշայն աշխատի:

Ո՞վ էր տեսել որ...

— Գնա՛:

Ու գնաց Արփաշայը: Աշխատանքն սկսվեց: Նա արդեն գրվեց պրոֆմիտիվյան մեջ, անցավ ասպահովագրության դրամարկդ, 17 կատեգորիա: Ու երեկվա գդակը ծուռ, լոթիների հետ իր քեֆին ման եկող, ուտող, խմող, բոշբոզազություն անող, բանաստեղծ Արփաշայը «ծո, այ օղուլը» այսօր դառավ ընկեր Շիր-Լեն-ջրանցք: Նա մի պատի լրագիր է կարդալու: Նա խոսելու է խրճիթ-ընթեր-ցարանում: Նա պիտի բանի հիդրոէլեկտրակայանում, նա հիմի պի-տի ղբադվի ճյուղատնտեսության ինտենսիֆիկացիայով:

— Ընկեր Լեն-Շիր-ջրանցք, ի՞նչ կա լրագրերում:

— Անգլիական կապիտալը դավեր է լարում Զինաստանում:

Այո, այսօրվանից այդպես է ընկեր Լեն-Շիր-ջրանցքը:

Ի՞նչ նայում ես Արփաշայի ձորին: Գետի հունը ցամաքել է: Կարծեմ առաջին անգամն այն օրից, երբ բնությունը շինեց այս ձորը: Զորացավ ջրի հին դաշտը: Այնտեղ վերջացավ հին Արփա-

չայլ, հին կյանքը, նա շուտ հկալ գիտի ձախ ու սկսվեց նոր կյանք:
Ինտենսիֆիկացիա, ինդուստրիա, էլեկտրիֆիկացիա, սոցիալիզմ...

Լավ է ամբոխը, երբ ազատ է:

Քարաշեն մի սենյակ, հողի հատակով, երկու դուռ, բավական մութ—բանվորների ճաշարանը: Այսօր մի Մուկուշ խմիչք ու մթերք է ծախում այցելուներին: Ներսից մի ջախջախված, խանձված ձայն է դալիս բյամանի խարխուղ տվվոցի հետ: Ավելի ճիշտը սայլի ճոնչոց:

Այստեղ մի Հոմերոս կա: Այստեղ է հորինվում ժողովրդական էպոսը:

Մտնում ենք ներս: Երկար սեղանի մոտ նստած են մի քանի հոգի, որոնց ինքնուրույնությունը ճանաչելը որոշ դժվարություն է բնծեռում: Բայց նրանց կողքին նստած է մի աշուղ: Լավ թրջված են նրանք և աշուղը, ուստի, երբ դնում նստում ենք նրանց դիմաց՝ ծանոթության մի էլեկտրական հոսանք է անցնում նրանց մեջ և սպառնում կոնտակտի: Աշուղն ուղիղ դիմացս է: Նա ոգևորված է գինուց, ջրից, օդից և իր կողքի բարեկամների ավուներից: Երգում է և բյամանին թափում: Սեղանատան հյուրերն ունկնդրում են նրան: Բայց այդ քիչ է, հասկանում են նրա խոսքերը, այդ էլ քիչ է. զվարճանում են, և որովհետև այդ էլ քիչ է՝ աշուղը դուռում է, շեշտավոր տեղերում ոտը դարկում գետնին, արմունկով բոթում կողքի նստածներին ու մաղվում, փշրվում, կտրատվում:

— Իմ սիրեկանին ասեք, որ ես այստեղ եկեմ, ես մի վառված սիրահար եեեեմ (ու բոթում է կողքինին): Գեորգ ի՞նչը էր:

— Լավ էր, սան յաղչի,— մթմթում է Գեորգը:

Աշուղը ձայնն ավելի է զլում:

— Գիշեր-ցերեկ դադար չունիլիլիլմ:

(Մուկուշ):

Մուկուշը «հը» է անում և լիմոնադի շիշը դնում է մեր առջև:

— Լավ ահանջ էրե, Մուկուշ: «Գիշեր-ցերեկ դադար չունիմ»:
«Քո տեսություն կարոտում եմ...»:

(Իմացա՞ր, Մուկուշ):

Մուկուշը լիմոնադն իմ առջև դնելիս նկատել է, սակայն, իմ անդդույշ բլրկնոտը սեղանի տակին և ահա փսփսում է աշուղի ականջին: Սա ինձ է նայում:

— Տղեք ջան, ներողություն: Գեղացի եմ, թաք քյամանով:— Դադարում է, վերցնում դինու բաժակը և ինձ դառնում:

— Եղբայր ջան, սյսինքն ներողություն: Սրտով մուրադով կուզեմ իմանամ թե դու ո՞ւմ ես:

— Նշան չէ, ուստա, քու երգդ երգն:

— Զէ՛, ինձ համար մեծ ցանկություն է իմանամ, թե այսինքն դու ո՞ւմ ես անձամբ:

— Հասարակ, ամենքի պես մարդ, ուստա:

— Զէ՛, հեշ ադաթ-չէ: Զիմացած չեմ կրնա: Դու նշանով մարդըմ կերեաս:

— Սխալ ես:

Գետրգը մեջ է մտնում և տեղից վեր կենալով աջ ձեռը մոտեցնում է քթիս:

— Դեռդ Ալոյան:

— Դերենիկ Դեմիրճյան:

— Տեսա՞ր,— դառնում է աշուղին:

Սա դո՛հ է այլևս: Շարունակում է տղվզոցը:

Գետրգը կախվում է նրա ականջին:

— Եղափոխություն ըսե, եղափոխություն:

Աշուղն արդեն պատրաստ էր: Ու ղլում է.

«Աղեքսանդր Մյասնիկյանը մեզնեն

թռա՛աւ...

Ափսո՞ս...

(Ափսոս է, չէ՞, Մուկուշ)

Մեր սրտերը հետը տարավ.

Եթե լենինը նրան տեսներ,

Շքանշան պատիվ կը տար,

Վառեցին շները, հողը տվին գլխներին.

Աղեքսանդրը նրա հետ ճարտար:

Ափսոս էր, ափսո՞ս, ափսո՞ս...»:

Երգը խորանում է, աշուղը տաքանում, բոթում է Գետրգին, գլուխը ցնցում ու

— Երենե՛կ Լուկաշինը էստեղ էղենե՛ր...

(Մուկուշ),

— Հը՛:

— Ասում եմ՝

Երենեկ Լուկաշինը էստեղ էղենե՛ր...

— Էս ջրիցը խաբար առնե՛ր:

— Հա՛յ ջան, հա՛յ ջա՛ն, ուստա:

«Ուստան» ընկնում է էքստազի մեջ ու ամիլաժ կղական օդի մեջ կափկափելով գոռում է առաջի վանկը.

— Դուք ինձ ասե՛ք Համբարձումյանը պիտի դաաա՞.

(Մուկուշ),

— Հը՛:

— Զրանցբին տեր տիրական պիտի դաաա՞ (ու բոթում է Գի-վորգին):

Ապա աղեղի ծալրով ծակում է հեռու նստած մեկին.

— Ժողովրդի սիրեցյալը պիտի դաաա՞ (տղեք ջան, վերջը տեսե՛ք, վերջը) «ջրանցք եք դուք», Համբարձումյան, Լուկաշին:

— Մուկուշ:

— Հը՛:

— Մուկո՛ւշ, հաղա՞, հաղա՛.

— Լենինն եկավ աշխարք տիրեց,

Առաջ գեղեցիկին սիրեց:

— Ինչպե՞ս: Ին՞չ...

Բայց այն մթնոլորտի, այն ունկնդիրների և այն իմպրովի-դատոր աշուղի համար տարօրինակ չէ դա: Լենինը կտրիճ է, տղա-մարդ. նա կովում է, տիրում ու սիրում: Ժողովրդի երգերը այդպես է պատկերացնում, մեղնից հարցնելու կարիք չի զգում:

Այստեղ, Շիրակի դաշտում, ժողովրդի մեջ ստեղծվում, հորինվում է իր սպեցիֆիկ ձևերով էպոսը: Երևի սկիզբ է առնում ժամանակի դյուցազններգությունը: Ի՞նչ գործ ունենք խառնվելու ժողովրդի ստեղծագործության մեջ:

Նա փող չէր հավաքում: «Գեղացի էր, թաք քյամանով», եկել էր քեֆ անելու:

Շնորհակալություն հայտնեցինք «բողոքականցի երգիչ Թաք ըյամանով գյուղացուն» և դուրս եկանք ճաշարանից։

Արդեն օրը թերվում է։ Զուրը ճամփա է ընկել դեպի Շիրակի դաշտը։ Մենք էլ գնում ենք նրա հետ։ Հիմա էլ սալլերի, ավտոնների ու կառքերի շարանը ջրանցքի ճամփով է գնում։

Առուն լցված է և ջուրը, կուտուրական ջուրը հսկարտ ու լուրջ գնում է դեպի դաշտը։ Ահա ճերմակազգեստ որբերի շարաններ, որ առվի երկու ափի թմբերով ուղեկցում են ջրին։ Ի՞նչ են մտածում այդ որբերը։ Ահա ֆուրգոններով ռուս կարմիրբանակայիներ՝ երգելով գնում են նույն ընթացքով։ Ինչո՞ւ են երգում նրանք։ Ահա գեղջկուհիները, որ թեյամաններով ջուր են վերցնում ջրանցքից և ջրում իրենց արտերը։

Շարան շարքերը գնում են մինչև շոսսի և այնտեղից ծովում դեպի Պոլիգոն, որբանոցի առջևի հրապարակը, ուր ամբիոն է դրած ճառերի համար։ Ամբողջ կառավարությունն այնտեղ է, բայց ոչ ոք ճառի պահանջ չի դրում։

— Բող ջուրը ճառի։

Ու խառնված ժողովրդի հետ գյուղացիները, որբերի, կարմիրբանակայիների, բանվորների և այլ բազմության հետ ասում-խոսում էին, թարմանում բուֆետի մոտ, հանգստանում, ապա և կամաց-կամաց ճամփա ընկնում դեպի քաղաք։

Շիրակի համար սկսվեց նոր դարավուխ։

ՀԱՅՐԵՆԻՔ ՈՒՄ

Խոստովանում հմ, շատ էլ մեծ հաճույքով չէր, որ իջա մեքենայից, հրե հասանք Դավալու, Հունաստանից հկած գաղթականների վայրը:

Գաղթականներին այցելել—նշանակում է այցելել նեղված, ջղայնացած և նույնքան, բնականաբար, դժվար հաղթահարելի պայմաններում մտահոգված մի բազմություն:

Մենք դուրս եկանք «փողոցը», որի հրկարությունը ձգվում են հրկարավուն կացարաններ, որտեղ տեղավորված է գաղթականների մեծագույն մասը:

Վրանները, որոնց լուսանկարը տեսել էինք «Խորհրդային Հայաստանում», չկան այլևս: Երկու երեք վրան է մնացել միայն, շուտով հրեի նրանք էլ կվերանան, և «վրանաբնակությունը» կվերջանա:

Գաղթականները ձեռք են զարկել Դավալվի խարխուլ տների նորոգման: Այդ պետք է նրանց ժամանակավոր բնակության համար: Նրանք պետք է ցրվեն շուրջ գյուղում, պիտի ստանան իրենց անհրաժեշտ հողը և այնտեղ հիմնեն մշտական հայրենիք:

Ինչպե՞ս են գաղթականներն իրենց նոր հայրենիքում...

Չկա ավելի քան դժվար հարց, որին կարելի լինե՞ր պատասխանել:

Ի՞նչ հրե դժգուհի, հրե հին սենյակից տեղափոխվել եք նոր սենյակ, թեկուզ ամենամեծ հարմարություններով: Ինչ-որ անախորժություն՝ անսովորությունից:

Բայց այստեղ մարդիկ սենյակ չէ որ փոխել ևն, այլ հայրենի-

քը: Գաղթականությունն ինքն արդեն մի աննորմալություն է, ինքնին ապացույց է անգոհացուցիչ վիճակի:

Եւթ գաղթականություն չկա: Նրանք պետք է դադարեն գաղթական լինելուց:

Եւ ահա այդ աշխատանքն է, որ կատարվում է այժմ Հողժողովոմատի կողմից—այս է ամենից կարևորը:

Նախքան իրենց հետ տեսնվելը՝ անցանք «հասարակական» հիմնարկութունները... ամայի դաշտի վրա:

Ահա մի զեղատուն—ամբուլատորիա, կողքին բժշկի սենյակը: Հողն հատակ, ծղոտն տանիք, ցեխն պատ—մի փոքրիկ, մաքուր տեղ: Բայց մենք որոնում էինք հանձնաժողովին: Բուժակի ցույց տված ուղղությամբ գնացինք մի տուն, որի զլխին կարմիր դրոշակ է ծածանվում:

Ճամփին պատահեց նաև բժիշկը, որ գնում էր իր բնակարանը:

Մտանք ներս: Այնտեղ նստած էին մի քանի երիտասարդ և ինչ-որ չէկեր էին հաշվում: Արարատյան և Արեմտյան բարբառներն ամեն վայրկյան իրար էին զարնվում—բայց հասկանում էին իրար:

Գաղթականները, գրեթե բոլորը, այսինքն նրանք, որ մնացել են Գավալվում՝ որակյալ երկրագործներ են. բամբակի, թութունի, խաշխաշի և շերամի մասնագետներ: Նաև խոշոր տոկոս են կազմում արհեստավորները. հյուսն, դերձակ, կոշկակար և այլն:

Նրանք բոլորն սպասում են հողերի որակման, գյուղերի հատակագծման և սահմանների որոշման:

Եղանակների տաքանալու հետ այդ աշխատանքներն ավարտված կլինեն, և գաղթականներն իրենց այս ժամանակավոր և «վերջին» գաղթավայրից կանցնեն իրենց գյուղերը՝ նոր Սեբաստիա, Արմաշավան, Պահակ և չորրորդը չեմ հիշում. նախկին Արադդայան, Յայցա, Ավշար և Սմո գյուղերը:

Գաղթականների մի մասը (առևտրականները և «ձեռներեց ոմանք») հեռացել են դեպի քաղաքները: Ոմանք գնում են իրենց «սպարազանների» մոտ՝ Սուխում: Մի մասն էլ գնացել է մոտակա գյուղերը ձմեռելու: Սրանց հողաբաժինը կպահվի: Մի երկու առև-

տըրական արդեն խանութ են բաց արել Վեդիում՝ ճամփի վրա: Գաղթականներն այժմ մաքրում են (Իհարկե, օրավարձով) ջրանցքը իրենց հողերը ոռոգելու համար: Պիտի ջրվի 300 դեպյատին: Զրանցքի վրա աշխատող բանվորները, չնայած որ օրավարձով են բանում, բայց երբ հիվանդանում են, 12 օր, օրական մի ութլի են ստանում: Կանայք բամբակ են մաքրում մոտակա դյուղերում:

Նկավ բժիշկը, որ ուրախությամբ ընկերացավ մեզ՝ գաղթավայրը դիտելու:

Գաղթականների համար շինվում է մի հիվանդանոց: Բայց առայժմ Կարմիր խաչը բացել է մի ամբուլատորիա, նաև ժամանակավոր ծննդաբնության տուն: Առայժմ գործում են մի բժիշկ, մի քույր, մի սանիտար և մի բուժակ:

Հիվանդանոցը շուտով կավարտվի, և Կարմիր խաչն արդեն բոլոր սարքավորումն ուղարկել է տեղս:

Այնուհետև այցելեցինք կոոպերատիվ փուռը, որտեղ օրական 9—10 փութ հաց է թխվում: Փուռը հիմնել է հանձնաժողովը և տվել տեղական կոոպերատիվին:

Ահա և դպրոցը... Հարյուր աշակերտ է հաճախում. ուսուցիչն իրենցից է: Երկար նստարաններ, հողե պատին հենած դրատախտակ... բայց վնաս չունի, ծնողների մեծագույն մասն անգրագետ է (80 տոկոս). կանայք ավելի գրագետ են:

Այցելեցինք նաև բաղնիքը: Այդ մի փոքրիկ, երկարավուն շենք է, որ չէ ավարտված: Դժվարացնողը ջրհան մեքենան է:

Բժիշկն ասում էր, որ գաղթականներն անհամեմատ մաքրաւեր են, բայց բաղնիքի ուշացումը շատ անհարմար հանգամանք է...

Սուր-վարակիչ հիվանդությունների չկան: Գաղթականների մեջ փան մալարիկներ, որ հիվանդությունը բերել են Հունաստանի Կղզիներից նաև տրախոմա:

Մանդյան 7 դեպք է եղել, ամուսնություն՝ 10 և մահացություն՝ 5:

Ահա և կացարանները: Հիմա կտեսնենք «Իրենց»: Մոտենում ենք դռներին, և հենց նույն վայրկյանին մի գեղեցիկ գեղջկուհի

դուրս դալով դռնից, մեզ տեսնելով, աչքերը գետնին՝ դուռը բաց է անում և ճամփա տալով մեզ, ինքը հեռանում է:

Մտնում ենք ներս:

Երեք շարք տախտակամածներ ձգվում են պատերի տակով և մեջտեղով, որոնց վրա դրված են նրանց իրերն ու անկողինները: Անկողինների ծալքերը և արկղների պատնեշները կազմում են «առանձին սենյակի» սահմանները, որտեղ տեղավորված են ընտանիքները:

Ենթե հայձեպ է, ժամանակավոր, ուստի և , հասկանալի է, որ շատ էլ հարմարներից չէ: Գաղթականները մինչև այդ ասլում էին վրաններում, բայց ցրտից պատսպարվելու համար առայժմ հարմարվել են այդ հանրակացարաններում:

Կերակրի ամաններ են դրված այդ վառարանների վրա, որ խաղաղ խլթխլթում են: Ամեն հասակի ու սեռի մարդիկ նստած պառկած են, կամ ժողովված այստեղ, այնտեղ, հաճախ վառարանների մոտ, ու մտմտում են, ասում, խոսում: Կարմրաթուշիկ խնձորների նմանող պստիկ աղջիկ-տղաները լծված են ու ոտի տակ ընկնում: Ահա մի կին խնամքով սրբեց իր երեխաների քիթը և ականջներին փսփսում է, որ ճամփա տան մեզ: Ինձ դարմացրեց մաքրությունը, հավաք, կոկիկ անկողինները ու արկղները և կանոնավոր դասավորությունը: Հավերի վանդակներ են երևում տախտակամածների տակ: Աքլորներ են շրջագայում հավերի հետ, նըրանք էլ են սպասում գյուղերի հատակագծման և հողերի սահմանավորման: Ահա մի խումբ պստիկ երեխաներ կշեռք են շինել և «խանութ» են խաղում տախտակամածի տակ: Մի հասակավոր մարդ բերանսլիար պառկած խիստ հոգածու գեմքով և ճարտար սատներով մի երկու բուռ կորկոտն է մաքրում գունավոր թաշկինակի մեջ: Կոշակալարը դրել է իր կոճղը և կողքին նստել սանդալներ է կարում. շատ գեղեցիկ բաներ: Դերձակը փռել է մի կտոր և չափում է. պիտի ձևի: Եվ ինչպես՝ երբեմն շուկայում, աչքս էլ աչքով՝ հարևան արհեստավորները կամ պարապորդներ հավաքվել են դերձակի գլխին և դիտում են, միաժամանակ խոսում «առօրյա գործերի» մասին:

Մի հրիտասարդ շատ մեղմ և ճարտարորեն մանդու է նվազում: Մոտենում ենք նրան, կանգ է առնում:

— Օր մըն ալ հայերին կը սովորենք, հայերին ալ կը նվագենք,— ասում է կողքին նստած մի ուրիշ երիտասարդ:

Ահա մի ուրիշ երիտասարդ, թիկն տված մի սնդուկի՝ ինչ-որ թղթեր է փռել շուրջը և բաներ է գրում:

— Ընկեր վաճառական, բարե,— գիմում է նրան բժիշկը:

— Բանն ինչու՞մն է,— հարցնում եմ:

— Ռուսերին է սովորում:

— Ու՞ր պիտի գնա, արդյոք, Ռոստոֆ, թե Մոսկվա:

Մոտենում եմ մի խումբ կանանց:

— Բարե ձեզ:

Բարևում են:

— Վիճակնիդ ինչպե՞ս է,— հրահրում եմ ես:

Մի արծվաքիթ հասակավոր կին շեշտ նայում է աչքերիս.

— Վիճակնիս դե՛լ է, դե, յապան ենք: Մայրիկ շունենք, հայրիկ շունենք, ծանոթ շունենք: Աս մեր տունները ե՞րբ պիտի երթանք: Ես ալ գիտեի թե Հայաստան դամ նե՛կ կոնյակ պիտի խմեմ, շերբեթ պիտի խմեմ,— ու՞ր է, յավրում: Ամուսինս քաղաքն է, ուշունճը հիվանդանոցը, ե՞րբ պիտի աղեկնա, յավրում...

— Էշակ շունենք, ձի շունենք նե՛կ դուղը երթանք, փայտ բերենք, «ղոսպալըղ» փայտ ունինք նե՛կ ան ալ կը վառենք, աս ձմեռը պիտի վերջանա, յավրում:

— Որտեղացի՞ եք:

— Մենք զաթը ղարաբաղլի ենք:

— Ի՞նչ Ղարաբաղ:

— Աս, ձեր Ղարաբաղը: Հինդ տարեկան ատեննիս, պապանիս մեզի առեր տարեր է Տաճկաստան...

Ես սիրտ եմ տալիս կնոջը, ասելով, որ գարնան կը գնան «տուն» և մի երկու տարի հետո «ղոսպալըղ» փայտ էլ կը լինի, էշակ էլ, կոնյակ էլ և հետո ծանոթ-բարեկամ էլ: Շատը գնաց՝ քիչը մնաց:

— Համբերեցեք:

— Է, չի համբերենք՝ ի՞նչ պիտի ընենք. մեր հայրենիքը ալ աս է. ուրիշ տեղ երթալիք շունենք:

Մոտենում եմ այլ խմբի: Մի խոշոր աչքերով տղամարդ,

խիստ կարծր դեմքը մոտեցնում է դեմքիս: Մի քիչ մուլթն է սյունի տակ:

— Բարև, բարեկամ, ի՞նչ կընեք, ինչպի՞ս եք:

— Շնորհակալ ենք. առայժմ օրապահիկով կապրենք:

— Գո՞հ եք ձեր վիճակին:

— Առայժմ սապես ըլլալու է. օր աշխատենք՝ օր կուտենք. վնաս չունի, ժամանակին կաղնկանք: Մերն է, մեր երկիրն է, մենք պիտի շինենք:

Եվ այսպես անվերջ: Ամենքը միևնույն կերպ էին պատկերացնում դրուժյունը:

— Օտարին հույս չկա,— ասում էր մի հյուան, նորաշեն հիվանդանոցի պատերն իր ուրագի ձայներով զվարթացնելով:

Եվ ժպտում էր:

— Լավն է՝ մերն է, գեշն է՝ մերն է,— ասում էին ամեն կողմից:

— Իսկապի՞ս, դո՞հ եք ձեր վիճակից,— պնդում էի ես ամեն անգամ:

Մի հյուան ինձ ասաց.

— Հունաստան լավ տնկարանների կային և լավ գործ, բայց ամեն տեղ հալածանք էր և անհաստատ: Շարունակ քանդվում էինք: Հիմի մի անգամ կը շինենք մեր տունը, և սա էլ երբեք չի քանդվի:

— Կարո՞ղ եք:

— Ինչո՞ւ չպիտի կարողանանք: Արհեստ գիտենք, երկրագործություն դիտենք:

Երբ հեռանում էինք, մի կնիկ վազելով եկավ բժշկի մոտ:

— Ի՞նչ կա:

— Մեր աղջիկը, որ գիշերս պառկավ ու մանչ բերեց՝ քիչիկ մը ավելի փայտ է պետք:

— Փա՞յտ: Շատ լավ, շատ լավ,— ասաց բժիշկը և կարգադրեց, որ «քիչիկ մը ավելի փայտ տան բնիկ նորածնին»:

Ի միջի այլոց բժշկից շատ գոհ էին կանայք:

— Մեզի շատ կմխիթարե մարդը:

Մենք շնորհակալություն հայտնելով բժշկին ու մյուսներին՝ ճամփա ընկանք Երևան:

ՀԻՂՐՈՇԵՆԻ ՌԱՅՈՒՄԸ

Գերադասում եմ ուտով: Եվ տեղ եմ հասնում թե չէ, էլ փորձ չեմ անում մտնելու կայանի շենքը—այլ ուղիղ բազմության մեջ:

Այսպես լավ է: Հիդրոշենն այնտեղ է, այդ բազմության մեջ: Նրա մեջն է և՛ հողը, և՛ ջուրը, և՛ մետաղը, և՛ կրակը:

Եվ նա—այդ բազմությունը—չի ուշացնում դրավիչ մի բանով իր մոտը քաշելու: Ռշտունցի կարճահասակ զուռնաչին դեմքի երակներն ուռցրած, գլուխը երեքցնելով դժվածացնում է իր վայրի զուռնան, իսկ դհոլ ածողը բուռն զարկելով հրահրում է տազնապալից նվագը:

Մեծ շուրջպար է դառնում: Հիդրոշենի բանվորներն են, կարմիր բանդերը թևերին: Պարում են լուրջ ու ...հիմնավոր: Դրա համար էլ ամուր շղթայի պես կուռ օղակիկ են իրար թև-թևի, ուսուսի և ահա սկսել են համրատատան, պատի պես, իրար հետ, միաձուլվել: Նրանց արծվենի քթերը, ջլապինդ բազուկները և սուր աչքերն արդեն ցույց են տալիս, թե որտեղից են նրանք: Ռշտունցիներ, նարեկացիներ...

Դարեր են պարում նրանց պարի մեջ: Հին հեթանոսական ժամանակներ են տատանվում, կոտրատվում, ծեծծեքվում: Այդպես էին պարում մեհյանի շուրջը, հետո մատուռի շուրջը և ապա հիմա այս նոր շենքի շուրջը:

Նրանց միանում են նոր խմբեր, «բնիկ» գյուղացիներ և բանվորներ: Սրանց նայելով՝ մեջ են ընկնում պիտներներ, ապա կոմերիտ մի դերասան, մի բանթղթակից և որպես լրացումն՝ կարմիր-բանակայինները, որ եկել են իբր թե կարգ պահելու, բայց ամեն

բան կարգին է, թե պա՞րն է ընկնում ոտները... Հեն կարողանում հանգիստ դիտել—ներանք էլ են մեջ ընկնում և սրերն ու հրացանները ուսերին չիսկացնելով տաքացնում պարը: Արդեն խորհրդային Հայաստանը լրացավ:

Ռուս կարմիրբանակայինը, ասամները պսպղացնելով, ծիծաղում է սրանց գծուձյան վրա: Բայց պարագլուխը շատ լուրջ է, նա ինչ-որ նոր հիդրոկայան է սարքում և մի հարյուր տարվա պար է ծրագրել: Տաքացել է և «բիձա» Հարութը, ոչստունցի գաղթական, որ անցյալը փուկ ոտի տակ՝ պար է գալիս վրան: Պարում են այդ անցյալի վրա նրա ընկերները, ահա այն նարեկացին, որ կրծքին օդանավային բարեկամների ընկերության նշանն ունի: Պարում է ամբողջ հայ աշխատավոր ժողովուրդը: Որքան թախիծ և ուրախություն կա այդ ամենի մեջ, որքան խորհրդանշան:

Հիդրոշենը, որ աշխարհ է եկել ջրի, հողի, քարի, մետաղի և... ժողովրդի միջից: Այդ մատուռանման շենքը, որի մեջ չի նստելու ոչ մի աստված և չի վառվելու ոչ մի մոմ, ուր կալանված է կայծակը, որ պիտի ծառայի ոչ թե մարդկանց ահաբեկելու, այլ լույս տալու:

Եվ այն մասսան, որը պարում է նրա շուրջը, որը դարհիր շարունակ կառուցել է մեհյաններ, մատուռներ ու բերդեր և պարել է իր իշխանավորների համար, հիմա կառուցում և պարում է իր համար:

Եվ այն ռուս կարմիրբանակայինը, որը նույնպես մասնակցել է այդ հիդրոկայանի կառուցման և մասնակցել «ամեն տեսակետով»:

Եվ Օրջոնիկիձեն², Աղամալի-օղլին³ և Համբարձումյանը, որ արտասանում են ճառեր՝ նվազ պերճախոս, քան իրենց այդ գործը, իրական արդեն:

Եվ այս ամենի պլսին կանգնած այն շենքը, որի մեջ իրար են գալիս բնության «անհաշտելի» տարրերը—ջուրն ու կրակը—իբրև խորհրդանշան շատ տարրերի միացման, որ «անհաշտելի» է կարծում սոցիալիստները, իբրև խորհրդանշան գիտության, աշխատանքի և բարօրության, որ կարող է ստեղծել միայն համաշխարհային աշխատավորական բանակը:

ԱՎԵՐԱԿՆԵՐԻ ՄԻՋԻՑ

Տպավորութիւնը ոչ միայն ծանր է, այլև վեր ամեն ենթադրութիւնից: Բուժ գործիքի հարվածի պէս շշմեցնում է այդ հիմնական ավերածութիւնը և նրա հետեանքները: Մի քանի վայրկյանի հարված, և ստեղծվեց մի քանի տարիների գծվար, հիմնավոր, անհետաձգելի և կասեմ՝ անսովոր գործ, պէտք է շինել քաղաքը իր շրջակա գյուղերով և պէտք է շինել այնպէս, որ դիմանա երկրաշարժին:

Վերջնական ստույգ և լրիւ տեղեկութիւնները կտա վիճակագրութիւնը: Բայց մոտավոր պատկերը հետեւյալն է: Բոլորովին, հիմնահատակ կործանված են՝ Ալեքսանդրովկա, Դահաւլի, Բայանդուր, Արայրդ, Թուրքի Դարաքիլիսա, Քյալալի, Տովշան Դշլաղ, Դաղարապատ գյուղերը. Փոքր Դարաքիլիսա՝ 70 տոկոս, Ճլովան՝ 60 տոկոս, Դյուղքանդ՝ 50 տոկոս, Օճախդուլի՝ 10 տոկոս, Մուլա Մուսա 11 տոկոս, Բոշիրօղլի 30 տոկոս, Սվանվերդի 133 տուն, Արմուքի 127 տուն, Դուրխ 113 տուն, Ադին 40 տուն, Դեղաճ 36 տուն, Իմրխան 46 տուն, Դափլի 13 տուն, Բաբուլի 12 տուն, Բողդոզան 7 տուն, Շիրվանճուղ 20 տուն, Դուքնիդշլաղ 21 տուն, Բողաղ-քյասան 9 տուն: Այնուհետև Օղջօղլի, Օրթաքիլիսա, Թափաուլի, Թափադուլակ, Մեծ Քիթի, Ներքին Դանլիճա, Մահմուդճուղ, Չըփլի, Դոշավանք, Մուլա-Գյոզլա, Հոռոմ, Սոնգյուրլի գյուղերը կամ մի քանի շէնքերով, կամ մասնակի վնասված են:

Չենք կարծում, թե ստույգ վիճակագրութիւնը դա թեթեացնելու այս թվերը, որովհետեւ ավելի մանրամասն և ըստ ամենայնի քննութիւնը պիտի պարզի այն աշկարա հանգամանքը, որ Շիրա-

կի գյուղերում ոչ միայն ավելի անպիտք տներ են մնացել, այլ անվնաս տներն էլ անպիտք են երկրաշարժին դիմադրելու տեսակետից:

Երկրաշարժին դիմադրելու տեսակետ—ահա այս է Լենինականի գլխավոր, հիմնական հարցը:

Քաղաքն ավերված է երեք քառորդով:

Սա հասարակ աչքի չափ է: Ստույգ ճարտարապետական քննությունը կարծում ենք չպիտք է նվազեցնի այս չափը, որովհետև քանի որ չկա ոչ մի ապահովություն ցնցումների կրկնության՝ ոչինչ չի կարելի ասել այն տների վերաբերմամբ, ոչ «չեն վնասվել»:

Պետք է աչքի առաջ ունենալ նաև այն հանդամանքը, որ Լենինականն իր շրջակայքով հին էր: Անտառներից հեռու մի վայր լինելով՝ նա հնարավորություն չի ունեցել իր կառույցների փայտեղենը նորոգելու: Հիսուն-վաթսուն տարվա կառույցներ կան: Սրա վրա ավելացրեք նաև այն, որ պատերը շինված են եղել մի կործանարար ավանդական ձևով, որ վարպետից վարպետ անցել է և տարածվել. այդ երեք շերտ՝ պատի ձևն է. երկու շերտ շարվածք, մեջը լիցք, առանց իրար հագնելու ձևով, անկյունների քարերը բաց: Այս մասին ճարտարապետական խորհուրդը կտա իր բացատրությունները, բայց հասարակ աչքի համար, անդամ, պարզ է, թե ինչ հանցավոր ձևով են շինված Լենինականի տները: Խսկ գյուղերի խրճիթները ներկայացնում են կանոնավոր շարված քարակույտներ, որ ցրիվ են եկել ցնցումից: Փառած գերանների վրայի հողը կռարել է գերանները և նստել:

Այսպիսով մենք կանգնած ենք նոր քաղաքի և առնվազն նոր 20—25 գյուղի շինության առջև:

Մի քանի վայրկյանի ցնցում և տասնյակ միլիոնների դործ...

Արտակարգ Հանձնաժողովը փռել է իր ցանցերն ամբողջ գավառում և քաղաքում: Կյանքը դուրս է եկել իր հունից, դարձել է տարօրինակ, անսովոր, նախնական: Մարդիկ ամեն օր գիշերելու տեղ են որոնում, փոխվում են տնից կայարան, կայարանից մի որևէ վրան, վրանից... Թիֆլիս, Բաքու, Հյուսիսային Կովկաս, Լենինգրադ...

Սկսված է մի շտեմանված տարերային պայքար տարերքի դեմ։ Ամբողջ գավառը, գյուղացիությունը, քաղաքի բնակչությունը, տեղական կազմակերպությունները կառավարության ղեխավորությամբ այդ պայքարի մեջ հոռում են։ Քաղաքի կայարանը հոռում է Թիֆլիսի գծով և՛ փրկարար փայտեղենը, և՛ գյուղի ճամփաներով սայլերը կրում են։

Նախ պետք է շինել փայտեղեն Շիրակը.—բարակների շրջանն է։ Ամենից կարևոր խնդիրն այդ է։ Մինչև մի կողմից—Արագածի լանջերից իջնում է ձյունը՝ մյուս կողմից պատրաստվում են թըշնամու առաջխաղացմանը դիմադրելու։

—Մեր ձանը մնաց մի շաբաթ.—ասում են գյուղացիք, և նոր ես հասկանում, թե ինչ ասել է «ձյունը զլխիդ» խոսքը։ Պետք է փրկել Շիրակի անասունները։ Ոչխարը մի կերպ կդիմանա առաջին ցրտերին, բայց եղներն ու կովերն արդեն դողում են... Պետք է շտապել։

Փայտեղեն Շիրակին հետեւելու է քարե Շիրակը։ Բայց երկրորդը դարնան գործ է։ Եվ եթե փայտեղենը չլինի—ժողովուրդը կկոտորվի։ Ահա թե ինչու ամենագնահատելին, որ արվում է այս րոպեին—այդ բարաքների և գետնափոր գոմերի գործն է։

Բնակչության բաց արած վարկերը մեծապես կանգնեցրին տարերային խուճապը։ Ամեն տանտեր հնար ունի դրամ ստանալու իբրև պարտք և նորոգելու իր տունը կամ բարաքներ շինելու։

Արդեն քաղաքի կայարանի մոտ մի հրասպարակում շինվում են բարաքներ 6000 հոգու համար։ «Գեղացուց թաղում», որ շատ է տուժած՝ արդեն իրենք բնակիչները գործի են անցել։ Քաղաքի այլ վայրերում ևս նույն աշխատանքն է։

Ամեն բան իրար է խառնվել։ Մի տեղ հուսահատվում են, մյուս տեղ՝ պայքարում։ Արդեն ամբողջ դաշտում երկու տիպի մարդիկ են մշակվել այդ տեսակետից։ Քաղաքի խուճապը նվազել է նախ այն պատճառով, որ սկսված է վերաշինությունը, ու ապա որ քաղաքից հեռանում է խուճապային տարրը—կանաչք և երեխաները։ Տղամարդիկ մնում են կովելու երկրաշարժի դեմ։ Ամեն նշաններից երևում է, որ լենինականցին պիտի մնա և կմնա։ Այս հաստատ է։

Բայց տեսարանը, համենայն դեպս, ազդու է դեռ:

Միայն ներկա լինելով կարելի է հասկանալ, թե ինչ լայն մասսայական օգնություն է պետք այս խնդրում:

Տեսարանը սարսափելի է. բնության տարիքը և նրա դիմաց մարդկային տարիքը— ժողովուրդը: Մի տիտանական կռիվ է ըսկըսված այս երկուսի մեջ, և այդ ոչ թե մի վեպում, այլ իրականության մեջ:

Ահա կենդանակներ:

Տները ճեղքված մարմինների պես բաց են արել իրենց ընդերքը.— ներսի պատերը, գերանները, միջնորմները, ծակուռները: Կենդանականցու ներքին կյանքը, նրա տան ներքին գաղտնիքը դուրս են եկել փողոց.— Տուլաբներ, ծակուռներ, ննջարան, սեղանատուն, միջանցքը աչքիդ առջև է: Դռանը կամ տանից մի քիչ հեռու արկղներից, գերաններից և կարպետներից շինած կիսավրաններ, «գոա՛նը» «տանտերը»՝ իր ընտանիքով— իր սոխը, կարտոֆիլը, գաղարը փռած սպասում է:

Աղետը նրա առջև դրել է բազմաթիվ երկրաբանական, տեխնիկական, նյութական և բարոյական հարցեր: Զի կարողանում լուծել: Քեզ է հարցնում:

— Կըսեն՝ գետինը պիտի պատռի՝ ղո՞րթ է:

— Ե՞րբ պիտի վերջանա «թերմաշը»...

— Տեխնիկը ինչու՞ չեկավ:

— Ինճները ի՞նչ կըսե, աս տանս բանը ի՞նչ պիտի եղնի:

— Գործկումն ի՞նչ է վճռե. ինձի պիտի տախտակ տա՞ն:

— Մեզի չեք խղճա...

— Գիշերս շատ գեշ ցնցեց, կըսեմ՝ երթանք Ռուսաստան:

— Տախտակը թե՞ղ կտան, թե ճամփա ընկնենք:

Իսկ երբ բացատրում ես, համոզում՝ ցույց է տալիս իր քանդված տունը և դարձյալ հարցնում.

— Հըբբ ի՞նչ էնեմ...

Այո, խնդիրները շատ են հիմնական, արագ, պաշարող, անհետաձգելի և տարերայնորեն լայն:

Այսպիսի բազմաթիվ հարցեր ունի ամեն մի անհատ... մի քաղաքում և 38 գյուղում: Ամենքին պետք է ոչ միայն պատասխան, այլև իրական օգնություն հասցնել:

Սկսված է կատաղի պայքարը տարերքի դեմ:

Ահա կարմիր աղբյուրի թաղը: Համատարած ավերակների կույտ: Մի ավերակի առջև մի մարդ գետնի վրա քարեր է շարում:

Մի արշին բարձրացրել է, և երկու աչք «տուն» է շինում:

— Ի՞նչ բանի ես, բարեկամ:

— «Տուն» կշինեմ. էսքանը պատ, մնացածը տախտակ: Հըպե ի՞նչ էնեմ: Էս մի աչքը դրկիցիս համար է, մեկը ինձ համար: Դամիրչի եմ:

Մի քիչ վերև մի սիրուն տախտակե տնակ է շինած: Մտնում ենք ներս: Վառարան, մաքրություն, անկողնի ծալքն իր տեղը, ամանները կարգին, մի երիտասարդ կին «տուն» է ավելում:

— Կարելի՞ է մտնել:

— Ինչու՞ չի կարելի: «Համեցեք»:

— Ինչպե՞ս ե՞ք, զո՞հ եք:

— Շատ լավ: Տա՛ք:

Հարցը լուծված է: Ամուսինը տունը շինել է, ինքը դնացել գործի: Կողքի հարևանը՝ նոր է վերջացնում նման մի տախտակե տուն:

— «Ժածքի» կողմը (հարվածի վտանգավոր կողմը) հող վրելեցնես՝ հիշ բան չի եղնի:— Հըմը գործս մնաց: Փուռը քակվել է...

Ահա մի գաղթական: Տունը քանդվել է, կարպետի «տունը», ողորմելի մի բան, ինքը փոքրիկ կամուրջի գլխին մի երկու արկղ խնձոր է ծախում:

— «Գործիս» վո՞վ աշե, «տանս» վո՞վ աշե, Գործկոմ վո՞վ երթա դիմելու...

Մի ուրիշ արհեստավոր չգիտե ինչ անի. իր հին տունը կիսաքանդ է, նոր «տուն» չունի:

— Քանդի, գերանները հանի, որ բարաք շինես:

— Հը, հանե՞մ... ախր տունը ի՞նչը քակեմ:

— Ի՞նչ տուն, ծովել պրծել է. քանդիր, դերանները հանիր:

— Հը...—մտածում է:

Սվ շարժի օրից մինչև հիմա մտածում է: Խեղճ մարդիկ, հանգիստ միամիտ նստած էին իրենց պապական տների մեջ, իրենց հին աշխարհի հեքիաթներով—հանկարծ մի հարված ստիպում է

վճռել տիեզերական հարցեր: Մի քանի վայրկյանում նա պարտավոր է դառնալ և՛ տնտեսագետ, և՛ մունիցիպալ գործիչ: Իր պատշիկ ծածկի տակ համեստ արհեստավորը դրված է բաց երկնքի տակ, տիեզերքի դիմաց և պարտավորել է փիլիսոփայել և շինարարել:

Այո, ամեն լենինականցի թե՛ քաղաքում, թե՛ գյուղում պարտավոր է օգնելու կառավարությանը: Այս պարագոքս է—բայց այսպես է: Օգնել կառավարությանը, որ սա կարողանա օգնել իրան աղետյալին:

Ահա և «հարյուր տոկոսով» ավերված գյուղերը: Նրանք բոլորը նման են իրար: Քարափույտեր—դրանք քանդված գյուղերն են: Գյուղի կողքին մի մեծ ավերված շինք—եկեղեցին և կամ դպրոցը: Մի քիչ հեռու բլրակի վրա սև քարեր—գերեզմանոցն է: Թարմ հողաթմբերն աղետի թաղված ղոհներն են:

Գյուղացիք խմբված են ալյուրի ջվանների շուրջը, ու ալրաթաթախ հույակի անդամն ալյուր է բաժանում: Զինվորական սայլ խոհանոցը ծխում է—կերակուրն եփում: Մեծ վրանը Կարմիր խաչի հիվանդանոցն է:

Ահա ավերակների մեջ ինչ-որ մարդիկ պեղումներ են կատարում: Սահմանապահ հուս դիվիզիայի մասերն են, որ անձնվիրաբար օրն ի բուն աշխատում են գյուղերում:

Տեղ-տեղ վրաններ են դարկված, իսկ ուր պակասում է վրանը՝ կարպիտներից մի կերպ ծածկ է շինած, ու պատսպարված են կանայք և երեխաները: Տղամարդիկ դուրսն են գիշերը: Արդեն հազի ձայներ են լսվում շորս կողմը: Անասունները հանդումն են, նրանք կարող են մինչև ձյունը վայելել շորացած արոտը: Գաղթականների են նման, ամենքը:

Վրանների առջև շները դնները ոտների մեջ՝ քնում են: Կանայք տնտեսության հետևից են ընկած.— լվացք, կար, բանջարի շորացում և այլն: Ոմանք կտուրը բաց խրճիթի հատակին թոնիրը վառել՝ հաց են թխում: Ահա մի պառավ կին բուրի նման նստել է ավերակ տան քարափույտին՝ աչքերը չռել և գետնին է նայում: Երեխաներն ուրախ վազվադուռ են վրանների շուրջը, իսկ ավելի պատիկները փորսող են տալիս գետնի վրա: Երևույթն առօրյա է: Առաջին խուճապն անցել է, մնացել է շորշոփը: Բայց ապրելու ծա-

րավը և վերաշինության հույսերը նոր վճռականություն ու նախդեմք տվել ժողովրդին: Հերոսավայել կերպով է նա հանդիպում աղետին: 753 հոգիանոց Դահաբուն, որ կորցրել է 105 հոգի՝ թողել է սուգը և սկսել է վերաշինության պայքարը: Նա գործնական հարցեր է առնում, գործնական դիմումներ:

— Ընկե՛ր, հը՛, վախո՞ւմ եք էլի:

— Զանքում, վախի սրեն (հերթը) անցեր է:

— Քա՛նի հոգի են մնացել «տակը»:

— 105 հոգի— Տախտակները չի՞ նշնի որ գեղի քովը թափեն մաշինի ճամփով:

Ընկ<եր> Երզնկյանը² խոստանում է կարգադրել: Նրանք գոհանում են:

Բոլոր գյուղերի սուր կարիքն արդեն ձևակերպված է գրեթե նույնությամբ. առաջինը՝ ջրաղացը նորոգել և ապա բարաքներն ու դոմերը շինել:

— Ընկ<եր> Երզնկյան, ջաղացը շինել տվեք, ջաղացը, մեր հացը աղանք՝ աչքերս դուսը չպահենք:

Մարդիկ չեն ուզում կողմնակի ալյուրը: Բայց մեծ կարիք ունեն շորեղենի: Զիշտ է, վերմակներ ու այլ շորեղեններ բաժանված է մի մասին, բայց դարձյալ կարիքը շատ մեծ է: Գյուղացիների շորերը պատռված են. արդեն իսկ մի բան չէին աղետից առաջ, իսկ աղետի ժամանակ զիշեր-ցերեկ կռիվ են տվել հողի, քարի ու գերանի հետ և հագուստի ծլանդները կախվել են վրաներից: Բոլորի ձեռքի արիերը ճաքճքել են չափազանց աշխատանքից: Նրանք փոշոտ են, անքուն, աչքերն այրվում են:

Անսովոր բաներ շատ կան: Արդեն իսկ աղետն իր մեծությամբ և դրած խնդիրներով մի մեծ անսովորություն է: Պետք է հասկանալ երկրաշարժը, նրա պատճառները, ընթացքը— դա՛ գործնական խնդիր է գյուղացու համար և ոչ վերացական գիտական հարցասիրություն:

— Կըսեն՝ գեղը գետինն տակը պիտի անցնի, դո՞րթ է:

— Կըսեն գետնի տըկեն կրակ պիտի դուս դա. ի՞նչ կըսե կավարությունը, պիտի դադարի՞ աս թերմաշը:

— Ո՞ւ է ձեզ այդ տեսակ բաներ ասում. ինչու՞ եք հավատում:

— Եսի՞մ. կըսեն բանաստեղծ մարդիկ նստելու քններ են ու ըսեր, թե դետիներ պիտի պատուի:

— Դատարկ բաներ են. դուք ձեր տները շինեցեք:

— Տները կը շինենք. հըմը էդ անտեր ձեներն, օր կիմանանք, ձեռքերս կը թուլանա:

Դիմում ենք պրոֆ<եսոր> Լեբեդևին՝ խնդրելով որ մի երկու խոսքով հանգստացնի ժողովրդին:

Պրոֆեսորը բացատրում է երկրաշարժի պատճառները և խոստանում է, որ երկիրը «չը պատուի»:

Թարգմանները բացատրում են և կրկնելով պրոֆեսորի տերմինները, գործ են ածում տեքստնական, պլաստ, լեռնակաղմային բառերը և անզգուշաբար ասում են, որ երկրի տակը դատարկ է:

Փեշերիցը քաշում ենք, բայց ուշ է արդեն...

Դե գյուղացիքն իրենք էլ գիտեն, որ դատարկ է և ի՞նչ խոսք՝ երկրի կեղևը մի քանի սաժեն է...:

Գերեզմանոցում ենք: Պրոֆեսորն իր ընկեր մասնագետներին հետ քննում է գերեզմանաքարերի շարվածքները: Գյուղացիք եկել հետևում են:

— Ну расскажите, как началось землетресение*?—հարցնում է երկրաբան Զ-ն մի գյուղացու:

— Առաջ զարկեց ու մի տեսակըմ ձեն հանեց:

— Как гром, или как орудийные залпы**?

— Էդման էր, մի տեսակըմ ամուր ձեն հանեց:

— Сначала бууу***?

— Էդման էր, բուու ո՛ւ...

— Музыкальный****?

Ի՞նչ ասի, այնպես շփոթված է եղել խեղճը, որ չի հիշում որո՞տի՞ էր նման, թե երաժշտական ձայնի:

Մի կողմ եմ քաշում գյուղացուն և հասկացնում, որ երկրաբաններն ուզում են երկրաշարժի բնույթը, ուղղությունը և այլ

* Դե՛, պատմեցեք, ինչպե՞ս սկսեց երկրաշարժը:

** Ինչպես որոտ, թե ինչպես հրանոթային համազարկ:

*** Սկզբում բու՛ւ:

**** Երաժշտական:

հատկութիւններն ուսումնասիրել: Դա կարևոր է ապագայում շենքերի ձևը որոշելիս:

— Ջանք՛մ, ինչ կուզեն քննակ թե աս ժաժքին առաջն առնեն:

— Ժաժքին առաջը չի առնվի: Ձեր տները պիտի այնպես շինվեն, որ էլ ժաժքը չքանդի:

— Ներողութեն, էդոր բան չունինք ըսելու. մենակ թե տախտակները թող հասնի, դուսն հմ մնացել:

Եվ բոլոր գյուղացիները գյուղացիաբար զգալով, որ «գրսից» եկածները մի ցանկութիւն ունեն—որ գյուղացիները չզաղթեն՝ թափանցիկ խորամանկութեամբ բոլոր հարցերը նախ տանում են երկրաբանական ընդհանրություններ, մի մանյովր են անում այն մտքով թե՛ եթե երկրաշարժը կրկնվելու է իրենք զաղթեն և վերջը խոսքը բերում սխեմայնում են տախտակի շուրջը: Դա գյուղացու մեթոդն է տիեզերական ճամփաներով տախտակ ստանալ: Գյուղացին նման է երկխայր. գիտե՛ որ տախտակը բերում են, բայց թեկիջնում է: Չուշացնեն: Մենք ամեն կերպ հանգստացնում ենք նրանց: Բայց ավելի լավ հանգստացնում է տախտակը, որ արդեն երեւցել է: Մի քանի օրից հետո այդ խնդիրը կլուծվի:

Գյուղացիների գեանափորները լիովին պատրաստ են: Տեսնենք որքան հարմար կլինեն դրանք: Տված ձևերը քննութիւն են բռնելու ծախսի, հարմարութեան և առողջապահական տեսակետից: Եվ դեռ հարց է, այդ գեանափորն է հարմար, որ ներկայացնում է երկու արշինանոց մեծ փոս, վրան ծածկած, թե՛ զինվորական ձևինը—երկու շարք հողի թախտեր, վրան շեղատուր, երկու լուսանցք, մի կողմը քարե օջախ: Վերջինս շատ նման էր գյուղի օգային, և կարիք չէր լինի թիթիղ վառարանի, բայց շատ շմտնենք մասնադիտական հարցերի մեջ: Չմեռվա փորձը ցույց կտա, թե որն է հարմարը... Մի դժբախտութիւն կա, որ աղետոյալ գյուղերի մեծ մասը համարյա զետի մակարդակի վրա են և մի արշինից ավելի փորելիս՝ ջուր է դուրս գալիս: Ուրեմն բարաքների և գոմերի ձևը այժմյանից մեծ պատասխանատվութիւն է դնում ճարտարապետների վրա:

Սա կարող ենք ասել՝ մասնագետ չլինելով հանդերձ... Տախ-

տակն Շիրակը մեզ պիտի հասցնէ քարն Շիրակին, և կհասցնի՝ եթէ հիմիկվանից այդ գործը մտածված տարվի:

Ինչպէս տեսնում եք, փայտեղենը՝ տախակը, գերանը վճռական դեր են կատարելու աղետյալ վայրերի համար: Փայտեղենը հասցվում է, բայց կա մի տարերային ծավալ, որի առջև անգոր է այս մի քանի օրը երկաթուղին: Այստեղ պետք է օգնութեան հասնել ինքը գյուղացին իր տան փայտեղենով: Բայց և այստեղ է, որ հանդիպում ենք մի տարօրինակ հանդամանքի: Լավ է այն գյուղերի հարցը, որ բողբոջվին են ավերված, որովհետեւ գյուղացին ճարահատ բանեցնում է իր փայտն ևս: Բայց կիսավեր կամ ճարած խրճիթի տերը չի ուզում քանդել, հանել գերանները: Նախ հույս ունի: Խախտակ և գերան ստանալու և ապա գյուղացիաբար մտածում է, վայ թե իմը բանեցնեմ, տեղը ոչինչ չստանամ... Նա կըստանա անշուշտ, նրան չեն թողնի անգամ իր փտած խրճիթում ապրի, բայց առայժմ նա տատանվում է—իսկ ձյունն արդեն մոտ է...

Արտակարգ հանձնաժողով, տեխնիկական խորհուրդ, ճարտարապետներ, տեխնիկներ, գործկոմ, եռյակներ, կարմիր խաչեր, արհեստավոր, կարմիրբանակայիններ—ահա որոնց ձեռքին է ավերված Շիրակն այս րոպեիս:

Քաղաքի երկաթուղու կայարանում կանգնած վագոններից մեկումն են տեղի ունենում նիստերը, այդտեղ են դալիս և իրար փոխարինում կառավարութեան անդամները, կուսակցութեան պատասխանատու անդամները:

Ամենքն այդտեղ են դիմում աղետի հետ կապ ունեցող գործով: Իսկ քաղաքում կենտրոնը Գործկոմն է, որ պաշարված է բնակչութեամբ:

Հեիհէ աշխատանքը, ընդհանուր մասնակցութունը գործին՝ քաղաքի մեջ մտցրել է արտակարգ եռուղիս:

Բնակչութեան կենսունակ մասը՝ արհեստավորներն իրենք իսկ անցել են գործի և բարաքներ շինում: Ու մինչ խուճապային տարրը՝ մանր առևտրականները հեռանում են քաղաքից, արհեստավորները մնում են:

Մտնում ենք մի բարաք: Եվ ահա հանկարծ մեզ (ավելի ճիշ-

տը՝ Ավետիք Իսահակյանին)³ ուրախ բացականչությամբ դիմավորում է տանտերը՝ ուստա Մաջակը, որ ուրազը ձեռին աշխատում է։ Նա արդեն մահճակալներն ու կամոդը տեղավորել է պատրաստի սենյակներում, շինում է «ընդունարանը»։ Առույզ արհեսավորը շատ ուրախացավ, տեսնելով իր վաղեմի բարեկամին։

Նստեցինք մահճակալի վրա։ Հարց ու փորձ, հիշողություններ, կատակ, ծիծաղ։

— Զանըմ, լավն էլ էս էր, բան չունիս, բլավ՝ բլավ։

Ուստա Մաջակի տունը փլեր էր, և նոր տունն ավելի է դուր գալիս նրան։

— Վայ ևս քու հավատդ անիծեմ Ավո... էս ի՞նչ լավ բան էրիք՝ եկար։ Թե աստվածդ կը սիրես, աղոցը (մեզ) առ՝ մի օրըմ արի։

Ուստա Մաջակը մեզ քեֆի է հրավիրում։ Խոստանում ենք ղնալ, երբ «տունը» պատրաստ լինի։

Բարաքներում կյանքն սկսվում է արդեն։ Արդեն լոտո են խաղում... Արտակարգ հանձնաժողովի վագոնի պահապան—«պապաշան» հայտնում է անդամներից մեկին, որ «երեսուն անգամ» եկան նրան հարցրին քաղաքից, շատ շտապ։

— Գնացեք, տեսեք՝ ինչ է պատահել։

Մարդը գնում է և տեսնում, որ իրան նշանդրեքի են հրավիրել... վրանի տակ։

Այցեկեցինք պոլիդոնը, որտեղ որբերն են։

Շենքերն անվնաս են, որբերն ազատ են աղետից։ Զ-րդ տարեդարձի օրն էր⁴, և ահա կարմիր արեւի տակ, լայն հրապարակում որբերը պար էին բռնել։ Մի հսկայական շուրջպար որին մասնակցում էին 200 հոգի։ Նրանք տոնական զգեստներով են, բոլորովին նոր կոշիկներով։

«Աբու Լալայի» վերադարձը⁵ մեծ ուրախություն է պատճառում նրանց, և ահա նրանք ցնծալից հորձանքներով վազում, պաշարում են բանաստեղծին։

Այդ ուշիմ, հետաքրքրվող, կյանքի ծարավով լցված մանուկներն ու պատանիները մեծ ուրախություն են պատճառում վերադարձող բանաստեղծին։

Մենք հեռանում ենք որբաստանից՝ նվազների, ուրախ երգերի ձայները մեր ափանջների մեջ, իբրև մի սրտապնդիչ հոգատարություն հսկայական ավերածության, որ ճնշում էր մի օր առաջ մեզ, երբ այցելել էինք աղետյալ վայրերը:

Ավելի մեծ հակադրություն է, անգամ շատ ազդու՝ տեքստիլ գործարանի շենքը, որին այցելելով՝ մարդ իրան զգում է մի բուրբուլի այլ քաղաքում: Ծանրանիստ, հսկայական զանգվածքով նայում է նա այցելուին և ճնշում է, համոզում: Բետոնն ու երկաթը, որ նրա կմախքն են, նրան դարձրել են անխոցելի՝ երկրաշարժի դիմաց: Սյունների ծառուղի լինի կարծես շենքի մեջ տնկած: Միջի մասից պարի ձայներն են դալիս: Գնում ենք այնտեղ: Բանվորներն իրենց ընտանիքներով հավաքվել են այդ բաժնում և հեղափոխության 9-րդ տարեդարձն են տոնում: Նրանք մեզ հրավիրում են մասնակցել իրենց քեֆին: Սիրով մոտենում ենք և գինու բաժակներն առնելով, խմում ենք այս ուրախ դասի կենացը, որ չի վախենում ո՛չ երկրաշարժից, ո՛չ իր թշնամիներից, ոչ էլ կյանքի դժվարություններից:

Մի ուս բանվոր, որի մատը փաթաթած է շորի կտորով՝ խնձոր է համեցեք անում մեզ: Նա Թիֆլիսից է եկել մի ուրիշ հայ բանվորի հետ: Մտածում ես՝ ի՞նչ պիտի լինի սրա մասնագիտությունը: Եվ ահա մեզ ճամփու դնելիս տանում են գործարանի սարքած մասը, ուս բանվորն իր կտրած մատը մեկնում է դեպի երկարաձիգ խողովակների սիստեմը—կենտրոնական տաքության սարքավորումը նրա ձեռքի գործն է:

— Ես եմ շինել. բոլորը ես եմ շինել, ասում է նա երեսայի ուրախությամբ, ոչ մի նորոգման կարիք չպիտի լինի, այնպես ամուր ու ճիշտ եմ շինել:

Մենք ուրախ տրամադրությամբ հեռանում ենք այս շինարարության կոթողից:

Եվ մտածում ես,— ինչ տարբերություն քանդված Շիրակի և այս կանգուն կենդանի միջև: Որքան անճարակ է նա, և որքան՝ կարող է սա: Իհարկե, սրտի մեծ ցավով ես դիտում «Գյումրիի» կործանումը: Դա մեր սիրելի Տարասկոնն էր, ինքնատիպ, կոլորիտային, հումորով լի: Բայց այդպես է կյանքը. ստորերկրյա

մի հարված գալիս է մի քանի ռուպետում կործանում է այդ քաղաքը և նրան կանգնեցնում է նոր կյանքի պահանջների առջև:

Այսպիսով, Անիինականը ոչ թե կործանված քաղաք է, այլ անցողիկ շրջանի մի վայր, որտեղ ավերակների միջից դուրս է գալիս նոր քաղաքը: Այժմ նրա կորիզը տեքստիլ գործարանն է անշուշտ, որին պիտի կցել մնացած հիմնարկները և երկաթուղին: Արհեստավորները, ծառայողները կը մնան, և քաղաքի կերպարանքը կը փոխվի:

Նոր շենքերի հարցը լուծվում է այս անգամ ավելի հիմնական և տարօրինակ կերպով, քան եղել է մինչև այժմ: Սեյսմական շենքեր—ահա նոր քաղաքի լողունգը:

Ամեն փողոց, ամեն տուն պիտի հարմարվի երկրաշարժի բնույթի, հատկության և ուղղության համաձայն:

Երկրաբանությունը, որ մինչև այժմ մեզ համար եղել է աստղագիտության նման մի «հոգեշահ» առարկա՝ ներկայումս գործնական, առօրյա մի պետք է այլևս: Ինչո՞ւ ավերվեցին քաղաքն ու այնքան գյուղերը: Դրա պատճառը ոչ թե հարվածի ուժգնությունն է եղել, այլ տների թուլությունը: Իրար վրա հասարակ ձևով շարված քարերը փլավի պես ցրիվ եկան ցնցումից: Քաղաքի մեծ շենքերն անգամ սխալ շարվածքի պատճառով նույն վիճակին ենթարկվեցին: Կործանված Ալեքսանդրովկա գյուղում անկործան մնացին պոլսեցի գաղթականների ցեխե աղյուսով շինած տնակները, իսկ քաղաքում բոլոր խորհրդային նոր շենքերը: Ուրեմն շենքի ձևը, պատի շարվածքը մեծ նշանակություն ունի այս տեսակետից: Ապա նաև նշանակալից է այն հանգամանքը, թե տունը հարվածի նկատմամբ ինչ ուղղություն է բռնել: Քաղաքի շենքերը, գյուղի մեծ շենքերն ու գերեզմանաքարերը քանդվել են որոշ «սխտեմով»: Ահա ինչ ասել է երկրաբանություն:

Վերականգնման այս եռուն շրջանում առաջին տեղը բռնում է, անշուշտ, երկաթուղին, որ պատվով դուրս եկավ իր դերում: Նա գյուղերի և քաղաքի փրկարար ձեռքն էր հենց առաջին ռուպեից: Հակառակ աղետի առաջացրած մեծ դժվարություններին՝ երկաթուղին գործում է կրկնակի կանոնավորությամբ: Աշխատանքից խուսափում չի եղել բանվորների մեջ, Երկաթուղու վարչությունը

հերթով ամեն ծառայողի տալիս է 5 օր արձակուրդ գյուղերը գնալու: Ղալթախի կայարանից մինչև Կարաբուրուն նոյեմբերի ոտճիկները տրված են: Զակդեպոն դուրս չի գալիս ապառիկները: Բանվորներն ապահով են բարաքների, վագոնների և շենքերի նորոգման կողմից:

Այս նշանակում է ոչ միայն բանվորների վիճակն ապահովել, այս նշանակում է գյուղերի օգնությունն ապահովել այն տարրի միջոցով, որը միայն կարող է այդ օգնությունը հասցնել գյուղերին, — երկաթուղին և բանվորությունը:

Կարմիր խաչի և Մահիկի միություն զանազան հիմնարկների և մասսաների օգնությունը քաղաքական դաստիարակչական մեծ դեր է կատարում այս օրերում: Շիրակի գյուղացին զգում է այդ և իրան չի տեսնում աղետի առջև մենակ ու անտեր:

Այս անդուլ հուղեհոյ աղմուկի մեջ չպետք է անտես անել մի լուռ, աչքից խուսափող տարրի, որի ձայնը չլսեցինք մի անգամ:

Դա գյուղի փլատակները մաքրող և շինափայտերը հանող և իր կյանքը քանդվող շենքի դռներին վտանգող մոխրագույն ոռու կարմիրբանակախեն է, որ անձնվիրությամբ, համբերությամբ և սիրով կատարում է իր եղբայրական պարտքը աղետավոր ժողովրդի հանդես: Նրանք կորած են ավերակների մեջ, չեն մոտենում մեզ, չեն խոսում:

Եվ հեղափոխության 9-րդ տարեդարձի օրը նրանցից 140 հոգի 5 ժամ շաբուակ գեսնափոռ էր շինում ֆաղափի կայաբանի մոտ:

Այս է ահա թուուցիկ տալավորությունն այն հսկայական պայքարի, որ տեղի ունի այս բոպեին Լենինականում:

Լենինականը վերականգնվում է ավերակների միջից: Այդ պարզ է և փաստ է այլևս: Եվ նրանք, ովքեր այս բոպեիս տարված են աղետի համար ցավելով և տխուր մտքերով, ավելի լավ կանեն մասսայացնեն Լենինականի օգնության դադափարը:

«Թուրքերն» ու «վրացիները» արդեն վաստորեն հասել են օգնության:

Հերբը «հայերին» է..

Ձ Ո Ր Ա Գ Ե Տ Ի Յ

Մեր հանդեսները լուր հանդեսներ չեն: Նրանք ունեն մի հետաքրքրական, նոր հատկություն:

Նրանք հավաքույթի առիթներ են: Հավաքույթի ոչ թե մի գյուղի կամ քաղաքի, այլ շրջանի, երբեմն մի քանի կենտրոնների: Երբեմն ամբողջ հանրապետության: Իսկ երբեմն էլ ամբողջ Անդր-կովկասի:

Այստեղ են շփվում մեր լայն մասսաները, կապվում իրար հետ մի նոր կենցաղական կապով. բանվոր, գյուղացի, ծառայող, կարմիրբանակալին, մասնագետ, մտավորական, կոմերիտական, պիոներ... այս ամենն ամբողջ հայաստանյան մասշտաբով հետը հետե մոտենում են իրար, ճանաչում, մտերմանում և «անցյալ» ստեղծում:

Մեր երկաթուղին խոշոր հեղաշրջում է մտցնում իր գծի վրա ընկած կետերում: Ջգվիլով Հայաստանի տարածության ամբողջ երկայնքով և մի օրվա մեջ ահադին խմբեր ու բաղմունքներն են զցելով մի ծայրից մյուսը՝ նա ստեղծում է «մի փողոցի կյանք» մի մեծ քաղաքի, որ Հայաստանն է:

Երևան, Լենինական, Ղարաբաղի խառնուրդ, Ալլահվերդի—գլխավոր կենտրոններ «երկաթուղային կյանքի» — ստեղծում են այն տպավորությունը, թե այս բաղմունքներն ապրում է մի տեղ, մի քաղաքում:

Եվ ահա մի որևէ հանգիսի առիթով դնացքը դալիս մտնում է բոլոր կայարանները, հավաքում է այդ բաղմունքները և տանում, միացնում, խառնում իրար:

Ահա քեզ և կոլեկտիվ կյանք, ահա նոր կենցաղ:

Ինձ միայն հանդեսը չէ որ հետաքրքրում է: Հետաքրքիր են մարդիկ, դեպքերը, երևույթները, հետաքրքիր է մեր նոր կենցաղը, որ ավելի ցայտուն է այսպիսի առիթներում:

Դեպի Ձորագետ:

Դվալի բարձունքների վրա ենք:

Կես գիշեր է. այնպես խավար, կարծես լույսը դեռ չի ստեղծված և դեռ քառսի մեջ ենք: Քամին թևերը լայն բացած թափ է տալիս, փռվում ցնում, հարվածում է մեր դեմքին: Զինվորական ավտոն գիշատիչ բազեի պես շեշտակի նետվում է այդ քամու դեմ և կատաղի խրվում նրա կուրծքը՝ ճամփա բաց անելով: Նրա լույսերը ցայտելով երկու կատաղի աչքերից շոշափում են Դվալի կողերը:

«Հյուրընկալ» ընկ. Ա. Ս.-ն է, որի սիրալիրությունը է ահա, որ սլանում եմ այս լեռնային ուղիով և մի քիչ էլ դողում լեռնային ցրտից: Թեև նա ինքն էլ և իր օդնական ընկ. Հ.-ն այնքան էլ չեն շոգում բարակ զգեստների մեջ, որքան որ զինվորական առածը հաստատի թե «զինվորը չի մրսում»: (Հյուրընկալ և իր օդնականը զինվորականներ են): Ուղեկիցներիցս մինն էլ ընկ. Պ. Ստ. է— «կոռպորացիան»: Նա էլ «սակաս չի շոգում»:

— Զարմանալի երկիր է մեր Հայաստանը,— ասում է ընկ. Ա. Ս.-ն,— մի երկու ժամվա մեջ մի քանի կլիմա ես փոխում: Նոր չէ՞ր որ նեղվում էինք շոգից:

Ընկ. Ս.-ն շրջել է ամբողջ Հայաստանում, որ ավելի լավ է ճանաչում քան իր ծննդավայրը՝ Վրաստանը: Նա ամեն բանով հետաքրքրվում է: Նա նոր տիպի զինվորական է, որի համար մեր հրկրի քաղաքական և տնտեսական խնդիրները լոկ «խաղաղ բնակչություն» վերաբերող զբաղմունք չեն՝ զինվորական կյանքից դանակով կտրած և բաժանած: Նա հենց ինքը կատարել է տնտեսական հանձնարարություններ: Բայց և սիրում է զինվորական գործը: Ընկ. Ա. Ս.-ն «անցյալ» ունի, վտանգների հետ շատ է խաղացել:

Իհարկե, ես այս բոսիս շատ եմ ուրախ, որ նրա միտքը չի ընկնում վերցնել շոֆերի դեկը և ավտոն լիակատար թափով թռցնել... Ի մեծ տհաճություն իմ՝ այդ սպորտը նա սիրում է:

Ստեփանավան: Ժամը 2-ը գիշերվա: «Խուժել ենք» մի հյուրասեր ընտանիք, վեր կացրել քնից: Թեյ են պատրաստում: Հյուրընկալ տիկինը կատակում է ընկ. Ս. Ս.-ի հետ:

— Տեսեք ինչպե՞ս հայերեն է խոսում:

— Հայաստանում ի՞նչ չեմ սովորել:

* * *

«Ի՞նչ գեղեցիկ տեսարան» — բացականչում եմ ես առանց մտածելու՝ նայելով Ստեփանավանի դաշտին, և հետո մտածում եմ, որ այս շաբլոն խոսքի ակամա, հանկարծ արտասանության է միակ նշանը, որ մի բան գեղեցիկ է իրոք:

Սլանում ենք խճուղով դեպի ձորը: Ճամփին զարդարված գեղջկուհիներ ու գյուղացի երիտասարդներ սալվերով գնում են: Նզնների եղջյուրներին ծաղիկներ ու ժապավեններ են փաթաթել: Նրդում են:

— Ո՞վ կկարծեր մի ժամանակ, թե մեր ժողովուրդն այսպես շուտով երգել կսկսի:

Նվ ընկ. Ս.-ն պատմում է, որ մի քանի տարի առաջ այս Ճամփաներին, երբ տեսավ գյուղացիների «քոչարին»՝ ահագին տպավորություն ստացավ:

— Փա՛ռք աստծու, վերջապես մեր ժողովուրդն սկսեց պարելը:

Նվ «ղինվորականությունն» սկսեց պատմել 10 ֆունտ յուղի, մի քանի տոպրակ հացի «երջանիկ» օրերի պատմությունը:

Ինձ զարմացնում էր, թե ի՞նչ աստիճանի մեծ է մեր ղինվորականության մասնակցությունը մեր երկրի ներքին, տնտեսական և կուլտուրական կյանքի մեջ:

Հանկարծ վեճ է ծագում: «Ղինվորականությունը» և «կոոպերացիան» վիճում են. — «քաղաքը գյուղի հաշվին է աճում, թե ներդաշնակ կապ կա երկուսի աճման մեջ»:

Իջնում ենք ձորը: Վեճը դադարել է: Մեր առջև բացվում են ձորերի երախները, և ավտոն սկսում է ղգույշ իջնել: Ժայռնդեն բուրգերը, աշտարակները կախված են անդունդների վրա:

Քարափների պատերից կախ են ընկած տափակ հրվանդան-

ներ՝ օղային աթոռիկների նման։ Սարալանջերին փռված են թըփուտներն ու ծառերը։ Եվ ի՜նչ ծաղիկներ, թարմ, բուրավետ։ Դեռ դարուն է այստեղ։ Լեռնային օդը թանկադին խմիչքի պես ըմպվում է և եռում երակների մեջ։

— Ինչո՞ւ բնությունը գեղեցկությունը և մահը միասին է ըստեղծել, ախր ինչպե՞ս կարելի է մեռնել, ինչո՞ւ մեռնել, երբ այսքան գեղեցիկ է կյանքը...

* * *

Մի գողավոր ձոր, որ իր մեջ ընդունելով մի քանի գետեր, գոյացնում է մի հրապարակ, հետո նեղանում է, սեղմված ժայռերի աշտարակների մեջ դնում թափվում Դեբեդը—դա Ձորագետն է։

Կոնաձև ժայռերի աշտարակներ են ցցված ձևը դիմացը, որոնց ոտներին գալարվում է Ձորագետը և սեղմվում նրանց մեջ։ Դա ամբարտակի տեղն է։ Մենք այն բլուրի վրա ենք, որ եթե այդ ամբարտակը շինվի և ջուրը բարձրանա՝ պիտի ընկղմի ջրի տակ, գոյացնելով մի լիճ, որ ծածկելով մեր հետևի հրապարակը՝ պիտի կուլ տա տներ և այգիներ։ Մութրանի լեռներից եկող երեք գետեր՝ Գերգեր, Կորթուն և Ձորագետը պիտի լցվեն այդ ավազանը։ Ամբարտակը կունենա 40 մետր բարձրություն։ Զրի խորությունը 20 մետր։ Լիճը պարունակելու է 22 միլիոն խորանարդ մետր ջուր։ Բլուրի ուսով անցնելու է թունելը, որով ջուրը պիտի հոսի։ Նրա ընկեցը պիտի լինի 140 մետր և պիտի տա 30 հազար ձիու ուժ։

Ժայռերը, որոնց պիտի հենվի ամբարտակը, ամրապինդ բազալտ են, ծակոտների կողմից ապահով են և ջուրը չի թափանցի։ Ձորում կա բազալտի և ավազի ահագին պաշար։

Դիմացի բլրին բանվորների համար բարաքներ կշինվեն։ Վարչությունը՝ Ղարաքիլիսա։

Հիդրոկայանը կավարտվի 3 տարում և պիտի նստի 11 միլիոն $\alpha < ուբլի >$ ։

* * *

Բլուրները, ժայռերի գազաթները ղարդարված են դրոշակնե-

քով: Հենց այդ կետերում էլ դինամիտ է դրած: Նրանք այսօր պիտի պայթեն և ազդարարեն «բացումը»:

Բաղմուխյունը խումբ-խումբ լցվել է բլրի լանջին: Վրաններ, տախտակի բուֆետներ, ճաշարաններ: Զուռնաները ծվում են, շվիններ՝ դայլայում: Օդը լցված է բացականչություններով, դետի խշշոցով: Ծաղիկների և խոտերի բուրմունքը, մանավանդ ծոթրինի սուր հոտը շմեցնում են հաճելի արբեցման շափ:

Գյուղացիների խորջինները մատնում են առատ ուտելիքներ: Ահա գալթակղիչ զաթան դուրս է նայում արանքից: Իրար են անցել բանվորներ, կարմիրբանակայիններ, գյուղացիներ, գեղջկուհիներ, երիտասարդներ: Իսկ ժայռերի բարձունքից նեղ շավիղներով բռնած ձիերի սանձը քաշելով իջնում են գյուղացի խմբեր՝ դրոշակները փռված ցնկով: Նրանց շարանները լեռնային վտակների պես հոսելով ներքև դալիս լցվում են ձորը, ձորաբլուրը: Հետզհետե մթնոլորտը թանձրանում է, լարվում: Ժամը 12-ն է: Մոտ է բացումը:

* * *

Բլրի ստորոտում վաշտը շարվեց: Բաղմուխյունը հավաքվում է այնտեղ: Զորքը դրավիչ է միշտ... բայց նրանք հավաքվել են ընդունելու կառավարությանը և հյուրերին, որ ահա դալիս են ժայռի տակից: Գալիս են ընկերներ Սաքո Համբարձումյան, Ա. Կարինյան¹, Օրախելաշվիլի², Կասյան³, Ա. Հովհաննիսյան⁴ և ուրիշներ, որոնց շրջապատում է բաղմուխյունը: Օրկեստրը ողջունի նվագ է թնդացնում և եկողները բարձրանում են բլուրը:

* * *

Բնկ. Սաքո Համբարձումյանը բաց է անում հանդեսը: Եվ հանկարծ նրա առաջին իսկ խոսքերը «խանդարվում» են խալցուցիչ որոտներով:

Դա դիմացի բլուրի կատարն է, որ թնդում է պայթյունից: «Սկսվե՞ց», քանդում են ժայռերը: Այնուհետև սկսվում է ճառախոսությունը:

Ունկնդիր բանվորները, գյուղացիները, կարմիրբանակային-

ները և հոծ մասսան օղակում են բարձր արիքունը: Դրանք եկած են Երևանից, Լենինականից, Ղարաքիլիսայից, Ալլահվերդուց և ուրիշ վայրերից:

* * *

Խոսում են հեռադուրները պայթյունների որոտի մեջ: Սովորական հասարակ դարձվածքները խանդարվելով պայթյուններից՝ տեղի են տալիս նորանոր պատկերների: Պայթում են դինամիտային եռանդով և խոսքն սկսում է դեղեցկանալ: Խոսքն ուժ է առնում նաև դործի փաստով, որ սկիզբ է առնում այսօր:

Վաղը չէ մյուսը օրը կսկսվի համառ աշխատանքը:

* * *

Բայց ո՞ր է հիդրոկայանը... Չորս կողմը միայն վայրի ժայռեր են, մերկ բլուրներ, կուսական դետը և ծաղիկներ: Մնացածը բլակատներ են, ճառեր և երաժշտություն:

Ոչինչ կկառուցվի այդ հիդրոկայանը:

Ինչպես կառուցվեցին Շիր—ջրանցքը, Երևանի Հիդրոշենը, Լենինականի տեքստիլ գործարանը⁵, բամբակազտիչը⁶, և վերջապես՝ Զագէսը⁷:

* * *

Պարեր, ճաշկերույթ, երաժշտություն:

Զես ուզում հեռանալ այս վայրից:

Ահա այս ամբողջ ավազանը կլճանա մի օր և մակույկները կձոճվեն նրա վրա: Այստեղ ուր կանդնած ենք ահա, մի օր կլինի ջրի տակ, կգան տիղմն ու ավաղը և կթաղեն նրանց... ու մեր օրերն էլ հետը: Կգան օրեր, երբ մենք բոլորս կդառնանք «պատմություն հեղափոխության առաջին տասնամյակի», և ջրերը կօրորվեն մեր պարերի, մեր հացկերույթի և ճառերի վայրի վրա:

* * *

Որքա՞ն մարդ տեսանք այսօր... Բոլոր դեմքերը գալիս նորից անցնում են հիշողության միջով... Մի հաճելի հոգնություն է դա-

լիս վրադ: Մարդիկ, ժայռեր, ծաղիկներ, դետ, արև և ծոթրինի հոտը հարթեցնում է:

Պետք է վերադառնալ: Բայց ինչո՞ւ: Ո՛չ ավտոմոբիլ մնաց, ո՛չ կառք: Բնական կառքով ճամփա ենք ընկնում: Ճամփին, ծաղկած բլուրների գլխին նվազախմբեր են նստած և ձայն են տալիս իրար:

Անցնում ենք այդ նվազող բլուրների մոտով, իջնում ենք ձորը:

Կայարանում ահագին բազմությունն սպասում է գնացքին: Վերջապես գալիս է նա և այս բազմությունը բռնկելով իր վրա՝ տանում ցրում է Հայաստանի երկայնքով:

Ղարաքիլիսա: Նվազող զինվորական հրաժշտությամբ, կարմիր-բանակայինների, բանվորների, պիոներների շարքերի հետ մտնում ենք քաղաք:

Երեկոն հանգիստ փակում է իր աչքերը:

Խ Ն Ա Յ Ո Ղ Ա Կ Ա Ն Կ Ա Մ Պ Ա Ն Ի Ա.

Գների իջեցումը բարձրացնում է ռեալ աշխատավարձը:

Գյուղական տնտեսության արտադրանքների գների կայունացումն ստեղծում է գյուղացու համար կուտակումն:

Գների իջեցումը բարձրացնելով ռեալ աշխատավարձը կուտակումն է առաջ բերում քաղաքի աշխատավորության մեջ:

Լավ:

Ի՞նչ է անում քաղաքի աշխատավորությունն այդ կուտակումը:

Քաղաքի աշխատավորությունն այդ կուտակումը—դրամը պահում է... իր փորում իբրև դառան խորոված և գինի:

Գյուղացին էլ իր կուտակումը—դրամը դնում է... վարտիքի մեջ:

Իր պապի պատռած վարտիքի մեջ:

Քաղաքացի աշխատավորը գտել է ապահով հիմնարկն իր դրամը պահ տալու համար:

Գյուղացու ապահով հիմնարկն էլ իր պապի պատռած վարտիքին է:

Դրամը դնում է մեջը, պինդ ուրում, մտիկ է տալիս չորս կողմը, որ տանեցիներից «ավելորդ» աչքեր չտեսնեն, և միրուքը շփելով դուրս է գալիս գեղամեջ, ուր իրա նման գյուղացիներ՝ դրամներն իրենց պապերի վարտիքներում դրած՝ նստել զրույց են անում:

Նստում է ինքն էլ ու.

— Է՛հ, ասեք տեսնանք, ի՞նչ կա, ի՞նչ չկա ճապոնից, բանից...

Մարդն ապահով է:
 Տերությունը կարգին:
 Սահմաններն անխախտ:
 Զորքը պատրաստ:
 Ապրանքն է ժանանում է:
 Նավթը հասնում է իր ժամանակին:
 Իր արտերը, այգին ջրվում է:
 Երկաթգիծը տանում-բերում է մարդ, ապրանք, փող, զորք...
 Ու սկսվում են առակները:
 Լոռեցոց մասին:
 Եթե պատմողը ղաղախեցի է:
 Ղաղախեցոց մասին:
 Եթե դիլիջանցի է:
 Շիրակեցոց մասին:
 Եթե ապարանցի է:
 Ապարանցին էլ պատմում է նոր-բայազետցոց մասին:
 Ու դնում է ամբողջ Հայաստանի տարածության վրա զրույցն
 այն մասին, թե ո՞ր գավառն է «շաշ»:
 Զրույցն սկսում է պատմել այն մասին, թե ինչպես դնում էր
 դաշտով:
 Օրը շոգ էր, արևն այրում:
 Լոռեցու տրեխները շորացան, կոշտացան:
 Ուղեց մի կերպ ազատվի:
 Եվ քանի որ դնացած տեղից այդ ճամփով պիտի վերադառ-
 նար տուն՝ ուրջեց տրեխները հանել ու մի նշանով տեղ պահել,
 որ գալիս վերցնի:
 Ո՞րտեղ պահի:
 Դաշտը տափարակ էր, քար, քոլ, ծառ, փոս չկար—ուչ մի նշա-
 նով տեղ:
 Մտածեց, մտածեց և դտավ...
 Ամպի շվաքը:
 Հենց այդ ամպի շվաքումն էլ դրեց տրեխներն ու գնաց:
 Վերադարձին փնտրի, որ տրեխ գտնես:
 Ամպի շվաքը չկար, չկային և տրեխները:

— Հա՛մա թե շաշն ա ըլել,—ասում են ու ծիծաղու թուլանում զազախեցիք:

— Ըդենց են, լուռցիք շաշ են,— եզրակացնում են միշտ զազախեցիք:

Իսկ տան պուճարխում պապի վարտիքի մեջ մնում են պահած դրամները:

Ամեն օր ամբողջ Հայաստանը հռհռում է իրար վրա:

Հազախեցին գտնում է, որ լոռեցին շաշ է: Լոռեցին էլ համոզված է, որ փամբակեցին է շաշ: Փամբակեցին հաստատում է՝ շիրակեցին է շաշ: Շիրակեցին էլ վկայում է, որ ապարանցին է շաշ:

Բայց ամենքն էլ իրենց դրամները պահում են իրենց պապերի վարտիքների մեջ:

Իբրև հաստատ, ապահով և «նշանով» տեղ:

Քաղաքացի աշխատավորին բան չենք ասում:

Երբ քաղաքացի աշխատավորն ավելորդ դրամով ավելորդ խորոված է ուտում և վրան ավելորդաբար կոնծում է Հայգյուղ-կոոպի ընտիր գինին, մենք գիտենք, որ նա <որպես> «ֆիզկուլ-տուրնիկ»՝ ծառայում է ֆիզկուլտուրայի և կոոպերացիայի:

Իսկ գյուղացին ի՞նչ ապահովություն է գտնում իր պապի վարտիքի մեջ, որ նրան է հավատում իր ավելորդ դրամները:

Եթե պետությունը պինդ չկանգնի ոտի վրա, ի՞նչ արժեք ունի նրա խնայած դրամը:

Լոռեցու ամպի շվաք:

Որովհետև պետությունն այն ժամանակ է պինդ, երբ խնայած դրամները «կթաքցնեն» ոչ թե պապական վարտիքների մեջ, այլ պետական խնայողական դրամարկղներում կամ վարկային ընկերությունների մեջ:

Ահա այս դադափարն է, որ պիտի տարածեն գյուղում, նաև քաղաքում մեր կուսակալիվները, անկուսակալիվները, խորհրդային, պրոֆեսիոնալ կազմակերպությունները, խորհրդային հասարակայնության լայն խավերը, գյուղակալիվը և այլն:

Նշանաբանը պիտի լինի այս երկու շաբաթում.

«Կորչի՛ վարտիք-արկղը:

Կորչի՛ փոքր-արկղը:

Դրամները դեպի պետական և վարկային դրամարկղները»:

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՇԻՆԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Պատուհանիս դիմացի տեսարանը տափակ կտուրներով հին տներ են, թաքնված բակեր, ծառերի մեջ կորած մի տարածություն, ապա գալիս է բլուրը, որի կրճքին սև, խառնիխուռն քարեր են երեւում — դա հին գերեզմանատունն է:

Ոչինչ ըստ երեւոյթին չի խանդարում այդ բլրանիստ քաղաքամասի քնկոտ հանգիստը:

Երեանի այդ անկյունը մի տեսակ այդեստան է, ինքնամփոփ մի վայր, ուր ծաղկում է հին Երեանը:

Հազիվ երբեմն շան հեռավոր հաշոյ է դալիս այգիների խորքից, կամ կաշաղակի կոնշոյ ծառերի արանքից:

Մի սարյակի ընտանիք է ապրում դիմացի ընկուղենու ճյուղի վրա: Ոչ բույն, ոչ ապաստան: Մի ճյուղ միայն — դա է նրանց բնակատեղին: Գարնան դալիս են, ամառը մնում աջնտեղ, աշնան դնում: Երեք տարի տեսնում եմ նրանց կյանքը, ճանաչում եմ նրանց:

Կատարյալ հովվերգություն: Խաղաղ ինչպես ուղտի ականջում: Ոչինչ չի փոխվում այդ քաղաքամասում: Դեղնավուն ցեխապատեր, ծառերի կատարներ, թռչուններ և կատուններ՝ տափակ կտուրների վրա:

Բայց երկու տարի է մի ինչ-որ շենք՝ պատուհնով դեղնավուն պատերը գլուխը վեր է հանում ծառաստանի միջից:

Ո՞վ է այդ հյուրը...

Թխկոց ու չխկոց է լսվում նրա պատերի տախտակամածից:

Որմնագիրները սողոսկում են, ելնում, իջնում: Շենքը բարձրանում է և տիրականորեն նացում իր շուրջը:

Հին տները կբաժնուէր ծերունիներէ պէս, դեղնած դեմքերը դարձրել զիտում են նորեկին, անծանոթի անախորժութիւնը զգալով, բայց լսում են և ընկնում իրենց հին խոհանարարի ծովը:

Օրերն անց են կենում:

Բլուրի կողմից ահա հրեք տարի է թնդուններն են լսվում: Չեմ իմանում—ջրանցքի համար ժայռն են պայթեցնում, թե հրանոթի վարժութիւններն են պարզապէս: Թնդունները սաստկանում են, մոտենում: Զվերջացավ ջրանցքի գործը, ժայռը դեռ չէ՞ ճեղքված, և վերջապէս ի՞նչ են քանդում, որ չի վերջանում:

Երեք տարի է այդ թնդունները գալիս են, բայց ի՞նչ է կատարվում այն կողմը—չգիտեմ:

Սարյակները կրկին եկան այս գարնան և աշնանը գնացին, ծառերը մերկանում են, մոտ է ձմեռը:

Նույն տեսարանը, նույն անդորրը, նույն ծանոթներս—կաշաղակները, հավերը, շների խուլ հաչոցները: Արդեն գիտեմ, թե դիմացի խուլ ու նեղ փողոցը ո՞վ է մտնում և ո՞ր ժամին, ո՞վ է անցնում անկյունը և թաքնվում գետնի տակ իր նկուղը:

Ե՛րբ պիտի այս կիսավեր տները կամ շինվեն, կամ քանդվեն: Դա մի թաղամաս է, ուր բավիղջային ուղիները տանում են ո՞վ գիտի որ միջնադարյան ծակուղը, խոնավ ու տխուր...

Վերջապէս դիմացի տան պատն ու այգին, որ բռնում են տեսարանը...

Մի օր էլ գեպի բերմամբ ընկերներով գնացինք դեպի դիմացի բլուրն զբոսնելու:

Բայց ի՞նչ պարզվեց:

Ամբողջ տարածութիւնը իմ բնակարանից մինչև գերեզմանների բլուրը մի ահագին քաղաքամաս լցված է նորագոյն մեծ շէնքերով: Գեղեցիկ ոճ, ահագին կորսուսներ, բաղմամբիւ մասերով:

Շէնքերի մեծ մասն ավարտված է, կան որ պատերը բարձրացած են, մշտանների հիմքը դրված:

Մի մասն էլ բնակեցրած են:

Դա՛ մի փոքրիկ քաղաք է արդեն ուղիղ փողոցներով, ուրախ տեսքով:

Շենքերը փռված են Գնունու¹ փողոցի, գերեզմանաբլուրի ամբողջ տարածությունը և գալիս հասնում են ուղիղ իմ բնակարանի առջևը:

Մի երկու տուն էլ եթե քանդեն՝ իմ բնակարանի առջևը կբացվի ամբողջ քաղաքամասը—նոր քաղաքը:

Եվ այդ բոլորը իմ բնակարանի, իմ քթի տակին...

Երեք տարի է իմ քթի տակին նոր քաղաք է կանգնում և ես չեմ տեսնում:

Տեսել եմ հիդրոշենը, բամբակաղտիչը, Գյուլբառնիլը, Նոր հյուրանոցը, Հոդժողկոմատի շենքերը, Համալսարանի շենքերը, Լենինականի Տեքստիլը, բազմաթիվ մեծ ու փոքր շենքեր, բայց չէի տեսել իմ բնակարանի առջևի, ինձ մոտիկ կանգնվող քաղաքը:

Հայաստանի խորհրդայնացման 7-րդ տարին...

Պետք է խոստովանել, որ երևանաբնակներս բավական անտեղյակ ենք մեր շինարարության: Չենք շրջում, չենք որոնում, չենք հարցնում:

Քանաքեռի բլրից նայելիս միայն պարզ երևում է, թե ինչպես հին քաղաքի ընդերքը պատռելով գետնից դուրս է գալիս նոր քաղաքը:

Երևանի տեսքը փոխվում է և արագ թափով: Վերևի այգիների ծառերի միջից կարմիր, սև քարերի և գեղեցիկ ճարտարապետական ոճի խաղերով հյուսվում են սքանչելի տեսարաններ՝ Նոր Երևանին հատուկ: Քաղաքը գեղեցկանում է:

«Հայաստանի շինարարությունը» լրագրական դարձված չէ, չի կարելի կարմիր թանաքով ջնջել: Դա առարկայական փաստ է, քարի, բետոնի, երկաթի շոշափելի փաստ, որ անհերքելի է խոսքերով...

Խորհրդային Հայաստանի շինարարությունը սկսվեց դանդաղ, շարունակվում է հաստատ քայլերով ու մոտ է այն օրը, որ նա կստանա տարերային թափ, մեծ համեմատությունը:

Խորհրդային Հայաստանին պետք է խաղաղություն և ժամանակ միայն:

Եվ մի փոքր էլ «քթի տակին» եղած փաստերը տեսնելու առիթներ և կարողություն:

«ԱՆԱՍՏՎԱԾ» ԿՈԼԵԿՏԻՎԸ

Հովսիսիմեի վանքի¹ բլրակի հետև բարձր պարիսպներով շրջափակված է «Ղուի այգին»։ Սա մեկն է այն վանքապատկան այգիներից, որ պետականացավ նորերս։ Այժմ նա գտնվում է բատրակների կոլեկտիվի ձեռքին։ «Վանքի կոլեկտիվը» մեքենաբար ասում են հրեմեն՝ լավ շխտանալով ներքին իմաստի մեջ...

«Անաստվածների կոլեկտիվ» է կոչվում սովորաբար այն խումբը, որ այժմ տիրել և մշակում է այս կավածը։

Հնամյա դարբասը ճոնչալով ճամփա է բացում մեզ համար և մենք մտնելով ներս, մի պահ կանգ ենք առնում մի ընդարձակ, բարձիթող արած այգու գլխին։

Գորշ, դեղնավուն նրա մակերեսի վրա տեղ-տեղ երևում են վտիտ, ազադուն վազեր և կիսաշոր հարթությունը տեղ-տեղ թարմացած է, սև հողը շուռ է եկել դեպի արևերես։ Դա բատրակների բահերի տեղերն են։ Այգին մշակվում է։ Բայց մարդը չի երևում։ Գնում ենք առաջ։

Այգու մեջտեղ մի ավերակ է կրված։ Հնձանն է։ Նրա պատի տակ են ժողովիլ բատրակները։ Մոտենում ենք, բարևում։

— Հանգստի ժամ էր, — բացատրում է կոլեկտիվի վարչության նախագահը, — մենք էլ օգտվեցինք՝ ժողով արինք։

Բոլորովին չբավոր մարդիկ նստած ու պառկած՝ հանգստանում են շոգից և աշխատանքից։ Կան կանաչք, աղջիկներ, տղաներ, ծերեր, բայց մեծ մասը երիտասարդներ են։

Քրտինքը պլպլում է նրանց դեմքին։

Նախագահի հետ հեռանում ենք դեպի դիմացի շինարին, դիտելու այգին։

Վիճակագրությունը—35 չքավոր տնտեսություն, 115 շունչ, 4 հասակավոր-ծեր, 72 երիտասարդ, կին, տղա, աղջիկ՝ աստիճանական աշխատունակությունը: Վարկավորումը՝ 6400 ո. որից՝ աչգու մշակության համար 630 ո., նորատունկ ալգինների համար 1700 ո., գյուղատնտեսական գործիքների համար 1800 ո., ձիերի համար 900 ո., ղանաղան՝ 400 ո.: Տնդտնտեսությունը, որ ամեն օգնություն պատրաստ է հասցնելու կոլեկտիվին՝ նրան հատկացրել է մի մոտորաղաց: Հաշվողկոտույր նվիրել է մի տրակտոր: Գալվանական գյուղատնտես ընկ<եր> Թումանյանը շաբաթը 2 օր աչցելում է ցուցմունքներ տալու: Վարչություն, հաշվապահություն, աշխատանքի կառուցներ, ժողովներ, կարգապահություն: 14-ը կոմերիտ են, 4-ը կուսանդամ, 4 թեկնածու, մնացածն անկուսակցական:

Բոլորը բատրակներ են եղել, մեկը խոհարար: Մեծ մասը տաճկահայեր են: 3 տնտեսություն Վաղարշապատից իրենց տընտեսությունը թողել են հողբաժնին և եկել միացել են այս կոլեկտիվին: Մացակ Մարտիրոսյանը, 10 տարվա բատրակ, մտել է Վաղարշապատի տեխնիկումը, 3-րդ տարին է սովորում է:

—Կավարտի, ուսուցիչ կդառնա մեր կոլեկտիվում,— ասում է նախագահը,— ուժեղ է, քաղաքականապես շատ է առաջ:

Զինարին ստվեր է ձգում մեզ վրա: Ինձ առաջարկում են նրստել միակ քարի վրա, որ ծառի բնի մոտն է ընկած: Դա մի դեղաքանդակ բեկոր է ինչ-որ հին շենքի:

— Սա մեր ժողովատեղին է,— բացատրում է նախագահը և ինքը նստում է ձիու շոր դանդի վրա:

Ընկ<եր> Զեքեղը բնիկ վաղարշապատցի է: Փուռ, կոոպերատիվ, կոշակարություն, զինվորություն, բատրակություն—ահա նրա կյանքի դպրոցը: Կարիքի դաժան սեղմիչ մեքենաները, անդուլ, ֆիզիկական աշխատանքը, կյանքի պայքարը նրա սե ու շոր դեմքին մի խորը կնիք է դրել: Նա թախծալի ժպիտ ունի և հանգիստ, բարի հայացք: Կյանքի բովում նա ելիվել, ամեն ինչ հասկացել է և խմելով նրա դառնությունները՝ նա դիտե, թի ինչ պիտի անի: Ուստի և հանգիստ է իր գործի մեջ:

— Ինչպե՞ս է կոլեկտիվի անդամների փոխհարաբերությունը:

— Ուժեղ կարգապահություն է: Ոչ մի խախտում: Կան ուժեղ աշխատողներ, կան անսովորներ, բայց ծուլացող չկա: Դե, իրենց սևիփական դործն է,— ժպտում է ընկ<եր> Զեբեդը, իբրև ուժեղ հիմք բերելով այդ միտքը:

— Իհարկե գոհ են այս նոր վիճակից:

— Գոհ են, իհարկե,— և նրա նիհար դեմքն ավելի է պայծառանում,— միայն...

— Վաղը 50 փութ հաց կստանաք,— կայցնում է ընկ<եր> Եղիազարյանը, ձեռաց, թույլ շտալով որ այդ պայծառ ժպիտը սառչի՝ հացի մտահոգությունից:

— Դե, մեր դրությունն ընկ<եր> Տրդատ, դուք լավ գիտեք,— արդարանում է նախագահը:

Ախր բանը նրանումն է, որ կոլեկտիվը, ճիշտ է, իբրև թե տնտեսություններ ունի,— մի վոլ, մի եզ, մի-մի ոչխար, բայց հիմա, հրե նրա անդամներն էլ չեն բանում ուրիշի տնտեսություններում և ոչ մի օրավարձ չունեն դրսից՝ այս ընդհանուր իսկական թռչունների օրումն են: Նրանք ունեն հողեր, 50 դեա<խատին>, որից 34-ն այգի, 16-ը վարելահող—բայց այս ընդհանուր հաց չունեն: Դեռ ձկները ծովումն են, պետք է որսալ: Ընկ<եր> Զեբեդն ուրախացավ: Հանապազօրյա հացի խնդիրը լուծվեց: Պատմում է իրենց ժողովների մասին:

— Դուք ո՞նց եք էս կաթողիկոսական տեղը նստում,— կատակում է ընկ<եր> Տրդատը նախագահի հետ, ցույց տալով այն քարը, որի վրա նստած էի ես:

(Այստեղ է եղել նստելիս սրիմյանը)³:

— Ո՞նց անենք, ժողովատեղ չունենք: Մնացել ենք բացը,— բացատրում է նախագահը,— ժողովատեղներս կամ էն հնձանի պատի տակն է, կամ էս չինարին:

Կոլեկտիվն ամեն շաբաթ երեկո հավաքվում է այս չինարու տակ ժողովի: Քարը ծառայում է որպես սեղան կամ որպես նըստարան՝ նայած թե տվյալ մոմենտին ինչի՞ կարիք ունի այս «բացօթյա» կոլեկտիվը: Արժարժվում են ամեն տեսակի խնդիրներ: Հասկանալի բան է, առայժմ դերակշռում են տնտեսական խնդիրները: Բայց, իհարկե, քաղաքական խնդիրները նույնպես տեղ են

բռնում: Արծարծվող խնդիրներն առաջ են դալիս շատ անգամ ժողովի ժամանակ, անսպասելի... որովհետև կոլեկտիվն ակտիվ մասնակցում է իր տնտեսության հարցերի քննության և շատ անգամ (հետագայում ինչպես պարզեց դյուղատնտես ընկ<եր> Թումանյանը) իրենք են որոշ դիրեկտիվներ տալիս ղեկավարության, թարմ, կենդանի հարցեր առաջ բերելով: Կանայք ևս ակտիվ են:

Բատրակները հանդստացել են և արդեն բահերն առած ընկել են այգու վրա, աշխատում են: Գնում ենք նրանց կողմը:

Հնձանի սովերից դեպի մեզ է շարժվում մի սևադեզատ, կորաքամակ պառավ: Նա ճոճվում է խորդուբորդերի մեջ, Նիհար է նա, սաստիկ արևառ, կնճռոտ և վտիտ ձեռքը մեկնելով նշան է անում նախագահին: Մենք սպասում ենք, որ դա հասնի:

— Սա էլ իմ մայրիկս է, — ասում է Զեքեդը և մեղմ, հովանավոր ժպտով նայում է պառավին:

— Բարև, մայրիկ:

Մխախոտ է ուզում որդուց:

— Քանի՞ տարեկան ես: (Մանր է լսում): Որդին մոտենում է ականջին և բարձր կրկնում հարցը. — Քանի՞ տարեկան ես:

— Եսի՞մ, որդի... Լոռիս Մելիքովի՞ կուլին աղջիկ էի:

Ի՞նչ հնություն... Աշխատո՞ւմ ես, մայրիկ...

— Ո՞նց կլի, որ չաշխատեմ... Հա, հմի լավ ա որ աղատ ենք: Մի օրը մի տեղ էինք փախչում: Բազավորի ժամանակ... Բազավորի ժամանակ ի՞նչ լավ էր, չարչարանքը ղոռ էր...

Բայց պառավը մեկ-մեկ անհանգիստ շարժումներ է անում: Մտահոգ է ինչ-որ: Ընկ<եր> Զեքեդն ականջը մոտեցնում է պառավի բերանին: Սա ինչ-որ բան է լսիտում: Հանկարծ նախագահը քրքշում է.

— Չէ, չէ, մի՛ վախի...

— Եսի՞մ, բալա ջան, ես էլ ասըմ եմ չըլի թե նոր բան ա դուս եկել, բաղերն ուզում են ետ խլեն:

Մեր գալը կասկած է գցել պառավի մեջ թե՛ կարելի է եկել ենք բաղը ետ գրավելու...

Աշխատանքը եռում է: Կոլեկտիվի անդամները բահերով հար-

ձակվել են վանքասպատկան հողի վրա և արագ-արագ հարվածում են: Հարվածում են, հողի սիրտը հանում ու հետ-հետ քաշվում: Իսկ կանայք ու աղջիկները քանդված հողից հանում են վազի արմատներն ու թափ տալով՝ հավաքում են դոգնոցների մեջ: Նոր եմ նկատում, որ պառավն էլ նրանց մեջ է:

Առողջ ու ջլապինդ բազուկները պրկվում են, քրտինքը հոսում է ճակատներից ուղիղ հողի մեջ: Նրանք նվում են և հարվածում:

— Անաստված եք դառել, ընկերներ:

— Ի՞նչ անենք, աստուծով էինք՝ բան չտեսանք, անաստված դառանք, որ տեսնենք:

— Մի քիչ հանդիստ աշխատեցեք, շուտ կթուլանաք:

— Հանգի՛ստ... Ժամանակ կա...,— հարում է մի թուխ, եփվող երիտասարդ,— ուշացել ենք:

Այո, նրանք ուշացել են դարեր... Չեմ ուզում խոսակցութուններով հոգնեցնել նրանց: Դիտում եմ: Դիմացս բարձրանում է Հոխիսիմի հուշարձանը, արդեն իբրև թանգարանային, դեղնեղիկ առարկա: Բայց կյանքն ուղում է ապրել: Եվ ահա ապրում է նա: Կյանքը—այս նախկին բատրակները, նրանք օղակել են այս վանքը, նրա շուրջն ստեղծել են նոր կյանք—իսկ նրան դեբել են թանգարան: Նա պատմութուն է արդեն: Դեղնավուն մամուռը փոշու հետ նստել է գմբեթների ճլրա և նա քնած է արդեն: Իսկ այստեղ մի ուրիշ փոշի է եռում—կյանքի, աշխատանքի, նոր պատմութուն: Հողի մարդը, հողի պրոլետարը տիրացել է իր դարավոր իրավունքին՝ իր հողին և այժմ ընկել է նրա վրա, ծեծում, հարվածում է հեխհե, փորում, քանդում է, ուղում է մտնել նրա մեջ, միանալ նրան և նրա հետ ծլել, ծաղկել, արդյունավորել ու ապրել:

Մեկը մեկից երիտասարդ տղերք, մեկը մեկից եռանդուն, հուսալից, համերաշխ, ուրախ, ուղղակի ուտում են հողը: Ահա նրանցից մի քանիսը—հենց այս աչքում նախկին բատրակ էր, հիմի՛ տեր: Ահա մի ուրիշը, 1914-ին եկել է Տաճկաստանից: Եղել է Կարմիր բանակում—ասլա բատրակ:

— Իսկ Տաճկաստանում ի՞նչ էիր:

— Դե, էնտեղ էլ բատրակ էի:

— Սա էլ մեր «շոֆերն» է,— ցույց է տալիս ընկ<եր> Զեքե-
ղը մի երիտասարդի վրա, ուր փորում է նրանց հետ,— տրակտորի
գործում ազատ ժամանակ որ գտնում է, վազում է փորելու:

— Ընկերներ, ձեր այս հողը կարո՞ղ է մեկը խլել ձեր ձեռից:

— Ո՞վ, ապա ո՞ւր է բահը,— ծիծաղում է մի ուժեղ երիտա-
սարդ:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում բոլորին, ընկ<եր> .
Զեքեղին և հեռանում:

Կոլեկտիվն ունի լավ ուժեր, տրակտորիստներ, մեխանիկներ,
ոնքի գյուղատնտեսի ղեկավարութունն. նախագահը տակտով և կրտ-
րուկ մտքի տեր երիտասարդ է, միանգամայն դիտակից: Կոլեկտի-
վը վարել է բոլոր բամբակացան հողերը: Արդեն նրա տրակտորը
դրսի աշխատանք էլ է կատարում և բավական դուժար շահում կո-
լեկտիվի համար:

Հող է ստացել նաև տնային շինարարության համար:

— Մի երեք տարուց հետո քաղաքի ղեկավարութունը նրանց
ձեռին կլինի,— ասում էր գյուղատնտես ընկ<եր> Թումանյանը:

Դա ակներև է:

Կ Ա Ր Մ Ի Ր Բ Ա Ն Ա Կ ՈՒ Մ

Չնայած որ «Երկոմտրեստը» հիմնավոր կերպով շարդեց մեզ ճամփին, բայց այնուամենայնիվ Երևանի Գեղաշխի քաղկոմի շեֆրնկալներս հասանք տեղ. Ք գունդը, որի կաղմակերպման 8-րդ տարեգարձն էր տոնվում այդ օրը:

Մեզ դիմավորեցին առույգ, առողջ, չստլիկ կարմիրբանակայիները:

Առաջին ծանրակշիռ պարտականությունն եղավ շեֆրնկալների և ենթաշեֆ բանակայիների լուսանկարումը, որից հետո, քանի որ դեռ վաղ էր՝ ցրվեցինք զորանոցի մասերը, բակը՝ դիտելու մեր կարմիրբանակայիներին:

Նրանք խմբված էին մարզարանի շուրջը, ուր հավաքված էին նաև պիոներները և մարզական վարժություններ էին անում: Շրջեցինք բակը, ուր ծառատունկ էր սկսված և արդեն բսնել էր: Ակումբի վարիչի օգնականը մեզ տարավ զորանոցի ներսը: Միանգամայն մաքուր հատակը, դռները, անկողիները, լուսավոր սենյակներն ու թարմ օդը զվարթ տպավորություն էին անում: Լենինյան անկյունները իրենց առանձնահատուկ լուսավորությամբ տրամադրում էին ընթերցանության:

Պատի թերթերը լցվում են բանակում գրագետ դառած բանակայիների հոգեմածներով, ուր շոշափվում են իրենց կյանքի հրատապ խնդիրները: Ուղղագրությունը զոհ է բերած անմիջականության, նախնական աստիճանի գրագետի ազատ արտահայտության: Եվ դա շատ լավ է: Գրելով կսովորեն, թող զինվորական մասսան անմիջապես խոսի, առաջ դա: Աչքի ընկնող ինքնուս նկարիչ է և <արմիր> բանակային Մուսոյանը: Ակումբի վարիչի օգ-

նականը, որը հասարակ կարմիրբանակային էր՝ ամենալավ օրինակն է բանակային ակտիվի:

Բոլոր բացատրությունների մեջ—զուտ ղինական և քաղաքատիրարակչական—նա խոսում էր այնպիսի ընտիր տերմիններով և լրջմտությամբ, որ՝ բացի հաճելի՝ այդտեղ ղգացվում է գիտելիքների և բնագավառների այն ընդարձակ ծավալը, որ ընդգրկում է բանակային ուսուցումը:

Տեսանք մաքուր խոհանոցը, կոկիկ կոոպերատիվ խանութը և դուրս եկանք բակը:

Այստեղ սկսվել էր կարմիրբանակայինների և պիոներների հանդիպման հանգիսավոր արարողությունը, որի ժամանակ ողջույնի ճառ ասվեց պիոներական բյուրոյի կողմից, որին պատասխանեցին կարմիրբանակայինները:

Իսկ ներսը, սրահում, բացվեց հանգիսավոր նիստը, ուր ճառերով և ողջույնի խոսքերով հանդես եկան զնդի պահեստի հրամանատարը, ներկա հրամանատարը, շտաբի և Քաղբաժնի կողմից ընկ<եր> Վեզիրովը: Երևանի Գեղաշխի քաղկոմի կողմից՝ ընկ<եր> Թևմզյան, տեղի գավկոմի կողմից ընկ<եր> Գարագաշ, Կոմերիտմիության գավկոմի կողմից ընկ<եր> Աղավան, կին բաժնի կողմից ընկ<եր> Ասյա, կարմիրբանակայինների կողմից ընկ<եր> Դավթյան, ընկ<եր> Սարգսյան, զնդի կոմբջիջի քարտուղարը, և մի քանի խոսքով նաև տղերիս ղրողը:

Վերհիշվեցին զնդի մարտական անցյալից որոշ մոմենտներ, ընդգծվեց, որ այդ մարտական անցյալի ղեպքերը, ուր ղոնդը մասսայորեն և անհատաբար ցույց է տվել հերոսական օրինակներ՝ կուտակվում է և կաղմում զնդի պատմությունը և ավանդությունը, որ կրթում է զնդին և ղառնում նրա ողին:

Նկատելի էր կարմիրբանակայինների բարձր տրամադրությունը: Նրանք ջերմ ծափահարություններով ծածկում էին խոսողներին, որով քանի ղնում երեկույթը տաքանում էր և խանդավառվում: Գնդի հրամանատարը հաղիվ կարողացավ սկսել իր ճառը, որ խանդավառվում էր ուռաների և օվացիաների տարափից...

Երևում էր, որ կարմիրբանակայինները շատ են սիրում նրան: Նրա ճառը «ուռա»—ճառ շէր: Անգամ այդ հանգիսավոր մոմեն-

տին ընկ<եր> հրամանատարը գնդի գովասանքների հետ միասին մի առ մի ընդգծեց այն հետագա նվաճումները, որին պետք է ձգտի գոնդը:

Ընկ<եր> Սարգսյանը, որին նույնպես խանդավառ ծափահարությունների առարկա դարձրին կարմիրբանակայինները՝ իբրև կարմրադրոշ բանակի բարձրագույն պարզեի արժանացած կարմիրբանակայինի՝ խոսեց այն մտքով, որ գոնդը չպետք է հանդիստ քնի իր փառավոր անցյալի դասինների վրա և պիտի դաաստ աշխատի իր թերությունները վերացնելու: Գնդի գլխավորը վերհիշեց գնդի մարտական և քաղաքական անցյալը, քաղաքացիական պատերազմի դրվագները, որ գնդի քաղաքական դաստիարակության զորեղ գործոնները պետք է լինեն: Կարմիրբանակայինների ոգևորված ծափահարությունների և ուռաների տակ փակվեց իրենց ուսուցչի այս ճառը ևս:

Այդ օրը զինական մրցություններ էին եղել, որի մեջ գնդի զնդացրային դասակը տարել էր մրցանակը: Գնդի հրամանատարը բեմից հայտարարեց և ընծաները մատուցանելով բացատրեց.

— Ածելվելու պարագաները՝ դասակին, իսկ այս ջրամանը դասակապետին, որ սառը ջուր խմի և լինի գլխով սառը, իսկ սըրտով տաք...

Գեղաշխի քաղկոմը նվիրեց 4 շաշկի, 5 շախմատ և գրականություն:

Այնուհետև շեֆընկալների կողմից տրվեց պարերի և երաժշտության երեկո: Հանդես եկան ընկ. Վահրամի խորեոգրաֆիական ստուդիայի աշակերտները¹, Եղալ երգ և նվագածություն:

Երեկույթը փակվեց զիշերվա ժ. 12-ին մոտ:

Երեկոն անցավ շատ ուրախ և մի փոքր էլ մաղալու—ևս էլ քարվան խառնվեցի իմ ջութակով, որ տեղի չէր ունենա, եթե շեֆընկալներին ծրագիրը վերջին օրը չփոխվեր անկախ պատճառներով—Պետկոնսերվատորիան² չէր կարող մասնակցել, ինչպես որոշված էր, իսկ գոնդն էլ չէր կարելի թողնել՝ առանց երեկույթի: Ուստի և ծրագիրը մի փոքր աղքատ եղավ: Ոչինչ, մյուս անգամ:

Գիշերվա ժամի 11 և կեսին հրաժեշտ տվինք գնդին և սկսեցինք ջարդ ու փշուր լինել «Երկոմտրեստի» վրա դեպի Երևան...

Տ Պ Ա Վ Ո Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր Ք Ա Ս Ա Խ Ի Յ

Գարնանացանի կամպանիան, որի հետ ծանոթանալու համար զնացել էի Վաղարշապատ՝ բարդացել է Արաքսի, Քասախի և Սև ջրի վարարումներով, որ մեծապես ազդում է կամպանիայի վրա: Դա մի անխուսափելի, հերթական շարիք է, որ կրկնվելով ամեն գարնան, տևում է մի 7—10 օր, խլում է ամենաթանկ ժամանակը և հարվածում տնտեսությունը:

Այնպես որ գարնանացանի հետ կապված այս խնդիրը չի կարող մեր հայացքից խուսափել, և հետո, միևնույն է, գարնանացանը, լավ է ասել վարը, դեռ նոր է սկսվում ծավալվել:

Առաջին տարվորությունը, որ ստանում ևս Վաղարշապատ մտնելով—դա ամենուրեք նկատվող արտակարգ լարումն է: Ոտքի վրա են գավառի բոլոր վարչական, կուսակցական, հասարակական կազմակերպությունները, գավգործկոմի նախագահից սկսած՝ գյուղակտիվը, կոմերիտմիությունը, միլիցիան, կարմիրբանական խիճները, ինժեներները, տեխնիկները, աշակերտությունը և առհասարակ բնակչությունը:

Երեկոյան ուշ ընկ<եր> Եղիազարյանի հետ ճանապարհ ընկանք դեպի Քասախ: Որոշված էր հետևյալ օրը, առավոտյան դնալ, բայց, լուր էր եկել, որ ջուրը բարձրացել է և ահա ընկիրը փոշեթաթխ, քրտնխաշ, աչքերն անքնությունից կարմրած, ձայնը խոպոտած, հազիվ էր մի րոպե ճարել վեր ընկնելու մահճակալի վրա, շտապում էր վայրը:

Կառապանը դժկամակում էր մթնով ճամփա ընկնել: Կառքի լապտերները լավ լույս չէին տալիս, իսկ խճուղուց դուրս գալը և դար ու փոսերի մեջ ընկնելը լավ հետևանք չէր գուշակում:

Երկինքն ամպամած է, բայց երևում է, որ անձրև չի գալու: Դա փրկությանն է: Դեպի ձախ երևում են լուսավորված տարածություններ, որ հրդեհ են հիշեցնում: Վտանգված վայրեր են, ջահերով լուսավորված են և այժմ այնտեղ կոփվ է տարերքի դեմ:

Ահա Սամաղարի կամուրջը: Իջնում ենք գետի ափը և դիտում կամուրջների գլուխները: Կամուրջն անվնաս է: Բայց ի՞նչ է դառել Քասախը: Ամառվա այդ ճապաղ, չորացող գետը վարարել, կատաղել, սպառնում է գյուղերին և գյուղական տնտեսությանը:

Կամուրջը դողում է գետի հարվածներից. բայց նա կդիմանա, մանավանդ որ նրա ափերն էլ բնությունից պաշտպանված են:

Սամաղարում կանգ ենք առնում շրջգործկոմի շենքի առաջ: Մի շատ համեստ սենյակում միլիցիոներները հավաքված նարդի են խաղում. բայց նրանք կազմ, պատրաստ են, որ իրենց հերթին կամ հերթից դուրս ուղարկվեն վարարման այս ու այն վայրը: Նրանք առույգ տեսք ունեն՝ չնայած որ երկու շաբաթ է նրանք գիշեր ցերեկ հանգիստ չունեն: Դիմացի պատի տակ մի անշուք սեղան է գրած՝ վրան գրքեր շարած: Դա նրանց «անկյունն» է:

Այստեղ լուր է հասնում, որ Գրամփայի պատնեշը քանդվել է: Իսկույն ճամփա ենք ընկնում: Կառքի կողքից մի երիտասարդ է վազում: Ընկ<եր> Եղիազարյանը մթան մեջ ճանաչեց նրան և կանչեց կառքի մեջ: Երիտասարդը հեղուկ բարձրացավ: Միծաղում է.

— Կոմսոմոլի բջիջի ժողով էր. իմացանք որ պատնեշը քանդվել է՝ օրակարգը կիսատ թողինք, վազում ենք վայրը: Նա հետ է մնացել, որ տանեցող իմաց տա. ընկերներն արդեն հասել են տեղ:

Գրամփա գյուղի նեղ մի փողոցը ոլոր-մոլոր տանում է մեզ գետի կողմը:

— Գլխավոր փողոցն է,— ժպտում է կոմերիտականը և աչքով անում ինձ: Ահա և գետափը: Կանաչք, երկխաներ, ծիրեր հավաքվել են այնտեղ և նայում են պատնեշի կողմը: Այնտեղից խառնաձայն աղաղակներ են լսվում: Յոթ-ութ կարմիր ջահեր, երբեմն նվաղելով, երբեմն բողբոջվառվելով շարագույժ լույսով ներկում, արշուճոտում են գետի սև ալիքները և մարդկային հոծ բազմությունը, որ խլրտում է, եռում, գոռում և վազվզում ամբարտալի

վրայով: Մի մասն էլ մտել է ամբարտալի հետևի ջուրը և քարեր է հանում:

Մարդկային կերպարանքները մերթ պարզվում, մերթ կլանվում են խավարի մեջ և պայքարը քանի գնում սաստկանում է: Այդ բազմության մեջ է ինժ<եներ> Բատիկյանը, շրջորոշվում ի նախագահը, շրջմիլպետը, այնտեղ է գյուղի և մոտակա գյուղերի Կոմերիտմիությունը, տղա, աղջիկ և սակավաթիվ հասակավորներ:

Բարձր ափից իջնում ենք և գնում այնտեղ: Ամբարտալի դեռ անվնաս մասի ծայրը, ուր պատռվել է՝ ամրացվում է ինչով որ հնարավոր է այդ բոլորին: Գլխավորապես քար և տուրակներ: Պատգարակներով քար են կրում և տանում պատռվածքի ծայրը: Գետը խիճ ու քարը կիտելով դիմացի ափը, հետ է շրջվել դեպի ամբարտակը և հարվածում է նրա դեռևս անվնաս մնացորդին: Եռ ու ղեռը չի դադարում:

— Ճամփա տվեք, առեք, դեսը տվեք, Հասցրեք,— գոռում են խառնաձայն, միաժամանակ կատակում.— առեք շրջկոմի քարը, լա՛վ պոպոք... էս ովքե՞ր են, անցի՛, վաղը կկարդաս ֆելիետոնի բաժնում...

Այսպես գոռալով, բարկանալով, ծիծաղելով գյուղակտիվն ու կոմերիտականները կռվում են Քասախի դեմ: Եվ աղջիկները հետ չեն մնում տղաներից:

Բայց պատռվածքը խնդիրը վճռել է արդեն. ամբարտակը վտանգի մեջ է. կարող է ամբարտալի մնացորդը, որի վրա ծիծաղելով պայքարում են երիտասարդները, տակից պոկվել և բոլորիս տանել հետը:

Ընկ<եր> Եղիազարյանն ափից երկտող է ուղարկում շրջմիլպետին, որ բազմությանը ետ քաշի: Բայց ոչ ոք չի ուզում քաշվել: Գետն ահագին գոռոցներով քշում է ամբարտալից նոր մասեր և մթության մեջ երևում է, թե ինչպես ալիքները հորձում են դեպի այս ափը և լցնում պատենշի թիկունքը, ուր բազմությունը լցված դեռ քարեր է պոկում: Վերջապես ահա ջահերը շարժվեցին դեպի ափը: Բազմությունը նահանջում է:

— Ինչո՞ւ հասակավորները քիչ են,— հարցնում եմ կողքիս կանգնած մի հասակավորի:

— Դե մեզ ի՞նչ խոսք ա հասնում որ...

— Ի՞նչ խոսք հասնելու բան կա, գործի ժամանակ է:

— Մեր աչքը գիշերը չի տեսնում:

— Ապա ինչո՞ւ հասակավորներ կան, որոնց աչքը տեսնում է,— ակնարկում հմ ես հենց այդ ժամանակ մոտեցող մի հասակավորի վրա, որ դուրս է գալիս ջրից և որի շորերը թրջված են և զզզված:

Դուրս է գալիս ջրից և տեղական իշխանությունը, շրջգործկոմի նախագահը, շրջմիլպետը, ինժ<եներ> Բատիկյանը, և ավից մի պահ ևս դիտում ենք Քասախի արարմունքները:

Պատենշը, որի վրա ահագին ջանք էր թափված՝ պատռվեց: Մնում է սպասել Քասախի որոշման:

— Քասախը հերսոտ ջուր ա՛,—ասում է մի գյուղացի:

— Քոռ ինժեններ ա,—կատակում է մյուսը:

— Ո՞նց թե:

— Չի իմանում, չի տեսնում, որտեղ ինչ ա շինում, ինչ ա քանդում:

— Սրիկա գետ է, ջանքմ, ի՞նչ եք անում ինժենները, ի՞նչ ուղում ա՞ն էն էլ անում ա ինքը:

Մեր գյուղացիությունը Քասախի բնավորությունն առել է: Դա իսկապես մի անարխիստ գետ է, անհանդիստ, անկայուն, կապրիզոտ, ինչպես ասում է ինժ<եներ> Բատիկյանը: Մեկ հարվածում է մի ավին, քանդում և ապա խիճ ու քարը լցնելով այնտեղ՝ հետ է շրջվում և դարկում դիմացի ավին, մի ժամում նոր անակնկալներ ստեղծում, ձգտում է ընկնել իր նախկին հունները և սխալ հանելով ամեն գուշակութուն, ի դերև հանում շատ պատրաստություններ: Պետք է գիշեր ցերեկ զգուշ հետեւել նրա մի շարժման: Դո՛նե մինչև այժմ ձեռք առած միջոցներից մեծ մասը ժամանակավոր են եղել՝ շնորհիվ գետի արտակարգ փոփոխականության և անակնկալների:

— Այսօր պաշտպանում ենք այսօրվա համար,—ասում էին շատերը,—վաղը՝ վաղվա համար:

Աշխատանքը կազմակերպված է, սակայն և կազմակերպված է տվյալ պայմանների մեջ, միանգամայն բավարար: Վարչա-

կան պահակային և կամավոր կարգերը մեջ են քաշված ամենուրեք: Տեղական վարչության ընթացքն ավելի լավ բնորոշվում է հենց այն փաստով, որ նա բառացի ջրերի մեջ է դիշեր-ցերեկ: Եռյակի նախագահ ընկ<եր> Նղիազարյանն ինքը մինչև զոտկատու... ղը խրված է եղել ջրի մեջ օրինակ տալու համար պարհակային կարգով աշխատանքի կանչված գյուղացիներին, որոնք շուտ են հուսահատվում, հեշտ են նահանջում և պատրաստ են խուճապի ենթարկվելու: Նկատեցեք, որ պարհակային կարգով կանչված են այն գյուղերը, որոնց անմիջական վտանգ է սպառնում, վտանգ՝ ոչ միայն տնտեսական, այլև կյանքի... Եվ հետո, ոչ միայն իրենց, անմիջապես վտանգյալներին են լծում աշխատանքի, այլ նրանց հետևել, ավելի շուտ առջևը՝ ընկած են սակրավոր ղինվորները, հեռավոր Վաղարշապատի ղեռահաս աշակերտությունը, կամավոր կերպով զործին լծված ինժեներներ, տեխնիկներ, մասնավոր մարդիկ, երբ միլիցիան կաշվից դուրս է գալիս իր ուժերից վեր արտակարգ աշխատանքի ուղարկելով և ուր ղեկավար մարդիկ շաբաթներով շոր չեն փոխում, չեն քնում, խուսափում են գոռալուց և հոգնածությունից:

Հետևյալ օրը, կիրակի, ընկ<եր> Քեթիկյանի և Նղիազարյանի հետ մեկնում ենք դարձյալ Քասախի կողմերը: Ընկ<եր> Քեթիկյանն շտապում է վայրի ղանաղան մասերն անձամբ տեղեկանալու կարիքների մասին և ստուգելու կատարված աշխատանքը:

Ճանապարհին այցելում ենք Այդր-լիճը, որի բանվորներն ու ինժեներները, ընկ<եր> Շիրմաղանյանը մասնակցում են հեղեղի պայքարին: Ընկ<եր> Շիրմաղանյանը պարզում է, որ մարդատրորալը չի կարելի վտանգված համարել: Ոռոգման ցանցերը, ընդհակառակը, իրենք կլանում են Քասախի ջրերը և ցրում: Վտանգի մեջ են մի երկու շատ փոքրիկ մասեր, որ եթե ջուրը պատռի՝ շատ մի երկու հարյուր ոտբլու վնաս պիտի տա Այդր-լճին, բայց դիտավոր վտանգը չ<երբին> Այնալու գյուղինն է, որ նստած է Քասախի հին հունի վրա, ուր ձգտում է գետը խուժել և այդ պատճառով նա դիշեր-ցերեկ պայքարում է ամբարտակի այդ մասը պաշտպանել:

Ընկերոջը մենք գտնում ենք սաստիկ հոգնած վիճակի մեջ. նա վեց դիշեր համարյա չի քնել. եկել էր մի-երկու ժամով, այն էլ մենք խանգարեցինք:

Մեկնում ենք Հայ-Ջելվա, որ ամենից շատ վտանգված գյուղն է Դոխսից հետո:

Հասնելով գետափ, անցնում ենք մագիստրալի կամուրջը և դիտում դամբերը: Նրանք լավ են շինված: Ափին երևում է, թե ինչ ձողումների է ցույց տվել գետը և ինչպես են առաջն առել: Կամուրջը և ավերը հիմա ապահով են: Բայց ի՞նչ է նստել այդ աշխատանքը: Պետք է նշել այստեղ գնդի սակրավորների որոշ թվով խումբը, որ անձնվիրաբար պայքարեց և դեռ շարունակում է այսօրվա աղետի դեմ: Գյուղացիները քար ու խիճ են կրում ավիից:

Գյուղում մտանք խրճիթ-ընթերցարանը, ուր իջևանել են սակրավոր կարմիրբանակայինները: Նրանք հանգստանում են: Ուրախ-ուրախ ասում խոսում էին, որ ներս մտանք: Գիշերը չեն քնել, ուստի և հարցնում եմ.

— Լավ հոգնած կլինեք, ընկերներ՝:

— Մեր հոգնածությունը շուտ է անցնում,— ծիծաղում են նրանք իրենց առողջ ճերմակ ատամներով և արևառ, շառագույն դեմքերով: Իսկապես հոգնածը ես համ և տեսնելով նրանց մոռանում համ իմը:

— Ո՞նց են գյուղացիք:

— Էհ, գյուղացիք թույլ են, դանդաղ են աշխատում:

— Դուք գյուղացի չե՞ք:

— Մենք ու նրանք մե՞կ ենք: Մենք դիտակից ենք, դիտակից գյուղացի ենք:

— Ամենքն աշխատում են գյուղում, թե՞ խուսափողներ կան:

— Չքավորն աշխատում է, հետևից քաշ է տալիս միջակին,— կատակում է մեկը:

— Իսկ կուլակները:

— Կուլակները «վատ են քողարկված», չեն պրծնի մեր ձեռքից:

Այդ է, միշտ այդպես եմ տեսել մեր կարմիրբանակայիններին, Երևան, Ղարաբաղիսա, Լենինական, այլուր: Միշտ ուրախ, միշտ

պատրաստ: Մի անգամ միայն տեսա նրանց մտահոգ և տխուր: Դա Ղարաքիլիսա էր: Իրենց գյուղական շորերն ու տրեխները հագին՝ վերադառնում էին բանակից տուն:

Մտանք խրճիթ-ընթերցարանի «սրահ»:

Կարմիրբանակայինները պատի թերթ էլ են հրատարակել, «Աշխատանք», նվիր Հայ-Ջեյվաչի կոմսոմոլին և Այդր-լճից եկած բանվորներին: Առաջնորդող—«Մեր նպատակը»—«գյուղացիության հետ շաղկապ և նրա ամրացումը»: «Ձեր ծոցից ելած տղաներն ենք մենք»: «Հինը և նորը»—«պետք է հասկացնել գյուղացիությանը հին զորքի և Կարմիր բանակի վերաբերմունքը դեպի նա»: «Միք վախենա, մենք գալիս ենք»—բանվոր Հ. Հովակիմյան: «Ռազմական գործը և Կոմսոմոլը»:

« . . . ից դուրս գալով՝

Գիշերը Զեյվա հասանք,

Իսկ առավոտյան լուսաբացին

Մենք աշխատանքի կպանք»:

Խփում է իր քնարի լարերին կարմիրբանակային բանաստեղծը: Իսկ երգիծաբան-կարիկատուրիստը նկարել է երկու գյուղացի, մի պատգարակ, երկու փոքրիկ քար վրան, մի-մի գյուղացիներ, մի-մի քար կռան տակին...

Խրճիթում մի քանի կոմերիտականներ նարդի են խաղում:

— Հանգստացե՛լ եք գիշերը:

— Մի քիչ աչք կպցրել ենք,—ասում է քնատը և ղարը զցում:

Այնուհետև տեսանք երկրորդ մագիստրալի կամուրջը, ուր շտապել էր ինձ<եններ> Շիրմազանյանը և բաց դաշտում, բնակչութունից հեռու, առանց հարկավոր բնանյութերի, տոպրակներով, եղեգներով և ձեռաց հնացած արկղներով սակրավորների օգնությամբ պաշտպանում էր ն<երքին> Այնալուն: Տեսանք և վերևի պատվարը, ուր ինձ<եններ> Բատիկյանն էր եկել դիտելու և այնուհետև վերադարձանք Վաղարշապատ:

Քասախի վտանգն անցած պետք է համարել, եթե անձրևներ չգան: Դոխսը և Հայ-Ջեյվան, որ անմիջապես վտանդված էին՝ ապահով են: Ն<երքին> Այնալուն փրկվում է: Ընդհանուր վնասներն ուղղակի մոքով քիչ են: Մոտ երկու դեպքատին տեղ Դոխ-

սում, որոշ հողամասս և այգի Գրամփայում, ուր նաև քանդվեց ամբարտակը, Հայ-Զեյվայի աջ ափում մի քանի տուն լցված է ջրով և ձախ ափում մի որոշ հողամասս ողողված է, նաև Զեյվայի մարդիստրալի գլուխները փոքր շափում: Այնպես որ՝ ուղղակի «հեղեղային» վնասները քիչ են:

Բայց իսկական վնասն այն է, որ աշխատող ձեռքերը զբաղված էին հեղեղի պայքարում և դաշտային աշխատանքներն ուշացան, առանց այն էլ ուշացած էին երկարատև ձմռան պատճառով: Եվ չէին կարող չզբաղվել, քանի որ Քասախն ամեն ժամում մի նոր վտանգ է սպառնում և նրան բարձիթող անել և հույսը դնել նրա բարեկամության վրա անկարելի է: Բայց «զորացումն» արդեն սկսվեց Գրամփայում և որոշ տեղեր էլ սկսել են հերկը:

Ամսիս 23-ից Գավգործկոմն ի վիճակի է իր ուշադրությունը լիովին կենտրոնացնել դարնանացանի վրա, որ, ինչպես տեսնում եք, սկսվում է բավականին դժվարին պայմանների մեջ:

ԱՇԽԱՏԱՆՔԱՅԻՆ ՈՒՂՂԻՉ ՏՈՒՆ

Երևանի ուղղիչ տունը:

Պարսպին մոտենալիս, մի փոքր նրանից մեկուսի, աչքիդ է ընկնում պարսկական հնամյա բերդի՝ հողե բուրդի կուշ եկած մի բեկոր՝ գորշ ու դեղին իր պատմության պես: Հողում կիսաթաղ մռայլ մի ներքնագուռ տանում է ո՛վ գիտե թե ուր: Պարսկական ղնդանն է եղել այս տեղերը: Եվ ուղղիչ տանը կա նրա տխուր մնացորդը, մի տամուկ, խաւար նկուղ, որի պատի մեջ, գետնին հաւասար փուռի նման մի նեղ այր գնում է գետնի տակ, և դարձյալ չգիտես թե ուր... Ամեն ինչ մռայլ, անհայտ: Այդ այրն էին ներս բշտում կալանավորին, որ փորսող տալով պիտի մտներ մեջը, պառկեր մնար, երկաթե ցանցով էլ ծածկում էին այրի բերանը և պատմությունը փակում: Թշվառականը դանդաղամահ մեռնում էր, անհետանում:

Հին պատմական Անհուշ բերդը...²:

Պարսկական այդ ղնդանի վրա ցարական ռեժիմը «կուլտուրական» ուղղումներ է մտցրել, նկուղի վրա մի «մարդասիրական» օդանցք բանալով վերեից, որ նկուղում նստածը ավելի հրկար ապրի:

Պարսկական ղնդան, ցարական բանտ—սոցիալական պաշտպանություն երկու սիստեմ, խանի պաշտպանությունն իր ճորտերից, ցարի պաշտպանությունն իր հպատակներից՝ էվոլյուցիոն կերպով իրար հաջորդել, իրար լրացրել են և ճնշման, մարդկային անձնավորության ստորացման, վրեժխնդրության որջերը, ռևոլյուցիոն կերպով տեղի են տվել մի արդեւավայրի, որի անունն է ուղղիչ տուն և քաղաքականությունն՝ ուղղել աշխատանքի միջոցով:

Խորհրդային քաղաքացիներին պաշտպանությունն իր զանցառու տարրերից—մեծամասնությունը փոքրամասնությունից։ Ազատազրկումն և առանց կաշանքի հարկադիր աշխատանքներ։ Ուղղիչ աշխատանքի ներգործության միջոցներ, որ նպատակ ունեն կանխելու թե՛ հասարակության զանցառու տարրերի հանցագործությունները և թե՛ հանցագործի հետագա ոտնձգությունները։ Նախկին բանտերի փոխարեն գյուղատնտեսական, արհեստավորական ու գործարանային գաղութներ։ Ֆիզիկական տանջանքներ չպատճառել, չստորացնել մարդկային արժանապատվությունը։ Ահա ուղղիչ քաղաքականության հիմունքները։

Դեռ շենքին չմոտեցած՝ ականջիդ հասնում են ներսի թխկոցներն ու շխկոցները։ Հիշեցնում են «արհեստավորների շարքի» ձայները։ Իսկապես էլ Ուղղիչ տան արհեստանոցների մուրճի ու ռանգայի ձայնն է—ուղղիչ ձայնը։ Եվ առաջին անգամ այցելողը, որ սատանան գիտե ինչ մեռելային լուծյուն է սպասում մոռյլ պատերի մեջ, հանգստանում է և ականջը շարունակում պահել այդ ձայներին։

Բակը ներս մտնելիս վրադ են ուղղվում բազմաթիվ դեմքեր ու աչքեր։ Մռայլ, անտարբեր, հետաքրքիր, անգամ ծիծաղկոտ։ Կալանավորները ցրված են պատերի տակ, բակում, ծաղկոցում, զբոսնում են, խաղաղ զրուցում։ Շենքի մի մասից մյուսն անդադար ելումուտ կա։ Կալանավորների մի մասն ինչ-որ գործի հետ է։ Դե, Ուղղիչ տունն էլ «տուն» է վերջապես իր օրվա հոգսերով։ Տնտեսություն է՝ կերակրել, մաքրել, լվալ, թափել, արհեստ բանեցնել, պահեստները լցնել, դատարկել—մի խոսքով ապրել։ Խոհանոց, փուռ (նոր է բացվում), կոոպերատիվ խանութ, վարսավիրանոց, բաղնիք, լվացքանոց, ընթերցարան, գրադարան, դասարան, սրահ-բեմ, այնուհետև արհեստանոցներ, այս ամենն իրենց տնտեսական դաստիարակչական և արտադրական աշխատանքներով աշխուժացնում են կալանավաչրը։

Անցնում ենք քրեական կորպուսը։ Մուտքի մոտերն է կոոպերատիվ խանութը, փուռը, որ համարյա պատրաստ է և կալանատան կարիքները բավարարելուց հետո Բանկոտպին տալու է օրական մոտ 150 փութ հաց։ Ահա և վարսավիրանոցը։ Մեկը սափր-

վում էր, մյուսն սպասում էր հերթի: Երեքն էլ կալանավոր են: Ահա և կալանավոր խոհարարն իր օգնականներով կերակուր է նվիրում խոհանոցում: Մաքուր է շորս կողմը: Մեզ հրամայում են այն օրվա կերակուրը: Բաղնիսը, 5—6 ավազանով: Թուրք բաղնիսպանը ջերմեռանդ մաքրում է հատակը: Երկու շաբաթ մին պարտադիր է լողանալը, իսկ ավելին՝ կամավոր: Կուլտուրականացման ամենակարևոր հիմունքը: Անցնում ենք ծաղկանոց (այս տարի մշակած). ածուները դունավոր ձևերով կենդանացնում են բակի գորշ մակերեսը: Ննջարաններում շարված են Ուղղիչ տանը շինած երկաթե մահճակալները: Ներսը համարյա մարդ չկա, ամեն տեղ մի 4—5 հոգի: Միջանցքների պատերը զարդարված են կալանավորների յուղաներկ նկարներով: Կալանավոր նկարիչը հասուն թափով տարված է ծովանկարչության և նրա ծովերն ալեկոծ են:

Կուլտրաթնի վարիչ ընկ<եր> Սահակյանը ձեռքը դնում է մի կալանավորի ուսին.

— Դու քանի՞ բանվորական օր ունես: Ասում է:

«Բանվորական օ՞ր»: Այո, դա Ուղղիչ տան արդոն է: Կալանավորն իր կալանքի ժամանակը կարճում է ինքը՝ արտագրական աշխատանք կատարելով, և նրա աշխատանքի երկու օրն ազատազրկման 3 օր է հաշվվում:

Կան ներսի և դրսի աշխատանքների: Կալանավորները դնում են քաղաք կամ գյուղերն աշխատում և որոշ ժամանակին վերադառնում «տուն»:

— Փախչե՞լ, գոնե իմ օրով չի պատահել,— բացատրում է ընկ<եր> Սահակյանը,— փախուստ պատահել է ինձնից առաջ:

Կալանավաճարի պետ ընկ<եր> Զախմախչյանը բացատրում է, որ դրսի աշխատանքի ուղարկելը մի տեսակ փորձ է նաև կալանավորի վարքի համար: Կալանավորի հետագա կյանքի և նրա ուղղվելու ամենաճիշտ նշանները երևում են հենց այդ դրսի աշխատանքի գնալուց:

Փախչում են ռեցիդիվիստները և այն էլ նրանք, որ ոչ տուն ունեն, ոչ տնտեսություն:

Ուղղիչ տան մտահոգության գլխավոր մասը կազմում են

աշխատավորական տարրերը: Սրանց հանցագործությունը կապված է կենցաղի, սովորույթների, նախապաշարումների և սոցիալական այլ գործոնների հետ, մեծագույն մասով արդյունք պատահականության, արտաքին պատճառների դժբախտ դրդման և ուրիմն ենթակա ուղղման՝ աշխատանքի միջոցով և սա Ուղղիչ տան քաղաքականության ամենահետաքրքրական, հիմնական կողմն է:

Աշխատավոր տարրը (մեծ մասամբ գյուղից) մտնում է ուղղիչ տուն և այնտեղից տանում է իր հետ այն ամենը, ինչ որ պետք են իրեն հետագա կյանքում: Ուղղիչ տունը բարձրացնում է նրա կուլտուրական մակարդակը, դաստիարակում է արհեստի կամ աշխատանքի միջոցով և ազատելիս կազմակերպում է հետագա կյանքի պայմանները: Ռեցիդիվի տեղ չի մնում այլևս, «դժբախտ» պատահմունքն էլ չի պատահի:

Մտանք արհեստանոցը: Հյուսնոցում աշխատում էին մի քանի հոգի: Վարպետ և աշակերտ: Նույնը և փականանոցում: Զլապինդ կալանավոր վարպետը երկաթե ձողը դրել էր սալին, աշակերտները զարկում էին մուրճերով:

Արհեստանոցները տարի ու կես է որ հիմնվել են կալանավորների ձեռքով և աշխատանքով: Գյուղացի աշակերտներն արհեստ են սովորում, գլխավորապես հյուսնություն և փականագործություն: Կավ աշխատողներ են և նրանցից մեծ մասին սպասում է վաղաժամ ազատումն: Այս վաղաժամ ազատումը կախված է կալանավորի ազատազրկման ժամանակամիջոցի ամբողջ ընթացքից:

Աշխատել, «բանվորական օրերով» կարճել ազատազրկման ժամանակը, դուրսը և առհասարակ ձեռք բերել կատարյալ վստահություն և արժանանալ վաղաժամ ազատման, ահա կալանավորի հիմնական խնդիրը:

Ուղղիչ տունն ունի իր ներքին ինքնավարությունը և կազմակերպչական գործը: Ահա սխեման: Կուլտ-կրթական բաժին, դպրոցական բաժին (հայ, թուրք, ռուս):

Իրավաբանական բյուրո (իրավաբանական դասախոսություններ, իրավաբանական օգնություն): Ընկերական դատարան (քրննիչ, դատախազ, ընկերական դատ—բեկման կետն Ուղղիչ տան

պետն է)։ Սանիտարական բաժին (կուլտուրականներ, խոհանոց, վարսավիրանոց, բաղնիք, լվացարան, միջանցքների աշխատանք)։ Թատերական բաժին (հայ, ռուս, թուրք դրամ <ատիկական> — սեկցիա, երգեցիկ խումբ, կենդանի լրագիր, նկարչություն)։ Գրական սեկցիա (գրադարան, ընթերցարան, պատի լրագիր, կազմակերպություն)։

Բարդ չէ և ոչ «թղթի վրա»։ Կալանավորի համար մի բազմազբաղ գործ որով նա լցնում է իր հոգեկան պարապը և մոռանում «պատահմունքը»։

Գրադարանում մոտ 4000 կտոր գիրք կա։ Գեղարվեստական և իրավաբանական դրքերն արվիլի ժողովրդականությունն ունեն։ Մասամբ հասկանալի է...

— Դուք ո՞ր հոգվածով եք այստեղ, — դիմում եմ մի կարմիր-բանակայինի։ Ասում է։ Չեմ հասկանում։ — Ի՞նչ դժբախտություն էր... — Բանակայինը լավ չէր սովորում՝ ասացի «լուսդ քոռանա, ինչու՞ չես սովորում»։

Մյուսը հեծգնդից է։ — Կռիվ արի հնգորս հետ... — լավ, չէի՞ք իմանում որ չի կարելի — խի՞ չէի իմանում, վեց տարի է ծառայում եմ։ Ամա դե քան էր, էլ ա՛վ...

Ու չարաճճի աչքերը պսպրացնում է վրաս։

— Ընկերներ, դե՛ղ գիտեք, թե բանակը մեզ համար ինչ բարձր բան է...

— Բա կարծում եք նորից բանակը չե՞նք ընկնելու, — խոսում է առաջինը։ — էս անգամ ցույց կտանք թե ոնց ենք։

Եւթ ԾԵ, կուլտ բաժնի պարիտն է։

Բեմի վրա ենք։ Դիմացը պատին կախած է մի մեծ նկար։ Լինինի մահափորձի գոնավոր վերանկարումն է։ Շատ հետաքրքիր և ոչ անտաղանդ գործ։ Յ. Բ.-ի հիշատակն է Ուղղիչ տանը։ Այստեղ սովորեց և դառավ նկարիչ։ Հիմա Լինինգրադումն է։

Շաբաթը մեկ անգամ ներկայացում, կոնցերտ լինում է։

— Ներկայացման համար շղթա էր պետք, քաղաքում չճարեցինք։ Պատահաբար գտանք Նիկոլայի պագվալում, — ծիծաղում է մի կալանավոր։

Պատի թերթ։ «Սանսեկցիայի պարտականությունը»։ «Ազգերի»

կեզան»: «Մայիսի 1-ը և աշխատավոր գյուղացիությունը»: «Կորչի
նոր պատերազմը»: «Բանտ և Ուղղիչ տուն»: «Մեր եղբայրական
ողջույնը կապիտալի բոլոր շրթայակիրներին»: «Մեր ներքին բա-
ցերից» Կարիկատուրա—«Գլուխս կորցրել եմ, գտնողին խնդրում եմ
շուտ բերել հիվանդանոց: Գտնողին վաղօրոք շնորհակալություն»
(սանսեկցիայի նախագահ):

Ընկ<եր> Դ<եմիրճյան> հանձն կառնեի՞ք երբեմն դասա-
խոսել գրականության պատմության մասին:

Ցանկություն են հայտնում աշխատակցել «Խորհրդային Հա-
յաստանին»:

Հիվանդանոցում 17 հոգի կար:

Թեթև մալարիա, գրիպս:

1926—27-ին 326 հոգու անգրագիտությունը վերացված է:
1927—28-ին 136 անգրագետ կա միայն: (Թվերը տատանվում են,
որովհետև կալանավորները շարունակ գալիս գնում են):

— Քրդերը լատինական ալբուբենով սովորում են և տան հետ
նամակագրություն սկսում: Շարունակ գիրք, տետրակ, մատիտ են
պահանջում:

— Ուղղիչ տունն աչքներս բացեց:

Ես ստիպված եմ ընդհատելու Ուղղիչ տան նկարագրությունը,
որ արժեր ավելի հիմնական նկարագրության: Խորհրդային օրն
աճեցում է իր կարգով, շտապ, և ժամանակ ու տեղ չկա բազմա-
թիվ նման հիմնարկների հետաքրքրական կողմերը՝ նկարագրելու:
Բազմաթիվ հարցեր, նվաճումներ, բացեր, պահանջներ՝ հախուռն
ղետի պես հոսում են և չես կարող հասցնել ժամանակ ամեն մեկի
խորքը նայելու:

Ճ Ա Ն Ա Պ Ա Ր Հ Ի Ն

(Հայաստանի գրողներն Ադրբեջանում)

Արդեն հեռվից, երբ մոտենում էինք Գանձակին՝ գծագրվում էր նրա բնորոշ ոճը—հսկարտ շինարիները և սևահեր նոճիները:

Դուրս ենք գալիս երկաթգծի սահմաններից, ուր աջ ու ձախ թափավորում է երկաթն ու մեքենան և թևակոխում երբևի՜նի ասիական քաղաքը:

Ասում են, թուրքական քաղաքներից ամենահնամուլը Գանձակն է եղել:

Ասում են, դեռ էլի ուժեղ դիմագրում է նա նորի դեմ:

Բայց փողոցը, որ ամենից բացահայտ մատնողն է մի քաղաքի ներքին կյանքի՝ ցույց է տալիս այդ կովի հետևանքը:

Քաղաքի «ակտիվը», երիտասարդությունը՝ թուրք տղա, աղջիկ աղատ զբոսնում են կամ գնում են իրենց կոլեկտիվները: Չարավոր կանանց հետ միասին նաև շադրան դեն՝ զյաժներն աղատ շրջում են մազադիրների, կոոպերատիվների առջև:

Մուլան ինչ-որ չի երևում:

Նախկին մարդիկ՝ երեւի հարուստ կայքի, կարողության տեր՝ հիմի արդեն պատմության հանձնված, սրված դեմքերով խեթ-խեթ մտիկ են տալիս դեռ ու դեն:

Փողոցները բավական փոշոտ, բայց ուղիղ, տանում են քաղաքի տան մասերը, ուր շարժում չկա այլևս: Իսկական դավառ:

Շատ մոտ պետք է նայես քաղաքի կյանքին, որ նկատես այն եռալ սկսող նոր կյանքը, որ հաղորդակցության միջոց է պահանջում ամենուրեք:

Թվում է, ուր գնում ես՝ աշքիդ առաջին գցվում է մի հալածող քառ.

— Закавтопромторг.

Հարձակվում են ամեն մի ավտոբուսի վրա, պահանջում, կռվում տեղի համար:

Կայարանն ու գործարաններն են այդ հապճեպի ձգող ուժերը:

Եվ իրոք, այս վերջիններս են քաղաքի արթնացնող ժամացույցները, ազդակը, նոր կյանքի գործարանները:

Վերթխարի յուղի գործարանը բանվորական մասսան ճնշում է իր ծավալով ու տեմպով: Գործը դրված է օրինակելի: Տեխնիկական մասի վարիչն անգամ, գեղեցիկ, կտրուկ ոճով բացատրում է գործարանի տեխնիկան:

Պակաս չի հրապուրում սելեկցիոն կայանը իր հետաքրքիր փորձերով, որ Ադրբեջանի գյուղատնտեսական կուլտուրայի համար մեծ ապագա է պատրաստում: Մյուս գործարանները դղրդում, ծխում են: Գանձակը դառնում է գործարանային քաղաք:

Անկարելի է կանգ առնել փաստերի, դեպքերի և տեսարանների հորդ հաջորդությունների առջև:

Ես կուղևի առ այժմ հիշել միայն Հաջիբենդը, որ արտակարգ ու անսպասելի բան եղավ մեզ համար:

Պատվիրակությունը գնում էր շեֆություն վերցնելու Ադրբեջանյան Կարմիր բանակում:

Խանդավառ ընդունելության արարողությունը դարձավ մի անպատմելի, բայց պատմական ցույց: Ամբողջ բանակը ծավալվեց մեր առջև, բարև տալով: Առույգ, հուժկու բանակայինների ուռաներն անտառի աղմկի պես գնում էին ծայրից ծայր:

Բլուրներից թնդանոթների սալյուտները հրողջունելով մեզ՝ թնդացնում էին շրջակայքը:

Հետո քառակուսի բակ կանգնեց բանակը, մեջ առնելով մեզ:

Ողջույնների մեջ, որով մեզ դիմում էին զինկոմը, հրամակալ-մի անդամները, թուրք, հայ, ռուս բանակայիները լսվում էր մի նոր լեզու, թվում էր՝ նոր մարդկության լեզուն:

Անդրկովկասյան ժողովուրդների համերաշխությունը կարծես զինված կանգնած էր մեր հանդեպ և պատրաստ էր կռվելու այն

բոլոր թշնամիների դեմ, որոնք կռուվեցին այդ բոլորին սերմանել թշնամության սերմը:

Պատվիրակության նախագահ՝ ընկ<եր> Շիրվանզադեն համբուրվելով թուրք բանակայինի հետ՝ հաստատեց համերաշխությանը հայ և թուրք աշխատավորության առջև, իսկ նրա հայտարարությունը, որ Հայաստանի խորհրդային Գրողների ֆեդերացիան՝ վերցնում է Ռ՝ զնդի շեֆությունը՝ խանդավառ և փոթորկալի ուռանների մեջ կնքեց այդ:

Բանակայինները հանկարծ հարձակվեցին պատվիրակության վրա և սկսեցին վեր նետել...

Այդպես ամբողջ բանակը դրոշակով, շարքերով անցավ պատվիրակության առջևից դեպի վրանները:

«Կեցցե՛ր Կարմիր Ադրբեյջանը, կեցցե՛ր նրա Կարմիր բանակը, կեցցե՛ր աշխատավոր ժողովուրդների եղբայրությունը, նրանց կուտուրակա՛ն կապը»:

Այս և սրա նման մեր լողունդներին զորքը պատասխանում էր թնդադին ուռաներով:

Բանակի ահումբում պատվիրակությանը պատվեցին ճաշով, ուր ճառերով հանդես եկան բանակի զխավոր հրամանատարը, մյուս հրամակավոր, բայց առանձին հուզմունքով մեր շեֆարկյալ զնդի հրամանատարը:

Հրաշալի անտառների մեջ կորած Հաջիբենդը և նրա բանակը, որը թողինք սրտագին ուռանների մեջ, այդ կանաչ ծառերը, դալար բանակայինները, այդ վարթնող աշխատավորության հուժկու կերպարաններն անմոռանալի կմնան մեր հիշողության մեջ:

Ժամերը թռան աննկատելի, մենք իջանք ցած դեպի Գանձակի Գնում ենք Մարդաբլան:

Հեռո՞ն, դեպի ձախ և դիմացներս բիզ-բիզ ցցվում են Բալախանու, Սարուխանու «անտառները»²:

Հիշում եմ այս վայրերը մի քսան տարի առաջ: Հիշում եմ այն զգացումը, թերևս վախը, որով այցելել եմ նավթի աշխարհը: Բոլոր մանկության հասակիս երեկակայությունը դժոխքի, նրա կուարի հավիտենական կրակի մասին կենդանացել է միշտ այս մռայլ վայրերում:

Մուր, կեղտ, բանվորական որջեր, որոնց մեջ դաժան, գազա-
դած, ճնշված բանվորն էր ապրում: Եվ որքան տաժանելի էր այս-
տեղ «դրամի» հանքը, ամենազոր կապիտալի ձեռք բերելը, այն-
քան ճոխ, շվալտ, հղիացած էր այդ դրամատիրոջ կյանքը Եվրո-
պայի շքեղ ու հովասուն ամառանոցներում:

Դրախտն այնտեղ, դժոխքն այստեղ:

Միշտ թվացել է ինձ, թե այստեղ երկրի պատռված, ծակծը-
կած կողերից սև թարախ է հոսում, որի մեջ խեղդվում են ամենից
մոռացված, ճնշված մարդիկ:

Առաջին աչքի զարկող առարկան և սիրտը թեթևացնող տե-
սարանը—դա բանվորների բնակարաններն են:

Դեղնավուն կրաքարից շինած, զողտրիկ վիլլաներ, լույսի,
մաքրության, հարմարության օազիսներ շրջապատի սևամորթ
վիշկաների մեջ կամ մեկուսի, հարմար բլուրների վրա:

Չկա այն ճնշող, մղձավանջային պատկերը, մարդու սիրտը
թեթևանում է տեսնելով այդ բնակարանները:

Չգիտեմ որքան են շատ այդ բանվորական բնակարանները և
որ տոկոսն է բավարարված, բայց աչքի տակով նրանք բավական
թիվ են կազմում:

Սուրախանի: Փողոցների աջ ու ձախ կողմն ընկած տների
մեջ դարձյալ աչքի են ընկնում նոր շինքեր: Բայց ահա մի ուրար-
տական տեսարան: Մի արկղաշափ կամի վրա նստել է «երկրա-
դործը» և կամ է քշում:

Կատակ չի՞ անում արդյոք: Ի՞նչ պիտի կալսի և ի՞նչ պիտի
ստանա դրանից: Տեսնո՞ւմ է արդյոք իր շուրջի վիշկաները և ո՞ր
դարից է մնացել նա:

Ահա և երկրորդը, երրորդը:

Ուրեմն, եթե բանը մնա այդ «երկրագործին», նա կուլտուրան
պիտի պահի ուրարտական գծի վրա: Համառ հետամնացություն,
ատավիզմ, որ օղակվելով անգամ տեխնիկայի վերջին պարագա-
ներով՝ դեռ ապրում է զյուդացու մեջ: Ահա և Մարդաբյանը, Բաք-
վի նախկին տերերի վիլլաները, ուր ամառները գալիս էին նրանք
հանգստանալու հանգիստ կյանքից: Որքան դրամ, որքան ստրկու-
թյուն է ծախսվել սրանց վրա:

Բալլը անցնենք: Հրաշալի հանգստյան տունն այցելելուց հետո քան չէր մնա թերևս ավելացնելու Մարգարյանի նվաճումներին, բայց տյնտեղ անապաստանների տունը, իր դպրոցով, խոհանոցով, ննջարանով, արևով և կարող ձեռքի ղեկավարութեամբ՝ վեր է ամեն գովասանքից:

Արևի տակ, մերկ տղաներն առույգ, ուրախ ման են գալիս, հրճվում:

Բուսաբանական այգին, որ տեղավորված է ընդարձակ մի պարտեզում, օրինակելի ձևնարկութուն է: Հատ ու կտոր ու շտապ այս շտրիխներում անկարելի է պատկերացնել սրա, և առհասարակ բոլոր տեսածներին, ոչ միայն մանրամասները, այլև ընդհանուր տպավորութունը:

Բարուն աճում է էպոսի հսկաների պես—օրեցօր:

Տ Պ Ա Վ Ո Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր Բ Ա Ք Վ Ի Ց

«ԻԼՅԻՉԻ ԲՈՒՆՏԷ»

Այսպես է կոչվում Բիբի-Հեյբաթի ծովածոցը, ուր ծովի տեղը ցամաքացրած է և նավթահորերի մի անտառ տնկած:

«Ավտոմատիկ» բուրգեր: Նավթը հանվում է մեքենաների օգնությամբ և կարծես 5 թև 6 բուրգի վրա մի մարդ է աշխատում, ալն էլ մեքենան յուզելու համար: Հին ժելոնկան մնում է պատմության հետևը:

Փորիչ մեքենաներն ահազին թնդյունով հարվածում են երկրի կրծքին և ջարդում են կարծր, ժայռեղեն սիրտը ու հանում երկրի արյունը—նավթը:

Ի՞նչ բան է «Իլլիչի ծոցը», դա մի խիղախ զրոհ է բնության ահարկու տարերքներից մեկի—ծովի վրա: Դա սոցիալիստական մարդկության «գասակարդային» պայքարն է «գասակարդային թշնամի» բնության դեմ: Ահա ապագա «գասակարգերի» պատմության փոքրիկ պատկերը: «Կյանքը բազմազանող», «անխուսափելի անհավասարության», «սոցիալիզմը երբեք չիրականացող» ինտելիգենտ տեսաբանների նվիրական տեսությունը և բաղձանքը, որ՝ կոիվը կյանքի շարժիչն է—ահա այսպես է լինելու:

Մարդկային գասակարգը պիտի կռվի բնության գասակարգի դեմ: Եվ թող չտխրեն նրանք—միշտ պիտի լինի այդ պայքարը և կյանքը պիտի «բազմազան» լինի:

Օղը մաքուր է, ոչ մի կեղտ, ոչ մուր: Հեռվից կապույտ, նենդավոր ժպիտով նայում է «թշնամին»—ծովը և «հաղթական բանակը» ամրացնում է իր զրաված դիրքերը:

Առաջախաղը կծավալվի դեպի թշնամին: Մովը դեռ շատ հարստություն պիտի զիջի:

ՏԱՌԵՐԻ ՀՈԳԵԹԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մի րոպե այնպես է թվում, թե քաղաքը դաստրու է եկել Եվրոպայից:

Նստած ևս կաֆեոնում, բուլվարում, մագազինի դիմաց: Ինչ-որ զգացում, մտապատկերների կապակցություն: Հուշեր Եվրոպայի քաղաքներից: Ինչո՞ւմն է բանը: Ո՞րտեղից և ինչի՞ց է այս պատրանքը, որ շարունակ, ենթագիտակցությանդ վրա ազդում է և տրամադրում քեզ հուշերի հետևից վազելու:

Հասարակ բան, դա ցուցանականների, աֆիշների տառերն են, լատինական տառերը, որ ամեն րոպե խաբում են աչքդ: Սկսում ես եվրոպական մի որևէ լեզվով կարդալ և հետո սթափվում:

— Ախր սա թուրքերի՞ն է...

Լատինական տա՞ռ՝. սա մի հանդուգն, մեծ թռիչք է մուսուլմանական միջնադարի աշտարակների և ամրոցների վրայից դեպի կուլտուրայի նոր աշխարհը: Այդ տառերի մեջ կա ռադիո, դինամո, պալթուցիկ տիտանական ուժ: Նա պիտի փշրի շղթաները, խորտակի ամրոցները, զնդանները, նա ուրադանի պես պիտի անցնի Արևելքի մի ծայրից մյուսը և հովհարի, փշի համատարած միջնադարյան խավարը:

Լատինական տառը ձուլված է արշալույսի ձուլարանում, արեւվի հալոցում, նա ճառագայթ է, որ մի վայրկյանում սլանում է միլիոնավոր մղոններ, նա կայծակի պես շանթելու է և բերելու Մեծ փոթորիկը և վերջը պիտի ծաղկի իբրև Արևելքի խաղաղության ծիածան:

Եվ Բաքուն լատինական տառերին անցնելով՝ անցավ Արևելքի լուսավորման դուռ, ձեռքին բռնելով մի այնպիսի ջահ, որի ճառագայթները թափանցում են և՛ երկրի կեղևը, և՛ անդունդները, և՛ մարդկային հոգու ամենածածուկ դարանները:

Լատինական տառը թուրք կուլտուրական հեղափոխության առաջին մեծ հրդեհն է:

ՊԵՏՀՐԱՏԻ ՏԱԽՏԱԿԸ

Այսօր մեր Պետհրատը տոնում է իր հազարերորդ գիրքը¹։
Ինչպես ամեն հիմնարկ, ամեն կազմակերպություն, ամեն
մարդ՝ Պետհրատն էլ ունի իր օրը։

Տոնական, ուրախության օրը։

Ամեն կողմից այսօր ողջունենք են ուղղվելու Պետհրատին։

Դրքի հոբելյարին, լուսավորության հերոսին։

Հիմնարկների, կազմակերպությունների ներկայացուցիչներն
իրենց պատշաճ խոսքն են ուղղելու հոբելյարին։

Հազարերորդ գիրք...

Հազարերորդ գիրքը հաշված, դրած գրախանութի վիտրիննե-
րում, դարակներում... պահեստներում։

Հազարերորդ գիրք... Ահա նա դրած և մեր աչքի առջև։

Դիտեցեք նրա գիրքը, տեսքը, տառերը, թուղթը։

Ծանոթացեք նրա բովանդակության, ճանաչեցեք նրան, թող
նա լինի ձեր մոտիկ ծանոթը, սրտակից բարեկամը։

1921 թվից մինչև 1929 թվի այս օրը Պետհրատի գրքի ջեր-
մեռանդ վիճակագիրը որքան գիշերներ է լուսացրել և ցերեկներ
մթնացրել գրի առնելով Պետհրատի գրքի դանդաղ լավահամարը,
առաջին², երկրորդ, երրորդ, հարյուրերորդ, իննհարյուր իննսու-
նիներորդ և վերջապես՝ հազարերորդ...

Հազարերորդ գիրք, որ ահավասիկ ձեր աչքի առջև է։

Բայց ամեն տոնական օր՝ օր է նաև խորհրդածության։

Ահա մեր առջև հազարերորդ գիրքը։

Այսօր մարդու միտքը գնում է խորասուզվելու և խորհրդա-

յին> Հայաստանի ամբողջ տարածությունը՝ լուսավոր քաղաք-
ներինց՝ ավանները, գյուղերինց՝ հյուղերը, մինչև քոչվորի վրանը,
մինչև գոմերի մութ անկյունը...

Մարդու միտքը թափառում է, խորհրդածում, պրպտում:

Ո՞ւմ ձեռքն է ընկած այս բուսական հաղարերորդ գիրքը:

Քանի՞երորդ ընթերցողն է նա Պետհրատի:

Ո՞վ է նա, բանվոր, գյուղացի, կարմիրքանակային, կոմ-
բիտ, պիոներ, ուսուցիչ, ծառայող, բատրակ...

Արդյոք կարդում է նա հեգելով, թե վարժ սլանում է գրքի
վրայով, ո՞ր բառի կամ մտքի առաջ կանգ է առել նա և աչքերը
սուզելով գիշերային խավարի մեջ ի՞նչ է մտածում նա, ի՞նչ է
հաշվում, ի՞նչ է դարսում, անցյալի տխուր հուշերը, ներկայի
ճիգն ու սպառնալիքը, ապագայի լուսավոր տեսիլները...

Հաղարերորդ գիրք այսօր. ո՞րերորդ ընթերցողն է այսօր:

Տա՛սը հաղարերորդ, քսա՛ն հաղարերորդ, հարյուր, հի՛նգ
հարյուր հաղարերորդ:

Մասսան:

Որքա՛ն է այդ մասսան, որքա՛ն է մասսայացրած գիրքը:

Այդ վիճակագիրը չկա այսօր, ամենից դժվարը գտնելն է
նրան:

Նա աներևույթ վիճակագիր է:

Նա թափառում է հիմա մեր երկրի գյուղերն ու հյուղերը և այս
երեկո Հայաստանի իրականության տախտակի վրա գրում է
մեկ անհայտ մի թվանշան:

Ահա այդ թվանշանը աներևույթ ներկով գրած, մի տախտակով
ձեզ է բերվում այսօր, Պետհրատ:

Այդ տախտակն այսօր կկախվի քո այն սլաքով տախտակի
կողքին, որի վրա ամբողջ Հայաստանի հասարակայնությունը
կարդում է.

— Հաղարերորդ գիրք:

Այդ տախտակը քո իսկական հաղթանակն է:

Մ Ա Ր Գ Կ Ո Ւ Թ Յ Ա Ն Մ Ա Յ Ր Ը

Թուրք կանանց ակումբն այն լույս աշխարհն է, ուր դուրս է գալիս թուրք կիներ մուֆ աշխարհի ղեղաձեռները: Ահա ընդունարանի նստարաններին շարվել են նորեկները: Հերթի են սպասում, և հերթը հասարակ բանի համար չէ: Ազատագրման, նոր կյանքի հերթի են կանգնած նրանք: Եվ իրոք՝ թե՛ աշատեղ, թե՛, ինչպես հետո կտեսնենք, մանածագործարանում և թե՛ տաղանդավոր Զաբարլիի «Սեիլ»¹ ֆիլմում բացահայտորեն շեշտված ենք տեսնում մի իմաստուն միտք—թուրք կնոջ ազատության հետևյալ խսկ օրն ապահովել նրա նյութական անկախությունը—աշխատանք տալ նրան: Ակումբը կանանց տալիս է այդ աշխատանքը: Շենքի ներքին հարկերում կար ու ձեռի արհեստանոցներն են: Անմիջապես իջնում ենք ներքև: Ահա նրանք նստած են կարի մեքենաների հետև: Միաժամանակ կարող մի շորս-հինգ տասնյակ մեքենաների դղրդոցը սիմվոլիկ կերպով հայտնում է հնազանդ ու լուռ թուրք կնոջ ազատագրության կոչը: Որքա՞ն տրադեգիա ունի՞ թողած նա տանը՝ հրե դուրս է վազել աշտեղից հրապարակ, պատռել չադրան և գրվել նոր կյանքի ցուցակում: Եվ ահա, հրե վայրկյաններ են լինում տարակուսանքի և վախի՝ իրեն սպասող ո՞վ գիտե ինչ թաքուն բռնությունների, ծեծի, անզամ դաշույնի իր «նախկին տիրոջ» կողմից՝ այս դղրդյունը, մեքենաների միահամուռ «ուռուռան» սիրտ են տալիս նրան.

— Բարձր խոսիր, առա՛ջ գնա, մի՛ վախի, մենք քեզ հետ ենք միասին:

— Սա թուրք է,— ցույց տալով մի կնոջ հարցնում է ինձ մեզ հետ եկած պրուլետ գրող երիտասարդ Նարիման Ֆախրին²:

— Այո՛, ապա ի՞նչ,— ասում եմ և մտածում՝ երբ պիտի վերջանա այս հարցն ու զարմանքը:

Նոր թուրք կնոջ պատկերը—կապույտ սպեցհագուստը, կարմիր գլխանոց, երբեմն՝ փուշի թաշկինակը վզին կամ գլխին: Դեմքը համեստ է ընդհանրապես, հանգիստ, տամուկ աչքերը նայում են մտերմորեն և վստահ: Կազմվածքի և դեմքի վրա հետքերը դարավոր ստրկացման—շարժումների դեռ անվարժ, քայլվածքն՝ անհարթ: Խոսում են բարեկամաբար: Կան և լեզվանիկներ, նաև ոռուսերեն իմացողներ:

Արհեստանոցում ձևում են, կարում, նախշում մեծ արվեստով, ամեն տեսակ բան՝ կանանց, երեխաների սպիտակեղեն, կոֆտաներ, ժանեկավոր, պարանոցի մասեր, թաշկինակներ, բլուզներ՝ հասարակ և շքեղ: Ամեն ժամ հինգ ռուպի դադար:

Դասարան, բնմ, գինանկյուն, ընթերցարան: Ահա և գեղարվեստի այլ բաժին—գորգեր մանր ու խոշոր, թաշկինակներ, աթոռներ, խաղալիքներ, զամբյուղ, լուսամփոփ, սափոր, ինչ որ կուզես: Դպրոցական կաբլինետը—պատկերներ, համրիչներ, կուբիկներ...

— Հայաստանում էլ սարքենք էսպես բաներ,—ասում է Ֆախրին:

— Կլինի, ամեն բան կլինի:

Վերջին անգամ դիտում ենք ընդունարանում շարված կանանց, որոնցից ոմանք իրենց ծծկերներով նստած սպասում են իրենց տնտեսական և հոգեկան ազատագրման, որոնց սպասում և գիմավորում է ակումբի ժպտացող, հոգատար և ջերմ վարչու-թյունը:

Հեռանում ենք ակումբից, որ կատարում է Արևելքի ամենանշանակալից, պատմական գործը—ազատագրում է մարդկության մորը, քրոջը և ընկերուհուն:

Գ Ա Ր Ն Ա Ն Ա Ց Ա Ն Ք Ս Ի Կ Ա Մ Պ Ա Ն Ի Ա Ն

(Տպավորություններ)

Առաջին իսկ ժամին, երբ ինձ վիճակվեց այցելել էջմիածնի գավառը և դիտելու դարնանացանքսը՝ ես չէի կարողանում սթափվել այն բազմապիսի խնդիրներից, որի մեջ ինձ զգացի կլանված՝ ինչպես ծովի խոր հատակում:

Հեռվից, ըստ երևույթին, լուռ գավառը որքա՛ն լցված է աղմկալից, եփվող կյանքով:

Գավառը ծկոմի շենքը: Ամենաբանուկ, ամենահետաքրքիր վայրը այս րոպեիս: Դա գավառական կյանքի շտաբն է, ուր ամեն կողմից վազում է գյուղացիությունը, որի սենյակները, միջանցքները, պատշգամբը, սանդուխքները ամեն րոպե լցվում են խուռն բազմություն:

Գյուղխորհրդի նախագահներ, լիազորներ, պատգամավորներ, շրջգործկոմ, գավմիլիցիա, սոսկ անհատներ՝ անընդհատ հլումը տում են շենքը՝ բերելով դիմումներ, առաջադրություններ, բողոքներ, գործեր, տանելով վճիռներ, հրահանգներ, խնդիրներ: Դռնից մինչև սանդուխքները, պատշգամբը, միջանցքը՝ զանազան դիրքերով թափվել են հրկշարք արևառ, պղնձադեմ գյուղացիներ— միջակներ և հողի պրոլետարիատը, և մազմզոտ, բրոնզե կրծքերը քորելով, պսպղոճ, ծակող աչքերը պտտեցնելով այցելուների վրա՝ սպասում են համայնական գործերի վճռին: Հեռախոսները զընդզնգում են, «չեն լսում»— ինչպես միշտ, կամ մեկը խոխուսցնում է Աշտարակից: Ներսը շիկշիկում են գրամեքենաները, իսկ ավելի ներսը գյուղացի պատգամավորը կամ լիազորը հավար է գցել

Գավգործկումի նախագահի առաջ, «տակտիկական հավար»՝ զոր-
օրինակ այս կարգով. «քանդվեցի՜նք, կոտորվեցի՜նք. կորա՜նք.
տրակտորը չի գալիս, մյուս գյուղերը որ լծկան էլ ունեն, կեր էլ
ունեն՝ տրակտորը գնաց հերկեց՝ մերը որ կեր չունի, լծկան չունի՝
մնաց անվար, նրանց ուղարկվում է ամեն բան, մեզ աչքաթող են
արել»:

Որին անմիջապես հետևում է բանի էություն պարզվելը, այն
որ կարգադրված է և հետևյալ օրը տրակտորներն անցնելու են
այդ «կոտորվող» գյուղը և որ նրանք առաջինը՝ չեն կոտորվելու,
երկրորդը՝ չեն քանդվելու և երրորդը՝ ամեն բան կգնա կարգին:

Ահա և զանգիրասարցի թուրքը: Հեղեղյալը—այսպես ասենք:
Հիրավի գրությունը զվարճալիներից չէ, անշուշտ: Արաքսը գալիս
լցվում՝ կաշնում է Քասախի, Սև ջրի, Գետառի, Զանգվի ջրերը,
ողողում է Զանգիրասարը: Գյուղերը ջրի մեջ են: Աման-չաման, քոչ
ու բարխանա ուղտերի վրա բեռնված քաշվում են գյուղեգյուղ, բլրե-
բլուր: Նրանց պետք է տեղավորել, ավերումներից ազատել, հաց,
դործիք հասցնել և այլն: Զուրը լցրել է նրանց արտերը: Նրանք
զանգատվում են իրենց բախտից: Եվ սկսվում է «տակտիկական
մի նկարագրություն»— ջուրը այնպես է ողողել բամբակի և ցո-
րենի արտերը, որ «էլ չորացնելու հնար չկա»... միակ հնարը «չալ-
թուկ ցանելն է»... թե չէ՝ այս տարվա ջուրը «էլ քաշվելիք չունի»...
«բամբակի ժամանակն անցավ»— այսպես են հրահանգում «հե-
ղեղումները»: Զալթուկի ատավի՛ղմ...

Իհարկե սրան էլ հետևում է իմաստուն բացատրությունը, որ
բնական հեղեղումների դեմը արհեստական միջոցներով կանգնելի,
իսկ «արհեստական» հեղեղումների դեմ էլ «բնական» միջոցնե-
րով կանգնելն և այդ երկոտնյա քասախներին կհարկադրեն տրոպ-
կայանների հրապարակի փոխարեն ավելացնել բամբակի հրա-
պարակները:

Զալթուկը Գավգործկումում ժողովրդականություն չունի, և
չալթուկիստը հեռանում է: Նրան ճամփու են դնում ավելի օգտա-
կար խորհուրդներով և հավաստիացումներով, որ հացի, դործիքի,
տրակտորի և այլ օգնությունները կարգադրված են և կկատարվի
անհասպաղ:

Ահա և մի այլ գյուղխորհրդի նախագահ: «Հեղեղման գործերով»: Խոսակցության մեջ պարզվում է, որ իրենց գյուղ ուղարկված կառավարական հացը կուլակներն են բաժանում չբավորներին:

— Աֆֆերիմ գյուղխորհրդ...

Այդ ո՞ր օրվանից այդպես քնքշացավ այդ կուլակ-աղաների սիրտը, որ այդպիսի սրտառուչ ժեստով պատրաստակամությամբ գրասեղանին ուրիշի հացը ուրիշին բաժանելու:

Ուղտի ականջում քնած գյուղխորհրդի նախագահին բավականին խիստ բարեկամաբար հասկացնում են, որ իրենց գյուղի չբավորները կուլակների ողորմած միջնորդության կարոտ չեն դեպի սոցիալիզմ դնելու, և այնտեղ սոցիալիզմում շատ է շոգ աղաների համար:

Ահա և մի ուրիշ թուրք: Տրակսորը ուշացել է իրենց վարին, եկել է «հաջողացնելու»: «Քանդվեցինք, կորանքը» բնաբան ընտրելով Գավգործկոմի նախագահի տեղակալին բացատրում է վարի, ցանքսի, բամբակի կարևորությունները: Տեղակալը գլուխը կախ մի բան է գրում. չի լսում նրան: Եվ պատգամավորը հուսահատ խտացնում է պատմությունը ամենասարքանական զույններով, որ տեղակալը վերջապես թողնի գրելը և իրեն լսի: Սակայն ո՞վ զարմանք. թուղթը հենց իր գործի մասին հղած կարգադրությունն է համապատասխան հասցեի ուղղած:

— Ա՛ռ:— Հետեյալը, ի՞նչ եք կամենում, ընկե՛ր:

«Քանդվեցինք, կորանքը» ուրախ-ուրախ հեռանում է, հերթը զիջելով հետեյալ «քանդվեցինք, կորանք»-ներին:

Վաղարշապատցիներն են: Եղիզների անասունները լցվել են սրանց արոտներն ու... ի՞նչ թշնամություն, — ուտում են:

— Այդ արոտները եղիզներին է հատկացված:— Հապա ի՞նչ: Դուք այգիներ ունեք, արտ ու բանջարանոցներ—բա եղիզները մի արոտ էլ չունենան:

Այգետեր-արտատերերը առաջին անգամն են լսում, որ իրենք այգի ու արտ ունեն և որ եղիզների անասունները ոչ մի թշնամություն չեն տածում դեպի վաղարշապատցիները, այլ պարզապես սիրում են ...սովից չսատկել:

Ն Ո Ր Ա Ս Ք*

Ասում են Կովկասի կատաղի գետերը խոլական հսկաներ են եղել, ասպատակել երկրներ, կռվել իրար հետ, առևանգել կույսերին և փոթորկալի սրընթաց արշավներով դողացրել են դաշտերն ու անդունդները:

Ասում են Կովկասի գոռոզ դղյակները սիրակարոտ կույսերի լուսեղեն արցունքներն են, որ նրանք լացել ու լցրել են լռանիստ հովիտների թախծալի բաժակներում: Գիշերների սև գաղտնարանում լացել են նրանք իրենց անազատ սիրո վիշտը, լացել անվերջ, ու ընկղմել իրենց սևփական արցունքների փերուղ լճերի մեջ:

Ասում են Կովկասի հոսող դղյակների պարիսպների հիմքում շաղախի հետ կենդանի աղջիկներ են թաղած, քարեր վրան շարած: Եվ իշխանազունների բերդերի պարիսպներից կաթում է նրանց աղի արցունքը և գիշերային մռայլը ականջ է դնում նրանց աղիողորմ մրմունջները մինչև լույս:

Ասում են Կովկասի լեռների խավարակուռն զնդաններում դարերի բունն են վրդովել շղթայակապ Պրոմեթեոսներ¹, Արտավազդներ², Ամիրաններ³, որ ունայն գոռոցներով դղրդել են լեռնային անդունդները տակից ու սպառնացել դուրս ժայթքելու, կործանելու ամեն ինչ:

Բայց ո՞վ է ասել այս մռայլ ասք ու ասվածքները, ո՞վ է հյուսել այս սպառնալի, տխուր երգերը:

Խանդավառ զուսանները իրենց կրակոտ բամբիռների հըն-

* Ասք—ասվածք, պատմվածք:

շյուններին հշուսել են այս վեպերը հնացող Կովկասի, թե՛ տխուր խրճիթների ստվերներում դարերով պատմել է այս հեքիաթները՝ անանուն, հանելուկային, հավերժական մեծ ժողովուրդը:

Հետ են գնում կորամեջք պառավ դարերը՝ շահիրների արցունքոտ սաղերն ուսերին, լսում են հին երգերը ինչպես զիշերաժամի թախծալի հառաջանքներ, ցայտում է նոր դարերի առավտուր լույսի, ցնծության երգի հետ, բարձրանում են նոր մասսաներ, նոր շահիրներ:

Զնգում է նոր ասքը:

Եվ նա ասում է.

— Կովկասում ասպատակող, առեանգող, սվերող տարերային գետերը սանձվում են հիդրոների ամրակուռ պատվարներով, լծվում են ստեղծարար աշխատանքի՝ հանուն լույսի, շինարարության և կյանքի:

Հին տարերքը թափում է իրենից տիղմն ու կործանիչ բեկորը, իմաստավորում է իր տարերային թափը և փոխվում է նոր աշխատավորի և գիծ Քուռը, դարային Զորագետը, կատաղի Ռիոնը, լոթի Արփաշյը մաքրագործվում են շինարար բանվոր գետերի: Ընկեր Քուռը, ընկեր Ռիոնը, ընկեր Արփաշյը այժմ զրված են պրոֆմիության մեջ՝ առաջվա խենթությունների փոխանակ՝ հիմա իբրև ստեղծարար ուժեր՝ լցնում են երկիրը ծաղկով, մեղրով, հացով, լուսով, գործարանների թնդյուններով:

Գետե՛րը— Կովկասի աշխատավոր մասսաները:

Հճերը վշտերի հեղուկներ չեն այլևս, այլ ջրեր՝ կյանքի ու բարգավաճման:

Կույսերն էլ չեն ողբում իրենց անազատ սիրն ու բռնության լուծը, նրանց մրմունջներն էլ չեն խլանում շագրանների տակ, էլ նրանց գիշերաշուք ծամերը չեն հշուսվում անգութ բերդերի շաղախների հետ: Պարիսպները չեն բարձրանում էլ բռնության պաշտպանության համար: Հիմա պատերը սլանում են երկինք բարձրացնելով սոցիալիզմը, լեռների հաստաբեկտ ղնդաններից դուրս են ծայթեկ Պրոմեթեոսները, Արտավազդները, Ամիրանները, փշրտել են բռնության շղթան, ու արևի տակ հանդես են բացել: Զնգում է մի նոր ոսկի ասք գարնանացող մասսայի մասին:

Բ Ա Մ Բ Ա Կ Ի Ֆ Ր Ո Ն Տ Ո Ւ Մ

Վաղարշապատ:

Գլխավոր փողոցի աղմուկն ու փոշին ավտոների, սայլերի, կառքերի հոուզեն զգացնում էր «Ֆրոնտի» մոտիկությունը: Մոբիլիզացիա է ուժերի: Արդեն ճակատամարտ է:

Այնպես որ, այդ երևութական աղմուկն ու իրարանցումը նյարդայնացնում են:

Անգամ սրտնեղություն է սրտճառում խեղդվող ռադիոն: Ի՞նչ լավ կլինիր, եթե նա մի բան միայն ասեր բամբակացան շրջաններում.

«Դեպի դաշտ և ուրիշ ոչինչ»:

Ահա և բամբակի արտերը: Աջ ու ձախ փոված են նրանք: Հազիվ միայն երևում են հեռվում հավաքողները...

Առաջին իսկ տպավորությունն այն է, որ բամբակի հավաքումն ինտենսիվ չէ:

Վերին հաթունարիս:

Ամենաառաջին ընծան—կոլտնտվարչության գրասենյակի առաջ միս են մորթում: Դա վատ չէ, դա բրիգադի համար է: Այնտեղ խոհանոցն է: Մեկը մորթում է, և որովհետև աշխարհիս երեսին լինում են մարդիկ, որոնք այն կարծիքին են անձնասպես, որ միսն ավելի հաճելի երևույթ ունի, քան բամբակը, ուստի և մորթողը շրջապատված է հանդիսատեսներով: Սրանց անդորրը խռովում է անախորժ կառքը, որն անբաղաքավարի կանգ է առնում նրանց մոտ: Մորթողը կռանում է և առվի մեջ լվանում է ոտները:

— Դո՞ւք ինչու չեք գնացել շանաքի:

— Համարյա թե գնում եմ:

— Բայց ինչու՞ չեք դնացել մինչև հիմա:

— ...Մի քիչ հաց կար թխելու, ցորենը տարել են ջաղաց, տանեցիք էլ դրա խաթրու ետացել են... համարյա թե...

Մի կես ժամ հետո երևաց ապացույցը, մի սալ, վրան միայն մի պարկ ալյուր, հետը մի պատանի, տանեցիքն էլ տանը...

Կոմենտարիաներն ավելորդ են:

— Չանաքը ծանդր բան ա, մենք կարա՞նք դրա պես հաղար անդամ կզվել-դզվել,— ասում էր մի գյուղացի:

Եվ ահա այս «ծանր ու թեթևի» ուրույն «փիլիսոփայությունն» իր բազմաթիվ բազմերանգությամբ տալիս է կոնկրետ հետևանք: Վ<երին> խաթունարխի դաշտերում պեյզաժն աշխուժացնողը կանայք են: Նրանք են մեծամասնությունը: Խոսքը դրսից եկած բրիգադների մասին չէ:

Բոլորովին հակառակ պատկեր է ներքին խաթունարխում: Այստեղ առաջ է եկել բեկում: Կոոպերատիվը, արհեստանոցները փակ են, բոլորը գնացել են դաշտ:

Գնում ենք դաշտ: Ահա և հավաքողները: Սա արդեն ֆրոնտի կրակի գիծն է:

Մոտենում եմ երկու ծերերի, մեկը կին, մեկը տղամարդ:

— Բարե՛, հայրիկ:

— Բարով ես եկել:

Եվ առույգ դեմքի խորիմաստ աչքերով նայում է ինձ ու թեթև ժպտում: Կարմրել է աշխատանքից և աշնան արևից: Շտկվում է:

— Աշխատո՞ւմ ես, հայրիկ:

— Բա ի՞նչ, ութնասուն տարի աշխատում եմ: Մենք սովոր ենք աշխատանքի:

Ու վարժ մտաներով արագ-արագ պոկում է բամբակը, ածում գոգնոցը:

Նրա կողքին քաղում է մի պառավ կին: Նա խոսում է հաճույքով և երևում է, որ դո՛հ է իր աշխատանքի արդյունքից, որովհետև նորման կատարում է, վերջն էլ հայտնում է և հայտնում առանձին շեշտով:

— Տղես բրիգադիա է:

Բրիգադը ցրված է դաշտում և եռանդով չանաքում է:

Ծիծաղ, կատակ խառնվել են իրար: Աշխատանքային դարը նոր երևույթ է առաջացրել, կրթում է, թեև մի փոքր դժվարությամբ, բայց կրթում է:

Խոսում ենք հարվածայինների հետ, որոնց, ի միջի այլոց, հեշտ է ճանաչել հենց սկզբից: Եվ հեռանում ենք:

Մի փոքր անց Շոուու թուրք գյուղումն ենք, գյուղխորհրդի գրասենյակում:

Տիրադեմ գյուղխորհրդի նախագահը և արագախոս կոլտնտնախագահն ուրիշ երիտասարդների հետ շրջապատում են մեզ:

Սկսվում է հարցուփորձը, որ երբեմն փոխվում է նաև զրույցի — Շախթան...

— Բամբակը դուրս չի գալիս...

— Եվ այլն, և այլն:

— Այդպես չի՞, — դառնում է գյուղխորհրդի նախագահը կոլտնտնախագահին:

Սա հաստատում է: Մյուսներն էլ հաստատում են:

Եվ տխուր նախագահը հորանջում է:

Շոուուն իրոք կրում է ցրտահարության հետեանքները, բայց ոչ այն չափով, որ չկարողանա ավելի հավաքել:

Հարվածայնության փայլուն դրվագներ կան: Սաքինա Կասըմովան շանաքել է օրական 60—70 կիլո: Նույնը և Մահմադ Իսմայիլ օղլին. 40, 36, 45, 31: Կառնալի դուրս եմ գալիս աշխատանքի: Կոռպերատիվում ապրանք կա 14 ձի, 5 սայլ, 2 ֆուրգոն, 1 տաշկա: Բժիշկ, քույր: Եվ վերջապես մանկամսուր: Շատ ժամանակ չի անցել այն օրից, որ ոչ ոք իր երեխան չէր տալիս մսուր, վախենալով որ նրանց «Ամերիկա պիտի տանեն...»:

Երբ ներս մտանք մանկամսուրը, երկու կին բաց երեսով դիմավորեցին մեզ, երեխաները գրկներին: Դրանք կուսակցականների կանայք էին: Մսուրը մաքուր էր, լուսավոր, երեխաները գեղեցիկ, առողջ:

Իհարկե բամբակը թույլ չի տալիս ինձ նյութից շեղվելու, բայց երբ մտածում ես ի՞նչ փոփոխություն կա թուրք գյուղում:

Խոհանոցը՝ կոլտնտեսականների... ամանները, սեղանները, անգամ խոհարարի շապիկը մաքուր:

«Հարվածային ընկերներ, դեպի դաշտ» — ասում է դուռն վրայի լոգոնգը:

Այո, դեպի դաշտ՝ կռվելու... ո՛չ եղբայրակից ժողովրդի աշխատավորական մասսայի հետ, այլ բնության դեմ, բամբակի համար:

Բայց ահա պատի տակ նստած է հանդապահը և հանդարտ մտիկ է տալիս բամբակի արտին, որի մեջ հորթեր են մտել:

Ամբողջ այցելության ընթացքում հրեաց, որ անասունները բնավ էլ դեմ չեն բամբակին... ուտելու:

Հետևյալ Կարաղլաղ գյուղը աղմուկ է ու աշխույժ եռուզեռ: Երեանից եկել է Առժողովմաստի բրիգադը, 90 հոգի: Դաշտը լցվել է նրանց շարքերով: Գյուղի կոլտնտեսականների հետ շանաքում են բամբակը: Ամբողջ օրը հաց չեն կերել: Երեկո է արդեն: Ու մինչ նրանք շանաքում են՝ մեզ շրջապատում են թուրք կոլտնտեսականները:

— Հաշվետարը 15 օր է հաշիվ չի տալիս:

— Աշխատողները 20—25 չեն գրած:

— Կալեթ չկա, կրուպա չկա:

Աշխատանքը վերջացել է արդեն, և բրիգադիները, թուրք կոլտնտեսականների հետ միասին, դուրս են գալիս արտից:

Ստացվում է մի ստվարախիտ շարան, որ կռվի դաշտից վերադարձող վաշտի պես հեռանում է դիրքից հաղթական քայլերով:

Կողքի արտում մի մարդ է կանգնած — իր արտի միակ շանաքավորը: Մենատնտես է: Նա տեսնելով խմբին՝ սկսում է զվարճալի տոնով երգել:

Նրան պատասխանում է խմբի խորխա երգը, որ հնչելով մտնում է գյուղ, դեպի ճաշարան և զիշերիլու սենյակները... կուլակի տներում, որ դրավված են:

Բերքահավաքի ամբողջ իրականությունը, նրա ներքին հնարավորությունները, պոտենցիալն միանգամայն հնարավոր են դարձնում ուժեղ, վճռական բեկում առաջացնելու և սլանները կատարելու:

Սակայն դեռ անցնենք մեր տպավորությունների թուուցիկ շղթային:

Կառքը մտնում է Վերին Թուրքմանլու: 21 թվի վերաբնակներ են, բամբակի գործով նոր են զբաղվում:

Ջանադիր շրջագայությունն ամբողջ գյուղում հայտարարում է մոտավորապես 70—80 բարդան բամբակ, որ իրենք տերերն են ցույց տալիս հաղթական շեշտով:

— Բայց ինչո՞ւ չեք տանում հանձնում...

— Մեկ չէ՞, էսօր-էգուց, վերջը պիտի հանձնե՞նք...

— Ո՛չ, ընկերներ, պետք է իսկույն հանձնել. դա մեծ նշանակություն ունի:

Համաձայնվում են:

— Օրենքով ամեն առավոտ սեւ պիտի դնել տանել,— ձեռքերս պում է մեկը:

Խոսում են ծիծաղով, կատակով, զգացվում է բարեկեցիկությունը, կոռուպերատիվում ապրանք կա: Եվ ահա կոռուպերատիվի շաֆարի տոպրակների վրա նստոտած խումբը (որը, ի միջի այլոց, կարող էր դաշտում լինել այդ րոպեին) սկսում է ֆաղցր զրույցը: Կոլեկտիվ տնտեսություն, պրոգրեսիվ գործավարձի, և այլ հրատապ խնդիրների մասին: Պարզվում է, որ շարժումը դեպի կոլեկտիվ տնտեսություն կարող է մեծ հաջողություն ունենալ այս գյուղում, բայց բացակայում է կադրակիրաչական աշխատանքը:

— Սկզբից այդպես չհաշվեցին,— ասում է մի մենատնտես, երբ իրեն բացատրվեց գործավարձային սխառնը:

Նա դիմում է տվել արդեն: Եվ բարձրացնելով բազուկը հայտարարում է. «մինչև էս բիլակը չաշխատի՝ հաց չի ուտի»:

«Ո՛չ մի կիլո բամբակ դաշտում» — գրված էր պատի թերթում:

Եվ ակամա ավելացնում են «...Այլև տնտեսում, բարդանների մեջ»:

Այդպես է Վերին Թուրքմանլուի տեմպը:

Ներքին Այնալու: Ճանապարհի երկու կողմը սփռված են բամբակի հասուն արտերը: Չեն սփռված միայն մարդիկ: Տեղ-տեղ անասուններ են երևում, որոնք իրենց սրտում հրկյուղ չունենալով... գյուղի լիազորից, խաղաղ ճարակում են բամբակը:

Մի կերպ գտնվում է գյուղի լիազորը, որին հաղորդվում է

մեր անձնական կարծիքը անասունների աջակցության մասին բերքահավաքի բնագավառում:

— Անասուն չկա, կարգադրել ենք:

— Լավ, ինչքա՞ն է ձեր գյուղի ցանքն այս տարի:

Լիազորը չգիտե:

Չես իմանում ընկած է ինքնահոսի մե՞ջ, թե՞ հենց ինքն է ինքնահոսը: Երբ նկատողություն է արվում այդ առթիվ, լիազորը մինչև անգամ նեղանում է:

— Ամենքը մեր գեղն են գովում, իսկ դուք խայտառակում եք:

— Ապա ինչու՞ եք բամբակը թողել դաշտում:

— Չի բացվում:

— Ապա ինչու՞ մեր տեսածները բոլորը բացվել են:

— Քիչ-քիչ է բացվում: Կամաց-կամաց է բացվում: Ավելի շատը չի բացվում:

Գրասենյակում:

— Գյուղի ցանքի ընդհանուր տարածությունը:— 108 հեկտար:— Կոլտնտեսությունը:— 16 հեկտար<ար>:— Որ՞քան պիտի տա գյուղը:— 1259 ցենտ<ներ>:— Կոլտնտեսությունն ինչքա՞ն է տվել:— 23 ցենտ<ներ>:— Մնացածները:— Ընկ<եր> վարդանի մոտ է:— Ո՞րտեղ է ընկ<եր> վարդանը: Գնացել է վաղարշապատ:

— Ախր այս բաներն օրը-օրին պիտի իմանաք, ընկե՛ր:

— էդքան բանը ո՞նց միտս պահեմ:

Արագություն, հստակություն, համառություն—չես տեսնում այս գյուղերում: Եվ կարգադրողը, հրահանգողը, խորհրդատուն չեն կարողանում իսկույն կարգադրել, կազմակերպել, դրսևել ծոված տեղը և արագ անցնել մյուս հազար ու մի խնդիրները պարզելուն: Խնդիրներ, որ կապ ունեն բամբակի հետ, ուղղակի կամ կողմնակի:

Հայ-Ձեյվայում: Գրասենյակում գյուղի կատարածուն հավատացնում էր, որ՝ ուր բամբակը հասնում է՝ «վրա ենք ընկնում ու պոկում»: Պոտովեցինք դաշտերը բավական երկար: Դաշտերում լիքը բամբակ է:

Բայց չի ենք անարգար թե՛ այս գյուղի և թե՛ մյուսների նրկատմաբ ընդհանրապես: Այստեղ ահա տեղին է նշել, որ զնա-

հատման հավասարեցումը վատ է անդրադառնում գյուղի առաջամարտիկների, հարվածայինների և բոլոր ջանադիր տարրերի վրա:

Շրջելով բամբակացան շրջանները և ծանոթանալով ամբողջ կամսպանիայի մանրամասնություններին, ավելի ցայտուն և հասկանալի է դառնում, թե ինչու հարկավոր է քաջալերել և առաջ քաշելով հայտնի դարձնել հարվածայիններին: Հարվածայինն (ամենուրեք) այն կոնկրետ ապացույցն է, որ բամբակի ֆրոնտում, չնայած «ուշ ցանքին», «ցրտահարությունը», «ուշ բացվելուն» և հազար ու մի «օբյեկտիվ» պատճառներին, հնարավոր է 7, 10, 12 կիլոյի տեղ օրական քաղել 50, 60, 70 կիլո:

Հարվածայիններ ամեն տեղ կային: Թե՛ «Անաստվածում», թե՛ Շոուլում...

Հարվածայիններ կային թե՛ երիտասարդների մեջ և թե՛ հասակավորների, անգամ ծերերի մեջ:

— Լոգըրը քա՞նի կիլո է, — հարցնում եմ մի գյուղացու: Անմիջապես հասկանում է.

— Լոգըրը 8, 10, 13 կիլո է, իսկ հարվածայինը՝ 50, 60, 70 կիլո:

Ահա գյուղի դիֆերենցիալ բնութագրումը:

Արդյոք լոգըր են, թե՛ հարվածային Հայ-Ջեյվայի կոմերիտական Հակոբ Հակոբյանը, Գուրգեն Մնացականյանը, որ չեն զնում աշխատանքի, և հրե իրենց հարցնում են պատճառը՝ պատասխանում են.

— Չեմ կարող:

Արդյոք կա՞յ ունեն որեւէ «օբյեկտիվ» հանգամանքի հետ հարվածայիններ՝ Սաթիկ Հարությունյանը, Տալիսկա Գաբրիելյանը, կոմերիտական Սիրուշը, Տիգուշ Մխիթարյանը, Անահիտ Արիստակեսյանը, որոնք օրական շանաքում են 60, 65, 70 կիլո...

«Անաստված»-ցի Հուրիկ Ավոյանը ոչ մի օր չի բացակայել աշխատանքից: Նոյեմբար Հակոբյանը, հասակավոր կին, օրական շանաքում է 50—60 կիլո: Հարվածայինները շատ են, ո՞ր մեկը թվիս: Կան և հարվածային գյուղեր. Մուղանջուղը, Դոխսը, Ֆրանգանոցը...

Ամբողջ կամպանիայի բոլոր կողմերն ու ծախքերը դիտելիս շարունակ մի միտք է հետապնդում քեզ: Թե որքա՞ն դեր են կատարում մանրամասնությունները: Այդ «չնչին» «մանրակրկիտ» օղակները: Ահա ավտոմոբիլը խփել է գնման կայանի կշեռքը կոտորել, մյուսն էլ փչացած է (4-ից 2-ը չեն գործում): Եվ սալները կոտակված են գնման կայանի դռներ: Այնտեղ բակում տեղ չկա սալերի համար, պետք է հերթ պահել: Հերթն ստեղծվել է այդ կշեռքների պատճառով: Նյարդայնություն, դժգոհություն, գործից ուռացում: Մտորը վատ է կամ չկա և ահա 45 մայր աշխատող ձևոք, մի կոլտնտեսության մեջ դաշտ չեն դուրս եկել: Հայ-Ձեյվայի և թուրք-Ձեյվայի մեջի կամուրջը վնասված է, և արտաբայի լիազորը չի կարողանում վերջին գյուղն այդ օրն այցելել, շտապում է ուրիշ տեղ: Մի տնտեսություն 2 բարդան բամբակը դրել է տանը՝ սպասում է մյուս գործերը վերջացնի և ապա տանի, նրան հետևում են հարյուրավոր, հազարավոր տնտեսություններ, և օրհորով բամբակը չի հանձնվում գործարանին:

Արտերում մասսայական երևույթ է դարձել անասունների արածումը: Մեկը, երկուսը, երեքը...

Գուցե և սրանք իսկապես «չնչին» բաներ են: Բայց հո չնչին չեն՝ գյուղխորհրդի նախագահը, կոլտնտեսության նախագահը, գյուղ-ակտիվը և այլն: Մի նախագահ որոշում է շատ անգամ իր գյուղի ահագին բերքահավաքի բախտը: Եվ գյուղի թերությունները շատ անգամ չնչին բաներից են կուտակվում ու դառնում մեծ քանակ: Երբ տեղն ու տեղը կաթիլների առաջը չի առնվում, միախառնվելով հեղեղ կարող են դառնալ:

Մենք աշխատեցինք սպավորություններով տալ վաղ<արշա>պատի բամբակահավաքի ֆրոնտի պատկերը: Վաղ<արշա>-պատը դեռ հետ է մնում: Հնարավո՞ր է, որ նա պլանը կատարի: Անպայման հնարավոր է. դրան ապացույց այն գյուղերի օրինակը, որոնք առաջ են անցել հարվածային կարգով: Ուրիմն հարվածայնությունը, սոցմրցումը, դանդաղկոտության հարվածումը կարող են ապահովել վճռական բեկումը: Պետք են ավելի վճռական միջոցներ տնօրին արագացնելու: Պետք է մեխը խփելիս պինդ ամրացնել: Պետք է գյուղերն այցելելիս արագ վերակազմել եղած դուրքյունը և փակել կատարմանը:

Մենք շտաբները թվերը: Դա մի քիչ դժվար է, աչքի առաջ ունենալով, որ ընդհանուր թվերն արդեն տրվում են լրագրերում: Եվ եթե տեղական թվերը հետաքրքիր են իրենց շատ բնորոշիչ հատկություններով, բայց մյուս կողմից էլ շատ են բաղմատեսակ և մանրամասն, արժանի և հարմար ընդարձակ ուսումնասիրության:

Մնում է ընդհանուր տպավորությունը, որ սխիտի ասել առաջին հայացքից բացասական է:

Մենք կանցնենք ուրիշ գլուղի ևս: Թերևս այնտեղ էլ ցույց տանք կամպանիայի բացասական տպավորությունը: Բայց կզգուշացնենք սխալ հղրակացություններ անհիղց պլանների ռեալականության և կատարման մասին:

Խ Ո Ն Ա Ր Ա Ր Ը

— Կուզե՞ք տեսնել խոհանոցը:

Խոհանոցը:

Իսկույն սլատկերացնում ևս ահագին կաթսաներ պլիտի մեջ ամրացրած, կրակը տակին փոփռալիս, խոշոր շերեփներ, աման-
չաման և թեկերը քշտած խոհարարը, որ բթացած դեմքը կերակրի
շոգիին բռնել՝ խառնում է: Խոհարարը, որ ծառայում է հասարա-
կության ստամոքսին, որը կյանքից մի ճաշակ ունի միայն՝ դաս-
տըրնոմիական: Որի համար մարդիկ միայն ուտում-խմում են:
Որի գործի գերազանցությունը, որակը մարդկային որովայնի հըղ-
փացումն է: Եվ բթացնելով մարդկային օրգանիզմը, ինքը ևս
բթանում է, գիրանում, դառնում է ճարպագունդ:

— Գնանք, հետաքրքիր է:

Դուռը փակ է: Ուղեկցողս թխկացնում է: Մի խելացի, սիրալիր
դեմք նայում է բացվող դռան արանքից:

— Համեցեք:

Ինքը խոհարարն է: Վարիչը խոհանոցի և սեղանատան: Դե
կարևոր ֆրոնտ է նաև խոհանոցը: Բայց խոստովանենք, այդ կա-
րևորությունը մենք շատ անգամ ըմբռնում ենք նույն չափ, որքան
աստղագիտության կարևորությունը: Այսինքն՝ վնաս չունի, թող
լինի նաև այդ:

Ընկեր Գրիգորյանին բացատրում է:

— Սեղանատունը երեք բանի է ծառայում. կուլտ բաժին, ա-
կումբ, սեղանատուն: Երևակայում եք նրա մաքրությունը... Բա:
Տարի ու կես է այստեղ եմ: Ես հիմնեցի ճաշարանը և մտքումս

դրի կատարելագործել: Մի կարծեք թե կարևոր չէ այս գործը: Այս հասարակական սնունդն է նրա գոյության հիմքը:

— Դիմազրկության դեմ ի՞նչ միջոցներ եք ձեռք առնում:

— Ամենքն իրենց գործին են ամրացրած, որոշ և հայտնի, ո՞վ կարող է դիմազրկություն անել: Ստուգում ենք և կարող ենք ստուգել:

— Ես հարցնում եմ. ամեն բանվոր ունի՞ր իր առանձին, մըշտական տեղը, ամանները և այլն, իմանա իր համարը:

— Այ հենց դրան էլ ձգտում ենք: Ակումբը բաժանել տվի, ըստ պատում եմ մայիսի մեկին, որ կուտբաժինն էլ հեռանա, այն ժամանակ սեղանատուները կդառնա սեղանատուն: Էնպես սարքենք, որ քեֆներդ զատ: Սպա մի կերակուրները տեսեք:

Ինչպես նկարիչն ասեր—ապա տեսեք կտավները:

— Վատ չէ, այնպես չէ՞: Ահա սա սուպ, կարող է բանվորը նաև բորշ վերցնել: Սա էլ կաշա: Ահա յուղը, տեսեք: Սա էլ լոբի կիրկաշ: Հիվանդների համար ջուկ դիետիկ կերակուրներ ունենք: Ահա:

Տույց է տալիս բրնձով-կարտոֆիլով սուպ, կաթնեսպաս և կիսել:

— Երկրորդ կատեգորիա ենք, հասկանում եք: Բայց ինչ-որ ձեռքներս ընկնում է՝ լավ ենք պատրաստում, մաքուր, համով: Սա էլ մեծ նշանակություն ունի:

— Դուք հարվածային եք անշուշտ:

— Առաջ քաշված հարվածային,— ասում է ուղեկցողս: Երկու անգամ պարզեցրված է:

— Առաջ որտե՞ղ էիք:

— Զանազան հիմնարկներում: Շատ առաջ Անդրկասպյան իրկրում, Բաքու: Ծը — չփացնում է ընդերքով,— առաջ ուրիշ բան էր: Առաջ ուրիշի փորն էինք լցնում: Առաջ ո՞վ էր մի բանի ձրգտում: Բայց հիմի տեսեք, ես ոգևորված եմ (ուղղակի այս բառն էլ գործ է ածում): Ինչու... Որովհետև սա հասարակ գործ է: Այստեղ զգում ես, որ հավասար մարդ ես և կարևոր գործի վրա ես, Լենինն ասել է մեր մասին... Ուղղակի սիրում եմ գործը, հասկանում եք: Խոզանոց ունեմ, ես ինքս եմ հսկում: Տասնհինգ խոզ ունեի, 9-ը մորթիլ ենք: Վեցն էլ... ծանրած են, հասկանում եք, չուգեցի ձեռ տալ: Բայց պիտի բազա ստեղծեմ ինքնամատակարար-

ման: Ամեն բան դրսից սպասելը լավ չէ: Հա,— հիշեց հանկարծ,—
Երեկոյան ձուկ ունենք, ապա մի տեսեք:

Եվ տանում է մյուս բաժինը, ցույց է տալիս ձուկը, վերցնում
է մեկ-մեկ ավի մեջ, թափահարում:

— Բայց սնունդի որակի և քանակի վրա մեծ կոխով ունեմ:
7-րդ և 8-րդ կողման ռալսորհուրդներում ընտրվել եմ և այնտեղ
ղնում եմ շարունակ սնունդի բարելավման հարցը: Պետք է: Զեռ-
ներդ ծալած որ նստես, գործը կմնա իր տեղը:

— Ուրեմն ուրիշ տեղ էլ եք աշխատում:

— Բա հասարակական բեռնումն... ինչպես կարելի է առանց
դրան:

Նա նայում եմ նրան և մտածում: Ինչո՞ւմն է բանը: Մի՞թե սա
կուրիոզ է, օրիգինալ այս մարդը:

Ահա նա՝ բոլորովին ինտելիգենտ դեմքով, խելացի, ժպտուն
աչքերով մի մարդ, ոգեկորված իր գործով ցույց է տալիս, բացառ-
րում է, հայտնում է իր պերսպեկտիվների մասին: Այստեղ մի բան-
կա, որ պետք է նշել: Արդյոք խոհարարն է փոխվել, առաջվա
բթացած տիպը, որ ծառայում էր մարդկանց որկորին և հիմա
խոսում է Լենինի, Ստալինի և հասարակական բեռնման մասին:
Այո, նա փոխվել է, նա հիմա նոր մարդ է, նոր տիպ, խորհրդային,
հասարակական մարդու տիպը: Նա փոխվել է: Ուրեմն ինչումն է
բանը: Ինչո՞ւ եմ ես «հետաքրքրությամբ» ղննում այս մարդուն,
որ գրավում է իմ ուշադրությունը գործարանի այս անկյունում,
«երկրորդական» մի բնագավառում:

Այդ ես եմ, որ չեմ փոխվել և ինձ հետ միասին հազարավորնե-
րը, որ խոհանոցի գործի վրա նայում եմ առաջվա աչքերով: Մենք
պիտի փոխվենք:

Եվ նոր գործը նոր մարդու հետ դալիս է փոխելու մեղ:

Այո, սա հասարակական գործ է: Եվ սոցիալիստական շինա-
րարության մեջ սա էլ ֆրոնտ է:

«Եվ կարեոր» — ինչպես ասաց ընկ<եր> Գեորգոբիանին:

Ափսոս, որ չենք կարող լսել այն ինտոնացիան և շիշտը, ո-
րով նա ասաց այդ «կարեորը»: Այդ ձայնի մեջ արձագանք կար
մեծ, բարդ և կարեոր գործի:

Սոցիալիզմի:

Ի Խ-Ձ Ե՛

Զուր չէ, որ, իր ցանկություն եր հայտնում ծանոթանալ Թիֆ-լիսի գործարանների հետ՝ ձեզ ուղարկում են «Իհա՛րկե «Էռ-Ջեն» — «վագոնների, շոգեմեքենաների նորոգման գործարանը»:

Անդրկովկասի արենատար անոթների, երակների գործարանը:

Այնտեղ են ուղարկվում բոլոր հիվանդ ու վիրավոր շոգեմեքենաներն ու վագոնները բուժվելու:

Տրանսպորտի աշտեակա՛ն արտակարգ նշանակությունը, երկրի տնտեսական, տեխնիկական, կուլտուրական և առհասարակ բովանդակ կենսական կապի վերաբերյալ միանգամայն հասկանալի կդարձնի այն արտակարգ ուշադրությունը, որ ուղղված է դեպի «Էռ-Ջեն»:

Ահագին տարածության վրա փռել է այդ մետաղե «բժիշկը» իր ամբուլատորիան, իր բոլոր խիրուրգիական, օրթոպեդիական բաժիններով:

Մի քանի հազար բանվորներ և բանվորուհիներ (վերջինները բավական քիչ, որ գործարանի աչքի ընկնող բացն է: Մանավանդ աչքի է ընկնում «Մարտի 8-ի» օրը), ահագին տեխպերսոնալ, վարչություն և գործարանի հետ կապված բազմաթիվ կազմակերպություններ ու այլ մարդիկ — այս ամենն «Էռ-Ջեն» դարձնում են միավան՝ իր բնակչությամբ, տնտեսությամբ և վարչությամբ:

Խորհրդային իշխանության օրոք հսկայական չափերով աճել են մատերիալ-տեխնիկական և կուլտուր-քաղաքական պայմանները և սրանց հիման վրա արդյունաբերությունն այնպիսի թռիչք է կա-

տարում, որ այդ աճումն Անդրկովկասում տոկոսական հարաբերությամբ նշանակալից չափով դերադանցում է ամբողջ խորհրդային Միության աճման միջին տոկոսից:

Եվ Անդրկովկասի բաղաբները և այդ վայրերն այժմ ծածկվում են նորանոր գործարանների և այլ ձևոնարկների ցանցով:

Բնական հարստությունների օգտագործումը, արտասահմանից տեխնիկական անկախության համար մղվող հաջող պայքարը և դրա հետ կապված մասշտաբների և տեմպերի արագացումը, դրա անմիջական էֆեկտը—անդեպիտը, գոլոժլինը, հրակայուն կավը, նավթը, հեղուկ ու պինդ վառելանյութը, Արթիկ-տուֆը և այլն—այս ամենը արանսպորտի առջև դնում են առաջնակարգ և գերադույն նշանակություն ունեցող խնդիրներ:

Ահա թե ինչո՞ւ, երբ մազութոտ ու ցեխոտ սանդուխներից իջնում ես «էո-Ջեի» բակը՝ շենքը չի երևում այլևս «հսկայական»...

Այո, «էո-Ջեն» անցնող էտապ է:

Գրասենյակները, վարչությունները... Նրանք պաշարված են ուղղակի թղթակիցներով ու բրիգադաներով: Հասարակական, լայն, կենդանի ուշադրությունը, նրա սերտ կապը արդյունաբերության հետ ամեն օր, ամեն ժամ գործարանն են լցնում տեմպերին և նվաճումներին հետևող մարդկանցով: Սրանք ուղղակի հարցապնդում են վարչության, տեխնոկրատնային:

Եվ վարչության ու մյուսների համար ուղղակի դժվար կացություն է ստեղծվում: Պատասխանել ամենքին, պատասխանել սպառող կերպով:

Մենք «ընթացքում» փոխվում ենք և փոխում մեր հարցակետերը ևս:

Արդեն անցնում է և անցել է վաղուց «հյուր գնացող» թղթակցի տիպը: Հարցակետերն ավելի ու ավելի են մոտենում արդյունաբերության էության, կենսական խնդիրներին և հետզհետե գիտականանում: Ճշմարիտ որ՝ հիմի օչերկիստը պետք է մասնագիտանա: Օչերկիստի պոլիտեխնիզացիան հերթական հրատապ հարց է: Եվ, եթե կա այն հանգամանքը, որ զրոդներին գործուղում են արդյունաբերական վայրերը՝ պատկերավորելու այն, առանց որի:

կարող էր և զուտ մասնագետն ուղարկվել, ապա դրա հետ միասին պահանջ է դրվում զրոզի պոլիտեխնիզացիայի խնդիրը:

Սրա հանդեպ զործարանն էլ պետք է լավ հիմունքների վրա դնի հրապարակման ենթակա տեղեկանքների և բացատրությունների գործը:

Տեղեկանքներ ստանալը, մարդուն դտնելը, ստուգելը... հեշտ բան չէ «էն-Ջեի» պես մեծ զործարանում: Պետք է սխտեմ մշակվի, կազմակերպվի հատուկ ապարատ:

Կան, որ ծուլանում են, իսկ մեծ մասն ուղղակի վայրկյան չունի:

Մինչդեռ որքա՞ն կարևոր է հասարակական ինֆորմացիան լայն, բազմակողմանի:

Ցխերի մեծ ու փոքր կորպուսների մեջ տաքացած, կատաղի կոխվ է նյութի դեմ:

Մանր մուրճերի դղրդյունը, մեքենաների շուխդը, հնոցների հոնդյունը, բանվորների կարճ ու կտրուկ գոռոցները միախառնված ներդաշնակում են իսկական աշխատանքի սիմֆոնիա:

Բանվորների դեմքը կենտրոնացած է, լարված, անգամ՝ դաժան: Հեշտ չէ արվում նյութը, — աշխատանքը ծանր է և պահանջում է ուժգին զրոհ: Եվ բանվորները տարվում են այդ գրոհով՝ ուղղակի ռազմական իմաստով:

Սա արդեն ֆրոնտ է. կրակի գիծը: Եվ ֆրոնտայինին պետք է հասկանալ: Նրա խոսքը պայքարողի և կուրծքը թշնամուն ուղղած մարդու խոսք է: Թշնամո՞ւն-քանի՞ տեղ է նա այժմ...

Ջուլման ցխ: Սև, հատուկ ավազի վրա դանազան կաղապարների մեջ ֆորմեր են սարքում: Բանվորները պաղած, կուցած սարքում են ֆորմերը, բերում, կրկին լցնում: Դժվար աշխատանք է ավազի հետ «խաղալը»: Սա երևիսաների խաղը չէ: Ամեն մի հուրս ընկած, ներս ընկած կող ու փոս ահագին նշանակությունն է: Նրանք լարված դիտում են ավազե կաղապարները, ստուգում, քերում, կրկին ծեփում: Լուռ են: Հաղիվ-հաղ մոմոում են կողքինի հետ կամ ձայն տալիս մեկին մյուսին: Բայց աչքը շարունակ իր «բարեկէֆի» վրա՝ ինչպես արձանագործ...

Ահա բանվորներից միներ մանդալը վառած ածուխով բերեց
դրեց կարճահասակ ու ծեր բանվորի «արձանի» մոտ ու դնաց:

Բանվորը գոռաց և զայրալի վեր թռչելով ոտքը դարկեց ման-
դալին: Շիկացած ածուխները դիպան դռան ու պատերին: Վրա
հասան մի քանի հոգի և սկսեցին հանգստացնել ծերուկին: Բայց
սա շիկացած ու դողահար գրեթե գոռում էր.

— Ախր ո՞նց կարելի է կաղապարին դիպչել: Խա՛մ է, չի՞
խմանում... Սա մանդալ դնելու տե՞ղ է: Ախր դա անելու՞ բան է,—
հարցնում է կրկին ու զայրանում ավելի:

Այդպես է, ձուլողները նյարդային են, արձանագործների պես,
չեն կարող ներել, որ մեկը դիպչի կաղապարին:

Բայց ծերուկը նկատեց նաև շիկացած ածուխները, որ կարող
էին փայտեղեն մասերին կպչել և այրել: Սկսեց ոտքով հավաքել
ու շարունակել գոռալը:

— Շատ մի՞ բարկանաք, պապաշա, կծերանաք:

— Ախր ինչպե՞ս կարելի է... շարունակում է զարմանալ
բանվորը:

Մյուսը՝ կողքին՝ երիտասարդ բանվոր, առանձին խնամքով,
տարված կուացել էր «բարիկեֆին»: Քրտինքը ծորում է կերտվածքի
վրա: Նա անհանգիստ շնչում է, վեր կենում, նայում, փնտրում,
շուռ ու մուռ անում շուրջը: Եվ կռանում է քանի անգամ: Եվ ֆիզի-
կական և ներքին լարվածությունը զգուշավորության պահանջի
հետ աշխատանքը դարձրել է պատասխանատու:

— Նո՛ւ, ինչպե՞ս է, ընկեր, ձեր գործը:

— Աշխատում ենք, մեզ չենք խնայում: Գործ է, պիտի արվի...

— Ինչպե՞ս է սոցմրցումը, հարվածայնությունը:

— Ռոստովի և Միոսթյան բոլոր «էռ-Ջե»-ների հետ սոց-
մրցման հնք դուրս եկել:

— Հաղթո՞ւմ եք:

— Իհարկե:

— Բայց ձեր ու նրանց պայմանները նո՞ւյնն են:

— Պայմանը ո՞րն է: Անում ենք ու տակից դուրս հնք գալիս:

Խոսում է լուրջ, գործնական եղանակով և քրտնամխած դեմքը
դարձնելով ինձ նայում է ոգևորված ու հոգնած աչքերով:

Խոստում է, ժպտում և սիրով նայում իր կաղապարին: Նայում ևս շուրջդ: Իսկապես որ չեն խնայում իրենց: Նվ աշատեղ է, որ ամենից ավելի հասկանալի է ֆրոնտի «նեղ տեղերն» ու նրանց նշանակությունը մարտիկ-ֆրոնտային բանվորի համար:

Հեռանում եմ նրանից դեպի ուրիշները:

Դարբնոցը լսելի էր դեռ հեռվից: Այժմ, հրե մտնում ես շենք՝ ականջներդ խլանում է: Խոսում են իրար հետ, գոռում, ձայն տալիս իրար բանվորները, բայց ոչինչ չես հասկանում: Իսկ իրենք գիտեն այդ անհասկանալի լեզուն: Պրոֆեսիոնալ ականջով լսում են իրար:

Այ թի որտե՞ղ է դղորդն ու շոփնդը: Մուրճերն այնպիսի դոփով են հարվածում համառ ու կարծր մետաղին, հնոցների բոցերն այնպես են կակղացնում նրանց, մեքենաները ձեավորում, որ դուրս ևս բնության և նյութի ենթարկումը մարդկային կամքին:

Այստեղ արդեն իսկական ըմբշամարտ է մետաղի հետ: Զեռնամերձ կռիվ: Բանվորները մեքենաների ու ձեռքի մուրճերի տակ իսկապես որ ծեծ են տալիս մետաղին և սանձահարում նրան:

Նվ իսկ որ չեն խնայում իրենց բանվորները: Նրանք բանում են կրակի պես—իրեց շուրջը բոցավառվող կրակի:

Բայց այսբան «տարերային» թվացող գործը—հարված, ֆիզիկական թափ—պահանջում են մեծագույն զգուշություն և ճարտարություն շոգեմեքենաների և վազոնների մասերի ճիշտ չափավորման մեջ: Թուջը, պողպատը, երկաթը, փայտ չէ, որ փորեն, ծակես, սխալվես կրկին դրստես: Սա մետաղ է—պահանջում է ճշտորոշ չափումն: Ապա թե ոչ մեքենամասը չի հազվի, չի բռնի, չի կպչի և...դնացքը կխորտակվի:

— Պետք է աչքը շորս արած չափել: Ամեն մի չնչին կետը մեծ հետեանք է տալիս,— ասում է երիտասարդ բանվորը և ուշի ուշով պնդում է մեքենամասը, հետո մյուսը, և այսպես միալար:

— Պատասխանատու գործ է: Սա ասել է՝ տրանսպորտ... Հանար բան չէ, երկիրը մեղ է նայում:

Բանվորների հետ զրույցն ահա այսպիսի բնույթ ունի: Նրանք հրկրի քաղաքական, պետական հարցերը միացնում են անմիջական մեքենայի և նրա մասերի հարցերի հետ:

Նա չի խոսում—նա կառուցում է և խոսում: Նրա խոսքը վճռական նշանակություն ունի: Եվ դրա համար էլ իրերի ընթացքը չափում հս նրա խոսքի համաձայն:

Այո, այստեղ լավ է, քաղաքի մեշտանական, կիսամեշտանական և ուրիշ բազմաթիվ խավերի շոգիներից հետո, որ երբեմն ալկամա շնչում են այնտեղ կենցաղի մեջ:

Ահա և ներկարարը: Երկաթգծի նկարիչը: Խառնում է ներկը և սկիստիկ նայում ամանի մեջ:

— Ի՞նչ է, դուրս չի՞ գալիս:

— Կապույտ եմ ուզում, լավ չի դուրս գալիս,— կծկում է աջ այտը բանվորը:

— Է,— թող քիչ էլ բաց լինի:

— Ստի՛լ ունի, ախր, էս զարհուրմարը: Մենք էլ ենք նկարիչ, շորտ վազմի:

Կոկ և մաքուր ճաշարան ունի գործարանը: Դիմադրկությունը վերացված է. ամեն բանվոր իր տեղն ունի, իր սեղանն ու ամանեղենը: Տալիս են համեղ, մաքուր ճաշ: Երբեմն «նեղ տեղերով» է աճեցնում այդ ճաշը, որի մեջ մեղավոր է կոոպերացիան և տրանսպորտը,— ասում է գործարհկումը մի այնպիսի միմիկայով, որ ուզում է ասել.

— Դե հասկանում եք էլի... Հուլի ենք տալիս զանազան ինստանցիաներ...

— Հասկանում եմ, բայց պետք է վերջ տալ հասկանալուն:

Դե, իհարկե:

Գործարանն ունի մի քանի հազար բանվոր և, ինչպես ասի վերևում, փոքրաթիվ բանվորահիներ՝ մոտ 325:

— Բոլորը հարվածալին են և սոցմրցման մեջ են:

— Պրոգրեսիվ գործա՞րքը:

— Ռեֆորմներ կան, էֆեկտ տալիս է, համարյա պրոգրեսիվ գործարք է, բայց դեռ նոր է, ծավալում ենք:

— Տնտհաշվա՞րկը:

— 150 բրիգադ մինչև մարտի մեկը: Շուտով կդառնա 300: Բանվորների որակավորո՞ւմը, կադրերի պատրաստո՞ւմը: Մինչև այժմ 5,5 տոկոս: 32-ին պետք է աճի նշանակալից չափով: Տեխ-

նիկայի տիրապետութեան հարցն է այժմ դրված — աշխատում ենք այդ գծով, դեռ նվաճումներ չկա պահանջած չափով. խմբակներ միայն: Կադրերի բաժնում կան պլաններ: Ուսանողներ ունենք արդեն:

— Լավ, ի՞նչ եք մտածում գործարանի ռեկոնստրուկցիայի մասին:

Այս գործարանը չի կարող բավարարել աճող արդյունաբերութեան պահանջներին:

— Հա,— կենդանանում է գործարհկոմը,— արդեն վերջացած են նախնական պատրաստութեանները և շուտով հիմք կդրվի նոր գործարանի: Լայն ու խոշոր ձեռնարկը դառնալու է ամբողջ Անդրկովկասի պարծանքը: Շուտով էլեկտրատարների նորոգման գործին կձեռնարկենք: Յեկը պատրաստ է, կադրերն ապահոված:

— Իսկ Անդրկովկասյան ֆեդերացիայի տասնամյակի՞ն՝:

— Բացվում է կենտրոնական քիմիական լաբորատորիա: Պատրաստ է արդեն: Մարտի 12-ին...

Գործարանը պատրաստվում է մեծ շուքով տոնել տասնամյակը: Նա այդ օրը պլանից դուրս նվիրելու է 2 շոգեմեքենա: (Իհարկե ոչ խորտակողների համար... այլ բոլոր նվիրված բանվորութեան):

Գործարանն այս տարի անցյալ տարվա պլանների համեմատ տալիս է գերազանց կատարումն առաջադրանքների, անցյալ տարին՝ ավելի, քան նախաանցյալը: Թվերը՝ ուրիշ առիթով:

Եվ զուր չէ, որ «հաղթել է» Ռոստովի նույնանուն գործարանին:

Դա «ուրախալի» է: Եվ պետք է ուրախանալ: Այդ թույլ է տալիս սոցմրցման էթիկան...

ԱՆՀԵՏԱՅՈՒՄ

Երբորդ գործողության դեկորները պատրաստ չեն,— ղեկուցեց ադմինիստրատորը դիրեկտորին:

— Ինչպես... վաղը ներկայացում է,— անհանգստացավ դիրեկտորը:— Ո՞ւր է Պետիկը: Կանչեցե՞ք իսկույն:

— Պետիկը չկա:

— Հիվա՞նդ է:

— Ոչ: Մի ժամ առաջ բեմումն էր:

— Նայե՞ք, տեսե՞ք, շենքի մեջ կլինի: Ո՞ւր պիտի գնա...

Ադմինիստրատորը գնաց:

— «Պետիկը չկա»,— խոսեց կարծես ինքնիրեն դիրեկտորը,— այս ժամին Պետիկը բացի Թատրոնից ուրիշ տեղ չի կարող լինել:

Պետիկը հարվածային է և երկու անգամ պարզևատրված Թատերական աշխատող: Նկարչի օգնական, դեկորատոր: Ամենքի աչքի առաջ է նրա սյավ, նիհար դեմքը, ջլուտ, նուրբ կազմվածքը, գանգուր մազերը և Թախծալի անուշ աչքերը:

Առավոտից մինչև կես դիշեր նա շրջում է Թատրոնում, կուլիսների միջին նկարում է, սարքում: Հետևում է պիեսների պատրաստությանը, քննում է մակետները, ուշով լսում է ամեն նկատողություն: Կատարում է ամեն հաճախարարություն: Մի բան միայն աչքի է դարկում—լուակայց է և գլուխը կախ, համեստ: Բայց իբրև հարվածային համառ է և տոկուն: Ու թեև արտաքին աղմուկ չունի, բայց ներքուստ գործ է տանում և աղմկալի, անգամ տաժանելի գործ:

Իսկական ասպետ աշխատանքի:

Ու այդ ասպետը—այդ ամենասուղոր Պետիկը, որին ամեն բո-
պե կտեսնիր գործի մեջ ու ճիշտ նույն մասերին իր պարտականու-
թյան որոշ կետերի վրա, այդ Պետիկը չկար թատրոնում:

Տարօրինակ, շատ տարօրինակ բան:

— Չորս տարի է մի բոպե չի բացակայել,— ասաց դիրեկտո-
րը շփոթված,— ավր ուր պիտի լինի:

— Չլինի տուն է գնացել,— նկատում է մի դերասան և ինքն էլ
չի հավատում իր ասածին:

Պետիկը տուն դնա և չհայտնի:

Դիրեկտորն սպասում է: Արդեն միջանցքում լսվում է փն-
տըրոդների ձայն:

— Ֆոյեում չէ՞:

— Ո՛չ:

— Նայեք դրասենյակում:

— Նայել ենք, չկա:

Տխուր ձմեռն իր սառած աչքով նայում է պատուհանից ներս:
Չյուն է եկել: Դուրսը մի անախորժ թախիժ է լուծվում կտուրնե-
րին, պատերին, հեռուն բլուրների վրա: Իսկ կտրից ներքե բալն
են թռչում ձյան կույտեր և տրոփում թմբկի պես: Մեկն արագ-
արագ մաքրում է կտուրը:

Դուրսը ցեխ է, ցուրտ: Իսկ թատրոնում ներվայնանում է նրա
հախուռն առօրյան: Պիեսն են պատրաստում: Ֆոյեից լսվում է
ինչ-որ աղմուկ, դղրդոց... Այնտեղ բարձրաձայն խոսում, պալ-
քարում են նախկին մարդիկ, գեներալներ, մինիստրներ, իշխան-
ներ, հիստորիկ լացով լցնում են շենքը կանայք, ծիծաղում են,
երգում, զայրանում բանվորներ, բանակայիններ և հանկարծ պալ-
թում է ծափահարությունը, լնդում հաղթական ուռան, ճայթում
օրկեստրը: Անհանդիստ շենքը... Իսկ միջանցքներում ձեռքն ձեռք
են անցնում, գնում հանդերձարանը մինիստրների սերթուկ-
ներ, սպաների նշանազգեստներ, ազնվական կանանց շրջազգեստ-
ներ, արգուղարդ, պարագաներ: Անկարգ լցվում են անկյուններում
կահավորանքի առարկաներ: Դրանք բոլորը պիտի հանդես գան
բեմի վրա, պիտի բերեն անցյալի կյանքը մի երկու ժամով, ա-

պա վարագույրի մի հարվածով պիտի անհետանան դեպի անցյալը կրկին:

Պատրանքներ են արտադրվում այս շենքի մեջ, ֆանտաստիկ տեսիլներ: Պատրաստվում են հուզումներ, ծիծաղ, բարկություն, հույսեր ու դառնություններ:

Հոգեկան կյանքի գործարան:

Եվ թատրոնի շենքը հուզվում է, եռում... հանկարծ բռնկվում է վեճ, կռիվ: Դիրեկտորի կաբինետում կյանքը մի վայրկյանում թռչում է հետ, անցյալը: Կարգադրվում է բերել անցյալի պարագաները: Վեճ է փրթում մարդկանց խարակտերների, տիպերի մասին, դժգոհում, լաց է լինում մի որեէ դերասանուհի, մյուսները հաղթական ժպիտով նայում են իրենց դերի վրա: Հանկարծ վեճը ընդհատվում է մի շատ սլոգանիկ, առևտրական միջադեպով—ցիլինդր են ծախում և դիրեկտորը սակարկում է:

— Քսան ռուբլուց ավել չիմ տա, ինչիդ է սկսեք ցիլինդրը...

Եվ իսկապես—ով պիտի գլխին դնի ցիլինդրը...

— Բայց Պետիկը որ չերեա, դեկտրները չհասնեն, վաղվա ներկայացումը վիժած, պրծած է...—անհանգստանում է դիրեկտորը:

Եվ ճիշտ է այդ անհանգստությունը: Պետիկը ամենակարևոր վիճակ է բեմադրության:

Նա այնքան ճշտապահ ու մշտական մի երևույթ է թատրոնում, այնքան անվրեպ, անխախտ իր տեղում, որ սովոր աչքերը ալլես չէին հոգում նրա մասին: Պետիկն իսկապես մոռացված էակ էր թատրոնում, այնքան ընտելացրել էր ամենրին և դառել բնական երևույթ, ինչպես օդը, որ շատ անհրաժեշտ է, միշտ կա և միշտ էլ աննկատելի է: Բոլորը հավաքվեցին դիրեկտորի կաբինետում: Վերադարձավ և ադմինիստրատորը:

— Չկա:

— Չկա:

Անհանգստությունը, ներվային անախորժ անհանգստությունը մտավ բոլորի էության մեջ:

— Վաղը ներկայացում է,—ողբաց ադմինիստրատորը,—տեխնիկական պերսոնալը չի քնել ահա շորրորդ գիշերը, վայր են թափ-

վում... Եթե դեկորներ չգտնվեն մինչև վաղը, նորերը չեն հասնիշ

— Պիտի հասցնենք:

— Մատերիալ չկա: Զենք գտնի շուտով...

— Հիմա ի՞նչ անենք...

Ու այս հարցը սարսափ է ազդում:

Գործը վիժում է... Ուշ է... Ժամկետը հասնում է:

— Վայ Պետիկ, վայ, էսպես բան էիր արել:

— Հը, տեսնում եք ինչ անհրաժեշտ բան էր Պետիկը, հիմա իմացիք:

— Դուք իմացեք:

Լուսին մի սլահ:

Կտուրից թռչում էին ձյան կուշտերը և դուրսում արագ, արագ...

Վերջապես դադարեց այդ էլ:

Եվ ահա, երբ լուսինը տիրեց անսովոր կերպով, սլատուհանից դուրս նայելիս բանվորներից մեկը հանկարծ դռնից.

— Ա՛յ Պետիկը...

— Ո՞ւր է, ո՞ւր ...— Վեր թռան բոլորը և վաղեցին սլատուհան:

Պետիկն իջնում էր կտուրից...

— Պետիկ, — ձայն տվին ներսից:

Պետիկը չնայեց, իջավ և կորավ բակում:

Մի րոպե անց ներս մտավ քրտինքի մեջ կորած, կարմրած:

— Ի՞նչ էիր անում, այ տղա, — ձայն տվին նրան հավաքվածները:

— Ոչինչ, — ժպտաց մեղմ Պետիկը և քաշվեց անկյունը քրտինքը սրբելով:

— Բա էսպես բան կանեն, Պետիկ, — հանդիմանեց ուրախացած, բայց և անհանգիստ դիրեկտորը:

Պետիկն հանգիստ նայեց նրան և ոչինչ չսլատասխանեց:

Մ Ի Տ Ի Ն Գ. Ա. Ր Ա. Ք Ս Ի Ա. Փ Ի Ն

Միտինգի նախագահ Ատոմը ճառել էր, պրծել: Այժմ խոսում էր տեղկումի քարտուղար Միսակը, որ վերջացնելու վրա էր:

Բացատրեց մայիսի մեկի նշանակութունը համաշխարհային պրոլետարիատի համար և ձեռք մեկնելով պատի տալի բահերի կույտին, շեշտեց, որ Հողժողովոմատը՝ ամեն ջանք դործ դնելով նոր գյուղի կառուցման ավարտման համար, ահա մայիս մեկի նվեր է ուղարկել այս հարյուր բահը՝ «բարձրացնելու մեր երկրի շինարարությունը»:

Նրան միահամուռ ծափահարեց պատի շվաքում նստած միտինգավոր հասարակությունը՝ մի հարյուր հոգի հայ գաղթական:

Դրանք Իզմիրի, Ատաբաղարի կողմերից գաղթած հողագործ, տնայնագործ գյուղացիներ էին՝ մրագույն, թափ հոնքերով և չածիլած կղակների վրա կախ լոշտակ հաստ բեխերով: Նրանք իրար կսպած՝ շարվել էին դպրոցից դուրս բերած երկար նստարանների վրա:

Միսակը քրտինքը սրբեց և նստելով սյուտիկ սեղանի ետև, Ատոմի կողքին՝ կսպվ նրան: Սկսվեց խորհրդակցություն հետևյալ ճառախոսի առթիվ:

Բայց հետևյալ ճառախոսը արդեն տրորվում էր ոտների վրա և գոտիկը ուղղում: Դա սահմանապահ ուս կարմիրբանակային էր:

Ատոմը հայտարարեց խոսողի անունը և ուժեղ ծափահարեց: Ծափահարեց և Միսակը, որին հետևեցին միտինգավորները:

Բանակայինը՝ մի կենսուրախ հեծիլազոր, փայտե սանդուղը

ճռուացնելով բարձրացավ անճաղ պատշգամբ, գդակը կոտրեց դեպի ծոծրակը, գլուխն ընդոստ թափով վերցրեց և խոսողսները ցանկելով խիզախ ճակատին՝ սկսեց իր ճառը ուսներեն լեզվով:

— Ընկերներ, դուք հիմնադրում եք ձեր գյուղը մեր բոլորի սոցիալիստական հայրենիքում, աշխատավորների հայրենիքում:

Ու շարունակեց այսպես...

Նստածները ավելի քան լուրջ դժմք ընդունեցին և խաղաղ հավատամքի միամիտ աչքերով՝ նայեցին հռետորին:

Դաշտի մեջ նորաշին տնակներ, դեռ հում պատերով, այլև ավեր գյուղի խրճիթներ՝ կարկատաններով աշխուժացած, ապա և հին այգու հողի պարիսպի մոտ մի մեծ վրան՝ թևատարած հովանավորութունը գաղթական կյանքի վերջին կայանի վրա, սուս ու փուս շրջակայք—ահա տեսարանը:

Կարմիրբանակայինը, որը ո՞վ դիտե ի՞նչի էր եկել այստեղ,— դոգմա՞ն համար, թե՞ (և ի՞նչ նշանակութուն ունի) պատահաբար անցնելիս մոտաբնակների՝ միտինդը տեսել և խանդաղատվելով՝ սիրտն ուղել էր մի ջերմ խոսք ասել սրանց: Սկսեց բացատրել Մայիս մեկի նշանակութունը համաշխարհային պրոլետարիատի համար և նրա հետ կապեց բոլոր այլ նշանակութունները:

Նրա թարմ, հափշտակված դժմքը, տղամարդու կեցվածքը, կտրիճ մարտիկի թեթև թաշխուստը մարդու աչքին մի դուրալի աշխույժ էին բերում:

Նա շառագունեկ էր խնձորի պես և սլացիկ հասակը թեքելով առաջ՝ ծավալում էր իր ճառը:

Նա կոչ էր անում միտինդավոր բազմությանը—հարյուր հոգուն—զգուշանալ համաշխարհային բուրժուազիայի նենգ դիտումներից... տազնապ գցելով նրանց մեջ, որ պատրաստ լինեն կովի, որովհետև «համաշխարհային իժերը» չեն քնած և հիմա փորում են «աշխատավորներիս տակի հողը»:

Նա ոգևորված էր:

Բայց ճառն, ըստ երևույթին, լավ չէր ենթարկվում նրան: Երևում էր որ նրան ավելի սազում էր մորիկի սլացքը իր կատաղի ձիու մեջքին՝ քաղաքացիական կովի, բովում, քան թե հռետորա-

կան արվեստի խարդախ ճարտարություններն ու քերականի սատանական խրթնագծերը:

— Այսպես, ընկերներ, մենք թույլ չենք տա, որ կապիտալը մեզ դցի իր լծի տակ. մենք նրա գիշատիչ ախորժակի դեմ կը ցցենք մեր պրոլետարական սվինը...

Հետո անցավ ինդուստրացման:

Բայց, ըստ երևույթին՝ այստեղ էլ մի փոքր սխալվել էր իր հաշիվների մեջ: Ոչ ոք ռուսերեն չէր հասկանում, ոչ ատաբաղարցի, իզմիրցի այդ հողագործները և ոչ էլ նրանց նախագահ Ատոմը: Միսակը միայն, իբրև ղամարլվեցի, բնիկ՝ քիչ միչ հասկանում էր — այսինքն՝ դիտեր, թի նա ինչ կլինի ասելիս և զլխով հավանության նշաններ էր անում:

Ուրեմն ի՞նչ կարելի էր հասկանալ գաղթականներին անծանոթ լեզվով:

Բայց ի՞նչ նշանակութուն ունեն... Ահա կարմիրբանակայինի կրակված պատանեկան դեմքը, անկեղծ ոգևորությունը: Ահա բահերի կուլտը, հիմնվող գյուղի տնակները, խաղաղության մեջ ծաղկող սալորենիները, նշենիները, դաշտերում դեղնակարմիր ծիլերը — երեկվա հերկը: Հողի բուրմունքը, աշխատանքի հետքերը, — բնազդական լեզուն, ներքին միջազգային լեզուն, որ փոխադարձ հասկանալի էր այդ այլազգի աշխատավորներին:

— Ի՞նչ կըսես, փսփսաց մի գաղթական իր կողքին կպած մի տրիշ խստագեմ ունկնդրի, որ աչքերը գամել էր հեռուորի վրա:

— Մայիսի մեկն է — համարյա բարկացած մոմոաց խստադեմը, — թշնամիներուն բերանը պիտի պատռենք. դեղը պիտի շինենք, կըսես, աշխարհիս մեջ աշխատավորներս մեկ պիտի ըլլանք, կըսես:

— Եա՞, աղեկ կըսես, — խրոխտաց առաջինը:

Ունկնդիրներն անխոս լսում էին: Նրանց զրավել էր հեռուորի շիտակ, անկեղծ ձայնը: Երևում էր որ նա՝ աշխատավոր դասակարգի զավակ՝ շատ պատմություններ գիտեր, եկել էր Արաքսի կրակոտ ափերից, պատմում էր և պատրաստ էր պատմելու «աշխարհիս բոլոր աշխատավորներին»: Նրան լսում էին այդ հողագործները, մի քիչ հեռու կանգնած կանայք և միտինգի շուրջը

ճանճերի պես լցված մանր ու խոշոր երեխաները։ Անգամ կավա-
զույն շունը, որ գլուխը դրել առջևի թաթերի վրա նիրհում էր,
զարթնեց, հրե բանակայինը գոռաց։

— Մենք կասենք նրանց. «Ձեռներդ հեռու մեր սոցիալիստա-
կան հայրենիքից»։

Նա պոչը շարժեց և վեր նայելով միտինդի կողմը՝ խելացի
աչքերը դեցեց խոսողի վրա և սկսեց լեզուն կախ՝ հեթեթալ։

— Մյուս անգամ մենք առիթ կունենանք խոսելու սոցիալիզմի
կառուցման մասին։ Իսկ այժմ հայտարարենք, որ մենք միասին
կպաշտպանենք մեր սոցիալիստական հայրենիքը։ Կեցցե՛ Մայիս
մեկի տոնը, կեցցե՛ համաշխարհային պրոլետարիատը։

Ամենից առաջ ճաշեց Միսակի ծափահարությունը, որին
հետևեց միտինգավորների ծափահարությունը։

Կարմիրբանակայինը լռեց և քրտնամխած, հեալով վազեց
ներքև։ Գաղթականները ժպտալով տեղ բացին նրան իրենց կողքին։

Նստեց։ Երջանիկ էր նա—գոհ միանգամայն։ Սրտանց ուղեկ
էր խոսել։

Առաջ եկավ Միսակը և հազալով սկսեց թարգմանել ճառը՝ որ
Մայիս մեկը բոլոր երկրների բանվորների և գյուղացիների տոնն
է, որ գաղթականները պետք է կռվեն իրենց դասակարգի թշնա-
միների դեմ։

Հետո սկսեց մի քիչ էլ իրենից շարագրել, որ Հոդժողկոմատը
շուտով ուղարկելու է սերմացու, շինանյութ՝ սոցիալիստական
հայրենիքի շինարարությունը բարձրացնելու համար։

Թարգմանությունը ևս փակվեց բուռն ծափահարություններով։
Բոլորն ուրախացան։ Ավելի ուրախ էր կարմիրբանակայինը։
Նա քրտնաթոր դեմքը դարձրեց ետ, նայեց միտինգավորների աչ-
քերին—հոգու աչքերին—ստուգեց տպավորությունը և ղգաց, որ
նրանք իրեն շատ լավ հասկացել են, և հարցրեց։

— Այդպես է, չէ՞։

Նրանք գլխով արին, ժպտացին և բացականչեցին։

Բանակայինը նստեց մինչև միտինգի վերջը։

Ծիտինդը վերջացավ։

Գաղթականները խռնվեցին իրար։ Մի մեծ խումբ էլ եկավ

սաշարեց կարմիրբանակայինին: Սա ժպտաց և նայեց նրանց: Նրանք էլ ժպտացին և նայեցին սրան:

Չեն իմանում ի՞նչ ասեն:

Բալց մի քանիսներն էլ հանդիսավոր, լուրջ բեխերը մինչև վզները կախած, սաստիկ կենտրոնացած հայացքները հառեցին կարմիրբանակայինին:

— Նո՛ւ, շոո՛, խարաշո՛ վամ (հն՞, ի՞նչ կա, լա՛վ եք), հարցրեց կարմիրբանակայինը, սլալծառ աչքերը ստտեցնելով մեկի դեմքին, մյուսի զգեստին, չորրորդի ոտներին:

Ու նորից ժպտաց բաց-սիրտ, ատամների ցուլը բերանում:

— Ամենքս ալ աշխատավոր ենք, ընկե՛ր,— բացատրեց հանգամանորեն մի թանձրաբեխ, մկանուտ զաղթական, որի դեմքին խորը կնիք էր դրած մի քառասուն տարվա անդուլ աշխատանք հողի ու արհեստի մեջ:— Հողագործ ենք, մասնագիտությամբ ծխախոտ կմշակենք:

— Եվ մետաքս, ավելցուր, տե՛ — նկատեցին հտեկից:

— Եվ մետաքս,— ավելցրեց հասակավորը ճիմարանական լրջությամբ ...թող որ բարձր մշակույթի ամեն ճյուղերեն սկսած՝ մինչև բանջարանոցի գործերը, ամենուն ալ մասնագետը կգտնվի մեջներս...

Կարմիրբանակայինը, որ ոչ մի բառ չհասկացավ՝ գլխով հավանության նշան արեց:

— Հանգամանորեն ըսելու ըլլանք նե՛ մեր մեջ ամեն տեսակ արհեստավոր սղ կա: Ես ինքս հյուան եմ:

— Զանըմ, հյուան ալ կա, փականագործ ալ կա, ամեն արհեստն ալ կա, իշտե,— վրա բերին մյուսները:

— Մինակ թի դեռ անծանոթ ենք վայրին, քիչ մըն ալ անվարժ ենք տեղական բարքերուն:

— Կվարժվինք, հոգ չէ:

— Ատանկ է, եա՛:

— Հասկըցուցեք իրեն, որ ամենքս ալ սոցիալիստական գործին պիտի նվիրենք ինքզինքնիս:

— Ատանկ է, եա՛, ալ ինչո՞ւ համար եկանք հոս:

Կարմիրբանակայինը լսում էր այնպես լուրջ, կարծես հասկանում էր այս ամենը:

Հետո մի շարժում արեց.

— Ա սկո՞ւլիո ու վաս դուշ (քանի՞ հոգի եք),— հարցրեց:

— Ի՞նչ կըսես, Ատոմ — դիմեցին գաղթականները Ատոմին, որ մոտեցել էր սրանց, Միսակին ճամփու դնելուց հետո:

Ատոմը շկոտրվեց:

— Կհարցնես, թե գո՞հ եք ձեր վիճակեն:

— Գոհ ենք, գոհ, վրա բերին գաղթականները:

Կարմիրբանակայինը կոտրած ժպիտով նայեց նրանց և ինքնիրան խոսեց.

— Ափսոս, չեմ հասկանում: «Գոհ», ղնաչիդ սկո՞ւլիո («գոհ» կը նշանակի որքա՞ն) ... նու, ինչ որ է...

— Գոհ չըլլանք նե՛ ի՞նչ պահանջելու իրավունք կրնանք ունենալ, խոսեց հասակավորը, պիտի աշխատինք, տես: Հիմակ ու հիմա ամեն բան դժվար կուգա մեզի, հտքը, մեկ տարինն ամեն բան կը շտկվի:

— Զանքմ, տուն ունինք, հող ունինք, սերմ ունինք, գործիք ունինք, ինչո՞ւ ալ չշտկվի: Իրեն ըսես, որ ամենքս ալ մեկ հոգի, մեկ սիրտ եղած ենք և երգում ըրած ենք մեր գյուղը շինելու և գործին առաջագիմուժյան համար աշխատելու:

Ատոմը կրկնեց նույնը հայերեն:

— Պանիմայու, պանիմայու (հասկանում եմ),— գոչեց կարմիրբանակայինը, այսինքն բառերը չեմ հասկանում, բայց միտքը գլխի եմ ընկնում: Ընկերներ՛ր, մենք պիտի աշխատենք. այստեղ կազմվում է մի աշխատավոր բանակ:

— Ի՞նչ կըսես:

— Կըսես՝ ձեր գործին ամեն մանրամասնության մեջ ճշմարիտ սրտով պիտի նվիրվիք:

— Է, ինչե՞ն հասկցար, թե ատ կըսես,— կասկածով ժպտաց մի երիտասարդ, որ քթի տակին մի շարաճճի բան ուներ:

— Է, եա՞, ես անանկ հասկըցա,— գոչեց Ատոմը քիչ վիրավորված:

Այդ ժամանակ մի պատանի ներս խոթեց իր գանգրահեր, ածխադույն զուլսը ու շիտակ եկավ կանգնեց կարմիրբանակայինի առջև: Ապա ծոցից հանեց լրագրի մի կտրոն՝ Լենինի պատկերով:

— Մսիկա մեր առաջնորդն է,— ցույց տվեց մատով ու նայեց կարմիրբանակայինին:

Այս անխոս ժպիտը փոխվեց խոսուն ծիծաղի, որ հասկանալի բառի պես բացականչեց.

— Այո լենինն է, մեծ առաջնորդը,— ասաց նա,— այ հիմի՛ ի՜րար հասկացանք կատարելապես:

— Լենի՛նը, Լենի՛նը, հիմա հասկցանք, ալ լմնցաւ, ծիծաղեցին շրջապատողները և մտերմաբար նայեցին կարմիրբանակայինին:

Մայրենի լեզուն հնչել էր արդեն:

— Վո՛տ էտո ի՛ պա ռուսկի, ի՛ պա արմեանսկի, ի պա վսեմո՛ւ (ա՛յ, սա և՛ ռուսերեն է, և՛ հայերեն է, և՛ ամեն լեզվով), ասաց կարմիրբանակայինը,— էտո ինտերնացիոնալ:

— Ինտերնացիոնա՛լ, ինտերնացիոնա՛լ,— գոչեցին երիտասարդները և գրկեցին կարմիրբանակայինին:

— Նո՛ւ, ընկերնե՛ր, ես գնացի, վերջացրեց զրույցը կարմիրբանակայինը և վճռական տոնով՝ երկաթի մատները խճճեց աշխատավոր գաղթականների կոշտ ձեռքերին,— մնա՛ք բարով:

— Գնա՛ս բարո՛ւլ, ընկեր,— ձայն տվին գաղթականները:

— Շուտ-շուտ եկո՛ւր մեզ մոտ:

— Ատո՛մ, ըսե՛ մեզի շոռնա:

Ատոմն ասաց.

— Խարաշո՛, խարաշո՛... հասկացաւ կարմիրբանակայինը նրանց կանչող ձեռքերի իմաստը: Կգա՛մ, կգա՛մ...

Մի լուռ դաղթական, որ ամբողջ ժամանակ անշարժ գամված էր տեղում և ինչ-որ ներքին հուղմունքով ունկնդրում էր, առաջ ընկավ ու կանգնեց կարմիրբանակայինի դեմ: Հետո, մատը տրագիկ շարժումով ցցեց ու խուլ ձայնով ասաց.

— Վերջին ամեն բան աղեկ պիտի ըլլա:

— Խարաշո, խարաշո,— հանգստացրեց կարմիրբանակայինը:

Կարմիրբանակայինը ձեռքը դլխարկին տարավ, ղինվորական պատիվ տվեց գաղթականներին ու խթանները զնգզնգացնելով՝ մոտեցավ իր եռուն երիվարին, որ հողն էր փորում սմբակներով: Հետո ոտը դրեց ասպանդակին, զսպանակի պես թռավ նստեց: Մի րոպե ևս, և նա սուրաց խճուղու վրայով:

ՀՍԿԱՆԵՐԻ ԹՌԻՉՔԸ

Դաշտերի կանաչ հստակութիւնն և խաղաղութիւնն: Առաջ ենք գնում: Մեզ ճամփա են տալիս խաղողի գանգրավոր այգիները, բամբակի դեռևս լերկ արտերն ու մեջմեջ ցորենի, գարու ցանքսերը: Ամեն տեղ կանաչ, կանաչ, կանաչ: Բերքը գալիս է լիառատ, հեղեղի պես, տիրական թափով:

Գնում ենք երեսներս դեպի Մասիսները, որ կապույտ աշխարհների պես այստեղից խորն են երևում, հսկա տարածված:

Արևն այրում է, խաղողի տերևների մի երեսին անդրադառնում է երկնակապույտը, և խաղողի վազը ժպտում է հարբած իր բերելիք գինով:

Արտաշատի կոլեկտիվի դաշտերն են սրանք: Այգիներ, բամբակի դաշտեր, որ անցանկապատ, համատարած, ինչպես կոլեկտիվ տնտեսութիւնը՝ գնում են կորչում հեռվում:

Պատեր տեղ-տեղ են երևում միայն: Դա մենատնտեսներինն է մեծ մասամբ:

Գնում ենք դեպի բրիգադները: Տղամարդիկ երեկ տղամարդավարի վերջացրին այգեփորը և այսօր զնացել են քաղհանի, կանանց բուքսիրի: Հիշելով երեկվա այգեփորի տաժանիլի գործը նոր ես հասկանում, որ նրա համեմատ բամբակի քաղհանը «կանանց» գործ է:

Փշատենիները լցրել են օդն իրենց գաղջ ու մեղկ բուրմունքով: Այգիների ու արտերի եզրերին բարդիներ ու ընկուզենիներ են բարձրանում: Ահա մի շնք է դուրս պրծնում այգիների կա-

նաշից: Այնտեղից երեխաների դժվժոց է գալիս: Կարծես գառների մայրոց լինի:

Մանկամսուրն է: Մոտենում ենք: Սենյակը, բակը, ծառերի տակին լցված են ծծկեր ու քիչ մեծ երեխաներով: Նրանք պառկած են մահճակալների, կապերտների ու խոտի վրա: Ոմանք մաքուր օդից հարբել, քնել են, ոմանք էլ այնպես են հոտանդով լաց լինում, կարծես դրա համար աշխօր պիտի ստանան: Երիտասարդ կին՝ Արմենուհի Մաղաթելյանը զուլսը չի կորցրել ըստ երևույթին: Նա դրկին երեք երեխա, ոտով էլ օրորում է մի մահճակալ, ինքն էլ ռիթմիկ պար է գալիս: Մեզ տեսնելով ծիծաղում է: Երեխաները ծծկեր են, լաց են լինում անշուշտ կաթի համար:

Նվ ահա տասնյակ երեխա իրենց լացով զարթեցնում են ուրիշ տասնյակ երեխաների և կոկիկտիվ լացը բռնել է դաշտը: Հոմերական ժպիտն աչքերում, արեառ դեմքը քրտնքի մեջ կորած, ընկ-
<եր> Արմենուհին օրորում է երեխաներին, քը՛շ, տ՛ո քը՛շ—ու ծիծաղում: Ուրիշ ի՞նչ անի:

— Դե 55 երեխա է, իհարկե պիտի լաց ըլեն: Ո՛նց անեմ, մայրը չի գալիս, որ ծիծ տա:

Ոչ, նա չի գա դեռ, նա այս թոպիկա բամբակի դաշտում պայքար է մղում, հարվածում, մրցում: Հարվածային օրեր են, մարտ է գնում այնտեղ: Ոչինչ, թող երեխան լաց լինի: Մի ամիս էլ՝ և հաղթությունը կբերի ուրախություն և հանգիստ:

Երեխաների վժժոցը մի տեղ լռում է, մյուս տեղից ծայր առնում:

— Ի՛նչ լավիկն է. ճանաչո՞ւմ եք ում երեխան է:

— Աշի, հս շա՞տ եմ իմանում, էնքա՞ն են,— ծիծաղում է և գուրգուրում լավիկին:

Դաշտը, սակայն, կլանում է երեխաների լացն էպիքական խաղաղությամբ: Նա ավելի մեծ գործի վրա է—հասցնում է բերքը: Խոսքը նրանն է:

Հեռանում ենք մանկամսուրից և կրկին մտնում բամբակի արտերն ու այգիները, որ հաջորդում են իրար: Նրանց արանքներում՝ իբրև լիրիկական շեղումներ՝ սպրդել են գարու, ցորենի արտերը:

Ահա և կանանց բրիգադները: Նրանք մեզ տեսնելիս ուրախ-
ուրախ բարևում են—աշխատանքը ոգևորել է՝ երևում է:

Երկ-երկու, երեք-երեք կամ ավելի՝ հոգիանոց շարքերով նը-
րանք կռացած առաջ են շարժվում իրենց փոքրիկ «առաջադրանք-
ների» գծով և ուրազներով քաղհան են անում:

Աշխատում են ռիթմիկ, արագ, որոշ կարգապահույթյամբ: Ար-
տերը լցված են բուսական լողորերով, կուլակներով ու այլ պարա-
զիտներով—ահա այդ ցեցերին են զտում բուսական կոլեկտիվից:
Ձտում, մաքրում, մշակում—ահա սոցիալիզմի առաջին էտապների
գործը հասարակական և բուսական կոլեկտիվներում: Անողոր
պայքար է և կատաղի դիմադրություն երկուստեք, երկու տեղում:
Նվ կինը դուրս է եկել ռազմադաշտ: Նա էլ է կռվում: Կռվում է և
կոփվում:

Դրանցից է ընկ<եր> Արուս Սաֆարյանը: Ահա դալիս է նա
դեպի ծառի ստվերը: Կանանց բրիգադը նրան է ուղարկում գրողի
մոտ: Երիտասարդ, առողջակազմ նախկին բատրակուհին մոտե-
նում է ինձ հանդիստ ժպտով: Արևը խաշել է նրան, դարձրել ցո-
րենի հասկ:

Դաշտի, աշխատանքի, հույսի և ուրախության շունչ է փչում
նրանից:

Նրա վերելքը մի հեքիաթական թռիչք է: Ամուսինը, նախկին
հովիվ, խիստ մարդ, իսկի միտք շուններ կոլեկտիվ մտնելու: Մի «յուր-
դան» էլ շուններ—բայց դեմ էր:

— Արի՛ խեղ ինձ կոլխոզ, կոլխոզ թողած ո՞ւր ենք ընկնում
սրա-նրա դուռը: Դեմ էր: Որ էդպես է՝ վիզս էլ կտրես՝ պիտի մըտ-
նեմ կոլխոզ: Կբաժանվեմ: Եկա՛վ... Առաջի տարին վատ էր... ըստ
շնչի էր... Աշխատողն էր տուժելի:

Հիմի՞: Հիմի քանակ ու որակ կա, հիմի «ով աշխատի՝ նա
կուտի»: Աշխատողը չի տուժի:

— Հա՛, դժար էր առաջին տարին... Հիմի՞: Երկու ձեռք յոր-
դան-դոշակ, թախտեր, խալի, հացի սեղան, գրամաֆոն...

Ծիծաղում է:

— Ամեն բան ունենք, ոչ մի բանից պակասություն չենք քա-

շում: Չորս փութ հաց ստացա, մի փութը փոխ տվի հարևանիս: Հացից բավարար ենք 100 տոկոս, մինչև հունձն ընկնի:

— Հիմի ամուսինդ դո՞հ է:

— Հարյո՞ւր տոկոս: Հարվածային է— ծիծաղում է— ես 28-ից, նա 30-ից: Ոչ մի ժողովից չեմ բացակայում: Մարդս էլ (Դարձյալ ծիծաղում է): Հաշտ ենք մարդուս հետ, հարյուր տոկոսով ապահովված է կոլխոզին:

— Կին բրիգադի՞ր:

— Ես փոխբրիգադիր եմ: Դե էնքան կրթված չունենք, որ աշխօր դուրս բերի: Բայց կազմակերպիչներ ունենք:

— Կանայք ինչպե՞ս ախտիվացան:

— Ո՞նց... Երկու տարի առաջ ղոռով էին դուրս գալի դաշտ: Անպատիվ խոսքեր էին ասում: Վերջն ինձ տեսան, ասլոուտս, ճաշը, մսուրը՝ եկա՞ն: Հիմի գիտակից են, հիմի մսուրն իրենց սեփական տունն են հաշվում: Ասում են՝ քոռանամ, հնչի՞ լսեցինք կուլակներին՝ հետ մնացինք կոլխոզիցն ու աշխատանքից:

— Կուլակներ կա՞ն:

— Քշե՛լ ենք, 28 թվից աչքները հանել: Բայց էլի կա՞ն... մե- նակ չենք թողնում, որ ղորանան:

— Ընկ<եր> Արուս, կուսակցակա՞ն եք:

— Ոչ:

— Ամուսինդ էլ՝

— Նա էլ՝ ոչ:

— ...

— Լիկկայան գնացե՞լ եք:

— Ամե՛ն օր գնում եմ (շեշտում է «ամեն» բառը): Մարդս անգրագետ է... (ծիծաղում է): Այդ ծիծաղը նրա հաղթանակի ծիծաղն է:

■ * ■

Ահա և Եղիսաբեթ Շահոյանը: Ամուսինը գրագետ, ինքն անգրագետ: Ամուսինը կուսակցական՝ ինքը ոչ: Ամուսինը պնդել էր

մտնել կողեկտիւ, ինքը հակառակ է եղել: Հիմի հարվածայիններ են ամուսինն էլ, ինքն էլ:

— Մարդս կասեր՝ կոլխոզ լավ է, ուրիշին ականջ մի՛ դիր: Ես էլ վերջն ասի՝ «դու որ մտնես՝ ես էլ խետ քն»:

Առաջին տարին վատ էր: Կոլխոզ շատ էր, եկամուտը քիչ, ըստ շնչի էր: Կոլխոզ փրռնվաւ: Մկա կոլխոզ լավ է՝ թե աշխատես: Ու մկա լյաւ է, քանց էն անհատ ժամանակ:

— Մենատնտեսի՞ աշխատանքն է ծանր, թե՞ կոլխոզինը:

— Կոլխոզինը ծանր է: Դե, մենատնտեսը կարա լողորոթյուն անի, քիչ բերք ստանա: Բայց կոլխոզը շատ է ստանում, շատ էլ աշխատում է: Կոլխոզը մեծ գործ է: Կոլխոզում կարգ կա, մաքուր գործ ես բռնելի: Կոլխոզն ամենքի համար է կանգնած, ամենքին քոմակ է անում:

— Հարվածային ես, ընկեր Շահոյան, բայց ի՞նչ բան է հարվածայնությունը:

— Հարվածայնությունն ուրիշին սովորեցնելու մեջ է: Մենակ իմ աշխատելը չի բանը: Ես կասեմ՝ խարեանս էլ գա ինձի խառնի: Բոլորս պիտի դառնանք հարվածային—էդ է հարվածայնությունը:

— Ամուսինդ ինչպե՞ս է, իբրեւ հարվածային:

— Նիկոն կիմանա (նախագահ), մեկ գանգատաւոր չկա, 4 տարի է բրիգադիր է: Վատ որ ըլեր՝ կփոխեին: Կուսակցական է: Գրագետ:

— Իսկ դու՞ք:

— Ես... (աչքերը կախում է): Զորս երեխի տեր եմ: Հերու գնացի լիկկայան, երեխեն ընկաւ թոնիրը: Է՛, երեխաներն էլ են գնում ուսումնարան, ես էլ, տեսնենք...

— Այրուստե՞րդ:

— Անցյալ տարի 325 աշխօր ստացանք ես ու մարդս: Ես 80 աշխօր:

Հիշ պակասություն չունենք: Տան մեջ, շոր, փալաս, յորդանդոշակ, ամեն բան: Ինչորու խաղերը հասնի՝ շատ լավ կլի:

— Բա էսպիս գնալով ո՞ւր ենք հասնելու ընկ<եր> Շահոյան:

— Շատ լավ տեղ կխասնի, փիս տեղ չի խասնի: Մեր տղերքը շատ լավ բաներ կտեսնեն: Լյաւ տեղ ենք երթալի—սոցիալիզմ:

Արդյոք երազ չէ՞ կամ հեքիաթ: Սա, իմ կողքին նստած հայ գեղջկուհին, որ առաջ տղամարդ տեսնելիս քիթ ու բերանը ծածկում էր կեղտոտ փալասով ու փախչում: Ո՞ւր է թռել սա, և ո՞վ է թոցրիկ սրան մինչև այս բարձունքները:

Ահա այստեղ, կոլեկտիվի դաշտերում աշխատանքի, սոցիալիստական շինարարության գրոհի մեջ ծնվում են ու աճում հերոսուհիները: Նրանցից ամեն մեկն իրականացնում է իր առաջադրանքի մասը, ապա օղակ-օղակ, բրիգադ-բրիգադ, կոլեկտիվ, շրջան. հրկիր—լցվում, տիրականորեն զնում է դեպի մի մեծ, ընդհանուր առաջադրանքը—սոցիալիզմ:

Չէ. հին գյուղը չկա, նա փոխվել է հիմնովին: Հին գյուղը թռիչք է կատարել:

Հսկաների թռիչք:

<Ք Ա Ն Ա Ք Ե Ռ Գ Է Ս Ի Մ Ա Ս Ի Ն>

Երկիր Նաիրի, երկիր Ուրարտու, երկիր Երգիշտի արքայի...

Այնքան են ամայի, մորից մերկ, հնամյա նրանք այդ Զանգվի ձորը, դիմացի պղնձե քարափները, ժանգոտ դաշտերը: Այդ պղնձե քարափները դաժան դռներն են կարծես դժոխքի: Դիմացը, դաշտերում ոչ մի շավիղ, որով զնար որևէ մարդ արարած—ոչ խոտ, ոչ մի կաթիլ ջուր: Անողոր են այդ դաշտերը մեռելի աչքի պես: Թունալոր քամիները շորացրել են ամեն ինչ, հուլիսյան արևը կծում է և գետինը կատաղում է:

Ահա այս ամայի Զանգվի ձորում հաղթական թափով իջնում է Սեանա լճից նա՝ Սեան—Զանգի մեծ պրոբլեմը¹: Պրոյեկտը: Եվ արդեն իրականացող առաջին խիզախությունը—Քանաքեռգէսը²:

Մեկն այն տասը գիգանտները, որոնց երկաթ-բետոնե հսկա ոտքերը խրվելու են երկրի խորքը և որտեղից իջնելու են կայծակնեղեն տասը կասկադ, տասը գետ և սփռելու են Արարատյան դաշտում և հեռուներում ահագին էներգիան:

«Հանդիպական հսկաներ»—աինթեսիկ կառույց, կարբիտ, Բիմշին³ և այլ ուրիշները բարձրանում են Արարատյան և Փամբակի դաշտերում և սպասում են այդ էներգիային, որ շանթելուն պես պիտի դողացնի և ցնցի հսկայական գործարաններ:

Երկիրը պիտի բարձրանա, հիմնովին պիտի վերափոխվի նրա տեղագրական կերպարանքը, սոցիալական կազմը, բնակչի հոգեբանությունը: Երկիրը պիտի դառնա արդյունաբերական առաջնակարգ երկիր:

Սեան—Զանգին ամենախիզախ պրոբլեմն է:

Ութսուն հազար ձիաուժ՝ Վոլխովստրոյն է⁴:

Հարյուր քսան հազար ձիաուժ՝ Սվերստրոյը:

Ութ հարյուր քսան հազար ձիաուժ է բերելու բարձրաբերձ Սեանից 10 կայծակների կասկադը:

Այսինքն՝ ավելի քան 8 Վոլխովստրոյ, 5 Սվերստրոյ:

Նրա դեմ չի կանգնելու անգամ Դենպրոստրոյը⁵, որ արձակում է 800 հազար ձիաուժ:

Սեան—Ջանգին պիտի արձակի 820 հազար ձիաուժ:

Ուրի՛շ առավելություն:—Սեան—Ջանգի կասկադը չի սառչելու, աշխատելու է տարին տասներկու ամիս անխափան, և ապա դառնալու է ռեզուլյատոր մյուս հիդրոկայանների համար Անդրկով-կասում:

Եվ ա՛յլ առավելություն:—Սեան—Ջանգի կասկադները իրենց ջրով ոռոգելու են Սարգարապատի 100 հազար հեկտար և դռերի 30 հազար հեկտար անջրդի անապատները: Գերեզմանային տարածությունների վրա պիտի շնչի զմրուխտ կանաչը, ծաղկեն բամբակն ու ծխախոտը, պիտի նախշվեն մրգառատ այգիները, բանվորական ավաններ պիտի սփռվեն օձերի ու կարիճների բնավայրերում:

Արտադրություն, գործ, կուլտուրական կենցաղ, ուրախություն:

Քանաքեռդէսի սիստեմը իր սկիզբն առնում է Արզնու ձորից: Այնտեղ նրա ամբարտակն է, ապա թունհիները, ապա ջրանցքը, որը զալիս է իջնում Քանաքեռ գյուղի տակ բարձր ձորափուր: Եվ այստեղից, վեհանիստ բարձունքից ճնշման խողովակների միջով ջրանցքի ջուրը ահռելի ուժով պիտի զարկի ձորամիջի էլեկտրակայանին և առաջ բերի այդ զարմանալի էներգիան:

Անցյալ տարի էր, հուլիսի մի կատաղած օր այցի գնացի այդ գիգանտը:

— Շինմասի պե՞տը: Ա՛յ,—ցույց տվին մի փոքրիկ սենյակ, մի փոքրիկ սեղան: Նայեցի և շտեպս նրան: Սեղանի հետև նստած էր մի մրրոտ կերպարանք, զգեստների վրա, ձեռներին, անգամ

դեմքին մաղուկ մուր փողի: Թուխ դեմքը, խիտ, սև հոնքերը և արծ-
վի քիթը ստվերավորվել էին մի առույգ հոգնածությամբ:

Դուրս է գալիս, որ նա էր շինմասի պետը—ինժեներ Գ. Աղա-
բաբյան:

— Հոգնած եք:

— Այո, մի քիչ... ամբողջ գիշեր, գիտե՞ք, բետոն էին դնում
տուրբինի մասում:

Ու ամոթխած նայում է ու հոգնած ժպտում, կարծես արդարա-
նում է: Աչքերը պսպղում են և տենդոտ փայլում: Անքուն է հղել
ամբողջ գիշեր: Զայնը խզված է:

— Լավ, միթե՞ չեք վստահում ձեր օգնականին, վարպետնե-
րին:

— Վստահ եմ, իհարկե, բայց... գիտե՞ք... շատ պատասխա-
նատու պրոցեդուրա է: Ամեն կուբամետր բետոնը, որ դրվում է՝
պետք է ճիշտ և վերջնականապես դրվի: Սխալ դրի՞ր՝ պրծար, էլ
ուղղել չի կարելի: Պետք է սեփական աչքով տեսնես ամեն ման-
րամասնություն...

Սակայն նեղվում է իր մասին խոսելուց: Խոսքը շուռ է տա-
լիս...

— Շատ բարիխիղճ և պատրասված մարդիկ ունեմ և անձնու-
րաց բանվորներ: Նրանք որ չլինե՞ն...

Ու գլուխը թափ է տալիս.— Հայաստանի խորհրդայնացման
12-րդ տարեդարձն էր, նոյեմբերի 28-ի գիշերը: Պատրաստվում
էինք ռապորտ տալ կուսակցության: Հանկարծ կայանի հիմքում
մի մեծ ճեղքվածք: 36 մետր երկարություն և 4 մետր խորություն:
Լավ ռապորտ կտանք... Իսկ մենք ցերեկը ուրախ պատրաստվում
էինք հանդեսին: Նվաճումներ ունեինք: Եվ ահա ճեղքվածքը, այն
էլ հիմքում... Փշացավ հանդեսն էլ, ռապորտն էլ: Տղերքն իրար
անցան: Կոմերիտականներն ու վարպետները: Բանվորներ կան, որ
այս շինքում են «ծնվել», աչքները բացել են սրա պայքարում:
Ծեղքվածքում ջուր էր հոսում: Պետք էր ջրերը կապել և ճեղքի մեջ
բետոն լցնել:— Ընկերներ՛ր, չենք տա դիրքերը, ճեղքը պիտի լցվի
այս գիշեր և եթե Տղերքը ձեռները քշտեցին ու բանավանից թափ-
վեցին ձորը ու սկսվեց մի զարմանալի կռիվ ճեղքի դեմ: Բրիգադ-

ները պատվո խնդիր դրին,— «վաղը ռապորտ տալ, որ ճեղքվածքը փակված է»։ 500 խորանարդ մետր բետոն ղնաց, և ճեղքվածքը փակվեց։ Ամբողջ գիշերը շքնեցինք, տաղնապալից պայքարեցինք, օրը լուսացավ և հաղթական ռապորտը տվինք։

— Իսկ ո՞վ էր նկատել ճեղքվածքը։

— Ընկ<եր> Տեր-Աստվածատրյանը։

Միրով սկսեց խոսել իրենց ղեկավարի—ինժեներ Յոսիֆ Անդրեևիչ Տեր-Աստվածատրյանի մասին։ Օ՛, նրա աչքից բան չի փախչի, նա ուրիշ բան է։

Սեան—Ձանգի պրոբլեմի տաղանդավոր ղեկավարի հանդեպ այս ամալի ձորերի պայքարողները տածում են մի ճշմարիտ պատկառանք և սեր։

Մենք շրջում ենք շենքի ղանաղան մասերը։ Ընկ<եր> Աղաբաբյանը պատմում է կոմերիտականների շտուրմի մասին։ Կիզիչ ամառն էր, բետոնային շատ պատասխանատու աշխատանքի առաջադրանք կար։ Հայտնի նորմաները չէին բավել, պետք էր շտուրմ։ Ո՞վ պիտի կանգնեք առաջին շարքերում։ Իհարկե կոմերիտականները։ Եվ կոմերիտականները կանգնեցին ու առաջ նետվեցին։ Նրանց հետևեցին այլ հասակավոր հարվածայիններ։ Եվ գործը դողաց մարտիկների ձեռին։ Նրանց շնորհիվ հուլիս ամսին կատարվեց 500 խոր<անարդ> մետր բետոնային աշխատանք, որով ապահովվեցին մոնտաժային աշխատանքները։

Շտուրմը տարավ։ Կոմերիտականները հաղթեցին։

Գարունը խենթ է այս ձորերում։ Մեկ էլ տեսար վերևը, լեռներում ձնաց խմբվեցին մթնատեսիլ ամպերը, հանկարծ որոտացին ու հեղեղաթափ եղան։ Հեղեղված Ձանգուն ուռչում է, փլրփլրում և կատաղի վագրի պես դեղնած թռչում է ձորերն ի վայր։ Այդպես քանի՜ հեղեղներ սպառնացել են ողողել շենքի պատվարած մասերը, ուր բետոնային աշխատանք է դնում։

Եվ ահա կոչը ղլում է վերևը, բանավանում։

— Տղե՛րք, հասեք։

Եվ տղերքը թափվում են ձորը «վագրի» դեմ։ Սկսվում է մոլեգին պայքարը։ Մի կողմ է մնացել հերթ, նորմա,— կոխվր բացառում է ամեն ինչ—և միացած ջանքերով ու խիզախությամբ շենքի բետոնային մասերը ազատվում են հեղեղումից։

Դժվար է աշխատանքը Քանաքեռդէսում: Կիդիչ ամռանը հաշորդում է ցրտագին ձմեռը, և լեռնային սառնամանիքը բռնում է մարդու մորուքից: Երեսուն աստիճան ցրտի մեջ մարդիկ այստեղ քար են տաշում դուրսը: Իսկ տաքարաններում (теплица) բետոն են պատրաստում: Բետոն. ամենաուժեղ և ամենազգայուն «արաբածը» կառուցումներում...

Այստեղ մարդիկ չգիտեն ո՛չ շոգ, ո՛չ ցուրտ, ո՛չ հոգնություն, ո՛չ ձառնձրություն:

Քանաքեռլիներ հյուսում է իր էպոսը: Նա արդեն երգվում է: Դա մի անվերջ շղթա է հերոսամարտի: Եվ շինմասի պետը պատմում է այդ էպոսը:

Կառուցումն ունի իր հիմնական կադրը, որ հիմնադրման օրից հավաքվել է այստեղ, որակավորվել ու զինվորագրվել է Սևան—Ջանգի պրոբլեմին:

Ահա նրանցից մինը, Գևորգ Թաշճյանը, արաբկիրցի դաղթական Ռուբրահայաստանից: Քանաքեռդէսումն է նա կառուցման օրից: Թաքնվում է շարունակ: Դիրքը չես կարող նկատել: Միշտ գլուխը կախ, գործի հետ է: Երբ հկալ հեռու վայրերից՝ անհաստատ գործ է բռնում: Որակ չունենր, ուղի չունենր: Ընկալ Քանաքեռդէս և հանկարծ բացվեց: Իրար հետևից սովորեց և՛ հյուսնություն, և՛ քարտաշություն, և՛ որմնադրություն: Դառավ հարվածային, կրթություն ձեռք բերեց, քաղաքականապես բարձրացավ: Այժմ կուսակցության մեջ է և ոչ միայն հազվագյուտ վարպետ, այլև որակավորում է ուրիշներին:

— Մնացիր Քանաքեռլիներում, Թաշճյան: Մինչև վերջ, հը՞:

— Թե չմնայի մինչև վերջը՝ այս շորս տարին էլ չէի մնա:

Այո, դժվար, ուսանելի շորս տարիներ... Չէ՞ որ այդ շորս տարիների կյանքն էլ իր, Թաշճյանի կառուցումն էր: Կառուցումը նոր հոգեբանություն, նոր մարդու: Նա կառուցելով՝ ինքն էլ կառուցվեց:

Դադար է: Մոտ են գալիս ուրիշ վարպետներ իրենց օգնականներով: Թաշճյանը իր հետևորդներն ունի: Ահա Մարաբյան Գրիգորը և երկու այլ արաբկիրցիներ, որ տարի ու կես է եկել են Քանաքեռդէս:

— Որմնադի՞ր եք:

— Այո՛, սեբեդական:

— Հայրե՞րդ, պապե՞րդ:

— Ավելի հետ գնա, շատ հին: Իսկապես որ «սեբեդական» կառուցողը խորը նայում է աչքերիս, և նրա հայացքի մեջ տեսնում եմ նրա կառուցող նախնիներին: Իմաստուն է այդ հայացքը, կյանքի կառուցողական իմաստով: Եվ այդ գրուպական, որ կանգնած է իմ դեմ՝ պատմությունն է հին ժողովրդի, որ կառուցել է և հրազել է մի այսպիսի ասպագա: Հիմի եկել է այդ ասպագան—կառուցողական տենդով դողացող ասպագան:

Ներս է գալիս շները մի 12 տարեկան տղա: Նա հացը կծելով՝ առաջ է դալիս:

— Ապագա սերունդը—այսպես է կոչում ինժեներ Թումանյանը նրան:

— Սա է՞լ է բանում:

— Բա ի՞նչ... ջուր է բերում, փայտ է բերում-տանում, մեխ է հանում տախտակներից: Սա մեր ասպագա սերունդ՝ Անդրանիկն է, Սեան—Ջանգիի ասպագա հերոսը: Անդրանիկը Գրիգորի տղան է, հայրը վրթում է նրան շինարարության ոգով:

Զէ՞ որ կառուցողական գործը «սեբեդական» է...

— Մինչև յոթը պորտը գնա հետ և սրանից հետո էլ առաջ—մենք կառուցող ենք և կառուցող էլ պիտի գնանք մինչև աշխարհիս վերջը,— կատակում է Գրիգորը և լուրջ է ասում միաժամանակ...

— Ուրիշ արհեստ էլ գիտե՞ք, Գրիգոր. օրինակ՝ բետոնի գործ:

— Բետոն էլ գիտենք, ուրիշ բաներ էլ գիտենք: Արհեստը մեր արհեստն է:

Եվ ուրախ ծիծաղելով գնում են գործը շարունակելու:

Ինժեներ Աղաբաբյանը սխալ է ասում, որ բետոնային գործն է իր համար պատասխանատու միայն և աչքդ չորս պիտի անես: Նա ամեն բանի վրա էլ աչքը տնկում է: Մարդ չկա, որի հետ չխոսի, իր չկա, որ չկանգնի և դիտի: Բնավորություն է: Նա շրջում է շների բոլոր մասերը, անհանգիստ է, նման մոլի մարդու, որ չի հագնում իր մոլուցքի առարկայից:

Ահա որմնագիրները մի մեծ քար են բարձրացնում պատի վրա: Վտանգավոր գործ է: Սխալ շարժում և քարը կընկնի մեկի վրա: Վրա է վազում Աղաբաբյանը և անձամբ ուժ է տալիս քարի տակից: Քարը տեղը դրին—այժմ նա հանգիստ է:

— Ընկե՛ր Աղաբաբյան, ինչպե՞ս է անց կենում ձեր ժամանակը:

— Ո՞վ է նկատում, թե ինչպե՞ս: Ժամանակ չկա:

Եվ հիրավի ժամանակ չկա:

Ճակատամարտ է դիշեր ցերեկ, ամեն օ՛ր, ամեն շաբաթ: Հետո ամիսներ, տարիներ: Պայքարը տաքացրել է մարդկանց, ոգևորել է, մոռացրել է ամեն ինչ:

Ամբողջ բանվորական կոլեկտիվը հետզհետե զտվել, կազմակերպվել և զինվորագրվել է Քանաքեռգէսում: Սեզոնային բանվորները—«տարափոխիկ թռչունները»— գնում դալիս են կանոնավոր կերպով: Բայց հիմնական խնդիրը—բոլորը հարվածային, մնացել են և պիտի մնան կառուցման մեջ մինչև Սևան—Ջանգի տասը կասկադի ավարտումը:

Ո՞վ է ստեղծել այդ կոլեկտիվը: Այդ կոլեկտիվը՝ ինքը իրան: Էլեկտրակայանի կառուցման գործը մշակել է իր տրագիգիաները: Դրանք խիստ են և ասպետական: Եվ հավաքվածներն էլ ասպետական զծիր ունեն: Քանաքեռչիներ իր մեջ է կենտրոնացրել երկրի լավագույն ուժերին: Ուժերին, որ դալիս են մասսաների լնդերբից և մշակվում, աճում են այստեղ:

Քանաքեռգէսը մի դպրոց է, որ լուսավորվում և բարձրանում են մասսաների հոգեկան կարողությունները, աշխատանքի և տեխնիկայի տաղանդները:

Մտնում ենք տուրբինների մասը: Ինժեներ Թումանյանը տանում է ինձ ցույց տալու... ո՛չ տուրբինները, այլ Նշան Մարգարյանին: Նա ժպտում է ինքնագոհ և հպարտ: Երևում է, որ Նշանը աշատեղի դանձիրից մեկն է: Ես նրա մասին հաճախ եմ լսել, բայց չեմ տեսել: Իջնում ենք նկուղները: Ահա մի բոլորակ տախտակամած (ополубка), որի տակ բետոնի մեջ պիտի թաղվի տուրբինը:

— Ամենապատասխանատու գործը,— բացատրում է Թումանյանը,— պետք է տախտակներն աչնպես ճարտարորեն կլորածև ամրացնել, որ ոչ մի սանտիմետր ծռություն չլինի: Դա Նշանը միայն կարող է անել:

Նշանը ունի իրենից որակավոր և հավասար ընկերներ: Հիմի նա ամենից ավելի է որակավորվել և իր ձեռի տակն են աշխատում իրենից քարձրներն անգամ: Գծագրությունները (чертеж) լրիվ հասկանում է, մանավանդ տուրբինային գծագրությունները: Հյուսնիք բրիգադիրն է: Բայց ո՞ր է նա: Մտել է հո՞րը: Ոչ: Բարձրացել է կտուրը: Տախտակամած է շինում: Մի բոսի պետք է եկել այնտեղ, կանչել են...

Մեծ էնտուզիազմ կա այս ձորում, և էլեկտրակայանի շենքը շրջապատված է նրանով խանդավառված բանվորներով, որ վառվում են օր առաջ ավարտել այն, բայց...

— Ցեմենտ չեն տալիս: Դա խանդարում է: Ուշացնում է:

Եվ ամբողջ կոլեկտիվը թե՛ վերևը՝ բանավանում, թե՛ ներքևը՝ կայանում միաբերան հառաչում են ցեմենտի համար: Ցեմենտի սով է:

Կամաց-կամաց հեռանում են շենքից: Ճանապարհը զիզվադ բարձրանում է վեր: Հեռ են նայում: Այստեղից տեսարանը ավելի գրավիչ է:

Գետնի խոնավ ընդերքից դուրս է գալիս գիզանտը—կայանը: Դանդաղ, ուժեղ, խրոխտ բարձրանում է՝ ձորի անդունդից: Նայում է ծանր և այդ հայացքը մնում է աչքերիդ մեջ: Նա հիպնոսում է: Նա կծկում է իր ահուկի բուռնցքները, պրկվում է, լարվում: Դառնում է ուժերի մի մարտկոց, դրստնոտ, դինամիտ՝ լուռ ու խիստ կենտրոնացած: Նրա մեջ խտանում են մարդկային միտքը, կամքը և բնության խողական ուժերը: Զորագլխից երկու հսկա բռանիր—ճնշման խողովակները— (напорные трубопроводы) շեշտակի (стремительно) թափով իջնում են շենքի տակը: Նրանց միջով Սեանից կղա ջուրը և ուժգին թափով կղարկի տուրբինների, որից կդողան ու կմրրկեն Արարատյան դաշտի գործարանների մեքենաները:

Բայց դեռ լարման շրջանն է:

Գեռ կուտակվում է այդ զարհուրելի ուժը: Լուռ է շուրջը: Գետն է միայն—Ջանգուն—որ մոլտում է իր ուրարտական անհասկանալի հրդը, որին պատասխանում են խորհրդային խճաջարդ մեքենաները (камнедробилки) և էլեկտրական մոտորները:

Արևը հալվում է ձորի լանջին, և այդ կիզիչ հալոցի մեջ ահա

մի տարօրինակ բրիգադ, որ ուժեղացման ենթակայանում ինչ-որ խորհրդավոր գործի վրա է:

էլեկտրական հոսանքով հալում, կպցնում են իրար խողովակները: Электросварка. Դա նոր նվաճում է Միուլթյան մեջ: Բրիգադը Մոսկվայից է, мостяжарт գործարանի մոնտաժային բրիգադը: Այդ սեպագած «պոլինեզիները» հալում, կպցնում են խողովակները՝ իրենք ևս արևի տակ հալվելով:

Ընկ<եր> Բելաուսովը առանձին ժպիտով ու շեշտով.

— Սա նոր նվաճում է, մեծ և նշանակալից: 22 ատոմսֆեր ճնշում պետք է բռնեն այս կարերը: Հոռնվարի սկզբին կվերջացնենք և փորձի կենթարկենք:

Сварочные машина-ները հալում կպցնում են խողովակները: Ահա մի բանվոր глухарь-ի պես մտել է խողովակը և սաստիկ շոգի մեջ աշխատում է: Մեքենաները մեղմ մոլտում են: Իսկ շրջակայում լսվում է ահուկի ձորը:

Արևը հալում է և ամեն ինչ այրում իր հալոցի մեջ:

Ճնշման կամերան (напорная камера): Այստեղից ձորը հորանջում է հսկայական իր երախով: Այստեղից են ճնշման խողովակները (напорные трубопроводы) ջուրը զարկելու ներքև՝ 62,000 ձիաուժի թափով:

Ահա և сборный канал-ը: Հողափորներն ու որմնադիրները կռվում են գետնի հետ—քանդում են և շարում պատերը: Անցնում եմ կողքից, մեկը ձայն է տալիս ինձ: Բաբկենն է: Նրան վաղուց եմ ճանաչում: Տիպիկ Քանաքեռզեսի բանվոր: Լեռնային գյուղերից է: Եկել է իբրև հողափոր և արդեն որմնադիր է, փակաճագործ, ռացիոնալիզատոր: Գերհարվածային է Բաբկենը:

Անցյալ տարի 33 մարդով մի ամսում շարեցինք 559 խորանարդ մետր պատ, իսկ այս ամիսը 18 հոգով՝ 700 խորանարդ մետր:

— Անցյալ տարի Թո՛ւլ էին աշխատում:

— Ոչ, Պատճառը անբավարար մատերիալն էր: Բայց այս տարի ռացիոնալիզացիա մտցրինք, մեխանիզմները գործի դրինք և 4 մարդու գործը 1 մարդու հանձնեցինք:— Պլա՞նը: Այս ամիս տրված էր 450 խ<որանարդ> մետր պատ՝ մենք վերցրինք 500

խ<որանարդ> մետր և կատարեցինք 700 խ<որանարդ> մետր: Բացի կողմնակի աշխատանքները:

Բաբկենը կանի... Նա և իրան է որակավորում, բարձրացնում և՛ իր բրիգադին: Նա մեծ հեղինակություն ունի ոչ միայն իր բրիգադում, այլև ամբողջ կոլեկտիվում:

— Բացի երեքից, բոլորն էլ հարվածային են: Լիկկայան են դնում, ֆիզկուլտով են պարասում: Բաբկենը ինքն է առաջարկում ռացիոնալիզացիոն միջոցները: Օրինակ՝ растворомешалка-ն ինքն է դրել և հիմա շաղախը մեխանիզացիայի է ենթարկվել՝ շնորհիվ Բաբկենի:

— Նա ազատված բրիգադիր է, իր գործը չի այդ բաները, — ասում է Աղաբաբյանը, — բայց նա անում է: Նա ինքը վարպետներից ցուցմունք է տալիս: Դե, ռացիոնալիզացիա է — չի երևում, չի գոռում. բայց աշխատանքը գոռում է: Բաբկենը ոչ մի բոսի չի կանգնեցնում վարպետին: Ինքը արդեն պատրաստում է նոր հիմքը՝ մինչև հին պատը վերջանում է: Նրա առավելությունն այն է, որ ամեն բան ինքը ցույց է տալիս և կատարում է: Բաբկենը բարձր գիտակցություն ունի: Նա հերոս է, — ոգևորվում է Աղաբաբյանը:

Մենք նստում ենք ձորագլխին: Երկիրը հառաչում է դժոխային արևից: Զրուցում ենք: Մեր զրույցը միշտ բանվորներն են՝ կարծես Քանաքեռգէսը մի ձեռնարկ է, ուր բանվոր են կառուցում:

Շատ բաներ է պատմում էնտուզիաստը և այդ բաները դրվադներ են նոր էպոսի: Նա պատմում է, թե ինչպես հավաքվեց ու կառուցվեց Քանաքեռգէսի բանվորական կոլեկտիվը: Մարդկային այդ զանգվածը, որ եկել է լիոնային գյուղերից, դաղթականների ավաններից՝ եկել է անորակ, անգաղափար, անկազմակերպ: Նվազատեղ վայրի ժայռերի մեջ, ձմռան սառնամանիքներից և ամառվա դժոխքում որակավորվել է, կազմակերպվել և դառել է հիմնական կադրը, որ պիտի դնա այս ձորն ի վեր՝ դեպի Սևան, դեպի տասը գէսերը:

Աղաբաբյանը պարծենում է ոչ շենքի կառուցումով, այլ իր մարդկանցով, որոնք հերոսներ են այժմ:

Այստեղ 3—4 եղբայրներ կան, հայր ու որդիներ, ընտանիք-

ներ, որ ահա 3—4 տարի է մշտապես կցված են և վարպետանում են, որակավորվում: Հետո վարպետացողները որակավորում են ուրիշներին: Այստեղ կառուցվում է մարդկային մի հերոսական-Քանաքեռգէս:

— Չնայած բանուծի պռավալի՝ բայց ֆինանսական պլանները լրիվ վերցրինք և կատարում ենք—սա է բանվորների հերոսութունը: Ես հրամաններ չեմ տալիս արտաժամյաների—իրանք են առաջ նետվում: «Ինչպես որ կասես՝ այնպես էլ կանենք»—սա է սրանց խոսքը ամեն րոպե:

— Քանի՞ բանվոր է ամբողջ շենքում:

— 550. Բայց մենք զործը կկատարենք 1500-ի չափ:

— Կալ, ե՞րբ կավարտվի կառուցումը:

Աղաբաբյանը նայում է աչքերիս մեջ և սուր ժպտում.

— «Եթե» չեմ սիրում, որ ասեմ եթե մատերիալները ժամանակին տան, բայց միևնույն է—ասված է շենքը պիտի ավարտվի 35 թվի 1—2-րդ կվարտալին՝ կավարտվի 35 թվի 1—2-րդ կվարտալին:

— Կարո՞ղ եք:

— Հոգիներս էլ դուրս գա պիտի կարողանանք,— ժպտում է էնտուզիաստը:

Բայց ես հասկանում եմ: Քանաքեռգէսը շատ էլ երես տված միավոր չէ:

Քանաքեռգէսը շատ է զուրկ: Մատերիալներն ուղարկվում են մեծ դժվարություններով և ուշացումներով: Ցեմենտը նրա ամենանեղ տեղն է, երկաթեղենը նույնպես. Չասենք անտառանյութը և ավազը: Բանվորական կենցաղը ևս փայլուն չէ:

— Հայտնեցիք ընկ<եր> Մաքսիմ Գորկուն, որ ցեմենտը ժամանակին տան,— ասում էին բանվորները ինձ:

— Շատ գեղեցիկ, կհայտնեմ,— խոստանում եմ ես՝ չիմանալով, թե որտեղի՞ց պիտի ընկ<եր> Գորկին տա այդ ցեմենտը:

Բայց սա բնական է: Քանաքեռգէսում ամենքին դիմում են և ամենքից սպասում.— օգնել իրենց հերոսության մեջ:

Որովհետև Քանաքեռգէսը ամենից ավելի իր մարտիկների սիրեցյալ մայրն է, որին պաշտպան են կանգնել նրանք՝ իրենց կյանքը վրան դրած:

Կ Ա Ր Մ Ի Ր Բ Ա Ն Ա Կ Ա Յ Ի Ն Ն Ե Ր Ը

1. Ը Ն Մ Ա

Չեմ հիշում կայարանո՞ւմն էր, թե բանկոտալի խանութում:
Կանգնած էինք հերթի:

Ներեցե՞ք, սխալվում եմ: Հերթի մեջ էինք, բայց չէինք կանգ-
նած: Իրար բռնում, դես-դենն էինք ընկնում, առաջ քշում, հետ
մղվում:

Իսկական սվինամարտ:

Իսկ թշնամին, գործակատարը հանգիստ կանգնած էր իր
դիրքերում: Մեր գրոհը, ահագին բաղմուխյան գրոհը նրան չէր
վրդովում:

Նայեցի բաղմուխյանը: Ո՞վ ասես չկար: Կին, երեխա, ծեր,
երիտասարդ, գյուղացի, քաղաքացի: Բռնում են:

Դարձա հետ, ինձ անմիջապես կպած մի երիտասարդի.

— Ինչի՞ ես բռնում:

— Բա ի՞նչ անեմ:

— Ո՞նց թե: Բռնելո՞ւ համար ես աշխարհք եկել: Էլ ուրիշ
գործ չունե՞ս:

— Բանի՛դ նայիր:

Ասաց ու բռնեց ավելի կոպիտ:

— Լսի՛ր,— ասի,— դու Կարմիր բանակում եղե՞լ ես:

— Ոչ,— ասաց դժգոհ ձայնով:

— Դե որ չես եղել,— ասի,— բռնիր, ինչքան ուզում ես:

Խառնվեցինք իրար: Քիչ-քիչ առաջ էինք դնում: Մի քիչ հետո
այնքան մոտեցանք գործակատարին, որ ապրանքն երևաց:

Այստեղ արդեն ոչ թե բոթում էին իրար, այլ փրթում, թռցնում:
Կրկին հետ նայեցի: Մի երիտասարդ էլի: Կազմվածքի, դիրքի
շարժումների մեջ մի ինչ-որ կանոնավոր բան կար: Բոթում էր,
բայց ինձ թվաց, թե ինքը չէր, այլ ինքն էլ ալիքի պես ինձ էր դիպ-
չում: Գուցե և ինքն էր բոթում:

— Ընկեր ջան, ինչի՞ հա բոթում:

— Շտապում եմ, ի՞նչ անեմ:

— Ես էլ եմ շտապում:

— Բայց ես ավելի եմ շտապում, պիտի գնամ գյուղ: Ճամփա
տվեք:

— Ոչ, չեմ կարող:

Մի քիչ հետո կրկին նայեցի նրան:

Դիմքին ինչ-որ կանոնավոր բան ինձ գրավեց:

Բայց ի՞նչ կանոնավոր բան: Գիտակցություն, հանդարտու-
թյուն, կա՞րգ, դիսցիպլինա՞:

Այո, կարծես այդպես մի բան: Հետո շորերը: Գյուղացու շո-
րեր էին: Զէին սաղում նրան: Նա ավելի կուտուրական ֆիզուրա
ունեիր, քան իր արխալուղը և տրեխը:

— Դուք Կարմիր բանակում եղե՞լ եք, — հարցրի հանկարծ:
Նա մեղմ ժպտաց.

— Այո: Անցյալ տարի եմ ղորացրված:

Հետ քաշվեցի և ճամփա բաց արի.

— Համեցեք առաջ:

— Ինչո՞ւ:

— Այնպե՞ս: Ի պատիվ նախկին կարմիրբանակայինի:

Նա մի քիչ էլ հետ քաշվեց, որ ինձ չբոթի և ասաց.

— Ո՛չ, ընկեր, դուք ընկեք առաջ:

— Ախր դուք շտապում եք գյուղ:

— Գյուղը տեղից չի փախչի, ոչ էլ ասլրանքը: Ինչ որ դուք ինձ
ընծա տվիք դա ամեն բանից բարձր է:

— Նաև ձերը բարձր է, ընկե՛ր:

Զգիտեմ մեզնից որի՞ ընծան ավելի մեծ էր:

Բայց մենք իրար նվիրեցինք ամենամեծ ընծան:

Մի սալ էր կանգնած ամայի փողոցում: Չորս ակները խրվել էին ձյան մեջ և մի զույգ եզներ չէին կարողանում, ըստ երևույթին, քաշել ցորենի տոպրակներով բռնած սալը:

Եզներն առողջ էին և ուժեղ: Սալապանը կարող էր զոռել, ծեծել: Եվ իրոք, եթե ծեծիր, նրանք սալը կհանին ձյան միջից: Երևի հանգստացնում էր եզներին: Հետո էլ թվաց, թե ինքն էր հանգստանում կամ ծխել էր ուզում:

Թերևս և ծուլանում էր...

Նայեցի իրան: Հազել էր նոր բրեզենտի վերարկու, բարձրավիզ կոշիկներ: Ինքն ամրապինդ, առողջ և հանգիստ:

Մի քիչ հետո նկատեցի, որ սպասում է մեկին:

Եվ իրոք փողոցի ծայրին երևաց մի երիտասարդ, որ եղան հետ վազում էր:

Բայց վազում էր ուրիշ տեսակ: Մի ձեռք դրել էր եղան մեջքին և ինքը նրա կողքից վազում էր միաքայլ և տակտով: Եվ ուրախ-ուրախ բարձր հաշվում էր:

— Մեկ-երկու, մեկ-երկու, մեկ-երկու, մեկ-երկու:

Եզն էլ վազում էր, — Մեկ-երկու, մեկ-երկու, մեկ-երկու, մեկ-երկու:

Եվ կարգին: Այնքան կարգին, որ երիտասարդը հաշվում էր.

— Մեկ-երկու, մեկ-երկու, մեկ-երկու, ձա՛խ, ձա՛խ, ձա՛խ:

Եզն էլ կանոնավոր՝ «ձախ», «ձախ»...

Այսպես մեկ-երկու, մեկ-երկու, հետո՝

— Կա՛նգ առ:

Ու թեք բռնեց եղան աչքերին:

Եզը կանգնեց:

— Հետ դա՛րձ:

Շուռ տվեց եզանը:

Սպասող սալապանը հանդարտ առաջ եկավ, բռնեց եղան գլխից և լծեց:

Անցա: Մի քիչ հետո սալը շարժվեց և շարժվեց առանց եզներին ծեծելու, առանց սալապանների բղավոցների:

Կարիք չկար հարցնելու — Երկուսն էլ նախկին կարմիրբանակայիններ էին:

Կարմիրբանակայինը ճանաչվում է զորացրված ժամանակ:

Դա միայն նրա կազմվածքի շիտակ պծերը չեն:

Նրա աչքերում նկատում ես և՛ վճռականություն, և՛ ղգոնություն, և՛ գիտակցություն:

Կարմիրբանակայինը բանակից հետո մտնում է միլիցիա, կոլխոզ, զործարան, հիմնարկ և բերում է կարգադրահություն, կուլտուրա:

Նա հեղաշրջում է մեր կուլտուրան: Նա ինքը մի կուլտուրական հեղափոխություն է բանակը թողնելուց հետո ևս կյանքում:

Բ Ա Դ Ա Լ Ի Ս Ի Ր Տ Ը

Գերագույն խորհրդի ընտրությունների Կանոնադրությունը¹։

Շուտ հասավ այս նոր դեկտեմբեր 70 տարեկան Բաղալին։

Բաղալը հիվանդ էր, նրան բերել էին Երևան՝ հիվանդանոց, ուր մնաց հրկու շաբաթ։ Ապաքինվեց թե չէ՝ խելքը-միտքն իրենց գյուղն էր։ Շտապում էր, ուզում էր հասնել տուն, մի շաբաթ մնալ և ապա բարձրանալ Արագածի յայլադը։ Բաղալին լավ խնամեցին հիվանդանոցում, ապաքինեցին նրան, և ահա օրերը մոտեցան, Բաղալը պատրաստվեց։

Մի օր էլ, երբ նրան տեսության հեղափոխություն, Բաղալը ցանկություն հայտնեց, որ իր մոտ կանչի իրենց գյուղացի ուսանող Պետիկին։

— Բան պիտի հարցնեմ։

Մյուս օրը, — դա Բաղալի հեռանալու նախընթաց օրն էր — եկավ Պետիկին ամառային հագուստով և նստեց Բաղալի կողքին, հիվանդանոցի պարտեզում, նստարանին։

— Է, Բաղա՛լ քեռի, հո լավացա՛ր։

— Լավացա՛, Պետիկ ջան, վաղը ճամփորդ եմ։

— Ուժդ տեղն եկա՞վ։

— Հա, տեղն եկավ։ Գնամ Արագած՝ ավելի լավ կլինեմ։ Գործըս հաջող զնաց, լավ կլինի։

Պետիկն սպասում էր, որ քեռի Բաղալը պատմի իր սրտի ցանկությունը։ Այդպես էր հաղորդել Ավոն, թե Բաղալը պիտի պատմի իր սրտի ցանկությունը։

— Պետիկ ջան, — սկսեց Բաղալը, — քեզ կանչեցի, որ ինձ մի բան հասկացնես։

— Ասա, Բաղալ քեռի:

— Ասեմ, Պետիկ ջան: Դու ինձ մի հասկացրու, թե էս ի՞նչ էն ուզում անեն:

— Ո՞րտեղ, հիվանդանոցո՞ւմ:

— Չէ, ի՞նչ հիվանդանոցում,— երկրում: էս ի՞նչ նոր օրենք է մտնում երկիրը:

— Սահմանադրությո՞ւնը²,— ժպտաց Պետիկը:

— Էդ բառը չհասկացա, բայց էն, որ ամեն բանից վեր է ու ամենքիս օրենքը:

— Էդ վաղուցվա բան է, Բաղալ քեռի: Սահմանադրությունն է: Բաղալը հարցականորեն մտիկ տվեց Պետիկին: Իր իմացածը նոր օրերի բան էր:

— Ասածս վերջին ժամանակների բան է:

Պետիկը ժպտաց և մեղմ նայեց Բաղալի աչքերի մեջ:

— Դա Գերագույն Խորհրդի ընտրությունների Կանոնադրությունն է, Բաղալ քեռի—էդ քեզ ո՞վ ասաց:

— Հիվանդանոցում իմացա: Շատ են խոսում, Պետիկ ջան, լավ չեմ հասկանում: Հասկացրու, մի լավ իմանամ՝ ինչ բան է, հետո գնամ գյուղ:

Ահա թե ինչ էր ուզում տանել քաղաքից Բաղալը:

Պետիկը պատմեց:

Պատմեց, բայց նախ այնքան հեշտ չեղավ այդ պատմելը,— տախտակած եղավ գրպանից հանելու թերթը և կարդալու սրտը տողեր: ...եվ ապա, սա էր կարեւորը—գոկումենտը խորացավ լցվեց այնպիսի նոր իմաստներով ու մտքերով, որ առաջ չէր տեսել, չէր մտածել ինքը՝ Պետիկը: Ի՞նչ էր պատճառը: Արդյոք դա բացատրողի դերն էր, որ ստիպում է մարդուն ավելի լարվել, ավելի լավ հասկանալ՝ հասկացնելու համար, թե՞ ուրիշ բան:

Այո, ուրիշ բան: Դա Բաղալն էր, որ խորասույզ լարված, աչքերը լայն բացած նայում էր գետնին և մտածում: Պետիկը տեղ-տեղ կարդում էր և կարդացածը բացատրում: Բաղալը Պետիկի ասածի միտքը ձեռաց վերածում էր պարզ արտահայտության:

— Ծերերն էլ կարող են ընտրել, էդպես չի՞,— հարցրեց Բաղալը:

— Էդպե՛ս է, Բաղա՛լ քեռի:

— Ո՛ւմ ուզենամ կընտրե՞մ:

— Ո՛ւմ ուզենաս:

— Ես է՛լ կարող եմ ընտրվել:

— Կարող ես, Բաղալ քեռի:

Բաղալի մտքերը հրահրվեցին: Մտածեց, մտածեց, արդյոք չկա՞ մի պակաս բան նոր օրենքի մեջ:

— Լավ, եթե ես գյուղում լինեմ ու չկարողանամ քաղաք գամ,—հարց դրեց Բաղալը:

— Գյուղում կընտրես, քաղաք պալու պետք չունես,— բացատրեց Պետիկը:

Բաղալը հարցեր էր տալիս աշակերտ և շարունակ պրպտում էր, ստուգում, թե արդյո՞ք ապահովված է Կանոնադրության այս ու այն կետը: Նա այնպես էր շահագրգռված, որ կարծես մի ամբողջ երկիր պիտի ընտրի ինքը, և իր վրա է ծանրացած այդ ամբողջ աշխատանքը:

Հեռզհետև զվարճանում էր Պետիկը Բաղալի այս մանրադին հարց ու փորձից, սպասելով, որ տեսնի, թե ինչով կվերջանա բանը: Ու սկսեց ավելի ծավալել.—

— «...ՅՍՀՄ բոլոր քաղաքացիները, որոնք դարձել են 18 տարեկան, անկախ ռասայական ու ազգային պատկանելությունից, դավանանքից, կրթական ցենզից, նստակեցությունից, սոցիալական ծագումից, գույքային դրությունից...»:

— Հա՛, հա՛, հա՛,— գլխով էր անում Բաղալը և խորասուզվում մտքերի մեջ:

— «...Յուրաքանչյուր ստանիցայում, գյուղում, դշաղում...»:

— «...Ոչ պակաս քան 50... ընտրողներով...»:

— «...Յուրաքանչյուր ընտրող քվեարկում է անձամբ... փակ ծրարով, զցկում քվեատուփի մեջ...»³:

Այսպես երկար բացատրեց Պետիկը, և Բաղալը գլուխը կախ՝ ընկավ մտքերի ծովը:

Ըստ երևույթին նա հուզված էր: Էլ չէր լսում: Նրան մտքեքն ուրիշ տեղ էին: Անցյալում...

Արագածն էր նրա աշխարհը: Բայց ի՞նչ աշխարհ: Ձմեռը դա-
լիս էր ու Բաղալին բշտում անշուք, ցուրտ գոմերը, տալրուստը պա-
կասում էր, ձմեռն երկարում... Ձմեռն անցնում էր, սկսվում քոչը
դեպի Արագած: Ինչ աչքը բաց էր արել Բաղալը՝ իրեն տեսել էր
կուլակի բատրակ. աշնպես, կարծես մարդիկ խկապես ծնվում են
կուլակ ու բատրակ, և դա անդարձ է, անփոփոխակի, ինչպես հա-
սակի բարձրությունը, մազերի դռչնը, կամ Արագածը, որ կա ու
մնում է միևնույն ձևով: Մեծի, հաշտյանքի, դրկանքի մեջ մեծա-
ցավ Բաղալը՝ ինչպես քարի տակի խոտ՝ ծոսումուռ, մի կերպ,
ճարահատ դուրկ... Քանի՛-քանի՛ անգամ են Բաղալին ծեծել
մինչև ուշաթափություն՝ դայլերի համաշարակած մի ոշխարի համար:

Նստում էր Բաղալն Արագածի լանջերին և ժամերով նայում
ներքև՝ դաշտավայրերին, բլուրներին, երկնքին: Ամեն բան ան-
շարժ էր նրա աչքում: Կար կուլակը, նրա սաշտուպան տերտերը,
սրանց սաշտուպան սրիստառը, թաղավորը... Բայց, զգում էր, որ
այդ բոլորը մի օր փոխվելու է:

Նվ՛ մի օր փուլ եկավ երկինքը, թագավորն ընկավ՝ գետին, ոչըն-
չացավ, նրա տակին էլ պրիստավը, կուլակը, տերտերը: Նկան քա-
ղաքից նոր մարդիկ և Բաղալինց գլուխի չքավորներին հավաքեցին՝
հիմնեցին նոր աշխարհ: Բաղալն այն օրից տեսավ, որ աշխարհը
փոխվեց, շարժվեց, և սկսվեց նոր տնտեսություն, բերին տրակ-
տոր, բաց արին դպրոց... Աշխարհն սկսեց պտավել, կանգնած
անիվը շուռ եկավ: Երկնքում երեացին պողպատի արծիվներ:

Նվ՛ հովիվն սկսեց խոսել... խոսել չլաված խոսքեր, սկսեց
դործել, խառնվել աշխարհքի ամեն տեսակ գործերին:

Այո, Բաղալն էլ չի լսում Պետրկին—իր մտքերի հետ էր:

— Այսպես, Բաղալ քեռի, էք է ընտրություն: Կանոնադրու-
թյունը— Բաղալը զարթնեց իր մտքերից, նայեց Պետրկին.

— Այ բալա՛մ,— ասաց նա, լցված և խանդակաթ ձայնով,—
բալա ջան, էդպիս մի՛ ասի: Ասա՛ առե՛լ է թե՛ ամեն: ազդ, ամեն
լեզու, դիր իմացողը չիմացողը— ամենքը, ամենքը. ամենքն իրա-
վունքի տեր են, հավասար են: Ասա՛ էլ մեկ մաքրե՛լկա, որ ձայնա
խեղդի, ճամփիս քար գցի, իրավունքս խլի: Կրնտդեմ ամենից

ասղնիւ մարդուն, ամենից պետրականին, չեմ բնորի գողին, թամբալին:

Ասա՝ ասել է թե՛ ես էլ մարդ եմ, ես էլ կամ, երեսո՞ւմ եմ գետնի երեսին: Այնքան տարի ապրել եմ էն անիծած հին աշխարհում, ինքս անուած եմ Վել ու չեմ իմացել, որ հոգիս կենդանի է:

Այ, քսան տարի առաջ եկա՛վ էս ազատությունը, ձեռք դրեց հոգուս վրա, տաքացրեց ու հիմի թե է տալիս: Լավ էր կյանքներս, հիմիկուց դենն ավելի լավ կլինի, բայա ջան, աշխարհի դռներին դրած բոլոր փողսերները ջարդվեցին:

Բաղալը լուեց, բայց նրա հուզմունքը չէր հանդարտվել:

Պետիկը ծալում էր լրացիրը, ուզում էր գրպանը դնել:

— Բեր էդ օրները դնեմ ծոցս, — խնդրեց Բաղալը. — շատ մուրադով եմ, որ ինքս իմ աչքով կարդամ, ամա չորանա՞ էն անիծված հին աշխարհի մօր մեջքը, որ իմ մեջքն էդ բանում կտարեց: Բե՛ր, թե՛ր, կդնեմ ծոցս, ու սիրտս կկարգա:

Պետիկը ամկեց լրացիրը: Բաղալը ջերմ ձեռներով ծալեց լրագիրը, դրեց ծոցը, սրտի կողմը:

— Է՛, շա՛տ շնորհակալ եմ, Պետիկ ջան, շնո՞րհքդ ավելանա, մե՛ծ մարդ դառնաս, — օրհնեց ծերունի Բաղալը՝ ձեռքը դրեց երիտասարդի ուսին:

Պետիկն ինքն էլ զգացվեց: Չէր սպասում այսպիսի դեպքի: Նա վէ՛լ ավելի համկացավ Կանոնադրության բուն իմաստը, որ սա լքսում է ժողովրդական զանգվածների, աշխատավոր մարդու հոգու խորքերից: Կարծես Բաղալը վաղուց էր ծանոթ այդ նվիրաբաշխ դոկումենտին...

Շ Ի Ն Մ Ր Ա Ր Ն Ե Ր Ը

Դա մի քառահարկ սովորական շինք է, որ այս ամառ բարձրացավ մեր տան դիմաց: Մեր բակը նեղացրին, վերցրին նրա կեսը: այդ նոր շենքի համար: Եկան ինժեները, տեխնիկը, տասնասրկաները, նրանց հետ վարպետները, քանվորները, չափեցին, փորեցին հիմքերը, և սկսվեց կառուցումը:

Ուրիշ արամադրություն է կապված նորակառույցի հետ: Հաճելի է նայել նրան, հաճելի է տեսնել նրա ծնունդը: Նա կարծես գետնի տակից գլուխը հանում է վեր, լցվում-աճում է որևէ հին տան բակում, ճեղքում կավի սաբիսպները, ճաքեցնում նրանց ինչպես թռչունի ճուղը ձվի կճեպը, և դուրս գալիս: Մաքրում, հեռացնում են կճեպները և մեջտեղ կանգնում է նորածին թռչունը-տունը: Դեղեցիկ, մաքուր, նախշուն:

Երիտասարդի է նման նորակառույցը—հուսալի և կենսալի: Նրա հետ նոր կյանք է ջերմանում: Նայում ևս վրան, և նա վանում է անցյալի տխուր մտքերը: Նա ինքը նայում է ասլագալին՝ քեզ էլ քաշում է դեպի այդ ասլագան: Նա սպասում է, դու էլ սպասում ես:

Եվ համակվում ևս նոր կյանքով:

Առաջին օրվանից նորակառույցի շուրջը ցանկապատվեց: Գրասենյակ, ճաշարան, հյուրանոց, առուներ, անցքեր, ուղիներ: Զևոաց, ռացիոնալ, ամեն բան հաստատվեց, դառավ կենցաղ:

Եվ բակում այդ նոր կենցաղը մտցրեց իր սովորությունները, նոր կարգ ու կանոնը:

Դեռ նոր էր արշալույսը շառագունում, որ թաղի լուսթյունն

ալիսում էր թրթռալ։ Ահա մեկ-մեկ հնչում են, լցվում քարտաշների
մուրճերի տիկ-տակը։ Նրանց մետաղային զնոցները կլանում են
լիրար, ուստոստում առավուտվա ջիւնջ օդի մեջ։ Մի փոքր հետո պայ-
լթում է մի խառնակոչ աղմուկ։ Նրիտասարդներ են։ Նրանք ոչ թե
դալիս, այլ հարձակվում են հարայ-հրոցով, ուռաներով։ Թվում է
թե դիշերս դարան էին դրել քաղաքում և վճռելով լուսաբացին
լերդն առնել՝ ահա դրոհ տվին և առնում են։ Բոթրոթում են իրար,
լիրար մեջքի բռնցքահարում, վայր դրում, ծիծաղելով պայթեցնում
այտերը։ Դա աշխատանք չէ, այլ խաղ։ Ուրախությունից ծղրտում
ան։ Ո՛չ ամառվա վիաշկանդի շողը, ո՛չ կծու արևը, ո՛չ քար ու
սերամի ծանրությունը չեն ազդում։ Նրանք մոլուցքի մեջ են, կըր-
քոտած։ Ալքերում ինչ-որ տեսիլներ են խլրտում։ Շտապում են, —
մի հապճեպ է՝ կարծես աշխարհը մնացել է անկառույց, ու իրենք
ալիսի կառույցն և հասցենն մի ժամ հետո։ Ստեղծագործական
տիթմ կա նրանց այդ խառնադոչ և մոլի աշխատանքի մեջ։

Հետո ուրիշ ութիմ, ուրիշ հարձակում, խաղի ուրիշ ընթացք,
թանր քարաբնկույրներ են գլխում, բարձրացնում, գերաններ են
հաստատում լաստակի համար։ Իսկ վերելակը, քարջարդ և շաղա-
վաղ մեքենաները ճլվստում են, գզրգռում, դսիում գետինը։

Պատաշար վարպետն է միայն, որ լրջախոհ կուցած պատի
մըր՝ վերդիր է անում կոփած քարը, շափում ու նստեցնում շաղա-
վաի մեջ։ Հաստատվեց քարը—վարպետը իմաստորեն նայում է
նրանց՝ կողքից՝ և սրբապորժում։

—Նղավ, թող մնա համխոյան։

Ու ինքն էլ, որ առաջ հիմքումն էր, գետնի տակին՝ ահա կա-
մաց-կամաց վեր է հիշում օդի մեջ, պատի գլուխը։ Արդեն փոքր է
հրեում նա։

Աղմուկը չի դադարում ոչ մի րոպե։ Անգամ, երբ զանգը հըն-
չում է և շինարարները գնում են հանգստանալու, նրանցից ոմանք
արտակարգ մի բան անում են պատերի տակ։ Իսկ իրենք ճաշա-
րանում կամ պարզապես քարերի վրա նստած՝ դեռ վիճում են,
փիծաղում, իրգում։ Հաղթական զորքի նման։

Կան որ գիշերներն էլ են աշխատում։ Զարթնում են քնից։
Մուրճերը զնգում մեն խաղաղ ու Լքաղալից։ Նրանք շատ չեն։ Բազ-

մակոչ սիմֆոնիայի մի մեղմացող շարունակութեան, պէս նրանք ձայն են պահում մի պահ, որ հետո սիմֆոնիան վերսկսվի առաւելութեամբ:

Որքան խորհուրդ կա այս ամենի մեջ, Քունդ, փախչում է, սկսում եւ խորհել այս շինարարների մասին: Սրանք պարզ աշխատավորներ են: Ժողովուրդը Սկսում եւ խորհել նրա մասին: 'Ինչ, աշխատավոր ժողովրդով լցված է ամբողջ աշխարհը, տեսել ենք նրա աշխատանքը եւ հնում, եւ ամեն տեղ—կապիտալիստական երկրներում:

Նա աշխատակիցում էր, անդամալուծվում, մեռնում, բռնակար տիրոջ համար: Աշխատանքը տանջում էր նրան:

Բայց ժողովուրդը չէր ատում աշխատանքը, սիրում էր աշխատանքը:

Եւ ահա քսան տարի է, ինչ ժողովուրդը գտել է իր աշխատանքի մեջ այն, որ նրա դարավոր ծառայն է:

Ինչի՞ն է նա հիմա աշխատում ուրախ, ինչո՞ւ է աշխատում գոռում, գոչումով մոլուցրով վրա ընկնում աշխատանքի: Ինչո՞ւ է ուրախությունից ճշում, երգում: Իր կուշտ կշանքի, աշխատավարձի՞ համար միայն: Ոչ:

Ժողովուրդը հիմա գտել է իր հանճարի արտահայտութեան ձևերը—ահա թե ինչո՞ւ է կրքոտվում, մոլուցի մեջ ընկնում: Նրա մեջ աշխատում է իր շինարարական ելիքը հագեցնելու ծառայելու նա կյանքից վեր սիրում է շինք ու շինություն՝ արդար, ամենքի համար, աշխարհի բոլոր աշխատավորների: համար:

Ջ Ն Տ Ր Ո Ղ Ն Ն Ր Ղ

Ամպամած, հանդարտ ու թեթև հղանակ է: Քանաքեռչիների շոր-
քորդ շինմասն ապրում է իր աշխատանքի օրը՝ լուրջ, խաղաղ,
գործնական:

Բանվորները ցրվել են, որոնք ճնշման կամերայի, ջրանցքի
կողմերը, որոնք ներքևի ձորը, որոնք շինմասի դանազան արհես-
տանոցներում:

Մուրճի զնգոցներն են խանգարում լուսվյուտը:

Երկուն՝ օր առաջ տեղի է ունեցել Հայկական Գերագույն խոր-
հրդի պատգամավորական թեկնածուների ընտրությունը:

Թեկնածուներն են՝ ընկերներ Իսախ Գրիգորյանը և Ռուբեն
Շահբաղյանը:

Ընկեր Իսախ Գրիգորյանը երկու տարի է, ինչ դուրս է եկել
շինմասի՝ աշխատանքներից: Նա թունելագործ բանվոր էր երկրորդ
շինմասում, ստախանովական, շքանշանակիր, ՀԽՍՀ Կենտգործկո-
մի, ռայկոմի բյուրոյի, քաղկոմի անդամ: Նա է ստախանովյան
շարժման հիմնադիրը Քանաքեռչիում:

Ընկ<եր> Շահբաղյանը մասնագիտությամբ էլեկտրոմոնտ-
յոր է, բրիգադիր է հղել մոնտաժում, ուր հղել է ստախանովյան
շարժման հիմնադիր և այժմ Քանաքեռչիի կուսկոմի քարտու-
ղարն է:

Ընտրությունների երեկոն անց է կացել արդեն: Նկարագրել
այն այժմ հնարավոր չէ:

Մնում է վերաբաղանք այն ուրիշ կերպ...

Եվ ահա պատմում են:

խոսում են իրենց թեկնածուներին մասին: Եվ՝ աչք դրույցքի մեջ նկատվում են թեկնածուների դեմքերը:

— Համեստ, նվիրված աշխատում է, — ասում են ընկ<եր> Շահբազյանի մասին:

— Մեծի հետ մեծ է, փոքրի հետ փոքր, — բնորոշում են րնկ<եր> Գրիգորյանին:

— Ամբողջ բանվորությունը հարգում է նրանց:

Խոսում են իրենց թեկնածուների շատ բարեմասնությունների մասին, նրանց կազմակերպչական ընդունակությունների մասին: Նկատվում են նրանց դերը Քանաքեռլինի բանվորության քաղաքական դաստիարակության և աշխատանքի կազմակերպման պրոցեսում: Սակայն շարունակ կրկին վերագրվում են մի հատկության, որ իրոք մեր ժողովրդի ամենից, շատ զնահատված հատկությունն է:

Համեստությունը:

Գնում ենք բանվորների մոտ:

Կանոնավորման ավազանը: Այնտեղ աշխատանք է եռում:

Բանվորների մեջ նկատում եմ իմ հին ծանոթներին, ընկ<եր> Բաբկենին և ընկ<եր> Թուշճյանին:

Ընկ<եր> Թուշճյանը պատ է շարում: Նրա առույգ վարդապույն դեմքը և կապույտ ծիծաղկոտ աչքերը ավելի զվարթ են աչքի:

— Հը՛, ընկե՛ր Գևորգ, մնացինք մի՛նչ և Քանաքեռլինի ավարտումը:

— Մնացինք:

Քանաքեռլինի կայանի շենքը, ջրանցքի պատերը և առհասարակ բոլոր շարված բարերը ամենադեղեցիկ հետքերն են այս նվիրված «սերնդական որմնագիրի» աշխատանքին:

Նրա հալը շարել է, պապը շարել է և երևի նրա սերունդն էլ կշարի:

Խոսում ենք Քանաքեռլինի պատգամավորական թեկնածուների մասին:

— Կով, համեստ աշխատավոր են, — ասում է ընկ<եր> Թուշճյանը:

Ահա մոտենում է և ընկ<եր> Բաբկենը:

Հասարակ հողագործ բանվորն այժմ տասնապետ է։ Մասնագիտությունը ձեռք է բերել գործնական աշխատանքի պայքարի մեջ։ Նա ևս ընկ<եկ> Թուշճյանի նման քանաքեռչիների հիմնագրքման օրից է այստեղ։

— Հը՛, ընկն՛ր Բաբեկն, էլի՞ աչտեղ ես։

— Բա որտե՞ղ պիտի լինեմ։

— Հանգիստ չե՞ս։

Ինչի՞ պիտի հանգիստ լինի։ Բաբեկնն այն մշտական շարժիչ տվն է, որին միշտ Պետեմեա աշխատանքի պատասխանատու պոստերի վրա։

Նա մեծ հարգանքով խոսում է իրենց թեկնածուների մասին։ Նա ևս նշում է, արդեն ինչպես երևում է ընդհանուր դարձած, այն վերոհիշյալ բնորոշ հատկության մասին, որ զարգարում է թեկնածուներին։

Համեստությունը։

Իհարկե միայն համեստությունը չէ այդ թեկնածուների հատկությունը։ Նրանք իրենց գործը լավ իմացող, բարեխիղճ բանվոր են, նրանք իրենց մասնագիտությունը վերցնելով գործնական աշխատանքի դպրոցից՝ նույն կերպ էլ ավանդում են իրենց շրջապատողներին, նրանք լավ կազմակերպիչներ են աշխատանքի, նրանք քաղաքական-հասարակական գործիչներ են—բայց հիկ տես, որ այս ամեն հատկությունների հետ սիրում են, որ համեստությունը բռնի առաջին տեղը։

Համեստությունն է, որ թույլ չի տալիս քարանալու, բյուրոկրատանալու, իրականությունը մոռանալու, նա է, որ մղում է առաջ դնալու։

— Ուրեմն գործերդ շա՞տ են, ընկն՛ր Բաբեկն։

Կատակող տրտունջով աչքերիս է նայում։

Բաբեկնը ազիտատոր է, պրոֆաշխատող։

Ժամանակ չկա։

Հետո ժպտում է։

— Բայց աշխատանքը լավ բան է,— ասում է նա և ի միջի այլոց օգնում է, որ բանվորները շուռ տան ցնամնտով լի վագոնիկը արկղի մեջ (Բաբեկնի մշտական գիծը, որ միշտ նկատել եմ առաջ-

Ներում: Նա մի բողոք անգործ չի կարող կանգնել և չի կարող օգնություն չհասնել այնտեղ, ուր ինքն անմիջական կապ չունի գործի հետ)։ — լավ բան է աշխատանքը, ուրախ բան է: Աշխատանքի մեջ մտնելու համար, ուրիշ բան հաճում, սովորում հա, նոր բաներ հասկանում, առաջ են գնում:

Այս ոգևորիչ ու առաջացնող խոսքերի ջերմությամբ համակված հրաժեշտ համարիս Բաբկենին ու Գևորգին:

Դալլաքյան Հայկի բրիգադի մոտ համար շարունակ մի տեղից մյուսն է վազում և հրամանատարի պես «կրակն ուղղում» այս ու այն կետի վրա:

Քարաբեկորներն ուղղակի կալել են իրար ու չեն ուղղում բաժանվել:

Հուժկու բանվորը քլունգը խրել է արանքը և ճոճում է:

— Հա, հա, էգուհա, զոռով կլի, խաթրով չի ըլի,— քաջալերում է բրիգադիրը:

— Բայց քարաբեկորը համառում է:

— Հը, չի ըլո՞ւմ:

— Իր կամքն ա՞, որ չըլի,— պատասխանում է տաքացած բանվորը:

ՀԱՅ ԲԵՆԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Մեր կառավարությունը ֆաշիզմի գրոհի դեմ հայտարարեց հայրենական պատերազմ:

Խնչ է դրա խորհուրդը: Պատերազմներ շատ են մղվել: Հարձակվել են պատերազմով, պաշտպանվել են պատերազմով: Հաղթել են պատերազմ սկսելով: Հաղթվել են պաշտպանվելով: Եղել է, որ մղել են ուսանչի պատերազմ—հատուցել են, վրեժ հանել և կրք-կիրն կամ հաղթել են, կամ հաղթվել:

Բայց հայրենական պատերազմը միշտ հաղթել է: Թերևս լավ կլինենք ուրիշ կերպ կոչել այդ պատերազմը: Որովհետև բոլորովին այլ է սովորական պատերազմը և այլ՝ հայրենական պատերազմը:

Մեր փոքրիկ հայրենիքն ունեցել է շատ պատերազմներ: Արշակունիներից՝ սկսած մինչև Ռուբինյանները² մղվել են բազմաթիվ կռիվներ հաղթությամբ ու պարտությամբ: Բայց հայրենական պատերազմները միշտ առանձին տեղ են գրավում մեր պատմության մեջ: Նրանք մնացել են ոչ միայն գրքերում, նրանք վառ տպավորվել են ժողովրդի հիշողության մեջ: Հայ ժողովուրդը ներանցից էպոսներ է հյուսել: Հայկն ու Բելը՝ դա հայ ժողովրդի պաշքարն է եղել ասորեստանյան բռնակալների դեմ, ինչպես Սասունցի Դավիթը՝ արաբական նվաճողների դեմ: Պարսկական կռիվները վառ պատկերացված են Փավստոսի գրքում³ իբրև դյուցազններգական պատմական էպոսներ:

Ուռա ժողովուրդը մղել է Ալեքսանդր Նևոկոս⁴, Մինին-Պոժարսըկոս⁵, Սուվորովի⁶, Կուտուզովի⁷ և Կարմիր բանակի կռիվները: Դրանք բոլորը հաղթական կռիվներ են եղել:

Հայրենական պատերազմը ժողովրդի պատերազմն է։ Դա աչն պատերազմն է, երբ ժողովուրդը ինքն է կամենում մղել առանց թելադրության և քարոզի։ Դա այն պատերազմն է, երբ «դանակը հասնում է ոսկրին», և ժողովուրդը օրհասական կովի է ելնում՝ փրկելու իր սրբազան հողը, երկիրը, ազատությունը։

Ֆաշիզմը մեր դեմ հանել է իր պողպատներն ու օդին, իսկ մենք դրա դեմ հանում ենք մեր պողպատներն ու օդին։ Ֆաշիզմը բերում է ստրկություն, բռնություն, սով, տանջանք, խավար, իսկ մենք տանում ենք ազատություն, կյանք, ուրախություն։

Ֆաշիզմը ժողովուրդ շունի իր հետևը, նրան ատում է իր ժողովուրդն ու բոլոր ժողովուրդները, իսկ մենք ունենք միակուռ մի ժողովուրդ, որին համակրում են ողջ աշխարհի ժողովուրդները։

Ֆաշիզմի պատերազմը վերին շերտերի պատերազմն է, իսկ մերը՝ ժողովրդի պատերազմն է։

Ֆաշիզմը շուղեց խաղաղ մնալ, ուղեց կովիկ մեր ժողովրդի գեմ։

Մեր ժողովուրդը չէր ուզում կովիկ, ուզում էր խաղաղ ապրել։ Բայց հիմա, երբ ֆաշիզմը բաց արեց պատերազմի շղթաները՝ հիմա մենք էլ ենք ուրախ կովիկու, մենք էլ ենք ուզում կովիկ, որովհետև վերջ կտանք ֆաշիզմին։

Այդպես էլ կլինի։ Մենք կհաղթենք։ Կհաղթենք, որովհետև մեր պատերազմը աշխարհիս ամենամեծ հայրենական պատերազմն է։

Մենք կբերենք հաղթություն ոչ միայն մեզ, այլև բոլոր այն ժողովուրդներին, որոնք տնքում են ֆաշիզմի ոտների տակ և սպասում են մեզ։

Մ Ա Հ Ի Յ Ա Յ Ն Կ Ո Ղ Մ

Հիվանդանոցի Կես գիշերից անց է։ Հիվանդները երեւի բոլորն էլ քնած են մի կերպ։ Սակայն ես եմ արթուն և ակամա հսկում եմ գիշերվա ընթացքին։ Տանջալի է անքուն այդ հսկումը։ Մենակության ծանր զգացումը ճնշում է։ Լուռ է շուրջս, հեռվից, նորքից գալիս է Գետառի խշշոցը, այգիների սոսափը և շների խաղաղ հաշոցը։

Անցնում են ժամերը դանդաղ ինչպես դարեր։ Դեռ ո՞ր է լույսը։

Սակայն ես մենակ չեմ իրոք իմ արթնություն ու անհանգրստություն մեջ։ Հարեան սենյակից անհանգիստ ձայներ են գալիս շուտ-շուտ։ Այնտեղ մի ուրիշ հիվանդ նույնպես ապրում է մի անհանգիստ արթնություն։

— Սկսել գրոհը... հասկեցեք հրեաանու կրակին... դունդ, զգաստ... Պատրաստվել անցնելու ջրային սահմանը... — շարունակ այս է լսվում այնտեղից։ Դա երազում խոսում է մի զինվորական։ Կարելի է կարծել, որ նա արթուն է։ Բայց նա քնած է։ Լսելով նրա խոսքերը, որոնցով նա լցնում է հիվանդանոցի լուռությունը՝ ես նրկատում եմ, որ նա մինչև լույս երազում հենց այնպես կրկնում է իր անցած, դեպքերով հարուստ երեք տարին։

Ու մինչև ես ապրում եմ մի անհանգիստ արթնություն, մի տանջալի արթնություն այս քնած շրջապատի մեջ՝ իմ հարեան սենյակում զինվորականը անց է կացնում մի անհանգիստ քուն, երազում վերապրում է պատերազմը։ Չենք քնած երկուսս էլ։

Այս երազի և «արթնության», անդադար «ապրելու» և «աշխատանքի» մեջ ես ահամա ունկնդիր եմ հարեանիս կյանքի պատմության և ճանաչում, դիտում եմ նրա կյանքը, ապրումները, անխոնջ ուղղմական զործը:

Այստեղ է, որ նա կենդանի պատմում է իր աղմկալի, ուղմական ծանր կյանքը, որ արթնության մեջ լուսյան քողով է ծածկված:

Արթնության մեջ Սովետական Միության հերոս Գեդեոն Միքայելյանը կենսուրախ, հանգիստ և հասարակ ղինվորական է, որ ժպտալով խոսում է առօրյա նյութերի մասին, խաղաղ պատմում է ուղմական կյանքի բազմաթիվ դրվագների մասին, բիլիարդ է խաղում, կատակում անվրդով:

Արթնության մեջ նա բոլորովին հանգիստ և միանգամայն հասարակ մարդ է: Պատերազմը հարվածել է նրա առողջությանը, և միայն հիվանդանոցի ուժիմը նրան ձանձրացնում է: Նկզվում է «անգործությունից», ուշքը միշտ ձակատի կողմն է, նրան քաշում է «գործը»: Ստիպված նարդի է խաղում, կարդում, թափառում պալատից-պալատ:

Սակայն գործն սկսվում է հետևյալ գիշեր, երբ մինչև լույս քնի մեջ խոսում, հրամաններ արձակում, կարգավորում է իր գունդը, հարձակվում է, կռվում: Եվ շարունակ անհանգստության, հոգսի, լարման մեջ, շարունակ հոգնեցնող արթնություն՝ աշխույժի մեջ:

Կարելի է ասել, որ նա չի քնում...

Պատերազմի հետևանքն է...

Միքայելյանը երբեք չի վիրավորվել... անհավատալի է, բայց փաստ է: Անհավատալի է, որովհետև նա մասնակցել է ամենաթեթև կռիվների, ընկել է կրակների տարափի մեջ, շրջապատման ու նահանջի ամեն ահուակ վայրիվերումների մեջ, անվրևալ մահվան, կրիտիկական մոմենտների տաժանելի կացությունների մեջ:

Ստեղծանալով նրա հետ՝ ես մի քանի օր ոչինչ չէի հարցնում այն մասին, թե ինչպես ստացավ Սովետական Միության հերոսի կոչում: Նա շատ բաներ պատմեց 1941 թվի դեպքերից... Շատ խրատական բաներ, թե՛ ուրախ, թե՛ տխուր, զխավորը՝ այնքան իրական, որքան և հերոսական:

— Ելնյայի ճակատամարտը մի օր առանձին լույսով կերտու-
նալու է հայրենական պատերազմի պատմության մեջ:— Կոստան
էր նա,— երեք օր Դենպրը կարմիր էր հոսում թշնամու արյունից...

Պատմեց և տխուր բաներ...

— Բայց և այդ ամբողջ ժամանակը, մինչև Մոսկվա շարու-
նալվով մեր նահանջի ամբողջ ճանապարհին ոչ ոք մեզանից չի
դադարել հավատալուց, որ դա ժամանակավոր է, և մենք մի տեղ
կտանք հակահարվածը: Ոչ մի տեղ, ոչ մի բույս մեր տրամադ-
րությունը չընկավ...

Մի օր էլ հարեանցի հարցրի հերոսին.

— Ի միջի այլոց ինչպե՞ս եղավ Միուսյան հերոսի կոչման
արժանանալու պատմությունը:

Միբայելյանը նույնքան հանդիստ և անպաճույճ, ինչպես
կոչումն էր Երեանից ավտոյով Սեան գնալու մասին՝ պատմեց.

— Մենք գերմանացիներին պարտության մատնելով Դենպրի
ձախ ամրին՝ սեղմեցինք նրան գետին և ստիպեցինք նահանջել աջ
ամրը: Իմ գունդը հետապնդելով թշնամուն մոտենում էր Դենպրին:
Նոր էի մտնում մի գյուղ, որ գտնվում է գետի աջ ամրին, որ հրա-
ման ստացա խսկույն անցնել գետը և պլացդարմ ստեղծել դիմա-
ցի ամրին:

— Իսկ կամուրջ, փոխադրանավեր ունեի՞ր:

— Ի՞նչ կամուրջ, ի՞նչ փոխադրանավ,— ժպտում է կոմիտե-
րեն Միբայելյանը,— դրանք գեռ նոր կգալին հետևյալ օրերը:

— Իսկ ինչո՞ւ պիտի անցնեիք գետը:

— Ինչով որ ուզում ես... Հրամանը եկավ՝ պետք է կատա-
րես... պարզ է, պետք էր մակույկներ գտնել և անցնել:

— Իսկ եթե չգտնեի՞ր:

— Թեկուզ լողալով... Հրամանը պարզ է և որոշ... Ես թողի
գունդը և երեք մարդ վերցնելով առաջ ընկա անվերջանալի մի
գյուղի միջով գետի գետամրը: Հասա, բայց գունդը հրկար ժամա-
նակ չէր երևում: Հետիս մաքրեցի մեկ-մեկ հատ ուղարկեցի, որ
գնան և կապվեն գետի հատ: Գուցե գունդը գնացել է ուրիշ ուղղու-
թյամբ: Նրանք գնացին, ես մնացի մենակ: Տեղը վտանգավոր էր,
որովհետև գերմանացիները չէին լինում չէին անցել գետը, ամբ

վխտում էին ամեն տեսակ մարդիկ: Տեսնեմ՝ մի մարդ երկու մա-
կուշկ է բերում վերեւից: Բերեց կապեց ափին: Մոտեցա,— «Ի՞նչ
մակուշկներ են, ո՞ւմն են»: «Իմն են, բերել եմ ոստիկանի հրա-
մանով, որ անց կենա գետը, գնա գերմանացիների մոտ»:—
—«Ի՞նչ ազգից է ոստիկանը».— «Ուկրաինացի»: Ատրճանակը
հանել էի արդեն: Ասացի՝ «եթե սուտ ասած լինես, մի ուրիշ բան-
պատահի, առաջինը դու կզնդակահարվես».— «Ինչպես կամե-
նաս»,— ասում է շատ հանգիստ մակուշկատերը, որ ուկրաինացի
էր նույնպես: «Ինչո՞ւ կատարեցիր աչդ ոստիկանի հրամանը և մա-
կուշկ բերիր, եթե լավ մարդ ես դու, վերջապես ի՞նչ մարդ է այդ:
ոստիկանը».— հարցնում եմ ես:— «Նա լավ ոստիկան է»:— «Ապա
ինչո՞ւ է անցնում մյուս ափը»: Այսպես խռսելով սպասում եմ
գնդիս, որ չի երևում, թեև շատ ժամանակ է անցել, մյուս կողմից
չեմ կարողանում պարզել, ինչ մարդ է սա, ինչ մակուշկներ են ե-
ով պիտի երևա մի փոքր հետո, ոստիկան՝ թե՞ գերմանացիներ և
եթե ոստիկան է՝ ինչ մարդ է: Գուցե այս ամենը սուտ է և, դա-
րան... Մարդն ասում է, որ ահա քիչ հեռու իմ տունն է, կինս ու
երեխաներս, գնանք այնտեղ սպասենք, գալիք այնտեղ դա ոստի-
կանը և եթե սուտ դուրս գամ՝ սպանիր կնոջս ու երեխաներիս:—Այ
քեզ նոր հանելուկ: Մակուշկները թաքցնում ենք ուղեւորների տակ
և գնում մոտակա տունը: Կինը, երեխաները լաց են լինում, ես ու
մարդն էլ կանգնած ենք, ես ատրճանակը ձեռիս: Հնար չունեմ
հասկանալու, ստուգելու վիճակս, ճշմարիտն իմանալու, թե ինչ
մարդիկ են դրանք: Մարդն ասում է. «Թողեք գնամ ոստիկանին
բերեմ, եթե սուտ դուրս գամ կամ մի բան պատահի՝ սպանեցեք
կնոջս ու երեխաներիս»: Հիմա էլ նոր հանելուկ... Համաձայնեցի,
նա գնաց, ես էլ հանգստացրի «պատանիներին», որ իրոք եթե
մարդը ճշմարիտն է խոսել՝ նրանք թող ինձանից երկյուղ չունե-
նան: Բայց մյուս կողմից՝ ես մտել եմ տունը, իմ գունդը զալիս է
գուցե ինձ է որոնում: Ոչ մի ծպտուն: Գունդը՝ չկա: Եկավ մարդը
ոստիկանի հետ:— «Ի՞նչ մարդ ես»:— «Ոստիկան գերմանական
ծառայության մեջ»:— «Ո՞ւր էիր գնում մյուս ափը»:— «Գնում էի
տեսնվելու պարտիզանների հետ»: Հիմա էլ նոր հանելուկ... «Բայց
գիտե՞ս, որ ես կարող եմ քեզ իսկույն գնդակահարել՝ եթե սուտ

գուրս դաս, և ինչպես երևում է պետք է զնգակահարեմ»։ — «Յոգուտ չկա դրանում, դուք կվնասեք գործին»... Տապանապալի գրությունը շարունակվում է... Ուրտեղ եմ ես, ուլբե՞ր են սրանք, ո՞ւր է գունդըս, գյուղում, մոտիկ ավերում գերմանացիների խառն մերոնց հետ, եթե դան շրջապատեն ինձ... Մի խոսքով չգիտեմ ինչով էլվերջանա։ Հանկարծ լսում եմ ազգանունս. կանչում են «Ընկեր Միքայելյան»։ Դուրս եկա իսկույն, տասը ավտոմատավորներ իմ գնդից առաջ են եկել՝ ինչպես ես հրամայել էի հետ ուղարկած իմ մարդկանց։ Դրությունը փոխվեց, հիմա ես ապահով էի, բայց սոսիկանի հանելուկը մնում է անլուծելի... Չուզելով այլևս ժամանակ կորցնել՝ ոստիկանին երկու ավտոմատավորների հետ ուղարկեցի գյուղ, որ մի քսան տնվորի հարցնեն, թե ինչ մարդ է նա։ Այդպես էլ արել էին։ Բոլոր գյուղացիները վստահելի վկայություններ էին տվել նրա մասին, թե որքան օգնություններ է ցույց տվել գյուղացիներին և որ նա իրոք կապ ունի պարտիզանների հետ։ Ոստիկանին հանձնեցի հետագա ստուգման և ինքս շտապեցի գետափ։ Երկու մակույկին ավելացան նաև երեք մակույկ և ահա մեր փոխադրական այդ «Բազմալուծ» մենք սկսեցինք գետանցումը։ Գերմանացիներն անշուշտ կսպասեին, որ մենք գետանցումը կըսկսենք կլասիկորեն։ Այսինքն մի երկու օր հետո կգան սակրավորները ստեղծենք անցկացնելու, իրանք էլ աջ ավից կումբակոծեն, մենք կջարդվենք, ու գետի աջ ավից կդառնա ամուր պաշտպանության գիծ։ Բայց շաբաթը շուտ եկավ քան ուրբաթը։ Մենք պրիմիալ մակույկներով քիչ-քիչ անցանք աջ ավից, հենակետեր ստեղծեցինք և հետդհետև ողջ դոնդը անց կացավ գետը և հաստատվեց աջ ավին։ Պլացդարմը ստեղծված էր անսպասելի, հանդուգն և արագ շարժումով։ Մեզ հետ միասին անց կացան նաև հարևան գնդերը, հետո կամուրջներ ձգվեցին և գետանցումը գտնալ մասնայական։

...Երբ գետանցողներս հավաքված էինք մեր շքանշաններն ստանալու՝ ուրախության ընդհանուր խոսքերի մեջ մեզ հրաման ուղարկողն ասաց.

— Պարտք չեմ համարում հայտնել ձեզ, որ հույս չունեի այլևս ձեզ տեսնելու...

Նա այս ասաց հուզված և ջերմ համբուրեց մեզ... Այո, հերոսներ նրանք են, ովքեր անցնում են մահից այն կողմ...

Հերոսը պատմեց այս ամենահասարակ տոնով, իբրև մի սովորական զբոսանքի պատմություն: Բայց երբ խորանում ես այն հանդուգն, ուղիղ մահվան երախը գնացող սխրագործության նշանակության մեջ՝ նոր ես հասկանում, թե ինչ է հերոսությունը:

Սովետական Միության հերոս Գեդեոն Միքայելյանը հազվագյուտ անձնվիրություն է արել, ցույց է տվել և՛ հնարամտություն և՛ անձնական քաջություն, իր մարտիկների հետ բաժանելով ստույգ մահվան վտանգները այդ աննախընթաց գիտանցման, Դենպրի աջափնյա սլաքդարմի ստեղծման հերոսական գործում:

Ես սիրում եմ նրա համեստ, ուրախ և հասարակ բնավորությունը, նա պատանեկությունից սկսած մինչև այս հասակը անց է կացրել իր կյանքը զինվորական գործում: Եղել է Հայկական դիվիզիայում, մեծ երախտիք ունի այս միավորումների զինվորական դործի, քաղաքական զինվորական կրթության աշխատանքի մեջ:

Մենք հաճախ ենք խոսում գրականության, երաժշտության, նկարչության և այլ կուլտուրական բնագավառի տարբեր խնդիրների մասին: Նա լավ գիտե հայ գրականությունը, թե՛ հին՝, թե՛ նոր, սիրում է ընթերցանություն և զրույց մեր կյանքի մասին:

Նա սիրում է մեր ժողովուրդը ոչ հեռավոր ու այլ «բարձր» գիրքերից: Ոչ, նա ինքը ժողովրդի ծոցից, հոգսերով ու կյանքի դառն փորձերով կուխված մարդ է: Նա ինքը հենց մեր ժողովրդի քեկորն է, նույն արյունից և ոսկորից: Նա գիտակից, ղզոն պարտիական է և ճշմարիտ հայրենասեր:

Մեր պատանիներն ու երիտասարդները շատ ու շատ բան ունեն սովորելու Սովետական Միության հերոս, փոխգնդապետ Գեդեոն Միքայելյանից, որի կյանքն ու գործը, խոսքն ու գործը, սերն ու գործը մեկ են, ինչպես որ ինքը մեկ է ժողովրդի հետ—նրա հարազատ, անձնվեր զավակը:

ԱՐԱՐԱՏՅԱՆ ԴԱՇՏՈՒՄ

Մենք նստած ենք Նազո Մահմուդովի տանը: Մեր բանաստեղծներ՝ Ավետիք Իսահակյանը, Նաիրի Զարյանը և Լուս Բնկերը ազդով քուրդ է և այժմ պարտիական քարտուղար է Հոկտեմբերյան ռաջոնում:

Հոկտեմբերյան՝ դա այժմյան սովետական անունն է: Նախկինը Սարգարապատ էր:

Ռաջոնում բավական թվով քուրդ բնակչություն կա: Եվ իհարկե այդ չէ պատճառը, որ Նազոն վերցրել է մի այդպիսի պատասխանատու պարտականություն՝ աշխատել այդ մեծահարուստ ռաջոնում: Նա եռանդուն, նվիրված և գիտակից մարդ է, նրան սիրում են բոլորը՝ թե՛ հայերը և թե՛ քրդերը:

Նազոն հրաշալի տիրապետում է հայերենին, գիտե մեր ժողովրդի պատմությունը, գիտե և սիրում է հայ կլասիկներին, շատ լավ գիտե և նորերին: Շարունակ ցիտաաներ է բերում Րաֆֆուց, Պոռչյանից, Աբովյանից, Պետրոս Դուրյանից, Երզնում է հայ ժողովրդական բոլոր հին ու նոր երգերը:

«Մեզ կոտորեցին անիծածները»...

1915 թվի տեպերի մասին է ակնարկում՝ և երբ «մեզ» է ասում՝ դա հասարակ լապտուս չէ: Նազոն այնքան է ապրել հայ ժողովրդի մեջ և այնքան է սիրում նրան, որ այդ «մեզ» խոսքը նրա հոգեբանությունից է գալիս: Երբ նա սովորում էր Ռբիլիսիի բարձրագույն պարտիական դպրոցում՝ նա եռանդով մի անգամ պաշտպանեց Ավետիք Իսահակյանին... հայ ուսանողներից մեկի գեմ:

Սնակայն Նադոն մեծ հայրենասեր է իր հարազատ քուրդ ժողովրդի հանդեպ: Նա սիրում է իր ժողովուրդը, դիտե նրա ֆուլկլորը, երազում է նրա կուլտուրական՝ վերածնությունը, ուշադիր է նրա ամեն մի առաջադիմական քայլին:

Նադոն իր անձով և հատկություններով հայ-քուրդ ժողովուրդների ինտերնացիոնալ եղբայրության կատարյալ օրինակն է:

Եվ բնական, օրդանական, հաստատ:

Զրուցում ենք:

Բայց որտե՞ղ ենք նստած: Այն տունը, որ այս բուպիս նստած ենք մենք, չէր կարող կանգնած լինել այս տեղում, եթե չլիներ սովետական իշխանությունը:

Հենց ի՞նչ այս տեղում...

Եվ հենց իսկ այս մասին է բարձրաձայն խորհում մեր բանաստեղծը՝ Ավետիք Իսահակյանը, «Աբու-լալա-Մահարի» արաբական պոեմի հեղինակը:

— Այս ահլը, ուր մենք նստած ենք՝ նախկինում անապատ էր: Սարդարանաթի անապատը: Այնտեղ, ուր մենք հիմա նստած ենք՝ ուղտեր էին արածում: Եվ ինչպե՞ս: Թուրք ուղտապանները յուզում էին իրենց ուղտերը և ազատ բաց էին թողնում այս անապատը արածելու: Ոչ ոք նրանց ձեռ չէր տալիս: Եվ ոչ ոք էլ չկար... Աղուտներ էին այստեղ և տատասկներ: Ամալի էր, չոր ու տխուր: Առաջին գաղափարս անապատի մասին այստեղից եմ ստացել: «Աբու-լալա-Մահարի» պոեմն այս անապատն է տվել ինձ: Բայց հիմա, երբ ես տեսնում եմ, թե ինչ է դառել այս անապատը՝ ես լցվում եմ զարմանքով և հպարտությամբ:

Այս խոհերը միևնույն մտքերն են զարթեցնում նաև իմ մեջ: Հիշում եմ իմ «Լենկթեմուր» պոեմից իմ տողերը:

Ահա նա՝ փոված անհույս ու տխուր,

Դեղին՝ մահի պես, շիրիմ մշտալուռ...²

Սարդարապատի անապատի մասին է...

Նադոյի տան պատուհաններից երևում են շինքեր, փողոցներ, այգիներ, բանջարանոցներ... Իսկ այնտեղ, հեռվում բամբակի լայնարձակ դաշտերն են:

Աղմկում է Հոկտեմբերյանը առաւմտյան թարմությամբ: Օդը լի է շշակների, մեքենաների, ավտոների հնչյուններով: Ամեն կողմից մարդկային խոսակցութիւն, ծիծաղի ձայներ, երևիսաների ճիչեր:

Չկա այլևս Սարգսրապատը: Նա անհետացել է: Նա պատմութիւն է այլևս: Անապատի պատմութիւն:

Գոյութիւն ունի այժմ միայն Հոկտեմբերյանը: Ծաղկուն, հարուստ, կարեւոր ուսումնական Հոկտեմբերյանը: Սովետականը:

Մենք այս բոպէիս գտնվում ենք ուսումնական կենտրոնում, որին շրջապատում են վեց ընդարձակ սովետներ, բազմաթիւ կոլտոգներ, որոնց մեջ զգրդում և որոտում է իր ուժից բամբակազտիչ գործարանը³:

Մենք խիտ բնակեցրած կետում ենք:

Գնում են բամբակազտիչ գործարանը: Բամբակը բարձր կիտած ձյունակույտների նման կանգնած է բակերում: Նա առատ է և ներշնչող: Նա հաւաքված է հազարավոր եռանդուն, համառ և պայքարող ձեռքերով: Հազարավոր կանայք, աղջիկներ, հասակավոր մարդիկ գրոհի են նետվել այս տարի և պատերազմ դնալով իրենց անհատական զորքերը: Երանք տղամարդու պես կռւում են և նվաճում բամբակը: Հոկտեմբերյանի բամբակազտիչը կարեւոր մատակարարն է պետական պահանջների: Նա մեծ օժանդակ է այս բոպէիս վառվող պատերազմի կարիքների մեջ:

Բոլորն շտապում են՝ բանվորներն ու բանվորուհիները: Ասենք մեքենաներն իրենք շտապեցնում են... Այս շտապանքը իր կարող մեքենաների զարկերով համահնչյուն է այն զգրդոցին և շտապանքին, որով վառվում է այս բոպէիս պատերազմը: Այնտեղ ևս շտապում են ազատագրել մարդկութիւնը, ջախջախել համաշխարհային դադանին՝ ֆաշիզմին:

Դաշտերում պայքար է մղվում:

Կանայք, այդ տիրուհիները բամբակի ցանքսերի, այգիների, բանջարանոցների և բոլոր կոլտոգական, սովետական հարստութիւնների—թե՛ աշխատանքի մեջ են: Կինը պատմական ֆիդուրա

է դառնում մեծ Հայրենական այս պատերազմում: Նա անճանաչելի է այս բոլորիս: Սովետական կնոջ այն ակտիվութիւնը, որ նա ցույց էր տալիս խաղաղ ժամանակ, մի տեսակ սովերի մեջ է մնացել այս բոլորիս նրա հերոսական նոր թափի հանդեսը: Կինը պատերազմում է այժմ:

Ավտոն հռանդուն օրորվում է սայլուղիներում: Ամեն կողմից մեզ շրջապատում են դաշտերը, բամբակը: Այս բոլորիս գրոհի են գնում բամբակահավաքի բոլոր դժվարութիւնների մեջ: Անձրեային օրեր են, ձեռքը պակաս է: Պետք է ամեն ինչ հաղթահարել մի տեսակ հնարագիտութեամբ: Բամբակը թրջվում է,— պետք է շորացնել, տղամարդիկ դուրսն են,— պետք է նրանց փոխարինել լրիվ չափով: Սա էլ ռազմաճակատ է: Եվ ահա դաշտն են բերվում բացի հասակավոր կանանցից նաև երեխաները, աղջիկները: Դժվարութիւններ, այնուամենայնիվ, կան: Եվ հայ կինը— այդ պատմութիւնից հայտնի է— համառորեն կուրծքը դնւ տալով միշտ հաղթահարում է ամեն դժվարութիւն: Աշխատանքը հայ կնոջ վեներն է եղել հնում՝ դիմադրելու նվաճողների ոչնչացնող արշավանքներին, հիմա էլ կրթ պատմութիւնը կրկնվել է՝ հայ կինը դուրս է եկել կովկաս...

Բայց ահա մի դատարկ լայն տարածութիւն և... մի տրակտորիստուհի... Ինչո՞ւ է նա մենակ: Ո՞ւր են ուրիշները: Եվ մտածում ես ականաթի դաշտը լքված է և գործը թողնված է մի հոգու...

Բայց խնդիրը պարզվում է իսկույն ևեթ:

Տրակտորիստուհին ռաշոնում հայտնի կոլխոզնիկուհի է՝ Հռիփսիմե Աղատյանը: Նա իր վրա է վերցրել հերկելու մի ամբողջ հողամաս: Նա կարող է գործը գլուխ բերել և բերում է՝ է: Տրակտորը դողում է նրա տակին, ինչպիսի մարտական նժույգը քաջարի մարտիկի տակին: Ահա թե ինչու է նա մենակ: Նրա կերպարանքը— դա մի գեղեցիկ պատկեր է: Առողջ, հռանդուն, ուրախ ու համարձակ: Ամբողջովին կյանք է ու կամք: Իսկական սեւահող: Պերճախոս նկարագրութեան փոխարեն Հռիփսիմեի գործը կարող է պարզել մեզ նրա ցուցանիշները:

Նախատեսնված 190 հեկտար փափուկ հողի վարի փոխարեն նա վարել է 580 հեկտար:

խնայել է 1425 կիլո<ոգրամ> վառելանյութ:

խնայել է 800 ուղբու արժեքի մեքենայի մասեր:

Ինքնուրույն աշխատում է ունիվերսալ մեքենայի վրա:

Պարգևատրված է 55 աշխօրով և 200 ու<ուղբով> գերազանց աշխատանքի համար:

Ահա կանգնած է նա իբրև մի բրոնզե ֆիգուրա հին վարպետների ձուլած: Կարծես նա այն հողից է դուրս եկել: Հողի բույր է դալիս նրա ջլապինդ ձևերից, ամուր ոտներից, նրա սև աչքերից, նրա հայացքից՝ հանդիստ, ինքնավստահ, աշխույժ:

Հայաստանի հողն է նրան ծնել իր իսկ պատկերի համանման: Հռիփսիմեն Հայաստանի հողն է... Այդ հողի մեջ է և Հայաստանի կնոջ ուժը: Հողը ծնել է այգալիսի կանայք, որպեսզի նրանք դնահատեն, մշակեն իրան, պաշտպանեն իրան:

Եվ Հռիփսիմեն պաշտպանում է իր մայրենի հողը, ինչպես իր մորը, ծնողին:

Հռիփսիմեի եղբայրն այս բոպիս կոչում է ֆաշիզմի գեմ: Նա դաշտում թողել է իր տրակտորը և դնացել է ջախջախելու այդ հողի թշնամուն, այսինքն՝ այդ հողի զավակների թշնամուն, և ահա Հռիփսիմեն ձևոն է առել տրակտորի կոթը: Եվ աշխատում է, տալիս է ցուցանիշներ երկու անգամ ավելի նախատեսված պլանից:

Բայց Հռիփսիմեն մենակ չէ Արարատյան դաշտում... Նրան շրջապատում են հազարավոր կանայք: Աշխատաւեր, անձնուրաց կանայք:

Հոգնածությունը հաղթահարում է ինձ, և ես քնում եմ ավտոյի մեջ: Հանկարծ զարթնում եմ մի իսկական ճովողչունից, կարծես ընկել եմ ինչ-որ մի թռչնանոց: Ի՞նչ բան է սա: Մեր ավտոն կանգ է առել, և նրա մոտ խմբվել են դպրոցականներ՝ աղջիկ ու տղա, իրենց ուսուցիչ-ուսուցչուհիների հետ: Դրանք Մեծ Շահրիար գյուղից են, եկել են բամբակաքաղի:

Աշխատանքը պայծառացրել է նրանց դեմքերը: Աչքերը նայում են զվարթ, աշխույժ: Գեղեցիկ են մեր երեխաները: Աղատությունը և աշխատանքը կրթության հետ փոխել են մեր գյուղի երեխաների տիպը—նրանք բարեձև են, առողջ և շնորհալի:

Ավետիք Իսահակյանն ու Նաիրի Զարյանը խոստում են բամբակ հավաքող երեխաների հետ: Նրանք տալիս են իրենց ցուցանիշները: Հասակավորների հավասար աշխօր ունեցող կա նրանց մեջ: Սիրանուշ Պապյանը քաղում է օրական 120 կիլո բամբակ, Աննիկ հաշատրյանը՝ նույնքան:

Երեխաներին երդիլ ենք տալիս: Դաշտը լցվում է մանկական թովիչ ու պարզ երգի հնչյուններով: Մենք հրաժեշտ ենք տալիս փոքրիկ թիկունքայիններին, և ավտոն հանգիստ գնում է առաջ:

Խաղաղ են դաշտերը, կարծես ոչինչ չկա, որ նրան վրդովի: Ասկայն դա ըստ երևույթին է. դաշտը լարված է մինչև ծայր աստիճան:

Դաշտն զգում է պատերազմը...

Ահա օդում բզկաց սև պողպատյա բզկղը: Անախորժ մտապառկերներ: Թշնամի: Ֆաշիզմ:

Նվ վազում ես... աշխատանքի:

Դա մենակ կօգնի մեզ աղատվելու այս կոշմարային բզկղներին:

Ահա երեք ինքնաթիռ ճեղքում են օդը: Նրանք անհանգիստ են, մռայլ ու սպառնալի: Նրանք պատրաստ ունեն մահը, որ հասցնեն թշնամուն:

Նվ նրանց տակին, գիտնի վրա աշխատում է հայ կինը: Գլուխը՝ կախ, ինտենսիվ, համառ և իմաստուն:

Այս կինը կհաղթի—հավատում ես դրան: Դրան ապացույց Հոփսիմե Ազատյանը:

Ի Մ Մ Ո Ս Կ Վ Ա Ն

Մոսկվա՜... Աշխարհագրորեն նա մարմնավորված է մի պունկլըտում, իբրև մի մեծ ժողովրդի մի հնամենի և ալթմեական քաղաք՝ դեմքը շրջած դիպի ալն հավիտենականությունը, որից չափտի բաժանվի նա։ Սակայն ներքնապես, հոգեպես անհուն է Մոսկվան։ Նա ծավալվում, աճում է, դառնում ինչ-որ պատկերների շարան, հնչյուններ, խոսքեր, մտքեր... Մերթ լսում ես դղրդյունը Բորոդինյան ճակատամարտի¹, մերթ դաշտերի լուսվյան մեջ հասնում են քեզ գոգոլյան տրոյկայի զանգակների ղողանջը։ Երբեմն լսվում են անձայն մի փողոցից «ուսական հրկրի մեծ գրողի» քայլերը, և լսում է ողջ Ռուսիան՝ ականջ դնելով դրան։ Մոսկվային նայել են Պուշկինի, Լերմոնտովի, Տուրգենևի, Գոգոլի աչքերը։ Մոսկվայումն է խորհել իր հսկայական խոհերը և խորհում է ալթմ նոր մարդկության նոր աշխարհի սաեղծողներից մեկը։ Մոսկվան լիքն է համաշխարհային մտքերով, Մոսկվան դուրս է հոսում և լցվում ողջ հրկրադունդը և սփռում է լույս, հույս, կյանք և բերկրանք։ Համայն աշխարհի մարդկությունը նայում է Մոսկվային։ Երբ խուժադուժ Ֆաշիզմը որոնելով իր մահը գալիս էր Մոսկվայի վրա, Մոսկվայի բազմակներում գտավ ալդ մահի վճիռը։ Ամեն ժողովուրդ ամեն առիդ ունի իր նվիրական ղդացմունքը Մոսկվայի հանդեպ։ Իմ ժողովուրդը ես... Երբ ահա մի որևէ անքուն դիշեր մտքիս առջև ծառանում են չարագույժ ուրվականներ, հայացքս հառում է դիմացի լեռներին և հոգիս ուզում է սողոսկել մի ինչ-որ տարակուսանքի, չար խաղ՝ ես շնչում եմ. «Մոսկվա կա»։ Եվ խաղաղ քունն իջնում է հոգուս և աչքերիս։ Մոսկվան նաև

իր սիրելի ուշուտներն ունի: Սիրում եմ նրա խաղաղ, դեկտեմբերյան երեկոն: Սիրում եմ նրա մետրոների ուրախ գլորդյունների սլուփտան: Սիրում եմ Մոսկվայի թեթև շունչը, հյուրասիրությունը, սիրալիր հիմնարկները, բարեկամական խմբադրությունները, սիրում եմ Ֆադեևին, Տիխոնովին, առաջինի զվարթ բացականչությունը և համբույրը՝ հանդիպելիս, երկրորդի ծխամուրճի օգնությունը անլռելի և հյուժալի պատմությունները: Սիրում եմ կախարդիչ Մխատը², Ստալինի անվան գործարանը³, գործին նվիրված բանվորներին, նրանց հետ գրական հանդիպումները: Սիրում եմ Կարմիր հրապարակը, ուր ռուս մեծ ժողովուրդը իր եղբայրակից ժողովուրդների հետ, տոնից տոն երգում է իր հաղթանակները:

Ս Ո Ց Ի Ա. Լ Ի Ս Տ Ա. Կ Ա. Ն Ե Ր Ե Վ Ա. Ն Ը

Բակում, ծառերի կատարներից, հարևան տան պատերի վրայից, դիմացի շենքերից, ապֆալտե փողոցի մակերեսից, մոխրակապույտ երկնքից հետզհետե արդեն պարզ նայում է նոր բացվող օրվա տարտամ լույսը:

Մի երկու ժամ հազիվ աչքը կպցրած նիրհող Երևանը զարթնում է:

Արդեն փողոցում երբեմն վզզում է սրընթաց ավտոն, որը դեռ չի կարողանում խլացնել զարթնած ճնճղուկների ձկճկոցները ծառերի սաղարթի մեջ:

Մոտից, հեռուններից երբեմն մի թխկոց է պայթում, մերթ ինչ-որ մի հեռավոր աղմուկ է զարթնում ու սկսում քրթմնջալ: Շուտով ձայնները շատանում են, լցվում, խառնվում, կոսրում իշար, բարակ-բարակ ձայներ, որ սկսում են ուժեղանալ:

Օրը վեր է գալիս:

Աբովյանի վերելը սկսվում է մի աղմկալի, անկանոն ոտնատրոփ, կարծես զորամաս է ազատաքայլ բարձրանում գեպի վեր: Դա ուսանողությունն է՝ նա գնում է լցնելու Պետական համալսարանը, Բժշկական ինստիտուտը, հիվանդանոցներն ու Հանրային գրադարանը, Պոլիտխնիկումը, Գյուղատնտեսական ինստիտուտը: Հակառակ մի շարժումով Ստալինյանն՝ ու Աբովյանն ի վայր, տրամվայներով ու ավտոմեքենաներով, հավաքվելով այլ մերձավոր փողոցներից, ահագին բազմություն է իջնում, որ գնալով միանում է այլ փողոցների նույնանման բազմության, և բոլորը միասին շտապում են գեպի հարավ՝ գործարանների սիստեմը:

Արդեն վաղուց խլացել են քաղաքի բարակ ու զիլ ձայները, հիմա հա ննցնում է միջակ ձայնական ուկիստորի: Շուտով ձայներն ուժեղանում են, բազմանում, խտանում, և ողջ քաղաքին տիրում է թանձրաձայն թավ բասը՝ ա՛-ա՛-ա՛:

Մեծ քաղաքի բնորոշ ձայնը:

Եվ այդ ձայնը տևում է ողջ օրը: Դա հաղարավոր ավտոմեքլնաների, տրամվայների, երկաթուղու գնացքների, հեռավոր դորժարանների անորոշ, խուլ մուտուցն է: Մուտուց, որ հոսում է լայն պողոտաներով, գալիս լցվում է փողոցները, տները, և քաղաքն սկսում է ապրել իր մեծ օրը՝ աշխատանքի, ջանքի, ստեղծագործությամբ:

Երկնակապույտը, նորբի բլուրը կանչում են վեր:

Եվ ահա, երբ նորբի լանջերից ես նայում ներքև՝ ողջ քաղաքն է, արդեն բացվում առջևդ, իր ձայնով ու կերպարանքով:

Քաղաքը դորդում է, որոտում իր ներքին ուժերից ու եռանդից: Հզոր մագիստրալները նետվում են դեպի արևմուտք և հարավ: Ոչ կանոնավոր անսամբլները իրար հաջորդելով ու կտրելով՝ կազմավորում են նրա մարմինը: Առաջժամ տիրական է նրա կենտրոնը, բուն քաղաքը, որ բլուրներով եղբրված՝ իբրև ամֆիթատրոն, բացվում է դեպի Արարատյան դաշտն ու Մասիսները: Գործարանային մի մեծ ծուխ փակելով երբեմն Մասիսները՝ մղվում է դեպի երկինք, դինամիկ դարձնելով քաղաքի տեսքը: Մեծ կենդանություն է աչնտեղ՝ գործարանային թաղամասերում: Հաղարավոր մեքենաներ, գինամոներ, դաղգահներ, մուրճեր ու հնուցներ աղմկում են աչնտեղ և քաղաքին հաղորդում գործարանային արդյունաբերության առույգ ոգին: Թամանյանի աչգի—քաղաքը ենթարկված է աչգ թելադրանքին և ընդունել է այլ ընթացք:

Երբ քաղաքամերձ բարձունքից նայում ես քաղաքին, զգում ես, որ նա շարժվում է, դուրս է միտում իր ամերից: «Թամանյանի քաղաքը»², որ նրա ժամանակ միտում էր միայն դեպի բլուրները, այսօր բոլորովին այլ թափով ընդարձակվել է այդ բլուրների վրա, ճարակում է Արարատյան դաշտի մերձակա մասերը, տնակների նախահարձակ բաղմունքունները տիրել են Սարի թաղին, նորբի բարձունքներին, Քանաքեռի ստորոտներին: Աքաբէկից, Կոզեռ ալժմ

միացել են նրան։ Քաղաքը, որ Զանգվից այն կողմ հագլիվ էր ոտք գրել, այժմ վճռականորեն զնում է դեպի էջմիածին, Շահումյան։ Այո, քաղաքը աչքիդ առչե շարժվում է... Նրան նեղում են իր սահմանները, իր բնակչությունը, ստեղծագործական կարողությունները, արդյունաբերության ծավալն ու թափը։ Նա մեծ քաղաքի քայլեր է դրում։ Հաղթանակի կամուրջը քիչ է նրա համար։ Նա պահանջում է ավելի մեծը և կստանա այն։ Այդ նորը կմիացնի քաղաքը Շահումյանի շրջանին։ Շուտով Զանգուն կդառնա քաղաքամիջյան գետ, և քաղաքը շքեղորեն կբազմի բլուրների և հովիտների վրա, և նրան երեկ մեր բանաստեղծներն իրենց երգերում կկոչեն բազմաբլրյան Երևան։

Երեք դար թուրք-պարսկական պատերազմների վրա դառավ Երևանը։ 1582-ին Զանգվի ափին կառուցվեց Երևանի բերդը։ Չորսփին նաչող պալատի պատշգամբից սարդարը գոռոզադեմ գիտում էր իր տիրակալությունը՝ Արարատյան դաշտը, Մասիսնեքը, ներքև՝ Զանգվի կամուրջից անցնող հարկատու ժողովուրդը, սարուկ, անպաշտպան...

Տասներեք անգամ Երևանն անցավ տաճիկների ու պարսիկների ձեռքը։ Մոտ երեք դար թուրք-պարսկական պատերազմը ճարակում էր այս քաղաքը։

1673-ին էլ վրա հասավ բնության աղետը՝ երկրաշարժը և հիմնովին կործանեց այն։

Կարելի է պատկերացնել, թե ինչ էին ներկայացնում այս տարբեր ժամանակների երևանները... Անտաշ քարեր, կավ, փողոցներում կանգնած կանաչ ջրեր...

Սարդարների ժամանակ քաղաքը դարձավ առևտրական ճանապարհի քաղաք։ «Մածկած շուկա», որի միջով անցնում էր մի բազմություն՝ ջորիների ու էշերի հետ։ Քարվանսարաններ, բաղնիքներ, մեղիդներ, Գեոյ մեղիդը, Շահար մեղիդը, եկեղեցիներ՝ Պոչոս-Պեարոս, Կաթողիկե, Զորավոր, սուրբ Սարգիս, պալատներ՝ Փանահ խանի, Ուլի խանի։

1827—28-ին եկավ ռուսական տիրապետութիւնը: Քաղաքը շարժվել սկսեց. անշուշտ շատ բան փոխվեց նախկին ասիական քաղաքում, փոխվեցին զարգացման հնարավորութիւնները: Յարական կառավարութիւնը քաղաքը դարձրեց նահանգի կենտրոն: Քաղաքը հյուսիսից մոտեցավ Նորքին, կառուցվեցին Շուստովի կոնյակի, գինու գործարանը, մի քանի գաճաճ կաշեգործարաններ, խառատ-մեխանիկական և ներկի արհեստանոցներ, հրապարակում մոայլ բարձրացավ զինվորական տաճարը՝ ճնշելով իր շրջակայքի մթնոլորտը³: Առաջացան «եվրոպական» տիպի տներ՝ նահանգական վարչութիւն, նահանգապետի, մի քանի հայ հարուստների: Երևաց... ձիաքարշը: Մագաղիններ: Անգամ սլանավորվեցին փողոցները՝ Յարսկայա⁴, Բեբուֆովսկայա⁵, Աստաֆևսկայա (Յբովյան):

Երևանը ցարական կառավարութիւն ամենից շատ աչքից ընկած նահանգական քաղաքն էր: Նրա զարգացման ոչ միայն հոգը չկար, այլև ձեռնադրել մի որեւէ «հայկական» կենտրոնի ուժեղացումը՝ մանավանդ արդյունաբերական տնտեսական կողմից: Եվ ցարական «շինարարութիւնը», որ դանդաղ սկսվել էր՝ վերջիվերջո ճապաղեց և մնաց այդ վիճակում:

Դաշնակցութիւն տխրահռչակ տիրապետութիւնը ոչինչ չտրվեց Երևանին, բացի քարուքանդութիւնը, վատթարացումը: Ընդհարումների ժամանակ զլխովին ավերված Դամուրբուլադն ու այլ մասերը ավելի ավերվեցին:

11,463 բնակիչ ուներ Երևանը, երբ ռուսները գրավեցին քաղաքը և մոտ 30,000, երբ նա անցավ սովետական իշխանութիւն: Իննսուն տարվա ցարական իշխանութիւնն այսքան կարողացավ ծավալել քաղաքը:

Բայց փակինք պատմութիւն վարագույրը: Տեսարանը տխուր է, ողորմելի, քամահրող: Նայենք կրկին մեր ներկա Երևանին:

Միծառադանդ Թամանյանը հիմք դրեց նոր քաղաքի՝ համաձայն 20-ական թվերի մեր պետութիւն առաջադրանքին: Նա ձեռնարկեց այն ժամանակվա համար ամենահամարձակն ու ամենաառաջնականը: Հետագայում որքան էլ փոփոխութիւն ենթարկվեն հիմնական սլանը՝ նա աչքի առաջ ունեւր... 150,000 բնակչութիւն սահմանալին թիվը:

Ո՛ր է մնացել այդ թիվը և քաղաքի այն ժամանակվա ծավալը: Երեսուն տարվա Երևանի ականատեսներն այսօր ժպտում են այդ թվի վրա:

Քաղաքը շարժվում է, ուղղակի տեսնում ես այդ շարժումը:

Եվ զարմանալի է: Ինչպես երևակայության խաղով տարված Թամանյանը ժամանակի Երևանից նայում էր հին երևաններին և ժպտում ու խորհում նրանց հնության վրա, այսօր հիշելով 20-ական թվերի Երևանը... նույնպես ժպտում ես: Ո՛վ մեզանից չի հիշում Աբովյան փողոցը իբրև զբոսավայր՝ ոչ միայն մայթերով, այլև... փողոցի մեջտեղով: Ալավերդյան փողոցի վրա կանգնած միլիցիոները արգելում էր սալերի, կառքերի մուտքը այդ փողոցներից ներքև: Հասարակությունը ճաշից հետո, երկկոշան լցվում էր փողոցը և երկար շարաններով զբոսնում աչնաղ, ուր այժմ անցորդը պետք է որսա վայրկյանն արագ անցնելու մայթից մայթ՝ մեքենայի տակ ընկնելու վտանգից մղված: Շրջանային փողոցի վերին մասում, Բժշկական ինստիտուտից մինչև Պետհրատի շենքը, այնպիսի ցեխ էր լինում, որ մութ ժամանակ դիմացից եկողին հարցնում էիր «անցե՞րը»...

Մենք մեզանից անցանք, մենք շարունակ վերապրանալորում ենք սոցիալիստական քաղաքի արագաշարժությունից:

* * *

Եվ շարունակ երազանք... Որտեղի՞ց եկավ նա, այս Երևանը... Մտքով թռչում ես ետ՝ դարեր և խորհում ես մարդկային զարգացման ստորին, միամիտ, պարզունակ աստիճանների մասին, նրա թափած ճիգերի, ուժերի վատնման և խղճով նվաճումների մասին: Ժպտում ես ուրարտական արքաների և իրանական սարգուրների գոռոզության հպարտանքի վրա, ցարական իշխանության նորմուժությունների վրա:

Ժպտում ես նաև մեր մոտիկ անցյալի վրա: Դեռ որքա՞ն պիտի դեղեցիկանա, վեհանա, որքա՞ն հպարտանքով պիտի նայի շուրջը, և ի՞նչ սերունդներ պիտի տեսնեն նրան շքեղաշուք ապագայում:

ՄԱՆՐԱԳԱՏՈՒՄՆԵՐ

Խ Ա Ղ

Գյուղացին ինչպե՞ս է անցնում քաղաքի փողոցներով: Արդյոք մտի՞կ է տալիս շորս կողմը, մի բան տեսնո՞ւմ է... Կարծես այո, կարծես՝ ոչ: Աչքերի մեջ ինչ-որ մշուշ կա, դեմքը կենտրոնացած, մտքերով ծանրաբեռնված: Ասենք նա գործով է եկել քաղաք:— Ծախի, փոխանակի՝ գնա տուն: Թերևս միայն այդ:

Բայց մի անգամ մի գյուղացի խուրջինն ուսին՝ կանգնել էր մանկապարտեզի առջև:

Դասամիջոց էր կարծիս: Բայց ո՞վ դիտե, գուցե և դա՞ս...

Երեխաները դուրս էին թափվել փողոց ու վժիժում էին մայթին թափած աղյուսի ու ավաղի վրա: Գյուղացին աչքերը լարած հետաքրքիր հետևում էր նրանց: Երեխաները գոգնոցներում մի-մի աղյուս, ոմանք էլ իրենց փոքրիկ թիակներով ավազը պատգարակի վրա ածած՝ կրում էին բակը, վարպետների մոտ: (Ներսը ինչ-որ տուն էին շինում):

— Ի՞նչ կար հետաքրքիր այդ մանուկների խաղի՞, թե «դասի» մեջ:

Շատ բան: Ախր շինարարություն՝ քաղաքացի թե գյուղացի հասակավորների ձեռքով նա շատ էր տեսել և էլ չէր նայում: Եվ որ դպրոցի երեխան շինարարություն խաղա, այդ էլ էր տեսել շատ: Բայց որ մանուկը շինարարության մասնակցի անմիջապես...

Ես չէի նկատել: Բայց նա նկատեց...

Գյուղացին մանր ու չարաճճի ժպտում էր: Հետո գլուխը թափ տվեց ու գնաց իր բանին: Նրա աչքերում սրբվել էր սովորական մշուշը՝ աչքերը պայծառ էին, իմաստավոր:

— Ահրոսլանը թռա՛վ, ահրոսլանը թռա՛վ...— Տշում էր մի երեխա փողոցում և այնպիսի ահազանդի ձայնով, կարծես երկրագունդը թռավ:

Դեմքը շառագունած, աչքերը կրակված, հիացած՝ կասես հրաշքի էր հանդիպել:

— Ահրոսլանը թռա՛վ, ահրոսլանը թռա՛վ...— զուռում է դռ-
շալով հուզմունքից, ականջիս տակին վազվզելով դես ու դեն:

Ահրոսլանն էլ ի՞նչ է՝ մի ծափ պես ծալած թուղթ, որ երբ փոքրիկ օգաշուն դցում է մի մետր վեր՝ մի վայրկյան թռչում է և իսկույն հավորեն (այլ ոչ արծվորեն) իջնում գետին ու մնում տակած:

Երբ ականջս ծակելով մի անգամ էլ ճշաց «ահրոսլանը թռավ»:

— Ո՞ւր է թե թռավ,— ասի ես,— տե՛ս տակել է գետնին:

Տղան ուղղակի հանգավ կրակի պես:

— Յա՛... դրո՛ւտ որ...

Ու այնպես կոտրած ժպտով, շփոթ մոլոր նայեց գետնին, շուրջը, հետո ինձ՝ կարծես ուզում էր փնտրել կորած խսկական մի ահրոսլան:

Չկար ահրոսլանը, չկար հրաշալի արծվային սլացքը արմատ լեռներից ու փերուզ ծովերից վեր: Կար մի թղթի ճմլած կտոր:

Ո՛չ, փոքրիկս, ներիր, որ քեզ խաբեցի—ահրոսլանը կա՛ր, ահրոսլանը կա՛: Դա քո ստեղծագործ ոգին է, որ ստեղծեց:

Եվ ահրոսլանն այդպես էլ ստեղծված է...

Ս Ո Վ Ե Տ Ա. Կ Ա. Ն Ո Ճ Ը

Արդյոք ո՞րն է լինելու սովետական ոճը:

Դա իսկույն կղգաք՝ եթե մի քիչ երկար աչքերդ փակեք ու նայեք:

Ձեր տեսողական դաշտում կբռնի կայծակնային զիզազանքի, սլացիկ գծերի մի հսկայական փոթորիկ, հետո հետզհետե կսլար-
զըվի գերակշիռ գծերի լեյտամոտիվը, և ձեր առջև կկանգնի մի հո-
յակապ ամբողջություն:

Դեպի լայնքը՝ շեշտակի:

Դեպի վեր՝ շնչառակի:

Դա գործարանաշարանների, հեռացող ջրանցքների, կամուրջների, հիդրոպատվարների երկայնաձիգ տողերն են:

Համարձակ տեղի հեռուն:

Որոնք պիտի մխրճվեն կոլտնտղիզանաների, հսկայական կոմբինատների, փախչող դաշտերի միագծության ոլորտներում. մյուս կողմից՝ տիտանական էլեատորների, ռադիոկայանների երկնակարկառների սլացիկ ծառացումը:

Խիզախ՝ դեպի երկինք:

Նրա գույների մեջ պիտի տիրապետի հնոցների ծխասեն ու բոցակարմիրը, հանքահորերի, երկրային ընդերքի լավայական ալը, պողպատի դուստ պառնաշողյունի հետ:

Նրա ձայների մեջ՝ միլիոնավոր ոտքերի անլուելի տրոփը պիտի հիշեցնի անխոնջ օվկիանոսի հավիտենական դղորդը եղերքներին:

Նա սիմֆոնիկ է լինելու դերազանցապես և մշտաբնույթը հերոսիկ ու ֆուգայիկ, ուր պիտի մռնչան համաշխարհային սոցիալական մրրիկները, փոթորկալի ֆորտիսիմոները, կայծակնային կոն-ֆուսկոները, ուր նորանոր ուժերի կուտակները անհամբեր ղեկավարներով պիտի մաղընթանան ցանցահարող սինկոպներով և ուր զիզանտ-մուրճերի մարտնչներով համերաշխված անդանտներին պիտի ընկերակցի հավիտենական քաղաքների կոնտրաբասների անլուելի լեզատոն¹:

Ալեկոծ, հուժկու մրրկահույզ, բայց հաղթական հանգիստ:

Շարունակ անավարտ, մշտանորոգ, վերակառուցվող ինչպես բնությունը՝ շինանյութերի կուտակումներից խոյացած շենքերը գոտևող տախտածեղունների զիզազները պիտի մտնեն նրա ոճի մեջ իբրև հավերժ կառուցվող կյանքի սիմվոլ գիծը:

Ինչպես օվկիանը, ինչպես լեռնագագաթը, ինչպես բնությունը նա՝ աչդ ոճը կլինի պարզ, մոնումենտալ, վսեմ:

Մ Ա Յ Ր Ը

Անցնում էի գետափով: Մարգագետնի վրա մի քանի կով ու եզները էին արածում: Դաշար խոտը ցողաթուրմ էր ու պռատ: Եվ ահաստենները մեծ ախորժակով ծամում էին երկրի հյութերով լի խոտը: Նրանք ցրված էին և զուլմները կախ:

Նրանցից երկուսը միայն կանգնած էին մեկուսի՝ Միսը երբեմն դունչը քսում էր դալարին, թեթեւ պոկում ու ծամում։ Իսկ մյուսը լիզում էր նրան։ Լիզում էր դավակը, մեջքը, դունչը։ Ապա դադարում էր, նայում նրան, կրկին լիզում։

Մյուսը կարծես չէր նկատում այդ։

Մի փոքր ուշով նայեցի նրանց երկուսին։— Դե, իհարկե մայր ու զավակ էին...

Եվ նոր նկատեցի — զավակն ավելի քնքուշ մորթ աներ և ավելի միամիտ, անփորձ աչքեր... Հասել էր, մեծացել, մարմնով համարյա հավասարվել մորը։ Եվ արդեն վերջին օրերն էին՝ շուտով նա կգնար իր սայլին, լծին ու ճիպտտին։ Իր անուրախ կյանքը։ Այլևս կարիք չկար նրան խնամելու, հսկելու, անգամ լիզելու։ Բայց... մայրական սիրտ է, ասում է չլինի՝ թե մի բանի կարիք է զգում, չլինի՝ թե... Մի խոսքով՝ չի համբերում, կրկին, մի փոքր, էլի՝ գուրգուրում է, շտկում մազերը, լիզում...

Քիչ է մնում լացդ դա խանդաղատանքից...

Գ Ա Ր Ո Ւ Ն

Բարձրանում էի փողոցով դեպի բլուրները։

Արե օր էր և լուռ շորս կողմս։ Հազիվ մի որեւէ անցորդի քայլեր զրդովում էին փողոցի լուսթյունը։ Հեռվից միայն լսվում էին ծտերի մոլեգին դժոցը և երեխաների սուր կանչերը։ Առուն քլքլում էր, զարթնած հողի հոտն էի առնում։

Հարթ մայթի վրա երեխաները, դե նրանք կլինեին, ուրիշ էլ ո՞վ, կավճով գրել էին՝ դարուն։

Անհուն զգացմունքով կարգացի այդ բառը և լցվեցի նրա իմաստով։ Ի՞նչ լավ էին արել, գրել էին՝ դարուն։ Դա շատ գեղեցիկ բառ է, այո, դա ամենալավ բառն է աշխարհիս երեսին։ Դա մանկություն է, պատանեկություն, դա սե՛ր է, կյանք է, ուրախություն։

Ճ Ա Ն Ճ Ը

Նա վերջինն է իմ բնակարանում։ Ինչպես է վերապրել նա դժնի դեկտեմբերը, ի՞նչպես է հայտնվել այս հունվարին՝ անհաս-

էր՝ ճակատը մի փոքր բարձր պահած: Բայց ինչ որ ամենից ավելի գրավիչ էր նրա մեջ, — դա անհուն մտերմությունն էր, ուղղակի հարազատությունը:

Ես այնպիս զգացի, որ նրա հետ կարելի էր դիմանալ կյանքի բոլոր ձախորդություններին: Նրա հետ կարելի էր ստեղծագործել, տանել պայքարի բոլոր պերիպեթիաները: Նրա հետ կարելի էր աշխարհն ըմբռնել իր ողջ խորությամբ: Տխուր օրեր չէին լինի: Նա ինքը մի այնպառ ուրախություն կլիներ... Եվ ի՞նչ կլինի՝ եթե սլատահեմ նրան... Հը՞...

Երբ բարեկամուհիս ներս մտավ՝ հսկայացքս շփոթեցնելով լուսանկարից՝ վեր կացաւ և մոտեցաւ պատին.

— Սա ի՞նչ լուսանկար է:

— Ախ, նա ձեր ուշադրությունը գրավեց...

— Նայում եմ և ուղղակի կասեմ. արտակարգ դեմք է ի՞նչ խարակտեր:

— Այո, վսեմ խարակտեր և սրտալի մարդ, այն որ ասում են՝ իսկական մարդ հազվագյուտ:

— Եվ գեղեցի՞կ, — հարեցի ես:

— Այո՛, անցյալ տարի վախճանվեց...

— Ախ նա մեռած է...

Կ Ի Ն Տ Ո Ն

Անցնում էի Թբիլիսիի աղմկալի փողոցներից մեկով: Մի ցանկապատ բակի մեջ հավաքվել էր հրեխանների բազմություն: Տան կենողները դուրս էին եկել պատշգամբ և զսպված ժպիտներով նայում էին ներքև: Երեխանների բազմության միջից, որ զարմացած՝ ե՛ղվարճանալով նայում էր բակում՝ կատարվող մի բանի՝ երբեմն լսվում էր մի քրքիչ ու իսկույն դադարում:

Ներս մտա բակը: Մի հասակավոր կինտո՝ կրկին կինտոյական կարտուզ գլխին, կողիւրջուկը ականջին թեքած, ալեխառն կաթն խուղած կղակով, արխալուղով ու լայն շավարի մեկ տոտը բնաց՝ թողած, մյուս տոտը գուլպայի մեջ, ուսից կախել էր շարմանկան: Եւ պտտեցնում էր կոթը:

Բայց ի՞նչն էր զվարճալին և հետաքրքրականը՝ շարմանկան ձայն չէր հանում: Ոչ մի հնչյուն: Անգամ չէր լսվում շարմանկայի կոթի պտտվելու ֆսսոցը, իսկ ինքը՝ կինտոն՝ լուռ էր և լուրջ:

Ձէր նայում ոչ ոքի, չէր արձագանքում, ոչ մի նկատողութեան: Ոչ մի ծիծաղի: Վերեւից երբեմն դրամներ էին նետում ներքև, նրանոնք իր մոտ: Ձէր նայում:

Չէս հասկանում չէ՞ր կարողացել, թե՞ չէր կամենում նորոգել կոտրված շարմանկան, կատա՞կ էր անում այնպիսի լուրջ դեմքով: Եվ ի՞նչ էր նվագում՝ լուսթյո՞ւն, թե՞ անցյալ:

Բայց նրա անձայն շարմանկայի վրա դեռ մնում էին ծաղկավոր նախշերը, իսկ իր՝ կինտոյի հագուստի, կեցվածքի և կոմիկ-լուրջ դեմքին հին օրերի հումորն ու աշխույժը:

Հ Ա Կ Ա Ռ Ա Կ Ո Ր Դ Ն Ե Ր

Նրանք, այդ երկու երաժիշտները՝ իրար թշնամի էին: Ավելի ճիշտը՝ միմյան էր թշնամի մյուսին, անտաղանդը և անհաջողակը: Մյուսը՝ տաղանդավորը, պաշտպանվում էր միայն իր նախանձորդի հարձակումներից, ու երբեմն էլ, երբ սա չափից դուրս էր դալիս և փրփրալի կատաղութեամբ շարախոսում էր իր մասին, տաղանդավորը մի զայրալի խոսք էր ասում, թե՛րեւս վիրավորիչ խոսք:

Անտաղանդը զրպարտում էր իր արվեստակցին, թե սա է՝ պատճառն իր անհաջողութեան: Հարձակվում էր նաև հասարակութեան վրա, որ սա կողմնակալ և նախապաշարյալ վերաբերմունք ունի դեպի տաղանդավոր երաժիշտը և անարդար է դեպի ինքը:

Բայց, ինչպիսի միշտ, բնությունն ու հասարակությունն անտարբեր են այդ գանգատների ու հարձակումների դեմ: Եվ անհատաղանդավորը բարձրանում էր օրեցօր դեպի իր փառքի գագաթնակետը, մինչ անտաղանդը տանջվում էր անփառունակ: Առաջինին հոբելյան տվին, համազգային պարծանք կոչեցին:

Անցավ ժամանակ, և տաղանդավորը մեռավ: Համազգային սուգը, որով արձագանքեց հասարակությունը այդ թանկագին կորուստի համար՝ ծանր ու չափազանց ուռեցրած թվաց անտաղանդին:

— Ճշմարիտ է:

— Բա՞... կռվե՛նք, որ վերցնենք:

Ասաց, ուժգին հարվածեց ու հրգեց, ինչպես կռիվ մտնող մարտիկ:

Ե Ր Ա Ժ Ի Շ Տ Ը

Նստած էր հրաժիշտը դաշնամուրի մոտ և շարադրում էր մի վսճմ սիմֆոնիա: Ի՞նչ վսեմ. մի նորօրինակ, ինքնատիպ ստեղծագործություն: Ալիգրոն հյուսվում էր անդանտեի հետ, ընդհատվելով մի ինչ-որ շարաճճի սկերցոյով, կրկին վերադառնում հիմնական չափին, որպեսզի հանկարծ գրոհի մի բուռն պրեստոյով:

Քրտինքը հեղեղում էր ստեղծագործողի ջերմ ճակատը, նա հեռւմ էր և զրոււմ, զրոււմ:

Եվ նա չէր նկատել, թի ինչպես իր հետեից թաքուն ներս էին մտել մի խումբ քննադատներ, որ դառն ճղաՎոցներով խորհրդակցում էին հրաժշտի սիմֆոնիայի մասին: Առավելապես նրանք զայրացած էին այն խրոմատիկ դամամաներից, որ գլխավոր թեմայից անկախ ընկերակցում էին սիմֆոնիային և խափնում այն: Անդանտեն շատ էր անհարմար կցվում ալիգրոյին, սկերցոն խանդարում էր նրա վեհուկյանը՝ միջամտելով տեղի-անտեղի: Իսկ այդ խրոմատիկ դամամանե՛րը, որ խենթացնում էին մարդու:

Հանկարծ քննադատներից մեկը բռնեց հրաժշտի ականջից.

— Սա ի՞նչ սկերցո է: Ո՞ւր է քո անդանտեն:

Երաժիշտն ականջն ուսին քսելով ազատեց և հա դարձավ դիպի քննադատը: Բայց այդ վայրկյանին մյուսներն սկսեցին քաշել նրա ականջը և ճղավել.

— Ինչո՞ւ չես ավարտում ալիգրոն, ալե՛քրո տուր, ալե՛քրո...

— Թողեք, հարկավոր չէ, բոլորովին հարկավոր չէ այդպես,— խնդրում էր նրանց հրաժիշտը,— ախր ինչացո՞ւ է այդ ձևը,— այ, սպասեցեք բացատրեմ, նու, ի՞նչ կարիք կա այդպիս անելու...

Այդ ժամանակ քննադատներից մեկը հղունգով ճանկեց հրաժշտի ականջը և ճվաց.

— Փակի՛ր խրոմատիկ դամաման:

— Բայց նախ լսեցե՛ք ինձ, ես շատ հարգում եմ ձեր կարծիքը... Լսեցե՛ք, սիրելի՛ բարեկամներս...

Հանկարծ երաժիշտը զարթնեց ավելի սուր մի ծակոցից։ Ոչ ոք չկար սենյակում։ Ինքը անկողնում էր, քնած։ Միայն ականջն իսկապես ճանկոռտոված էր։

Առնետնեհ՛րն էին...

Ս Ե Ղ Ա Ն Ը

Ո՞վ գիտե ի՛նչ լուսկի կամ ի՛նչ արամադրության մեջ գրասեղանին մոտեցած էր փոքրիկ երեխան։ Նրան սիրող հայրն ասել էր.

— Այ, ես որ մեռնեմ՝ իմ այս գրասեղանը քեզ կմնա։

Երեխան ուրախացած այնուհետև ուշի ուշով զննում էր հոր գրասեղանը և հրազում, որ մի օր էլ ինքը կնստի նրա մոտ և կըսկըսի գրել, կարդալ, ծխել, աչքերը կխախուփի նայել հեռուն, պատուհանից դուրս։

Եվ օրեցօր սուսում էր այդ օրվան։ Մի երկու անգամ անհուն բաղձանքով դիմեց հորը.

— Ես է՛լ այս աթոռին կնստեմ, ես է՛լ այս գրչով կգրեմ, և ե՞րբ կլինի։

— Կլինի՛, բալիկ ջան, կլինի։

— Ախր ե՞րբ է, ե՞րբ...

Փոքրիկն այրվում էր բուռն ցանկությունից։ Բայց հայրը կրկին իր տեղն էր, դարձյալ նույն դիրքի մեջ և գրասեղանը դեռ չի անցնում փոքրիկին։

Մի օր էլ անհամբեր ու արտասովակալած դիմեց հորը.

— Բա ե՞րբ պիտի գրասեղանն իմը լինի։

Հայրը կրկին կատակեց.

— Այ, երբ որ մեռնեմ։

— Ասում ես, ասում ու չես մեռնում։ Բա ե՞րբ պիտի մեռնես։

Հայրը ծիծաղեց, հետո մտախոհ ժպտով նայեց իր զավակին, որ նույնպես տխուր նայում էր իրեն։

— Կլինի՛, բալի՛կ ջան, կլինի՛,— շշնջաց հայրը մեղմ ու խուլ, և թախծալի նայեց մեռնող վերջալույսին, որ խորին տրտմությամբ մարում էր լեռների հետևում:

Նրեխան հուսալից, բայց և համակված ինչ-որ վեհ մտքերով նայեց հորը և սկսեց երազել:

Է Ք Ս Պ Ո Ն Ա Տ Ն Ե Ր

Արվեստի թանգարաններից մեկի վարիչն է՝ Սիրում է իր գործը: Հավաքել է բավականին նյութեր: Կարգավորել է, սխտեմի վերածել, բաժանել.— արկղների, դարակների, էպոխաների, ըստ անձերի ու նյութերի:

Ուսումնասիրողներ է հավաքագրել:

Գրել է տալիս և ինքն էլ գրում է մոնոգրաֆիաներ՝ կլասիկ ու կենդանի նշանավոր անձերի մասին: Շարունակում է հավաքել ամեն տեսակ նյութեր, պատառիկներ՝ հներից, նորերից, ինչ որ պիտի դառնա պատմության ուսումնասիրության առարկա:

Մի հիշատակարան էլ ունի՝ դա իր անձնական գիրքն է առաջժամ, ուր ամեն օր, ամեն դեպք գրի է առնում նշանավոր ժամանակակիցների, նրանց հետ կապված մարդկանց պատմածներից՝ դեպքեր, խոսքեր, կատակներ... Ամեն, ամեն բան պիտի անցնի, զնա թանգարան, դառնա ցուցահանդեսների էքսպոնատ և քարանա:

Եվ այդպես վարվելով իրերի, դոկումենտների հետ՝ կամաց-կամաց այդպես էլ սովորել է նաև իր շուրջն ապրող կենդանի մարդկանց: Անցնում են նրանք, դառնում թանգարանային էքսպոնատ:

Նրա ապագան անցյալն է. անցյալ կատարյալը:

Թույլում է մտքով նա դեպի այդ ապագայի գիրկը: Եվ ի՞նչ...

Ամեն, ամեն ինչ այնտեղ անցել է արդեն, դառել անրջոտ հուշ:

Մ Ո Ւ Ր Ա Ց Ի Կ Ը

Հենական աջ թևի տակ, փայտե պրոտեզը ձախ ոտին և մուրացկանի պրոֆեսիոնալ աղաչական ժպիտը շրթունքներին անցնում էր նա ամառանոցի փողոցով:

Երբեմն կանգ էր առնում, ճակատի քրտինքը սրբում և դեմից եկող ամառանոցավոր մեկին ձեռքը մեկնում՝ ողորմություն հայցելով:

Ստանալով կամ մերժվելով՝ նա շրթունքների արանքում մի քանի բառ էր ծամծամում դառը մաստակի նման և մոմում ու լընդլընգալով անցնում առաջ:

Ուշի ուշով նայեցի նրան և հանկարծ հիշեցի: Մանոթ մուրացկան էր: Հաճախ տեսել էի նրան քաղաքում ողորմություն հայցելիս: Նույն աղաչական կոտրված ժպիտը, նույն լնդլնգոցը, նույն անորոշ քրթմնջոցը, դառնացած շրթունքներին:

Մոտեցավ ինձ և ձեռք մեկնել էր ուղում, որ խոսեցի հետը.

— Դու քաղաքի՞ց ես եկել:

— Հա՛:

— Հիմա էլ այս գյուղում պիտի ապրես:

Մուրացկանը տխուր ծիծաղեց.

— Զէ, ջանքւմ, ի՞նչ էստեղ ապրել: Քաղքցի մուշտարիներին հետ եկել եմ ամառանոց: Էնոնք կերթան քաղաք, ես էլ հետները կերթամ:

— Հիմա հասկացա,— ասացի ես:

— Ապա ի՞նչ,— տխուր խոսեց մուրացկանը:— Իմ մարդիկս են, ուր էնոնք՝ էստեղ էլ ես: Իմ էլ կյանքս էս է:

Նայում ենք իրար: Ես նայում եմ նրան՝ նոր սկսվող ծիծաղս արդեն սառած աչքերիս մեջ: Նա էլ՝ անկարող ծիծաղելու և ի՞նչ էր վիճակը, որ ծիծաղեր, նայում էր աչքերիս տխուր, խորը մարդկային վշտով...

Օ՛, ԵՐԵՒԱՆԵ՛Ր, ԵՐԵՒԱՆԵ՛Ր...

Կավիճն ուղղակի դադար չունի այս շարաճճիների ձեռքին: Ուր հասնում են գրոտում են՝ պատերը, մայթերը, սանդուղքները, իրարու մեջքի վրա:

Ահա մեկը, անշուշտ մի տղա, գրել է պատին. «Սիրուշը հիմար է»: Տեսնես վրե՞ժն է հանել խեղճ աղջկանից կամ շար զգացմունք է դրդել դիմելու՝ իր դասընկերուհուն հրապարակով անարգելու այս միամիտ միջոցին:

Մեկ ուրիշը՝ երևի մի տղա, մշուսի մասին գրել է. «Սատկի Ռուբենը»։ Երևի սա էլ խփել է նրան կամ խել նրա խաղալիքը։

Օ՛, սիրելի՛ երեխաներ, սիրելի՛ Գուրգեն կամ Սուրեն՝, դու, որ այդ Սիրուշին այսպես անփույթ ու հեշտ հիմար ես ասում հիմա և անարգում՝ կարո՞ղ ես երեւակայել, մի օր կգա, որ այդ Սիրուշը կդառնա քո ամենախոր սիրո առարկան, այնպես կտանջի, կտորի քեզ, այնպես կբարկացնի սիրտդ, որ երբ քո բազմաթիվ սիրո ակնարկներին մերժումով պատասխանած, կյանքից հուսահատ՝ մի օր էլ նրա գողտնի ժպտի մեջ, աչքերի խորքում կնկատես առաջին սիրո թաքուն ցուրը, որքա՛ն երախտագետ պիտի լինես նրան, որ քեզ փրկեց, կյանք տվեց։ Պիտի երգես, վրնջաս նժույզի պես, գտնես որ աշխարհն ուրախության ծով է, իսկ դու վայելքի մակուցկ նրա մեջ։ Պիտի ոգևորվես, ձգտես գործունեության, փառքի, սխրագործության, հերոսության, անգամ աշխարհը վերափոխելու։

Իսկ դո՛ւ, ո՞վ Բաբկեն, որ գրում ես Ռուբենը սատկի՝ գիտե՞ս, որ դու և նա պիտի դառնաք մտերիմ ընկերներ, և երբ մի օր մարտի դաշտում լսես, որ նա ծանր վիրավոր է, որ նրան բերել են հիվանդանոց վիրահատելու, որ նա հազիվ թե ապրի՝ պիտի զխիդ խփես մի այնպիսի ցավով, որ կարծես սրտիդ մեջ դաշույն են խառնում։

Բ Ն Ո Ի Թ Յ Ո Ի Ն

Օրն այսօր դերասանի է նման։ Մեկ մռայլվում է, ամպակուտակ ունքերը վրա տալիս, մեկ պայծառացնում է դեմքը և մտախոհ աչքերով նայում, երբեմն փոթորկում է, գոռում, շանթում հիազարհուր, երբեմն լաց լինում ողբաձայն, որ մի փոքր հետո քրքջա լիաթոք ու ազատ։ Ներկայացում է կատարյալ։ Օրն այսօր դերասանի է նման։

Ո՞վ բնություն, ի՞նչ ես զայրանում, գոռում, տանջվում, ծիծաղում, ի՞նչ ես խորհում։ Դերասա՞ն ես դու, խա՞ղ ես խաղում, դերե՞ր զանգան, և ուրիշներին ես ներկայացնում։

Իսկ դո՛ւ, դու ի՞նչ ես, ո՞վ ես դու, ի՞նչ է քո իսկական իսկությունը։

Բա՛ց դեմքդ, ո՞վ անհանգիստ բնություն։

— Լավ հիշողություն ունեմ,— դա՛ է վատը:

Այսպես ասաց ինձ մի օր մի ծանոթ երաժիշտ: Ասաց տխուր շեշտով, գլուխը ծանր շարժելով և մտքերով խորասուզված ինչ-որ հուշերի մթին անդունդը:

Նս առարկեցի.

— Լավ հիշողությունը դանձ է, բարեկամս: Դա օգնում է գլխում պինդ պահելու որքա՛ն գիտելիքներ, որքա՛ն գեղեցիկ բաներ:

Երաժիշտն առարկեց.

— Օ՛, մի՛ ասեք: Այնպիսի՛ մանրամասնություններով հիշում եմ ո՛վ ինձ վիրավորեց, ո՛րտեղ և ի՛նչ խոսքերով, այնպե՛ս հիշում եմ խոր մանկությունից մինչև այս հասակս բոլոր տղեղ ու վիրավորիչ դեպքերն ինձ հետ, ուրիշների հետ... Անհամա՛ր, անվե՛րջ... և այդ ամենն այնքա՛ն կենդանի, վառ, ուժեղ, կարծես այս րոպեիս է կատարվում այդ բաները: Դաժա՛ն բան է...

Նս հարցրի.

— Բայց չե՞ որ ձեր ուժեղ հիշողությունը դառն ու տխուր դեպքերի հետ պետք է նաև ձեր հոգում զարթեցնի պայծառ անցքեր, ուրախ ժամեր:

Երաժիշտը թախծալի նայեց աչքերիս մեջ և գլուխը տխուր թափահարելով պատասխանեց.

— Ա՛խ, տխուր, վիրավորիչ, տղեղ դեպքերի հուշերը թունավորում են բոլոր պայծառն ու գեղեցիկը: Վիշտը, վատը ուժեղ են տպավորվում, վերքը սպիներ է թողնում, մինչ ուրախությունը ցնդում է արևի շողքի պես անհետ ու անվերադարձ:

ԱՐՈՎՅԱՆԸ

Հայրը պատմում էր, և սենյակի մտերիմ լռության մեջ նրա պատմությունը հեքիաթի նման կախարդիչ էր դառնը՝ թեև պատմում էր մեծ հայրենասերի՝ մասին:

Իսկ փոքրիկը հմայված լսում էր և հրազում: Նա իր մանկա-

կան աչքերով կարծես տեսնում էր այդ անձնվեր, խանդավառ գրողին, հետևում էր նրա բոլոր շարժումներին:

Հայրն էլ տարված էր իր նյութով: Նրան թվում էր, թե ինքն էլ նվագում է մի երկարաշունչ, սքանչելի սիմֆոնիա:

Նրա ժշտական գրվագների պես հնչեց գրողի բարձրանալը Արարատ, նրա Դորպատի երազներն ու հայրենակարոտը, նրա վերադարձը հայրենիք, նրա վսեմ ստեղծագործությունը, նրա այրվելը հայրենիքի սիրուց և անհայտացումը:

Հայրը վերջացրեց և սկսեց ծխել: Եվ սենյակի խորին լուսթյան մեջ՝ փոքրիկը ռոտների ծայրերով մոտեցավ փարվեց հորը, նայեց շուրջն ու փափսալով հարցրեց.

— Հիմա Աբովյանի ոտնատեղերը կա՞ն Արարատի վրա:

.

ԱՆՄԻՏ ՀԱՐՑԵՐ

Մա՛րդ զարմանալի: Քեզ բնությունը կանչել է կյանք, որ գործդ կատարես. աշխատես, պաշքարես, ստեղծագործես, վայելես, ուրախանաս, պարես, երգես և հետո,— դե ի՞նչ անենք... զնաս:

Իսկ դո՞ւ, գործդ թողած՝ ընկել ես բանի հետևից. ո՞ւր բերին քեզ, ինչո՞ւ բերին աշխարհ, որտեղի՞ց, ո՞ւր են տանելու:

Մեկը հարցնի քեզ,— ախր քե՞զ ինչ, ի՞նչ ես մաշում կյանքդ, ապրիր էլի՞:

Անմի՛տ, անմի՛տ:

«ԱՐՎԵՍՏԻ ՕՐԵՆՍԴԻՐԸ»

Մի հնդուհավ եմ հիշում: Դատարկ բակի մեջ մենակ շրջում էր գուռդ ու մեծամիտ: Այնքան զբաղված չէր կուտ ու խոտ որոնելով, որքան ուշքը տվել էր ձայներ որսալու օդի մեջ: Զայնե՛ր... օ՛հ, նրանցով լիքն էր օդը: Կյանքն ապրում էր և ձայներ էր արձակում ամենուրեք: Փողոցներն եռում էին մարդկանց բազմությամբ, աղմկում էին երեխաները, հեռվից հոսում էին Շոպենի վճիտ հնչյունները:

Հնդուհավն այդ բոլորն իրեն էր վերագրում: Ուղղակի իր հասցեին: Վիրավորիչ էր համարում այդ ձայները, զայրանալով ուռչում էր, փքվում և հանկարծ զվվում:

— Ա՛լ ղըլի-վուլի-ղուլի...

Այսինքն՝ այդ ո՞վ էր, ո՞ւմ էր ակնարկում, ի՞նձ, ինչպե՞ս համարձակվեց: Ասացե՛ք նրան, որ այստեղ հանճար է Վիրավորվում, գեղարվեստական խոսքի մեծագույն օրինադիրը...

Ղլվում էր այսպիս և հետո գլուխը... օ՛, այդ հիմարակա՛ն, գոռոզությունից կաստած, ինքնաբավականությունից կարմրած, տխմար մտքերից անճոռնիացած, շլինքը կախ, գլուխը բարձրացնելով վեր՝ նայում էր շուրջը իբրև մի հրաշափառ հիմարություն:

Կուշտ էր նա, հղիացած էր տափակ, ապաշնորհ մտքերով, հանդիստ ու ապահով էր նա իր փառքի հաստատունության մասին և կարծում էր թե աշխարհն ուշաթափված է իր՝ չգիտես ո՞ր մոնումենտալ գործի զեղեցկության ու վեհության առաջ:

Եթե հազա՛ր հառաչանք կարողանար մարդու թեթևացնել այդ կոշմարային պատկերից...

Կ Ո Շ Կ Ա Կ Ա Ր Ը

Կոշկակարի փոքրիկ մի արհեստանոցի առջև երեխաներ էին համլաքվել ու հետաքրքիր նայում ներսը: Այնտեղ մի առանձին բան չկար: Սովորական՝ մի տուփի չափ ծակուռ, որի մեջ հազիվ երկու մարդ կտեղավորվեին: Եվ իրոք՝ այնտեղ մի արկղի վրա նստած էր կոշկակարը, որ գլուխը կախ՝ կոշիկ էր կարկատում: Նրա կարկատած կոշիկն էլ մի երեկելի բան չէր, ոչ էլ արհեստանոցի պատին կպցրած մի երկու խունացած պատկերը կարող էին գրավել փոքրիկների ուշադրությունը: Բայց երեխաները հոժ խլամբով պաշարել էին արհեստանոցը:

Այնտեղ, վարպետի կողքին նստել էր մի տասը տարեկան տղա և շատ վարժ կարկատում էր կոշիկի տակը: Մերթ կտրծքը հպում էր կոշիկին և սուր դանակով կտրում կոշկատակի եզերքը, մերթ բղձվ ծակում ու շալիկան դնելով մեջը մուրճով շնորհալի դարկում այնպացնում, մերթ թեւը փաթաթում—խողի մազին, մոմում, սրբում:

Զէր նայում երեխաներին, լուրջ իր գործին էր: Վարպետը չէր խանգարում երեխաներին: Գործը դնում էր առաջ: Իսկ երեխաները

տարված, ժպիտները դեմքերին սառած և աչքերը լայն բացած նայում էին փոքրիկ աշակերտին:

Փոքր էր, դրավո՞ւմ էր...

Ձ Ի Ն

Ձիերը կանգնել՝ չէին գնում: Բաց ֆուրգոնը բեռնավորված էր քարով. պեսք էր շինքի բակից անցնել և տանել ներսի բակը: Բայց ձիերը չէին շարժվում: Գուցե հոգնած էին, գուցե ֆուրգոնի ակները քարերի կոշտերի դեմ առել՝ խանգարում էին ֆուրգոնը շարժել:

Սա կայն բեռը ծանր չէր, և թվում էր, որ ձիերը կարող էին քաշել ֆուրգոնը: Ֆուրգոնապանը մտրակը պտտեցրեց օդի մեջ, ձիերը մի շարժում արին, բայց հանկարծ շինության վրա աշխատող մշակներն օգնելու համար վրա վազեցին և սկսեցին ձեռքերով ծեծել ձիերից մեկին: Սա կանգնեց: Մշակները փայտերը վերցրին, որ խփեն:

— Մի՛ ծեծեք, — խիստ ձայնով արդեից նրանց ֆուրգոնապանը և ձեռքը բարձրացնելով պաշտպանեց ձիերին:

— Բա ո՞նց, չին գնում, — բացատրեցին մշակները:

— Ոչինչ, հանգիստ թողեք:

Մշակները հտ քաշվեցին և դարմացած նայեցին անփուլթ ֆուրգոնապանին: Սա հտ քաշվեց և ծխախոտ վառեց, ու ծխելով մեղմ նայեց ձիերից մեկի կողմը, որին զարկել էին մշակները: Անցավ մի ևրկու րոպե: Ֆուրգոնապանը քթի տակ ժպտաց, մոտեցավ ծեծված ձիուն և ականջին շատ փաղաքշոտ ու մտերմական ձայնով մեղմ ասաց.

Hy, Ba-аська, пое-едем!

Ձին շարժվեց: Մյուսն անմիջապես հետևեց նրան: Գնացին:

Ձին նեղացել էր...

Ա. Ն Հ Ա. Ն Գ Ի Ս Տ Ժ Ո Ղ Ո Վ Ա. Կ Ա. Ն

«Հարվածայինների օրվա» նիստը ընթանում է աղմուկի ու ժխորի մեջ: Զեկուցողը ճգնում է դռուցով ծածկել այդ աղմուկը:

Սակայն ո՞վ է աղմկում: Ուշացածների կոշիկները, պա-

տըշգամբների տախտակների ճոճոցը, աթոռների ոտները և... ծծկերները:

Բայց մի ծծկեր ուղղակի ուկորդ է խփում: Շողից, նեղված-
քից քրտնաթոր մայրն իր լի ստիներներով չի կարողանում փակել
նրա ռամիկ, անքաղաքավարի կռնչոցը: Մշմշում է նա, լավլփում
ստիները, հետո ղնճրտում ու հանկարծ աչնպես է ճղավում՝ կար-
ծես միջից կես արին: Մյուս ստիներն է պահանջում:— Հրամայվում
է մյուսը: Ելի՛ ղնճրտոց, էլի՛ ճղավոց...

Ի՞նչ է պահանջում՝ գուցե լավիկ մո՞րը, սրա՞հը, ամբողջ աշ-
խա՞րհը... Կատարյալ պատիժ մոր կրծքին և անհանգստություն
հարևան շրջապատի համար:

Եվ հարց է ծագում՝ ինչո՞ւ չեն թողել տանը. կամ վերջապես
ինչո՞ւ չեն դուրս տանում այդ... նոր անհանգիստ մարդուն, որ երեկ
աշխարհ եկել՝ այսօր հանգիստ չի տալիս ժողովականներին:

Բայց... Դ՞նում մոտ թողնեն տանը: Ո՞վ տանի դուրս: Հա՞յրը՝
նա բանվոր ղեկուցողն է հենց: Թերևս կասեք մա՞յրը: Նա հար-
վածային բանվորուհի է և ժողովական...

Եվ քանի՞ հազարավոր ղեկուցումներ, քանի՞ ժողովներ, երե-
կույթներ, ներկայացումներ լցված են այժմ այսպիսի ժխորալի
ճղավոցներով, ուր այս փոքրիկ նոր մարտկիկները ուժղին ճիշե-
րով պահանջում են իրենց կյանքը և աճում հարվածային մայրիկի
գրկում...

Ե Ր Ա Խ Տ Ա Վ Ո Ր Գ Ա Յ Լ Ե Ր Ը

(Կատակ)

Զէ՛, սիրում եմ նրանց, այդ զայլերին... Խորապես հարգում
եմ, անչափ երախտապարտ եմ նրանց: Ուղղակի նրանց եմ պար-
տական իմ առողջությունը: Նրանք ինձ տալիս են, ի՞նչ եք կար-
ծում, դեղորա՞յք, երկաթի կաթիլնե՞ր, էլեկտրաբուժո՞ւմ... Ո՛չ
իհարկև: Ի՞նչ բաներ են սրանք: Նրանք ինձ շնորհում են ամենա-
ճիշտ բուժման միջոցներ, բնության ամենամեծ բարիքը:

Երբ մտնում եմ անկողին և ինձ պաշարում են զանազան հոգ-
սեր կամ զբաղեցնում ինչ-որ արտառոց միտք և քունս խանդա-
րում՝ ես ինձ հանձնում եմ զանազան երևակայական արկածների:

Դիբրե Թե մենակ անցնում եմ անտառի միջով: Ձմեռային խուլ, ա-
հալուր դիշեր է: Ահա լսվում է մի ոռնոց... Հետո երկրորդը, երրոր-
դը: Ահա բացատում երեւցին նրանք՝ գայլերը... Նրանք տեսնում
են ինձ և... վազում դեպի ինձ... Ես մազլցում եմ բարձր ծառի
վրա: Սկսվում է պաշարումը: Փաթաթվում եմ տաք մուշտակիս
մեջ և սպասում լուսանալուն և անցորդներին:

Սահում են իբրե Թե ժամերը, ես բոլորովին էլ չեմ շտա-
սում: Հանկարծ հիշում եմ, որ դրպանումս ատրճառակ կա: Հա-
նում եմ, հանգիստ նշան բռնում գայլերից մեկի վրա և կրակում:
Գայլն ընկնում է վիրավոր, մյուսները հարձակվում են վրան և
սկսում նրան լափել: Հետո կրակում եմ երկրորդին, երրորդին: Ժա-
մանակ է անցնում: Գայլերն սպասում են իմ իջնելուն: Չեմ իջնում
և ապահով բարձրությունից տաք, անվտանգ դիրտում եմ նրանց, որ
ճրագների նման նայում են ինձ, բայց ձեռները չեմ ընկնում և
հետո...

Զարթնում եմ: Առավոտ է: Քնել եմ ամենաարդար, անվրդով
քնով, կազդուրված ու պատրաստ նոր օրվա աշխատանքի:

Չէ՛, սիրում եմ այդ գայլերին:

Ֆ Ի Զ Ի Կ Ո Ս Ը

(Աւտակարգ դեպք)

Երազումն էր այդ, Թե՞ վառ երեակայություն, հալյուցինա-
ցիա. նա զգաց օդի սուրոց ալանջի շտակին և հանկարծ ընկավ
լուսնի սառ մակերեւոյթի վրա:

Այո, լուսնի սառ մակերեւոյթի վրա:

Նա շատ պարզ ըմբռնեց այդ: Նա ֆիզիկոս էր: Ի՞նչ ըմբռնել՝
տեսավ, շոշափեց լուսնի սառ գետինը: Նայեց չորս կողմ. հրաբխա-
յին խառնարաններ, չոր ձորեր, կնճռոտ դաշտավայրեր:

Ելավ նստեց:

Այո, լուսնի վրա է: Հեռուն երկնքում ահա մի խոշոր մոլորակ
է փայլում պղնձի խիստ գույնով: Հասկացավ. դա մեր երկրա-
գունդն էր: Իսկ իր շուրջը ոչ ցերեկ էր, ոչ աղջամուղջ, ոչ խափար
էր, ոչ երեկո: Ինչ-որ մոխրագույն պղտոր լույս: Ոչ մի ձայն, ոչ մի
շարժում:

Արկածյալը կրկին նայեց շուրջը, հեռուն: Մտածեց, լավ մտածեց — այո, լուսնի վրա է ինքը: Լավ հասկացավ այս: Այստեղ չկա ոչ մի արարած, ոչ մի էակ, ոչ մի շունչ: Եվ ո՛ր, ո՞ր կատում գտնվի նա, այս դժբախտ մարդը, որ միևնույն մենակութունը չլինի, այս անմարդ, անէակ մենակութունը:

Ոչ ոք չկա ամբողջ լուսնի վրա...

Սակայն ի՞նչ, ֆիզիկոսը վեր կացավ և սկսեց զնալ...

Պ Ա Ռ Ա Վ Ը

Աշխույժ փողոցը լիքն է երեխաների կանչերով, տրամվայի զնդոցներով և անլուելի, անորոշ մարդկային խոսակցության սիմֆոնիայով:

Երիտասարդ արևը խաղում է երկնքի թավիշ մովի մեջ: Ծնճըղունները ծառերի վրայից հարձակվում են ինչ-որ չոր հացի կտորի վրա, իսկ փողոցի բացվածքից երևում են կապույտ լեռների ալիքները՝ ձյունեղեն փրփուրները զազաթներին:

Գարուն է:

Մի ուրախ պառավ նստել է դռան առջև քարին և դիրկն առել մի փոքրիկ երեխա: Թուռն է անշուշտ: Փոքրիկը ձևոնները պարզում է, որ բռնի... ծառը, շենքերը, աշխարհը... Ու ժպտում է: Ժպտում է և պառավը: Նա երկու ձևոնների մատները հազցրել իրար՝ պինդ բռնել է խայտացող երեխային: Չլինի թե ընկնի: Ու կպել է նրան: Ինձ թվում է նա էլ կառչել է երեխային... չլինի թե ինքը ընկնի անէության մեջ:

Ու փարված կյանքին ժպտում է նա...

Մ Ր Զ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

Մրջյուններ էին վխտում ճանապարհի վրա: Վազվզում արագ-արագ, խաշաձևում ճանապարհը, կտրում-անցնում ամեն ուղղությամբ: Եվ ինչ-որ շատ էին նրանք: Ահա նընցից դիակիկներ կան այստեղ, այնտեղ: Այդ անցորդներն են ոտնակոխ արել նրանց, և երևում է, որ ամեն ռուպե վտանգված է նրանց կյանքը:

Բայց... սա՞ ինչ բան է: Նրանք այստեղ մինչև անգամ բո՛ւյն

ունենաւ. Ահա՛ թե ինչ: Եւ բռնել ուղղակի ճանապարհի վրա: Պաշար են կրում, ձվիկներ են դրել արեւի տակ շորացնելու, հող են դուրս ածում բնից: Մարդիկ կարգին դործի վրա են այստեղ, աշխատում են տենդորեն: Բայց ի՞նչ խելք է այսպիսի զոհերով, այսքան անցորդների սարսափելի կոշիկների արանքում (երեւակայո՞ւմ եք...) բռն ունենալ, չհեռանալ այստեղից, ապրել հանգիստ, աշխատել, դեռ ուրախանալ, հուսա՛լ: Եւ մինչև անգամ տեւել...

Եւ նրանք չեն հեռանում, ապրում են այստեղ, աշխատում, ուրախանում, հուսում: Եւ տեւում...

«Է՛հ, հայրենիք է» — խորհեցի անցա: Կներեք, չգիտեմ արդո՞ք միջոցներն է՞լ այդպես կնայելին գործին:

Գոնե ես այդպես խորհեցի:

Վ Ա Ղ Ե Մ Ի Վ Ա Լ Ս

Հրճվալից մի վալս եմ լսում: Նվագախմբում առանձնապես անհոգ սուլում, շնկշնկում, գծվում է ֆլեյտը: Ի՞նչ քաղցր է, ինչ թախծալի քաղցր: Ախ, գիտեմ, այդ սուլումը՝ իմ պատանեկությունը, իմ գիժ, անհոգ պատանեկությունը:

Կարելի է այսպիսի խոսք ասել՝ սիրելի, ինչպես վաղեմի վալսը:

Ք Ր Ք Ի Զ Ղ

Հեռու մայթից մի բարձրաձայն խմբական քրքիջ է լսվում: Կարծես գարնանային ջրեր են կարկաչում, հնչում՝ թռած քարեքար, բուռն ցալքուններով:

Աղջիկներ են դրանք:

Միալար հոսում է օդում նրանց քրքիջը: Երբեմն էլ հանկարծ այնպիսի մի ժխորով է պայթում այն, կարծես նորանոր ջրեր խուժեցին ջրերի մեջ:

«Անպատճա՛ռ ոչինչ չի պատահել այնտեղ: Գիտեմ, երիտասարդ են, ծիծաղում են որևէ մի դատարկագույն բանի վրա» — խորհում եմ ես իմաստունի հատուկ լրջությամբ:

Բայց թո՛ղ, ի սեր չգիտեմ՝ ինչո՞ւ և ո՞ւմ:

Որքա՞ն կկամենայիր նաև դո՛ւ ծիծաղել, քրքջալ այդպիսի որևէ մի դատարկագուշն բանի վրա:

Երիտասարդութ՜յո՛ւն:

Ամենաիմաստուն բանը աշխարհիս երեսին:

Պ Ա Ր Տ Ի Զ Ա Ն Ի Կ Ո Ջ Ը

Մի պարտիզանի էին կախում ֆաշիստները: Ողջ ավանի բնակչությանը հրացանի կոթերով հավաքել էին հրապարակը, որ տեսնեն, սարսափին և հնազանդվեն ֆաշիզմին: Բնակիչները աչքները գետնին էին գցել, որ չտեսնեն հրապարակի մեջ ծառից կախված պարանը, որ օձի պես օղակվել, կախվել էր և որի տակին բերել կանգնեցրել էին պարտիզանին:

Պարտիզանը մռայլ և հպարտ նայում էր բազմությանը: Նա այնպես էր սպասում մահվան, ինչպես մարտական պարտքի կատարմանը: Նա ցավում էր, որ բռնվել էր, բայց և չէր վախենում մահից: Դա էլ գործ է, այգոտեղ էլ պիտի օգտակար լինել: Եվ պարտիզանը գործի անցավ: Մինչ օղակը գցում էին նրա վիզը, որ հետո աթոռը դուրս քաշեն ոտերի տակից՝ նա հանկարծ կրակվեց, գեմքի ու վզի մկանները ուռեցին, դողացին, և նա հրացայտ աչքերը բազմությանը սևեռելով՝ ուժգին մոնչացրեց.

— Վրեժխնդի՛ր եղեր:

Հրապարակը ավելի լռեց: Սպառնալի այդ լռության մեջ զգացվեց, թե ինչպես բազմությունը կլանեց այդ խոսքերը:

Եվ հանկարծ այդ լռությունը սրտավեց, և նրա խորքից դուրս թռավ մի պատասխան գոչ.

— Կլինե՛հ՛նք վրեժխնդիր...

Ֆաշիստները իրար անցան: Նրանք հարձակվեցին դեպի ձայնը և շարագուշտ սպառնալիքով գոռացին.

— Ո՞վ էր, ո՞վ էր...

Ձայնը լռել էր, ձայնողը կորել բազմության մեջ: Սկսեցին որոնել: Բայց ո՞րտեղ կգտնես դրան: Նա թաքնվեց ողջ Ուկրաինայի մեծ սրտի մեջ. գնա գտի՛ր նրան:

Կայարանը որոտում է: Ռազմաճակատ մեկնողներին ճանապարհ է դնում ահապին բազմությունը: Գնացքը լիքն է. նստում են հետզհետե: Մեկնողներից ոմանք դեռ պլատֆորմի վրա են՝ իրենց հարազատների կողքին: Հրաժեշտի խոսքեր: Ասվում են, իսկույն մոռացվում և կրկին ասվում: Ասում է սիրտը, որ լեզու չունի:

Վերջին դանդը դողանջեց: Սուլեյ: Շշակը ճշաց: Բազմությունը ցնցվեց, թնդաց. «Բարի ճանապարհ»: «Գնաք բարով»: «Վերադարձե՛ք հաղթանակով»:

Գնացքը շարժվեց: Իրար սեղմելով բազմությունը հոսեց գնացքի կողքից:

Մի երեխայական ճիշ միայն հանկարծ, կարծես մի բան հիշեց, մի սուր բան. մի բան, որի մասին լսել էր, սովորել, խաղացել էին բեմի վրա, տեսել էր նկարների մեջ միայն և հիմա հանկարծ իրականություն դառավ:

— Պա՛պա, պա՛պա, սպիտակների ձեռը չընկնե՛ս, խփի՛ր նրանց...

Ա Տ Ա Մ Ն Ե Ր

Նա ռազմաճակատում իրեն համար մի նոր գործ է դտել, նոր արհեստ, ոսկի ատամներ է պոկում բերաններից, հավաքում մի տոպրակի մեջ:

Առաջ սկսեց պոկել սպանված բանակայինների բերաններից: Հետո սկսեց վիրավորներին սպանել և ատամները հանել: Վերջն անցավ առողջ գերիներին և թիկունքում մնացած գյուղացիներին:

Հարստանալու կրքով մոլեգնած նա մի գլուխ ոսկի ատամներ է որոնում: Ամենուրեք ոսկի ատամներ, որ հավաքում է ու հավաքում իր տոպրակը: Ազահության կրակն այրում է նրա սիրտը. գաղանային ռախիսություն է լցվում նրա անասնական աչքերը, երբ նա զգում է, որ իր ոսկիների տոպրակը լցվում է, ծանրանում ու մեծանում:

Այսպես կարելի է սնդուկներ լցնել, միլիոններ կիտել, ուռճանալ: Կիրքը արբեցրել է նրան: Նա այլևս մարդ չի տեսնում իր

շուրջը, այլ ոսկի ատամներ, մանր, միջակ, խոշոր, փայլուն, որ լցվում են նրա տոսպրակները, ծոցերը, սնդուկները, իր տունը, քաղաքը, հայրենիքը...

Եվ այլևս նա մարդ չէր որոնում, ավելորդ էին բերանները, դեմքերը, գլուխները, աչքերը, մարմինները: Ավելորդ էին մարդիկ: Նա ատում էր մարդկանց, մարդիկ խանգարում էին նրան՝ փախցնելով, թաքցնելով ատամները, որոնց ծարավից այրվում էր նա անասնական տանջանքով:

Եվ ահա մի օր նա տեսավ մի ատամ, որ զարհուրելի կրճատ-ցով փայլատակեց մի բերանի մեջ: Նայեց այդ ատամի շուրջը և տեսավ մի սարսափելի դեմք, մկանալին, հուժկու ձեռներ, որ սվինը սեղմած վազեցին դեպի նա և խոցեցին նրա ազահ սիրտը:

Մի վայրկյանում նա առաջին անգամ վերջապես տեսավ մարդուն: Դա մի զարհուրելի էակ էր:

Սարսափելի մի ատամ...

Պ Ա Ր Տ Ի Զ Ա Ն Ի Գ Ն Դ Ա Կ Ը

«Իմ զնդակն իմ սրտից է թռչում...»

Սրտից և ոչ հրացանից:

Դա պարտիզանի զնդակն է: Այդպես պարտիզանն ասաց: Դա այն մարդու խոսքն է, որ աչքով տեսել է երեսանների խողխողումը, նրանց մայրերի բռնաբարումը, գյուղացիների խոշտանգումները, թշնամու դաժան բռնություններն ու բորենական ծիծաղը...

Այո՛, ոչ հրացանից, սրտից է թռչում պարտիզանի զնդակը դեպի թշնամին: Սիրտը, սիրով դեպի մարդը լցված սիրտը շորանում է, հրացան է դառնում, զնդակ է նետում հիմա...

Ծ Ա Ղ Ի Կ Ն Ե Ր...

Ծաղիկներ, սիրունաչիկ, սիրելի՛ ծաղիկներ, ի՞նչ գործ ունեք դուք այստեղ, այս համաշխարհային, ահեղաշունչ արհավիրքի օրերին:

Մի՞թե չի հասնում ձեզ այս զարհուրելի հրետանիների ահագնադղորդ բառաչը: Մի՞թե չի խեղդվում ձեր նազանի շունչը վառողի այս թանձրամած ամպերի մեջ:

Նայում եք այնպես մեղմ և հեղ ժպտում:

Ահա փնջել են ձեզ, շուկա են բերել ձեզ, որ գնաք տները՝ աչք ուրախացնելու:

Ձեզ նայում եմ և միտքս գնում է հեռուն, հեռուն, ահեղ մարտերի դաշտերը, ուր դարձյալ այսպես գեղեցիկ ու հեզ, ինչպես այժմ ամեն բոսի դուք մարդու աչքի առջևն եք:

Ահա անցնում են սաղավարտավառ հերոսները գյուղերի ու քաղաքների միջով և դուք մատաղահաս աղջիկների ձեռքից նետվում եք հերոսների կրծքին:

Ահա օրորվում եք ընկած հերոսների գլխին և նայում փլի աշայես մտերիմ, դիպչում նրանց այտերին:

Մաղիկենե՛ր, դուք գնում եք նստում նաև նրանց շիրիմների վրա ու վճիտ աչքերով էլի այսպես հեզանազ նայում, նայում...

Ի՞նչ եք ուզում ասել, սիրելի՛ ծաղիկներ...

Ռ Ա Դ Ի Ո Հ Ա Ղ Ո Ր Դ Ո Ւ Մ

Ջութակի հնչյուններ են ոստոստում, երբեմն սուրում, երբեմն մարում և մերթ հանկարծ սլանում երեկոյան ջինջ օդի մեջ: Հրաշալի թռչուններ են դրանք, որոնց շարժմանը հետևել չես հասցընում:

Մի երջանիկ երիտասարդ կոմպոզիտոր է անցնում կայացիդի զմրուխտի դաշտերով: Հովը խաղում և շշնջում է նրա երկար մաղերի ու լայնաթև փողպատի հետ: Նա կլասիկ է. հայեցողական մեղանխույկ և հավասարակշիռ ու հանգիստ...

Բայց հովը նրա մաղերի խռիվների մեջ դեռ խաղում է նրա պատանեկան օրերի «Ամառային գիշերվա երազի»¹ ռոմանտիկական թրթիռներով: Նրա շուրջը ծաղկող գերմանական գյուղերի կոկիկ տների բնակիչներն իրենց հարսանիքներում եկեղեցուց հարսին տուն բերելիս նվագել են տալիս այդ ուվերտյուրի «Հարսանեկան երգը»: Դա ամենաժողովրդական եղանակն է Գերմանիայում:

Երիտասարդը հրեական խանդավառությամբ (նա չի զգում այդ) խորհում է Հերդերի² մասին, որը պատմութունը դիտում էր

խորհեցիսի պրոգրեսիվ զարգացում, ըստ որում, այդ պրոգրեսի հիմքն էր համարում հումանիզմի նվաճումները՝ բանականության, բարոյականություն և ազատություն: Նա առաջ է քաշում մարդկային բանականությունը, ժողովրդական ոգին...

Ներտասարդի սիրտն ուռչում է այդ վեհ մտքերի երազանքից: Զուխակի հնչյունները հովի պես օրորվել սկսեցին անտառի քաջատներում...

Ներտասարդի հոգում արձանի պես վեր ելավ մի հոյակապ դեմք: Դա նա էր, որ վերակոչեց երկրի ոգուն և որոնում էր բացարձակ ճշմարտություն, և հետո գնաց կլասիկ խաղաղության աշխարհը, այդ գեղեցիկ երեակայությունը³:

Բայց ջութակի հնչյունները ուրախությունից իրենց կորցրած ճախրում են և պարում անհնարին արագությամբ: Ահա, ահա նրանք օդում կգիպչեն մի բանի և կփշրվեն արծաթ ալիքների պես:

Այդպես էլ եղավ. նրանք ցնդեցին... Հենց որ նրանց դիպավ ռադիոյի խռպոտ շունչը:

Մենդելսոն Բարթոլդիի⁴ կոնցերտը վերջացավ: Այժմ լսեցեք... Զարթնում հմ: Խուլ որոտում է Լևիտանի պատմական դարձող ֆրազը.

«Սովետական ինֆորմբյուրոյի կողմից»:

.

Գետնի մեջ կենդանի թաղվում են հրեաները և նրանց ճիշերը խլանում են հողի տակ... Գեղջկուհիները երեխաներին գրկներին վազում են բոցերի մեջը... Թնդանոթներն ավերում են, հրդեհները լափում են և՛ Մենդելսոնին, և՛ ինչ որ գեղեցիկ է լին «Երևութականությամբ» և թե իսկության մեջ:

Ա Շ Ո Ւ Ն

Մի դեղնահեր կնոջ դեմք է գծագրվում աչքերիս՝ հեռավոր մի երկրում, չգիտեմ Բեռլինի⁵, թե վիստֆալիական մի փոքրիկ քաղաքի անդորր տան պատուհանի մեջ:

Լարված է նրա մսոտ դեմքը: Նա հիմա ընդոստ վեր կթռչի

աթոռից: Բայց դեռ ականջ է դնում տան միջանցքի ոտնաձայններին:

Նրան թվում է, թե փոստային պաշտոնյան է մտել միջանցքը և քայլում դեպի իր բնակարանը: Անպատճառ նա է... Չարաժպիտ կծկվում են նրա ներվային աչտերը, և նա զող կատվի դեղին աչքերը լայնացրած, ղզուշ սողոսկումով վեր է կենում: Ահա և շարժվում է դեպի դուռը, որ դիմավորի փոստաբերին: Մի վայրկյան վառվում է նրա երևակայությունը և ազահ գաղանային կրքից աչքերը պսպղում են շարախինդ երջանկովյամբ:

Դա ֆրիցն է՝ նամակ է կամ ավելի շուտ ծանոթց:

...Մետաքսեղեն՝ վարդի և շուշանի տերևների պես ծալ ծալ իրար վրա... Մի բրիլիանտ պսպղուն աստղի նման դուրս է ճառագայթում փոքրիկ տուփի բամբակի միջից... Կզաքիսի վզնոց՝ շքեղ մուշտակի մետաքսե աստառի մեջ կծկված... Իսկ հատակին բուրում է նրբակերտ կոշիկի ազնիվ հոտը...

...Իրե՛ր, իրե՛ր՝ խլված մի հեքիաթական, վայրենի, հարուստ, աստիճան երկրի բնիկներից՝ ատրճառականների, դնդացիւրների, հրդեհների ճարճատյունների մեջ... Երջանիկ կողոպուտ...

Դողում է կրքից և դուռը բաց անում...

.

Հողի ծանր, անճոռնի մի կույտ է ուռել հեռավոր այն երկրի գետնի երեսին: Մի աններդաշնակ փայտե խաչ անխնամ՝ հասլճեպ հյուսնած՝ խրվել է այդ կոշտերի մեջ և մի սառ սաղավարտ կոշմարային կրիայի պես կծկվել է խաչի տակ...

Աշունը մաղում է վերից՝ մա՛նր, սա՛ռն, անվե՛րջ, հավիտյա՛ն...

Հ Ա Յ Ը

Երբ հարկ եղավ քաղաքը արագ կարգով էվակուել՝ ողջ ընտանիքը շատ մտածեց, թե ինչպես հետները տանեն տան զառամած տատիկին:

Մտածեցին, մտածեցին՝ բան դուրս չեկավ: Պետք եղավ թողնել նրան:

Միևնույն է, իրենք պետք է ոտքով գնային:

Ձյուն, սառնամանիք, հոգնություն, արկածներ...

Հետո՝ տատիկն էլ համարյա կույր էր, բավական խուլ, բավական խաբխուլ մի շինվածք։ Կգար՝ կմնար ճանապարհին... սոսկալի տեսարան։

Իսկ այստե՞ղ՝ դե ի՞նչ կարող ես անել, ճակատագիր է, մի բան կլինի, գուցե գտնվեն բարի մարդիկ, գուցե շուտով քաղաքը հտ կառնվի Կարմիր բանակի ղեկավար։ Մի կերպ կաղատվի նաև խեղճ տատիկը։

Խիստ ժամանակներ են. հնար ու չկա՝ չկա։

Այդպես էլ եղավ։ Իրենք թողին քաղաքը, անցան սառած գետը, դնացին արևելք։ Հետո կատարվեց այն, ինչ ենթադրում էին։ Շատ նեղություն քաշեցին և բոլորովին չզղջացին, ու պառավին թողել են տանը։ Այստեղ հիմա արդեն պարզ էր, ու նա անպայման կմնար ճանապարհին։

Օրիոր անցան, և քաղաքը հտ առնվեց Կարմիր բանակի կողմից։ Փախստականներից շատերն իսկույն վերադարձան հայրենի քաղաքը։ Ընտանիքը ուշացավ. նա հեռու էր դնացել և դեռ նոր էր ճանապարհ ընկել դեպի տուն։

Մի օր, և դա քաղաքի վերագրավման շորթորդ օրն էր, երբ արդեն վերականգնվել էր լույսը, ջրմուղը և փողերը՝ փախած ընտանիքի հարևաններից մի քանիսը ներս մտան նրանց բնակարանը՝ նային ինչպես է տան վիճակը։

Եվ ո՞վ հրաշք...

Պառաւն ապրել էր։ Ծիշտ է՝ տաժանիլի օրեր էր քաշել։ Համարյա կիսամեռ։ Բե ի՞նչ էր կերել, ո՞րտեղից գտել և արդյոք կերել էր, թե ապրել իր հոգևորքը։ Չիս հասկանա։ Ինքն է՛լ կարգին մի բան չսաց այդ մասին։

Մոտեցան պառավին։ Թույլ ընկած էր անկողնին։ Մեռնո՞ւմ է, ի՞նչ է... Ո՛չ, կարծես ապրում է, ուզում է ապրել։ Միայն չի տեսնում, չի հասկանում, թե ի՞նչ են ուզում իրենից։ Նստել՝ խոսում են, նա էլ լսում է ու լուում։

Գնացին ու շտապով հացի քարտ հանեցին նրա համար։ Հաց բերին։

— Առ, անուշ արա,— ասացին նրան։

— Ի՞նչ է դա,— խոստոտ ու մռայլ հարցրեց պառավը:
Նա շար հայացքըով նայեց իր արցելուներին: Չի հասկանում
ովքեր են...

— Ստացիր հացդ, կեր, ուժի եկ:

Պառավին նստեցրին տեղում, մոտեցրին հացի բոքոնը նրա
մոմե ձեռներին: Նա շոշափեց բոքոնը: Բռնեց, պիճդ սեղմեց, տա-
րավ քիֆին և բոքոնի ձեկից, հոտից հանկարծ ժպտաց կույր աչքե-
րով և ծոր տվեց:

— Ի՞նչ, ուրեմն եկե՛լ է Սովետական իշխանությունը...

Չ Ա Վ Ա Կ Ն Ե Ր, Մ Ա Յ Ր Ե Ր

Օ՛, հրեման ինչե՛ր են քաշում մայրերը:

Երբեմն չգիտես ինչ անես, ինչ ասես:

Դե իհարկե, իսկապես կարելի է և կանենք և կասենք ինչ-որ
պետք է անենք, ասենք:

Ես հիշում եմ մի դեպք. քաղաքացիական պատերազմի ժա-
մանակ կար մի մայր, որի մի որդին Կարմիր բանակումն էր, մյուս-
սը՝ սպիտակգլարդիականների մեջ:

Դեռ որդիները զարմանքով, դայրույթով, ատելությամբ
կմտածեին իրար մասին: Սպիտակգլարդիականը մի անգամ տե-
սավ մորը և ասաց. «Խնչպե՞ս եղավ, ինչպե՞ս համարձակվեց անց-
նել կարմիրների կողմը: Դրան այրելն անգամ քիչ է»: Մյուսն էլ
պատահեց մորը. «Ախր ինչպե՞ս եղավ, ինչպե՞ս համարձակվեց
մտնել սպիտակների մեջ: Ես ցույց կտամ նրան դավաճանել ժո-
ղովրդին»:

Լսո՞ւմ էր այս ամենը նրանց մայրը:

Մի անգամ էլ տեսավ նա նրանց միասին, հոր կարմիրբանա-
կային որդին ընկավ սպիտակների ճանկը և նրան տանում էին
զնդակահարելու, և այս տեսարանին ներկա էին երեքով. հրկու
կղբայրները և մայրը...

Պատկերացրեք այս մոր սիրտը:

Իհարկե, մենք գիտենք, թե ի՛նչ կանենք և ի՛նչ կասենք,
թե կարմիրբանակայինին և թե սպիտակգլարդիականին:

Բայց մա՛յրը, մա՛յրը...

Իսկ ահա Հայրենական պատերազմում մարտնչող որդիներից մեկն իր և հղբայրների անունից այսպես գրեց իրենց մորը:

— «Այնպե՛ս արա, որ մենք հպարտանանք մեր ծնողով»:

Մի ուրիշ որդի գրում էր.

— «Մենք ոչնչացնում ենք մարդկության թշնամուն: Էլ ի՞նչ՝ գու, էլ ի՞նչ՝ հա»:

Բայց ահա մի մայր էլ այսպես գրեց իր զավակին.

— «Միայն առա՛ջ, ո՛չ մի քայլ հտ. մի՛ խնայիր կյանքդ. աղա-տեցե՛ք Ուկրաինա՛ն»:

Ահա:—

Զավակներ...
Մայրեր...

Լ.Ք.Վ.Ա.Ծ ՇՈՒՆԸ

Առաջ սիրելի էր նա այն տան մեջ և բոլորի փայլալանքին արժանացած: Շուրջում էին, խաղում հետը, կերակրում, զբոսանքի տանում:

Բայց այն տանը հայտնվեց մի սիրունիկ մանուկ, և բնականաբար, չգիտեմ ինչպես՝ շանը մոռացան: Դե նա էլ մի փոքր ծերացել է և մոռենում է իր վախճանին:

Հաճախ տեսնում եմ նրան մի անկյունում կծկված:

Հաղիվ լսելի նվում է...

Մեղքանո՞ւմ եմ...

ՀԱ.ՇՄԱ.ՆԴԱ.ՄԸ

Տրամվայի վագոնը քանի զնաց այնքան լցվեց բազմություն, որ սկսեցին իրար սեղմելով ճիգեր անել մի կերպ տեղավորվելու: Պնտք է խոստովանեմ, այնքան նեղվածք էր, որ մեծ փափկանկատությունների ոչ մի հնար չկար: Զգիտեմ ինչպես, որտեղ, բայց կանգնեցի մի կերպ:

Բազմությունը չէր կարողանում տեղավորվել, մարդիկ հըր-մըշտկվում, մեղադրում իրար, վիճում և անդադար ալեկոծվում էին հտ-առաջ, հտ, այս կողքի, այն կողքի:

Ուշադրությունս դրավեց կողքիս երկու հենակները թեքի տակ մի երիտասարդ հաշմանդամ կիսազինվորական զգեստով: Ձեռքին մի ինչ-որ մեքենայի մաս ուներ, ըստ երևույթին իր արհեստի զործը, որ ձեռքի երկաթի մատներում պինդ սեղմել՝ երբեմն նայում, սրբում, շոյում էր:

Բաղմությունը չէր հանդստանում և շարունակելով իր ալեկոծումը, տանում, բերում, տրորում էր նաև ամենից շատ... հաշմանդամին: Բայց նա չէր բողոքում: Միայն հոգածու դէմքով, հանգիստ կարգադրում էր. «Դուք այստեղ նստեք, բեռը դրեք իմ կողքին, ընկեր, տեղ տվեք մորը, երեխան ինձ տուր...»:

— Ընկեր, դո՛ւք նստեք, դո՛ւք ախր, դուք, որ իսկի՞ էլ չպետք է կանգնեք, — ասաց կողքին կանգնած մի կին:

Հենց ահա այդ էր, որ նա չէր նկատում: Չլսեց, շարունակեց ուրիշներին տեղ զիջել, տեղավորել, հանդստացնել:

Որտեղի՞ց էր բերել նա այս... Հոգածությունը, ուրիշներին պաշտպանել, իրեն մերժել, ուրիշներին զիջելը, զոհելը: Որտեղի՞ց էր, ուզում էմ ասել, այս գեղեցիկ սովորույթը, իրեն համար աննկատելի, բնական դառած զիծը: Հասկանալի էր. և այսպիսի՞ բաներ էր զիջել նա «այնտեղ»... Իհարկե այնտեղից էր այս: Նայեցի նրա հոգածու, մի փոքր թախծոտ դեմքին և խոստովանում եմ՝ հարգեցի նրան և խորին ակնածանք զգացի դեպի նա:

Վ Ե Ր Զ Ի Ն Խ Ո Ս Ք

Շատ հերոսների վերջին խոսքերի մասին լսել ենք: Ռազմադաշտերում, կախաղանների տակ նրանք դիմադրել են մահին խիղախորեն, քաջաբար և թողել արիասիրտ մարտնչողների հիշելի խոսքեր: Ազնվություն ու վեհություն է բխում նրանց խոսքերից, նրանք վառել են մեր սրտերը, նրանք հիացք են վարթեցրել մեր հոգում:

Սակայն այն, որ ասաց հույն հայրենասեր Կոստաս Յակոսը ֆաշիստների դատաստանի վճռով կայանալիք իր մահապատժից առաջ՝ գերազանց է բոլոր լսածներից: «Մա՛հն իսկ անակնկալի շքերեց ինձ: Ես դիմավորում եմ այն այնպիսի զգացմունքով, ինչ-

պէս դնայի տոնակատարութեան: Ո՛չ մի արցունք իմ մահւման առթիւ. ո՛չ թե արցունքների, այլ երգերի՝ է արժանի խիղախների մահը»:

Այո, ե՛րգ, միայն ե՛րգ Կոստաս Յակոսին, հզոր երգի՝ է արժանի նա: Ե՛րգ՝ դա՛ զերազունն է մարդկային հոգու թռիչքի՝ ընդդէմ թշնամու հարվածի, ընդդէմ մահի:

Ա. ՍՊԵՏՆ ԻՐ «ՕՐԴԵՆԻ»

Մտա մեքենագրութեան մոտ մի փոքրիկ բան թելագրելու: Այնտեղ նստած էր քառասունի մոտ մի առողջակազմ երիտասարդ: Ասել նրա համար մուշկ չէր կարելի. բայց ինչ-որ ապրածի, շատ բաներ տեսածի, տաժանելի կյանքից խրատվածի տպավորութիւններ թողնում նա:

Նա նստած էր անշարժ, թեւրը կրծքին խաչած և խստահայաց, ներշնչված աչքերով նայում էր մի կետի:

Եվ զգացվում էր, որ խորասուզվել էր մի մտքի մեջ:

Ես թելագրեցի մի մանրանկար, որ դրել էր մեր գրողներից մեկը¹: Այնտեղ նա խոսում էր մահապատժի ենթարկված հերոսների վերջին խոսքի մասին: Որ շատ գեղեցիկ բաներ են ասել նրանք: Որ սակայն Հունաստանի հայրենասեր Կոստաս Յակոսը ասել է. «Ո՛չ մի արցունք իմ մահվան առթիւ: Ո՛չ արցունքների, այլ միայն երգերի է արժանի խիղախների մահը»: Այո՛, ե՛րգ,— ասում է հեղինակը,— միայն ե՛րգ Կոստաս Յակոսին, հզոր երգի է արժանի նա: Ե՛րգ՝ դա զերազունն է մարդկային հոգու թռիչքի՝ ընդդէմ մահի և թշնամու հարվածի: Դա կլինի ե՛րգ ասակ, ե՛րգ պատիւ, ե՛րգ տոնակատարութեան հերոսին»:

Ես կրկնեցի վերջին խոսքերը:

— Շշա՛տ ճշմարիտ է,— լսվեց անծանոթի թաւ բարիտոնը գրամեքենայի փակող շխկոցների մեջ, որ խելույն կտրեցին և նրա խոսքը դամվեց սենյակի լուսթյան մեջ:

Ուրեմն նա հետևում էր իմ թելագրութեանը: Անսպասելի էր:

ես նայեցի նրան: Մենք համարեցինք մեզ ծանոթացած: Ես հարցրի նրան.

— Հաւանեցի՞ր:

— Շատ ճշմարիտ է,— կրկնեց նա միայն իր խոսքը,— «Այո, միայն ե՛րբ, ո՛չ մի արցունք»:

Մենք սկսեցինք զրուցել: Մեքենագրուհին, որ ըստ երևույթին նրա ազգականուհին էր, սկսեց իր թղթերը ջոկջկել, դարսել: Խոսքը փոխվեց զանազան նյութերի վրա: Դուրս եկավ, որ նա գլխավոր հաշվապահ է եղել մի խոշոր արդյունաբերական օբյեկտի, հղբայրական ռեսպուբլիկաներից մեկում:

Ինչպես հղավ խոսք բացվեց ապրուստի մասին: Նա ասաց՝ իր ոռճիկը շատ համեստ բան է:

— Երևի այլ եկամտի աղբյուր չունեք,— ասացի ես:

— Ո՛չ,— գամեց նա, կարծես անախորժելով:

— Եվ չեք էլ ունենա:

— Ո՛չ,— դարձյալ գամեց նա:

Ես սպասեցի և կրկին.

— Գուցե մի հնա՞ր կարող եք գտնել:

Նա խիստ նայեց աչքերիս մեջ, և հանդիմանորեն.

— Ի՞նչ հնար...

— Որեւէ... Ի՞նչպես ասեմ... կողմնակի աշխատանք... կոմբինացիա (ինչո՞ւ ասացի այս հիմար բաները՝ չգիտեմ)...

Նրա աչքերը ծաղկեցին.

— Նախ՝ ես որտեղի՞ց ունեմ ինձ համար ժամանակ և հետո՞ ի՞նչ կոմբինացիա... ես ինքս եմ որսում այդ կոմբինատորներին, հանձնում դատախազին:

Ես ճնշվեցի: Միայն մեղմելու համար խոսքս՝ ասացի.

...— Ուրեմն պետք է շատ հաշվով ապրեք:

— Եվ ապրում եմ շատ հաշվով,— շեշտեց նա,— ապա ի՞նչ: Ժամանակն այդպես է: Խի՛ստ: Հիմա եթե կասեն՝ «ապրել հաշվով»՝ «կա՛, ապրել հաշվով» (ձեռքը պատվի է բռնում քունքի մոտ). կասեն՝ «նեղություննե՛ր կրել», «կա՛ նեղություններ կրել». «կուվել»՝ «կա՛ կուվել»՝ «մեռնել»՝ «կա՛ մեռնել»: Ապա ի՞նչ: Այդպե՛ս պետք է լինենք: Պատրաստ ամե՛ն բանի:

Նա զորացրված ղինվորական էմ, կռվել եմ Հայրենական պատերազմում. այդպես եմ տեսել, այդպես եմ արել:

Նվ (սրտաշարժ պարզովյալով. չէր ուզում հրեի սին խոսքեր ասած լինել) հանեց ծոցատետրը. այնտեղ իր լուսանկարն էր. ղինվորական՝ մայրի աստիճանով, կուրծքը լի շքանշաններով...

Թերևս նա խստագնում էր, փայտը ծռում, դույնները թանձրացնում:

Երևի Չգիտեմ:

...Բայց ազդե՛ր:

Ծ Ա Ն Ո Թ Ս

Նրան ճանաչում էի: Հասարակ հրիտասարդ էր: Հետք ոչ կապ, ոչ մի առանձին զգացում դեպի նա՝ համակրանք, հակակրանք: Կար իրեն համար: Միայն ճանաչում էի և ուրիշ ոչինչ:

Նա պատերազմ դնաց:

Մի օր էլ լսեցի, որ նա սպանված է:

Չգիտեմ ինչու՝ սկսեցի այնուհետև մեկ-մեկ հիշել նրան: Ուրանի միտքս զբաղվում էր նրանով, այնքան ավստոսում էի նրան, վշտանում անդամ: Նվ ասում էի՝ տես, երբ կար, կարևոր չէր թվում, սպանվեց՝ կարիքն զգացվում է: Կենդանություն էր, լավ էր՝ ջերմացնում էր կյանքը: Ուրեմն նա կարևոր անհրաժեշտություն էր կյանքում և ես չէի նկատում, որ մեկ-մեկ մարդուց է բաղկացած կյանքը: Նվ ահա այդ կյանքը չկա, հանգավ կրակը՝ իր չափով սառեցրեց կյանքը:

Այնուհետև ո՛րքան հրազել եմ, թի ինչ լավ կլիներ, որ նա չսպանվեր:

Թանկացավ նա ինձ համար անսպասելիորեն, անհուն կերպով: Բայց մի օր, ի՞նչ եք կարծում, նրան տեսա փողոցում: Նա կենդանի էր մնացել: Զարմացա, չհավատացի աչքերիս:

Օ՛, ի՞նչ ուրախ եմ, ի՞նչ ուրախ եմ: Նրա գտնվելը, հավատացե՛ք, դեպք եղավ ինձ համար: Կարծես մի շատ թանկարժեք նվեր եմ ստացել:

Որովհետև գտնվեց մա՛րդը նրա մեջ,—խորհեցի շատ նրա մասին՝ իմաստավորվեց, «կիսատը» դառավ լրիվ մարդ...

Մի սպիտակ արջ էր փախել գաղանանոցից: Քաղկոմից գանգահարեցին զինվորական իշխանությանը, որ զինվորներ ուղարկին ոչնչացնելու նրան՝ երկյուղ կրելով, որ անշուշտ կարող է վնասել բնակիչներին: Զինվորներն եկան ավտոմատներով պաշարեցին արջին: Հենց այն է հրամանատարը կարգադրում էր, որ կրակեն արջի վրա՝ մի սիբիրյակ նրանից թույլտվություն խնդրեց՝ փորձել արջին վերադարձնելու գաղանանոց: Հրամանատարը թույլ տվեց: Զինվորը անվախ մոտեցավ արջին, կանգնեց շատ մոտ և... ականջի տակ ինչ-որ բաներ փսփսաց, խոսեց և արջը, կհավատա՞ք, իսկույն գլուխը կախեց ու հանդարտ վերադարձավ գաղանանոց:

Բայց ի՞նչ մի այնպիսի բան ասաց զինվորը, ի՞նչ հասկացրեց արջին: Անշուշտ ոչինչ արատակարգ ու հանճարեղ բան: Արջն էլ հո լեզու չի՞ հասկանում: Պարզ է, գաղանին աղդեց հանգիստ, բարյացակամ ձայնը, խաղաղ հայացքը, վստահ շարժումները...

Գաղա՞նն անգամ հակամետ է ավելի դեպի խաղաղ կյանքը:

Ա Ր Յ Ո Ւ Ն Ք

Արցունքը անգույն հեղուկ է՝ բաղկացած ինըսունութ ամբողջ մեկ տասներորդական տոկոս ջրից, մեկ ամբողջ քառասունվեց տոկոս օրգանական աղերից և զրո ամբողջ չորս տասներորդական տոկոս սեղանի աղից:

Բայց արդյո՞ք այդպես:

Օ՛, եթե արցունքներն իրենք լեզու առնեին և ասեին, թե ինչ են իրենք իսկապե՞ս...

Ե Ր Կ Ր Ա Ք Ո Ւ Ն Ք

Նրկրագունդը մղվում է առաջ տիեզերքյան տարածության մեջ և ոչինչ բան չի կարողանա կանգնեցնել նրան, փոխել ուղղությունը: Ի՞նչ ենք մենք նրա առաջ: Զնչին փոշիներ:

Սակայն ոչ, այդ շնչին փռշիններն են, որ երկրագունդ են դառնել: Նրանք են երկրագունդ ստեղծողները:

Այդ նրանք են, որ գոյություն ունեն... իբրև երկրագունդ:

Մ Ի Ր Ո Պ Ե

Մեկ-մեկ լվում է թև կյանքդ հեղեղի պես արագ սլանում է, շռայլվում է իդո՛ւր, անմտորե՛ն, հիմարաբա՛ր...

Կծկվում ես, ուզում ես բռնել, պահել, որ շռայլվի՛, չհատնի՛...

Մ Ի Շ Ա Տ Պ Ա Ր Զ Ճ Շ Մ Ա Ր Տ Ո Ի Թ Յ Ո Ի Ն

Աշխարհի սկզբից (որ նա չի ունեցել) մինչև նրա վախճանը (որ չի լինելու)՝ ոչ մի հրաշք չի պատահել: Ամեն ինչ, որ պատահել է՝ եղել է, լինում է և կլինի օրինաչափ ու բնական:

Սակայն ամենից զվարճալիքն այն է, որ անգամ հրաշքը, որ պատկերացրել է այնքան դարերում մարդկությունը—այդ հրաշքը ինքը ևս չունի ոչ մի հակաբնական, գերբնական ոչինչ: Նրան ստեղծող միտքը բխեցրել է բնականից, բնականին մոման, «ի պատկերի բնականին»¹:

Բնականից դուրս ոչինչ չկա:

Մ Ե Ք Ե Ն Ա Ն Ե Ր Ը

Մեքենաների դղրդոց է լսվում ինչ-որ տեղից: Հանգստանում եմ. սիրտս լցվում է բաղդը ուրախությամբ և ջերմությամբ: Աշխատում են այնտեղ. աշխատանքի ձայների են դրանք: Ինձ սիրտ են տալիս դրանք, լավ է կյանքը, կյանքն ապրում է այնտեղ:

Եվ վերցնում եմ դրիչս:

Գ Ա Ր Ն Ա Ն Ա Ն Զ Ր Ե Վ

Գարնան վերջն էր: Սկսեց մի բարակ անձրև անուշ ցողալ: Զրերը օձերի նման արագ-արագ սողեսող վազվզեցին ճաքճքված հողի վրայով:

Այդու կալի պատին հենված կանգնել էի: Տեսնեմ ինձնից ոչ շատ հեռու պատի անկյունում նույնպես մի գյուղացի է կանգնել և նայում է դաշտին: Նրա գոհունակ դեմքին մի մանր ժպիտ էր խաղում: Եվ նկատեցի, որ մեղմաձայն էլ խոսում էր անկյունից այն կողմ ինչ-որ մեկի հետ: Անշուշտ իր կովն էր, կամ եղբ, որոնց ես չէի տեսնում:

Մի փոքր մոտեցա:

— Խմի՛ր, ազի՛ր ջան, խմի՛ր՛ի՛, օխա՛ա՛ա՛յ,—ասաց նա խանդաղատած, ջերմագին սիրով:

Դնացի նրա մոտ: Այս ո՛ւմ հետ է: Պատի տակ ոչ ոք չկա: Նրա առջև սևահողն էր գոմշի նման փոված և իր ճաքվածքի երախով ֆուտապնում, խաշտում էր կենսալի ջուրը:

Ն Ե Ր Կ Ա Յ Ա Յ Ո Ւ Մ

Երկու երեխա՝ քույր և եղբայր կուլում էին տան առջև, մայթի վրա դեմ դիմաց նստած:

— Դու լավ կանես՝ ձայնդ կտրես:

— Լավը դո՛ւ կանես. դո՛ւ ձայնդ կտրի, ապա ի՞նչ ճաշեր են, որ պատրաստում ես:

— Ես ի՞նչ մեղավոր եմ: Տվածդ ի՞նչ փող է, որ կարգին մթերք բերեմ, կերակուր հփեմ:

— Դու որ անշնորհք ես՝ մթերքն ի՞նչ մեղավոր է, անխեղձ:

— Անխեղքը դո՛ւ ես:

Մի փոքր լռում են: Ապա կրկին մի այլ վեճ, այլ վիրավորական խոսքեր:

Տարօրինակ գործի վրա են կարծես: Բաց ճասկանալի է. իրենց տան դեպքերն են խաղում, իրենց կովարար ծնողների: Ու պահանջում են՝ ա՛յս դնիր, ա՛յն կարիր, ա՛յս ձեռք բեր, ա՛յս պատրաստիր: Ու իրար հայհոյում են: Հետո տղան վրա է վազում որ... «կնոջը» ծեծի:

Ծնողնե՛ր, զդո՛ւյշ երեխաներից՝ նրանք ձեզ են խաղում:

Վե՛հ գործեր կատարեցիք:

Պոստեղեր Հայրենիքի՝ մասին:

Հերոսական, սխրագործական դեպքերի՝ մասին:

Ասպետներ եղեր, գեղեցիկ եղեր:

Մ Տ Ք Ե Ր Կ Յ Ա Ն Ք Ի Մ Ա Ս Ի Ն

Մարդ այն ժամանակ է ապրում կյանքը, երբ չգիտի իր մահ-
վան օրը, երբ չունի այնպիսի հիվանդություն, որից մեռնելու ժա-
մանակը կամ գոնե հիվանդության մահացու լինելը հայտնի է
իրեն:

Հե՛նց որ իմացավ, նա արդեն մեռնող մարդ է, մեռնում է
արդեն, դա՛ է արդեն մահը, դա մահ է:

Կյանքը սխրագործ է: Մենք միայն ապրում ենք և միայն
մեռնում: Մեկն ու մեկը դրանցից:

Մահի ժամանակ հո չենք իմանա կյանքը: Դա պարզ է: Բայց
կյանքի ժամանակ էլ երբե՛ք չենք իմանում մահը:

Ն Վ Ի Ր Ա Կ Ա Ն Ա Ն Ո Ւ Ն

Մա՛յր... ո՛րքան նվիրական անուն: Բնության սկես խորի-
մաստ, ամենակարող:

Եվ կարծում եք միայն երեսա՞ն է, որ նեղն ընկած ժամանակ
«մայրիկ» է կանչում:

Որքա՞ն պատահած կլինի վտանգավոր, ծանր հիվանդ պահին
մտածել ես միամտորին, որ մայրդ դար, նա կօգներ:

Շուրխովը մեկին պատմել է, որ Հայրենական պատերազմում
մարտի ժամին իր կողքին կանգնած մի հայ մարտիկ ընկեր ծանր
վիրավորվեց ու ընկավ և մեռնելիս հայերեն անժանոթ մի խոսք
ասաց: Ու Շուրխովը միտն էր պահել այդ խոսքը և հետո հայերին
հարցրել, — Ի՞նչ է նշանակում «օ՛ֆ, մայրի՛կ»¹: Արդյոք ձեզ չի՞
պատահել երազում, վտանգի պահին կանչել:

— Մայրի՛կ...

Դուք՝ մի՞ ծիծաղեք, ինձ պատահել է: Զարթնել եմ ու ի՛նքս
ծիծաղել վրաս, բայց և լաց եմ եղել խանդաղատանքից:

Մ Ի Գ Ե Ղ Ե Յ Ի Կ Ա Ղ Ջ Ի Կ

Մի գեղեցիկ աղջիկ պիտի մեռնի այս առավոտ: Բժիշկները ոչ մի հույս չեն տալիս:

Բայց ինչպե՞ս պիտի լինի դա...—

Ախր արդեն գարունն եկե՛լ է: Ախր ծառերը ծաղկե՛լ են, ան-գթորեն գեղեցիկ փթթե՛լ են: Լեռները մանուշակագույն փայլո՞ւմ են հեռվում:

Այսքան էլ սե՛ր առավոտ...

Լ Ե Ջ Ո Ւ

Նրանք, երկուսը, հանդիպեցին իրար: Չէր սպասում նրանցից մեկը, որ մյուսը կենդանի է: Լսել էր, որ նրան դժբախտություն է պատահել, որ նա չէր դիմանա այդ դժբախտությանը, կմեռներ:

Եվ ահա՛, ի՞նչ ուրախալի բան՝ նա կենդանի՞ է...

Իրար էին նայում և չէին խոսում: Զիշտը՝ չէին կարողանում խոսել: Խոսքը քիչ հղավ:

Չկար այն խոսքը...

Միայն նայում են իրար և...

— Հը՛մ,— ժպտում է սա:

— Հա՛, — ժպտում է մյուսը:

Կրկին նայում են իրար ոտից ղլուխ ու էլի... ժպտում.

— Հա՛, հը՛մ...

Է՛հ: Նախամարդի՞կ են, ի՞նչ են, թե՞ ապագայի մարդիկ: Ո՞ւր կորավ լեզուն, այսքան միլիոնավոր տարիների լեզուն... «Հա՛, հը՛մ», սրանով խոսք ու զրո՞ւյց կլինի:

Բայց տե՛ս, եղա՞վ:

Եվ սրբա՞ն նրբություններ, խոր մտքեր այս մի «հըմ, հա»-ի մեջ...

Մ Ի Մ Ա Յ Ր Ո Ր Գ Ե Կ Ո Ր Ո Ւ Յ Ս

Մի մայր կար որդեկորույս: Մենք, երեխաներ անգիտ ու ան-ցավ՝ միշտ պատահում էինք նրան: Այդ մոր զավակը խելագար

էր: Երբեմն հիվանդութիւնը ծանրանում էր, և նա օրերով կորչում էր սրա-նրա տանը, փողոցներում, դաշտերում: Գնում տուն էին քերում:

Հարազատները, որոնց խնդրում էր մայրը՝ տուն բերել իր զավակին՝ նկղզում էին, անիծում խեղագարին, տրտնջում էին, որ նրա պատճառով հարկ էր լինում զիջել մօր պահանջներին, աղա-
չանքներին, գնալ բերել, պահել նրան, սնել վերջապես:

Տանջվում էր պառավը, չգիտեր ինչ անել:

Մի անգամ էլ ձմռան բուքի օրերին խեղագարը գնաց դաշտերն ու անհետ կորավ: Անշուշտ սառեց կամ գայլերին զոհ գնաց:

Երբ մօրը հայտնեցին նրա մահը, սաստիկ վշտից մայրն ըս-
կըսեց... պարե՛կ, երգե՛լ...

Զարմացանք, անգամ զվարճացանք:

Եվ այնուհետև պատահում էր, որ մայրը այստեղ-այնտեղ նըս-
տում, խոսում էր իր կորած զավակի մասին: Մենք, երեխաներս մոտ էինք գնում, որ նայենք: Նա լաց էր լինում, ծնկները ծեծում, հառաչում: Եվ ծալապատիկ նստած տեղը այս-այն կողմ էր շրջվում և ռիթմիկ վշկշում:

—Վո՛ւշ Կարապե՛տս, վուշ Կարապե՛տս:

Ուղղակի պարում էր:

Նայում էինք երեխաներս, ծիծաղում, ու հեռանալով կրկնում էինք նրա պարային շարժումներն ու խոսքերը՝ «վուշ Կարա-
պե՛տս», «վուշ Կարապե՛տս»:

Զվարճանում էինք անվերջ:

Անցել են շա՛տ, սարսափելի՛ շատ տարիներ, և ես գրող եմ դառնել, բայց հիմա չեմ կարող նկարագրել այն զգացումը, այն ծանր թախիծը, որով լցվում եմ, երբ հիշում եմ որդեկորույս մո-
րը: Միայն այդ խոր ցավը, որ մտել է սիրտս իբրև պատիժ՝ կա-
րողանում է մի փոքր մեղմել իմ մանկական հաճեցանքը՝ ծիծաղը
այն տարաբախտ մօր վշտի վրա:

Եվ ո՛րքան կյանքումս բարձրացրել է ինձ այդ վիշտը, աղ-
նըվացրել, կրթել...

Մի ամբողջ մարդկության աչքեր նայում են այս պահարաններին: Բազմահազար այս գրքերում մտածում և լռում է պայքարող, հիացող և թախծող մի մարդկություն:

Ահա սեղանների շուրջը բազմաթիվ գլուխներ, նույնպես խորհող և ստեղծագործող՝ կքվիկ են այդ գրքերից շատերի վրա: Մարդկային հոգու անհուն աշխարհը:

Ի՞նչ են որոնում նրանք այդ գրքերում: Կյանք և հավերժություն:— Ապրիլ, մնալ անվերջ, հասնել ապագային, զնալ նրա հետ դեպի անմահություն...

Բայց սա ի՞նչ է թրջում օդի մեջ:

Պլալացող փոքրիկ աղոտ լույսի պես անցնում է նա այդ գլուխների վրայով, կտրում գրադարանի տարածությունը:

Օ՛, ցեցն է դա:

Ցեցը՝ գրադարանների տխուր բնակիչը: Սպառնալիքը ամեն տեսակ գրքերի: Այնքան փոքրիկ է նա, բայց ինչքան մեծ սառնություն է փշում նրա թևիկներից: Չար մահվան շունչը կա այդ սառնության մեջ: Ես կարծեմ տեսնում եմ նրա փոքրիկ միկրոսկոպիկ դեմքը, որ անհուն թախիծով և իրոնիայով նայում է շորս կողմ... Նայում բոլոր ստեղծագործողներին, մտածողներին, հավերժության համար գրողներին:

Կարծեմ ժպտում է նա օձային ժպտով, թե՞ մռայլվում է իբրև մահվան դիմակ: Եվ ճախրում է նա այդպես մարդկային մտքի և ստեղծագործության վրայով: Իմաստության վրայով:

Զգո՛ւյ՜ Նրանից: Դա մտքի, հոգու ցեցն է:

Մ Ա Հ Ը Ի Ն Ք Ը

Ե՛վ բժիշկն է հայտնել և՛ ամեն ինչ սլարդ է, վերջացել է, պատրաստ է—հիվանդը պիտի մեռնի: Հաշտված են ամենքը բուրովի:

Բայց բոլորովին այլ բան ղգացվեց և խորը ազդեց, երբ հիվանդը մեռավ:

Մեկ ուրիշը ատելի, անտանելի մարդ էր, և ամենքն ուզում էին, որ մեռնի:

Հիվանդացավ. անբույժ էր. վճռված էր, որ կմեռնի: Եվ մեռավ: Բայց ի՞նչ, ոչ ոք ուրախ չէր: Մի ծանր լուսթյուն տիրեց նրա սենյակում, որ ժայռի պես ճնշում էր:

Ի՞նչ սենտիմենտալություն, ի՞նչ պատիվ նրա հանգեալ — կասի որևէ մեկը մեղանից:

Ո՛ւշ, դա մարդկայնությունն է, այդ պատիվը մարդու մարդկայնության «պաշտոնին» է տրվում, որ ամեն մարդու պոտենցիալում կա: Դա նրա մարդկային իրավունքն է: Հակառակ իրեն՝ մարդը ունի այդ իրավունքը:

Մարդո՛ւ իրավունքը: Նա մարդ է...

Ա Պ Ր Ո Ղ Ը

Ինքը ուսուցիչ էր: Մի ծեր հայր ուներ, մի կին, որ հիվանդ էր, պահանջկոտ, դժգոհ, քմահաճ:

Պիտի մեռնեն—հաստատ էր այդ:

Հայրը ուտել էր ուզում (սովի ժամանակն էր). չէին տալիս: Բոլորը դնում էր հիվանդին:

Եվ մի օր հայրը մեռավ: Նա, որ առողջ էր: Բայց դեռ մնում էր մեռնող հիվանդը, դեռ երկար տարիներ չէր մեռնում, դեռ մնում էր ու տանջո՛ւմ, տանջո՛ւմ, տանջո՛ւմ...

..

Ե՛-Ե՛-Ե՛Ս... Ե՛-Ե՛-Ե՛Ս...

Նախասովետական ժամանակ խմբագիրը մի տեղագրական ակնարկ էր տպել իր ամսագրում, իր ստորագրությամբ: Խմբագիրը վաղուց մեռել էր: Ամսագրի աշխատակից մի գրող շարունակ գանգատվում էր, որ խմբագիրը իր՝ չեմ հիշում՝ հոգևածն էր յուրացրել, թե՞ մտքերը, թե՞ գրողը պատմել էր նյութը, թե՞ գրած էր տվել այն:

Հիշում եմ կաֆկում մինչև հոգու խորքը զայրացած գրողը խոսում էր այդ մասին, փաստարկում, ճշգրտում, ասպարեցում, իր այլ հոգվածները մեջ բերում, նշո՛ւմ որոշ բառեր, դարձվածքներ: Եվ բոլորն արդ թափում էր օդը, խեղդված ձայնով վնդում էր, նվում:

— Ե՛-ե՛-ե՛ս եմ գրել, ե՛-ե՛-ե՛ս եմ գրել, ե՛ս, ե՛ս, ե՛ս:

Պետք էր տեսնել, թե ինչպես էր դողում նա, թե այդ պահին ինչպես էին ուռչում նրա վզի երակները, ինչպես կապուտակում էին նրա դեմքի մկանները, ինչպես արյուն կոխած աչքերի բիբերը դուրս էին լնկնում, չարության թույնով պսպղում:

Օ՛, այն՝ մինչև հոգու հատակը ատելավառ՝ հայացքը, այն կիրքը, այն վրդովմունքը, այն աններող ոգին, երբ կոկորդում խեղդվում էր բառը և նա դողահար վնդում էր.

— Ե՛-ե՛-ե՛ս եմ գրել, ե՛-ե՛-ե՛ս, ե՛-ե՛-եսս...

Ո՛ւր է հիմա այդ եսը: Կարելի լինե՞ր գտնել այն խմբագրին, խոստովանել տալ, որ յուրացրել է այս գրողի հոգվածը: Ապա և գտնել սրան և ասել. այո՛, այո՛, այո՛, դո՛ւ ես գրել, դո՛ւ, դո՛ւ, դո՛ւ: Կարո՞ղ է այս գրողը հիմա լսել այս, հասկանալ, գոհանալ... Ո՛րտեղից... Ավա՛ղ, նա հիմա միայն մի՛ բան է կարողանում ասել.— փոշիանալ և փոշիանալ: Ինչպես «ամենահանցավոր», «ամենատեղի» այն մարդը, որ (ո՛վ ոճիր) յուրացրել է այս գրողի հանճարի արգասիքը:

Ե Ր Ե Խ Ա Ն

Որդեգրել են երեխային, և նա առաջին օրերից ազատ էր պահում իրեն, պահանջում էր, զայրանում, թավալվում հատակին, ոտներով ծեծում:

Բայց որքան սաստկացնում էր այս բաները, որքան շատ էր նեղութուն տալիս, ավելի էին սիրում նրան, կապվում հետը:

Այդպես է: Նեղութունը, ջանքը, տանջանքը, հոգսը՝ կապում են...

Մի անգամ էլ ծանր հիվանդացավ, հազիվ մահից ազատվեց: Ավելի՛ և ավելի՛ ուժեղ կապվեցին:

Կ Ա Տ Ո Ւ Ն

Ձագեր ունի, ուստի և ինչ տալիս ենք իրեն՝ չի ուտում, տալիս է նրանց:

Ուղղակի սպառվում է սննդից զրկվելով: Ստիպում ենք՝ հա-

մառում է, չի ուտում: Փակում ենք խոհանոցում, միսը դնում առ-
ջեր: Դարձյալ չի ուտում. կանչում է ձագերին: Նրանք շարվում են
փակ դռան մոտ, իսկ նա մլավում է, կանչում: Ուղղակի լաց է լի-
նում:

Բայց և չի կարողանում մինչև վերջը զսպել նաև ի՞ր ակտոր-
ժակն ու քաղցը:

Եվ... ուտում է... աղիոդորմ լաց լինելով:

Կ Ա Տ Ո Ւ Ն

Ոչ մի խորեոգրաֆիական կրթություն հո չունի, չի անցել ոչ
մի դպրոց: Բայց պիտի տեսնել, թե ինչպես է հատակից խլում
ընկույզը, երկու ոտների վրա կանգնում, ետ-ետ դնալով զցում
օդի մեջ, օդի մեջ բռնում ու իրանը ճկում և հանկարծ իր մի կողմ
ցատկելը, ընկույզը օդի մեջ վեր նետելը մեկ է անում:

Չես հասցնում տեսնել անգամ, թե ինչպես է խլում ընկույզը
Թոփչի մեջ և այդ ամենը անում է պարելով:

Դա պար է ճարպիկ խաղի, ճարպկության հետ միասին: Բայց և
ի՞նչ շնորհալիություն, ի՞նչ ձևեր և ամեն վայրկյան նորանոր, ան-
կրկնող, բազմազան ստեղծագործություն: Շարժումների ի՞նչ կու-
սական բնականություն:

Կ Ա Տ Ա Կ Ն Ե Ր

* * *

Արևածաղիկը ողջ օրը հետևում է արևի շարժմանը և շարու-
նակ դեմքը նրան դարձրած այդպես պահում է նրա ծագումից
մինչև մայրամուտը:

Իսկական արևապաշտ:

Զրադաշտական...

* * *

Երևակայեցե՛ք: Ամբողջ կյանքում լարված հետևում էր իր
առողջության, կատարում էր առողջ կենցաղի բոլոր կանոնները,

զգուշ չէր ամեն մի վնասակար բանից և ի՞նչ... վերջը... շատ երկար ապրեց:

Իսկ նրա բարեկամը, որ ընդհակառակը, անհոգ էր այս բոլոր բաներում, անկանոն կյանք էր վարում, երեւակայեցե՛ք... նա ևս երկար ապրեց:

Բայց ահա արդեն մի ուրիշը, որ և հետեւում էր, և չէր հետեւում կենցաղի կանոններին... նա ևս երկար ապրեց:

* * *

Փոքրահասակների ուսուցչուհին ելույթ ունեցավ գրողների գրական երեկոյին: (Ավելորդ է ավելացնել՝ մեծահասակների...):

Հիմա՝ խոսում է այսպես.

— Երեխանե՛ր: Ուրեմն՝ այսպիսով, մենք տեսնում ենք... պետք է կարծիք ուր... Ես հույս ունեմ, որ երեխանե՛ր, դուք մեր մանուկների ընթերցանության համար կտաք լավ գրքեր... Ուրեմն այսպիսով, երեխանե՛ր, սպասում ենք ձեր պարտականության կատարմանը:

Շատ ծիծաղեցին:

Հազիվ գլխի ընկավ...

* * *

Շատ գրողներ նման են շոֆերի, որը մեքենան քշելիս՝ կարծես ստարտից թռչում է դեպի ֆինիշ, շտապում է արագ հասնել տեղ և տանից-օջախից հեռո՛ւ—եթե երկու րոպե ուշ հասնի: Նրան շահագրգռում է այս երկու կետերից վերջինը միայն:

Ինձ՝ իբրեւ գրողի շահագրգռում է այս երկու կետերի միջին տարածությունը: Այնտեղ է կյանքը, ապրումները, խոհերը, տարածության զգացումը և ամեն բան:

Մի՛ թռչեք, կա՛նգ առեք ճանապարհին, դիտեցե՛ք, խորացե՛ք:

Մ Ե Մ Ս Ի Ր Տ Ը

Հոշակավոր գյուտարարներ չէին Մոսկվայում ապրող Գավրիլին ամուսինները: Մարդը՝ գիտությունների դոկտոր չէր. նա

սովորական հաշվապահ էր գործարանում: Իսկ կինը՝ տան տըն-
տեսուհի: Մի վաղամեռ զավակ էին միայն ունեցել: Ապրել էին
անզավակ և ծերացել: Կյանքը շորացել էր աշնան դաշտի պես և
սկսեց փշել սառնաշունչ հյուսիսը: Ի՞նչ էր սպասում ավելի հետո:
Խորին ծերություն, մռայլ տխրություն և մահ:

Հնար չկար առաջն առնելու: Ծերության, մահի դեմ ի՞նչ
հնար: Թերևս մի դերահանճար գիտնական անի նաև այդ անհնա-
րին գյուտը...

Բայց ամուսիններն այդ գյուտն արին: Հենց ուղղակի ծերու-
թյան և մահի դեմ: Եվ ի՞նչ եք կարծում՝ վիտամինեն՞ր, հանքային
ջրե՞ր—կումի՞ս...

Ո՛չ այս և ո՛չ այն:

Նրանք որդեգրեցին պատերազմի զոհերի որբ երեխաներ:
Առաջ եկավ մեկը: Սա եղավ դարնան ավետաբեր ձնծաղիկը: Դը-
րան հետևեց մանուշակը և մյուս ծաղիկները: Եկան իրար հետե-
վից վեց երեխաներ և տունը լցրին այնպիսի մի զարնան բուր-
մունքով ու ջերմությամբ, որի դեմ ոչ մի ծերություն և մահ չէին
համարձակվում գրոհել:

Մռայլ սենյակները լցվեցին թռչունների ճովողյունով: Ե՛րգ,
խա՛ղ, ծիծա՛ղ... Մեկը նկարում է, մյուսը նվագում, երրորդը տիկ-
նիկ է խաղում, չորրորդը նստում է պապիկի ծնկան, մյուսները
տատիկի ծնկներին, զրուցում, քրքրում, կատակում... Ահա շարվել
են սեղանի շուրջը՝ գեղեցիկ, ուշիմ, առողջ: Հրաշալի երեխաներ:
Եվ ի՞նչ ուրախություն, ա՛յդ ասա:

Եվ հիմա ծերության ժամանակ էլ չկա: Եվ ո՞ր է նա: Հազիվ
մարդ ու կին հասնում են մանկության գործերին. ա՛յս մանկա-
պարտեզ է, ա՛յս դպրոց է, ա՛յս ծնողական ժողով է: Ծերության
մի րոպե իսկ ժամանակ չկա...

Մա՛հը, ո՞ր է նա: Թող և նա՛ դա: Նրա համար է՛լ ժամանակ
չի լինի:

Ամուսինները, որ կորցրել էին իրենց երիտասարդությունը,
ինչպես երևաց մի բան չէին կորցրել և դա փրկեց նրանց: Եվ ի՞նչ
էր դա, որ դառավ գյուտ ծերության և մահի դեմ: Հանճարեղ ին-
տուի՞ցիա և երջանիկ վայրկյա՞ն:

ինչո՞ւ չէ: Այո, հանճարեղ ինտուիցիա, և երջանիկ վայրկյան,
եթե կարելի է այդպես կոչել մեծ սիրտը:

Գ Ո Գ Ո Ւ Ի Ա Ր Զ Ա Ն Ը

Պատմում են, որ Հայրենական պատերազմի ժամանակ ֆա-
շիստները վայր գլորեցին Գոգոլի արձանը և զնացին:

Բայց ինչո՞ւ արին այդ: Գոգոլին ոչնչացնելու համա՞ր:

Կարելի է ոչնչացնել մի շենք, ավերելով, ցրիվ տալով, ջար-
դելով գերանները... Բայց ի՞նչ կարելի է անել իրեն Գոգոլին, վայր
գլորելով նրա արձանը և զնալով:

Գոգոլը կծիծաղեր, թշնամու հետևից կենտեր իր խոսքի նետը
և կսպաներ:

Օ՜, որքան վտանգավոր է ձեռք բարձրացնել Գոգոլի վրա:

Հասարակ լուսանկարներ են, որոնց նայում եմ հաճախ:
Մարդկային փաստաթղթեր: Գործիքը եղիլ է մարդկանցից, նրանց
կյանքի մի վայրկյանը և դրոշմել հասարակ թղթի վրա: Եվ այդ
վայրկյանը մնացել է, քարացիլ պատկերազարդ հանդեսի մեջ:

Լուսանկարների բնութագծերը, նրանց գործերը, կյանքն ամ-
բողջ՝ բոլորը կա նրանց հայացքում, դեմքին, կեցվածքում, պաշ-
տոնի հանդամանքներում...

Կա ամբողջ մարդը, որ չես թաքցնի ոչ մի կերպ, որ միշտ
հայտնվում է, ուր էլ լինի:

Բ Ո Ք Ո Ն Ը

Շարքով կանգնեցրել են գերիներին նրանց հաց բաժանելու:

Բարի կարմիրբանակայինն իր լայն կրծքին բոքոններ գրկած
անցնում է նրանց առջևով և ամեն մեկին տալիս երկուական բո-
քոն:

Առատ, թող ուտեն...

Նրանք առել են այդ բոքոնները:

Նայում ես, թե ինչպե՞ս են ստանում նրանք բոքոնը: Նրանցից մեկը հացը գոհունակ պահում է մի թևի մեջ և ուղիղ զինվարավարի ձգվում: Այսինքն՝ «զգաստ»... Նրա համար ամեն ինչ գիացիպիլն է. գնալ կովի, երբ հրամայում են, սպանել, երբ հրամայում են, գերի ընկնել, հաց ստանալ և զգաստ կանգնել, երբ ինչպես նրան թվում է այդ, հրամայում են:

Բայց այդպես չի կանգնած նրա կողքինը:

Սա հացերը սեղմել է մի թևի մեջ, մյուս թևը թափով վայր է կախել: Վայր է հակված նաև նրա գլուխը: Դեմքը մտախոհ է, աչքերը սևեռել է գետին: Անհանգիստ է: Նա խոր ապրումներ ունի: Խնչ է մտածում նա: Արդյոք ամոսոսում է, որ իրեն պոկել են սպանելու, ավերելու գործից: Ինքնասիրությունն է վիրավորվել՝ թշնամու ձեռքից հաց ընդունելով: Գուցե տենում էր ձեռ գցել մի ամբողջ երկիր և ոչ թե մի բոքոն և դա վայրացնում է նրան:

Գուցե խելքի է գալիս՝ թե ինչացո՞ւ էր այս պատերազմը:

Թվում է, թե նա մտածում է այդ հացի մասին, թե ինչպես է ձեռք բերում այն:

Ո՞վ գիտե:

Մտածի՛ր, մտածի՛ր: Այդ հացը, որ դու բռնել ես քո զենքի սովոր ձեռքում՝ բուսել է մի արդար հրկրի աշխատավորի ձեռքով: Դա հրկրի մարդու հացն է, որ ապրեցնում է աշխարհը և քեզ, որ այս բոսիս բռնադատված ես մարդկայնորեն ստանալու և մարդու պես ապրելու նրանով:

Առայժմ այդքանը՝ սոցիալիստական բոքոնը...

Հ Ե Ր Ո Ս Ա Մ Ա Յ Ր Ը

Որքան նման է նա իր զավակին: Կարծես իր զավակն է ծնել նրան: Դե այդպես է՝ լուսանկարիչը նկարահանել է նրան հատո, երբ արդեն հռչակվել է նրա զավակը: Նա հայտնի դառավ հերոսացածի շնորհիվ: Որքան նման է նա իր զավակին... Ահա նրա կամքի ուժով սեղմված շրթունքները, նրա բաց ու շիտակ դեմքը, անձնվիրության պատրաստ հայացքը:

Կանգնած է մայրը, նա բանվորուհի է, գործարանում, սեղանի

մոտ, մկրատը ձեռքին և մի սլահ մտորմունքի մեջ խորասուշգ՝ նայում է հեռուն: Իսկ հեռուն, մայրը գիտե ինչ-որ մի տեղ օգում, կրակի մեջ այրեց իրեն նրա զավակը՝ հայրենիքի հաղթույթյան համար:

Այդ իմացել է, գիտե մայրը...

Եվ չի ողբում նա: Աշխատում է:

Մ Ե Ր Հ Ե Ր Ո Ս Ն Ե Ր Ը

Ամբողջ աշխարհը նրանց է նայում, իսկ նրանք չեն նայում ոչ ոքի:

Նրանք հասարակ են, պարզ, մարդկային: Նրանք փոխում են ամբողջ աշխարհը, նրանք գործեր են կատարում, որոնց դիմաց զարմացած ու հիացած է ամբողջ աշխարհը: Սակայն նրանք չեն էլ տեսնում այդ, չգիտեն:

Միայն երբեմն ծիծաղում են նրանք՝ երեխաների պես...

Իսկակա՛ն սասունցի դավիթներ...

Կ Ո Մ Ե Ր Ի Տ Ա Կ Ա Ն Ը

Դիմել է ՀԼԿԵՄ կադմակերպության, որ կամենում է մարտի գնալ իբրև կոմերիտական: Ցանկությունը հարգել են, նա քաջարի և անձնվիր մարտիկ է, և ահա քաղաքական բաժնի պետը ժրպտալով նրան հանձնում է կոմերիտականի տոմսը: Նա ձեռքը մեկնել է, որ ընդունի:

Բայց նախքան տոմսն ստանալուն ներկայանալը... Լավ հաղնվել է, պատրաստվել: Ֆրանտավարի, կոկ սաճրվել է, ճակատին ծևիկ սև փայլուն մազերը, դլխարկը ծոկ և խնամքով դրել մազերի վրա, օձիքը կանոնավոր կոճկել... Մաքուր ածիլված դեմքը մի փոքր չարաճճիորեն ժպտում է:

Երևում է, որ մի քիչ զարդարվել է քաջարիության, սիրում է կուլել... Դե, կտրի՛ճ է, երիտասա՛րդ...

Կովերի նախիրը, ոչխարի հոտը իրար մեջ անցած, հորթերի հետ խառն անցնում են դաշտով: Մի քանի մարդ էլ քշում են նրանց շտապով: Առատ խոտը տրորվում է նրանց կնձակների տակին: Իսկ շուրջը դաշտեր են՝ ընդարձակ, աղա՛տ, անծայրածիր:

Բայց սա նախիր չէ և ոչ էլ հոտ: Սրանց դուրս չեն բերել գյուղից արածելու և ոչ էլ քշում տուն՝ կթելու:

Սրանց քշում են հրդեհված, վտանգված գյուղերից, աղատում վերահաս թշնամուց, հապճեպ ստիպում արագ անցնել դաշտավայրը: Բայց ո՞ր ևն քշում, ինչո՞ւ, ի՞նչ կարիք կա հեռանալ այս խոտավետ, խաղաղ դաշտերից: Այս լայնարձակ արոտներում կարելի է աղատ ասրել, շնչել աշխարհում:

Խեղճ անասուններ, ի՞նչ լեզվով հասկացնես նրանց երկոտնյա գաղանների տաժանամիտ արարքները: Որ պետք է հնալ, աղատվել նրանցից, որ պետք է շտապե՛լ, շտապե՛լ... Եվ ահա կովերից մեկը դունչը հպել է գետնին և հանդիստ պոկում է հյութալի խոտը:

ԳԵՂՁԿՈՒՀԻՆՆԵՐԸ

Լայնալիճ, հեռաձիգ գետափով ձգվում է և գնում կորչում հեռվում, հորիզոնի մեջ, գետնիվե՛ր, մի մեծ բազմություն կանանց: Գեղջիկահիներ են, բահերով փորում են մի երկայն փոս:

Ջրա՞նցք է սա, որի միջով պիտի հոսի կենարար ջուրը դեպի անվերջ դաշտավայրերի հողը: Շուտով, ահա շուտով կբացվի գյուղական մեծ հանդեսը, դրոշակներով ու ծաղիկներով զարդարված գյուղացիք կգան դիմավորելու կապուտաշյա արծաթահեր հեղուկին: Նա կվազի և տենչանքով կփարվի սեաշյա հողին: Եվ կծնվեն բյուրավոր ծաղիկներ, դաշտերում կալեկոծվեն ոսկեծղի արտերը և երկրի դուստրերն ու պատանիները երգելով կանցնեն կերթան հեռուն, հեռուն:

Ջո՞րը մտքեր. սա մի երկար, շարագույժ խրամատ է. այստեղ մարտ պիտի մղվի՝ կատաղի, համառ և արյունահեղ...

Մի պառավ կին, սակայն թողել է մի պահ փորելը և կոր մեջքը դրստաժ նայում է դեպի գետը, դեպի հեռուն: Նայում է և մտածում: Նա պնդակազմ է կոճղի պես, կարճավիզ ու կռացած: Նա լիքն է ցասումով, անեծքով... ո՛չ, ավելի սարսափելի մի ուժով: Ահա՛, ահա՛ վալը կշարտի նա բահը, աշխատավոր ձեռքը կկարկառի օդի մեջ և գերբնական ուժով կորոտա դեպի հեռուն մի ինչոր սասանիչ խոսքով և դրանից կավերվեն երկրներ, կկործանվեն պետություններ և աշխարհը ջղաձգորեն կցնցվի...

Մ Ա Հ Ը

Հասարակ լուսանկարը կանգնեցրել է նրա ողջ կյանքը. և՛ գաղանաբար սպանությունները, և՛ խժդուկությունը, և՛ սարսափ սփռելը, և՛ կանանց, երեխաների խոշտանգումները: Նա պիտի հրդեհներ ամբողջ երկրներ, պետք է տիրեր ողջ աշխարհին: Ահա այստեղ դադար առավ ամեն բան: Ընկած է նա մեջքի վրա, թևերը տարածել այդ օտար երկրի ընդարձակ դաշտի վրա: Նրա կողքին դադար է առել նաև նրա անհանգիստ մոտոցիկլը, որի հետև կաշվե սլատյանի վրա նկարված է ոսկերոտի և գանգ:

Մա՛հ:

Ամենուրեք հոնդացնում էր նա իր այդ գանգակիր մեքենան և սլանում: Մահվան կրքով մոլեգնած՝ անցնում էր մարդկության բնակարանի՝ աշխարհի վրայով, նայում էր՝ երկրներ, ժողովուրդներ, և նրանց ուսերին տեսնում էր միայն գանգեր, գանգեր...

Ծարավի էր մահվան... Մա՛հ տվեք նրան, միայն մա՛հ:

Նվ ահա գտել է նա այն, ինչին ձգտում էր մոլեգին ագահությունը:

Բայց այն մահը, որ նա գտել է՝ այնպես չէ այլանդակ ու շար, ինչպես նկարված է նրա մեքենայի պատյանին: Ո՛չ, իսկական մահը, ավելի գթառատ, քան ինքը, մի խաղաղություն է դրոշմիլ նրա դեմքին և հանգիստ փակել է նրա ագահ աչքերը:

Շատ է երիտասարդ: Ուղղակի բաց թողնես՝ դնա ֆուտբոլ խաղա կամ հեծանիվ նստի և դբոսնի դաշտերում: Եվ հիմա, որ ամբողջ մի լայնածավալ երկրի հերոս է, կրծքին «Ոսկի աստղ»՝ նրան երևի թվում է, թե ինչ-որ պատահաբար հղավ այդ:

Նա բաբանել է թշնամու մի ինքնաթիռ, որ կամենում էր ուռմ-բեր թափել կանանց և երեխաների գլխին:

Լուսանկարել են նրան իր ծնողների հետ: Աջում կանգնած է մայրը, ձախում՝ հայրը: Սրանք էլ շատ հասակավոր չեն:

Ահա մայրը. դե՛ նա ավելի իրավունք ունի, քան մի փոքր խըս-տակյաց հայրը. մի թևով գրկել է իր անտանելի շարաճճի զավակի երկու ուսը: Հայրը դուստլ է և լրջադեմ:

Տարօրինակ պատկեր է ստացվել... Կարծես հերոսը շարաճճի տղա լինի, որ իր խաղի ժամանակ մի շատ վտանգավոր գործ է կատարել և ազատել մահից հարյուրավոր կյանքեր:

Եվ ծնողները չգիտեն՝ կշտամբե՞ն նրան. «Վիտյուշա, ախր ինչպե՞ս կարելի էր...», թե՞ գովեն նրա սխրագործությունը:

Ծնողներն իրար են նայում...

Եվ ահա այդ թեթև երկյուղի հետ խառն նրանց հայացքը լըց-րել է մի երջանիկ գյուտի ուրախությունն ու հպարտությունը:

— Ախր նա հիմա ամբողջ աշխարհի առաջ հերոս է... իրենց Վիտյուշան...

Ն Ա Ն Ո Ւ Ր Ը

Բութը խելագարվել, մոլեգնորեն զզգողում էր անծայրածիր տափաստանը: Հովիվները շղթա կապած հուսահատ կովում էին բուքի դեմ, կատաղի ձիգեր էին թափում ահաբեկված նախիրը բշելու, փախցնելու դեպի արևելք:

Ժողովրդական մի հեծ դանգված նահանջի մեջ էր:

Հարկավոր էր իրենց գցել որևէ ապաստան, փրկել նախիրը, ալյապիս նա կթափվեր գետին, կմնար ձյան վրա:

Շատ վաղուց բուքի համատարած վարագույրի մեկ երկու բո-պի բացված ճեղքից երևացել էր հեռավոր մի գյուղ:

Այնտեղ էին շտապում հասնել հովիվները, և կովերը կփրկվեին, եթե գյուղը հեռու չլիներ: Հովիվներն իրենք էլ շշմել, վայրենացել էին անբնությունից, հոգնածությունից:

Հուլյաները կտրվում էր: Եվ իրոք էլ բան դուրս չհեկավ, անասունները վերջնականապես ուժասպառվեցին և սկսեցին մեկ-մեկ շոքել և տփկած մնալ՝ մերկ ստիներները խրելով սառը ձյան մեջ:

Ահա այստեղ էր, որ հովիվները խելքները կորցրին, կորցրին ամեն հասկացողություն: Ի՞նչ, կովերը սառը ձյան վրա թափված...

Դա արհավիրք էր արդեն: Խելքից մտքից վեր բան: Դա ամենամեծ սարսափն է գյուղացու համար, որ միայն գյուղացին կհասկանա: Կաթի, անասունի շահից զրկվելու վտա՞նդը: Ամենևին ոչ: Այգուտը ուրիշ բան կար: Արդյոք ինչ-որ մնացո՞ւկ նախնական մարդուց: Դա մի փոքր նման է այն ղզացումին, որ լուռ դաշտով զնալիս տիրում է մարդու: Հանկարծահաս երկրաշարժ, և ահա լսում ես երկրի անդունդներից հասնող մի օտարոտի որոտ-մռնչյուն: Մի տեսակ «երկրագնդի ձայնը»: Կամ երբ հանկարծ տեսնում ես լեռան ահաբեկ լանջը դահավեժ իջնում է խոր ձորը:

Հովիվներից մի քանիսը սարսափահար վազեցին դեպի գյուղը, լուր հասցրին: Եվ ահա ուրիշ տեսարան բացվեց: Իրար ձայն տվին այնտեղի գյուղացիները և սահնակներով հասան աղետի վայրը: Նրանք ևս սարսափահար եղան, հեռվից տեսնելով գետնամած նախիրը: Եվ կատարվեց մի իսկական մեծագործություն: Խորին ակնածանքով, խնամքով, գուրգուրելով՝ թոկերը գցեցին կովերի փորների տակ, բարձրացրին սահնակների վրա և տարան իրենց տաք գոմերը:

Փրկվեցին այնքա՞ն սիրելի կովերը: Ի՞նչ հաճույք և հանգրստություն:

Բայց արժի խորհել այն սարսափի մասին:

Խ Ա Ղ Ա Ղ Ո Ի Թ Յ Ա Ն Բ Ր Ի Գ Ա Դ Ը

Հասարակ լուսանկար է «Советский Союз» ժուռնալի առաջին էջում: Տարին՝ հազար ինը հարյուր հիսուսն և մեկ, համար տասնմեկ:

Ես կխնդրեի նայել:

Դա մի վիճ պատկեր է:

Լենինի անվան գյուղատնտեսական արտելի կոլտնտեսականներ: Ստորագրել են Համաշխարհային Խորհրդի Խաղաղության Պակտի դիմումի տակ: Առջևում բրիգադիր Սոկոլովան է, սեղանի հետև կանգնած, մի ձեռքում գրիչը, որով ստորագրել է, մյուսը՝ թղթի վրա:

Վճիռն արձակված է: Բոլորն ստորագրել են և կանգնել իրենց բրիգադիրի հետևը հպարտ ու վճռական պողաներում: Նրանք հասարակ գյուղացիներ են, ազնիվ աշխատավորներ, բայց և հրաշալի հազնված են, կերպարանքները կիրթ, տեսքերն ինտելիգենտ: Ամեն մեկը մի շնորհալի տիպար, աչքերը իմաստնալի:

Իսկ ֆոնի վրա ցուրենի հսկա դեղն է՝ նրանց աշխատանքի արդյունքը:

Պետք է նայել, սակայն, նրանց աչքերին: Ի՞նչ ազնիվ կըշտամբանք, պահանջ: Նրանք պարզորեն խոսում են.

— Ահա, ստորագրեցինք: Եթե դուք կարծում եք, թե մենք չգիտենք, թե ինչեր եք անում դուք ալդուսի՞լ գիտցեք, որ դա շատ լավ գիտենք:

Եթե դուք ուզում եք իմանալ, թե ինչ ենք վճռել մենք՝ ահա՛. աշխատել և ազնվորեն ու հաստատ պաշտպանել խաղաղությունը:

Իսկ եթե դուք կարծում եք, թե մենք մոռացել ենք մեր վերքերն ու կորուստը:

Եթե դուք կարծում եք, թե մենք մոռացել ենք Մոսկվան, Լենինգրադը, Ստալինգրադը, Օրյոլ-Կուրսկը և Բեռլինը:

Այդ մե՞նք ենք:

Մի՞ վախեցնեք մեզ:

Է՛յ, դո՛ւ-ո՛ւր...

ՊԻ Ա Տ Ր Ա Ն Ք

Երազումն է սա, թե՞ արթմնի:

Ի՞նչ առասպելական ֆիգուրներ են եկել շարվել գետնի այս մեծ պատվածքի եզրին և ինչ-որ զոհերի սպասում:

Հսկայական ընձուղտի երկարաձիգ վզների վրա թռչնի երկարակառուց գլուխներ: Իսկ գետնի վրա քառակուսի ձևով ծանրացել, ճնշում են հողը չորս-չորս, կարճ ու հաստ ոտներ:

Իխտիոզավրնե՞ր են, թե՞ նրանց կմախքները:

Երևի հազարավոր դարերը ետ են դառնել, երկրի պատմությունը կրկնություններ է անում՝ տանելով մեզ դեպի այդ հրեշնեքի դարերը:

Եվ նրանք եկել են ճարակելու, ոչնչացնելու մեր անտառներն ու դաշտերը, կործանելու քաղաքներն ու շենքերը:

Եվ ի՞նչ սարսափ. պետք է կրկին սկսենք անցնել վայրենի, բարբարոս դարաշրջաննե՞ր:

Իրոք՝ կրազո՞ւմ ենք տեսնում սրանց, թե՞ արթմնի:

Ո՛չ երազ. ո՛չ առասպել:

Ո՛չ իխտիոզավրներ և ո՛չ նրանց բրածո կմախքները:

Դրանք կոմունիզմի քայլող էքսկավատորներն են:

Սա մեր հրաշալի իրականությունն է:

Եվ դարերը չեն շրջվել ետ դեպի մղձավանջային մի պատմություն, այլ ընդհակառակը՝ հսկայաքայլ առաջ են սլացել դեպի ապագան:

Սլացել են կոմունիզմի՞ն ընդառաջ:

Կոմունի՞զմն է սկսվում:

Պ Լ Ա Կ Ա Տ Ն Ն Ր

Երևի մի փոքր հետո նրանք՝ այդ հերոս բանակայիները կգնան կրակի գիծը: Սվիճները ցից, հրացանները ձեռքերին, ծալած վերարկուները վզներին, «մարտական պատրաստության մեջ», «յոթը քարի արանքում» նրանք խոնվել են մի պատի առաջ. և իրար հրելով, իրար գլխի վրայով կռացել են սլափ կողմը: Խի՞ստ հեռաքրքրված: Ի՞նչ կա այնտեղ:

Ոչինչ: Պլակատներ են:— Մի գլուխ, որ ճեղքվել է վերևից իջնող ոռոմբից: Մյուսը՝ մի հրացանի կոթ զարկում է թշնամու ծոծրակին:

Կարծես արմանք-զարմանք մի բան է. այնպես դրավվել են, այնպես վրա են ընկել՝ նայում՝ ինչպես երեսխաներ:

Բայց ի՞նչն է այդպիսի դուր հիկել նրանց, սաստիկ զվարճություն պատճառել: Նրանք ծիծաղում են, կարծես կենդանի, ճշգրիտ իրականության վրա: Չէ՞ որ դա պատկեր է, հիպերբոլա, գրոտեսկ:

Ո՛չ, դա ճշգրիտ է, ճշմարիտ է նրանց համար: Նրանք այդ բաները տեսնում են ամեն օր, իրենց գործում:

Ծանոթ, նրանց համար խիստ ծանոթ բանը պատի վրա, պատահաբար աչքովն ընկած — դա է ծիծաղիցրել և զվարճացրել նրանց:

ՎԻՊԱԿՆԵՐ

Տ Ա Ր Ե Ր Ա Յ Ի Ն

Ես այդ ժամանակ ասլրում էի Լոդանում: Հին ուսանողներից մեկն էի, բայց համալսարան չէի հաճախում: Եվ ինչպես հաճախելի, երբ ոչ թե միայն համալսարանի վարձը չէի կարողանում տալ, այլև հացի փող անգամ չունեի:

Սենյակս քաղաքի հյուսիսային ծայրին էր. մի փոքրիկ տուփ, որի մեջ տեղավորվել էինք մահճակալս, փոքրիկ սեղանս, միակ աթոռս և ես, և թե, իհարկե, տանն էի լինում ես: Բայց այդ օրերը ես դադարել էի սուրն ևս հաճախելուց. սլատճառը այն տոմսակներն էին, որ տանտիկինս համառորեն դնում էր սեղանիս վրա: Զարհուրելի տոմսակներ, որոնց բովանդակությունը ցնցում էր ինձ ամեն անգամ, երբ հոգնած, սոված, անվերջ թափառումներից աուրն վերադառնալիս՝ կարդում էի:

Ամիսն անցել էր. իսկ ես ոչ մի սու չէի վճարել տանտիկնոջս: Իսկ թե երբ պետք է վճարելի, այդ ոչ ոք չգիտեր:

Ես այն ուսանողներից չէի, որ կանոնավոր փող են ստանում ամեն ամիս. ոչ էլ նրանցից, որ անկանոն են ստանում: Ես ոչ ոքից ոչինչ չէի ստանում:

Հայրենիք դառնալու միտքը դժվար էր թվում, ինչպես մի ահագին լիռ, որ պետք է բարձրանաս և իջնես: Իսկ մնալը ավելի ևս զարհուրելի էր: Ասենք այդ տեսակ բարդ խնդիրների մասին շատ էլ չէի մտածում: Դրանք այն հարցերից էին, որ կախարդական շրջանակի պես՝ արդեն վաղուց ինձ հուսահատեցրել էին՝ իբրև անկարելի հարցեր: Ես ունեի միայն օրական հարցեր. տանտիկինս, որին պետք էր մի կերպ համոզել, որ սպասի, և ստամոքսս, որին

ևս պետք էր համոզել որ սպասիր: Երկրորդն ավելի համբերատար էր. վերջապես նա իմ սեփականն էր. կարող էի ստիպել, տանջել, մեղցնել: Բայց տանտիկինը, այդ դարհուրելի շվեյցարուհին... Աստված իմ, ի՞նչ սոսկալի էր այդ կինը, այդ տղեղ, պրոզայիկ, փորը ուռած, փայտե կոնքերով, մսոտ երեսով, խոհանոցի հոտը միշտ վրան, միշտ լուրջ և ինքնագոհ կինը: Տան մեջ ես և նա հիանալի հասկանում էինք մեր ամեն մի շարժումը: Առավոտը շատ վաղ քաղցը արթնացնում էր ինձ. աչքերս բաց էի անում և զայրանում: Մռայլ, սովորական տավոթություններ: Առաջի առարկան, որ մեխվում էր աչքիս մեջ,— յոս տանտիկինույս ամուսնու լուսանկարն էր: Ինչքան է զայրացրել ինձ այդ մարդը, այդ կուշտ, ինքնագոհ շվեյցարացին, կտր կզակը մաքուր ածիլած, հաստ բեղերը գեպի վեր սրած, զինվորական համազգեստով, հրացանը ծնկների մեջ, ապուշ հայացքը մի կետի հառած՝ այդ ամեն օր նախաճաշող, ճաշող, ընթրող կուշտ մարդը: Թրում էի ու շուռ գալիս մյուս կողքիս. փակում էի աչքերս, որ քնեմ, երկար քնեմ, մեռնեմ, չլինեմ...

Բայց մահճակալը ճռում է իմ շարժումից. անշուշտ, տանտիկինս արդեն լսում է. տանից փախչել՝ առանց նրան հանդիպելու՝ անկարելի է: Իսկ այդ անհրաժեշտ է: Ուրեմն պետք է ճարպկություն բանեցնել. սուս ու փուս հագնվել և անձայն ծլկվել տանից:

Աստված իմ, եթե այդ հաջողվի՝ մինչև երեկոյան ժամի 10, 11, 12, մինչև անգամ 1, 2 ազատ եմ սոված թափառելու: Գոնե ոչ ոք չի իմանա սովածությունս, ոչ ոքից պահանջ չեմ ունենա, ոչ ոք ինձանից չի պահանջի:

Զգուշ, ծանր շարժվածքով նստում եմ անկողնիս մեջ:

Ունեիր արդեն հատակի վրա եմ: Դեռ չհագնված նայում եմ սրունքներիս. աստված իմ, որքան նիհարել եմ: Նայում եմ ու չեմ հավատում: Միթե՞ ես էլ եմ շուտով ներկայանալու կանտոնի հիվանդանոցը իբրև թոքախտավոր... Հըմ. գիտեմ ինչպես կընդունեն ինձ: Նախ կհարցնեն. «Ինչպե՞ս են ձեր ծնողները, ձեր հայրը քանի՞ տարեկան հասակում մեռավ, իսկ ձեր մայրը՞. արդյոք հազում եք, գիշերները քրտնո՞ւմ եք»: Հետո կընեն կուրծքս, առջե-

վից, հետեից, հետո կասեն ասա՝ «trente trois»*, հետո կասեն հազնվիր և վերջը անտարբեր տոնով կասեն. «Այո պարոն, ձեր ենթադրությունը սխալ չէ. ձեր թորերում պրոցես կա, պետք է բժշկվիլ: Գնացե՛ք Դավոս»: Հըմ Դավոս... Բայց պետք է վերջ տալ այդ դրության: Թու, ինչ զզվելի մտքեր: Զէ, այսօր անպատճառ կլճոհեմ մի բան, բայց թե ինչ. դե ես ինչ գիտեմ, մի բան: Մի անորոշ հույս աշնան արևի նման, նվազ փայլում է կյանքիս ամպերի մեջ, և թեև չի տաքացնում ինձ՝ բայց զգում եմ որ նա կա. նա, այդ հույսը, փրկությունը*): Անձա՛ցն հազնում եմ շորերս, բոբիկ տոնելով մոտենում եմ լվացարանին, վերջնում սափորը և այնպես զգուշությամբ, կաթիլ-կաթիլ ջուրը ածում կոնքի մեջ, որ ոչ մի ձայն չի դուրս գալիս, ձեռներս մի քանի անգամ կոխում եմ ջուրը, հետո կամաց հանում, կպցնում եմ երեսիս, և լվացվելս դրանով վերջանում է: Զրի թարմությունը կենդանացնում է ինձ, և ակոր-ժակս բացվում է: Եթե մի կտոր հաց լինե՛ր: Բնազդմամբ բաց եմ անում պահարանս, բայց ներողություն կանես, այնտեղ ոչինչ չկա: Այդ կրկնապատկում է մեջս ապրելու պահանջը: Նայում եմ պատուհանից դուրս: Արևը իր ոսկի լույսը փռել է մոտակա անտառի բացառի մեջ: Այնտեղ շվեյցարական հսկա կովը ակորժակով արածում է՝ դանդաղ ղնդացնելով իր հաստ վզի զանգը:

Ինչքա՛ն երջանիկ է [թվում] ինձ այդ անասունը. ոչինչ չունի վճարելիք և սպասելիք. ամենաասպահով արարածը Շվեյցարիայում: Իսկ ե՛ս, իդեալիստս, գիտության ծառավս...*):

Քանի ամիս է չեմ հշտանում, ուր մնաց թե ապահով լինեի: Խոհանոցից պնակների ձայներ են գալիս, դա նա է, ամենակարող տանտիկինս. հանգիստ պատրաստում է իր նախաճաշիկը: Սուրճի և կաթի հոտը թափանցում է սենյակս, պետք է փախչել և ազատվել զրանից:

Բայց դա հեշտ խնդիր չէ, պետք է անցնել խոհանոցի առջևից և եթե դուռը փակ է՝ բանալ նախասենյակի դուռը. և եթե սոսկալի էակը այդ ձայներից սթափված ինձ չկանչի՝ ծախ պես ազատ եմ: Հանկարծ ներքևի հարկի սլաքախոհից լսվում է հարևանուհու ձայնը. «Տիկին Ռոժե»:

* Trente, trois — երեսուներեք:

Փրկված եմ: Տանտիկինս վազում է դեպի խոհանոցի պատուհանը իմանալու համար թե ինչ կա: Ես սատանայի պես ծրվվում եմ:

Հաղթություն. ես փողոցումն եմ և ամբողջ օրն ազատ: Այդ շնչին հաջողությունը հուսադրում է ինձ: Լիակուրծք շնչում եմ թարմ օդը և շվացնում մի եղանակ: Ախորժակս և՛ տանջում և՛ զվարթացնում է ինձ: Իջնում եմ շուկա*): Ի՞նչ ուրախ, համդիսս է շվեյցարական շուկան: Աչքս ամենից առաջ ընկնում է խմորեղենի խանութների վրա, և իսկույն ընդգրկում մորիով պատրաստած մեծ ու փոքր հաղարջները: Կանգնում եմ ապակու առջև*. նայում ներս: Եվ դարձանալի բան. այդ անում եմ ավելի իմ առաջ շատորանալու համար: Այո՛, այո՛, ինչպե՞ս չէ: Ես հո այդ աստիճան ընկած չեմ: Եվ վերջապես ի՞նչ երիխայություն է. քաղց. Լիպոն ի՞նչ է: Կերար կշատցար՝ պրծավ. էլի այն մարդն ես, այն մտավորականը: Թո՛ւ, ինչ հիմար բան: Արագ շարժումով իջնում եմ ցած նեղ փողոցով դեպի փոստը: Ներքին մի ուժ մղում է ինձ [դեպի] այնտեղ: Այսօր փողը եկած կլինի: Մտնում եմ փոստի շենքը: Ահագին իրարանցում կա այնտեղ: Մարդիկ լուրջ դիմքերով անցնում են մի բաժանմունքից մյուսը, կանգնում պատուհանների առաջ, նամակ հարցնում, տալիս, իսկ ցանցերի հետևը ահա լսվում է արծաթի և ոսկե դրամների համաշափ զնգզնգոցը, որ ոչ մի բուպե չի ընդհատվում: Հաշվում են: Չգիտեմ ինչու ներքին ձայնս ինձ ասում է, որ այդ դրամներից մի քանիսը իմն է: Այսօր անպատճառ պեսք է ստանամ: Պիտի ստանամ, որովհետև այսօր 25-րդ օրն է, որ նամակ եմ գրել Կովկաս՝ մոտիկ բարեկամներիցս մեկին և փող խընդրել: Նամակը պատվիրած էր. ուրեմն տասը օր թող գնա, տասը օր՝ գա, իսկ հինգ օրը պցում եմ մտածելու, վճռելու, դրամ գտնելու և ինձ ուղարկելու: Եվ վերջապես այն նամակը, որ ես գրել եմ: Վճռական քայլերով մոտենում եմ պատուհանին*): Պաշտոնյայի հայացքը ընկնում է վրաս: Ես դրան էլ մի առանձին նշանակություն եմ տալիս, որովհետև ամեն օր նրան դիմել եմ նամակ հարցնելով և ամեն օր կրկնել ազգանունս, նա ինձ անշուշտ գիտի: Առանց մի խոսք ասելու՝ մոտենում է դարակներին և ինչ-որ փնտրում այնտեղ: Հը՞ կարծես բան կա: Նայում է [նամակների] հասցեներին:

Ահա կանդ է առնում մի հասցեի վրա, կարծես դժվարանում է կարգալ: Ուզում եմ գոռալ ազգանունս:

— Մի նամակ միայն կա, տիկի՛ն, — խոսում է հանկարծ պաշտոնյան և ես զարմանքով նկատում եմ իմ վողբին կանգնած մի մոմեղեն պառավ կնոջ, որ տոհմիկ նուրբ ձեռքը դրած մարմարե պատվարի վրա՝ սպասում է նամակին: Ուրեմն ինձ համար չէ՞ր նայում: Շտապով դրում եմ ազգանունս և ներկայացնում ծառայողին: Նա կարծես արհամարհանքով և ձանձրացած կարդում է ազգանունս և այնպես դանդաղ շարժումով մոտենում դարակներին, կարծես աննպատակ և իզուր դործ անհլիս լինելու: Ահա նայում է նամակներին, բայց ինձ թվում է թե հասցեները չի կարդում: Գիտում եմ նրա դեմքը: Կարեկցության ոչ մի հետք: Այդ ուղտագույն մազերի տակ, այդ կանոնավոր, նեղ դանգի մեջ երբեք չի կարող շարժվել այն միտքը, թե ինչքան ուզում եմ ապրել և ինչքան հոյակապ հղացումներ կան հոգուս մեջ. գիտի՞ նա որ ես «Ճառագայթ»-ի աշխատակիցն եմ*), քննադատ, դոնե մեծ ասպագա խոստացող քննադատ: Գիտեմ ինչ կոպտություն կմերժեր ինձ այդ մարդը, եթե հանկարծ խեղճանայի և նրանից մի կտոր հաց խնդրեի: Օ՛, օ՛... աստված ազատի: — «Ուշինչ չկա», մրթմրթում է նա, իր արհեստին հատուկ սառը մեքենայականությամբ և անցնում մյուս բաժինը:

Սառը քրտինքը սլափում է ճակատս:

Ի՛նչ, ուրեմն հինգ օրը բավական չէ՞ հասկանալու, որ ես նեղ դրության մեջ եմ. ես, որ այնքան գեղեցիկ հղացումներ ունեմ հոգուս մեջ: Ես, որ «Ճառագայթի» աշխատող... Թյո՛ւ: Եվ կարո՞ղ է պատահել, որ նամակս ստացած չլինի: Երևի. գուցե բացակա է քաղաքից: Բայց ինչ որ է, սա մի անորոշ բավիղ է, որի մեջ մոլորվում եմ և սատանան գիտե որ այսպես գնալով ո՞ւր եմ հասնելու*): Սիրտս խառնում է ավերի բարկությունից քան սովից: Տե՛ր աստված, ո՞ւր գնամ: Քաղաքում ուսանող չի մնացել, բոլորը ամառանոցներն են: Եթե մնացած էլ լինի՝ գնալը շարժե: Զիշտ է, մնացողն էլ աղբատի մեկը պիտի լինի, թեև ինձանից անհամեմատ հարուստ. բայց փորձել եմ դրանց հացը. շատ դառն է. ուստի և չեմ գնում նրանց մոտ:

Բայց մի բան պետք է վճռել, պիտի այս խաղատառակության վախճանը գտնել: Եվ կոշտ տանտիկինս միտքս է ընկնում, և զգում եմ, որ քայլերս արագանում են: Զգիտեմ ուր եմ գնում*): Զգում եմ որ չպիտի կանգնել, պիտի շտապել. և ես վազում եմ. վազում եմ մի դեղ, մի ճար անհիլու. Բարե, Ալպերի փերի, ուզում եմ գողալ, բայց ձայնս դուրս չի գալիս: Փսփսում է մեջն, բերանս չոր է: Հասել եմ Ուշի: Արագ անցնում եմ նավամատուցի ծայրը և քթին կանգ առնում: Կուրծքս ցցած նայում եմ. դեմս երկնակապույտ էմանն է և նրա մյուս կողքին արծանացած Սավոյական Ալպերն են, որ անշարժ կեցել են իրենց ձյունն թիկնոցներով: Ա՛խ, ինչպես կորկիսի այդ բոլորը, և կրծքիս լայնություն մեջ ամեն ինչ կապարփակեի, եթե միայն սուրճ լինեի խմած և վրան կարագով հաց կերած: Թ՛յո՛ւ, ինչ պրոզա, ի՛նչ հիմարություն. մի կտոր հաց անգամ շունենալ: Հաց տվեք, հաց, շան որդի՛ք, հա՛ց — գողում եմ. բայց ձայնս հազիվ է դուրս գալիս: Հետ եմ նայում և տեսնում, որ երկու անգլիացի դիտակները ձեռներին կանգնել են ետևս: Եվ որպեսզի խոսեիս չլսեն ու ինձ խելագար կարծեն՝ սկսում եմ նույն բառերով երգել. «Հա ա ց տվեք հա՛հ՛ց, շան որդիք»: Եվ հեռանում եմ: Եվ հիմի էլ չեմ գնում, այլ քայլերս են ինձ տանում, և դեպի ո՛ւր, չգիտեմ: Մեքենաբար եմ նայում առաջս, բայց չեմ տեսնում*: Զեմելիքում զբոսնող վուլգերն ու հատ հատ մարդիկ, որ անշուշտ նախաճաշել են, ուղղակի վայելում են հրաշալի եղանակը: Կանայք իրենց գույնզգույն զգեստներով նման են հսկայական ծաղիկների: Նրանք մոտովս անցնում են ինչպես մի դեղեցիկ երազի մեջ: Ահա մի ճերմակ, հսկա ծիծեռնակի թևով գողում է կեմանի լճի կապույտ սառած հացիկին — դա առագաստանալն է: Ահա էվիանը — ֆրանսիական քաղաքը — հազի՛վ նշմարվում են նրա տնակների ճերմակը: Ի՛նչ խաղաղ է կապույտ կանաչ բնությունը: Շուտով այս մեղմօրոր ափը կլցվի ամբողջ աշխարհից եկած օտարականներով: Մի քանի օրից հետո երջանիկ բարեկեցիկները կըշտապեն լեռների հովասուն անտառները ամառն անց կացնելու: Իսկ ես ի՛նչ պիտի անեմ սենյակիս վարձը, պիտի գտնե՞մ մի կտոր շոր հաց ուտելու: Երանի այդ բոլոր գեղեցկությունները իբրև երազ ցնդելին և զարթնելով ինձ տեսնեի մի բակի մեջ, հացի սեղանի

առաջ: Գոնե մի րոպե: Ինչ եմ ցցվել այս գեղեցիկ ափին իբրև տխուր սովածության ասպետ: Ստամոքսս ղո՛վոտւմ է. ի՞նչ աննեյր-դաշնակություն շրջապատիս գեղեցկության հետ: Եվ ի՞նչ ճակատագիր է. նստել բնության հրաշալիքների կողքին իբրև տխուր հակադրություն, մտածել միշտ միևնույն պրոզան, հացի միևնույն անփոփոխ մտապատկերը աչքի առաջ: Եվ մի՞թե ուրիշ բան չկա մտածելու: Բայց և մի՞թե կարող եմ ուրիշ բանի վրա մտածել: Գոնե մի կտոր հա՛ց լինիր: Ի՞նչ հրճվանքով այս նստարանին նստած՝ կուտեի և կդիտեի աստծու գեղեցիկ աշխարհը: Գոնե մի կտոր հացի փեղեկ լինիր: Բայց որտեղի՞ց: Եվ վերջապես ի՞նչ պիտի լինի իմ վերջը: Ժամի 10-ն է երևի: Մնալ լճափին, որեւէ հուլսով՝ անմտություն է. բարձրանալ դեպի քաղաք՝ դժվար. մանավանդ այս սովածության: Զէ՛, պետք է համենայն դեպս գնալ քաղաք: Այստեղ ո՞ւմ պիտի պատահեմ: Վճռում եմ գնալ և իսկույն ընկնում լճափի նստարանին: Զգիտեմ հոգնած եմ, թե կոտրտված: Լճի հովը խաղում է երեսիս*): Հաճելի խոնավ շոնջը հայացքս քաշում է դեպի մի նավակ, որ հանգիստ սահում է լճի կապույտ հայելու վրա: Չեմ տեսնում զբոսնողներին, մինչ երկու պանամա եմ նշմարում և այդ կարևոր էլ չէ: Նրանք գնում են լճի խորքը: Ովքե՞ր են, չգիտեմ, բայց բանն այն է նրանք կուշտ են այս րոպեին: Դիմացի ափից, էվիանից մի նավ է գալիս: Կապույտ օդի մեջ հաշվվում է նրա գիսախոփ ծուխը: Ահա երկաթուղու գնացքի սուլոցը: Մեկնում է դեպի Միլան: Երեկ դեպի Միլան: Հապա ո՞ւր: Նախ Վվե, հետո Մոնտրեո, հետո Միլան, հետո էլ գրողի ծոցը, մահի շալակը, շան որդիք: Իհարկե, որովհետև քեզ համար շատ հետաքրքիր է, թե ուր է մեկնում: Հաց դո՛իր, հաց, շուտով կսատկես և չես իմանա, թե գնացքները ուր են մեկնում:

Վեր եմ թռչում տեղից և վազում դեպի նավամատույց: Եվ շատ լավ եմ անում: Շուտ արա, նավը մոտենում է, գնացքը կփախցնես. չէ, պետք է նստես գնաս Մոնտրեո, այնտեղ ճաշելու: Ինձ հետ վազում են և ուրիշները: Մի խումբ շքեղ հագնված երիտասարդներ առաջ են ընկնում: Ինչպիսի. ինձանից առաջ. ես, որ ամենակուշտ արարածն եմ այս լճափին: Ապա տեսնենք, ապա, ապա, ապա — և քայլերս արագացնելով նրանցից առաջ եմ անցնում: Տեսա՞ք ես

ասում էի, որ ես ամենակուշտ արարածն եմ այս լճափին: Հա՛, հա՛, հա՛: Ահա նավը ոռնաց. շուտով կմոտենա նավամատուցին: Բաղմությունը գնում դեմ առնում երկար շղթային, որ քաշում են նրա առաջ, դիմացը, նավի ու բաղմության մեջ մի փոքրիկ հրապարակ թողնելով*: Ժանդարմը առաջ է գալիս և կանգնում այդ հրապարակում: Ես ընկղմած եմ այդ բաղմության մեջ և այնպիսի լրջությամբ սպասում եմ նավին, կարծես ոչ մի հոգս չունեմ*: Մի շիկահեր աղախին է կանգնած մոտս, գրկին մի կապտաշյա երեխա, որ շոկոլադ է ծծում: Ի՞նչ գայթակղություն: Կարմրահեր աղախինը կոշտ հայացքով մի բոպե դիտում է իր գրկի երեխին և հետո հետաքրքիր աչքերը ուղղում նավի կողմը: Ես նայում եմ երեխի բերնին և աշխատում հիշել շոկոլադի գրգիռը լեզվիս վրա: Մի վայրկյան թվում է թե զգում եմ նրա լպրծուն կոշտը և քաղցրությունը դառնահամ: Աղախինը ինձ է նայում. ես սթափվում եմ և դեմքիս լուրջ ու կուշտ արտահայտություն տալիս: Ես ամենակուշտ արարածն եմ այս լճափին: Օ՛հ, ինչպես չէ: Ապա տեսնենք ովքեր են գալիս: Նավը հեալով մոտենում է: Անիվը հետ է շուռ գալիս և փրփրած արծաթե դրամները խառնելով ետ մղում իրանից: Զուրը խշշում է ու գղրղում: Նավից սլարան են դցում նավամատուց: Հաղթանդամ, սեահեր մի տղամարդ ձեռքով որսում է սլարանը և հապճեպով փաթաթում նավամատուցի թաց ցցին: Նավը կանգնում է: Կամուրջ են դցում նավամուտքին: Ծամփորդները դուրս են խուժում և լցվում նավամատուց: Ահա մի շարք հոսում է, գալիս անցնում է մեր առջևից: Մեծ մասը ճամփորդներ են. հարուստ, ուրախ, կուշտ, հետաքրքրվող: Դիտում եմ մեկ-մեկ բոլորին, և փոխարենը ոչ մի հայացք չեմ ստանում: Եվ ինչո՞ւ ստանամ: Ես ո՞վ, նրանք ո՞վ: Ես սոված, անդրամ արարածս, որ շուտով պիտի խորտակվեմ այս անհավասար կովի մեջ, իսկ նրա՞նք. նրանք դրամ ունեն. — ուրեմն և ամեն բան ունեն: Նրանցն է նավը, լիճը, արևը, սավոյական Ալպերը, աղջիկն ու գինին: Կուզենան՝ կճաշեն, կընթրեն, կսլարեն, կջարդեն և աշխարհի հերը կանիծեն: Օ՛հ, ի՞նչ մեծ ուժի տեր են նրանք: Խառնվում եմ նրանց հոսանքին և հեռանում նավամատուցից: Մի բանի քայլ ես, և ահա ֆունիկուլյորը: Արդյոք չէի՞ք կամենա, հարգելի սոված, ֆունիկուլյորով բարձրանալ, ֆու,

ի՞նչ պրոզա: Ո՛ր, ես ատում եմ քաղաքակրթության բոլոր միջոցները. ես սևիական ոտներով կբարձրանամ. այդ և բնական է և ռուսոյական: Օ՛ր, ինչ դժվար է բարձրանալ: Աստված իմ, որտե՞ղ ես, հասի՛ր, տուր ինձ մի քանի սանտիմ, ինձ, քո ստեղծած կավին: Եվ ո՞վ խնդրեց, որ ինձ անպատճառ ստեղծես, և ինչի՞դ է պետք իմ այս շարշարանքը և քարշ գալը: Եվ ո՞ւր եմ գնում. ո՞ր ջհանդամը, ո՞ր մահի ծոցը: Բայց պետք է գնալ, պետք է բարձրանալ քաղաք, թեկուղ հենց նրա համար, որ չի կարելի մնալ միևնույն տեղը: Երևի իմ դերն էլ այս տիեզերքի մեջ այդ է: Այո, իմ դերը, իմ խորհրդավոր դերը, հա՛, հա՛, հա՛, — ծիծաղում եմ, և ղգում, որ դեմքս չի ծիծաղում: Շողափում եմ դեմքս. քունքերս ցցվել են: Նիհարել ես, սիրելիս, նիհարել. սիսնոդը իսկույն կասի որ սոված ես և դեմքը շուռ կտա, որ շմոտենաս*): Ջեր հերն անիծած. ձեզ լինի ձեր փողն էլ, ձեր հացն էլ, ձեր ամեն ինչն էլ: Ա՛խ, եթե մի կտոր, մի ամենափոքրիկ կտոր հաց լիներ: Արդեն կեսօր է: Ամբողջ Շվեյցարիան հիմի ուտում է, տրաքվում. իսկ ես քաշ եմ գալիս արևի տակ, հոգնած, սոված, արհամարհված, ամենից մոռացված. Ես, որ այնքան հոյակապ հղացումներ ունեմ գանդիս մեջ և «Ճառագայթի» թղթակից եմ. ես քննադատս: Ամոթ է մտածելն անգամ, որ ինձ նման մեծ ապագա խոստացողը մի 5 սանտիմանոց շունի զրպանում: [Մի՛թե] ապուշի մեկը մի 5 սանտիմանոց էլ կորցրած չի լինի այս սալահատակի վրա: Մի 5 սանտիմանո՛ց, ձեր հոգուն մեռնեմ, միայն 5 սանտիմանոց: Բայց ո՞րն է այն ապուշը: Ես եմ, ես, այդ ապուշը, որ ոչինչ չունեմ կորցնելու:

Երկաթուղու կայարանն եմ հասել: Շտապ քայլերով մտնում եմ ներս և դուրս գալիս պլատֆորմ՝ այն ձևով, կարծես հենց այս է դնացքով ծանոթ մարդ է գալու և ինձ տալիքն առաջարկելու քսակով թի. «Առայժմ այսքանը վերցրեք, մնացածը հետո»: Օ՛հ, ո՛ր, պարոն Գուլամիրյան, ինձ միայն մի ֆրանկ է պետք. նեղութուն մի կրեք. ո՛ր, ո՛ր, ո՛ր, ես միայն այնպես... քսակս տանն եմ մոռացել, հենց այս երեկո կվերադարձնեմ...

— Զգուշ, — գոռում է ականջիս երկաթուղու ծառայողը և թեվով հետ քաշում: Ցյուրիխի դնացքը զորդալով կանդ է առնում: Վագոնների դռները իսկույն բացվում են և մարդիկ լեղապատառ դուրս են լցվում վագոններից:

Գուլամիրյանը այս անգամ չկա, պարոն սոված, նեղություն կրեք տուն գնալու և ձեր քսակը վերցնելու— Զգուշը,— գոռում է հետևիցս և ձեռքի սալը դղրդալով տանում է կառապանը դամբուղներ ու սնդուկներ։ Վվե, Մոնտրեռ, Վիլնյով, Միլան,— գոռում է շվեյցարը։ Նոր գնացք է դնում դեպի ջհանգամը և կարեւոր է, որ անպատճառ ես այստեղ լինեմ և ճամփու դնեմ։ Ախր ինչպես կարելի է, որ գնացքներն առանց սոված մարդու թուլությունից շարժվեն, մանավանդ Միլան գնացողները, մանավանդ Միլան, մանավանդ Միլան, Միլան, ձեր հերն անիծած։ Բայց պետք է վերջ տալ այս գնացքներին, պետք է վերջ տալ, հասկանում ես, վե՛րջ, վե՛վ, է, բե, ջե, շան որդիք, վերջ։ Վազում եմ դուրս և քրտնած, հոգնած, կարմրած վազում դեպի Սեն-Ֆրանսուա հրապարակը։ Շտապում եմ, կարծես եթե մի րոպե ուշ հասնեմ ուղած մարդս այնտեղից պիտի փախչի։ Շուտ արա, ինչպե՞ս չէ։ Թվում է, թե այնտեղ ծանոթ մարդ պիտի լինի, որից կարելի կլինի մի տասը սանտիմ պարտք վերցնել։ Աստված իմ, գոնե մի՛ անգամ դժա. թող լինի՛ այդ մարդը. չուզեցի քո այս համաստեղծությունը, թող արեգակը այդքան հարուստ չլինի մոլորակներով, թող երկրագնդերը սակավ լինեն այս կապուստակ տարածության մեջ, ինչի՞ս պետք Սատուրնը, Նեպտունը և Սերչային համաստեղությունը, թող լինի այդ մարդը Սեն-Ֆրանսուա հրապարակում, փոստի առաջ ինձ պարտք տա 10 սանտիմ։ Այդպես կարգադրիր, աստված. հետո կուզես կաթոլիկ կղառնամ, կուզես՝ հեթանոս։ Հեռում եմ, քրտինքը խաշում է վիզս և թրջում կեղտոտ օձիքս. այդ ոչինչ. միայն թե 10 սանտիմ... Ո՛վ Եհովա, ո՛վ Յահվե, այդ ոչինչ։ Թրջիր օձիքս, այրիր կուզես, միայն թե տասը սանտիմ, մի՛ ակնթարթում կվազեմ հացթուխի մոտ, կհրամայեմ որ վայրկենապես հացը շարտի իմ կողմը, կառնեմ և մի անգամից բերանս կխրեմ, կխեղդեմ, շան որդիք, միայն թե 10 սանտիմ։ Վազում եմ փոստի կողմը։ Բայց սա ի՞նչ խայտառակ բան է։ Ո՛վ հայրենասեր շվեյցարացիներ, ով սյուիզներ, ո՛ւր է այն մարդը, այն մարդու հերն անիծած. օ՛Ֆ, հիմի կփռվեմ այս հրապարակի վրա և կուտեմ բոլոր քարերը, ո՛ւր է այն մարդը։ Զգում եմ, որ գլուխս պտտվում է։ Վազում եմ տրամվայի վայարանը և ընկնում նստարանի վրա։ Մի անզգացություն է գալիս վրաս։

կատարյալ անտարբերութիւն: Նայում եմ շուրջս, հրապարակը դատարի է.— Ճաշի ժամ է:

Սևազգեստ ժանդարմը միայն կանգնած է կայարան տանող զառիվայր փողոցի զլխին. հատ-հառ անցորդներ շտապում են, թերևս ճաշի, և տրամվայն է, որ անդուզ գնացքով աղմկում է հրապարակի խաղաղութիւնը: Ոչ մի բան հոգումս չի շարժւում, կարծես ոչնչացած լինեմ. կարծես մարդիկ իմ շուրջն ապրում, շարժւում են մի հոգատար ձեռքի շարժումով, և միայն ես եմ, որ դուրսն եմ մնացել, զրկվել, մոռացվել այդ հոգատար ձեռքից:

Սովածութիւնս մեղմացել-բթացել է, հոգնածութիւնս փոխւում է քնի: Կատարելապես մենակ եմ զգում աշխարհում: Երևի ոչ մի արարած այս բոսայիս չի մտածում իմ մասին, ոչ այստեղ, ոչ Կովկասում: Եվ այդ մենակութիւնը, լքվածութիւնը դուր է գալիս ինձ: Ոչ որ չի մտածում իմ մասին. ոչ որ: Չեմ էլ ցանկանում, որ մտածեն: Այդպես լավ է, որովհետև արժանի եմ դրան: Որովհետև ես ինքս չեմ մտածում իմ մասին: Եթե իմ մասին մտածող լինեի՝ անշուշտ այստեղ անօգնական նստած չէի լինի, ինչպես մի լքված մուրացիկ, մի անպետք փալաս: Եվ վերջապես ինչի՞ եմ նման. ի՞նչ արժեմ այս բոսայիս.— ոչինչ: Եթե արժեի՝ պետք կածեին: Պետք չեն տծում, ուրեմն՝ ոչինչ չարժեմ: Այո՞, պարոն սոված, այդպես է: Այ տեսնո՞ւմ ես այն լրբագեմ ծերուկը, որ քոստքոստալով անցնում է փոստի առաջով. երևի հասասու է. կյանքը քամել է դիշերային օրդիաների բաժակում և մզված կմախքով ընդնգում է: Բայց քեֆդ քոք պահի. այդ մզված կմախքը ասպհովագրված է*, և խոր ինչպե՞ս կարելի է, որ այդ անկյանք ծերութեան տոպրակը դեռ քարշ չդա փոստի առաջով և Եվրոպայի ու մարդկութեան պատմութեան մեջ ահագին բաց <տեղ> թողնի: Ճաշի է գնում, որ պատմութեան էջերը չվտանգվեն: Չարութիւնից դեմքս կծկւում է: Այո, սիրելի սոված, քո երիտասարդութիւնը ոչ մի գրող չարժե և պատմութիւնը առանց քեզ յուր կզնա: Դու մեռնելուդ դարդը քաշեամեն բան հեշտ է: Այո՞,— գոռում եմ ես, բայց ձայնս դուրս չի գալիս,— մեռի՛ր և տեղ տուր այս զգվելի տոպրակին:— Բարե, զգվելի տոպրակ,— ասում եմ ծերուկին հայերեն: Նա զարմացած ինձ է նայում, բայց էլ չի երկարացնում, բարևում է նույնպես և

անցնում: Ասացե՛ք խնդրեմ, — շարունակում եմ նրա հետևից հայերեն, — որտե՞ղ եք թաղելու ձեր տոպրակը*): — Նա կանգ է առնում:

— Ի՞նչ եք ցանկանում, պարոն:

— Ոչինչ, պարոն, իսկ դուք ի՞նչ եք ցանկանում:

— Ինձ թվաց, թե դուք ինձ հետ խոսում էիք:

— Ինձ էլ թվաց: Ցտեսություն, հարգելի պարոն, bon appetit*!

Ծերուկը զայրանում է և փնթփնթալով ճամփան շարունակում: Ես մնում եմ իմ տեղը: Ծերուկը դեռ օրորվում է և իջնում թատրոնի փողոցով: Դնում է առանց ետ նայելու: Նրա զայրույթն անցիլ է երևի. իմս սկսեց: [Բայց] ինչո՞ւ զայրացավ վրաս: Հանկարծ վեր եմ թռչում տեղիցս: Ինչո՞ւ զայրացավ: Մի՞թե իրավացի չէր իմ հարցմունքը: Մի՞թե հավիտյան պիտի լնդլնդա աշխարհիս երեսին այդ զզվելի տոպրակը և շարունակ տրաքվի: Ինչացո՞ւ է որ չի ջհանդամվում: Աստված իմ, ինչքա՞ն պետք է հղել քեզ այդ կեղտով լի տոպրակը և ինչքան անպետք եմ ե՞ս, այս հրիտասարգս, այս ախորժակալի, կենսալի էակս, որ այնքա՞ն գեղեցիկ հղացումներ ունեմ գլխիս մեջ և թյո՞ւ, դարձյա՛լ այս հիմարացնող մտքերը: Վեր կաց, գեղեցիկ հղացում, ուտելիք գտիր, թեկուզ մի կաշու կտոր: Վճռում եմ վեր կենալ, բայց շոգն ու հոգնածությունը մեխել են տեղումս: Լավ, դե՛ նստիր և երկինք նայիր, որ նրա մանանան թափվի գլխիդ*): Նստիր ու սատկիր սովից, հոգնածությունից, շարունակից: Իսկ քավթառը հիմի տուն է հասել, սեղան նստել լամբամորում է հորթի տապակը կարտոֆիլի սալաթով, և մոռացել է քեզ էլ ու քո հիմար հանաքն էլ: Մի կտոր սուր ոսկոր էլ չկա, որ կուղ գնա խեղդի այդ քյոփակին: Տրաքվի՛ր: Նա հանգիստ ուտում է իր ճաշը: Կարող եմ ձեզ ավետել, արժանապատիվ քննադատ, որ պատառը անփուլթ և անփորձ ժամանեց ստամոքս: Օ՜Ֆ, աստված իմ, մինչև ե՞րբ պիտի քաշե իմ տառապանքը: Ի՞նչ անեմ, ո՞ւր գնամ: Թեկուզ ամբողջ տիեզերքը ճամփորդեմ՝ երևի մի պատառ հաց չպիտի գտնեմ տրաքվելու:

Մի ծանոթ սիլուետ է օրորվում աչքիս առջև: Զգում եմ, որ քայլվածքը տեղացու չէ. այլ մեր ցեղի: Արտենում է: Զգմաճյանն

* Bon appetit — բարի ախորժակ:

է. պոլսեցի ուսանող, իրավաբան: Մտազբաղ է երևում. մաքուր ածիլված է, թեև այսօր տոն չէ: Այդ ավելի թափ տեսք է տալիս նրա լայն ու սև ընչացքին, նա բարձրահասակ է, ոսկրոտ ու ջղուտ, ճերմակ շալվարի մեջ ոտների տեղ կարծես փայտե ցցեր լինեն: Ածուխն աչքերը մի վայրկյան իմ կողմն են ընկնում և խուսափում: Ահա մոտովս է անցնում: Զգալով որ ես տեսա, անհարմար է սեպում խուսափել. բարևում է: Արհամարհում եմ նրան. այդ պրճնամու, կնամու, եսամու ու փողամու մարդուն, որ շտապում է պանդխտ ճաշելու: Սա էլ տեղի, հագուստի, ճաշի և ուսման իրավունք ունի: Հարուստ է. միշտ հանգիստ, կուշտ, եսական հանգըստություն, որին մի վայրկյան իսկ չի խռովում իմ տառապանքը: Նա արդեն հեռու է ինձանից: Ես միայն հավատում եմ. այդ է իմ մխիթարանքը:

Հանկարծ հիշում եմ, որ Ճզմաճյանը կիմանա իմ նախկին ընկերներից մեկի հասցեն: Անշուշտ կիմանա, և եթե հասցե գտնեմ՝ փրկված եմ. գոնե մի երկու օր: Բայց քաշվում եմ գնալ հարցնելու: Ինձանից եմ քաշվում. չէ՞ որ արհամարհեցի նրան: Հասլա՞, պարոն, երբ արհամարհում են մեկին՝ էլ նրան չեն պիտու, թեկուզ մի հասարակ <բան> իմանալու: Այդ էլ օգնություն է. իսկական օգնություն: Հը՞, զնա՞մ, ի՞նչ կա որ, մի հասցե: Կծպտամ և տալավորությունը ալլ կլինի, հը՞...

— Ո՛չ, սատկիր և մի զնա:— Լավ, ասում ես չգնամ:— Ո՛չ, մի զնա:— Դե կաց ու սատկիր:

Բայց նոր ծրագիրը կրկնում է թմրած քաղցս. այն միտքը, որ հնար կունենամ ճաշելու՝ թուլացնում է համառությունս: Վճռում եմ գնալ, հարցնել:

Այո՛, զնա՛, հարցրու. թե չէ՝ նա քեզ չի սպասում: Վեր եմ թրուշում տեղից և հետապնդում Ճզմաճյանին: Նա բավական հեռու է. վազում եմ. քրտինքը տալիս է ճակատիս. վախենում եմ հուզված երևամ և այդ վախը ավելի է հուզում ինձ: Քայլերս քաշ եմ գցում. Ո՛չ, հարկավոր չէ զնալ: Բայց փորձությունը զրգոում է, ջղայնացնում: Ուզում եմ վերջ տալ այս դրության և վազում եմ Ճզմաճյանի հետևից: Հասնում եմ նրան և կանչում. «Պարո՞ն Ճզմաճյան»: Բայց բերանս այնպես ջամաքել է, այնպես հոգնած եմ և տրորված, որ

ձայնս փորս է ընկել: Ա՛խ, ինչու է ձայնս փորս ընկել, ինչո՞ւ եմ
այսպէս խղճալի դառել: Պարոն Ճղմաճյան, կրկնում եմ ես և աշ-
խատում թքով բերանս թրջել, որ ձայնս դուրս գա: Բայց հուզմուն-
քը օղակի պէս սեղմում է կողորդս և ձայնս դուրս չի գալիս: «Պա-
րոն Ճղմաճյան», նվում եմ ես խղճալի ձայնով: Փողոցային մի
լակոտ ինձ է նայում, հետո Ճղմաճյանին, հասկանում է, որ չեմ
կարողանում խոսել՝ ժպտում է, կարծեմ լրբաբար, թվում է թե
գիտե թե՛ սովածութիւնս, թե՛ հետապնդելուս նպատակը, և թե՛
հուզմունքիս պատճառը:

— Կսեցե՛ք, պարոն, պարոնը ձեզ է վաճում,— ձայն է տալիս
Ճղմաճյանին փողոցային տղի ուժեղ, կրծքի ձայնով:

Ճղմաճյանը շուռ է գալիս և զարմանքով ինձ նայում. բայց
չի հասկանում, այլ քայլերը քաշ գցելով՝ դնում է. ուզում է, որ ես
հասնեմ:— Պարոն Ճղմաճյան,— դիմում եմ նրան, բայց կարծես
խոսողը ես չեմ, այլ մի երրորդ մարդ, այնքան է ձայնս խորթ հըն-
չում ակ:սնջիս, կարծես իմս չլինի. ես ուզում էի ձեզանից Սիրոբ-
յանի հասցեն:

— Ի՞նչ,— հարցնում է Ճղմաճյանը ունքերը վրա տալով:
Երևի ասածս չի հասկանում: Այդ վիրավորում է ինձ, բայց թուքս
կուլ տալով ջանք եմ դործ դնում որոշ ու հաստատ ձայնով կրկնել
ասելիքս:— Սերոբյանի հասցե՞ն... Բյունիոն, 25,— պատասխանում
է Ճղմաճյանն ու լռում: Հը՞մ, չի ուզում շարունակել. խուսափում
է, պարզ է, որ խուսափում է: Է՛հ, իհարկե պիտի խուսափի. ես
ո՞վ, նա ո՞վ: Ահա շուտով ես ուշաթափ կընկնեմ հենց այս փողո-
ցում, և վարող է պատահել, որ նա տեսնի... դուցե և արհամար-
հանքի ու խղճահարության նման մի բան շարտի իմ կողմս, հա՛,
հա՛, հա՛: Իհարկե, ես ո՞վ, նա ո՞վ: Բյունիոն, 25:— Բյունիոն վե՛ն
սիդ,— արտասանում է սառը ֆրանսերենով Ճղմաճյանը:

— Շնորհակալութիւն:— Ցտեսութիւն,— ասում է շտապ ու
չոր շեշտով Ճղմաճյանը և քայլերը արագացնում դեպի պանսիոն:
Հետ եմ դառնում, գլուխս ջարդվածի նման, արհամարհված, լրբ-
ված: Բայց չեմ մոռանում մի անգամ էլ հետ նայող ինձ վիրավորո-
ղին: Նա գնում է արագ և հավասար քայլերով: Ահա հասավ պան-
սիոնին: Հենց այն է ուզում էր մտնել՝ մի սպիտակազգեստ օրիորդ

եկաւ դեմից: Նրանք կանգ առան: Ճզմաճյանը ուրախ բարեկց նրան: Ես հեռանում եմ և ետ նայում: Նրանք կանգնել խոսում են: Ճզմաճյանը նայեց իմ կողմը և տեսաւ, որ ես ետ եմ նայում: Այո, տեսաւ: Դա էլ ինձ վիրավորեց: Ուրեմն նա կարծում է ես իրանով շատ եմ զբաղւած: Գիտեմ, հիմի զայրանում է: Բայց, տե՛ր աստ-ված, ես նրան արհամարհում եմ. ինչո՞ւ եմ նայում նրան. ո՞ր սա-տանան է ինձ բոլում, թե նայիր: Ահա՛, էլի նայեցի: Թյո՛ւ: Դարձյալ Սեն-Ֆրանսուա հրապարակն եմ. նույն տեղը. նստում եմ հոգնած ու վիրավոր: Վճռում եմ քիչ հանգստանամ ու զնամ Սերոբյանին գտնելու: Հանկարծ միտս է ընկնում իմ շփոթությունն ու անզորու-թյունը Ճզմաճյանից տեղեկություն հարցնելիս... Արյունը գլուխս է խփում: Ի՞նչ, ուրեմն նա կարծում է, թե ինձնից մեծ արարած է: Աշխարհքի քոռության նայիր. հարուստ է, մեծ մարդ է, իրավա-բանություն է սովորում՝ մեծ մարդ է, գնում է ճաշելու՝ մեծ մարդ է: Իսկ ես, որ միջոց չունեմ այդ ամենը անելու՝ այնքան փոքր եմ, որ հետս կարելի է այն ձայնով խոսել, ինչպես մի լաքեի հետ չես համարձակվի:

— Սպասի՛ր, հոսհոս: Մաղձս, որ այս վերջին ևրկու տարին թանձրացիլ է, ավելի է հավաքւում. այս վիրավորանքն էլ դանձում եմ մեջս և խնամքով պահում: «Վեն սի՛ղ»... Մյուս անգամ կհան-դիպի չէ՞ այդ հոսհոսը. ցույց կտամ նրան «վեն սի՛ղ»:

Ինձ թվում է թե Ճզմաճյանի վերաբերումը դեպի ինձ՝ միայն նրանը չէ, այլ ընդհանուրինը, որ Սերոբյանն ու բոլոր հայ ուսա-նողներն էլ այդպես են վերաբերւելու: Ինձ թվում է, թե բոլոր ուսա-նողները գիտեն դրությունս, իրենց մեջ խոսել են իմ մասին, վա-տաբանել, դատապարտել թե ես արդեն ուսանողության մեջ ար-համարհւած անդամ եմ... և այնպես ճնշվում ու դառնանում եմ, որ չեմ ուզում զնալ Սերոբյանի մոտ: Հոգիս այնպես է ճնշվում այդ մտածումից, որ կորցնում եմ այն հենարանը, որի վրա կռթնած է ինքնասիրությունս: Միայն մարմինս եմ զգում և մի տեսակ ամոթ եմ զգում, որ իմ մասի ու ոսկորների կտորտանքը անարժանորեն ման եմ ածում Եվրոպայում և նրանով զբաղեցնում ամենքին: Եվ այդ ամոթը դերում է մարմինս: Հանկարծ հացի հոտը մտնում է քիթս, և ինչ-որ բան միտքս է ընկնում: Եվ սկսում եմ որոնել թե ինչ. ինչ-

որ մի բան որ հարազատ է և խաղաղ. գուցե հենց հացն է դա, որ ամեն տեղ խաղաղում է մեր հոգում իր հոտով: Ու, դա խաղաղ մանկություն է*):...

Հիշում եմ այն խաղաղ երեկոները, երբ մենք եղբայրներով ու քույրերով, դեռ մանուկներ, բոլորվում էինք սուփրի շուրջը և մեր բարի մայրը մեզ հաց ու պանիր բաժանելով պատվիրում էր հանգիստ խաղալ: Եվ մենք «բրդուններ» շինելով պանրի կտորները վրան էինք դնում ու խաղում. ամբողջ սենյակը լցվում էր մի հարազատ հոտով, որ ահա առնում եմ — որտեղի՞ց որտե՞ղ — հեռու Շվեյցարիայում: Է՛, էլ չկա այն հոգաստար ձեռը, որ ինձ հաց էր տալիս և ոչ ոք չի հոգում իմ մասին: Բայց խաղաղ և երջանիկ օրերի հուշերս մեղմում են զայրույթս և մեջս լցնում մի գորովանքով դեպի ինձ: Եվ սկսում եմ կարեկցել ինքս ինձ. և որովհետև քաղցից և հոգնածությունից ներվերս բացվել են՝ մի բան սեղմում է կոկորդս: Եվ ընկնում եմ մի նստարանի վրա:

Հանկարծ սիրտս տրորում է, խառնում: Ինձանից մի քանի քայլ հեռու միալար քչքչում է արհեստական աղբյուրի ջուրը: Եվ այս լքյալ ու հուսահատ ընկերս այդ մոտիկությունը ինձ մխիթարում է. անլեզու աղբյուրը կանչում է ինձ և ձրի առաջարկում իր սառնորակ ջուրը: Ա՛խ, եթե հացի խնդիրը ջրի խնդիր լիներ — մարդկությունը հիսուն դար առաջ կերթար: Խմում եմ ջուրը և սիրտըս մի ընկեր կանգնացնում է:

Նստարանի վրա մնալ անկարելի է. քաղցը ստիպում է վեր կենալ, դնալ որոնելու, նա ինձ պար է ածում, և ինչ ուզում է մտածեմ, ինչ լավատես ու վատատես մտքեր գլխովս ուզում է անցնեն՝ նա պահանջում է իրը. և ես շտապում եմ չգիտեմ ուր: Մեքենաբար հեռանում եմ բյունիոն...

Հը՞, ի՞նչ կլինի, եթե փորձեմ բախտս. միթե՞ Սերոբյանը այնքան տմարդի կլինի, որ մի ֆրանկ պարտք չի տա... Գնամ, իսկույն խնդրեմ այդ մի ֆրանկը, ի՞նչ կլինի... Եվ հանկարծ վճռում եմ ու արագ քայլերով <հեռանում>:

Եվ քանի մոտենում եմ նրա տանը, այնքան հույսս աճում է և ձեռնարկս իրական է թվում: Աստված իմ, մի քանի ընկերս ևս, երեկակայությունս վառվում է և գործը հեշտ է թվում: Եվ վերջապես

ինչ մեծ բան է մի ֆրանկը: Տե՛ր աստված, հիմի էլ այնպես դասավորիր մոլորակների ընթացքը, այնպես փոխիր Լուսնի դիրքը, այնպես տեղափոխիր Մեծ Արջային համաստեղությունը, որ այդ ֆրանկը ստանամ: Թող այս անգամ էլ քո կամքը չլինի, իմը լինի: Թեև, չնեղանաս, իմ կամքն էլ քոնն է: Վերջապես մի բան գիտեմ որ ասում եմ՝ իմ խոսքը լինի: Ով Բյուենիոն քսանհինգ, տեղից չփախչես, այս անգամ գոնե տեղդ կաց: Տունը գտել եմ, միջանցքում եմ, մուկն է, բայց սանդուղքներից բարձրանալով կանգնում եմ գոնե մի առաջ և կարդում աղգանունները: Վեյնբերգ, Կուկուկին, Սիլհո: Ոչ, սա չէ. և իմ քոռ բախտը այնպես է, որ Սերոբյան աղգանունը չպիտի լինի: Եվ ինչո՞ւ լինի, ե՞րբ էր եղել, որ հիմի լինի: Երկրորդ հարկ չկա... Երրորդ չկա... Սյուլլեր, Բարթոլոմե... Չկա... Իսկ այն երրորդը, կարծես նա չէ՞... Ոչ, ոչ էվրիկա Սերոբ— մնացածն էլ բյան է. ով սուրբ բյան. դանգը տո՛ւր: Սիրտս կարծես մուրճի պես խփում է սալին: Հուզված եմ և դարձյալ վախենում եմ, որ նկատվի, որ եթե նկատվի, էլի պիտի արհամարհվեմ: Որովհետև ինչքան մարդիկ խեղճանում են, այնքան արհամարհվում են: Զանգը տալիս եմ: Դուրս է գալիս մի պառավ կին: Պարոն Սերոբյանը տա՞նն է: Տանն է, խնդրեմ համեցեք, բարիների քաղաքավարությանը հրավիրում է ներս և ես սրտապնդվում եմ: Պառավը ինձանից առաջ է ընկնում, մոտենում Սերոբյանի դռանը և շոր մատներով ծեծում:

— Ո՞վ է, մտեք:

— Մի պարոն ձեզ ուզում է:

Դուրս է գալիս Սերոբյանը դռնից և մազերով, աչքերը ուռած: Օհո՛, լավ նշան չէ, քնած էր:

— Հո քնած չէիք, խանդարեցի:

— Ո՛չ, ո՛չ, խնդրեմ,— ասում է ուժեղ տենորով Սերոբյանը:

Ներս մտնելուս պես աչքս շոյում է կոկիկ, հարուստ ուսանողի սենյակը: Բաղմոցը թավիշ, սեղանի տակին գորգ, անկողինը շիրմայով պատած, մեծ ընկուզի պահարան, հսկա դրաճարակ՝ լի մասնագիտական գրքերով: Նայելով այդ միջավայրին, սիրտս խաղաղվում է: Եվ զգում եմ, որ ինքս ինձ համար այնքան դաժան մտքերի միջավայր եմ ստեղծել, որ սշխարհը դարձրել եմ դժոխք,

մինչդեռ նա այդպես չէ. նա խաղաղ է և անգիտակ իմ վիճակին: Բավական է խոսեմ, հայտնեմ և նա ինձ օգնության կգա, կհարգի, կհասկանա:

Իհարկե, ինչ մեծ բան է մի ֆրանկը, ամոթ չէ՞ հուսահատվելը:

— Նստեցեք, խնդրեմ,— ասաց Սերոբյանը հանդիսավոր և բարձր ձայնով (նա միշտ այդպես է խոսում): Նայում եմ նրա շնչոտ երեսին. գիրացել է և լցվել. նրա արնաշատ և կուշտ դեմքի վրա կամք և ուժ կա. տաք, կարմիր ուժ: Առողջ, հարուստ ծնողների առողջ զավակ, միշտ կուշտ, միշտ հաջողակ, միշտ անզուրկ: Սիրտըս հանգստանում է նրան նայելով. ուժս տեղն է գալիս: Նայում եմ նրա սեղանին: Աստված իմ, բայց դրանք փոքրիկ հացիկներ են, կարմիր երկճղանի լավ թխած. բարակ թղթի փաթեթը քիչ բացվել է և նրանցից մեկը դուրս է ընկել և ինձ է նայում:

— Ամառը տեղ չե՞ք գնում, հարցնում է ինձ Սերոբյանը:

— Ո՛չ,— և աշխատում եմ մի խոսք գտնել բացատրելու թե ինչու: Բայց ուշացնում եմ բացատրությունը և ինքս եմ հարցնում: Իսկ դուք, ինչպես, մնո՞ւմ եք:

— Ոչ, ես վաղը մեկնում եմ Ինտերլակեն:

Նրա պատասխանը հանգիստ է, ուժեղ և բնական:

Մենք լուռ եմք: Եվ ի՞նչ խոսենք: Մոտիկ ծանոթների շնք. մի երկու անգամ համալսարանում պատահել և մի երկու խոսք փոխանակել ենք — այդ է մեր ծանոթության պատմությունը: Այո, կարելի է խոսել բնական գիտություններից. ես այդ ճշուղից տեղեկություն ունեմ, բայց սիրտ չունեմ, սոված եմ: Մի բառ կա, որ <I անընթ>. հնչյունով դուրս կգար բերանիցս, բայց դա հետաքրքիր չէ Սերոբյանի համար. մինչև իսկ արհամարհելի է, և ես լուռ եմ: Հացն է այդ բառը: Օֆ, ի՞նչ անեմ, ի՞նչ անեմ: Ես էլ դիտեմ, պարոն Սերոբյան, որ ձեզ համար հետաքրքիր չէ այդ հաց բառը, բայց դա ինձ ահա քանի ամիս է զբաղեցնում է: Միշտ կիսաքաղցած եմ եղել. և դա ինձ խանգարել է պարապելու. իսկ հիմի մի երկու խոսք անգամ չեմ կարող փոխանակել, քանի որ սուր քաղցը կտրատում է ստամոքսս, հասկանո՞ւմ ես, պարոն բժիշկ Սերոբյան: Եթե հոգեբան չես, գոնե բժիշկ եղիր, և ինձ հասկացի՛ր:— Սերոբյանը ինձ է նայում և կարծես սպասում, որ մի բան

ասեմ. այցիս առիթով: Հնար չկա, պետք է իսկույն սկսեմ: Բառն
եմ փնտրում, որով սկսեմ, չկա: Ինչ կերպ դարձնում եմ՝ չոր է
դուրս գալիս և անհարմար:

— Պարոն Սերոբյան, ես եկել եմ ձեզանից խնդրելու... Հեքլի
«Մոնիդ»-ը², եթե ունեք:

— Հեքլի «Մոնիդ»-ը ունեմ: Մի օրիորդ խնդրել էր, պետք
է դար տանելու. կարծեմ չի դալ, ուրեմն ձեզ կտամ.— Կարծես մե-
նախոսելով վեր է կենում Սերոբյանը և մոտենում գրադարանին:
Նա տրոհում է, իսկ ես դառնում եմ իմ սովորական մտածումիս, որ
մեկ է, անփոփոխ, համառ և անփոփոխ կտրատող: Մտովի բերանս
եմ դնում սեղանի վրա ընկած կարմիր հացիկը և կատաղի ծամում:
Դեմքս ծամածուռ եմ, որ դիմանամ այդ տանջող գայթակղությա-
նը: Նայում եմ Սերոբյանին. նա որոնում է և մտազբաղ կարդում
գրքերի անունները: Զգում եմ որ մենք տարբեր էակներ ենք այս
րոպեիս: Նա ինձ համար գիրք է որոնում, որի կարիքը չունեմ: Իսկ
ես ի՞նչ եմ տենչում: Ի՞նչ մեծ տարբերություն երկուսիս մեջ:
Տեսնես, եթե հացը ուտեմ ես էլ կդառնամ նրա պես. այդ կոշտ,
հանգիստ մարդու պես, որ այս րոպեիս ամեն ինչ մոռացած գրքերի
վերնագիրն է կարդում, կարծես մի շատ կարեւոր գործ լինի դա: Եվ
ինչիս էլ էր պետք գիրքը այս րոպեիս, ո՞ր սատանան դուրս թուցրեց
բերանիցս:

Հառաչում եմ և նայում փողոց: Եվ ինչի՞ս է պետք այս ամոթ-
խածությունը: Ուզում ես մի ֆրանկ, ասա՝ «Պարոն Սերոբյան, մի
ֆրանկ տուր»։ Թե չէ ինչ քար ու քացախ էր այդ Հեքլի: Օ՛, որքան
երեսայամիտ եմ ես.

— Ահա,— և Սերոբյանը մի դեղնաշապիկ գիրք է մեկնում
ինձ:— Շնորհակալություն,— ասում եմ և վերցնում գիրքը և սար-
սափում, որ խոսակցության նյութս սպառվեց դրանով: Հիմի ի՞նչ
ապեմ, ի՞նչ խոսեմ: Վեր կենամ, գնամ էլի: Բայց դեռ նստած եմ:

— Տվի՞ք Ձեր քննությունը,— հարցնում եմ մեքենաբար Սե-
րոբյանին, որ փուլի է այդ րոպեին բազմոցի մեջ: Հարցս ինձ չի
զբաղեցնում, ուստի և պատասխանն էլ մեքենաբար եմ լսում: Զգի-
տեմ. ի՞նչ է ասում. միայն նրա շեշտ, կոշտ դեմքը, փայլուն, սև
աչքերը, թափ ածուխի ունքերը, խրոխտ հայացքը վախեցնում են

ինձ: Այդ կուշտ և առողջ մարդը ինձ չի հասկանում: Ինչպես նրանից մի ֆրանկ ուզեմ. նա կհաշտոյի ինձ: Մի ֆրանկ որ չունես, ի՞նչ մարդ ես, պիտի մտածի: Նրա խելքից մտքից դուրս է իմ դրուժյունը, գուցե մի հեռավոր տեսություն, որի գործնականը նա չի ճաշակել երբեք: Քա՛ղց, ի՞նչ բան է որ... հա՛, հա՛, հա՛: Ո՛չ, մի սուանգամ չեմ խնդրի սրանից, վճռած եմ: Սրա պառավ տանտիկինը, որ ասաց՝ «Ներս համեցեք», սա, որ ասաց «Ուշինչ, խնդրեմ, համեցեք»՝ ինչի՞ արդյունք էր այդ սիրալիրությունը. անշուշտ այն բանի, որ չգիտեն դրուժյունս: Որ իմանա՞ն... Հը՛: Ո՛չ-ո՛չ, սատկիր և ոչ մի սու մի խնդրիր, ասում եմ ինքս ինձ և վեր կենում: Վայրկենաբար զղջում եմ արած շարժումիս և իբրև թե ուզում էի պատին կպցրած մի նետ մոտիկից տեսնել՝ մոտենում եմ և նայում, ոչինչ չեմ տեսնում: Ինձ ճնշում է Սերոբյանի լուրջ լուրթյունը. ո՛չ սրտենդ, այլ անկարեկից լուրթյուն: Հանկարծ նա մի շարժում է անում, և մոտենալով դռան բաց է անում և՛ զլուխը հանելով արանքից՝ կանչում է տանտիկնոջը. «Տիկին, խնդրեմ թե՛յ տվեք»: Եվ իսկույն ինձ դառնալով. «Դուք կարծեմ արդեն ճաշել եք»:— Ասում և լուռ նայում է աչքերիս, որ և ճնշում է ինձ: Բայց արդեն թուլացած եմ: Կալ, հետո կաշխատեմ դատելու լավն ու վատը. պետք է մնաս և խմես — ասում եմ ինքս ինձ և նստում: Նայում եմ Սերոբյանի լուրջ դեմքին. որքան թարմ է այդ 25—26 տարեկան դեմքը. ինչ ասել է առողջ ժառանգավորություն և անկարող կյանք: Երկրորդ ֆակուլտետն է անցնում և սովորում է գիտության համար. փողի կարիք չունի: Ա՛յ անհոգ թուշունի և գիտակից ուսումնասերի կյանք:

Խոսում ենք. բայց անկապ և ըստ երևույթին լուռ չմնալու համար: Եվ ո՛չ մի անգամ Սերոբյանը չի հարցնում իմ ուսանողական զբաղմունքներիս մասին: Երևի այդ հարցումն անօգուտ է: Ես որպես ուսանող վաղուց արդեն մեռած եմ այսպիսի ուսանողության համար. ե՛ս որ այնքան սեր ունեի դեպի ուսումը և այնքան գեղեցիկ հղացումնե՛ր, հա՛, հա՛, հա՛... Բայց այդ միջոցին դուռը ծեծում են: Մտնում է մոմեղեն պառավը. տոհմիկ Ժպիտը թառամած է բարի դեմքին, թեյի մատուցարանը մարմարե ձեռքերին: Ժպիտը կարծես ասում է. «Լավ արիք, պ<արոն> Սերոբյան, որ ձեր

հայրենակից պարոնին պահեցիք թեյի. ժամանակը զվարճալի կանցնի»։ Այդ ժպիտը քաջալերում է ինձ և ես պատրաստվում եմ վերածնվել թեյով։ Տրամադրությունս հրաշալի է. միայն Սերոբյանի լրջությունը սպանում է ինձ։ Օհո՛, պառավը դեռ ավելի սիրալիր է. ահա լցնում է թեյը։ Բայց դրանք գավաթ չեն, այլ մատուցոց։ Իսկ ինձ մի օվկիանոս հերիք չի անի։ Աստված ջան, ի՞նչ սուսնա՞նք է. սա ինձ հերիք չի անի։ Ահա և հացիկները։ Սերոբյանը ինձ սառնորեն համեցեք է անում և վերցնում իր գավաթը։ Ես հարձակվում եմ հացիկներից մեկի վրա...*) Տրամադրությունս գերազանց է. պատրաստ եմ հանաքներ անելու։ Բայց նախ Սերոբյանի լրջությունը պետք է հալել։— Պարոն Սերոբյան, դուք արդեն ընտրե՞լ եք ձեր մասնագիտությունը*։— Դեռ ոչ. բայց, իհարկե, կընտրեմ։— Այո՞, իսկ ես կարծում էի... բայց գիտեք, իմ կարծիքով հետաքրքիր կլինեին ներքին հիվանդությունները։ Հը՞...

— Գուցե վերցնեմ, տեսնենք։ Սերոբյանի խոսածից երևում է, որ ինձ նման ոչ մասնագետի խոսակցությունը նրա համար հետաքրքիր չէ։ Բայց ես, չգիտեմ ինչու, շարունակում եմ հիմարությունս,— ներքին հիվանդությունները... ստամոքսը ամբողջ օրագանիզմի հիմքն է... Օ, դա շատ հետաքրքիր մասնագիտություն կլիներ։— Սերոբյանը լուրջ նայում է դեմքիս, բայց կարծես ուրիշ բան է մտածում և աշխատում է մի բան միտը բերել և չի կարողանում, գլխով մեքենաբար հավանության նշան է անում և լսում։ Ես հորորորդ հացիկի վրա եմ. մտածում եմ՝ վերցնե՞մ, թե սպասեմ։ Բայց ասորժակս սոված գայլի պես ստամոքսս ընկել՝ լափել է ուզում՝ ամեն ինչ, ինձ էլ հետը։ Սպասիր, գազան, մի քիչ շնորհքով. կե՛ր, բայց քաղաքավարի։ Է՛հ, չեղալ, դու արդեն երրորդ հացիկը ոչընչացրիր։— Ի՞նչ եք կարծում պ<արոն> Սերոբյան, լավ չի՞ լինի, եթե այս Հեքլի «Մոնիզմ»-ը թարգմանեմ... Զգույշ, գազան, չորրորդ հացիկին չմոտենաս, բավական է... Աստված իմ, թափիր գլխիս հացիկների կարկուտ, խցիր այս գազանի բերանը միլիոն հացիկով, աղատիր հոգիս սրա ճանկից։ Այո՛, մտադիր եմ թարգմանել Հեքլի բոլոր գրքերը։ Եվ գիտե՞ք, այդ մտքով էլ ընտրեցի բնագիտական բաժինը... Օ, Հեքլը իմ աստվածն է... Զգույշ, գազան... Շնորհակալ եմ, պ<արոն> Սերոբյան, ես արդեն երրորդ

գալաթը խմեցի... է՛հ, դե որ լցրիք... Բայց դուք բան չկերաք, բու-
լորը ես... խոսքի բռնվեցինք... սպառեցի:

Գաղանը կատաղել է, լափում է: Զարմանալի բան, եթե մի
կես ժամ առաջ այս հացերը չլինեին՝ ես կարող էի ինձ կարդին
սլահել, հիմի անկարող եմ զսուել. այնքան ախորժակս կատաղել
է: Կուլ եմ տալիս հացերը և գաղտագողի դիտում Սերոբյանին, թե
արդյոք չի՞ տեսնում իմ արարքը: Հը՛, ոնց չի տեսնում, պարոն
Քաղցածյան, դու խժռի՛ր. իսկ հաշիվը տանը կմաքրենք: Ո՛ւֆ,
երբ պիտի սատկես՝ ազատվեմ: Զնշվում, դետինն եմ մտնում
Սերոբյանի լուրջ ու՛շուռ վերաբերումից: Այն էլ ի՛նչ լռություն,
դրանից հետո հերոսություն է պետք՝ մի ֆրանկ էլ ուղեւու Բայց
պետք է այդ հարկը պահանջել: Այո՛, այդ պետք է. թե չէ՛ խաչ-
տառակ սովը սպասում է ինձ: Թուքս կուլ եմ տալիս և խնդիրքս
լեզվիս ծայրը դնում: Հենց այն է ուզում եմ ասել՝ ներսիցս մեկը
բռնում է. ո՛չ, և խնդրում է շասիլ. ղիջում եմ և սպասում հարմար
առիթի:

Էհե՛, է՛. ի՛նչ աստիճանի վստահությունս կորցրել եմ: Ի՞նչ
եմ դառել, տեր աստված, ինչո՞վ եմ ղբաղված: Ներսիցս մեկը բո-
ղոքում է. լսում եմ, հասկանում նրա ձայնը, բայց լսելու ժամա-
նակ չունեմ: Խնդիրս լուրջ է. դիտե՛մ ինչ արժի այն հանգամանքը,
եթե այսօր և վաղն էլ դրամ չունենամ: Ուստի և լսում եմ ներքին
ձայնիս և ասում. «Սպասի՛ր, դրա մասին հետո»:

Նրկնային նորություններ: Զանգահարում են: Մի րոպե ևս, և
սենյակի դուռը ծեծում են: Բայց՝ դա ղարհուրելի բան է... Սերոբ-
յանի մոտ հյուր է գալիս:— Մտեք. հնչում է Սերոբյանի հնչեղ
ձայնը: Ներս է մտնում Բեկտաբեկովը. հայ ուսանող, հարուստ.
վերջին մոգայով ընտիր սև երկարափեշ պիջակ, լայնատոտ շալ-
վար, լաքե կոշիկներ և լայն ժապավենով: Նա ագռավի մազեր ունի,
վրձինի պիս խուզած, մաքուր ածիլված է և բեղերը կարճ կտրած:
Նրա ինքնավստահ շարժումն ու սև սաթի խորամանկ ընկույզի
աչքերը գրգռում են բարկությունս: Վեր եմ կենում տեղից:

— Դուք գնո՞ւմ եք:

— Այո, ժամանակ է, ներեցեք: Ցտեսություն:

— Ցտեսություն:

Փողոցումն հմ: Անփաղ, անօդ, զայրացած, նվաստացած: Նորից դուրս եկա բաց ծովը՝ նավաբեկ, հուսահատ: Ո՞ւր գնամ, այս անվերջ անկարելիից, խիստ և անտարբեր աշխարհում: Սովս քիչ մեղմացել է. կարող հմ գոնե շարժվել և մի քիչ էլ մտածել, հոգեկանով ասլրել: Եվ ահա տխուր դրուժյունս աշնան ամպամած օրի պես պաշարում է շուրջս: Բարձրանում հմ դեպի Սենիալ: Անժպիտ, նեղ վիճակս տխրեցնում է ինձ. և քանի որ քաղցից քիչ աչքս բաց հմ արել՝ հետ հմ նայում, դեպի անցյալս և նայում: Սուրբ, կապարե մշուշ է հզել փաթթել անցյալիս վրա: Դա մի գերեզմանոց է, ուր թաղել հմ ամենաջերմ իղձերս: Առաքելաներ չեն երևում, այլ տձև, մշուշի հետ ձուլված տարտամ սխլուետներ: Վերջին երեք տարիս, չարքաշ հրեք տարիս, որ միայն մաքառում է հղի սովի և այլ զըրկանքների դեմ — ասես մի օր լինի, մղձավանջի ծանր, դաժան օր: Մի կտոր հացի և մի սառ անկյունի խնդիր է հղել այդ բոլորը. առաջ տանում էի մի կերպ և ձեռս այդ հրկու բանը ընկնելիս վերցրել հմ սիրած գրքերիս մեկն ու ընկղմել գիտության և փիլիսոփայության անհուն ոլորտները, թափառել, հիացել, ասլրել, մինչև որ դաժան իրականությունը իր սառցի մատներով դարձեցրել է ինձ և ուղարկել փողոց երազելու իրավունք — մի կտոր հաց գլտնելու: Վերջին տարիս էլ չեմ երազում: Ոչ մի օր իրավունք չեմ ունեցել թռչելու այդ ազնիվ արծվիս հետ: Ոչ, պետք է եղել ճիճվի պես սողալ ծաղրող իրականության փողոցներում: Թյո՞ւ, շան կյանք, տխուր կյանք, հիմար կյանք: Եվ ո՞ր տխմար բախտը ինձ բռնեց դեց գիտության ու երազների աշխարհը, ինձ, Մուկուռի ներքնատան աշխարհի զավակիս: Ես ո՞վ, գիտությունն ո՞վ: Իմ տեղը ա՞յն այն դարբնոցն է, ուր ահա ձի են պայտում, առանց հարցընելու, թե ինչ բան է այդ ձին ու պայտը այդ Jing an sioh*-երը: Ահա այն երեսը մրոտ երիտասարդը, որ մեխեր է ջոկում վարպետին տալու, ինձանից կուշտ և երջանիկ է և չգիտե, թե աշխարհում Jing an sich ասած զահրուղխկում կա, որ պետք է անպատճառ իմանա և իմանալու համար շլինքդ կոտրես: Գնա՛, գնա՛, գնա գտիր Jing an զահրումարը և ասրիր:

* Գրմ. ինքն իր մեջ: Ինքնին իր:

Սենիալի անտառն եմ: Նեղ, մշակված արահետը դառնում է դեսպի դիտատեղը: Ինձ հետ բարձրանում են և ուրիշները. բայց ես ուշ չեմ դարձնում ոչ ոքի: Վիճակիս դառնությունը կլանել, ծծել է մտքերս, ընկել եմ հոգուս ներքին մռայլ աշխարհները և թափառում: Ի՞նչ եմ ես, ինչացո՞ւ... Եթե պետք եմ մկանքի համար՝ դե թող պետք ածեն ինձ. ես ջահել եմ, ձգտումների տեր, ոգևորվող. իսկ եթե մահի համար եմ, էլ ո՞ր օրին է սպասում մահը, թող գա: Է՛հ, երևի տիեզերքի մեջ կան և միջին արարածներ, որոնց դերը անորոշությունն է: Ապա ինչու համար եմ այսպես սոված քաշ գալիս և արհամարհանքով սնվում: Ո՞ւմ և ո՞ր տիեզերական անխախտ և խորախորհուրդ նպատակի համար է իմ այս ողորմելի գոյությունս: Հառաչում եմ և ընկնում հերվան չորացած տերևների վրա, որ արդեն վաղուց սկսել էին խշխշալ ոտներին տակ: Նայում եմ չոր տերևներին, որ փռված են շուրջս, և տխրում. ես էլ նրանց պես մի բան եմ կյանքի մեջ: Նրանք, իմ ընկեր մարդիկ, այն բոլոր տերևներն են, որ ահա վերևը ցցվում են ճյուղերի մեջ իրենց թեթև օրորոցներով, իրիկնահովի փափուկ ձեռքերով: Իսկ ես, թափված տերևս, ընկել եմ նույն հովի տակ, որ իր պաղ ոտներով քշում է ինձ և ածում փոսերը: Ի՞նչ սարսափելի է սեփական մահը տեսնել ու դանդաղ մեռնելը: Նայում եմ ձեռներին. ի՞նչ ճերմակ են նրանք և ոսկրոտ. շան պես տանջված ու լղար եմ: Ախորժակս փակ է, բայց սոված եմ. ներսս սառչում է, տրորվում է: Ծրագի պես հալչում եմ, հատնում: Ի՞նչ պատանի էի ես մի ժամանակ: Ուր է այն կարմրաթուշ, լիքը, կենսուրախ, տաք պատանին: Այն ժամանակ ուժեղ էի և պաշտպանված: Կարիք չունեի, բայց և այնպես՝ հոգացողներս շատ էին: Հոգացո՞ղ: Հիմի դանակով, ճանկերով պիտի դուրս քաշես մեկից մի կտոր հաց: Ամենքը ոտներով տալիս, զցղում են փոսերը, փռչիների մեջ: Ծղմաճյա՞նք... Բայց ինչո՞վ էր նրանից պակաս Սերոբյանը, այդ կուշտ, առողջ, անկարեկից, անտեղյակ մարդը: Բժիշկ է... հա՛, հա՛, հա՛. դեմքիս նայելով կիմանա՞ր վիճակս: Ինչո՞ւ հարց ու փորձ չարավ, չիմացավ դրությունս: Այո, մինչև վերջին շունչս էլ որ չարչարվեմ, տապկվեմ՝ մի անգամ չի հարցնի, չի իմանա դրությունս: Եվ ո՞չ ոք չի հարցնի, ո՞չ ոք, ո՞չ ոք... Գութը, սերը, խիմերա է, դատարկ բառեր: Վա՛յ նրան, ով

այդ պատրանքը կունենա և ման կգա այս կյանքի անդունդների վրայով. ահա ինձ պես կընկնի այս հատակը:

էհ, հիմար մտքեր: Որոշում եմ ոչինչ չմտածել և քնել: Բայց քունս չի տա՛նում: Անտառը լուռ է: Ծառերը անշարժ ականջ են դնում մթնշաղի հեքիաթներին երեման իրար «սուս» ասելով:

Ահա վայել սկսեց դիշերահաձվը: Կիսամթի մեջ լողում է շղջիկը՝ նետվող քարի նման: Նայում եմ նրան և մանկությունս միտս է ընկնում. շղջիկը միշտ կապված է մանկության հուշերիս հետ: Հիշում եմ շատ այսպիսի մթնշաղ իրիկուններ, երբ մայրս տան դռան քարին նստած՝ զրույց էր անում մեր հարևանուհու հետ: Ահա հարևանի տղան դաշտից տուն է բերում նախիրից հետ մնացած կովը: Մենք, ուրախ մանուկներ, խաղից հարբած ահա քաշվել ենք պատի տակ և մեղանից մեկը ահա սկսում է մի հեքիաթ. դարհուրելի՜ և հետաքրքիր. և քանի պատմում է՝ այնքան ահը դալիս պաշարում է մեզ: Մեղանից մի քանի քայլ հեռու՝ կարծես սկսվում է այդ հեքիաթական աշխարհը, լի հազար ու մի հրաշքներով ու ահներով:— Հապա՞, ո՞վ կարող է մենակ զնալ դեպի դաշտ, մինչև որ ետ կանչենք,— առաջարկում է մեղանից մեկը: Ոչ ոք չի համաձայնվում: Այդ ժամանակ լսվում էր մորս խաղաղ ձայնը, որ մեզ կանչում էր ներս, թելի: Բայց ո՞վ կարող էր թեյ խմել. շորերով, հոգնած ընկնում էինք քնում, մինչև որ մայրս զոռով մեզ հանվեցնում, քաշ էր տալիս անկողին և ծածկում:

— Անըն հոր և որթո և հոգուն սրբո, ամեն³—խաչակնքում էր մեզ և մենք քնում էին երջանիկ հրեշտակների պես: Օ՛, խաղաղ, անմեղ և հրաշալի մանկություն, հիմի էլ ջերմացնում ես իմ սառած մարմինս: Կուշ եմ դալիս տերևների մեջ և աշխատում փաթաթվել ջերմ հիշողություններովս, որ դառն իրականությունը սառչի ջրի նման, չթրջի ինձ և սառեցնի մարմինս: Անտառի ձորերը լուռ են, ուշ երեկո է, պետք է զնալ տուն կամ ուրիշ տեղ: Վեր եմ կենում. ամբողջ մարմինս՝ կարծես ոսկրով լի պարկ լինի՝ լիկում է ու ցավում: Քայլերս ուղղում եմ դեպի կիստարների ցանկապատը: Ահա մթի մեջ երևում են նրանց խաղաղ սիլուետները: Բարի գիշեր, սիրելիներս. ասում եմ նրանց և անցնում կողքով: Տրամադրությունս խաղաղ է, ինչպես վերքերի ցավը, որ մի առ ժամ դադարում է:

Հոգիս լիքն է գուրգուրանքով: Մտածում եմ այդ կիստարներին մասին: Ի՞նչ համակրելի ձևոնարկ է այդ վիստարների պահելը: Փովել են մի ցանցապատի մեջ. եկողը գալիս ձեռք կոխում ցանցերի մեջ և մի կտոր հաց է տալիս կիստարներին: Երեխաների համար իսկական հաճույք է այդ գործը:

Հանկարծ ոտս մի փափուկ բանի է դիպչում: Կռանում եմ և վերցնում: Ո՛վ տիեզերքի լուսատուներ, հավաքվեցեք այս վեհաշուք հանդեսը դիտելու... մի ահագին կտոր հաց: Երևի մոռացել են կիստարներին տալու: Կամ հացավաճառ կիներ, որից երեխաների ուղեկից ծնողները գնում են կիստարների համար՝ վայր է դրել: Ով տիեզերքի լուսատուներ... լուսատուներ տիեզերքի ո՛վ... Եկե՛ք, եկե՛ք, եկե՛ք դեղեցիկ այս ահագին, ահագնագույն հացի կտորը... Եվ վազում եմ՝ հացը կռանս տակին: Մոտ եմ տանս: Արդյոք ինչպես կբարեհաճեք ընթրիլ, սարոն, սեղանատա՞նը թե բացօթյա:— Սեղանատա՞նը.— բայց ժամի քանի՞սն է... Այո, ժամացույց չունեմ, բայց այդ ոչինչ... լավ կլինեք բացօթյա, բայց որովհետև հոգնած եմ՝ հոգ տարեք սեղանատանը ընթրիքը տալու:

Եվ... սանդուղքներով բարձրանում եմ: Այսօր շատ հերոսություն եմ արել, բայց ամենամեծը միջանցքից անձայն և աննկատ անցնելն է: Զգույշ, թե չէ սարսափելի բան է սպասում քեզ խոհանոցում:

Ով հացակորույս կին, քո ջերմ աղոթքներին եմ ասպավինում: Դու, որ ինձ հաց տվիր, աղոթիր նաև, որ մարմինս փոշիանա, դառնա հյուլ, որ դյուրին մտնեմ դռան ծակից, աննկատ անցնեմ միջանցքը և անձայն սահեմ սենյակիս դռնով: Ո՛վ բարեգութ կին, սիրտս դողում է, ուրախ և հացի տեր երջանիկ սիրտս: Ի՞նչ հրաշալի ընթրիք կունենամ՝ եթե տանտիկինս մտնելս չնկատի:

Բանալին կամաց շուռ եմ տալիս: Դուռը ճռռաց, դավաճանություն, բռնվեցի: Բաց եմ անում դուռը. մութն է ներսը: Լույս չկա ո՛չ խոհանոցում, ո՛չ էլ տանտիկնոջ սենյակում: Ո՛վ երջանկություն, տանը չէ գաղանը: Եվ այս իրիկուն, ստվերների հետ սենյակիս մեջ առանձին տիեզերական ընթրիքի նստեցի ո՛վ բարեկամներ: Բայց լուցկի չկա... ով բարեկամներ... էհ, մթո՞ւմ պիտի նստեմ, ի՞նչ է, ո՛վ բարեկամներ, լուցկին ո՞ւր է: Աշխարհի դա-

տավորներ, հաշիվ տվեք ինձ, լուցկին ո՞ւր է: Լամպն էլ չկա: Ատելի արարածն ո՞ւր է դրել լամպը: Շոշափում եմ սեղանը, ո՛չ լուցկի կա, ո՛չ լամպ: Դե գնա. գազանը լամպն ու լուցկին տարել է, որ մթում անամ: Ի՞նչ վիրավորանք. սա արդեն չափից անցավ: Սպասիր, ջաղու լա՛վ: Գլխավորը, ոչ թե իր ամսավարձն է ուզում դուրս քաշել, այլ ուղղակի վիրավորել: Ուրեմն ես մարդ չեմ: Լա՛վ: Հերդ անիծած, շան կնիկ: Դուրս եմ գալիս միջանցք. խոհանոցը կողպ է: Ուրեմն պետք է ամբողջ դիշեր մթում նստեմ կամ քնեմ: Այն ինչ՝ եթե լույս ունենայի՝ կնատեի, հիանալի կընթրեի և կվերջացնեի կիսատ հողվածս կովկասյան մի լրագրի համար, որից մի քանի ռուբլու հույս ունեմ: Շոշափելով գտնում եմ աթուռ և նըստում: Հաղիվ էր տրամադրությունս մի քիչ լավացել. ահա նորից ամպեց: Ի՞նչ վիրավորանք, ի՞նչ ցանկություն վիրավորելու... Լա՛վ: Բարկությունից կրծում եմ հացի կտորը: Ճիշտ է, սոված եմ, բայց ուտելով ավելի զայրույթս եմ՝ ուզում հագեցնել, քան սովածությունը: Ուտում եմ և միաժամ քննում տանտիկնոջ վարմունքը: Միթե՞ միայն վիրավորանք է սա և ոչ սպառնալիք: Դուցե սա նախաբանն է մի մեծ վճռի: Դատարա՞ն... սարսափելի է: Օ՛ֆ, այս վիրավորանքը կտանեմ, միայն դատարան չլինի: Ի՞նչ կմտածի օրիորդ Գալաչյանը... Հը՛մ օրիորդ Գալաչյանը: Բայց քեզ ի՞նչ, թե ինչ կմտածի: Ահա երկու ամիս է հնացած շորերիդ պատճառով չես համարձակվում հանդիպել նրան. քո ինչի՞ն է պետք, թե ինչ է մտածելու քո մասին:

Այս օրիորդը իմ քնքույշ սերն է: Բայց հուսահատ, տխուր սերս: Բնագիտության ուսանողուհի է, այժյամի պես նրբակազմ և աստղի պես գեղեցիկ: Այնքան սուզվել եմ դեպի հատակը, որ էլ չեմ կարողանում բարձրանալ նրա լուսավոր աշխարհը: Ամաչում եմ՝ թե՛ իմ շորերիցս, թե՛ վիճակիցս, թե՛ սովածությունիցս: Նա ինձ չի էլ ընդունի այնպես, ինչպես մեր հանդիպման առաջին օրը:

Երեք տարի առաջ, երբ ես բացի հացից նաև համալսարան հաճախելու իրավունք ունեի՝ մի օր կես օրից հետո նստած էի կենդանաբանության աշխատանոցում: Անդամահատում էի մի փշամորթ. զբաղված էի, տարված. այդ ժամանակ մեկը, որին չէի նկատում, նույնպես հետաքրքիր աչքերով նայելիս էր լինում իմ գործին:

— Ի՞նչ գեղեցիկ նկարել եք, պարոն,— հանկարծ դիմեց ինձ ռուսերեն մի օրիորդ, ցույց տալով մի փշամորթի նկար, որ առաջուց պատրաստել էի (ես շատ ջերմեռանդ ուսանող էի): Ասավ և կռացավ նկարս նայելու: Նրա՝ նորեկի, անսիրտ շարժումները, մետաքսե մազերը և անկիղձ ժպտալի աչքերը սիրուն հեքիաթի պես մնացին հիշողությանս մեջ: Դա օրիորդ Գալաչյանն էր. բանաստեղծությունն սկսվեց հոգուս մեջ, բայց զարհուրելի մի բան շուտով կոտրեց նրա թևերը. օրիորդը հարուստ էր: Օ՜ֆ, ինչ թշվառություն է հարստություն շունետրի համար: Ապա հենց այդ աղջկա պատկերը եկավ հանկարծ, եկավ օրորվեց աչքերիս դիմաց: Որքան անհասանելի տեսիլ: Ես սոված, արհամարհված մի էակ, նա հարուստ, գեղեցիկ, շատերի խելքն ու միտքը հետը տանող մի եղնիկ:

Երեք ամիս առաջ, մի երջանիկ ամիս, երբ ես ամեն օր իրավունք ունեի հացով, պանիրով և առատ թեյով ճաշելու, երբ սննդակիս վարձը լիովին վճարեցի՝ երեկոները գնում էի նրա պատուհանի տակով անցնելու: Չէի տեսնում նրան, պատուհանը բարձր էր, բայց ճրագի ոսկի, խաղաղ լույսը հրդեհում էր սրտիս անիրագործելի, բայց անդիմադրելի երազը... Ափսո՛ս, ափսո՛ս օրեր. ի՞նչ երջանիկ էի այդ ամիսը իմ քառասուն ֆրանկով և ծովածավալ անհուն երազներով:

Բայց մի բան ճիշտ է, և այդ բախտիցս է, որ սերս չի տանջում ինձ: Հուսահատ եմ, ահա դադարեցել էլ ի՞նչ տանջանք այն մարդու համար ով օվկիանոսի հատակն է ընկղմել. ահա տեսակ մարդը մի խնդիր միայն ունի լուծելու, շուտով ցրվել կյանքի ծաղկափթիթ երազները և խեղդվել: Աշխատում եմ շուտով հրաժարվել այդ հրապույրից, համարել մի օդային ամրոց և մխիթարվել, որ իրականություն չէ և մեռնել, չբանալ: Ինչ ուզում է ասին մարդիկ, նախապաշարմունքը զորիզ բան է. գոնե գործնականում: Ախր ինչպես կարող եմ երազել այդ աղջկա սիրո մասին, երբ նրա հետ միասին փողոց դուրս գալու ամենատարրական հանգամանքը չունեմ — հագուստ: Թող ճառեն տեսաբանները մարդկային հարսբերությունների մասին, բայց իմ այս խղճացած, միակ կոճակով, օձիքը չուղոտ պիջակս, տոտերը զզգված շալվարս և պատռած կոշիկս, ամեն բան կվճռեն: Ես ինքս չեմ սիրում իմ հագուստը, ես

որ ինձ սիրում եմ. նա ինչպե՞ս կհանդուրժի ինձ հետ միասին մար-
դամեջ դուրս գալ: Մի խոսքով չեմ համարձակվում գնալ նրան աշ-
ցի. բավական է այնտեղ հանդիպեմ մեկին, որ ինքնասիրությունս
այրվի նրա արհամարհոտ հայացքից:

Հացի կեսը կերել եմ արդեն: Էլ չեմ կարող ուտել, թեև սոված
եմ. կշտահամ եմ, ախորժակ չկա: Խմել եմ ուզում: Մթան մեջ գըլտ-
նում եմ ջրի շիշը: Սա ի՞նչ բան է. ջուր չկա մեջը: Մոտենում եմ
լվացարանի սափորին. կատարյալ անջրդի անապատ: Լա՛վ, Զուր
էլ չէ՛լցրել քավթառը: Աստծու առատ ջուրը, անգամ, որով ողողված
է երկրագնդիս մեծ մասը, խնայված է ինձ: Վերջապես ամեն բան
արված է՝ արհամարհանքը գռեհիկ ձևով արտահայտելու համար:
Սակայն ծարս՛վ եմ, պետք է տրաքվե՛լ, թե չէ... Ժամի 10-ն է,
ամենքը քնում են. ամբողջ Շվեյցարիան հավի պես քնում է այս
ժամին. ո՛ր դնամ: Փրկությունս Սեն-Ֆրանսուա հրապարակն է.
պետք է իջնել մինչև այնտեղ, կռանթից խմել և բարձրանալ. իսկ
եթե դիշերը ծարավելի՛ ուրեմն մի հսկում կունենայի մինչև լույս:
Թյո՛ւ, հիմար կյանք:

Վեր եմ կենում տեղից. ոտներս ցավում են, կարծես փետացած
լինեն. հիմի մի ջրի համար եկ ու իջիր մինչև Սեն-Ֆրանսուա և
այնտեղից զառկվերով քաշ եկ դեպի տուն: Սոսկալի է. բայց բոլոր
սոսկալիները ինձ համար են: Մթով իջնում եմ սանդուղքներով և
քայլերիս չափով տնքում. օ՛ֆ, քավթառ, օ՛ֆ, քավթառ, օ՛ֆ, քալ-
թառ: Այս «օ՛ֆ, քավթառը» ճամփին երգի է վերածվում. և քթիս
տակ մոլտալով իջնում եմ Սեն-Ֆրանսուա:

Զգիտեմ հոգի՞ս է սովոր վիրավորանքի, թե ինչ — էլ չեմ ընկ-
ճըվում բոլորովին: Գուցե պատճառն հոգուս այն գաղտնածածուկ
ուժն է, որ վաղուց նյութվում և չեմ ուզում մեռնել*):

Նվ քաշ եմ գալիս կյանքի մեջ: Թե երբ պիտի հասնի հատուց-
ման օրը՝ չգիտեմ. միայն որ շատ հեռու է դա՝ երևում է արդեն:

Է՛հ, սպասիր և տառապիր: Իջնում եմ հրապարակ, մոտենում
մեջտեղի տաճարին, աղբյուրից ջուր խմում և բարձրանում վերև՝
դեպի տուն:

Անկողնումս եմ արդեն, հոգնա՛ծ, քունս տանում է. արքայա-
կան քունս: Զէ որ տառապեցի, վաստակեցի, կերա, խմեցի՝ էլ

ին՞չս է պակաս: Եվ քնում հմ ինչպես գեներալը պանծալի հաղթությունից հետո:

Առավոտը շատ վաղ ղարթնեցի: Ինչպե՞ս կարելի է ուշ. չէ՞ որ սեղանիս վրա ինձ է սպասում արքայական նախաճաշիկը: Արդեն աչքս նրա վրա է: Որովհետև նա է իմ հույսն ու ապագան, իմ ընկերը, իմ իղիալը, իմ ամեն ինչը — այդ մի կտոր հացի մնացորդը. դրանով էս այսօր ազատ հմ ինչպես երկնքի թռչուն: Ուրախ դգացումը արևի ջերմության պես հոսում, ծծվում է երակներիս մեջ՝ երբ նայում հմ այդ հացի վտորին: Հարազատի պես է նա: Նա պիտի պահի ինձ այսօր. նա այս աշխարհում հավատարիմս, հույսս, ապագաս: Ա՛խ, նստած է պահապանի նման: Գիտե՞ս դրությունս և չի արհամարհում ինձ: Հացի՛կ կտոր, միայն սովածը, միայնակը, լքվածը գիտե՞ս, թե ինչքան վեհություն և ջերմություն կա քո մեջ: Դու ես պահում մարդկությունը, համեստ ու խորախորհուրդ նյութի կտոր, դու ես պահում գիտությունը, փիլիսոփայությունը, զեղարվեստը, մարդկային հոգին: Դու ես ջերմացնում աշխարհը, շենացնում, լցնում ուրախությամբ: Թանկագին հացի կտոր:

Այսօր ուրախ հմ, ինչպես երկնքի թռչուն: Բայց «երկնքի թռչուն», լսում ես այն ափսեների շրխկոցը խոհանոցից: Այդ նա է, տանտիկինը, քո մահի կարապետը: Ինչպես մայիսյան պսպղուն երկնքին մի սև ամպ հասնի, այնպես մռայլ տխրությունը դալիս է լցվում սենյակս: Պատրանքն ու բանաստեղծությունը ցրվում են. ու միտքս արթնանում է մռայլ թռչունի պես: Օ՜ֆ, անհանդուրժելի իրականություն: Ո՛չ, վեր կաց, «երկնքի թռչուն» և միտքդ դբաղեցրու մի ամենամեծ առեղծվածով, հայտնագործիր և դարուս ամենամեծ գիտությունը, 12 Ֆրանկ, թե չէ... Սարսափում հմ այդ թե չէից և անկողնից վեր ցատկում:

Երկնքի՛ թռչուն, ո՞ւր են մետաքսե գուլպաներդ: Ահա այստեղ են, պատռտած վերմակիդ աստառը: Փաթաթիր ոտներդ: Շապիկդ արդեն երկու շաբաթ է առվի երես չի տեսել, ո՞վ անհոգ երկրնքի թռչուն: Այսօր բարեհաճիր առվի մեջ ցողել և մզել: Ա՛յ, սեղանի վրա մի քիչ սպիտակ թե՛լ կա՝ մնացած փառավոր օրերից.

արդյոք ժամ չէ կարել շալվարիդ պատուածը, ո՞վ երկնքի դեղատեսիլ թռչուն: Եթէ չեմ սխալվում, թանաքամանիդ բովանդակութիւնը ջրային հեղեղներից դեռ անվնաս՝ ունի այնքան սեռութիւն, որ կներկէ այդ ճերմակ թեւերը, ով երկնքի քաղցրախոտ թռչուն: Այսօր, բոլոր օրերը խմբված՝ եկել են ականատեսելու հանդեսներից ամենաշքեղը, ո՞վ թռչնապետ. քանի որ դու ճարպկութիւն ունես վերանորոգելու աստվածային հանդերձներդ*), գուցէ գերաստվածային հանճարով նաեւ ամալափթիթ ճերմակի փոխես արջնաթույր օձիքդ: Օ՛, անխելի մարդկութեան քմահաճ ճաշակը, որ սե օձիքներ չի հաճում հանդուրժել. ի՞նչ հոյակապ դիպված. ահա օձիքս ավելի արջնաթույր, քան ձյունաթույր է: Ո՞վ Փարիզի աստվածներ, համակարպեցեք օձիքիս տիեզերքի բոլոր օձիքները աշնանային մուշկով:

Սակայն ժամ չէ օձիքիս նորոգչութեան. քանի որ սենյակս անջրրդի է և առունները հեռաստանումն են: Մի աստվածային սպասում կվայելեր ինձ: Եվ ևս սպասում եմ՝ շալվարս կարկատելով:

Սակայն ինչ է այն թղթի պատառը՝ կարապի փետրի ճերմակութեամբ ընկած սեղանիս տակ:

Ի՞նչ բանի ևս, նամակ, վերցրու... վրա եմ ընկնում նամակին, որ զիշերս մթում դիպել վայր եմ գցել: Փրկութեան, փրկութեան: Հասցեն իմս է: Աշխարհի բոլոր տիրացուներ, գոհութեան մատուցեք բարձրյալին: Հասցեն իմս է, պատվիրած: Վեց ամիս մեռնելուց հետո, կենդանի եմ. տե՛ս հիշել են ինձ և գրել:

Բայց, ո՛չ, հանգստացե՛ք տիրացունե՛ր, քաղաքի նամակ է... Ձեռներս թուլանում են. բաց եմ անում.— «Պարո՛ն, եթէ մինչև ամսիս տասը սենյակի հաշիվը չմաքրեք, ստիպված կդիմեմ կրտսրով միջոցների: Մ. Ռեյմոն»:

Կարկատանս կիսատ մնաց: Առաջին միտքս այն եղավ, որ հացս քթիցս հկալվ: Այո՛, մի երջանիկ օր էր այսօր, այն էլ ահա այսպես փշաքրին: Հանդիստ, դադար չկա աշխարհում ինձ համար: Ի՞նչ եք ուղում ինձնից, անասուննե՛ր, անսիրտնե՛ր, տմարդինե՛ր. թողե՛ք մի կտոր հացս տրաքվեմ գոնե:

Այսօր ամսի 5-ն է, ուրեմն հինգ օր ժամանակ ունեմ. պետք է 12 ֆրանկ ստեղծել: Այո, ստեղծել, թե ոչ մի տեղից գտնելու հնար չկա:

Ուսանողները վաղուց հոտն առել, գիտեն դրությունս, ուստի և խուսափում են ինչպես խոլեր ընկած հիվանդից: Մի մասը արդեն երկու տարի է կարճատես է, չի բարևում ինձ, կթե քիթ քիթ չեմք հանդիպում. մի մասն էլ «սաստիկ զբաղված» է, չի երևում: Այստեղի ուսանողության հինգերորդ անիվն էմ. ավելորդ և անախորժ մարդ: Նրանցից մեծ մասը նպաստառու է. ուրիշից է ձևոք բերում ճաշի զնալու, նավակ նստելու, համալսարան մտնելու և պանսիոններում գերմանուհիների և անգլուհիների ծանոթությունը վայելելու իրավունքը — փողը: Բայց ես, որ կորցրել եմ այդ նպաստը և բախտի շար բերումով կարոտ եմ նրանց նպաստին՝ ավելորդ և անախորժ մարդ եմ: Նրանց այս հոյակապ փլիխսոփայությունը մի ժամանակ դառնացնում էր սիրտս, հետո արհամարհելի. իսկ հիմի մոռացել եմ երկուսն էլ:

Բայց պետք է ճարել, քթից հանել 12 ֆրանկը... Ինչ անեմ, թե էլի գործ եմ փնտրում, Շվեյցարիա գործ: Հը՞, բուռդ դեմ արա. օտարահայտա՞կ ես՝ վերջացավ, գործ չկա: Շատ հազիվ, հրաշքով կարելի է գործ գտնել. իսկ չկարողացա հրաշագործ լինել:

Խորհրդածությունները վերջ չունեն: Պետք է տանից դուրս գալ: Դարան մտածի պես հարմար առիթի եմ սպասում, որ ծլկեմ: Բախտիցս տանտիկինը գնացել է սենյակ և սլառկել է, երևի դեռ հոգնած է երեկվա զբոսանքից: Սանդուղքներից իջնելիս, ըստ սովորության նայում եմ նամակատուփը, ոչինչ չի լինում իմ հասցենով՝ ըստ սովորության. նույնպես ըստ սովորության հառաչում եմ և դուրս գալիս փողոց: Միակ նորությունը այսօրի կյանքիս այն է, որ անվա եմ և դիմացի մայթով եմ իջնում փոստը. թե չէ ամեն բան նույնն է՝ ինչ երեկ: Եվ որովհետև միլիոն անգամ հառաչել եմ կյանքիս միօրինակ, տաղտուկ միակերպության համար՝ այսօր էլ հառաչում եմ, ինչպես տերտերը իր սովորական սաղմոսն ասի:

Բայց հացը ինչո՞ւ տանը թողի՞ր, գմբո՞, կայծակը գլխիս է տալիս: Հացը ինչո՞ւ թողի՞ր տանը, իշի գլուխ: Թքում եմ գետնին և հետ վազում: Ով գիտե, աշխարհ չի, շան կնիկը կառնի և դուրս կածի: Ո՛չ, չեմ թողնի քեզ, սիրելիս, հավատարիմս, այս գորշ, անուրախ կյանքիս լույսը: Թեկուզ կրակի բոցերում ընկած լինես՝

կհանեմ քեզ կբերեմ: Եվ ոչ մի տանտիկին ուժ չի ունենա դեմս կենալու, քանի որ ես հերոս եմ:

Այո՛, հերո՛ս եմ ես,— շեշտում եմ և մտնում ներս: Այո՛, հերոս եմ ես,— և մտնում եմ սենյակս: Այո՛, հերոս եմ ես,— անցնում եմ զարմացած տանտիկնոջ առջևով: Այո՛, հերոս եմ ես— գոռում եմ սանդուղքներին: Հերոս եմ ես,— երգում եմ փողոցում և նորից իջնում նույն մայթով:

— Դու ոչ թե հերոս ես, այլ խիստ կուշտ,— վճռում եմ հանկարծ՝ հիշելով 12 ֆրանկը և նորից տխրում:

Այսօր նյութականս ապահով է: Իրավունք կունենայի հոգեկանիս հանձնվել, մտածել կամ երազել՝ եթե միայն մի այլ նյութական խոշընդոտ դեմս չեղներ: Անիծյալ 12 ֆրանկի հարցը: Որտեղի՞ց ստեղծեմ: Պետք է փոխառության դիմել: Փոխառության՝ ո՛ր քանի ժամանակ է կորցրել եմ այդ իրավունքը ևս: Փոխառությունը փող ունեցողի համար է: Ես վաղուց եմ կորցրել այդ փողը: Մնում է կովկասից որևէ բան սպասեմ, ինչ որ լինի, այս հինգ օրում պետք է լինի: Թե չէ այստեղ փող գտնելը հրաշք է: Վեց տեղ դիմել եմ կովկաս և ամեն օր ծոցատետրիս հաշվով որևէ տեղի հերթն է փողը ինձ հասնելու, եթե ուղարկած լինեն, կամ այսօր, վաղը սկսին ուղարկելը:

Այսօր Թիֆլիսի և Երևանի երկու բարեկամիս հերթն է:

Աստված իմ, արդեն հոգնած եմ, խեղճ եմ, շուտով ուղարկել ռուր, ժամանակ է, մեռա ես: Վեց ամիս է չեն ուղարկում: Վեց ամիս է ամեն օր սանդուղքներից իջնելիս՝ կանոնապես նայում <եմ> նամակատուփի ծակից. նամակ չկա. իր ժամանակին գնում եմ փոստ. դրամ չկա, գրքերս ծախում, նամակ եմ գրում, հեռագրում՝ պատասխան չկա: Ի՞նչ անտարբեր ցեղ ենք, անկարեկից, անզգա... Ասինք բոլոր ազգերը այդպես են: Բոլոր մարդիկ այդպես են: Ճամփես ծուռ է գնացել չեմ նկատել հիմի մոլորվել եմ, անօգնական ընկել մի անապատ. գոռում եմ, կանչում՝ օգնություն չկա:

Փոստում հարցրի. «ոչինչ չկա» ասաց նույն մեքենական ձեւով պաշտոնյան և անցավ մյուս բաժինը, ձեռը դրեց ընկերոջ ուսին և մի հանաք շշնջաց նրա ականջին: Հանաքը իմ մասին չէր:

Թեկուզ ծաղր լինիր, էլի իմ մասին չէր լինի: Ո՞վ է հիմի զբաղվում ինձնով: Ծաղրատեղ անգամ չունիմ հիմի, ոչինչ եմ, ոչինչ, ոչինչ: Հիմա կարծես գերեզմանում լինեմ. չկամ, մեռած եմ. եթե կենդանի լինեի, մի երկու տող կգրեին թե. «Մեռիր, սատկիր, փող չկա քեզ ուղարկելու»:

Թրջված հավի պես դուրս եմ գալիս փոստից: Հասնելով դռներին՝ մի որոշ տեղը արձակում եմ սովորական հառաչանքս, որ ամեն օր այդտեղ մի ծիսական կարգ է ինձ համար, և դուրս եմ գալիս:

Կյանքս ձանձրալի ժամացույցի կանոնավոր ընթացքն ունի. նման տաղտկալի, անախորժ դեպքերը վերից կաթող ջրի կաթիլների պես՝ միօրինակ չափով կաթում են հոգուս մեջ և սառնում են, թմրեցնում և մաշում: Առաջ շատ էի դիմագրում, թարտում այդ կաթիլների տակ, աղաղակում էի, բողբոջում. հիմի մրսում եմ տաք ջրի տակ և համակերպվել եմ: Գիտեմ սրա վերջը հոգեկան և մարմնական մահն է. բայց գիտենալս երկու գրոշ չարժեի Պետք է ուժ ունենալ: Այդ ուժի սիմվոլը դրամն է. ունես այդ սիմվոլը՝ ուժեղ ես. չունես՝ մեռի՛ր գնա՛: Ա՛յ տե՛ս այն տրամվայ նստող լիքը այսերով ու սրիկայադեմ լակոտը իմ համեմատությամբ արքայորդի. դրամ ունի: Ոչ մի 12 ֆրանկի խնդիր չի համարձակվում մոտենալ նրա մոռթկներին. կարիքի գոյությունն անգամ չգիտե:

Կանգնած եմ Սեն-Ֆրանսուալի մեջտեղ, կարծես մարդկության բեմի վրա և հարայ եմ տալիս. ինչո՞ւ չունեմ այդ ուժը: Ի՞նչս է պակաս, խելքս, հնարագիտությո՞ւնս: Միթե՞ աշխարհս լի չէ հիմարներով, ապուշներով, անտաղանդներով, որ ինձնից շատ երջանիկ կյանք են վարում: Դե ուրեմն հիմարի մեկն էլ ես. ինչո՞ւ ես էլ նրանց վայելքի մի փշուրն անգամ չունեմ: Զեմ կարծում թե այնքան անհույս հիմար լինեմ, որ չկարողանամ անունս ստորագրել գործավարիս ներկայացրած զանազան թղթերի տակ՝ ահա այս խոլերիկ մսի ու ոսկորների անձե պարկի նման, որ քրտինքը սըրբելով անցնում է մոտովս: Մի՞թե աշխարհիս ամենամեղաբան մարդու չափ հոգեկան խորություն չունեմ: Մի բան կամ վերջապես, եթե ուրիշի սառն աչքով անգամ նայեմ վրաս. բայց ինչո՞ւ եմ մոլորվել, թրջվել, ճնշվել այս յոթը քարի արանքում. ինչո՞ւ չեմ կարողա-

նում տակից դուրս գալ. ինչո՞ւ եմ այսքան տառապում. ի՞նչ շան կյանք է սա վերջապես: Մի պտուտակ խանգարված է անշուշտ կյանքիս մեքենայի մեջ, թե չէ էլ քոսոտ մարդ չմնաց, որ իմ բաժին աշխատանքը չվայելեր՝ իր բաժինը դեռ մի կողմ: Երևի այս պտուտակի խանգարումը ամենքի հետ էլ պատահում է, ինչպես ստամոքսի խանգարում. բայց նրանք գիտեն դրա դեղը. ես՝ չէ: Գուցե հա եմ միայն, որ՝ կյանքի սեղանին մոտենալիս քուրքս չեմ հանում: Զէ, մի բան կա, որ չկար, մի կողմ պիտի դնեի այս աշխարհի վայելքին մոտենալիս:

Հավ գիտակցում եմ, որ մեջս երկու մարդ կա. առաջ զգում էի միայն: Մինչև իսկ տեսնում եմ նրանց դիմքը: Մեկը ինձ է նման ինչպես խնձոր կիսած, քաղցած, աչքերը վրան ընկած, դեղնեկ, խեղճ, մոլոր: Մյուսը խավարի մեջ է. չեմ տեսնում դիմքը, լավ չեմ ճանաչում նրան, երբեմն միայն կիսամշուշի մեջ գծագրվում է տարօրինակ, լուրջ և տարերային ոգորումներով մեջ կծկվող դիմքի ուրվագծերը. սակայն լավ չեմ որոշում, զգում եմ նրա գոյությունը: Ուստի և լավ չեմ հասկանում նրան, այդ տարերային մարդուն: Մյուս մարդը ինձ է նման, միշտ լսում է ինձ, միշտ համակարծիք է ինձ: Ինչ փիլիսոփայություն ունի իմ աշխարհայացքը. բարեպաշտ հիմարի մեկն է ականջը կախում է ճամարտության քարոզի առաջ և հավատում է մարդկային առաքինության: Ուղտի պես սակավապիտ է և ճգնավորի պես ինքնուրաց: Այդ նախապաշարմունքի գերին ամեն բոսի թևիցս քաշում է. սուս, այդ ամոթ է, այդ անպատշաճ է, այդ քո իրավունքը չէ:

Չգիտեմ ինչու ահա վանգնեցրել է ինձ այս հիմար հրապարակի վրա: Ես էլ կանգնել եմ ավանակի նման այս շոգում և անշարժ մոլորվել:

Ահա կանգնեցի. հիմի, հարցնում եմ ճգնավորին՝: Հիմի մտածի՞ր թե որտեղից գտնես 12 ֆրանկը, — պատասխանում է նա. — Մտածեցի: Ուրիշ բան ունե՞ս ասելու ավելի հանճարեղ քան այդ ասածդ: — Ա՛յ, լավ չի լինի գնաս տուն և հողվածդ շարունակես:

— Հետո՞: — Հետո ուղարկիր Թիֆլիս տպիլու:

— Իսկ դրամը ե՞րբ ստանամ:

— Գնա՛, գնա՛, իշի գլուխ:

Գնում եմ:

Ահա դարձյալ կանգնած եմ մի փողոցի անկյունում:

— Ինչո՞ւ կանգնեցիր:

Ախ, կանգնելդ մեծ նշանակություն ունի գերադույն նպատակների համար: Ա՛յ, օրինակ, նայում ես դիմացի խանութի դռան կանգնած գործակատարի քթին, որ կարմիր է: Ահա ինչո՞ւ կանգնեցիր:— Գնա՞, հիմար, զնա՞, կանգնելու տեղ:

Ահա և երկրորդ փողոցը: Հիմի էլ կանգնած եմ մի խանութի առաջ և. ինչո՞ւ կանգնեցիր. դարձյա՞լ գործակատարի կարմիր քիթը դիտելու: Հասկացա. հիմի ուսումնասիրում ես այն պառավ խանութպանուհու շլինքը, որ նման է հնդուհավի շինքի՞... Այո, երևելի դործ, հոգվածիդ համար մեծ նյութ է*):

Է՛հ, հիմարի կտոր: Ահա քո կյանքը: Այսօրդ երևելիդ նման, վաղդ՝ այսօրիդ: Աստված իմ, ես վստահեմ այս զարհուրելի միօրինակությունից, այս անփոփոխ, անխիղճ, անհույս միօրինակությունից: Արդեն անգիր դիտեմ այս ամենը. անգիր՝ դիտեմ այսօրս, էգուցս, կյանքի մանրամասները: Եվ ոչ մի տեղից նորույթ, հույս, փոփոխություն, փրկություն չկա: Չկա, որ ճաքես՝ չկա:

Այո՛, քանի այսպես եմ՝ ոչ մի հույս չկա: Երբ Սերոբյանից մի ֆրանկ պարտք խնդրելում պատշաճի ու անպատշաճի հարցեր եմ մեջ բերում. երբ Շղմաճյանից 12 ֆրանկ ուղեկում թիթեռնի չափ նրբանկատ և ինքնասեր եմ, երբ Բեկտաբեկովից չեմ վերցնում այդ գումարը բարոյական նկատումներով — ուրեմն ինձ համար ոչ մի հույս չկա: Մնում է փողոցում գտնել տենչած զրամը: Փողոցում. ո՞վ պիտի գցի. սանտիմանոց շվեյցարացի՞ն, փեշդ գեմ արա: Բայց եթե փողոցումն էլ գտնեմ՝ կյուրացնե՞մ: Հավանորեն տիրոջը կտամ: Չէ՞, պարոն «բարեպաշտ»: (Ներսես երկու մարդուց մեկը աչքերը ամոթխածությամբ գցում է գետի՞ն): Իհարկե, հետ կտաս. քանի որ այդպես է գրած զրքերում և այդպես են խոսում կյանքում և տերտերը փոքր ժամանակդ ասել է. մի՛ գողանար: Առաքինություն՞ն են ասում, ինչ, դրա նման մի ղխկում կա. ասում են եթե նա իմանա, որ մարդ գտած փողը տիրոջը չի տվել, շատ բեղամաղ կլինի և ուրիշ շատ բան կլինի, ասում են:

— Իսկ բանտի կամ արտաքսումի հետ ինչպե՞ս ես, պարոն բարեպաշտ: Չէ՞ որ եթե տանտիկինդ գանդատ տա՝ Շվեյցարիա-

յում դրա համար կամ բանտ է, կամ երկրից արտաքսում*)։ Այս երկիրը սիրում է աղքատների մահը, բայց աղքատներին՝ ոչ։ Գնա, գնա, իշի գլուխ, հիմի 12 ֆրանկ ցանած էլ չկա, որ տիրոջը հետ տաս կ'ամ ոչ։

Եվ գնում եմ առաջ։ Փողոցները էլի այն փողոցներն են. ոչ մի նոր բան, նոր միտք, նոր հնար չկա նրանց մեջ վիճակիս համար. կակազում եմ։ Հիշում եմ վանդակ դրած վագրերին կամ դայլերին, որ մռայլ տեսքով շարունակ գնում դալիս են վանդակում, փորձ անում դուրս գալ, շարունակ ռեխները կաշում է սառը վանդակին, ետ են տանում, նորից կաշում, էլի դառնում և այդպես շարունակ, անվերջ։ Ես էլ վանդակ ընկած մի զազան եմ և ելք եմ փնտրում*։ սովորույթ է դառել պատեպատ ընկնելը, բայց մոռացել եմ, որ դրանից օգուտ չկա։ Անում եմ, որ չկատաղեմ։ Է՛հ, գնա, արի, որ չկատաղես, սիրելիս։ Հիմի ետ դառ։ Այ այդպես։ Ետ դառնալուդ մեջ տիեզերական ակնկալումներ վառ. այո, ետ դառ, սիրելիս։ Արյունը խփում է գլուխս. թող խփի. վազում եմ*։ վազիր։ Հնար չկա, չկա և չկա։ «Հնար չկա» գոռում եմ նորից։ Ասացիք պարոն Ռեյմոն, մի՞թե հնար չկա, — դիմում եմ դեմս եկող մի պատանու։

— Ինչպե՞ս, պարոն։

— Ասում եմ, մի՞թե հնար չկա ալյուտից Սեն-Ֆրանսուա գնալու, շուտ եմ տալիս ֆրանսերեն*)։

— Այո, պարոն, ալյուտիս ուղիղ գնացեք և տասը բոպեում կհասնեք։

Պատանին գնում է իր ճամփան. ես էլ՝ իմը։ Բայց դրությունս նույնն է։ Գլուխս ցավում է։ Վազում եմ, քրտնած, շնչասպառ. շարժումիս արագությամբ ուզում եմ ինձ տանջող խնդիրները արագ լուծել։ Հիմարություն։ Զգում եմ, որ վերջերս ուղղակի հիմարացել եմ։ էլ ինչ երեխայական բաներ ասես մտքովս չի անցնում։ Ես ասում եմ, եթե ալյուտից մինչև փողոցի եզրը հարյուր քայլից ավելի լինի՝ 12 ֆրանկը կգտնեմ։

Եվ չափում եմ այդ տարածությունը։ Բայց վախենալով, որ հարյուր քայլի հույս չկա՝ քայլերս մանրացնում եմ... և դուրս է

դալիս հարյուր քալը և հինգ, Մի վայրկյան ուրախանում եմ. հետո կատաղում եմ վրաս և անցնում ուրիշ հիմարությունների:

Նորից Սեն-Ֆրանսուա հրապարակն եմ: Գոնի ուրիշ տեղ գնամ. չճանամ միևնույն տեղը. այս ի՞նչ կախարդական շրջան է, որ ընկել եմ դուրս չեմ գալիս: Բայց ահա մի տեսարան: Մի խումբ սպառանդներ ու աղջիկներ ալպյան զգեստներով ու ցուպերով իջնում են Ռյու տյու Բոգեից*):

Կանգնում եմ որ նրանց դիտեմ: Զունենալով սևիական ուրախություն՝ ուզում եմ ուրիշինը դիտել և [գոնե] հավատալ, զգալ, որ աշխարհի երեսին ուրախություն կա: Ի՞նչ առույգ դեմքեր են. կատաղությունս դալիս է, չեմ կարողանում չեմամանալ նրանց ուրախությամբ: Մաղձս շարժվում է: Ալպերն են դնում մի երեք-չորս օր անց կացնելու: Նախ երկաթուղով կսլանան մինչև լեռների ստորոտը, հետո սիրուն արահետներով կբարձրանան դեպի հավիտենական սառույցները, կդիտեն լճերի հայելին՝ կարապանձան ամպերի սավերի մեջերս ընկած. սարերի հովը սրթարթալով կփռվե՛ռացնի աղջիկների ժապավեններն ու թաշկինակները: Օ՛խ, օ՛խ, օ՛խ և հաղար ա՛խ: Ապա այն մտածկոտ, թուխ-թուխ եղենիներն ու սոճիները պղնձե բներով, ապա այն թունդ կակաչները, կաղնիների ու խոտերի մեջ բոցերի պես վառված: Սիրուն կերպեն, կծիծաղեն, կճաշեն, կսիրեն, կհոգեն, հանգիստ արքայավայել կքնեն խոտերի ու ծառերի մեջ, առողջ, անհոգ ինչպես անտառի եղնիկներ: Իսկ ե՛ս... է՛հ, ինչացո՞ւ եմ ես, ինչացո՞ւ, քանի գրոշ արժեմ ես:

Նրանք անցնում են իմ մոտով. շիկահեր գերմանուհիներ, անգլուհիներ են և բարձրահասակ պատանիներ: Երկնային զորություններ... Գալաչյանը: Սպորդնում եմ. ուզում եմ դալլի պես փախչել, ընկնիլ անտառների խորքերը՝ բայց ուշ է: Ինչպիսի չճանաչեցի նրան ալպյան զգեստներով: Լղարել է, բայց այդպես ավելի դուրսի է: Առատ մազերը սև օձերի պես կախվիլ են ծոծրակից և ընկել մեջքին կապած պարկի վրա: Մեղամաղձոտ է նրա ժպիտը կամ ավելի լավ է՝ նրա ժպիտը թաթախված է մի բնական ու մշտական մոլամաղձության մեջ, որ նրա սև թավիշ աչքերի թարթիչներին ուղղակի կաթում է: Սեղմ ու համեստ ժպիտ ունի նա. աչքերը գետնին է: Ի՞նչ գործ ունի այս հայի լավը օտարների մեջ: Տեսավ ինձ. առանց

սպասելու իմ բարեկին, լուրջ բարեկեց ինձ և անցավ: Նայում եմ հետեւից. քայլվածքն էլ իրեն հատուկ դուրաւի անկանոն է: Ոչ մի սեթեկեթ դիժ չկա նրա շարժուձեւի մեջ:

Հանկարծ կողքովս, առանց ինձ նկատելու, անուշադիր դեպի իմ կողմը՝ թևիս կաշկելով արագ անցնում է Ճզմաճյանը: Նա էլ ալպյան զգեստ ունի: Վազում է հետեւից և հասնում գնացողներին: Ահա մոտեցավ օրիորդ Գալաշյանին և նրան ինչ-որ բան տվեց, որ երեւի նրա պատվերով գնել էր վերի խանութում:

Ուրեմն, նա էլ է գնում սարերը*)... Սիրտս քիչ է մնում ճաքիչ Այդ զվվիւի արարածը, որի ցփլու, տաճկաճաշակ դարձվածներն ու պատմությունները ակամա լսել եմ տղաների շրջանում, որ ամեն կնոջ, աղջկա վրա նայում է պագշոտ, լրբենի աչքերով... Թյո՛ւ, նա էլ է գնում այդ ամիսմիտ և մաքուր խավի հետ: Աստված իմ, ինչու կյանքը սիրում է այս զայրացնող հակադրությունները աչքս կոխել-ի՞նչ է ուզում խեղճ, մեղավոր հոգուցս: Ա՛խ, ինչքան հակադրություններ կան այս աշխարհում: Ահա այս կասկուտակ, պայծառ երկինքը, այս հրաշալի օրը. ինչ մեծ հակադրություններ են իմ մուայլ, տանջվող հոգուն: Ինչքան մեջս ցանկություն և եռանդ կա ապրելու, բայց ինչպիս փակ են կյանքի բոլոր ճամփաները:

Գառնացած շարունակում եմ ձանձրալի ճամփաս: Գնում եմ, կարծես ընկած լինեմ լեռնային հանքերը, ու կարծես դեմ առած սառ քարին ոգորում եմ, տանջվում. իսկ ոսկի արեւի տակ դուրսը նրանք են... ուրախ, զվարթ, առողջ... օ՛խ, ես ձեր հերն անիծեմ, ձեր հիրը, ձեր հերը... Ասեք, ի՞նչ անեմ, ինչ անեմ. տիկին, ի՞նչ անեմ:

— Ինչպիս, պարոն, հարցնում է կանաչի տանող վինը, ու հետս դալիս է:

— Ոչինչ,— մոմում եմ քթիս տակ և անցնում: Տարօրինակ հիմարությունները մի տեսակ խաշխաշի տեղ եմ դորձածում. զայրույթս մեղմելու, թմրեցնելու համար: Բայց գլուխս ցավում է, ճաքում է միշտ միևնույնը մտածելուց և լարվելուց: Երեւի մեջս մի բան պատրաստվում է. շուտով կխելագարվեմ կամ ջղային ցընցումներ կստանամ: Հոգիս ինչքան ուժ ունիւր պրկվելու և արիւթյուն պահելու՝ պահեց: Ասես անդնդի գլխի զառիվեր տեղ կանգնեցրել

ինն ինձ և մի ահագին ժայռի բեկոր կապել մեջքիս: Քարը ձգում է տանում դեպի անդունդ. իսկ ես ջանում եմ ինձ պահել և ձգում եմ դեպի վեր: Բայց ուժերս սպառվում են, պետք է տեղի տամ: Իսկ թե տեղի տվի... պրծավ... անդունդն եմ:

Հիմի զգում եմ, որ տեղի պիտի տամ: Բարեպաշտս, որ հանձն է առել ձգել, քարը պահել՝ արդեն սնանկանում է: Հիմի պայման է վապում անկման մեջ. մի փոքրիկ տարածություն զիջում է, որ տեսնի վերջը ինչ դուրս կգա: Այդ փոքրիկ տարածությունը Սերոբյանն է: Բարեպաշտս համաձայն է նրանից 12 ֆրանկ ուղևոր: Եվ ժայռի բեկորը ինձ տանում է Սերոբյանի մոտ:

Զարմանալի բան. սիրտս չի դողում և ոչ էլ քաշվում եմ արած քայլիս համար: Խոչ կա որ... 12 ֆրանկ պիտի ուղևոր: Գիտեմ Սերոբյանը չպիտի հուսա, թե այդ դրամը հետ կստանա. ես էլ պիտի տանջվեմ մինչև տալ կարողանալս: Բայց ինչ անեմ: Շատ էլ բարեպաշտս քիթը կախել է: Կարիքն ստիպում է. չանհերոս վերջը անդունդն է: Գողություն հո չպիտի անեմ:

Արագ բարձրանում եմ Սերոբյանենց աստիճաններով: Խոչ կա որ... չպիտի հավատա, թող չհավատա: Հոգիս կրակը կզցեմ կտամ և այն ժամանակ կհավատա: Զանգահարում եմ. դուրս է գալիս բարի պառավը:

Ախ դուք պ. <արոն> Սերոբյանի՞ն եք ուզում. նա պնաց Ինտերլակեն:

— Ե՞րբ:

— Այս առավոտ:

— Այս առավոտ... Ինտերլակեն... և ինչո՞ւ չզնա Ինտերլակեն, հը՞... Լավ տեղ է Ինտերլակեն... Յտեսություն, տիկին:

Գլորվում եմ աստիճաններից դնդահարի նման:

Ինտերլակեն. ի՞նչ զարհուրելի անուն: Մեկ լա՞վ մտածիր, Ինտերլակեն: Որքա՞ն հեռու է ինձնից ահեղի տեղը:

Ուրեմն իջա՞ մինչև Սերոբյանից դրամ խնդրելը: Դեպի անդունդ: Տանը չէր, բայց միևնույն է, վճռեցի հո: Լա՞վ: Հիմի ո՞ւր ես գնում, պարոն Ինտերլակեն:

Հոգնած եմ և քաղցած. գրպաններիս հացը հրապուրում է դեպի ճաշ: Եվ ճաշի էլ ժամ է: Տուն գնալ չեմ կարող. արգելված է.

անախորժ, եթե ոչ մի բան ավելի: Մնում է քաղաքից դուրս գամ ե՛զ
զազանի նման անտառում ճաշեմ: Եվ բռնում եմ գազանների ճամ-
փան... դեպի անտառ: «Ճաշ՝ անկումից առաջ», մտածում եմ: Այո՞,
սրանից հետո գոյությունս լիովին բախտի քմայքին է հանձնվում:
Այսօր մի կտոր հաց կա, իսկ գիշերը, վա՛ղը...

Բայց հացը չի ուրախացնում ինձ: Երեկ քարերն էի ուզում լի-
զել սովից. այսօր ասպահով եմ. բայց մի այլ սարսափ կանգնած
է առաջս: Ի՞նչ խայտառակություն, եթե հանկարծ դժոխքի տան-
տիկինը բանը դանդառի հասցնի: Եվ կանի էլ. մնաց չորս օր ու կես:
Այդ որ միտքս է ընկնում, դողս բռնում է: Թակարդն ընկած մկան
դրություն. խուսափել չկա. նավթն ածել հն ու պիտի այրեն:

Սրտիցս մի օղակ բարձրանում է վեր՝ բռնում կոկորդս խեղ-
դում: Զղայնանում եմ: Եվ վազ եմ տալիս դեպի Սենիայլ: Ախր
ո՛ւմն է պետք այս իմ թափառումները:

Անտառում չկարողացա հացս վայելել*: Միտքս հոգնած ընկա
թառամած խոտերի վրա ու քնեցի՝ աշխատելով ստահակներից
հեռու լինել և չնկատվել*:

Բոսիակի կենցաղ եմ վարում, բայց աշխատում եմ ինձ հա-
մողել, որ դեռ մինչև այդտեղ չեմ իջել:

Հետևյալ առավոտ, երբ զարթնեցի, նկատեցի որ աշխարհքը
նույնն է: Աչքերս երկար ժամանակ փակ շուռ ու մուռ եկա տեղիս
մեջ, կծկվեցի ու անշարժացա, թե ինչ է քնեմ, չզարթնեմ. չեղավ:
Աչքերս մտածումից ու հոգսից շած բացվում են:

Ո՛չ... քեզ հանգիստ չկա. 12 ֆրանկ և հաց գտիր:

Այսօր ախորժակս խիստ է: Ամբողջ մի սոված օր ձգվում է
առաջ, ոնց որ դժոխքի պատկերը քրիստոնեի առաջ: Բ՛ը ու Հոդ-
ված գրեմ՝ հիմարություն է, էլ ուշ է: Նամակ գրեմ՝ նվազ հիմա-
րություն է, բայց հիմարություն է: Հեռագրեմ—փող որտեղից:
Փող լինի՝ այսօր վաղը դդում գլուխս կպահեմ. թողած հողե գլու-
խը: Եվ քանի որ դիտեմ հնար չկա գլուխս պրծացնելու՝ չեմ ուզում
մտածեմ: Գլուխս տրաքվում է՝ միօրինակ մտքերի լարումից: Հոգ-
նա՛ծ եմ, շան պես հոգնած:

Հոգեկանս կյանքս այնքան տեղի է տվել մաբմնակապիս*), որ

հենց մի լուսն ոտքս շնմբից դուրս եմ դնում դեպի փիլիսոփայական աշխարհը, կարիքը փեշիցս քաշում է և ցույց է տալիս մարմնական աշխարհիս բանտը:

Աստված իմ, քանի՜ ամիս է, տարի է թողել եմ հոգեկան աշխարհը: Կյանքս դառել է մի առարկա, առտնին հիմար հոգս, ասլ-լուստի նեղ խնդիր: Անցյալ տարի էլի կովում էի մի կերպ. մի կտոր հաց դրում էի գաղան ստամոքսիս ռեխը և հանձնվում իմ սիրած դրքերին: Իսկ հետո գրքերս ծալեցի, ծախեցի, ընկա հացի հունից:

Ո՛հ, էլ հս մտավորական չեմ, այլ ստամոքսական: Ես մի ողորմելի սոված պարկ եմ, որ պիտք է հացով լցնել:

Չորս օր հետո դատավճիռս է*: Ինչու՞ չեմ ասում մահավճիռս: Վեր եմ թռչում անկողնից՝ մարմնական նեղություն զգալով: Լվաց-վելու կարիք չկա. տանտիկինը հողացել է այդ մասին՝ միանգամայն ավելորդ համարելով վաղցումը ինձ համար: Լվացարանի պարագաները արգեն փոշոտված են, ինչպես բարձիթող արած սենյակի վարասի. չի սրբում, չի հողում: Ես տնտեսապես մեռած լինելով նրա համար՝ մարդկայնապես էլ արժեք չունեմ նրա աչքում: Այդ հարվածը ընդունել եմ և հաշտվել. քանի որ ավելի մեծերը գալու են սրանից հետո. աչքս այն կողմն է:

Այսօր երկու սպասում ունեմ. մեկը մեր տան նամակատուին է, մյուսը՝ փոստը. երեք մարդու հերթ է այսօր նամակս ուտացած լինելու. Թիֆլիսի բարեկամս, Երեանի ծանոթս և Բաքվի ընկերս. դրուժյանս մեջ մտած. փող փոստից հանկարծ. մնացածը հայտնի է. քաղց մինչև մի որևէ անակնկալ: Ի՞նչ համեմատություն երեկի և այսօրի մեջ. — երեկ վիշտ ունեի՝ հաց էլ ունեի. իսկ այսօր... բլրո:

«Մոնիզմ»-ը վերցնում և դուրս եմ դալիս՝ առանց քաշվելու խոհանոցի դադանից. փառք աստծո, մեր զինադադարը չորս օր էլ տևի:

Նամակատուսին եմ նայում — ոչինչ չկա. ինչպես միշտ, թեկուզ ճաքի. չկա ու չկա: Իջնում եմ փոստ, «ոչինչ չկա», ասում է պաշտոնյան և անցնում մյուս բաժինը՝ ինչպես միշտ:

Չէ, մեռած եմ ես. պիտք է զնալ մի տեղ պառկել և աչքերը խփել. զուր եմ կարծում թե գոյություն ունեմ: Մոռացել են, արհամարհում են ինձ, ինչպես սելի փոշի: Ահա այս ոտիս տակի

փողին զուցե այս ըոպիս խոսում է հետս. ի՞նչ իմանամ. նրանք էլ այդպես: Նոր հմ հասկանում այդ: Եվ ինչքան այսպիսի բաներ վան աշխարհիս երեսին, որ մարդիկ չեն հասկանում: Քանի հարյուր հազար զրքեր կան լցված և լցվում են այս ըոպիս այն մասին, թե մարդը մարդու հղբայրն է, մերձավորն է: Այո, մերձավոր է, երբ երկուսն էլ մի պատառ հաց ունեն բռնած ձեռքներին՝ և հաշիվ չունեն իրար հետ: Բայց հենց որ մեկը ինձ նման՝ ձեռքի պատառը կորցրեց՝ նրանց հոգեբանությունը իսկույն փոխվում է...

Մի կտոր հացի հիվանդություն — անհատակ անդունդ*):

Եվ հիմի այն մարդիկ, որոնց վրա ես հիմարաբար հույս եմ դրել՝ ամուր փակել են իրենց քսակներն ու... լռել: Դրանից հետո ուզում ես մեռիր, ուզում ես ճաքիր: Լավ եմ սկսում ճանաչել նրանց, բայց ուշ է արգեն: Ընկել եմ ծուղակը:

Էլի ես ուզում միևնույն փողոցները շրջել շան պես, պ<արոն>՝ Բաղցածյան: Ապա ի՞նչ. ուրիշ ինչ բանի եմ պետք:

Է՛հ, թափառիր, զուցե ծայրը գտնես: Ու թափառում եմ նույն փողոցները: Գիշերից գեսը ոչինչ չեմ կերել: Ոսկի հացս հատալ, ինչպիս բախտավորություն: Էլի սովը ընկել է փորս: Մի բան պիտի անել. միշտ միևնույն բանը, և միշտ էլ միևնույն ապարդյունը:

Հանճարեղ միտք... Եկ այս «Մոնիդմ»-ը ծախեմ, ի՞նչ կա. որ... հետո կզնեմ նսրը, կտամ Սերոբյանին, կասեմ. «ներեցեք, ձերը կորցրել եմ»: Այո, մի հինգ վեց օրը մի բան երևի ձեռս կընկնի: Անշուշտ կընկնի. սատկելու հո չե՞մ:

Արագ քայլերով գնում եմ ռուսների կողմը: Հիշում եմ ձմեռու Բյունիոնի կողմերն ապրող մի հրեա հին էժան գրքեր էր առնում և ռուս ուսանողներին ծախում: Տունը մոտավորապես գիտեմ, բայց ոչ հաստատ: Գնում եմ և զգում, որ լավ բան չեմ անում: Ի՞նչ նվաստություն, իսկապիս, ուրիշի գիրքը ծախել. թեև ճիշտ է, որ կարող եմ փոխարենը նորն առնել: Բայց ի՞նչ նվաստություն. այս ո՞ր է ստանում մի փոր հացը: Ընկնում եմ, ընկնում առանց նկատելու և ինչքան հե՛շտ:

Ահա դեմս մի ռուս ուսանող է գալիս: Շեկ մորուքը, լավ գզած բուրդի պես շրջանակել է նրա գունատ, մոմեղեն դեմքը:

— Ներեցեք, մի փոքրիկ հարց:

Մի զույգ շագանակագույն փոքրիկ աչքեր ափնոցների տակից լուրջ և հանգիստ ինձ են նայում: Ուրեմն շարժուձևն ու տարազս սրա համար ոչ մի արտաքո կարգի հանգամանք չունեն:

— Խնչ եք վամենում:

— Այստեղերը մի ինչ-որ հրեա է կենում, որ հին գրքեր է ասում, արդյոք նրա...

— Նա հիմի ժնե է,— խոսքս կտրում է ուսանողը և լուռ նայում աչքերիս:

— Այո, քմ, ժնե: Լավ: Բայց ես կարևոր գործ ունեի հետը: Այ այս գիրքը...

— Ախ «Մոնիզմ»-ը. բայց դուք կարող եք մի այլ բուկինիստի գիմել: Քանիսի՞ կտաք:

— Զգիտե՛մ քանիսի տամ:

— Դե դրա փողոցի դինը հայտնի է. 30 սանտիմ: Ուզում եք սովեք. երեւի կարիք ունեք:

— Լավ:

Դիրքը տալիս եմ և 30 սանտիմիս հետ միասին հետ դառնում դեպի Սեն-Ֆրանսուա, իմ կախարդական հրապարակը, որտեղից եթե դուրս գամ, ինչ խոսք, որ տիեզերական համակարգությունները կխանդարվեն:

Պաշարողական դրուժյուն: Երեսուն սանտիմով երեք օր պետք է քաշ տալ:

Այնուհետև երկու օր իզուր նայեցի նամակատուփի ծակից, ձանձրացրի փոստի պաշտոնյային, հառաչեցի «Հառաչանքի դռան» մոտ, չափչփեցի բոլոր զլխավոր ու անհայտ փողոցները, քնեցի Սենիայի անտառում,— կյանքս մնաց նույնը, միշտ միևնույնը:

Սենյակիս պայմանաժամի նախընթաց երեկոն էր:

Հիմի նստել եմ Սեն-Ֆրանսուա հրապարակում: «Զէ,—մոտ-ծում եմ,—կորա... կորա այս անգամ: Ճակատագիրը մինչև հիմա հեռվից էր հարկադրում իմ տանջանքները. այժմ դեմ առ դեմ պիտի դուրս գանք և սկսվի իսկական հավատաքննությունը...»

Խնչ պիտի լինի վաղը: Վաղը ոչինչ չի լինի, միայն կսկսվի: Նախ ինձ դուրս կանեն տանից, հետո մնացածը ինձնից ջուկ կգրեն

դատարանին, այդ դավը ես չեմ տեսնի. ինձ մի քանի օրից հետո կոչնագիր կդա՝ ներկայանալու... դատարանին:

Վեր եմ թռչում տեղիցս և վազում դեպի Գրան-Պոն: Զերմս սկսվում է: Հնարներ եմ մտածում. բայց ինչ-որ բոլոր հնարները վերդիր եմ արել, զուր է: Դրանից մեկը ձգմաճյանն է: Հայ ուսանողներից նա է մնացել քաղաքում: Բայց ձգմաճյանից դրամ ուզելը ինքնին մի տանջանք է: Նվաստության տանջանք: Զէ, մինչև այդ-տեղ չեմ իջնի:

Է՛հ, չես իջնի՝ գնա՛ դատարան: Դատարան կգնամ. ոչ թե բանտն է վախեցնում ինձ, այլ այն արհամարհանքը, որ ունի շվեյցարացին դեպի անդրամ օտարերկրացին: Օ՛, այդ հյուրատիրոջ արհամարհանքը դեպի աղքատ, ձրիակեր հաճախո՞րդը: Շվեյցարիան էլ մի հյուրանոց է:

Ինչ խայտառակություն օտարների և մերիկների առաջ:

Զէ, կզնաս ձգմաճյանի մոտ: Եվ ինչքան զգվում եմ այդ մըտքից, այնքան մի զորեղ, կուպիտ ձեռ մղում է ինձ դեպի նա: Եվ ժամանակ էլ չկա հոգեկան մաքառման: Շուտով կմթնի և նա սա-նիայ դուրս կգա: Պետք է շուտ վճռել. գնա՞լ թե չէ: Դեռ համաձայն եմ մինչև նրա դուռը գնալ ու գուցե ճամփին հետ կենամ այդ նվաստ մտքից: Նա աշտմ տանը կլինի, իսկ եթե չլինի՝ մի քառորդից հետո պանախոնում կլինի: Ամենհարմար վայրկյանները փրկություն ձեռք բերելու: Վայրկյանը փախցրի՝ պրծավ, կորած եմ: Օֆ, ի՞նչ զարհուրելի փորձություն է... Ես դրամ ուզեմ ձգմաճյանից. ես մի՞ տաներ զիս ի փորձություն⁴, աստված իմ:

Բարեպաշտս բողոքում է, պատուովում, պոռչտում է ինչպե՞ս միտինգում մի հռետոր, որի կուսակցության թանին թթու են ասել:

Խուլ մի բան կա մեջս. չգիտեմ մարդ է, դազան է, թե տարե-րային մի բան՝ մղում է ինձ խավարի միջից դեպի այդ քայլը: Մղում է անողոր ճիրաններով: Չգիտեմ թե ո՞վ է իմ ղեկավարը-բարեպաշտս, թե տանտիկինը:

Միայն գիտեմ, որ դրանք շարունակ իրար դեմ կռվում են ինձ տիրապետելու համար և շարունակ մեկն ու մեկը հաղթում է և ինձ առաջ քշում:

Մի անսովոր ահ է մտել մեջս: Դատարանի կամ նման հալա-

ժանքի ահ: Մինչև հիմի այդ բոլորը տեսություն էր, խորհրդանշով: Ահա հնչում է ժամը, որ այդ բոլոր մտայինը խորանա, զանգվի և գառնա իրողություն: Գայլի պես առնում եմ որսորդների հոտը և մահի դողը լցվում է մկաններիս մեջ սառը ջրի պես:

Հեղեղի, կայծակի, փոթորկի—տարերքի մոտալուտ վտանգն էմ դգում. բարեպաշտս սուշը իրան է քաշել. տարերային դրոհ է գալիս վրաս: Եվ մեջս տարերայինը սկսվում է, խոյանում նրա դեմ, ինձ մղում է առաջ:

Մատս Ճզմաճյանի բնակարանի զանգակի վրա է: Վճռալիան հմ դառնի:

Զարմանալի բան. ինչքան շուտ եղավ այս բանը. ես արդեն Ճզմաճյանի սինյակի առջև եմ:

— Բարե ձեզ,— ասում եմ մտնելով նրա սինյակը և իսկույն վհատվում և դայրանում, երբ ականջիս սեփական ձայնս իբրև ռտարի է գալիս: Այդ նշանակում է որ շփոթված եմ և ողորմելի:

— Փարե,— պատասխանում է Ճզմաճյանը սառնորեն, քթի տակ և կիսաձայն, նայում է աչքերիս և իսկույն հայացքը հատակին հառում: Հետո մատիտը մատնելով խաղացնելով նայում է պատուհանին:

Ինքս ինձ ուտում եմ: Եվ այնքան դայրացած եմ, որ խոսք չեմ դառնում նպատակս նախարանելու, միջանկյալներ բերելու, վերջապես մեղմացնելու իսկական խնդիրքիս մերկացումը և կոպիտ ձևը:

Ճզմաճյանն էլ տհաճ կացության մեջ է. նա էլ չի ուզում լռությունը խզել, որ ասելիքս կարճ կապեմ:

Զի հրավիրում նստելու ինչ—որ բան է որոնում սեղանի տակ. չի գտնում: Վեր է կենում տեղից և դռան մոտենալով ում որ ձայն է տալիս.

— Մաթմուաղն՝լ (լ—ն կոպիտ), կոշիկներս բերե՛ք:

Սեահեր, ցորնագույն երեսով մի աղախին, որին հազիվ եմ դռան ճեղքից նկատում, կոշիկները ներս է դնում շեմքի մոտ և հեռանում:

Ճզմաճյանը բորիկ վեր է կենում և կոշիկները տանելով բազմոցի մոտ՝ դիմում է ինձ.

— Ինժի ներեցե՛ք, անհետաձգելի քորժ մ՛ունիմ. «սոսիետե

դեզ էթյուտիան ֆրանսեզ»-ին* պիտի երթամ: Փան մ'ունենի՞ք, ըսեիր:

Էլ ուշ է: Առաջին այցս է Ճղմաճյանին: Ռեխս ցույց տալու չէի գնացել և ոչ էլ իր կոշիկները տեսնելու: Պետք է հանձնվել:

— Պարոն Ճղմաճյան, մի խնդիրքով եմ եկել ձեզ մոտ:

Ժպտում եմ*. բայց դեմքս չի ժպտում: Զգում եմ որ հայացքս ավելի քան լուրջ է:

Ի՞նչ ստորություն արի*):

«Եկել եմ ձեզնից 12 ֆրանկ պարտք ուզելու, ուղղակի վերջացնում եմ խոսքս, որ ազատվեմ:

— Ստակ չի կա, թշվախտափար. կցավիմ: Պաքուեն հարուստ մը եկած է այս օրերս, հայրենակիցդ է. Աղեքսանթրյան կըսեն. Ուշի կիկնա. հասցեն տղաքը կիմանան. անոր դիմե:

Նայում եմ այս ճղճիմ լակոտին, նրա դժկամակ հայացքին, տափակ քթին, նրա «անոր դիմե» եղակի դարձվածքին և գետինն եմ մտնում նվաստացման զգացումից: Կարծես մի սառը քամի երեսիս է տալիս: Սթափվում եմ արած հիմարությունիցս, ինչպես գինովությունից:

— Պ. <արոն> Ճղմաճյան, ինձ ոչ թի կարիքը, այլ հիմարությունը բերեց այստեղ, ես եկողը չէի: Զեղանից մի մազ պոկելն իսկ հարամ է:

Նվ դուրս եմ գալիս: Մեջքս դադվում է հետևից իր վրա զգալով Ճղմաճյանի հայացքը:

Դուրս եմ գալիս և սանդուղքների վրա մազերս պոկում: Ի՞նչ թշվառություն, ո՞ւր եմ ընկել: Առաջ սովի ճանկն էի տանջվում, հիմի սկսվեց ստորացումների շարքը: Ո՞ւր գնամ, տեր աստված, որտեղ մաքրեմ էս նվաստացումը: Հիմի այս բարոյական խռշտանգումը բավական չէ՝ տանը սպասում է զարհուրելի գազանը: Օրը մթնում է. և ես ոչ ոքի չպիտի գտնեմ պարտք ուզելու: Դուրսը մնալ անկարելի է. պետք է գնալ տուն և... հանձնվել: Գուցե մարդկայնության մի նշույլ խաղա և այն հրեշի մեջ: Հո չի կարելի այսպես

* «Սոսիետե դեզ էթյուտիան ֆրանսեզ» — ֆրանսիացի ուսանողների միություն:

լլկել մեկին: Մեղք հմ. հս էլ մարդ հմ: Կմտնեմ տիկնոջ մոտ, կիտսեմ, իր լեզվով կբացատրեմ: Շվեյցարիայում ամեն օր գործածվող գրքի՝ Ավետարանի ուսմունքը, կաղաչեմ որ ներողամիտ լինի, մի քիչ էլ սպասի: Երբեք կյանքիս մեջ այսպես մենակ և անօղնական չեմ եղել: Ուժերս սպառվում են, իսկ կարիքն ու հալածանքը աճում, ինչպես ուռճացող սև ամպ: Ինչ պիտի <լինի> վերջս: Եթե հանկարծ ընկնեմ հիվանդանամ... Ի՞նչ սարսափելի բան: Սուս, դրա մասին մի մտածիր: Եվ դեմքս փախցնում եմ այդ զարհուրելի սպասուհանից: Չէ՛, հիվանդանալու տեղը չէ:

Մտնում եմ սենյակս այն մտքով, որ վերջին զիշերն եմ անցկացնում այստեղ:

Չնայած որ տասը սանտիմի հաց եմ կերել, որ վերջին ամիսներիս սովորական ճաշն է ու ընթրիքը՝ բայց բարոյապես այնչափ խորտակված եմ և առաջիկա փոթորիկը այնպես է ինձ ճնշել, պոկել ներվերս հիմի սկսում են թուլանալ և քունս տանում է:

Օ՞ֆ*, շուտով քնեմ ու չիմանամ թե կա աշխարհ, սպարոք, նվաստացում և քաղց:

Առավոտը շատ ուշ զարթնեցի, թեև ամբողջ զիշերը քնած էի, բայց միտքս երազներով տապկվում էր: Այնպես որ զարթնելիս չարդած զգացի:

Հագնվեցի... կախաղանից առաջ, նվաստութուն համարեցի տնից փախչել:

Դատապարտյալի սպասումով աչքս տռանն է, որ դան ու տանին: Իսկ մինչ այդ վիճակս եմ կշռադատում:

Այսօր հաց չկա: Դարձյալ սովը ժանգոտ ու խստահայաց ծիծաղով նայում է աչքերիս մեջ: Դրա վրա ավելացրու և անհայտ դատավճիռը:

Դուռը ծեծում են: Դեմքիս վրա կոտրած ու ջղային ժպիտ է գալիս: Եվ մի ձայնով, որի մեջ զգացվում է սրտիս բաբախը՝ ծեծողին հրավիրում եմ ներս:

Տանահ՛րս... Զինվորական ղգեսներով (զինվորակոչ է և նա օրերով չի այցելում իմ տունը) ցցվում է առաջս: Խիտ, սև ունքերը

միացած են քթի վերնամասում, և ավելի մոռալ տեսք են տալիս նրա խոժոռած դեմքին:

— Նստեցե՛ք, պարոն,— դիմում եմ նրան:

Չի լսում ինձ, և կանգնած դռան առջև՝ հարցապնդում է.

— Ձեր ամիսը լրացել է և քսան օր անցել, ինչու՞ չեք մաքրում հաշիվը:

Ձայնը խիստ է և սառը. հս աշխատում եմ գոլ ձայնովս բարի խառնել:

— Բայց դուք գիտեք, որ, պարոն...

— Ձեզ հինգ օր ժամանակ էր տված,— ընդհատում է նա ուժեղ բարիտոնով:

— Ես սպասում եմ դրամի:

— Դուք սպասո՞ւմ եք, գիտեմ ինչպես եք սպասում,— ներս է մտնում տանտիկինը — joli practigue!* Հաց չունի ուտելու: Դիտմամբ լամպը վերցրի, թե տեսնեմ ինչ է անելու և ի՞նչ դուրս եկավ. մոմի դրամ չունի: Երկու ամիս է ճերմակեղենը չի լվացվում: Սպասում է:

— Քաղցեք ոսկիք այս էտրաժեններից*,— մոմում է տանտերս և գնում խոհանոց՝ մնացածը թողնելով իր կնոջը:

— Տիկին, դուք պիտի իմանաք, որ...

— Ի՞նչ պիտի իմանամ, ես ամեն բան գիտեմ: Դուք չե՞ք, որ տիկին Մերիմեի պանսիոնում 20 օր ճաշել եք և չեք վճարել: Ես պիտի իմանամ որ... joli practigue!

— Այդ սուտ է, դուռում եմ ես: Եվ ինչ իրավունքով եք ինձ զըրպարտում:

— Այստեղ աղմուկի տեղ չէ,— ներս է մտնում տանտերս — տվեք ձեր պերմին և դատարկեցեք սենյակը այսօր եկե: Մա՛րշ:

— Պարոն, դուք վիրավորում եք ինձ: Սենյակը կդատարկեմ, բայց պերմին չեմ տա. պարտքս կվճարեմ, երբ դրամս ստանամ. կարող եք հետս գալ մինչև նոր բնակարանս:

— Դուք գիտե՞ք Շվեյցարիայում ինչ է անփողների ու փող ուտողների վիճակը:

— Ես անփող չեմ. ես փողս ուշ եմ ստանում:

* Ֆր. գեղեցիկ պրակտիկա

Բայց զգում եմ, որ ձայնս հաստատ չէ։ Ախր սուտ եմ ասում, որ փողս ուշ եմ ստանում։

Տանտերս դաժան ծիծաղով ցույց է տալիս սենյակիս դուռը։

— Գնացեք հենց այս բոպեիս. բայց ձեր հասցեն բերեք, թի չէ կդիմեմ դադտնի ոստիկանության։ Թյո՛ւ։

Եվ դուռը շրմփացնելով դուրս է գնում։

Հարվածները այնքան շատ են, որ մարմինս ընդարմացել է, դեռ չի զգում։ Ուրեմն դատարանի չի դիմել. սպասելու է, որ վճարեմ։ Այդ մեկը լավ է։ Իսկ վիրավորա՞նքը... չէ իհարկե... ես ճամփից դուրս եկած եմ... ով ասես կվիրավորի ինձ, դարմանալի չէ։ Ես կորցրել եմ մարդկային իրավունքներս. դրամ-ունակությունս։

Գլգլված շան պես դուրս եմ գալիս տանից։

Հին բաղաբամասում, մարդկային աչքից հեռու խուլ փողոցների կան, ուր մի քանի օր առաջ վարձու սենյակների տեսա։ Այնտեղ եմ գնում։

Ահա նրանցից մեկը։

Այս որջը էժան պիտի լինի։ Եվ քանի որ ես էլ դուրս եմ եկել մարդկային հասարակությունից՝ գնամ այնտեղ ապրելու։ Ներս եմ մտնում։ Բայց միջանցքը այնքան մռվեթ է, որ հետ եմ դառնում դեպի դուռը և կանգնում։ Մի կորամեջ պառավ կին ընդնգալեն աչքը գետնին գալիս է դիմացի մայթից՝ կաթնամանը ձեռին։ Եվ քանի որ ինձ չի տեսնում, գիտեմ երբ մոտենա ինձ պիտի դիպչի. սկզբից ճամփա եմ տալիս։ Մոտովս անցնելիս հանկարծ զլուխը բարձրացնում է և նայում ինձ։ Ես ձայն չեմ հանում։ Նա շարունակում է նայել. հետո դեմքը ծամածռում է. դա նրա ժպիտն է։

— Դուք օտարակա՞ն եք, պարոն։

— Այո՛ տիկին։ Ասացեք խնդրեմ այս վարձու սենյակը ումն է։

— Դուք սենյա՞կ եք ուզում, պարոն։

— Այո։

— Ուրեմն եկեք իմ հետևից։

Հետևում եմ նրան։ Նրա կուզը ծուռ կռճղի նման օրորվում է մութի մեջ և հավիում միջանցքի զայրագին խավարում։

— Տիկին, որտե՞ղ եք։

— Եկեք, եկեք, մի՞թե չեք տեսնում:

— Ոչինչ չեմ տեսնում:

Նա զարմանում է և կանգ առնում:

— Բարեհաճեցեք բարձրանալ:

Եւ շողափիկով բռնում եմ սանդուղքի ճաղը և խարխալիկով բարձրանում: Անտառնեկի օդ է: Ինչ-որ հոտեր, անհայտ ծագումով, ո՞վ գիտե որ սատանի քունջ ու պուճախից դուրս եկել լցվել են միջանցքը, որ լուռ է, ինչպես գերեզման: Միջնադարյան խոնավութիւն է բուրում մութ պատերից: Ո՞ւր եմ գնում, ո՞ր հեքիաթական մութ աշխարհները: Եւ ո՞ւր է տանում ինձ այս դժոխքի կարապետը:

Պառավիւն էլ չեմ տեսնում. միայն նրա ոտնաձայնն եմ առնում այս հղիստական բուրդի մեջ: Ահա կանգ է առնում: Վսկում է բանալիի շխկոցը և դուռն հնադարյան հղանակավոր ճոնչլուն: Դուռը բացվում է և մի հիւլանդ, գունատ լույս վախժխելով ընդառաջ է գալիս պառավին:

— Մտեք ներս, պարոն:

— Որտե՞ղ է սենյակը,— հարցնում եմ ես, որ գոնե ձայնս լսեմ այս անօրինակ բավիղում:

— Իսկույն կտեսնեք: Առաջ արիք խնդրեմ:

Մտնում եմ նախասենյակը, որ մի կիսախավար գուր է, լույսը օճորքից: Կաղամբի և գոլորշու հոտը մատնում են խոհանոցը, որ հիմի ավելի սպարզ երևում է նախասենյակի ծայրին: Եւ որ միշտ գլխի եմ ընկնում հյուսիսն ու հարավը՝ արդեն կորցրել եմ. այնքան դեռ դեն շուռ ու մուռ եկանք: Վերջապես պառավը բաց է անում մի դռնակ և՝

— Ահա սենյակը, պարոն,— ասում է այնպիսի ձայնով, որ կարծես մի թանկագին հոգեպահուստ է ցույց տալիս: Ի՞նչ սենյակ. տարօրինակ և անհրապույր մի արկղիկ է դա, որի օճորքը մի սանդուղք է, շեղակի տնկած հենց գլխիս վերև ու կաշում է մազերիս: Կոպիտ անկողին, կարծես որդեր ածած՝ կվանի մինչև անգամ քունը դիտին մարդուն: Լվացարանը մի ափսոսալի լակտն է, դույլ չունի, որ կեղտոտ ջուրը դեն ածես: Իսկ պատուհանը կլոր մի անցք է փայտե կապի մեջ դրած, որ նայում է դեպի անարև բակը, ուր ինչ-որ անիվներ են դրած՝ երևի կառագործի արհեստանոց կա այն կողմը:

Սի՛րտս պատուվում է...

— Ի՞նչ արժե,— դիմում եմ պառավին, որ բերանը պինդ փակած, ներքին շրթունքը քթածայրին, աչքերը դիմքիս վրա հառած արտահայտությունն է գուշակում:

— Այս սենյակին միշտ 6 ֆրանկ են վճարել: Թանկ չէ, պարոն: Հոգալը, ջուրը ինձնից է. ամիսը՝ երկու անկողնի սպիտակեղեն: Եվ սենյակը տեսնում եք՝ շատ մաքուր է: Առաջ այստեղ պ<արոն> Գարգանիովին էր կենում, երիտասարդ իտալացի, շատ գոհ էր ինձնից:

Սենյակը զարհուրելի է դադաղի պես. բայց էժան է ինչպես գերեզման: Հառաչում եմ և համաձայնվում:

Կաթվածահոտ ժպիտը ծամածռում է պառավի դեմքը և նա մոտենալով անկողնին՝ հետ է անում վերմակը:

— Իհարկե, կհամաձայնեք, պարոն: Բարի հղեք մի ըոպե նայելու այս վերմակին. տեսնո՞ւմ եք ինչ մաքուր է:

Բայց ես չեմ նայում վերմակին:

— Կալ, տիկին, բանալին տվեք: Ես իրերս իսկույն կբերեմ: Ինչպե՞ս իջնեմ սանդուղքից:

— Սանդուղքից իջնելը կսովորեք. առ այժմ վառեցեք այս լուցկին: Եվ տալիս է մի տուփ, որի մեջ հինգ լուցկի կա:

— Պարոնը կարծեմ իտալացի է:

— Ոչ, հայ է:

— Եվ ի՞նչ գործի: Ուսանո՞ղ: Այդ շատ գեղեցիկ բան է... հը՞, հը՞: Բժի՞շկ:

— Ո՛չ, բնագետ:

— Բնագե՞տ. շատ գեղեցիկ բա՛ն: Այս ըոպեիս ես ջուր կածեմ սափորը, որ գալուս լվացվեք: Բնագե՞տ, այո, շատ գեղեցիկ, շատ գեղեցիկ:

Պառավը հիմար և բարի մեկն է երևում, թեև եվայի պես աղքատ: Ինչ արած, այդ էլ մեղմ շունչ է, այս դառն ու դաժան իրականություն, այս գուբի մեջ: Կարելի է սրան հարևան ապրել: Գնում եմ շորերս բերելու:

Շորերս հավաքելիս (շոր էլ ասում եմ), զզգզված չեմոզանս դարսելիս, աչք եմ ածում բոլոր անկյուններն ու կետերը, որոնց

վրա նայել հմ և հուսահատ խորհել վիճակիս վրա: Մնաք բարով, մենակի և հուսահատի ընկերնե՞ր. ես գնում եմ ուրիշ անկյուններ ու կետեր որոնելու: Մնաս բարով, սեղանավոր և ոսկի մարդ, ահա գնում եմ խավարտչին աշխարհքները ջոջի պառավի մոտ: Հառաչում եմ և դնում շեմոդանս բոլոր կայքս. ճղված շապիկներ, անվաթյա թաշկինակներ, դասախոսության տետրակներ, զզգզված գրքերս ու կուտակված մանր-մունր թղթեր ու նամակներ, սպիրտի լամպս, որ ահա քանի ամիս է չի վառվում մի բաժակ թեյի համար: Ահա և (ավաղ փառացս) օր<խորդ> Գալաչյանի տոմսակը իմ սենյակում մատիտով գրած... ո՞վ հեռու և հրջանիկ ժամանակներ, երբ մարդ էի ես — դրամ ունեի ուրեմն ուսանելու, ճաշելու, ծիծաղելու և խելոք լինելու կամ հրեալու իրավունք ունեի:

— «Պարոն Վ-յան, խնդրեմ այս երեկո ինձ մոտ գաք և ձեզ հետ բերեք բոտանիկի սխտեմատիկան... Հալոգանոք՝ Ա. Գալաչյան»:

Երեք տարի առաջ էր դա... Երե՛ք դար:

Զբաղորոթյունը խունացրեց զգեստներս, թթվացրեց տրամադրությունս, դեղնեցրեց դեմքիս գույնը, թառամեցրեց ծիծաղս ու լոկեցրեց սրախոսությունս, ես փախա այն ցավից և նա էլ չկանչեց: Կորցրել էի հրապույրս: Իսկ հիմա մոռացված եմ արդեն:

Հառաչում եմ և «շորերս» տեղավորում զզգզված շեմոդանս: Վերջացրի: Թեթև բեռ է. ինքս պիտի ստանիմ: Տասը լոպեից ամեն ինչ պատրաստ է. բանալին հանձնում եմ տանտիկնոջ, հասցես թողնում և կալվածքներս ձեռիս ճամփա եմ ընկնում դեպի մութ աշխարհքները:

Երբ առավոտը զարթնեցի՝ չէի իմանում ժամի քանիսն է: Ըստ երեկոյթին վաղ էր: Տան բակը, որ իմ լուսամուտն է նայում, մռայլ էր ինչպես նեղ ձոր և չէր իմացվում՝ օրն արև էր, թե ամպ:

Մեռելային լուրթյունը տրտմեցնում է սիրտս. իսկ ցածրիկ, խոնավ առաստաղը, շարդախի սանդուղքը գերեզմանաքարի պես ճընշում է կուրծքս: Պետք է վեր կենալ և դուրս փախչել, արևի տակ: Բայց սովի ուրվականը դառնացնում է հոգիս, և վհատ ու հուսահատ շուռ եմ գալիս տեղիս մեջ, փորձում նորից քնել:

Հանկարծ միտս ընկավ դանգառը. կարծես օձը խայթեց. վեր
թռա տեղից և սկսեցի արագ հագնվել: Վերմակիս ծվենները, որ
գուլպայի տեղ էին ծառայում՝ կեղտոտվել էին: Կտրեցի վերմակիս
աստառի մնացյալից երկու ծվեն և փաթաթեցի ոտքերիս: Այնքան
կյանքս զուրկ է ուրախություններից, որ այդ փաթաթանը իր թարմ
շոշափումով հույս է տալիս ինձ: Ես լվացվում եմ առանց սապոնի
և ուզում եմ դուրս գալ: Խոհանոցից դուրս է գալիս պառավը և ինձ
կանգնեցնում:

— Պարոն*, եթե կաթ ուզում եք վերցնել՝ կաթ բերողին ասեմ
բերի:

— Խնդրեմ, խնդրեմ, տիկին, վերցրեք ամեն օր քսան սան-
տիմի:

Խնդիրս վճռվեց: Ուրեմն այս մութ աշխարհներում էլ կյանք
կա... ուրեմն իմ կյանքը այս մութն աշխարհներումն է:

— Եթե իմանայի այսօր կվերցնեի:

— Ափսոս. իսկապես լավ կլիներ:

— Եթե ուզում եք իմ վերցրածից տաս սանտիմի տամ այսօր:

— Եթե կարելի է, խնդրեմ:

Ետ եմ դառնում սենյակս և սպասում: Փրկված եմ, փրկված
ինչպես թակարդն ընկած մուկ. էլ ինձ նավթով չեն այրի:

Հինգ րոպեից հետո տաք կաթը հոսում է ներքին զրգարաննե-
րիս մեջ՝ ինչպես հիվանդությունից հետո վրա հասնող առողջու-
թյուն, և ես երգում եմ:

Բայց ձայնս նվում է հիվանդի ձայնի պես և ես ամաչելով ընդ-
հատում եմ:

Օ՛, կյանքի աղբյուր, օ՛, ձյունափրփուր:

Կաթ... սկսում եմ արտասանել ես... Բայց արցունքները խեղ-
դում են ինձ, և ես լուռ եմ:

Եվ գավաթը ծծելով մոր ստիճի պես՝ մատով սրբում եմ մնա-
ցորդը, լպստում և դուրս գալիս:

Ռ Ա Շ Ի Դ

Նա եկավ մրրիկի պես, գզգզեց երկրի ղզհատները, մտավ քաղաքները, դռաց, որոտաց, հետո անցավ-դարձավ խուժեց ձորերը, խոյացավ բարձրավանդները, վարկեց լեռնաստանի հյուղերին, թափ տվեց լեռնցու ալաշուխների թևերը:

Դուրս թափվեցին բներից ստորերկրյա ուժերը՝ ոմանք զարհուրած, ոմանք շփոթված:

Ոմանք էլ սուր մտիկ տալով մրրիկին՝ բնազդորեն կռահեցին նրա հարազատ շունչը և ոգևորված դուրս եկան հանդես:

Դարերը զարթնեցին լեռների վրա ու վեր նստեցին:

Ժամանակ է... Աշխարհքը պիտի փոխվի տակից վեր:

Վայրի լեռնաստան: Երկնքի մի լույծ կտոր—լիճը սարերի շուրջ—սլարի մեջ ընկել՝ սարսուռում է: Հեռվում մթին սևինքներ—դա դյուղերն են, որ խանձվում են ափերին: Զիբխին են տալիս նրանք, մտորում, հետո աչքերը փակում:

Դունատվում է լիճը, պելանում, աչքերը սառն ապակի՝ գցում երկինք: Անշարժանում է, մեռնում:

Բայց ահա տակից, թե այն ափից կապարի մի շերտ ակոսեց նրա դեմքը: Լիճը զարթնում է, աչքերը թարթում: Ի՞նչ պատահեց: Դույնը կանաչում է, սևանում, աչքերը կծկվում են, շնչառությունը բարձրանում է, և ահա փղձկում է նա, շաշում, գոռում, կատաղի կրճատում է ճերմակ ատամները՝ կրծելով ափերի փեշերը: Այդպես է լիճը, այդպես է հողը, այդպես է գյուղը—միշտ շարժվում, ապրում...

Հասան բեկը մի անգամ միայն դուրս եկավ տանից, այն էլ

պիտի գնար իր ամուսնացած հիվանդ որդուն՝ Ալուն տեսնելու։ Որդին ապրում էր ձորում, և բեկը պիտի անցներ գեղամիջով։

Հին օրերի «զլավնու» շենքի ճակատին կարմիր դրոշակ կար, վրան դրած. «Կեցցե Խորհրդային իշխանու...» մնացածը քամին ծածանում էր։

Հասան բեկը, որ երբեք քայլելիս չէր շտապի՝ «թեկուզ հարազատ որդին հրդեհի մեջ լինել», հա ընկած լայն ճակատը բարձր բռնած, խոշոր, մշուշային աչքերը ղալմուխի շեղ ունքերով ստվերած և բարակ գավազանի կոթը մարմնից հեռու պահած՝ անց կացավ շենքի առջևով։ Այնտեղ, շեմքին, քամակը դեպի դուրս կանգնել էր Ռաշիդը՝ իր բատրակը, երկու թևերով կողքինների ուսերը խտտած՝ նայում էր ներս։ Աղմկալից, քրտնած ժողով կար այնտեղ։ Հասան բեկը ղոլուշացավ ավելի մոտենալ տանը։ Ներսից մի խըռպոտ ձայն, որ ինչպես երևում էր այդ օրը շատ էր պատռել կոկորդը, քրտնամխած ու շնչասպառ գոռում էր.

— Հողը տերությանն ա, տերությունը ժողովրդինն ա, ժողովուրդն էլ բանվոր, գեղացի խալխն ա. էլ բեկ չկա՞, էլ աղա չկա, էլ աղսախկալ չկա։ Դրանց իզն ու թողը պիտի կտրենք...

Ներսը լուռ էին, բայց զգացվում էր, որ լիքն էին։ Ձայնը պատռում էր վճիտ օդը և պղտորում Հասան բեկի սիրտը։ Ահա բաց դռան արանքից երևացին նստարաններին շարքով լուրջ նստած գյուղացիներ, որ երկու ձեռքերը երկու ծնկներին դրած՝ բերանաբաց լսում էին նոր խոսքեր, նոր հեքիաթ...

— Հողը մերն ա, իշխանությունը մերն ա... Կորչեն բեկերն ու աղաները, կորչեն հարուստները, կեցցե՞ Խորհրդային իշխանությունը...

Վավեց մի երկու թույլ ծափահարություն մի քանի ձեռքերից, որ անսովոր էին ծափահարության, միայն դրան հետևեց խուլ հեհուց։

Հասան բեկը տեսավ, թե ինչպես Ռաշիդը ծիծաղեց և թափով բամփեց ընկերոջ ուսը։ Հետո հա նայեց, տեսավ Հասան բեկին, բայց ուշը նրա վրա չէր, կարծես Հասան բեկը չէր բեկը, այլ ինչ-որ հեռու տեղ ապրող «բեկերի» մասին էր խոսքը։

Հասան բեկի դեմից մի պատառոտած գյուղացի էր վազում,

որ սառստիկ հետաքրքրված, ժպտալով նայում էր ժողովի կողմը: Նա հարգանքով և ուրախ բարեկց Հասան բեկին:

— Բարի օր, Հասան բեկ:— Հասան բեկը բարեն առավ ու ետ նայեց: Պատահուտոված գյուղացին վաղեց, դունչը դրեց Ռաշիդի ուսին, սկսեց նայել ներս:

Այնուհետև Հասան բեկը նստում էր տանը և ծխում: Պաշարը թաքցրին: Սկսեցին սպասել հետագա լուրերին: Հասան բեկի տղաները՝ Հյուսեինը, Ալին, Քյարամը գնում էին գյուղամեջ, գալիս շփոթված, տարակուսական ժպիտներով:

— Ասում են՝ չեն մնա, կգնան, Երեանում խառն ա:

— Հա՛...— Կես հույսով, կես անհույս նայում էր Հասան բեկը տղաներին:— Պաշա՛րը, պաշա՛րը... պի՛նդ պահեք պաշարը: Հրա-ցանները լավ յուղեք, քիչանների մեջ փաթաթեք, թաքցրեք գոմի օճորքում:

Ուրիշ անգամ.

— Ոչ ոքի ձեռ չեն տալու,— ասավ Քյարամը բարձրաձայն, անհոգ:

— Ո՞նց թե,— ճակատը կնճռեց Հասան բեկը:

— Իշխանությունը մնում ա, ով ինչ ունի՝ նրանով պիտի ապրի, չբավորին, հարուստին հավասար իրավունք ունեն... մենա՛կ էդ:

— Ալլահը բերնիցդ լսի... բայց պաշա՛րը, ապրա՛նքը, խոսք-մոսք, ծպտուն— չլինեմ չիմանամ... Մի տեսնենք որտե՞ղ ենք, ո՞ւր ենք գնում:

— Այշի, ասում են սովից կոտորվում են, չեն մնա,— բարձրաձայն ծիծաղեց Քյարամը, ամենաջահիլը տան մեջ, ու դուրս գնաց:

Եվ գյուղում այդպես էլ խոսվում էր: «Կգնան, չեն մնա»—կարծես «նրանք» դրսից էին եկել, կարծես նրանք կենտրոնից եկածներ էին: Եվ այդպես էլ երևում էր սկզբում: Գալիս էին գավառական քաղաքից, ճառում, խոսում, կարգադրում, գնում:

Կառավարական տան ճակատն արյան պես ներկվում էր կարմիր դրոշակով: Ասել է հանդես կամ մեծ ժողով կա: Հետո դրոշակը ցած էին բերում — հանդեսը վերջացավ: Կարծես թե հենց սա է

հեղափոխությունը, բացի այդ էլ ոչինչ չի լինելու, ոչինչ չի փոխվելու, ամեն բան պիտի մնա իր առաջվա տեղը:

Գի, աշխարհքը այդպես էլ է: Եվ Հասան բեկը կամաց-կամաց իր ղալմուխի աչքերն ու սուր դունը սկսեց Դանեկ որջից դուրս և երևալ գեղամիջում: Պառավ գայլը դունը ցցեց օդի մեջ, սկսեց հոտոտալ—որտեղի՞ց է սողոսկում վտանգը: Ինչ-որ բաներ բաների նման չեն: Գայլն ու գառը կալմեջ են եղել մի փարախում, գամփընները կանգնած են, ու գայլը մտածում է. ինչումն է բանը: Խնչ պիտի լինի հետո— Սպասեց:

Ամիսներն ամիսներին բոթբոթելով անցնում զնում են քարվանի պես, լի օրերի փնջի մեջ դուրս են բացվում կարմիր կակաչներով զարդարված տոն օրեր, գյուղի ջահելները խմբվում են գյուղխորհրդի շենքի առաջ, դժվժում, գոռում, երգում: Հետո օրն անցնում է, ամեն մարդ իր հոգսին, իր բնի մեջ խլուրդի պես իր հողի փորփրոցի հետ:

Գալիս է ամառը, գնում են սար: Էլի ալաշուխ, խաղաղ, ծաղկալի կյանք: Մոտակա սարերը չիբխին են տալիս — այդ յուրդերն են: Այնտեղից լսվում է շների հաչոցը, ձգվում է կովերի բառաչը:

«Չանցա՞վ արդյոք...» ժամանակը չէ՞ կամաց-կամաց ապրելու: Արդեն բոլորովին «հանդարտեց» Բայց ծեր գայլին չես խաբի: Հանդարտելը հանդարտեց, բայց ուրիշ տեսակ: Կարծես գնաց մտավ հողի տակ ու հիմի էլ ալնտեղ է փորփրում: Չանը չկա, բայց դետինը փսփսում է: Գյուղը կրակին դրած կաթսայի պես է: Զուրը դանդաղ, հաղիվհաղ սկսում է պճպճալ: Վերևը սառն է, անշարժ: Ներքեք սկսում է տաքանալ: Զուրը պտտվում է:

Ինչ-որ բան է սկսվելու...

Հասան բեկը տաղ է արել, չկա, չի երևում, ասլրում է իր տանը, իր համար, նա ոչինչ չունի դրսի հետ: Գիշեր-ցերեկ իր որջը քաշված ծանր թեթև է անում, կշռում, մինչև ուշ գիշեր: Ահա իր օդայից լսվում է նրա խոսվոտ, դառը հազը—ասիլ է արթուն է, մտածում է:

Ցերեկը միայն, երբեմն դուրս է սողում բնից, զնում գեղամեջ: Պտույտ է տալիս հեռվից: Աչքերը մշուշ են — ոչ հեղնանք, ոչ համակրանք: Նրանք բարեւում են՝ ո՛չ սառը, ո՛չ ջերմ: Նա ընդունում է

զգուշավոր դիմագծերով, լարում է ուժերը՝ պահելու շեղոք, հավասարակշիւ դիրք: Զլինի՞ թե մի ստվեր, մի անզգուշ խոսք, մի մատնիչ շարժում խախտի այդ հավասարակշռությունը, և սարերի ու ձորերի այդ հին բեկը, աղնւական գայլը նվաստանա իր «էլի» առաջ:

Մի անգամ գեղամիջով անցնելիս, դեմ առավ միտինգի: Մայիսի մեկն էր. այդ տարի առանձին շուքով տոնվեց: Գյուղացիք դնացել էին և՛ մասնակցելու, և՛ «Բամաշի»: Ճառախոսները գյուղից էին: Խոսում էր շորան Ալեքսիերը: Նա երևի հեշտ էր կարծել խոսելը և հիմի, երբ բարձրացել էր կտուրը և իրեն հառած հարյուրավոր աչքերը տեսել՝ աչքերը խժիբժի էին անում: Նա հետը խոսում էր, հետը կոտրած ժպտում իր անճարակության վրա.

— Մեր կառավարությունը մեզ հրամայում ա, որ, ասենք, մենք հիմի չջավոր, մշակ, չոբան... ասենք մեկ պիտի դառնանք, ոնց որ սարի ուխարը: Ինչ որ հրամայում ա մեր չոբանը՝ մենք պիտի լսող կատարող ըլինք: Հիմի մեր չոբանը մեզ հրամայում ա, որ բեկերին խեղդենք... Յաշա՛սըն:

Հասարակությունը ծիծաղեց: Հարյուրավոր դեմքեր՝ մրկած, կեղտոտ, բայց ուրախ դարձան դեպի Հասան բեկը, որ դեմ էր առել միտինգին և չէր կարողանում անցնել: Գյուղացիք ծիծաղեցին: Բեկն էլ կնճուկ ժողատ բիրանը և ինքն էլ ծիծաղից բորենու նման:

Զէ, կարծես խոսում են միայն, թե աշխարհքը չքավորինն է, հարուստը պիտի ջնջվի: Նոր խոսք է, պիտի խոսվի սրանից հետո: Իսկ հին կյանքը պիտի զնա իր ճամփով: «Դե կյանքը մի ճամփա ունի, որով զնացել է աթաղան-բաբաղան»:

Հասան բեկը սկսում է ըմբռնել նոր կյանքի իմաստը: Դա հին կյանքն է հին իմաստով:

Նվ սկսում է հուսադրվել... Հեռվից հեռու պտտվում, աչքի տակով մտիկ է տալիս անցուդարձին, խմում է հղածք, գողանում հրեւոյթը, կռահում կիսատը, անորսալին ու «հը՛մ» անելով դառնում տուն:

Մուռումուռ փողոցներում իրար են դիպչում գյուղացիք: Նրանք անարտահայտ աչքերով նայում են իրար, խոսում չհասկացվելու համար, հեռանում իրարից՝ ամեն մեկը չիմանալով, թե ինչ կարծիք մնաց դիմացինի մեջ իր մասին:

Հարուստները սմբել իրար են նայում, խոսում աչքերով, որ լեզուն անսպասխանատու է, և ամեն մեկը քաշվում է տուն:

Բայց ստորերկրյա ուժերի ձևերը սկսեց իրան ավելի զգացնել տալ: Հողը շարժվել սկսեց, անհաստատանում է, սահում. կարող է ոտի տակից դուրս գալ, զնալ...

Մարդիկ, որոնց ոչ մի խոսքը չէր լսվել առաջ, ինչպես չէր լսվել, որ եզը խոսի, հիմի գեղամիջում գոռում էին: Գնում էին հանդերը, մտիկ տալիս սրա նրա հողին. անցնում հարուստների արտերի մոտով, խուզարկում տարածությունը... Հողն ու այդ մարդիկ իրար հետ փսփսում, դավադրում էին, պատրաստում ինչ-որ մի ուրիշ փլուզում, վերջնական խորտակումն:

Եվ դա պիտի լինի վերջը:

Հասան բեկն այդ զգում է: Եվ աչքերը մթան մեջ մերկացրած դաշույնի պես պաղ-պաղ ցոլացնելով ծխում է ու ծխում: Անշարժ է: Կարծես քարե առարկա, և ծուխն է միայն կենդանի, ծուխն է միայն ապրում ալդ արձանի մեջ:

Շները հաչեցին: Քյարամը դուրս թռավ, շների հաչոցը կտրեց:

— Ղասում, Մուսա, Իսմայիլ բեկերն են,— զռնից ներս ասաց Քյարամը:

Հասան բեկը գրստվեց, ուղիղ նսանց տեղում, մութաքան մոտ քաշեց, հազաց: Ներս մտան երեք հասակավոր մարդիկ ու ծանրումեծ ողջունելով առաջ եկան: Հասան բեկը արժանապատիվ ձևերով հրամայեց նրանց գորգի վրա նստել: Հարգանքի հարցն ու բարեք սկսեց: Հետո լռեցին:

Նրանք մուռլ հանգստություն տեղավորվեցին զորգի վրա և սկսեցին ծխել: Սպասում էին, որ Հասան բեկը խոսի առաջինը:

— Ֆալա֊գ...

Սա պատասխան էր նրանց չտված, բայց լռելյայն արտահայտած հարցին:

— Է՛, Ի՞նչ կա, Ի՞նչ չկա: Քաղաքում ո՞վ ա եղել:

— Ե՛ս,— պատասխանեց Իսմայիլ բեկը, հինայած մորուքով

և սխիսանման գլխով նիհար մի մարդ,— չորս օր ման եկա: «Նրստած են հաստատ»:

Հասան բեկը խոսքը փոխում է.

— Սբարը ձյուն ա էկել:

— Հա՛, վաղ ցրտեց,— հաստատեց Ղասումը՝ աչքը պաղեցնելով բուխարիկի կրակի վրա:

Դուրսը մթնեց: Օճորքի նեղ պատուհանից աստղը կրակե թիթևի պես սկսեց զոդզոդալ եթերքի մեջ: Մինչ խրճիթի ներսում խավարը նոթերը կիտեց անկյուններում, օդի մեջ մլլում էր պաշարեղենի, ծխի և լույս շտիսած կարասիքի ծանր հոտը:

Ներս մտավ մի երիտասարդ գյուղացի, կասարի դեմքով, արևառ, առողջ:

— Ի՞նչ կա,— թաքցրած նեղսրտովյամբ հարցրեց Հասան բեկը, առանց նայելու նրան:

Երիտասարդը ունքերը վրա տվեց.

— Հասա՛ն բեկ, եկել եմ ասելու, որ ես չեմ գնա Քյուրդիստան տախտակ բերելու:

Հասան բեկը հազաց: Շատ էր կոպիտ: Բայց պատասխանը Հասան բեկի անշարժ կեցվածքն էր միայն և դետին հառած աչքերը:

— Նոր եմ իջնլ ձիուց, գնացել էի փնտի. ամա քու տղեն՝ Հյուսիսինը, կայել է, թե գնա տախտակ բեր:

Հասան բեկը պատվին շտիպեց բարկույթուն արտահայտելու: Միայն անտարբեր ձայնով հարցրեց.

— Զե՛ս կարում բերի:

— Որ ուղեմ կբերեմ, դրուստն ա՛յս ա, Հասա՛ն բեկ. ամա տախտակ բերելը իմ գործի մեջ չկա. ես տավարին եմ մտիկ տալի:

— Օմարը կբերի, գնա բանիդ,— ասաց Հասան բեկը սառը:

— Օմարը ո՞նց կբերի, Օմարը ինձ քոմակ ա անում տավարին մտիկ տալու: Օմարը որ գնա՝ նրա գործն ո՞վ անի: Երկու գործը ես ո՞նց անեմ: Թող Հյուսեինը գնա:

— Հա՛, Հյուսեինը կգնա. մի բան կանհնք,— համբերատար ձայնով ասաց Հասան բեկը,— դու մարդու պես խոսի, մարդու պես գործդ արա, քեզանից ավելի աշխատանք չեն ուզում: Դե, գնա գործիդ:

Երիտասարդը դարձավ, որ գնա: Ուզում էր բան ասել, բայց թողեց, հեռացավ, մնալու ու զլխիկոր:

Հասան բեկը լռեց: Հաղաց միայն: Մյուսները ծխեցին դառն ու դանդաղ:

— Տալա՛դ,— դառնացած բայց թողեց ծխի հետ Հասան բեկը՝ նրանց լարված ու լցված աչքերին նայելով,— ինչ-որ աստծուց ա, ի՞նչ կարաս անի:

Նաղաղ ու մտասուլղ աչքերից հազիվ դուրս էր նայում նրա նենգավոր միտքը, որ անթափանցելի մշուշի մեջ թաքնված էր: Ի՞նչ էր այս մարդու համոզմունքը, ի՞նչ էր մտադիր անելու, ի՞նչ դիրք էր բռնելու «նոր կառավարության» հետ. գտիլ էր իր համար նոր հնարքներ նրա հետ կապեր հաստատելու՝ ինչպես հին կառավարության պաշտոնյաների, նահանգապետների հետ:

Նա խոսում էր, բայց բան չէր ասում դեռ: Նրա հո ընկած երկար ճակատը, կախված դեմքը գեռ դադարներիցնրով էր ստվերավորված:

Կես-գիշերից անցնում էր: Տանեցիք իրենց բաժնում վաղուց քնել էին: Իսկ հյուրերը ընթրիկ պրծել՝ հիմա ծխում էին, ընկողմանելով կեղտոտ բարձրին ու մութաքաներին: Քամին ոռնում էր բուխարիկի մեջ, ուր կրակը լափելով ինքն իրան՝ հանգստանում էր արդեն: Միայն հրբեմն կրկին բոցկլտալով արշունի ներկով լուսավորում էր նբանց դեմքերը, և նրանց ստվերները անհեթեթ խենթապար էին բռնում պատերի վրա:

— Հապա՛, աղալար,— աչքերը կրակին պաղեցնելով առայ Հասան բեկը,— մի՞նչ էլ էստե՛ղ պիտի հատեն: Աղբրի ջուրը պղտտիկ ա, ամա որ լցվում ա, ուղտ ա քշում: Մեր ճամփեն շատ երկարացավ:

— Էդպես ա, նշանով խոսեցիր,— դրստվեց տեղում Իսմայիլը: Ուրեմն սկսվում էր, Հասան բեկը մի բան պիտի ասեր:

— Ասած ա, թե էս խմորը շատ ջուր կվերցնի: Դուք ըստեղ զոռի բան չունե՞ք: Հալա զոռի օրը չի հասել,— էսպես հալա գնալու եք:

— Դրուստ ա, ծիրը չի երևում,— հաստատեց Իսմայիլը:

Մուսան գլուխը հավանականորեն շարժեց: Մյուսը՝ Ղասումը,

իր միակ փոքրիկ աչքը, անհասկանալի աչքը տնկած նայում էր մի անորոշ կետի:

Հասան բեկը զգում էր նրանց զգուշավոր լռությունը: Նա հասկանում էր, որ նրանք խոսք էին ուզում բանալ իրենց նոր դրուձյան մասին: Պետք էր մի բան ասել, թիկուղ ոչինչ չասելու համար:

Նա աչքերը զցեց հատակին, ծխեց և պատրաստվելով խոսել՝ միայն համրիչը թափ տվեց մատի շուրջը և հառաչելով ժպտաց.

— Բանն էսպես ա, աղալա՛ր: Հիմի դուք էն առաջվա երիշով չեք կարու՛ղնա: Էս խալխի վրա ձեր էն հին լեզուն չի բանի: Էն լեզվի, էն ֆանդի տեղը չի: Խալխն ուրիշ ա հիմի: Առաջ մենք ուզում էինք, որ հարուստն ու աղքատը ըլի ու էդ երեւա՛: Հիմի ուզում ենք, որ հարուստն ու աղքատը ըլի, ամա չերեւա: Աղքատը հիմի հավասարության հասավ և մեզ քչեց: Հիմի ուզում ենք, որ հավասար ըլենք, չունքի որ հիմի կարող ենք աղքատից էլ դհա ներքև ընկնենք:

Հյուրերը կենդանացան: Հասան բեկը խոսեց վերջապես:

— Շատ տեղին, նշանով ասիր, Հասան բեկ,— հուզված շնչառությունը հաղիվ պահելով ասաց Իսմայիլը:

Հասան բեկը շարունակեց.

— Հիմի մենք գորտի պես պիտի ապրենք — ջրումն էլ, չորումն էլ: Ոնց որ գորտը ջրի տակի տիղմը պղտորում ա կամ դուխը ջրից հանելիս գորտախալու արանքից ա հանում, որ չերեւա՛ էնպես էլ մենք պիտի խառնվենք չքավորին:

Մուսան չեչոտ, կլոր երեսի մկանները կծկելով ու վայրի կատվի աչքերը պսպղացնելով, նայեց Հասան բեկին:

— Ասելը՝ լավ ասիր, Հասան բեկ, համա հրես հողի նոր բաժանությունը մոտենում ա: Զբավորը առաջ կընկնի, լավ հողերը կվերցնի, հլա մերից էլ մի բան կառնի կդնի տակը: Սրա՞ն ինչ կասես:

Հասան բեկը լռեց:

— Զբավորը զոռում ա,— շարունակեց Մուսան,— ո՞նց չնրհվանք: Հողը կգնա ձեռից, դրանից ետը կուզես երեւա՛, կուզես՝ ոչ:

Հասան բեկը բութ հայտնեցով նայեց նրան, քննեց ու իր մեջ ժպտաց: Նա մանակ այս գիշեր չէր, որ գլուխ է կոտորել այդ հարցի վրա: Քանի՞ գիշերներ է լուսացրել «Հը՛, հո՛ղը կգնա ձեռից»—

դրա որոշումն ունի նա... բայց դիտմամբ լռեց՝ հետախուզելու համար դիմացիններին:

Միայն ասաց.

— Հա՛, դժար ա: Մի մարդու բան չի թև անի:

Հետո դառն ժպտաց.

— Հը՛, հո՛ղը... այլի՛, մարդը հողով ա մարդ: Հողի ձևին ենք խեղճացել: Թե չէ ջուհար որ քեր, կդնիր ջնպդ ու կերթայիր օլբա-օլբա կկորչելի: Առաջ հողն էր կապում քեզ, հիմի էլ հողն ա փախչում, պտի հետևից դնաս:

Հասան բեկը թեթև կարմրեց: Հյուրերն աշխուժացան:

— Զէ, պետք ա մեր հողը պահենք ու մի բան էլ ավելի ձեռքցենք:

— Այլի՛, դու ասա ո՞նց ենք եղածը պահում ձեռներիս:

— Թե չենք պահի, հո կորած ենք: Ընտանիքը մեծանում ա, ծախսը շատանում:

— Կոխվ հո չենք անելու:

— Բա առանց կովի բա՞ն կըլի:

Հասան բեկը ձեռքը բարձրացրեց.

— Համբերե՛ք, աղալար: Էդ կոխվը՛ կոխվ, ամա մեր առաջվա կոխվը պրծավ: Առաջ ուժը մեծիկն էր, հիմի պատիկինն էլավ: Աշխարհքը փոխվեց, դուք էլ պտի փոխվեք: Դուք նրանց զենքը չեք կարա վերցնի: Դուք պտի վերցնեք է՛ն զենքը, որ աթաղան-բաբադան մնացել ա ձեզ: Էդ սղաթն ա, թայֆան, կնկա նամուսը, արնի վրեժը, իրար քցելը: Հիմիկվա իշխանությունը ջահելի իշխանություն ա: Զահելը արնի հետ ա խաղում, ջահելի սիրտը կնկա նախանձի հետ ա: Էս ա՛՝ ձեր զենքը դրադից ա: Դուք պտի ջահելը առաջ քշեք՝ ինքներդ դնաք հետևից: Զահելին ջահելի ձեռքով պտի վեր քցեք, չբավորին չբավորի ձեռքով բաժան-բաժան անեք ու մեջ ընկնեք, կաղնեք գլխներին:

— Դրուստ ա,— ասաց Ղասումը՝ միակ աչքով մտիկ տալով նրանց,— արնի դուշմանը քառասուն տարի դուշմանի հետև ման կգա—հի՛ն բան ա:

Հասան բեկը բացվեց: Հին գիշատչի փորձառու սպիները շատ բան կարող էին ասել: Նա զգաց իր հեղինակությունը:

— Համա ասեմ ձեզ: Իշխանութունը թվանքի կոթ ա: Ում ձեռքը որ ընկալ՝ վայ էդ թվանքի բերնի դեմ կաղնածին: Հիմի թվանքի կոթը իմ ու ձեր նոքարների ձեռքն ա ընկել: Կոթն էլ մեկի ձեռքն ընկալ՝ էլ նրա աչքը քեզ թշնամի ա տեսնում ու ինքն էլ թըշնամի դառնում քեզ: Քանի որ լա՛վ դիտի՝ դովրանի փոխվե՛լ կա, մին էլ տեսա՛ր կոթը շուռ էկալ ընկալ քու ձեռքը... էն վախուր ո՞նց ա նրա բանը... էդ ա, հա՛... Մեջ ընկաք՝ կոխվ կա, իմացե՛ք:

Ղասումը ճպճպացրեց իր միակ աչքը, իսկ Մուսան տըմբ-տըմբացրեց գլուխը և հառաչեց.

— Բա՛ս...

Ու քանի քանդում էր խոսքի կծիկը, այնքան երևում էր նրա ճարտար կծկած մտքի թելը: Ունկնդիրները աղի ջրի պես խմում էին նրա խոսքերը և ավելի ծարավում:

Առաջին անգամ այս ամբողջ տարին բեկերն զգացին, որ ներքին մի ձեռք կապել է իրենց անտեսանելի թելերով: Դրանք, հին գալլերը, որ առաջ մենակ-մենակ էին ման գալիս անտառում, երբ որսն առատ էր, հիմի թեև աղահ, թեև դարձյալ գալլ, այս ձմռան ամայության և սովի բնազդից սարսափած՝ ահա իրար էին եկել և կենդանական բնազդով խմբվում էին: Նրանք հասկացան իրար: Հասկացան, ինչպես գալլերը, որ իրար մոտենալով շրջան են կալմում և հատույքները ետ պահելով դնչերը իրար են մոտեցնում՝ համենայն դեպս: Հասկացան նաև — ինչպես գալլերը, — որ կյանքի և մահվան այս անողորմ կռիվի մեջ նրանք այժմ իրար հետ են:

Եվ ոչ ոք այլևս վտանգավոր չհամարեց բաց խոսելու:

— Հասա՛ն բեկ, — ասաց Իսմայիլը հուզված, — մեր աչքը դու ման ա կոխել: Մենք բան չենք տեսնում: Ո՞ւր ենք գնում, ո՞ւր ա վերջը — չենք իմանում: Մենակ մի բան դիտենք, որ դու մեր մեծն ես, մեր խրատողը: Աստված քեզ խելք ա տվել, ճամփան դիտես: Տար մեզ, տե՛ղ հասցրու, ու թող էս ըլի քու խելրաթն ու ուխտը: Դու առաջ ընկի, մենք կգանք հետևիցդ:

— Դրուստ ա, — հաստատեցին մյուսները:

Սա և՛ համաձայնություն էր, և՛ ուխտ: Թայֆան օձերի պես կծիկ էր դառնում, փաթաթվում իրար:

Այնուհետև դարանամուտ դավն սկսեց սողոսկել, սահել, տեղափոխվել, քողարկվել:

Գյուղը սովորական մի կյանք մշակեց իր համար: Գյուղխորհուրդ, ՓՕԿ¹, վարկային ընկերություն, ժողովներ, ընտրություններ, կոմբեյիշ, կոմերիտ բեյիշ, հաշվետու կամպանիաներ, կոոպերատիվ... լեռնային վայրի գյուղի կյանքը սկսեց պճնվել, որքանով որ պճնանք կարելի էր համարել այդ խլուրդների բների իրականության համար այդ նորությունները:

Ասպարեզը մնացել է գյուղի ջահել-ջուհուլի, «այնոյին» մարդկանց: Հարուստը քաշվել է մի կողմ, մյուս գյուղացիներից ոմանք առաջ են եկել, ժողովներում ասում-խոսում են, ոմանք էլ կրկնում են ամենքի ասածը՝ իրենցը չեն ասում:

Բայց դավը փորսող է տալիս և ամենաթույլ շարժում նկատելուն պես սսկվում, սուտմեռուկ է տալիս: Սարգերը գյուղի խուռոչներում ցանցում են իրենց ոստայնները: Ստվերն ու մութը թաքցնում են ոստայնի թելերը: Նրբեմն միայն դեպքերի քամին թևերը շարժելիս՝ թելը դցում է արևի շողի մեջ, թևը պսպղում է, ժպտում և իսկույն թաքչում:

Մահ կա այդ ժպիտի մեջ...

Հասան բեկը՝ իր թայֆի մեծ սարդը, քաշվել է անկյուն, փրսփրսում է իր համախոհ բեկերի և կուլակների հետ: Գործի վրա են՝ երկար, դանդաղ, հաստատ գործի:

Օրերը գետի պես հոսում են՝ գլորելով հատակին քարերը: Գլորվում է կլորացած քարը, հղկվում, վարժվում: Դիմադրում է անկյունավորը, կանգնում: Բայց հոսանքը մաշում է նրա խորդուբորդ անկյունները, և քարը մի քիչ հղկվելով, փորձում է շարժվել: Շարժվում է և հղկվում:

Այդպես եղավ և Հասան բեկի և նրա թայֆի հետ:

«Հղկվեցին» և սկսեցին գլորվել: Նրանք սկսեցին հասարականալ: Սկսեցին հրեալ: Արտաքուստ ինչ-որ կարելի էր զիջել՝ զիջեցին, քողարկելու համար կարեորդ՝ ներքինը:

Հասան բեկը տվեց առաջին օրինակը: Նա դառավ խոսկան, հաղորդակից: Արտաքուստ էլ փոխված էր, կապան դեղնել էր, խունացել:

Նրբ պիտք էր գյուղխորհրդից թողթ, գրություն վերցնել, ինքն էր գնում: Նստում էր, խոսում: Հարց, պատասխան, զրույց:

— է՛հ, դուք չեղաք մեզ պես, մենք եղանք ձեզ պես,— կատակել սկսեց նա հավաքվող շքավոր գյուղացիների հետ: Եւ ասածը շուտ էր տալիս.

— Բարեբարացանք՝ բարեկամացանք:

Բայց այդ հասարակ, հաղորդակից և, ըստ երևույթին, ինքնասիրության արտաքուստ բթացման տակ փքվում, կծկվում էր օձը հպարտ կուլակ բեկը:

Նրա բեկական ընտանիքը կուշ եկավ իր ազնվական մեկուսացման մեջ, պատենավորվեց միկրոբի պես: Կին տալ կին առնել շքավորների հետ՝ հնուց չկար, այժմ առավել ևս:

Ամռան վերջի արեւը բաց լիմոնի ներկը թափելով քարերի, խրճիթների, դեմքերի վրա, ստվերների թանաքով լցնում է նրանց խոռոչները: Յորենի, զարու տերերը արջերի պես թափահարվելով գնում են գեպի կալերը: Գործի եռ ժամանակն է:

Ռաշիդը — Հասան բեկի այն բատրակը, որ չէր ուզում Քյուրդիստան գնալ տախտակի,— քրտնքի կայլակները խորոված դեմքին՝ գեղերն է քանդում կալի վրա:

Ներքեում կանգնած է Յուսուֆը, որ խորձերը դիզում է կալի մի կողմը: Նա բարկացած սև ածուխի աչքերը դցում է վերևից իջնող խորձերի վրա և եղանով հարվածում նրանց:

Իսկ կամի վրա կանգնած է Մուխտարը՝ մաղձոտ աչքերով նայում է Ռաշիդին և հանդարտ ճիպտում եզներին և մակույկին կանգնած նավաստու պես վեր ու վար անում ցորենի նոր շաղ տված խորձերի վրա:

Եկավ Հասան բեկը, գավազանի ծայրով շոշափեց ցորենի հասկերը, բորենու պես խնձդաց ինքն իրեն, աչքի տակով զգուշ նայեց Ռաշիդին, հետո մյուսներին և նստեց դեզի շվաքի տակ: Հարեվան կալից եկավ Ղասումը, նստեց նրա կողքին:

— Հը, ինչալլահ, — ասաց ու մեջքը տվեց դեզին, — ձմեռս սոված չենք մնա, լավ հունձ ա: Հացը բոլում ա:

— Կամաց-կամաց: Սաղ ըլի կառավարությունը, — պատասխանեց Հասան բեկը բարձր, — կառավարության օգնությունը որ

կա, հունձն էլ լավ կըլի, ամեն բանն էլ Զքավորին մտիկ ա տալի, հարստին էլ չի մոռանում: Դե, աղքատն էլ ա պետք, հարուստն էլ:

Ռաշիդը քմծիծաղ տվեց, նայեց Հասան բեկին, եղանով խուրձը բարկությամբ շարտեց ներքե ու արհամարհական խայթոցով ասաց.

— Հարուստն ինչի՞ ա պետք:

— Հարուստն ինչի ա պետք.— Հասան բեկի մշուշալի աչքերը սեւեռուն նայեցին բատրակին:

— Հա՛, աղքատն իմացանք — վար ա անում, ցանում, հրնձում, կալսում... հարուստն ինչի՞ ա պետք — ուտելու համա՞ր...

Ու եղանն օդի մեջ պահած՝ սպասեց պատասխանի: Մի վայրկյան նրա կծող աչքերը հանդիպեցին Հասան բեկի սառն ու չոր աչքերին:

Բատրակները բերանաբաց ծիծաղեցին:

Հասան բեկը խուլ ձայնով շարեց.

— Հացի համար... տերության հացը հրկնքից հո չի ընկնում, տերությունը հարստի հացով ա պահվում:

Ռաշիդը հարցական նայեց Հասան բեկին, որ ատելության նետը զսպեց, բայց միխեց իր խոսքը.

— Բա՛... հարուստը որ պետք չըլեր՝ վաղո՞ւց էին թրի քաշել: Սրան բալչեիկ կասեն: Որ պահում են՝ ասել ա հարուստը պետք ա:

Ռաշիդը զայրացավ: Բայց Հասան բեկը վրա բերեց.

— Դու, բալա՛մ, հլա ջահել ես, չես հասկանում:

Այո, լավ չի հասկանում, բայց զգում է Ռաշիդը, թե որտեղ է ճշմարտությունը: Զի իմանում մենակ, թե կոճակը ոնց մերը զցի: Հագուստը նոր է, անսովոր:

Իսկ բեկը՝ շարության թույնը ատամի տակին զսպեց, պահեց այն, լեռների մարդու դարանամուտ համբիրությամբ՝ լարելով վրեժը:

«Սպասի՛ր, օրը կգա՛...»:

Եվ վեր կենալով՝ Ղասումի հետ հեռացավ նրանց կալը: Նրանց հեռանալուց հետո Ռաշիդը բարկացած մտածեց, որ բեկի ասածի դեմ պետք է որ լավ պատասխան լինի: Զի կարող բանվորի, գյուղացու տերություն լինել և հարստով գոյություն պահել: Մի բան կա:

Ճաշ բերին: Բատրակները գործը թողին, դանդաղ մոտեցան առվին, երեսները շփ-շփ լվացին ու թևքերով սրբելով եկան նրստեցին պեղի սավերի մեջ:

— Շունը լավ ա իմանում խոսքի ոլորքը,— ասաց Յուսուֆը: Ռաշիդը գլուխը շարժեց և հեգնորեն ժպտաց.

— «Տերությունը հարստի հացով ա պահվում»... բա հարստի հացն ո՞վ ա աշխատում...

— Այ՛շի, ի՞նչ ես կպիկ էդ շանից՝ պոկ չես դալիս,— նկատեց մուսլ Մուխտարը,— հա՛յդ կեր:

— Բա ո՞նց թե սա վեր կենա էնպես խոսա, ոնց որ մի վախտ էր խոսում:

— Մի վախտ ի՞նչ էր, հիմի ի՞նչ,— մուսլ շեշտով նկատեց Մուխտարը,— աղքատը մնաց աղքատ, հարուստը՝ հարուստ:

— Էդ ա է՛,— գոչեց Ռաշիդը,— որ էկան գլխներին մի հաս բամփեցին և էլի թողին: Պետք ա մի լավ տալին...

— Դրուստ ա, լավ տվին,— ասաց Յուսուֆը,— շունը մի քարով չի սատկի:

— Է, լա՛վ,— դարձավ Մուխտարը Ռաշիդին,— հմի ուղածդ ի՞նչ ա:

— Ուղածս էն ա, որ, այ, էգուց էլօր էլի հողաբաժանք ա: Ո՞նց ենք անում: Չենք թողալու հո, որ սեահողը տան սրանց ու ավաղը քցեն չքավորի առաջ: Էդ սեահողը իմ ու քու արնով ա ջրվիլ: Պետք ա առնենք դրանց ձեռից, տանք չքավորին:

Նյուրն սպառվեց: Հայհույելով վեր կացավ Ռաշիդը և գործի անցավ: Նրան հետևեցին մյուսները:

Ռաշիդը վաղուց էր գրված կուսակցության թիկնածու և կուսակցության մեջ նրա ընդունվելը օրերի խնդիր էր: Նոր էին դիմում տվել նաև Յուսուֆն ու Մուխտարը մի քանի ուրիշ բատրակների և չքավոր գյուղացիների հետ, որոնց մասին լավ կարծիք կար կուսբջիջում:

Ռաշիդը, Մուխտարն ու Յուսուֆը շունենալով լծկան, սերմացու՝ իրենց հողերը կամ վարձու էին տալիս կամ կիսրար և իրենք բատրակություն էին անում:

Մուխտարը միայն երբեմն փնթփնթում էր.

— Կոմունիստ էլ կդառնանք, ամա գեղի աղքատությունը չենք վերացնի:

— Ի՞նչ ես դու էլ ամեն բանի գլխին բայդուշի պես վայ տալի,— բարկանում էր Յուսուֆը,— կըլի, ամեն բան կըլի:

Եվ հուսադրվելով, ինքն էլ աչքերը ճաճապացնում էր:

Իսկ Ռաշիդը պաշարված էր անհանգիստ մտքերով: Լավ չկարողանալով յուրացնել գյուղի դասակարգային պայքարի ընդհանուր ծանոթ օրենքները, ընթացքն իր սկզբով ու վախճանով՝ նա իր բատրակային բնաղդով կռահում էր այդ ընթացքի մեջ պատահող բացառիկ, տեղական մոմենտները: Կուլակությունը նրա աչքի փուշն էր: Կուլակությունը հայտնապես ատամներն էր կրճտում չքավորների վրա... Եվ Ռաշիդին թվում էր, թի «վերևում» չին տեսնում: Իսկ եթե տեսնում են՝ զարմանում էր, թե ինչու չեն իսկույն ոչնչացնում այդ փուշը: «Քշեն գյուղից՝ վերջանա գնա»...

Մի անգամ, երբ չքավորական խորհրդակցությունը վերջացել էր և կուսհրահանգիչը՝ Ահմեդ Իսմայիլովը, ակնոցավոր, նուրբ և գունատ դեմքով մի երիտասարդ, զրույց էր անում Ռաշիդի, Մուխտարի, Յուսուֆի և Օրուշի՝ կոմբիջի քարտուղարի հետ, խոսք բացվեց կուլակների մասին: Ռաշիդը հարցրեց.

— Ե՞րբ ենք դրանց հուպ տալիս:

— Նրանց բավական հուպ տվել ենք,— պատասխանեց Ահմեդ Իսմայիլովը,— և, իհարկե, ավելի պիտի հուպ տանք: Բայց ի՞նչ բանում: Կուլակի գլուխը հո չենք թռցնի: Կուլակին հուպ կտանք տնտեսության մեջ, ինչպես քաղաքականում հուպ ենք տվել: Դա էլ չի նշանակում, թե նրա ունեցածը կխլենք: Մենք այնպես կանենք, որ չքավորը նրա կախումից դուրս գա բոլորովին և իր տնտեսությունն ուժեղացնելով նրան հուպ տա: Այ, հարկերի արտոնությունները, ՓՕԿ-ի, վարկային ընկերությունների օժանդակությունը, կոլեկտիվ տնտեսությունները, գյուղատնտեսության բարձրացումը,— ահա կուլակին հուպ տալու միջոցները:

— Դժար բան ա,— մտածեց Ռաշիդը:

— Հա՛, հեշտ չի:

— Երկար ճամփա ա, չքավորը չի դիմանա, կը շոքի:

— Ինչո՞ւ:

— Այշի, էստեղ սար աշխարհք ա, սարի խալխ... էստեղ հաշիվներն ուրիշ տեսակ են: Պետք ա կուլակաների ատամները հանել:

— Կուլակաների ատամները հանած են: Մենակ այն կա, որ նրանք վերջին դիրքերում դեռ նստած են ու խուլ դիմադրում են: Հարձակումը որ սկսենք՝ նրանք պիտի կռվեն: Եվ թունդ: Ահա այստեղ մեծ դեր ունի միջակը: Նրան պետք է թեքենք մեր կողմը և նրա հետ միասին հուպ կտանք կուլակին:

Ռաշիդը մտածմունքի մեջ ընկավ: Նրան չէին հասկանում: Նա գլուխը բարձրացրեց և նայեց Իսմայիլովին:

— Զէ, էդ ասածներդ գլուխս չի մտնում: Էդ կուլականերին բոլորին պետք ա գեղից խռկել, որ չքավորը հանգիստ իր գործին մտիկ տա:

Իսմայիլովը ծիծաղեց.

— Էդ ո՞ւր գնացիր, ընկեր:

— Դրուստ եմ ասում: Միջակին էլ շատ մի հավատաք: Նրա ուշքը կուլակի կողմն ա: Միջակն էլ երես տալու բան չի:

Իսմայիլովը ձեռքը բարձրացրեց.

— Զէ՛, չէ՛, չէ՛. միջակի հարցում զգույշ: Գյուղի հիմնական դեմքը միջակն է: Կավ ջոկեցեք միջակը կուլակից և միջակին շխրտանեցներ:

— Էդ ա, ես էլ էդ եմ ասում միշտ,— վրա բերեց Օրուշը:

Իսմայիլովը խրատեց.

— Միջակի հետ զգույշ: Հետո՝ գյուղ է, հազար թելերով խճրճված... կուսակցական, խորհրդային մարմնին հազար կեղտ է վրաշլում: Գյուղացին էլ լավ չի հասկանում իր օգուտը: Հաճախ ինքն է կռվում իր դեմ: Պետք է նրան հասկացնենք: Այդ էլ կամա՛ց-կամա՛ց:

Օրուշը, որ մի քիչ տհաճությամբ էր լսում Ռաշիդի ծայրահեղությունները՝ հորանջեց.

— Է՛դ ա, կամա՛ց-կամաց:

Իսմայիլովը վերջացրեց.

— Դո՛ւք, սիրելիք, կուլակության դեմ կռվելու մի միջոց

ունեք — ուժ տվեք չքավորութեան կազմակերպման, ՓՕԿ-ին, վարկային ընկերութեան: Մենք պետք է հենվենք չքավորութեանը, միասնանք միջակին — կռվենք կուլակութեան դեմ:

Ռաշիդն ու մյուս չքավորները գնացին տուն:

— Լա՛վ տղա է, — ասաց Իսմայիլովը, — բայց մի քիչ տաք գլուխ ունի ու անփորձ է:

— Քյալլազյոդ է, — բարկացավ Օրուշը, — հը, «սար աշխա՛րհք ա»: Հենց նրա համար, որ սար աշխարհք ա՛ պետք ա գործը զգուշ առաջ տանենք: Ամենքին կուլակ ասելով՝ միջակին էլ կը հանենք մեր դեմ:

Կուսհրահանգիչը գնաց շրջկենտրոն: Մնացին կուսակցութեան և կոմերիտական բջիջները, չքավորական խմբակը, թույլ ՓՕԿ-ը. համարյա գոյութիւն չունեցող վարկային ընկերութեանը, գյուղ-խորհուրդը — կուսակցական, խորհրդային այս կազմակերպութեաններն իբրև փոքր ու մեծ ժայռեր գյուղական ծովի տարերքի մեջ: Այդ ժայռերը թույլ չէին ծովի ֆիզիկական ալիքների դեմ, բայց գծվարանում էին ծովի խաղաղ, քիմիական լուծման դեմ: Կենցաղը կաշտուն, մածոցիկ, նախապաշարումները, մտավոր ցած մակարդակը տատանում, լիւլացնում էին նրանց դիմադրական ուժը:

Իսկ առօրյան, խաղաղ առօրյան մոռացնել էր տալիս կռիվը, որը ոչ թե թուլանում, այլ պրկվում, սաստկանում է, որ հեռավոր լեռնային գյուղի առօրյան անդամ կապված է ուրիշ հեռավոր մի Զինաստանի քաղաքական փոթորիկների հետ:

Կուսհրահանգիչը շէր կարողանում հասնել իր շրջանի գյուղերի բոլոր գործերին: Աշխատում էր, մաքառում, սովորեցնում — բայց գործը մեծ էր, կոմբջիջը՝ թույլ: Գյուղի վիշապի՝ տարերային մանր սեփականատիրութեան մի թևը, ճիշտ է, բռնված էր սոցիալիստական իրավակարգի մեքենայի սեղմիչով և քաշվում էր դեպի կարգ ու կազմակերպություն, բայց վիշապը իր մարմնի ազատ մասով դեռ զալարվում, թափահարվում էր իր անկարգութեան, տարերայնութեան անարխիկ բնադդներով:

Գլուխորհրդի շենքի առաջ ցիխը վաղուց էր կոփվել այնտեղ խմբվող գլուղացիների տրեխների տակ: Նրանք հաճախ էին իրիկ-նապահներին հավաքվում այդտեղ ու ղուվում մինչև մութն ընկնելը: Այնտեղի ցեխի—հողի պես էլ կոփվում էր խմբվող գլուղացիների միտքը:

Օրը թեքվում էր, գլուղացիք օրվա գործից հոգնած նստել էին խորհրդի դռանը, որ հեռվից Ռաշիդը երևաց:

Նա հոգնած, կարմրած մոտեցավ սրանց: Նստողների մեջ էին Յուսուֆը, Մուխտարը, մի քանի ուրիշ չքավորներ, Օմարը, Խուրշուդը, Բայրամն ու միջակներ՝ Սոյունը, սրա հարեան Ղամանը, որոնք եկել էին օրվա նորությունների գողանալու, որը թեև միևնույնն էր, բայց նրանց մշտական կոփման ենթակա լինելով հրատապ էր—հողը ի՞նքը...

— Հը, ո՞նց եք, վար անո՞ւմ եք էս տարի,— հարցրեց Ռաշիդը:

Մուխտարը ճիպոտով քանդում էր հողը:

— Ես տվի կիսարարով:

— Կիսարարով բան կդառնա՞, ե՞րբ ես ի՞նքդ վարում,— վերդովեց Ռաշիդը:

— Ո՛ւր ա սերմ: Սերմ էլ թե ունենաս՝ եկ տափդ վարի՛, ցանածդ ցաքի՛, հասածդ կա՛լսի... որտեղի՞ց...

— Բա դո՞ւ,— դիմեց մի ծերուկի: Ծերուկը հանդիստ վեր նայեց:

— Լծկանը թանկ ա: Բեկը պլոկում ա:

— Կտրվի բեկի հոտը, հա՛...— Մուխտարը կռան տակը քորելով ձայն տվեց:

— Ա՛յ տղա, ո՞նց ա կտրվում բեկի հոտը, որ էլի բեկի ձեռքին ենք մտիկ տալի:

— Բա ո՞նց դիտեիր: Ադա, բանվորի տերություն որ ասում են՝ էդ մեր դեղի համար չի ասած:

— Ո՞նց թե մեր դեղի համար չի ասած,— աչքերը շոնց Ռաշիդը:— Հարստի օրը պրծել ա, դուք էլի բանվորի օրն եք լաց ըլում: Գործիդ մտիկ, լա՛վ կըլի:

— Լավ կըլի՝ ավելի լավ,— փնթփնթաց Մուխտարը,— համա

որ հլա սրա ծերը տեսնում չենք... Քանի գնում ա՝ բեկն ավելի ա
ռտն առաջ դնում:

— Մենք էլ բոլորս մին կըլենք՝ մե՛րն առաջ կդնենք, — բար-
փացաւ Ռաշիդը:

Մուխտարն ավելի բարկացաւ: Վեր թռաւ տեղից և մեջտեղում
ցցվեց:

— Հը, առա՛ջ դիր: Խ՛նչ ունենք: Լծկան չունեմ, սիրմ չունեմ,
ֆն մինը լծկան ունի՝ հիվանդ ունի տանը: Էն մեկին աշխատող ձեռք
չունի: Բոլորը որ իրար գցես, մի քյուլֆաթի սթար չի անի:

— Բա գյուղւարկն ընչի՞ համար ա, Փ04-ն ինչացո՞ւ յա: Ա՛յ,
սրանց փեշից կբռնենք ու լծկան ա, գութան, սիրմ ա՝ քիչ-քիչ ոտի
կկաղնենք:

Մուխտարը կարծես ցավից վնգաց:

— Այ տղա, գյուղւարկն ինչ ունի՞ ինչ տա. Փ04-ն ինձանից,
քեզանից բեթար, ո՞նց ես կաղնում, տափդ ուժից ընկած ջհաննա-
մի էլ ծերին՝ թե կարենաս փեյնես: Մի երեւացող սեղ չի, թե լըծ-
կանատերը հաւանի՝ արեհդով վերցնի: Տավար էլ թե ունես՝ խոտ-
հարքդ սարի ծերին: Որ մինն ասես: Հրե՛ե՛ե՛ս Բայրամը, Ղարան
կիսատկոր, որ էրես՝ շորահոտ չի գա, ո՞նց ես ոտի կաղնացնում:

Ռաշիդը դառնաժպիտ նայեց Մուխտարին և շարացաւ:

— Դրուստ ա, գյուղւարկ, Փ04՝ անունը կա, ամանումը չկա,
գրա համար էլ ասում եմ, որ պտի միանանք, իրար քոմակ անենք:
Հետն էլ Փ04-ին ուժ տանք, գյուղւարկի համար դիմում տանք: Այ,
հրես, ես գալիս եմ: Գալի՞ս ես:

Մուխտարը գնաց նստեց հեռու քարին, նստեց ու սկսեց կոնա-
շտակը քորել:

— Իմ գալն ի՞նչ... Իմ ու քու քոմակով բան կդառնա՞... Տասը
մարդ կարալ չես իրար բերի, բարշացնի՝ էնպես են սաղ զեղը
իրար դուշման: Բա՛ ինչ ես մտիկ տալիս: Դրուստ եմ ասում: Հին
ոխը սրտներում հենց էն ա իրար բուսուն են պահում, որ իրար
արուն խմեն: «Քոմա՛կ»:

Լեռցին: Մուխտարի ասածի մեջ կծկվում էր հին ճշմարտու-
թյունը: Լեռնային գյուղի ճշմարտությունը:

Ռաշիդը շատ լավ էր հասկանում գյուղացու ինքրոտ բնույթը և

ցավը. մի մարդ՝ հազար պակասություն: Դրկից, բարեկամ, հարազատ իրար միս են կրծում, թշնամանում մի կտոր ասլուստի համար: Սահմաններն անհարմար, մեկի արտը մյուսի տավարի ոտի տակ, մեկէլինը կտոր-կտոր, հեռու, մինչև քաղում ես՝ կրծում են, ուտում, տրորում:

Ոչ, հարստի հերը չի անիծվում: Կարծես ավելի լավ եղավ: Ասլուստի շատացավ: Հացը ճերմակից: Հագուստ, գործիք, աճանեղեն, նավթ, շաքար: Չքավորի ձեռքն էլ է ընկնում նրանցից, բայց բեկի ու կուլակի տան ծուխն ամեն օր լիզում է օդը, և տապակածի ճենճերահոտը լողում գեղամիջով: Ուտում են, խժուում, տրաքվում և բարձր խոսկիլով անցնում դառնում խալխի մեջ: Գնում են քաղաք, խուրջիները լցնում, ետ գալիս տուն:

— Բա լավ, որ ըտենց եք ասում,— կոնստակը քորելով ու արևից շշմած աչքերը բանալով ասաց քրքրված Դուրսունը,— ըտենց որ ասում եք, բաց ո՞նց ա ըլելու մեր բանը:

— Ոնց ա ըլելո՞ւ,— գոռաց Մուխտարը:— էն ա ըլելու, պտի գա՛ն, պտի ասեն, պտի անեն:

Ռաշիդը հանգիստ նայեց Մուխտարին:

— Այ տղա, ով էլ գա ասի՝ անողն էլի մենք պտի ըլենք:

— Ո՞վ մենք...

— Չքավոր խալխը: Բա ո՞նց ես ուզում, տանձը վերևից բերանդ ընկնի կոթն էլ դեպի վե՞ր: Օձի բերանից աշխարհք ա դուրս գալիս, հեշտ բան ա՞: Պտի կռիվ տաս: Հետո մենակ հո չենք, կուսակցություն կա:

— Լավ, ի՞նչ ա ասում կուսհրահանգիչը:

— Ինչ ա ասում կուսհրահանգի՞չը: Կուսհրահանգիչը չքավորի խումբ ա, որ գա քու գործն անի՞: Այլի՛,— և Ռաշիդը ժպտալով: Կոռնում է Մուխտարի ուսը բռնած, նայում աչքերին,— գլխի՛ ես, կուսհրահանգիչը քեզանով ա, ինձանով ա: Կուսհրահանգիչը փող ա կտրո՞ւմ, բերի՛ երգիկիցդ վեր ածի...

— Դրուստ ա,— զարթնում է քնից քրքրված Դուրսունը,— հրահանգիչն ինչ ունի, ինչ անի քեզ — նրա շալվարը քոնից ծակ... Մենք պտի անենք:

— է, լավ, հերիք ա,— վեր կացավ Մուխտարը,— հը, ես գա-

լիս եմ մեկդան, ասեք՝ անեմ: Կուզեք կոխվ անենք, էդ բեկերին, կուլակներին խռիկ տանք զեղից:

— Պահ, էդ ուր գնացիր,— հառաչեց Դուրսունը,— կարծես էն ա ասիր ու արիր:

— Կանե՛նք, կամաց-կամա՛ց,— ասաց Ռաշիդը:

— Էդ ա, է՛— «կամաց-կամաց» — ու Մուխտարի փութն իջավ:

— Սիրտդ լեն պահի, Մուխտար,— ասաց Յուսուֆը ժպտալով,— աշխարհքս լեն ա:

— Էհ, ի՞նչ եմ անում լեն աշխարհքը, որ ոտնամանս նեղ ա,— դառնացավ Մուխտարը:

Նախիրը բառաչելով՝ կարմիր գետի պես հոսեց զեղամիջով՝ փչելով թրիքի հոտ, փռշի ու ճանճերի ամպը...

Զբաղորները վեր կացան տեղներից առանց դործնական հղ-րակացության: Նրանցից երկուսը՝ խուրշուդն ու Բայրամը՝ երկուսն էլ Հասան բեկի հնոավոր աղգական՝ իրար աչքով արին ու քթների տակ ծիծաղեցին:

Խուրշուդն ասաց.

— Սոված փորով բեկ ու կուլակ են խռկում:

— Ի՛... — արեց Բայրամը ու վեր կացավ:

— Գնանք, գնանք, խոսալով փոր չի կշտանա:

Նրանք էլ հեռացան:

— Արջն օխտը մասալա գիտի, օխտն էլ տանձի ծերին,— մըռ-մըռաց Ղամարը, երբ իր ընկերի՝ Սոյունի հետ լուռ լսելով այս բո-լորը՝ հեռանում էին:

— Էդ ա, հենց մի զլուխ իրենց կուռն են տաշում:

— Ամա խեղճ են. մեջը փուշ օխտը հատիկ: Բան չեն բաշա-րելու Զոռն էլի էն կուռն ա շուռ գալի: Վարավո՞ւրդ ես անում,— ստուգելու համար հարցրեց Ղամարն ու կողքանց աչքի տակով մտիկ տվեց Սոյունին:

Սա հանելուկային աչքերը դցեց հեռուն.

— Հլա տեսնե՛նք, կերեա՛...

Մթնաժողոկոս: Սարիքի պատուվածքներից մթան գետերը հոսե-ցին դուրս, լցվեցին լճի երեսին: Քամին շնկշնկաց, և լիճը սրտնե-

ղեկով սկսեց դեմքը կծկել: Նրա վիշապներն սկսեցին սողոսկել ասիերի խիճերի վրա:

Լճափի ճամփով շորս ձիավոր էին գնում: Մինը Հասան բեկն էր, մնացած երեքից մինը Ղասումի հարեան Սոյունն էր, որ շնայած իր բավական ուռճացած տնտեսության՝ «միջակ»-ի անուն ուներ: Մյուսը, Ասադը մի երեսուննոց սրիկայադեմ երիտասարդ՝ շուտ-շուտ ուղղում էր գոտիից կախած խանչալը: Սրանց հետևից անխոս, ինքնամփոփ գնում էր Հասան բեկի շոբանը՝ Ալի-Նաբին:

Նրանք դուրս էին եկել մեծ ճամփից, ընկել լճափի բարակ շավիղները:

Նրանք երբեմն դանդաղեցնում էին ձիերի ընթացքը,— երբ պահանջվում էր կենտրոնանալ,— բայց էին անում խոսքի կծիկը, ձայներն իջեցնում, ու հետո կրկին լռելով՝ շարունակում ճամփան:

Իսկույն ձիերն իրենց գլխու ոտն էին վերցնում ու գնում կիսավազ վիվխացնելով ձիավորների փափախները և վարից վեր ծակծրկելով օդը:

Բոլորի ուշադրության կենտրոնը Հասան բեկն էր, որի խոսքերը վանազան խնդիրների շուրջը՝ նրանց դբաղեցնում էր և կարճում ճամփան:

Գյուղից դուրս լինելով՝ նրանք մի տեսակ դուրսն էին զգում իրանց «կյանքից», ընկել էին «փիլիսոփայության» մեջ, բնության տարերային կյանքի մեջ:

Նրանց համար զվարճալի էր լսել, թե ինչ է ասում «նախկին տերը», որի բեկ անունը մնացել էր իբրև մականուն, որի ուժն անցյալումն էր:

— Զի՛ մնա, ոչ մինին չի մնա, ո՛չ հողը, ո՛չ ուժը, ո՛չ իշխանությունը,— հանկարծ համարձակ նետեց Հասան բեկը:

Բոլորը ականջները սրեցին: «Հին դայլն այսքան համարձակ ու շիտակ»:

— Գյադա՛,— շարունակեց նա անորոշ հասցեի,— դաս իշխանությունս խլես, կայքս խլես, օրենքս խլես: Վա՛վ: Բայց վերջն էլ դաս կնիկս խլե՞ս, նամուսս խլե՞ս...

Սոյունը ժպտաց. «Տես է՛, քավթառին: Համարձակություն էլ է անում, ասելիքն ազատ ասում, բայց ինչպես վերջը ուղիղ շուտ է

տալիս տեղը դրում: Ճիշտ է ասում—կնիկ, նամուս, ո՞նց կբռնես էս աղվեսին»:

Ասադը անհանդիստ սև սաթի աչքերը պսպղացրեց՝ ինչպիսի կատուն դուրսից գնդակ տեսնելիս: Նա ձին մտրակեց ու մոտեցրեց Հասան բեկի ձիուն: Սա կողքանց նայեց նրան և լռելով ընկավ մըտքերի հետ, կարծես մոռանալով իր ասածը: Հետո, կարծես խիղախ պաշտպանելով իր միտքը՝ հարցը դրեց.

— Ասում եմ, էլի՞. ահա՛ — կնիկը, կնիկը ո՞նց կտաս: Ես վաղցուն անց մարդ՝ ասինք ես նամուսս աղատած պրծած եմ: Բա ջահելը ո՞նց կանի, ջահելը իր նամուսը կդնի խալխի ոտի տա՞լ:

Ասադը շմեց այս համարձակ ու իրեն համոզող խոսքի հարվածից:

— Այ՛շի, — շարունակեց Հասան բեկը, — եկան գեղի ջահել ջհուլին առաջ քաշեցին, ասին՝ մոլլա, աղսակալ, բեկ չկա, տվին սրանց իշխանությունը վեր գցեցին, դրին հարկերը վճեցին, ձայնազուրկ արին՝ իրենք դառան գեղի իշխանավոր: Լա՛վ: Մեհիտն անարգեցին — էս էլ թող Ալլահը ինքը վերցնի: Ամա որ ուզում են կնանոց շադրան, նամուսը պատռեն, տանեն կնկան գցեն ժողովները, դուռը քթիդ վրեն կողպեն — սրան կդիմանա՞ր:

Ասադը վրդովվեց: Մյուսները հետաքրքրվեցին և թողին, որ հերկուսը խոսեն այս մասին:

— Ես չեմ դիմանա, — ասաց Հասան բեկը պատասխանելով նրանց տեղ, — դաշաղ կընկնեմ, կերթամ օլքա-օլքա կկորչեմ, նամուսս չեմ գցի ոտքի տակ: Ասա՛դ, — դարձավ նա վերջապես ճիշտ հասցեին, — մարդ կարող ա օրենքն ու մեհիտը թողնի, մարդ աստված էլ կուրանա, բայց իր կնկան չի ուրանա: Էս մեկը դրուստ ա:

Ասադը ինչ-որ անախորժ մտքից խայթվեց և շրթունքները անդմելով մռայլվեց:

— Դրուստ ա, — սրտանց ասաց Ասադը քնից զարթնածի պես:

— Էդ եմ ասում, հա՛, հա՛...

Ասադը հանկարծ ձին մտրակեց, հավասարվեց Հասան բեկին և վճռական կերպով ասաց.

— Բեկ, մի կնիկ ունեմ: Թե նրա նամուսը մինչև վերջը պա-

հեցի, էդ էլ ինձ համար հերիք ա, մնացածը հող ա, հարստություն ա, հաշիվ չտնեմ: Ես կնկա գիժ եմ:

Հասան բեկը ականջները սրեց.

— Հա՛: Բա որ սկսեն կնանոցը հավաքել, ո՞նց ես անում:

— Չեմ թողնի, ի՞նչ ես ասում, բեկ:

Հասան բեկը բերանը ծոմոնց.

— Այշի, թողնո՞ւմ են, որ կնիկը իր հալին մնա՞... կնիկը քրիթան պահի, դրուստ ա, շատ էլ նրա նամուսին դիպչել չես կարող, ամա որ հազար բանով խաբում դուրս են քաշո՞ւմ... կնկա տիմաց-կունությունն էլ անվերջ հո չի: Մի տեղ կկտրվի՞:

— Էդ ա, է՛, որ մարդու սիրտը պղտորում ա:

Հասան բեկը լռեց: Նրա երկարավուն գանդի մեջ այդ բոսպին պտտվում էին անպիսի մտքեր, որ Ասադի համար թունավոր էին ինչպես հաշիվը, և ծերուկը հետզհետե վարակում էր նրան այդ ավտով...

Ասադը նայեց նրա աչքերին, ուղենալով թափանցել նրանց հատակում լողացող մտքերը:

Հասան բեկը շարունակեց.

— Կնիկդ մեկին հավատաս, մեկիլին հավատաս, հո աշխարհ-քին չես կարա հավատա, չես բաց թողնի կնկանդ, որ զնա աշխարհք ման գա, դառնա տուն: Հիմա բանն էն ա, որ կնկան աշխարհք են հանում — էստեղ ա է՛ սատանի շարխը... կասկածը դցում են սիրտդ. ո՞նց չկասկածես: Կնիկդ չի ուզի զնալ՝ կզան սիրտը կգողա-նան: Կուզի զնալ, չես թողնի՝ կքաշեն կտանեն: Կսեղմես՝ կփախչի...

— Կսպանեմ,— գռչեց Ասադը խռովահույզ կերպով:

Նրանք հիմա գնում էին լճի խիճերի վրայով: Քամին սկսեց փոփոացնել նրանց յափնջու փեշերը: Ցրտում էր:

Հասան բեկը աչքը գետնին՝ սկսեց նորից.

— Դրա համար եմ ասում, որ նրանց չի մնա: Իշխանությունը իմ ինչի՞ն ա պետք: Ե՞րբ եմ ես իշխանության դեմ կաղնել: Ապու-պապերից սկսած շատ ենք տեսել իշխանություն: Հարկի, հողի, ապրանքի վեճ շատ ենք ունեցել, կռիվ արել: Գյոռխանեն որ զնաս՝ ապուպապերից սկսած մինչև հերս՝ թաղվածի կեսը կամ արյան վրեժի համար ա պառկած, կամ նամուսի էդ բանում ես հպատակ

չեմ: Ղաչախ կրնկնեմ, կգնամ Պարսկաստան, օլքա-օլքա կկորչեմ, նամուսս չեմ տա:

— Դրուստ ես ասում,— ասաց Ասադը ողևորված:

— Դրուստը դրուստ ա, հաճա դու խալխին հասկացրու, որ ուզում են խրճիթում կնանոց հավաքել, մարդ ու կնիկ իրար զցել: Կոմուն են ուզում սարքել:

— Ո՞նց թե կոմուն,— հարցրեց Սոյունը:

— Նրեանա կողմերում սարքել են: Տները խառնել են իրար, մարդ ու կնիկ սաղ իրար բերել, մեկտեղ ապրեցնում են: Մեր գեղում էլ կը սարքեն:

— Էդ ո՞վ կգնա...— քմծիծաղ տվեց Ասադը:

— Ո՞վ: Դո՞ւ, էս մեկը, էն մեկերը:

Ասադը թունավորվեց ծերուկի դեղահատերից: Ճիշտ է, նա իբրև չքավոր գյուղացի, հենց իբրև գյուղացի մտեմաբար էլ խոսելիս ոչ իր դասակարգի մարդու հետ՝ իր մի կողմը զգույշ էր պահում— համենա՞յն դեպս... Իհարկե, գիտեր, որ բեկի միտքը՝ ինչ էլ որ լինի՝ նենգավոր է վերջապես: Բայց նրան դառնացրեց այն, որ ծերուկի ասածի մի մասը նրա համար ճիշտ էր, համոզիչ: Նա լսել էր կոմունի մասին, ինչպիսի անհեթեթ գույներով որ ներկայացնում են հեռավոր, խուլ անկյուններում այդ կոմունը, տեսել էր «խրճիթները», ուր կանայք սովորում են, ինչպիսի որ կարող էին տեսնել կրքոտ, խանդոտ հրիտասարդի աչքերը:

«Այո, այս մեկը դրուստ է ասում»:

Ականջ էր դնում Սոյունը այս բոլորին և աշխատում էր «ղրաղ» մնալ: Մի քանի անգամ նա հը՛մ, հը՛մ արեց, ժպտաց: Նրան հասկանալի էր Ասադի ներքին հուզմունքը— տաքզուլիս, կրքոտ հրիտասարդը գեղեցիկ կնիկ ունեի: Բայց զգույշ պահելով իրեն բոլոր կողմերով՝ Սոյունը լսում էր՝ զրույցից գողանալով այն, ինչ պետք էր իրեն:

Լեհեցին և մյուսները: Նրանց զրույցի տեղ ավելի բարձր լավեց ալիքների արագ աստմատիկ շնչառությունը խճերի վրա, ձիերի վազքը և ութմիկ նվոցը:

Դարձյալ նրանցից ամեն միւնը թաղվեց իր ներքին մշուշալից անորոշության մեջ: Գնում էին նրանք և ամեն մեկի զգուշավոր,

միշտ «մի կողմով» երևացող միտքը խուզարկելով այդ մշուշի մեջ մոտակա իրերն ու կերպարանքները՝ թափանցել էր ջանում հեռավոր մի դալիք, և բացի տարտամ ձևերից ոչինչ չէր տեսնում դիմացը, ինչպես իրենց լեռների թափուտներում, ուր հաճախ քայլել է նրանցից ամեն մեկը՝ միշտ սպասելով և միշտ չիմանալով, թե որտեղ է թաքնված դարանը։ Նրանց գյուղացի ուղեղը ստեղծած ունեք ներկա կյանքի պատկերը. դա տեսնում էր, բայց նրան պետք էր դրա հետևը թաքնված թիկերն ու խճճանքը, այս ամենի իմաստը, որ լավ կշռեր իր աննկրը։

Եվ ահա այդ խճճանքի մասին խոսում էր լեռների հին, փորձված գալլը և իր սառը, կոշտ ճանկերով շոշափում էր նրանց հոգիին...

Սոյունը փորձող մարդու պես ժպտաց, ծոծրակը քորեց և անվստահ հարց տվեց Հասան բեկին.

— Լավ, Հասան բեկ, բա սրա վերջը ի՞նչ ա ըլելու։ Ո՞նց ես դու վարավուրդ անում։

Հասան բեկը բոլորովին շմատենց, որ նկատում է նրա հետաքրքրությունը։ Ասադը նորից խթեց ձիու ասպանդները, մոտեցավ Հասան բեկին։

— Վե՞րջն ընչիդ ա պետք,— հեգնորեն հարցը դարձրեց Հասան բեկը Սոյունին։

— Բանը վերջն ա,— ասաց Սոյունը,— հիմիկվանը ի՞նչ...

Հետո մի փոքր էլ համարձակվեց.

— Ես ընենց եմ վարավուրդ անում, որ հիմի աղքատին առաջ հին քաշում,— էս դրուստ ա։ Հարստին սեղմում են,— էս էլ ա դրուստ։ Ամա վե՛րջը, վե՛րջը, ի՞նչ ա ըլելու։ Քու խելքն ի՞նչ ա կտրում...

Հասան բեկը լավ թափանցելով իր շրջապատողներից ամեն մեկին հուզող թաքուն միտքը՝ չվախեցավ համարձակ ու ճիշտ խփել նշանին։

— Վերջի էն ծերը էս ծերից ա երևում։ Բանը հարստի, աղքատի մեջ ա։ Ասում են՝ հարուստ, միջակ, չքավոր — չէ՞։ Դե հիմի քանի հարուստ ես՝ գլխիդ պտի տան, աղքատ ես՝ առաջ պտի քաշեն։ Բա միջակի բա՞նը՝ կասեք։ Միջակը թե հարստացավ՝ գլխին կտան։ Ամա էն էլ կա, որ՝ թե չքավորն էլ ուղեց աղքատությունից դուրս գա՝ նրա էլ գլխին կտան։

— էդ ի՞նչ դուրս էկա՛վ,— տարակուսեց Սոյունը:

— Դուրս եկա՛վ, որ հիմի հարստութեան թշնամի եմ: էհ, հարըստի ու միջակի բանը հեշտ ա: Կասեն «կար՝ հիմի չկա»: Դու աղքատի բանն ասա ո՞նց ա ըլիլու, որ առաջ գոնե հարստից մի բան պոկում ապրում էր: Հիմի ումի՞ց ա պոկելու: Վերջը աղքատութիւն ա... — Սակայն և իսկույն մշուշապատեց.— Դովրան ա, ո՞վ ա իմանում ոնց շուռ գա: Ճակտի գիր ա: Չտեսածներս որ տեսանք, ասել ա՛ է՛լ չտեսածներս պտի տեսնենք:

— Է՛դ ա, է՛, որ վերջը չես իմանում, թե ո՞ւր ա հասնելու, ի՞նչ ա ըլիլու:

— Բա՛... վե՛րջն ա բանը: Վե՛րջը չենք իմանում՝ համբերում ենք, որ իմանանք՝ ո՞նց կհամբերենք: Հը՛... հիմիկվանից ամեն մեկս իր անելիքը կանի, իրար կգղենք, է, բալամ, շատ եմ աշխարհք ման էկել, սար ու ձոր տեսել, գլխովս քամի շատ ա անց կացել: Ա՛յ, թվանքն ի՞նչ ա... Տա՛սը տարի քամակիդ ման կածես՝ մենակ մի օր պետք կգա: Համա էդ մի օրը ո՞նց իմանաս: Է՛ն որ տասը տարի ձեռիցդ վեր չես դրել՝ հլա գիշերներն էլ գլխատակիդ ես պահել—մեկ էլ էնպես մի սհաթի դուշմանը դեմդ կկաղնի, որ տասը տարվա մեջ հենց մենակ էդ սհաթին թվանքդ դրել ես պուճախում: Ա՛յ վերջը. ի՞նչ իմանաս...

Ունկնդիրները կաշկանդվում էին...

— Դրուստ ա,— ասաց Սոյունը,— դովրան ա, ո՞վ ա իմանում ոնց շուռ գա: Տակը որ էլա՛վ գլուխ, գլուխը տակ, կարող ա նորից շուռ գա:

— Ամեն բան ալլահից ա: Ասել ա էս էր ալլահի ուղածը: Այ շուռ տվեց, ասել է էդպես պտի ըլի: Վաղն էլ որ ուրիշ կերպ շուռ տա՛ էնպես պտի ըլի: Ամա ինչ որ էգուց ա ըլիլու, էդ ոչ ո՛վ չի իմանա, էդ իմանում ա ժամանակը: Ասած ա՛ ամեն բան ժամանակին ա մտիկ տալի, ժամանակը հեշ բանի մտիկ չի տալի: Ծա իմը վճռել եմ, թող էսօր էլը կաղնի իմ դեմ, ես էլի դեմ չեմ կաղնի: Ինչքան կարամ, իմ ուժն ու կարողութիւնն էլ ձեռից բաց չեմ թողնի: Էսօր էլը խելքահան ա ըլիլ, էգուց խելքի կգա:

Մութն ավելի խոթողից լճահովտում: Կիճը հաղիվհազ պարզում էր իր խունացած արճճի դեմքը: Միայն վերևը լայն բացվեց

երկնքի լույծ պատուհանը, և աստղերը սկսեցին ծիկ անել իրենց ոսկի թարթիչներով:

Ճամփորդները լռեցին: Հոգնածությունը թե տարտամ մտքերը կտրիցին նրանց խոսքի թելը, և նրանք ոտ վերցրին:

Այս բոլորի մեջ անխոս, լռահոս ջրի պես հետևից գալիս էր Ալի-Նաբին:

Նրա մոռյալ աչքերը միշտ գետնի մի գծով տող քաշելով, վեր չէին բարձրանում: Նրա ցից քունքի վրա ուղիղ դծով շնչաւած սպին՝ խանչալի արծանագիրը—դեմքին խստագույն լրջություն էր տալիս: Ոչ մի մկան չէր շարժւում նրա դեղնավուն այդ դեմքին: Ցախ-ցախ բեղերի ու վատ խուզած մորուքի արանքներում պողպատի պէս սեղմւած էին նրա զուսպ շրթունքները, որ երբեք տրամադիր չէին մի բառ բաց թողնելու իղուր: Միայն աչքերն էին, որ ուշ-ուշ ճպում էին: Երբ նա մի փոքր հտ մնաց թամբը ուղղելու՝ Սոյունը հարցրեց Ասադին.

— Կիր, Ասադ, էն ի՞նչ պատմություն ա Ալի-Նաբու և Ռաշիդի խապոր մեջ:

— Չեմ իմանում,— փսփսաց Ասադը,— մի անգամ Ալի-Նաբին ու Ռուշանը զնացած են ըլել որսի, Ռուշա՞նն ա թվանքը կրակել Ալի-Նաբու վրա, թե՞ թվանքն ա հանկարծ բացվել:

— Ի՞նչ ա ասում Ալի-Նաբին:

— Բա՛ն կիմանաս Ալի-Նաբուց...

— Ո՞նց են իրար հետ:

— Լավ են էրևում:

Հասան բեկը հը՛մ արեց ու լռեց՝ գուշակելով գաղտնի ոխակալության մի գործ Ալի-Նաբու և Ռաշիդի եղբոր մեջ: Ու ոսկով լի քսակ գտնողի պէս թաքցրեց այդ գաղտնիքն ու լռեց:

Մթան մեջ, քամու շնչի հետ մի ծխահամ եկավ. խոպոտ հաչեց մի ծեր շուն: Փոքրիկ մի ճրագ ծակեց խավարը, օրորվեց, բաց ու խուփ արեց ու կուլ զնաց:

Հասան բեկը ձին կանգնեցրեց.

— Ի՞նչ եմ ասում, Ասադ:

Ասադը ձին հավասարեցրեց նրան:

— Կհասնենք տուն, ձիերը քաշի գոմը և զնա Ղասում աղին ասա, որ կոռպերատիվից իր ուզածները բերել եմ:

— Գլխիս վրա:

— Տուն չես դնա: Կգնաս Քյարամի, Հյուսիսի հետ հաց կուտես՝ հետո: Իմացա՞ր:

— Իմացա:

Մտան գետնափոր խրճիթների և աթարի բուրգերի մեջ: Շները զարթնեցին:

Ասադը ընթրիքից հետո դնաց իր խրճիթը, որ մեջքը տված ծուռ ու մուռ փողոցին՝ բերանն արեւ էր մյուս խրճիթներին:

Շունն ուրախ եկավ խառնվեց նրա սրունքներին:

Նա մոտեցավ դռան, ականջ դրեց և հետո հանկարծ ամուրթ թակեց: Իսկույն ներսից կինը վազեց դուռը բանալու:

— Քնած չէի՞ր:

— Քնած էի,— քթի տակ փնթփնթաց կինը թարժած եղած:

— Կավ շուտ իմացար...

Ասադը լուցկին խփեց, նայեց ներս, իր կնոջը և դուռը ինքը փակելով, կոշտ ձայնով ասաց.

— Գնա տեղդ:

Կինը վազեց մտավ անկողին: Նրա սև ու ճապուկ օձի մարմինը կծիկ դառավ վերմակի տակ:

Ասադը նայեց նրա մրոտ, բայց գեղեցիկ, արեառ դեմքին և անհասկանալի զայրույթով ատամները սեղմեց: Ուզում էր բան հարցնել, չէր իմանում ինչ: Հանեց շորերը, դեցեց թոնրափին, արխալուղը ծալեց դրեց բարձի տակ և վերմակը քաշեց վրան:

Կինը քնեց:

Ասադը մեջքի վրա պառկեց և գլուխն առավ թևերի տակ: Սկսեց մտածել: Ծամփի զրույցը արդեն հիվանդացրել էր նրան: Նա, որ իր ներքին խռովքների համար ոչ ոքի չէր դիմել բացատրության՝ այսօր անսպասելի մի զրույցում բացատրվեց: Նա հասկացավ, որ իրեն տանջողը իր խանդն է, խանդը՝ նոր տեսակի, անհասկանալի: Նա խանդում էր իր կնոջը, բայց՝ ո՞ւմ դեմ— ոչ մի փաստ չունի իր մտքում, թեև շատ էր կնոջը տանջում հնարավոր փաստերով ավելի նախազգուշության, քան թե մեղադրելու հա-

մար: Նրան տանջում էր խանդը բոլոր մարդկանցից, ամենքին մտա-
ցածին կերպով մոտեցնելով իր կնոջը: Նրան պաշարել էր այդ
խանդը, բայց նա փոխանակ հանգցնելու, ավելի էր արժարժում.
աշխատում էր միշտ տեսնել նրան, ինչպես օձին, որից և՛ փախչում
էս, և՛ հետաքրքիր էս տեսնելու: Նա վաղուց սկսել էր խանդով
ղբաղվել՝ ինչպես սկսում են ծխել, խմել: Դա և՛ թույն էր, և՛ հա-
ճելի — ինչպես հաշիշը:

Խանդը միշտ թարմ էր պահում նրա մեջ իր կնոջը գեղեցիկ
տեսնելու ղզացումը: Նրեակայելով իր կնոջը ուրիշների գրկում՝ նա
ավելի էր լցվում կրքով:

Նա կալավ կնոջ լույծ տաք մարմնին և զարթեցրեց նրան...

Իսկ հետո սկսեց զայրանալ կնոջ վրա: Ի՞նչ էր ուզում նրանից՝
լավ հաշիվ չտվեց: Ասել նրան, որ չգավաճանի իրեն՝ հին խոսք էր
և անդոր, թեև դրանով աղոթում էր իր կնոջը և նրան երկյուղի տակ
պահում: Նա տարտամորեն զգում էր, որ իր կնոջից ուզում էր պա-
հանջել մի բան, որ կինը չէր կարող կատարել նրա համար— չբաց-
նել «խրճիթ»-ները, կանգնեցնել չադրան հանելու և կնոջն աղա-
տապրելու հեռվից մոտեցող արշավը և վերջապես՝ որ չբացնի
նրա սրտի զալարվող, անախորժ մատնեքով շոշափող սողունը—
խանդը...

Նա ուզում էր, որ այդ բոլոր կրքերի հնոցը լուծեր իր անդոր,
բայց իր համար գեղեցիկ կինը:

Օձերի կծիկների պես գալարվում է գլուղը, գալարվում դան-
դաղ, անաղմուկ: Նրանք պիտի պրկվեն մի օր, որ սեղմեն, խեղդեն
իրար կամ սա, կամ նա: Նրանց մարմինները դեռ չեն շոշափում
իրար: Նրանք երկու դասակարգ են, իրար կողքի, իրար մեջ: Նրան-
ցից ամեն մի կծիկը դե՛ռ ինքն իր մեջ է խճճված անհատ-անհատ,
թայֆա-թայֆա...

Մինչև լույս գիշերները Հասան բեկի նվազ ճրագը լուսավորում
է դարանակալների խոժոռ դեմքերը: Նրանք անվերջ փսփսում են:
Նրանց մեջ կարելի է տեսնել մի երիտասարդի, խրճիթավար կոմե-
րիտական Հեյդարին, որ քաղցր-մեղմ ժպիտով, կանացի շար-

ժողովներով ինչ-որ բաներ է բացատրում նրանց: Ստվերի պես մթնշաղին մեկ-մեկ նրանց տան մոտով սահում և հանկարծ կուլ է գնում նրանց տան բակում Ալի-Նաբին և գիշերը լուսացնում գոմում:

Իսկ ցերեկները գեղամիջին կարելի է երբեմն պատահել Հասան բեկի որդի Հյուսեինին, որ բարձր քրքշում է Ռաշիդի հետ, որը նոր էր ընդունվել կուսակցության մեջ: Հանելուկային է դառել գյուղխորհրդի նախագահ Զաֆարը: Ո՞ւմ հետ է, ի՞նչ բանի է — ոչինչ չի հասկացվում: Գյուղում ինչ-որ բան է կատարվում. նա թաքնված է փսփոցների, հայացքների վարագույրի հետև...

Հեյդարը շուտ-շուտ էր գալիս Հասան բեկինց տուն: Նրա կապարագույն արատավոր դեմքը միշտ տհաճ մի ժպիտ ուներ, որ վատ էր սքողում նրա խարդախ մտքերը: Նա այս տանը արդեն տան մարդ էր: Հասան բեկը շատ էր կանչում նրան և հաճախ իր որդիների հետ զրույց էր կազմակերպում: Դա լինում էր ճաշերին և ընթրիքներին: Հեյդարի միջոցով իմանում էին լուրեր, տեղեկություններ: Նրա մոտ բաց էին անում իրենց «գաղտնիք»-ները:

Մի գիշեր Հասան բեկն ասաց.

— Մի գաղտնի գործ ունեմ, Հեյդար, քեզ մոտ ուզում եմ բաց անեմ:

— Ի՞նչ կա, բեկ:

— Ամեն ժամանակ իր սաղն ունի: Ա՛յ, տե՛ս, Հեյդար, դու որ կոմերիտ ես դառել — ժամանակի հրաման ա: Ես իմ ժամանակի սաղն ածեցի պրծա. հիմի ժամանակ է, որ Հյուսեինը, Բայրամն ու Ալին իրենցն ածեն: Կառավարությունը վեր բան ա. որ եկավ՝ պտի խոնարհվենք: Ի՞նչ անեն սրանք, որ լավ ըլի: Ի՞նչ կասես:

Հեյդարը չնայած իր թուլամորթ բնույթին, բնազդով կռահեց Հասան բեկի միտքը:

— Շատ դուռտ ես ասում, Հյուսեինը, Ալին ու Բայրամը հին կյանքով չեն կարող ապրել: Պիտի մտնեն կուսակցության մեջ:

— Այ ապրես, էդ եմ ասում: Ես զնացող եմ, սրանք մնացող: Աշխարհքը նորում ա: Ուզում եմ, որ զրա՛նով իմ էլին մի օգուտ տամ, որդիքս զոհ բերեմ նրան:

Ուշ աշունը, թևեկ օդի մեջ սառնության մի կծող նշույլ կար, քայքայ արեկող տեղերում քաղցր ջերմություն էր պահած դնու։

Հասան բեկն ու Ղասումը նստել էին վերջինիս տան դռանը և դիտում էին արևի տակ փռած ցորեննր։ Կողքի տան դռանը նստած էր Սոյունը, որ նույնպես արեկող էր արել։

Ղասումը մտիկ տվեց նրան և ձայն տվեց.

— Հը՞, Սոյուն, հողը փեյնո՞ւմ ես դարնան։

— Ո՞վ ա իմանում, տեսնենք։

Ու Սոյունը աչքերը հեռուն դցեց մտածկոտ։ Ղասումը մտիկ տվեց նրա ճղրիկ աչքերին, որոնց մեջ ոչ մի միտք չէր փայլում։

— Բա առանց փեյնելու կըլի՞։

— Հողաբաժանք է ըլելու, ի՞նչ իմանամ ո՞ւմ կընկնի իմ հողը։ Տեսնենք ի՞նչ կըլի։

Ղասումը քթի տակ ժպտաց։

— Ի՞նչ պիտի ըլի։ Ինչ որ կուղես՝ էն էլ կըլի։

— Էդ ո՞վ ա իմանում։ Հող բաժանողը հո ես չեմ ըլելու։

— Բաժանողը դու չես ըլի, քու մարդը կըլի։ Մին չի՞։

— Ո՞վ ա իմանում իմ մարդը ո՞վ ա։

— Էդ ա է՛, որ պիտք ա քու մարդը ճարես։

Այդ բոպին մյուս տան պատի տակից ծուլ-ծուլ վեր կենալով մոտենում էր երկրորդ հարևանը՝ Կատիրը։

— Հը՞, հողի բանն եք ասո՞ւմ... Բա՛ր աջողում։

— Աստծու բարին, — խուլ պատասխանեց Ղասումը և դարձավ կրկին Սոյունին, — դրա ճարը կա։

— Հա՛, ո՞վ ա իմանում, տեսնենք։ Ու երկդիմի ժպիտով առաջ եկավ դեպի խոսակիցները։ Հավաքվեցին մի քանի հոգի ևս և սկսեցին զրույցը, որ ավելի շուտ նման էր թղթախաղի, ուր խաղակիցները աշխատում են թղթերը լավ ծածկել։

Բայց զրույցն արժարժվեց։ Դա գյուղի անհատնում նյութի շուրջն էր — հողի, որ բնազդի պես ուժեղ, կաշկանդող ձեռքով քաշում է ամեն գյուղացու։

Լուռ էր միայն Հասան բեկը։ Միայն երբեմն աչքերի ցուլերը լուսարձակի պես պտտեցնելով խոսակիցների աչքերի մթության մեջ, նրանց տակին թաքնված մտքերն էր խուզարկում։ Նա լավ էր

հասկանում երկդիմի Սոյունին, նրա ամեն տատանումը այս «բարեկամից» այն «բարեկամը»։ Բայց դեռ սպասում էր, որ նա բացվի։ Եվ վերջը Սոյունը բացվեց։

— Ինձ ոչ հողն ա վախացնում, ոչ էլ հողաբաժանքը։ Ամա որ շևտ իմանում, թե ո՞ւմ հետ զնա՞ս... թե չքավորի հետ ես զնում՝ վախում ես նրա զոռը քեզ խեղճացնի։ Հարստի հետ ես զնում՝ նրա հետ էլ շևտ կարող ոտ մեկնել։ Էստեղ ի՞նչ կանես...

Հասան բեկը ուղղակի կտրեց.

— Չքավորը միջակի հետ էնքան կկենա, ինչքան որ միջակի զոռը քիչ ա։ Միջակը զոռը քիչ ավելացրեց թե չէ՝ չքավորը պիտի հուսկ տա։ Ամա հարուստը միջակին կպահի, որ ինքն էլ մնա։ Զոռը զոռի զաղբը կիմանա։

Ղասումը գլխի շարժումով հաստատեց նրա խոսքը։

— Աղալար,— շարունակեց Հասան բեկը,— միջակը հարբատանալ կուզի՞ թե չէ։ Թե միջակը միջակ ուզի մնա՝ էլ ո՞ւր ա աշխատում։ Միջակի ուտողը ավելանո՞ւմ ա թե չէ, էդ ինչո՞վ ա լըցնելու էդքան բերանը։ Ամա որ ուտողն ավելացավ՝ էդ հո ասել ա աղքատացար։ Էլ ուր մնաց միջակդ... Ախր ի՞նչ խելք ա թե զեղը աղքատ չափոի մնա, զեղը պտի հարստանա։

— Դրուստ ա,— ասացին բոլորը թեթևացած։

Ազդեց։

— Համա,— մատը բարձրացրեց Հասան բեկը,— զառի զինը զարգյարը կիմանա։ Հարստություն ունեցողը կպահի հարստություն ունեցողին։ Դուք պտի մեզ գաք։

Ձայն չհանեցին, բայց զգացվում էր, որ համաձայն էին։ Այսինքն՝ համաձայն «միջակաբար»։

«Ո՞վ գիտե, տեսնենք»։

Եվ հրե ցրվում էին, Հասան բեկն ասաց.

— Կզան մեզ հետ, ամա «ոսկոր բերող շունը ոսկոր էլ կտանի»։

Քյարամը, Հասան բեկի կրտսեր որդին, գեղեցիկ հրիտասարդ, ավելի խորամանկ քան խելացի՝ սուսուփուս կյանք էր վարում։

Նրան կարելի էր հաճախ տեսնել «խրճիթում» լրագիր կարգալիս (Հասան բեկն ու իր հրեք որդիները գրագետ էին)։ Միայն հրեմն հրեք գլուղացիները հավաքվում էին, պազում պատի տակին՝ Քյարամը շատ անգամ փոխարինելով Հեյդարին՝ կարդում էր լրագիրը և բացատրում գլուղացիներին։ Նա խոսում էր հանգարտ, խելացի, բայց վերջ ի վերջո նենգորեն։

— Պետք ասա՞նք քաշեն աշխատողներին, ասել աս՝ իշխանության համար աշխատողներին։ Բոլորն էլ աշխատում են իշխանության համար, ասել աս՝ բոլորն էլ հավասար են։ Հարուստն էլ, աղքատն էլ — գլուղացիներ են։ Գլուղացին հարստացնում աս տերությանը։ Ասել աս գլուղացիները տերության համար հարավատ են։

Չնայած Հասան բեկի ձայնը վերականգնելու համար դիմում կար տված ուր հարկն է, բայց նա գեղամեջ չէր գնում, ավելորդ մտքերի տեղիք չտալու համար։ Մեջ էին ընկած նրա հրեք որդիները, որոնք թեկնածության դիմում էին տվել կուսակցության մեջ ընդունվելու։

Չղջիկների պես — «ոչ մուկ, ոչ թռչուն» — մթնշաղի մեջ թռչում էին սրանք, աշխատելով ընտելացնել իրենց կերպարանքը գլուղացիների աչքին։

Սրանց փոխարեն Հեյդարը որ նոր ընդունված էր կուսակցության մեջ՝ գլուղի անկյուններում փսփսում էր Օրուջի մոտ։

— Ջա՛նըմ, կուլակն ու միջակը ո՞վ աս ջոկում։ Կուսհրահանդիշն էլ չի իմանում... Տղեն ուսումի տվեց — կուլա՞կ աս։ Իստակ շոր աս հագնում — կուլա՞կ աս... Խրտնացնենք՝ վեր կենա քոչի գնա ուրիշ տե՞ղ, գլխացավանք դառնա՞։ Միջակին էլ ո՞նց ես տանում չքավորի հետևից, թե պտի ստիպես որ աղքատանա...

— Ո՞վ աս ասում, — դեմ է առնում Օրուջը, — միջակի հարըստանալուն կուսակցությունը դեմ չի։

— Բա՛, էդ եմ ասում։ Կուսակցությունը կուղի որ գեղն աղքատանա՞... Միջակին պտի թողնես հարստանա, որ ուզենա մեղ հետ գալ։ Հասան բեկն ես ասում, շատ էլ որոշ չի — կուլա՞կ աս, թե միջակ։ Տնտեսությունը քայքայվում աս։

— Ուղտն ինչքան էլ սաստիկ՝ կաշին մի իշաբնո աս։

— Ես էլ էի ասում. ամա էդպես չի։ Էս տարվա հաշվառումը

ցույց կտա: Բան շունին, մնացել ա հին սեփականատերի հպարտութիւնը — շին ուզում ցույց տան թե ընկած են Դովլաթգանի դշուշդշոն ջանքով: Աղքատ հպարտ: Հայրը կոտորված ա, որդիներն էլ նոր մարդիկ են: Պետք է աղատենք հին աղաթներէ: Բան շին ասում, պետք ա լավ մտածել էս մասին:

— Բա՛ ի՞նչ ա ասում Ռաշիդը:

— Ռաշիդը գիժ մարդ ա, ջանքով: Մի անգամ նովրուզ Բայրամի օրը Հասան բեկը նրան նվեր շտվեց՝ նեղացալ: Ախր ինչի՞ համար պիտի նվեր տար: Նրա համար, որ Ռաշիդը նրա բատրա՞կն ա. Ռաշիդն անգիտակից ա, նվեր, ոշվաթ շատ ա սիրում:

Օրուջը հաստ շրթունքները ծամեց.

— Չեմ իմանում, ախպիր:

— Հետո՞ քեզ մի բան էլ ասեմ,— ու Հեյդարը ձայնը ցածրացրեց,— էս որ մենք սաղ գեղը շորս կողմից կրակ ենք տալի՝ խալխն ածում մեջը, էսքան դազանը որ պատին ենք սղմում ու դեմը կաշնում՝ սրա վերջն ո՞ւր ա գնում:

Օրուջը մտածեց այդ մասին: Հեյդարը կռահեց, որ նա հասկացալ իր ակնարկը: Շարունակեց.

— Գիտե՞ս ինչեր են ասում մեր մասին կուլակները: Հը՞, դամանալի մարդիկ են նրանք էլ...

— Ի՞նչ,— սրվեց Օրուջը:

Հեյդարը նշանակալից մտիկ տվեց Օրուջին.

— Ասում են՝ Օրուջը, Հեյդարը, մյուսները թե մեզ էն տեղը հասցնեն, որ էրեխեքս սովից պտի կոտորվեն՝ կգնանք սաղ քյուլֆաթով սարից վեր կզցենք մեզ: էն գիտես ինչ ասել ա՞...

Օրուջն իր մեջ թարգմանեց դրա իսկական իմաստը: Հեյդարն ավելացրեց.

— Բա ուզում ես որ բանն էդտե՞ղ հասնի: էդքան զաչաղը որ գլխից ձեռ վերցնել տաս ու զցես սարերը՝ ո՞ւր ա դրանց ջուղաբ տվողը — կուսհրահանգի՞չը, թե ես ու դու...

Օրուջը Հեյդարի երկյուղը թեև չափազանցրած՝ բայց որոշ չափով ճիշտ էր գտնում:

— էս տեսակ գործերի միջին արուն կա: Կուսհրահանգին ի՞նչ

կա որ... Ամա ասինք նա ինքն էլ էր ասում «կամաց-կամաց»։ Դրուստն էլ էդ ա, այլի՜ր...

Օրուջը շնայած իր անակտիվ բնավորության, ազդեցիկ էր կուս-բջիջում։ Նրան համարում էին գյուղի իրականությունը լավ իմացող, տակտով երիտասարդ։ Նա առանձնապես զգայուն էր դեպի միջակ տնտեսությունները— ինքը միջակ էր։ Ուստի և «արյունով» պաշտպանում էր միջակի քաղաքականությունը, և իրեն այդպես էլ համարում էր.— ծայրահեղությունները զսպող կուսակցական։ Ահա թե ինչո՞ւ միշտ շափավորում էր Ռաշիդի եռանդը, որին նա համարում էր վայրենի, անկարգ և աշխատում էր ընկերների միջոցով նրա «փնջը քաշել»։ Ռաշիդի ասածները կուլակների մասին նա ճիշտ էր համարում իր մեջ, մյուս կողմից հնարավոր էր կարծում Հեյդարի երկյուղները կուլակների տեղորի մասին։ Բայց զգում էր, որ իրենց վրա էր հոսում կուլակների և միջակների մի մասի դիմադրական տարերքը։ Միջակի և չքավորի դաշինքը նա ընդունում էր, բայց թերահավատ էր շուտ իրագործվելուն։ Մյուս կողմից էլ կուսհրահանգչի ասածները՝ «չխրտնացնել, զգուշ լինել, կաղմակերպել կամաց-կամաց»,— այս ամենը կաթվածում էր նրա կամքը, և նա չէր իմանում, թե ուր թեքվիր։ Հետո՞ նա շատ բան էր սպասում «վերևից»— կկարգադրեն, կգան, կանեն, կարվի... կուս-բջիջի մյուս անդամներն էլ նրան էին լսում։ Գյուղական, նահապետական կարգապահության նման մի բան էր թագավորում այդ բջիջի մեջ։ Ընդունում էին Օրուջի հեղինակությունը, նրան համարելով մի մարդ, որ լավ էր կապում գյուղի հազար ու մի խճճված թելերի ծայրերը։

Ուստի և երբ Օրուջը գանգատվում էր Ռաշիդից՝ ասում էին.

— Ռաշիդի փնջից պետք ա քաշած։ Նոր ա մտել կուսակցու-թյան մեջ, ուզում ա տակնուվրա անել զեղը։

Ու «փնջից քաշում» էին։

— Դու հլա խամ ես...

Գյուղում կամաց-կամաց սկսեցին խոսել, որ Հասան բեկը տնով տեղով «մոտեցել է կուսակցության»։ Առաջ ժպտացին, հետո սկսեցին տարակուսել, վերջն էլ գլուխները շարժեցին.

«Ո՞վ ա իմանում, աշխարհք ա»... Իսկապես. ի՞նչ չէր տեսել լեոնային գյուղը հին ադաթների ժամանակ: Հին գյուղը՝ արլան վրեժի, դավերի, ատելության ու նյութական հաշիվների անթիվ թելերով խճճված հին գյուղը...

Եվ մարդիկ լռեցին... «Հիմի էդպես ա. գեղն ու դառը միասին են արածում»:

Մի երեկո Հեյդարը ուրախ-ուրախ ներս մտավ Հասան բեկի օդան:

— Հը՛, խեր ա՞...

— Գործը գլուխ ա դալի,— ասաց Հեյդարը շնչասպառ,— ընտրական հանձնաժողովը վերականգնում ա մեր ձայնը... քունը, Ղասումինը, Մուսայինը, Իսմայիլինը... Ձեզ կհաշվեն միջակ, Զաֆարի հետ էլ եմ խոսացել, Օրուջի հետ էլ:

Հասան բեկը կնճռեց իր փորձված ճակատը: Բախտը շուտ էր գալիս...

Եվ իրոք ընտրական հանձնաժողովն աշխատում էր վերականգնել ձայները...

Ռաշիդը գեղամեջում բռնեց Օրուջին.

— Կա՛մ: Ասել ա ընտրական հանձնաժողովի, գյուղխորհրդի, կուսբջիջի առաջ Հասան բեկն ու իր ընկերները դառան միջակ... Լա՛վ գործի վրա ենք:

— Տնտեսություններն էդպես ա,— մեղմ ու մռայլ պատասխանեց Օրուջը:— Կուլակը հո միշտ կուլակ չի: Տնտեսությունը նվազեց՝ դառնում ա միջակ:

Ռաշիդը ծուռ-ծուռ մտիկ տվեց նրան:

— Ի՞նչ ես ծուռ-մուռ մտիկ տալի: Բա հո փափա չի՞—գեղի գործ ա: Կուսհրահանգիչն ասել ա՝ չիտոնացնել անկուսակցական մասսային: Կուլակը միջակ ա դառնո՞ւմ — ավելի լա՛վ... Ռոդ քայքայվի:

— Ձայնը վերականգնում ես, թե քայքայվի՞:

— Դու ի՞նչ ես ուզում, ախպեր: Տնտեսությունները քայքա-

յինք, դեղն աղքատացնենք, թե ինչ ա սոցիալի՞զմ ենք շինում: Հլա խամ հս, սխալ հս:

— Իսկի էլ. Հասան բեկը կուլակ ա:

— Կուլակ չի: Դրուստ ա՝ ուժեղ միջակ ա: Ամա որ ընկնի մեր ազդեցության տակ՝ մեղ հետ կգա:

— Զի դա: Հենց հիմի էլ նա կուլակ ա: Դարտակ բաներ հս ասում, կուլակը հեշտ հալով միջակ չի դառնա: Հը՛, Հասան բեկը, Ղասումը, Մուսան, Իսմայիլը միջա՞կ... խելքդ հացի հետ հս կերե՞լ...

Օրուջը բերանը ծռեց Ռաշիդի վրա.

— Դու շատ հս զոռում. տես, չկոտրես:

— Այ տղա, էդ ի՞մ գործն ա մենակ, որ էղպես հս խոսում: Էդ բոլորիս, դեղի գործն ա՝ զգուշ: Շատ մի՛ զոռի: Տեսնենք ինչ կասեն ընկերները:

— Տեսնենք:

Նույն օրը երեկոյան բջիջի ժողովում քննվեց հարցը: Շատ շուռումուռ տվին՝ կուլակ, միջակ, քայքայված կուլակային տնտեսություն, ուժեղ միջակային տնտեսություն, վերջը եկան այն եղբակացության, որ Հասան բեկի, Ղասումի, Մուսայի և Իսմայիլի տնտեսությունները ճիշտ է, ուժեղ են, բայց չի կարելի նրանց կուլակ համարել:

Ռաշիդը բողոքեց այս որոշման դեմ և հարց դրեց, որ այս ամենի մասին տեղեկություն տրվի շրջանային կենտրոն:

Օրուջը զգուշացավ հակառակվելու և որպեսզի գործը չմեծանա և աղմուկ չբարձրանա՝ առաջարկեց, որ գրեն կուսհրահանգչին:

— Գրենք, թող կարգադրեն: Մենք մեր պարտականությունը կկատարենք: Իրենք գիտեն ինչ կանեն:

Ռուշեցին գրել իրենց տարածայնության մասին:

Երբ դուրս էին գալիս ժողովից և Օրուջն ու Ռաշիդը գնում էին իրենց տները, որ նույն ճամփի վրա էին, Օրուջը տխուր նկատեց.

— Էս խալխի գործ բռնողը պետք ա գլխից ձեռ քաշի:

— Բա՛. պետք ա, բա ի՞նչ,— վրա բերեց Ռաշիդը:

Բայց Օրուջը չէր ուզում գլխից ձեռ քաշել:

Հեյդարը անձնական գործերի պատրվակով մի օր դնաց շըր-
ջանային կենտրոն: Կուսհրահանգիչը հարցրեց գյուղի գործերի
մասին, և Հեյդարն սկսեց դանդատվել Ռաշիդից, որ նա քայքայիչ
դեր է խաղում բջիջում, իր անհամբեր, սխալ վերաբերմունքով դե-
պի միջակները:

— Ռաշիդը շատ ա մեջքներս կոտրում՝ միջակին ու կուլակին
մի տախտակի վրա դնելով:

Կուսհրահանգիչը հարցրեց Հասան բեկի և մյուսների տըն-
տեսություն մասին:

— Զանըմ, ասում են կուլակի նրանց որ բեկ են ասում՝ անուն-
ներն ա: Տնտեսությունները քայքայված ա:

— Հավ: Ռաշիդն ի՞նչ ա անում:

— Ռաշիդն ուր մտիկ ա տալի՝ աչքին կուլակ ա էրևում: Քնած
տեղը կուլակ ա տեսնում:

Կուսհրահանգիչը ծիծաղեց:

— Ոչինչ, ես կգամ մի օր և կը խոսենք այդ մասին:

Եվ հետո խոսեց այն մասին, որ իհարկե կուլակի և միջակի
տարբերությունները որոշելիս պետք է զգույշ լինել, քայլազյոգու-
թյուններ չանել: Զի կարելի միանգամից կոտրել գյուղի դիմա-
դրական ուժերի գրոհը — պետք է նախ լավ կադմակերպել չքավո-
րությունն ու միջակությունը:

Կուսհրահանգիչը Ռաշիդի մասին այն էլ ավելացրեց, որ չի
կարելի նրան թույլ տալ ամեն գործում անհատական գիծ տանե-
լու, բայց չի կարելի նրան էլ ճնշել: Նա էլ իր ճշմարիտ բնազդ-
ներն ունի...

Ընտրական հանձնաժողովը վերականգնեց (թեև մեծ դժվա-
րությամբ, բայց Հեյդարի մեքենայություններով և Օրուջի տատան-
վող ձեռնտվությամբ) Հասան բեկի, Ղասումի, Մուսայի և Իսմա-
յիլի ձայները: Եվ մի գեղեցիկ օր Հասան բեկն ու իր ընկերները
դառան «միջակ»-ներ:

«Տնտեսությունը փոխվել ա, տղերքն էլ բաժանվում են»:

Հասան բեկը զգուշ պահեց իրեն, դուրս չեկավ գեղամեջ: Կա և աչքի հոգեբանություն...

Հենց նույն օրը, երբ հայտնի դառավ Հասան բեկի ձայնի վերականգնումը՝ նա իր տան կողքի գերանին նստած էր, որ կամաց-կամաց, իրար հետևից եկան Սոյունը, Ղամարը, Խուրշուդը, Բայրամը և այլ «միջակ»-ներ ու չքավորներ և ակնածանքով նստեցին նրա շուրջը:

Հասան բեկի հմայքը ձեռաց զորացավ: Նա լուրջ արժանապատվությամբ համրիչը քաշեց:

— Բա՞, էսպես ա: Անցած օրին օր չի հասնի: Էն անցուկ՝ էն մոռցուկ: Հմի դառանք աշխատավոր: Ունևոր էի, ամա որ տղերքս բաժանվում են՝ էլ ինչ ունևոր: Կտոր-կտոր են անում ինձ: Զբաժանվել էլ չի ըլի: Զահեկներ են, ուզում են իշխանության, հուսակցության օգուտ տան: Զահեկի ճամփին քար չեն քցի: Ի՞նչ անեմ. ես՝ գնացող, նրանք մնացող:

Լոեցին, լոեցին և ապա մտածեցին.

— «էդպես էլ դբուտ ա դուս գալի»...

— Էդպես ա,— հաստատեց Սոյունը,— այ տե՛ս Ռաշիդը, քո տանը մեծացած մշակը էսօր-էսօր կոմունիստ ա դառնում. դու որ միջակ դառնաս՝ ի՞նչ կա...

— Բալա՛մ,— հառաչեց ու քաղցր ծոր տվեց Հասան բեկը,— հիմի ամե՛ներս էլ կոմունիստ ենք— էլ բեկ, աղալար, նաշալնիկ չկա: Հիմի ամենքս էլ հավասար ենք: Թե մի քանի կովի ու եղան երեսից անունս պիտի կուլակ ըլի ու կառավարության աչքից ընկնեմ՝ գեղին փեշքաշ: Գութան ա, լծկան ա, ով կուզի թող տանի բանացնի, թող մեջներս հավասարություն ընկնի: Հիմի բոլորս մեկ ենք:

Վերջին խոսքերը նա զգաց, որ լսողները լավ զողացան: Գորունը մոտենում էր, լծկանի ու գութանի սլակասը շատերի մեջքը կտորո՞ւմ էր:

— Հիմիկվանից դենն էլը իմն ա, ես էլինը: Ունեցածս էլ էլինը: Կտա՛մ, ախպեր, սար սարի չի հանդիպի, մարդ մարդու կհանդիպի: Հի՛ն խոսք ա:

Ռաշիդը կամաց-կամաց լողալով գյուղի տարերքի մեջ՝ ինքն էլ զգում էր, որ այդ տարերքը թևերին ուժ է տալիս. դժվար է կտրել անցնելը։ Այն, ինչ որ լույսի պես պարզ էր, և թվում էր հեշտ է չբավորին հասկացնելը թև չբավոր պիտի մնա—բավական դժվար էր եղել...

Նա զգում էր, որ գյուղի գործն այն հորը ընկած ծանր քարերից է, որի հանելը ուժի՝ խելքի և համբերության բան է։ Նա ոչինչ չէր տեսել, որ առանց ճիզի, լարման, պայքարի զլուխ դար։ Դառն չբավոր կյանքը նրան սովորեցրել էր մի բան, որ ամեն ինչ պահանջում է ջանք, քրտինք, արյուն — թև չէ կյանքը ոչինչ ձրի չի տալիս։ Սարերի շրջանը, գյուղի բաւորակն այնքան էր տրեխի պես զարկվել, տրորվել իր տիրոջ՝ Հասան բեկի ոտքի տակ, այնքան էր տեսել քարակոշտ ու ցեխ, որ լավ գիտեր, որ կյանքի ոչ մի քաղցրություն, անգամ հարկահացի մի մզլած պատառ, ինքն իրան չի ճարվի—պետք է կռվով ձեռք բերես։ Նոր կյանքը տալիս է այդ կռվի իրավունքն ու հարմարությունները — կռիվ։

Ռաշիդի կապարի շրթունքները սեղմվում են, հետո ուռչում։

Նա մտքում ինչ-որ բաներ ունի։— Բջիջում լավ չեն հասկանում բանի էությունը՝ թևե կայնտեղ կան լավ տղաներ։ Պետք է չբավորներին լավ կազմակերպել և քաշել կուսակցության մեջ։

Ու միառժամանակ տազ է անում։

Հասան բեկն ու իր նինգավոր սովերը՝ Ղասումը, նստած բուխարիկի մոտ՝ ծխում էին։ Մի քիչ հեռու նստած էին Խուրշուդն ու Բայրամը, որոնց մի հանգով կանչել էր Հասան բեկը։ Զբավորները պետք էին եկել... Եվ ահա Ղասումի մի հատիկ աչքը, պատածակից նայող դավադիր աչքի պես, զննում էր հրկուսին։ Խոսում էին դեպից դեպից։ Բայրամը—խոշոր, քսու աչքերով շարունակ Հասան բեկից Ղասումին էր նայում, Ղասումից Հասան բեկին և համաձայնվում նրանց ամեն խոսքին։ Մյուսը վայրի, զուսպ աչքերով նայում էր իրեն դիմողին և հարցականորեն սպասում։ Երկուսն էլ Հասան բեկի չբավոր հեռու ազգականներից էին, որոնք նրա տանը համարյա չէին եղած։

Լինթրիք բերին: Ճոխ ու առատ փլավը՝ ճերմակ լավաշներով ծածկած՝ զրգռեցին շտեմս գյուղացիների ակտիվակը ավելի քան աչք խոստումները, որ անում էր Ղասումը:

— Բանն էս ա, որ հողը շատ-շատ որ ասում են՝ շատ ա մի տասնհինգ մարդու համար: Ամենքի համար քիչ ա: Պիտի կռիվ պահեն, տան մի թափի ձեռք, մեկերին թողնեն մատները լստե-լով: Հիմի մենք ուզում ենք իմանանք. ի՞նչ են ասում, ո՞ւմ են ուզում պահեն Հողկոմի մեջ:

— Չեմ իմանում, աղա,— ասաց փլավի միջից Բայրամը՝ քսու, խոշոր աչքերը կիսաժպիտ բարձրացնելով և հաստ շրթունքներին փայլեցնելով փլավի յուղը:

— Ո՞նց չեք իմանում: Բա ով Հողկոմի մեջ ա, նա էլ բաժա-նողն ա:

Բայրամը տարված կենդանական մղումով՝ կուլ էր տալիս փլավը և լավաշխառն խոշոր պատառները դժվար կուլ տալուց կարմրել էր միայն:

— Իմանայիք լավ կրքեր: Թե պիտի ամեն թափա, ամեն գեր-դաստան իր մարդը առաջ քշի, որ հողի լավ պատառները ճանկի՝ մենք էլ մեր ճարը տեսնենք, դուրսը չմնանք: Բողոք տանք, որ թափան վերացնեն:

— Թափան ո՞նց հս վերացնում, Ղասում աղա,— խոսեց բար-կացած շեշտով մյուսը՝ Խուրշուդը:— Թափան աթաղան-բաբա-ղան բուն դրած ցեղ ա, ի՞նչ ցավ...

— Բա ո՞նց պիտի ըլի մեր ճարը, թե բանն ընկնի խնամուլյան, թափի: Ոնց պիտի ըլի: Մենք էլ զոռ կանենք, մեր մարդուն առաջ կքշենք:

— Դժվար ա,— ուրախացավ Ղասումը,— կռիվ կբացվի, արուն կթափվի: Լավն էն ա — անուշ-բարիշ գործ բռնենք: Հողն ու անուշ-բարիշ... Բա հս թող կանեմ, որ թափա-թափա գան ու բերնիս հողը հանեն ուրիշին տա՞ն:

— Հա, սոված հո կոտորվելու չենք: Պետք ա ձեր մարդը զրու-նեք: Լավ հող իմացող, ամենքի բարեկամ, աչքը կուշտ մարդ: Թե չէ չբավորե՛լավ գիտեք՝ աչքը հարեանի վրա ա:

— Քեզ կընտրենք, Ղասում աղա՛, քեզնից լավը չկա:

Ղասումի մի աչքը ժպտաց պողպատի սառնությամբ։

— Ձէ՛, ես ի՞նչ. ես հողից հասկանում եմ, ամա դրանում լավը
Հասան բեկն աւ էն էլ թե ուզի մեկդան դալ։

— Հասան բեկին էլ ընտրենք, քե՛ղ էլ։

Լոնցին։

— Լավն էն է,— ասաց Ղասումը,— որ ձեզ ընտրենք՝ դուք ձեր
հոգսը քաշեք, մեր էլ բարեկամությունը մի՛ մոռանաք։

Հասան բեկը ձեռքը բարձրացրեց։ Լոնցին։

— Դրուստն էլ էդ աւ Ով կըլի ըլի, մենակ մեր բարեկամն ըլի։
Մենք բոլորս մեր չքավորներին կընտրենք, մեր մարդուն։ Մեր
մարդը որ մեզ օգուտ էլ չտա՝ ուրիշի տալիք վնասը հո չի տա։
Բայց ուրիշ չքավորը մեզ էլ կվնասի, մեր չքավորին էլ։

Խուրշուղն ու Բայրամը լոնցին։ Այս նկատելով՝ Ղասումը ման-
յովը արավ։

— Տեսեք, միտք արեք ձեր մեջ, խոսացեք, ա՛յ, դո՛ւք, ձեր բո-
լոր բարեկամները... մեր բարեկամները, լավ խորհուրդ արեք,
եկե՛ք։ Թե մեզ կընտրենք՝ մենք ձեզ կպահանք, ձեզ կընտրենք՝ դուք
մեզ պահեք։ Նղա՞ւ։

— Նշանով խոսեցիր,— ասաց Խուրշուղը համոզված։

Հետո սկսեցին զրուցել, ծիծաղել։ Ներս եկան Ալին, Հյուսեինն
ու Քյարամը։ Կիս-գիշերից անց դուրս եկան Հասան բեկի տանից։
Ճամփին Բայրամը հարցրեց Խուրշուղին.

— Հը՞, ի՞նչ կասես։

— Ա՛յ տղա, քեզ ի՞նչ ա պետք։ Լավ հող, շատ հող—էդ չի՞։

— Ասենք էդ ա։

— Դե ինչ որ խալխը քեզ չի տա՝ էս մարդիկ կտան։

— Իրենք կվերցնեն։

— Այշի, թող վերցնեն։ Իրենք քշվոր են։ Քիչը քիչ կվերցնի։
Չքավորը շատ ա, կբաժանեն, ամեն մեկիս բան չի ընկնի։ Քեզ
ի՞նչ ա պետք—հավասարությո՞ւն թե հող։

— Ինձ հողն ա պետք, հո՞ղը, հավասարությունը ոտների՞ս
աւ։ Հրե՛ն տնով տնդով տկտր ենք։

— Հա՛, դե էդ եմ ասում, էլի՛... ձայնդ տուր Հասան բեկին,
քաշվիր կրաղ։

— Բա վե՛րջը:

— Վերջն էն կըլի, որ Հասան բեկը թեկուզ ընկնի էլ՝ չքավոր չե՞ս — հալա դու քո հողի տերը կըլե՛ս նաղդի վրա: Ձեռիցդ ո՞վ ա հողը խլում, սարսա՛ղ:

Բայրամի գլխում նստեց այս նենգավոր միտքը:

— Է՞դ ա, — հողը. հավասարությունը. հետո՞...

— Այլի, ջհանդամը քու հավասարությունդ:

Նրանց բարս զնալուց հետո Հասան բեկն իր տղաներին ասաց, որ կանչեն Ալի-Նաբուն և իրենք հեռանան:

Մի քիչ հետո ներս մտավ Ալի-Նաբին, իր շեղ ունքերի տակից չախկալի աչքերով նայեց հավաքվածներին: Հետո ցած ու հաստատ ձայնով ասաց «բարի իրիկուն» ու կանգնեց՝ բռն մատը գտակի մեջ:

Հասան բեկն ու Ղասումը թեթև բարեկեցին:

— Նստի՛ր — ասաց Հասան բեկը մեղմ:

Չհարցրեց թե ինչո՞ւ են կանչել իրեն, այլ անշարժ նստած սպասեց: Ըստ երևույթին շատ հանգիստ էր:

— Ալի-Նաբի, — հանկարծ, առանց պատրաստության սկսեց Հասան բեկը, — ա՛յ ինչ պիտի ասեմ քեզ: Հողը բաժանելու ե՛ն: Մենք ուզում ենք դեղումը բարիշություն դրենք: Ի՞նչ կ'ասես սրան:

— Շատ էլ լավ կանեք: Բարիշությունը լավ բան ա, — հանդարտ, բայց անտարբեր պաշտասխանեց Ալի-Նաբին, առանց ցույց տալու թե զարմանում է այդ անակնկալ հարցի վրա:

— Գիտե՞ս, Ալի-Նաբի, խեղճն էն չի, որ իմանանք թե էսօր քեզ ու ինձ ինչն ա օգտուա. խեղճն էն ա, որ հիմիկուց իմանանք թե վերջն ի՞նչ ա մեզ օգտուա:

Ալի-Նաբին կանգնած ջրի սեես սառն նայեց Հասան բեկին՝ շտալով իր աչքերին ոչ մի իմաստ:

— Բանն էն ա, որ շուտով հողաբաժանություն ա: Գիտե՛ս մեր խալխը. հիմիկվանից իրար են անցնում, հին թշնամությունները թաժացնում, էգուց էլօր արուն պալի թափվի: Հիմի մեր խեղճն էն — պես տ կտրում, որ հին ժամանակն անցած ա. մեր էլը պալի միաբանվի, հավասար կադնի ու իրար պահի: Էլ թայֆի, տուշմանության ժամանակ չի: Դու կհասկանաս ինչ եմ ասում: Էլ հարուստ-աղքատի ժամանակ չի...

— էդ խոսքը շատ դրուստ ա,— քողարկվեց Ալի-Նաբին:

— Հա՛... ասելս էն ա, որ դու, Բայրամը, Խուրշուդը, հրե՛ս իմ տղաները մին ըլիք և ձեզ պահեք ու մեզ էլ օգնեք, որ հողաբաժանությունը անուշ-բարիշ վերջացնենք, դուշմանությունը թողնենք...

— Ես դուշման չունեմ,— ասաց Ալի-Նաբին և աչքի ծերով զննեց Ղասսամի մի հատիկ աչքը:

Սա և Հասան բեկը քննող աչքերը մեխեցին նրա թաղիքի պես անթափանց դեմքին և լռեցին:

— Բա էն ինչի՞ համար էր Ռուշանը թվանքը պարսիկ վրեդ,— հարցրեց թույլ շեշտով, զգույշ...

— Ռուշանը թվանքը լցրել էր, պահել ձեռին, հանկարծ թվանքը ինքնիրան բացվեց: Փորձանք էր:

Հասան բեկն ու Ղասսամը իրար նայեցին և հանգստացան.— «Ուրեմն մի բան կա...»:

— Հա՛, ասել ա իրար դուշման չեք:

— Զէ՛, ի՛նչ ես ասում,— ու դիմակի պես ժպտաց: Ծիր դալը նենգորեն մտիկ տվեց ավաղակաբարո շոբանին և նրա միտքը հասկանալով՝ սկսեց ծածկել իր միտքը:

— Ա՛յ էդպես, ա՛յ էդ լավ ա, որ դուշման չեք իրար հետ,— ասաց նա երկդիմի ուրախությամբ.— մենք վախում էինք թե կուլած եք: Էդպես բարի՛շ կացեք:

— Ի՞նչ ունենք բաժանելու Ռուշանը իմ ախպերն ա:

Հասան բեկը մտածեց մի քիչ և հանդարտ խոսեց.

— Գիտե՞ս ինչ կա: Ռուշանը թաշֆա ա սարքում: Էլ ինձ մտիկ չի տալիս, որ նրան խրատեմ: Իր բանն ա, ինչ ուզում ա անի: Բայց դու գիտես թե թաշֆաբաղությունից ինչ դուրս կգա: Գեղի իշխանությունը կառնեն իրենց ձեռը ու վա՛յ նրանց դուշմանին: Էգուց էլ օր հողաբաժանություն ա, գեղի նախագահի ընտրություն ա. ո՛ւր կգնա մեր բանը, թե գեղի տերը Ռաշիդը դառնա: Պետք է թաշֆաբաղության վերջ տանք ու Հողկոմի մեջ էնպես մարդ ընտրենք, որ գեղին հավասար մտիկ տա:

Ալի-Նաբին հոտն առավ, որ այստեղ մի քոլորովին ուրիշ բան կա, քան թաշֆաբաղության, գյուղի խաղաղության հարցը: Նա հասկացավ, որ դավը ոչ թե Ռուշանի դեմ է, այլ Ռաշիդի դեմ և

Ռաշիդի անունը սլարզասլես տալը հենց այդ բանը ծածկելու համար է։ Սարերում անցկացրած իր գալլի կյանքը իր բազմաթիվ թակարդներով նրա խորամանկությունն այն աստիճան չէր սրել, որ նա ղդացներ թե հասկացալ, թե ինչ են ուզում իրենից։ Նա գլուխը ներս քաշեց իր որջը ու տազ արած սպասեց, թե ինչ դուրս կգա այս սլատմությունից։

— Ռաշիդը լավ տղա ա,— ավելացրեց Հասան բեկը,— մենադ գիժ ա։ Հետո Ռաշիդը ինքը էս բաներն անողը չի։ Նրան սովորցրելում են։ Ո՞վ ա սովորցնում։

Նրանք լեցին։ Ալի-Նաբին չէր ուզում բացվել, և այդ գիտեին։ Եվ այդ կարևոր էլ չէր։ Հասան բեկի և Ղաստմի համար կարևոր էր թունավորել այս լեռնականի առանց այն էլ թունավորված հոգին։ Այս տարտամ խոսակցությունն այն առավելությունն ուներ նրանց համար, որ հետագա անհաշողությունների մեջ ոչ մի բանով սլատախանատու չէին։

«Գլուղի հին մեծերն ուզում են խաղաղություն պահել հողաբաժանության ժամանակ և... իրենց բաժին հողն ստանան ամենաշատը»։

Ալի-Նաբին գլուղում չէր երևում շատ. սարի մարդ էր։ Մանկուց սարի կյանքին սովորելով՝ չէր ուզում հողին կալել։ Ձմեռը նրա համար արձակուրդ էր, ամառը գործ։ Նա էլ հեռավոր բարեկամ էր Հասան բեկին, բայց ոչ մի հարաբերություն չունեի հետը։ Նա ուներ իր բարեկամները—մեկը նրանցից Մաշադի Սոյունն էր, որի «գլավին» հղած ժամանակ տալար էր փախցնում նրա գիտությունը և նրա տրած փրկանքով ետ դարձնում տերերին։ Ռաշիդենց հետ հին թշնամություն ուներ։ Ռաշիդի պապը բռնել էր տվել Ալի-Նաբու հոր գողացած հզները և հանձնել Մաշադի Սոյունին։ Սա ետ էր դարձրել, բայց փրկանք չստանալով սովորեցրել էր Ալի-Նաբուն, որ նրա հզներն արածացնելիս ժայռից գլորի և տսի, որ իրենք են գլորվել։ Ալի-Նաբին կատարեց պատվերը։ Ոչինչ չկարողացան իմանալ։ Կասկածը մնաց կասկած և կարծես մոռացվեց։

Բայց Ալի-Նաբին ղգույշ նայում էր այդ սլատմության կողմը և չէր կարողանում գողանալ գաղտնիքը—կասկածում են թե ոչ։ Ռուշանը ոչինչ չէր խոսում այդ մասին։

Եվ ահա մի անգամ, երբ Ռուշանի հետ որսի էին գնացել ու անտառի բացատում իրարից հինգ քայլ հեռու աչքները հառել էին որսի կողմը՝ հանկարծ կողքից պայթեց Ռուշանի երկձյուղ հրացանը, Ալի-Նաբին վիրավորվեց: Ալի-Նաբին նստեց, ուղեց պահել իրեն, բայց նվաղեց: Հենց այդ րոպեին անտառի բացատը մտան երկու գյուղացիներ: Ռուշանը վա՛յ դռալով վրա վաղեց:

— Ինչի՞ խփեցիր,— հարցրին գյուղացիք Ռուշանին:

— Հանկարծ էր, աչքս դուրս դար,— ասաց Ռուշանը և սկսեց հառաչելով կապել Ալի-Նաբու վերքը:

Գյուղացիներից մեկը վաղեց գյուղ, սալ բերին, Ալի-Նաբին արդեն Ռուշանի և մյուսի ձեռքերի վրա դալիս էր՝ սիրթնած ու մռայլ:

— Էս ո՞վ ա խփել, ասա արի՞նք թափեմ,— կատաղած վրա վաղեց Ալի-Նաբու եղբոր որդին:

Ալի-Նաբին թուլ, բայց հանդիստ ձայնով նվաց.

— Անկարծ էր, ձեռ շտաս:

Գյուղացիք հանգստացրին պատանուն: Ռուշանը ներս գնաց: Երկար նստեց վիրավորի կողքին, ղուխը կախ նայեց, կուրծքը ծեծեց:

Բայց քանի շատ էր ծեծում իրան ու ամսոսում, Ալի-Նաբին հանգստացնում էր ավելի:

— Այլի, ի՞նչ ես ղուխդ կորցնում. տղամարդ չե՞ս, փորձանք էր՝ պատահեց, ի՞նչ անենք:

Ռուշանի մեջ մտավ կասկածի օձը— «Կհավատա՞, որ անկարծ էր»: Իսկ Ալի-Նաբին հաշվեց, որ եթե գյուղացիք չհասնեն վրա՝ երեի երկրորդ անգամ կկրակիր. և գյուղացիք խանգարեցին խելութունն իմանալու: Մի կողմից էլ լավ արին: Ալի-Նաբին կենդանի մնաց, նա կարող է վրեժը հանել: Ուստի և աշխատում էր, որ այդ մատին չխոսվի:

— Ռուշանը իմ ընկերն ա, Ռուշանը որ ճակատիս էլ կրակի՝ չեմ հավատա թե ուզում ա սպանի:

Բայց նա վճռել էր, որ կամ Ռուշանը, կամ Ռաշիդը «գնալու են»:

Եվ ահա Հասան բեկի խաղերը նրան զոյում են վրեժի համփի վրա: Գիտե՞ն նրանք այդ վրեժի մասին, կասկածո՞ւմ են, արտա-

քուստ նշանակութիւն չունի: Բայց Ալի-Նաբին գործակցելով, նրանց մինչև «քայլը» բարձր է համարում լռել: «Քայլից» հետո է՛լ — լռե՛լ: Հին իմաստութիւն է:

Բջիջը Ռաշիդի սուաջարկով որոշեց թեկնածուներ, որ պիտի անցկացնեն Նոդկոմի ընտրութեան ժամանակ նրա կազմի մեջ:

Որոշվեց, որ Օրուջը և գյուղխորհրդի նախագահ Ջաֆարը առաջարկին քվեարկվելու Նոդկոմի կազմի մեջ, իսկ երեք հոգի էլ հասարակութունից կընտրվեն իբրև «հողաճանաչ» մարդիկ:

— Ովքե՛ր պտի ըլն հասարակութունից, — հարցրեց Ռաշիդը: — էդ էլ սուաջարկենք:

Օրուջը վճռապես հակառակեց.

— Առաջարկելը՝ կառաջարկենք, ամա հասարակութեան բերանը լավ չի որ փակենք: Թող հասարակութունն ինքը ընտրի:

— Հասարակութեան բերանը ինչի՞ ենք փակում: Բա ո՞նց... կուլակներն անցկենա՞ն...

— Ինչի՞ կուլակները: Միջակները կանցկենան: Ո՞նց կթողանք: Հետո՞ հրահանգ ունենք, ջանքմ...

Ի՞նչ հրահանգ էր, և արդյո՞ք հրահանգը լավ էր հասկացել Օրուջը, բայց այն օրից, ինչ Հեյդաբը բավական թափանցիկ հասկացրել էր Օրուջին կուլակների սպառնալիքը, սա գլուխը կորցրել էր:

— Ի՞նչ հրահանգ ա, — հարց տվեց Ռաշիդը, — հրահանգն ասում ա հողերը տվեք կուլակներին:

— Այ տղա, ո՞վ ա հողը տալի կուլակներին: Նոդկոմի կազմի մեջ հրես ես կըլնմ, Ջաֆարը — էդ հերիք չի՞:

— Բա որ հասարակութունն ուրիշ ցուցակներ բերի՞:

— Բա դու էլ ասում ես հասարակութեան բերանը փակե՞նք, — բարկայայտ Օրուջը: — Տեսնենք ի՞նչ ա ըլում ժողովում:

Ռաշիդը բռն կերպով բողոքեց այս մտքի դեմ:

— Դուք կուլակներին կանցկացնեք:

Բոլորը վրդավեցին: Վերջերս Ռաշիդին շատ էին մեղադրում, որ նա ճնշում է զործ դնում բջիջի վրա, ինքնասածի է, հիմի էլ բո-

դոքեցին, որ նա ուզում է ճնշել նաև գյուղի հասարակության կամ-
քը, որ նա պարզապես բռնանում է ամենքի վրա:

Եվ այս մտքով էլ գրեցին շրջանային կենտրոն:

Շրջանային կենտրոնից գրություն եկավ, որով խորհուրդ էին
տալիս Ռաշիդին՝ զսպել իրեն և լսել ընկերներին: Ռաշիդն էլ լռեց:

Հողկոմի ընտրության կամպանիան անցկացնելը հանձնվեց
բջիջի «չափավոր» անդամներից մեկին, Միրզային, որի միջոցով
Օրուշը չափավորում էր թե՛ տաքագլուխ Ռաշիդին, և թե՛ բջիջի
մյուս շատ երիտասարդ անդամներին:

Ձյան մեջ ընկել է դարնան ցեցը, հալումաշ է լինում: Գետինը
չճափին խավարել, գոմշի նման քրտնել՝ շոգի է արձակում:

Հողը տեր է կանչում: Կես-գիշերին, օդում գանգատավոր
կղզում են կռունկները:

Գյուղխորհրդի շենքի բակը վաթսայի պես եռում է: Ժողով է:
Պատերի տակ իրար գլխի են բարձրանում:

Գյուղխորհրդի նախագահ Զաֆարը և Օրուշը առաջարկվեցին
քվեարկվելու, որ հողկոմի կազմի մեջ մտնեն. հասարակությունից
էլ երեք հոգի պիտի ընտրվեին:

Միրզան՝ ժողովի նախագահը, բացատրեց.

— Խալխն ում կուզի, ում ճանաչում ա, ով որ գեղի շահերն
իր աչքի լսի պես թանկ ա ասում՝ նրան էլ պիտի ընտրի: Հաս-
կացա՞ք:

— Հասկացա՞նք, — ձայն է տալիս ժողովը միաբերան:

Բայց ո՞վ է գյուղի շահերն իր աչքի լսի պես թանկ համարում:
Յուսուֆը ձայն է ուզում.

— Մեր գեղի հողերը տեսակ-տեսակ չեն: Մեր մարդիկ են տե-
սակ-տեսակ: Հողը մին ա, հողը հալալ ա, մարդն ա հարամ: Էն-
պես մարդ պիտի ընտրենք, որ մեր մեջ արուն չդցի: Չքավորը
շատ ա լացել հարուստի ձեռին: Էլ հերիք ա:

— Հա՛, շատ տեղին կաթացրիր, — ձայն տվեց Դուրսունը, —
հարուստը մեզ պետք չի:

Բայց բազմության մեծ մասը բերանը ջուր է առել և ունքերի տակից նայում, սպասում է:

Դուրս եկավ կապկանման Հեյդարը: Նա աղջկա պես խունջիկ-մունջիկ գալով՝ քաղցր-մեղցր դարձավ ժողովին:

— Յուզաշլա՛ր, Մեր գյուղը շատ կարիքներ ունի: Ամենից շատ նրա կարիքը հողի մշակությունն է: Մենք գութան, լծկան քիչ ունենք, սերմացու շատերը չունեն, հողերը մնում են պարապ: Շատ հող ստանալն էլ նույնն է, ինչ որ շատանալը՝ քանի որ մեզանում չքավորը չի կարողանում ինքը մշակել:

— Թող տան, մենք գիտենք մեր բանը,— կծեց Յուսուֆը:

— Սա ո՛ւմն ա քնացնում,— անհանգստացան մի քանի չքավորներ:

— Յուզաշլա՛ր,— կաթվածահար ժպիտը արատավոր, կնճռոտ դեմքին՝ գոչեց Հեյդարը,— ես ուզում եմ հողը չքավորի ձեռն անցնի: Բայց ես ուզում եմ, որ հողաբաժանությունը կատարեն հողից բան իմացող մարդիկ: Մեզ խելացի մարդիկ են պետք, գյուղի բանիմաց մարդիկ են պետք:

— Մեզ պետք են էնպես մարդիկ, որ մեր մեջ արուն չզցեն,— գոռաց Յուսուֆը:

— Հա, դրուստն էդ ա,— ասաց Մուխտարը:— Հողի մեջ արուն կա:

— Հողակուլշտ մարդիկ են պետք,— խառնում է խորշուղը:

— Ո՞նց, կուլակնե՞ր,— ձայն տվեց Ռաշիդը բազմության մեջ հեռու տեղ կանգնած:

Հեյդարը կարթը դցեց:

— Մեզ կուլակներ պետք չեն, մեզ պետք են էնպես մարդիկ, որ չքավորին ու միջակին իրար հետ կապեն, իրենք մեջը շահ չունենան և որ զլխավորն է՝ հողագետ լինեն, փորձված:

— Դրուստ ա,— գոռաց Բայրամը:

Այս չքավորները, իսկական չքավորների տպավորություն են թողնում: Ժողովը լսում էր նրանց:

— Անուննե՛ր ասեք:

— Անուննե՛ր, անուննե՛ր:

Ժողովը ժպտում է, շփոթվում:

— Ալի-Նաբի,— ասաց մի գլուղացի ու ինքն էլ զարմացալ իր ասածի վրա:

— Հա՛, գտա՛ր... չոբանը հողագե՛տ... Մարդիկ ասեք, որ բան հասկանան:

— Խսքանդար աղա,— ձայն տվեց մի սեխանման մարդ:
Բոլորը ծիծաղեցին...

Օրուջը հանդարտ բացատրեց.

— Ընկերներ՛ր, չոբանն է՛լ կարող ա, բատրակն էլ, չքավորն էլ, միջակն էլ: Բայց բանն էդ չի: Հողաբաժանությունը լուրջ բան է: Հոխմա չի, որ անուշ-անուշ բաժանիք: (Ծիծաղ): Արտատեղերը, հողի տեսակը, ղըռ հողը, ուժից ընկածը... շատ բան կա, ընկերներ՛ր:

— Դրուստ ա,— զորքի պես ձայն տվեց ժողովը միաբերան:

— Դրա համար էլ պետք ա ընտրենք է՛ն մարդկանց, որ նախ՝ հողաճանաչ, փորձված են ու հետո՝ հալալ գործի կանցնեն ու ձեր շահերը կպաշտպանեն, ձեր մեջ կռիվ չեն զյգի:

— Յողդաշ Հասա՛նը,— ձայն տվեց քաջալերված Խուրշուդը:

— Աղաներից հեռո՛ւ,— պատասխանեց Ռաշիդը:

— Յողդաշ Հասանը ձայնադուրկ չի,— քաղցր ծորեց Հեյդարը կանաչի ձայնով:— Նա կարող ա ընտրվել ու ընտրել:

— Ամեն միջակ իրավունք ունի,— ասաց Զաֆարը:

— Ի՞նչ անենք որ միջակ ա,— գուռաց Յուսուֆը.— Հասան բեկը հարուստ ա, հարուստների կողմն էլ կբաշի, մեզ պետք չեն հարուստ միջակները:

— Դրուստ ա,— հաստատեցին չքավորները,— Մուխտարը, Դուրսունը, Կադիրը:

— Թե Հասան բեկի պես միջակները պետք է ընտրվեն՝ միջակներին է՛լ չենք ուզում,— գուռաց Յուսուֆը:— Մենք չքավորներս կընտրվենք, ձեզ չենք հարցնի: Էդպես չի՞, յողդաշա՛ր:

— Էդպես ա,— ձայն տվեց ժողովը միաբերան, բայց անորոշ շեշտով: Ու սկսեցին ղովալը.

— Այշի, կորցրո՛ւ, միջակի հերն էլ անիծած:

— Չոբանը ըլի, միջակը չըլի՛:

Անկյունում բազմությունը կծիկ դառալ, իրար գլխի հավաքվեցին:

— Արո՞ւն կլիարենք՝ թողալ շինք թե միջակ անցնի։ Ռա՞դ արեք։

— Դո՞ւք ռադ եղեք — գոռում են միջակները։

— Ընկերեն՛ր, ընկերեն՛ր, ընկերեն՛ր... Ամոթ է, իրար մի՛ վիրավորեք։ Հանդի՛ստ։

Օրուջը բացատրեց.

— Ընկերեն՛ր, մենք իրավունք չունենք այդպես վիրավորելու միջակին։ Միջակն էլ մեր բարեկամն ա։ Մենք մեր կովով միջակի դեմ՝ կարող ենք նրան խրատացնել, քցել կուլակի կողմը։ Ընկերեն՛ր, մենք էդ իրավունքը չունենք, ընդհակառակը՝ մենք ուրախ ենք, որ մեր բարեկամ միջակը դա և մեզ հետ աշխատի։

— Դրա համար էլ ուզում ենք, որ Հասան բեկն անցնի Հողվոմի կաղմի մեջ, — գոչեց վճռական շեշտով Ղասումը, այլևս չվախենալով իր «միջակությունից»։

— Յուղաշլար՝ Հասա՛ն, Ղասո՛ւմ, Մուսա՛, — ձայն տվին կաղմակերսղ շեշտով խուրշուղը, Բալբամը և մի քանի համախոհներ Հասան բեկի թայֆից։

Պապանձևած բերանները բացվեցին և սսկված թշնամու պես, որ վիճակի փոփոխությունից սիրտ է տռնում՝ ժողովականների մեջ Հասան բեկի կողմնակիցները հանկարծ հարձակվեցին։

— Հասա՛ն, Ղասո՛ւմ, Մուսա՛։

Դրան հետևեց ուրիշ անունների խառն ու անկարգ համադարձել։

Ժողովը տակնուվրա եղավ։ Հնչվեցին անուններ, որ երբեք հասարակության մեջ չէին հնչվել և կարծես անհարմար ու ծիծաղելի էին։

Բայց այդ բոլորի մեջ սկսեց տոն տալ խուրշուղի խմբի ձայնը, որ անսպասելի կերպով աջողություն ուներ։

— Յուղաշ Հասա՛ն, յուղաշ Ղասո՛ւմ, յուղաշ Մուսա՛, — սկսեց տարափել ժողովը համարյա միաբերան։ Միջակներն ականջները սրեցին։ Զուռն անցնում է կուլակների կողմը։

Ռաշիդը մեջ ընկավ, որ խանդարի այդ թեկնածությունը և չքավորակա՞ն խմբակից մարդիկ առաջ քաշի։ Բայց ստացվել էր տարօրինակ բան։ Հասան բեկի կողմն էին անցել չքավորները։ Խուրշուղն իր խմբով հայտնի էր իբրև չքավոր։ Միջակներն էլ, Սոյունը,

Ղաճարը իրենց խմբով շրջվեցին կուլակների կողմը և ծանուցրին հակակշիռը: Ռաշիդը նոր զգաց, որ ուրիշ բան է հաղթել կարծելը, ուրիշ բան՝ հաղթելը: Պարզ է՝ իրենք կաղմակերպված չէին: Օրուջն էլ սկսեց տատանվել: Գյուղի դիմագրությունը աչդեց նրան: Նա գլուխը բոլորովին կորցրեց՝ միաժամանակ անդրադարձնելով գյուղի բոլոր դժվարություններն իր անձում...

— Յուսուֆ, Մուխտար, Ռաշիդ,— գոռացին այս կողմից մի քանի հոգի:

— Հասա՛ն, Ղասո՛ւմ, Մուսա՛, — թնդաց ժողովը:

Ստիպված քվարկեցին: Անցան վերջինները... Մափահարությունից լնդաց շենքի բակը:

Յուսուֆը բերանը բաց նայեց.

— Այ աղա, էս ի՞նչ դուս էկավ...

— Էն դուս եկավ, ինչ որ միշտ էլ դուս ա էկել,— դառն շեշտով փափախը զարկեց իր թևին Մուխտարը և հեռվով դուրս գնաց ժողովից:

Ջքավորները խմբվեցին Օրուջի գլխին և ինչպես մեղրաճանձեր սկսեցին խայթել նրան:

— Էս ի՞նչ բան էր:

— Բան չկա, բան չկա, մենք մեջն ենք,— ասաց Օրուջը կուտրված,— միջակին չպետք է խրտնացնենք:

Ժողովը դեռ տաք էր, էր ցրվում: Հասան բեկը շրջապատվեց բազմության ալիքով, որ ծփալ սկսեց նրա շորս կողմը. այդտեղ էին և կողմնակիցները, որ հեռում էին, չարացած Ջքավորները, նաև հարուստ թշնամիները, որ չարախնդած նայում էին Հասան բեկին:

— Այշի, հալալ ախպոր պես կրածանհնք հողը, գեղը խաղաղություն կզցենք,— ասաց Մուսան:

— Ինչալլահ,— ձայն տվին մի քանի կողմնակիցներ:

— Բա չքավորի բա՛նը ոնց ա ըլիլու,— կիսաձայն շշնջաց մի ծերուկ:

— Էնքան հող կտանք չքավորին, որ աչքը լիանա,— խոսեց ավելի բարձր Ղասումը, որի գիշատիչ աչքը ճպճսլում էր հուզմունքից,— էնքան տանք, որ ցանկ չկարենա:

— Առաջ չբաւորին կկշտացնենք, վերջը հարուստին,— պնդեց Մուսան:— Վասիլ՝ մի՛ք, օղուլլար: Հասան բեկը ձեր հերն ա, հալալ բարեկամը...

— Կապրենք՝ կտեսնենք,— ասաց մի կասկածամիտ հակառակորդ և հեռացավ:

— Ինչալլա՛հ, ինչալլա՛հ.—

Արձանագրությունը վերջանում էր: Վեր կացավ տեղից Հասան բեկը և իրեն գամված հայացքների դիմաց աչքերը գետնին գցած, հանդարտ հղանակով ասաց.

— Օղո՛ւլլար, յուղա՛շլար, կարդա՛շլար... Հողը հողագործին ա, հողագործը՝ տերության: Ես գնացող եմ, դուք՝ մնացող: Թե կարացի մի օգուտ կտամ ձեզ, էնպես կգնամ: Իմ աչքը հողից կուշտ ա, եւ չբաւորի աչքը կկշտացնեմ: Էդ ա իմ մուրազը:

Ժողովը ծափահարեց: Ծափահարեց մի անգամից, իրենից անկախ, կարծես մի անծանոթ ուժ մտավ նրանց ձեռքերի մեջ և ստիպեց, ակամա, ծափահարել:

Ուժը շուտ եկավ, թվանքի կոթն անցավ Հասան բեկի թոյլի ձեռքը:

Ահռնային ժողովուրդը բնագործներն, ձեռաց փուռահեց գալիքը և տաղ արեց:

— Այլի, աշխարհք ա, ո՞վ ա իմանում ոնց շուտ կգա:

Մի մասը հուսադրվեց, մյուսը սպասեց թե ինչ դուրս կգա, իսկ չբաւորները մոմռացին, մոմռացին և լռեցին: Միայն Յուսուֆը ձայն տվեց. «Ծառը կացնին ասամ՝ էնդուր ես կարենում լինձ կտրել, որ կոթդ ինձանից ա»:

Ժողովը դուրս պայթեց դռնից, թափված ջրի պես տարտղնեց գյուղի զանազան ուղղությամբ և ճապաղեց:

Հասան բեկը, Ղասումը, Մուսան ընկան Հողկոմի կադմի մեջ...

Հողկոմն իր նիստերն սկսեց: Եկան գավհողբաժնի ներկայացուցիչը, գավառային երկրաշափը, չափարարը և անցան դործի:

Ջննում են, չափում հողերը: Ամբողջ օրերով գյուղացիք գնում—գալիս են գյուղխորհուրդ, հանդերը, ղուլուում, դուռում, հայհոյում...

Չափարարը լուռ է: Հալված քմծիծաղը դիմքին՝ նա կիսաձայնխոսում է երկրաշափի հետ: Սա ծոծրակն է քորում, իսկ էքսպերտ

Հասան բեկը՝ Ղասումի ու Մուսայի հետ վարժ լեզվով և բանիմացի արագությամբ ցույց են տալիս հողերը, տեղերը, հատկութունները։
Ու էլի նիստեր, փափսոցներ...

Հողկոմի կազմում Օրուշը բավական պասսիվ դիրք բռնեց։ Գործի գլուխն էին անցել Հասան բեկն ու իր արբանյակները, որոնց գործիքը, սակայն, Ջաֆարն էր՝ գյուղխորհուրդի նախագահը—մի խորամանկ, բայց չերևացող արարած։ Հողերի նորմաների մասին սա էր տեղեկացնում Օրուշին, որ շատ քիչ էր գնում հանդը անձամբ ստուգելու։ Ըստ շնչերի նորմաները խախտված չէին, և Օրուշը դրանով էլ հանգիստ էր... Փաստական դրությունը գիտեին Հասան բեկն ու իր արբանյակները...

Խմայելովը գնացել էր Նրեան, և նրա տեղը պիտի նշանակվեր նոր կուհրահանգիչ։

Գյուղում սպասում էին նորին, բայց սա էլ ինչ-որ ուշանում էր։

Ռաշիդի մեջ մի բան բեկվեց և բեկվեց միանգամից, ինչպես ամբողջական մարդու մեջ, որ նման է պողպատի՝ միաձուլվ, ամուր, բայց բեկման մեջ որոշ։

Նա գիտեր, որ հասարակական ժողովի վճռի դեմ կարելի էր պայքար սկսել։ Դրա համար կար գյուղխորհուրդ, կուսբջիջ։ Գործը կարելի էր պցել շրջգործկոմ, կուսքարտուղարին, ավելի հեռուն,— բայց նա վզաց, որ իր շրջապատը դեռ շատ թույլ է ուժեղ գործ բռնելու համար։ Հասկացավ, որ այս գործումն էլ, ինչպես իր բառարանության դաժան միջավայրում, պիտք են դիմացկուն, վճռական մարդիկ։ Դրա համար էլ ժողովից հետո ընեց, ներս գցեց վալբուլ-թը, վճռեց կուլակների դեմ ձեռնարկել չքավորների կազմակերպման, նրանց հետ սկսելու նոր պայքար, նոր գործ, հիմնավոր գործ...

Հողերը բաժանեցին։ Հողատերերը գնացին կանգնեցին իրենց արտերի գլխին։ Ժպտալից մտիկ տվին փուլած, պառկած հողին, որ իր զոմշի դուրս պրծած աչքերի խավար իմաստով նայում է իր նոր տերերին։ Այդ աչքերի մեջ և՛ խոստում կա, և՛ սպասում։ Ո՞ւմ

է սիրում հողը, շնա իմանում: Դառն, հին մտքերն են կրկնվում նոր հողերի տեր չքավորների գլխում.

— «Ո՞նց հմ հերկում, ո՞նց հմ ցանում, ո՞նց հնծում...»:

Նվ չքավորները իրար հետեից վարձով են տալիս իրենց հողերը կուլակներին... շունչը 6 կոտ:

Դրա փոխարեն ուռճացել է Հասանի թայֆան: Նրանց ուժեղ դուխանները տաքացած պատռում են անծանոթ հողերը: Սուսուկուս հողի մեջ են դցում սերմը և դրա հետ էլ մի գաղտնիք: Հողը անձայն պահում է այդ ավանդը — գաղտնիքը:

Հողաբախանությունը մոռացվեց կարծես: Հասան բեկի թայֆան տարեց-տարի կատաղում է:

Աչք են բաց արել նրա բարեկամ չքավորները: Հասան բեկի դուխաններն ու լծկանները նրանց բավական օգնել են: Սերմից էլ բաժին է հանած:

Օրերն սկսեցին հաջորդել անաղմուկ, իրար նման:

Գյուղի որջանման խրճիթներից ելումուտ էր անում մըրկված, դարմանաթաթախ, փոշոտ, պատառոտված առօրյան և հայհոյելով, փնթփնթալով ու գոռալով աշխատում:

Չքավորներն իրենց հացի հետեից լինելով՝ մոռացան դյուղի ընդհանուր, հասարակական խնդիրները, դսրոց, խրճիթ: ՓՕԿ-ը ճապաղել էր, ֆոնդերը լղարել: Կոռպորատիվը քաշ էր գալիս մի կերպ: Կարծես մի ձեռք մթան մեջ սողում, քայքայում էր սրանց:

Գյուղի գործերը մեքենայացան մի շարք մարդկանց ձեռքին: Նրանք բանում են կուլակների համար:

Ռաշիդն ու Յուսուֆը համառեցին և ճար-ճուր անելով հերկեցին իրենց արտերը և ցանեցին: Բայց մյուսները՝ Մուխտարը, Ղարան, Դուրսունը և հարյուրավոր չքավորներ իրենց հողերը կա՛մ կխորարով, կա՛մ վարձով տվին կուլակներին, միջակներին:

— Հարուստն էլի՛ պետք եկավ,—ասաց դառնացած Ղարան: Նրա կողքին նստած Մուխտարը բերանը ծռեց.

— Այլի, մենք շների պես ենք. կզանք գեղի միջին դես-դեն կհաշանք ու էլի կզանք կուլակի դուռը...

— Էդպես ա ըլել, էդպես էլ կըլի:

— Էդպես ա ըլել, էդպես չի ըլի,—կտրեց Ռաշիդը,— ուրիշ բան կըլի:

— Ուսնեբս էլ չի ըլի,— քմծիծաղ տվեց Մուխտարը։— Հրես հող էլ ունեմ, ամա էլի կուլակի դուան բատրակ եմ։

— Էդ նրանից ա, որ հողդ չես վարում, չես ցանում։ Ադա՛, կուլակն ուզո՞ւմ ա, որ դու հողդ վարես-ցանե՞ս, լծկան ունենա՞ս։ Էդպես որ ըլի, ո՞վ ա նրա հողը վարելու, ո՞վ ա նրա լծկանը վարձով վերցնելու։ Կուլակին բատրա՞կ ա պետք, բատրա՞կ, գլխի ե՞ս... Քանի բատրակը կա՝ կուլակը կա, քիչ-քիչ պետք ա բատրակը հողին կալչի, որ կուլակը վերանա։

— Բա կուսակցությո՞ւնն ինչ ա անում,— հարցրեց Մուխտարը,— կուսակցությունն ո՞ւր ա։

— Այ, էդ որ ասում ես՝ կուսակցությունն ո՞ւր ա—կուսակցությունը հենց ըդտեղ ա, էդ ա, դուար։ Այլի, կուսակցությունն ի՞նչ ա. կարծում ես մի քանի հոգի՞ն են։ Կուսակցությունը մենք ենք, բոլորս, ես, դու, սա, չքավորը, միջակը, որ կաղնած ենք կուլակի դեմ։ Սպասի՛՛ հլա...

— Այլի, սպասելն էլ անցաւ, ժամանակն էլ։ Հրեհ՛ն սաղ հանդը բռնիլ են. էս արտն ո՞ւմն ա — Հասան բեկինը. էն արտն ո՞ւմն ա — Հասան բեկինը։

— Գեղի բանը միշտ փդպիս ա,— հաստատում է ծերուկնե-րից միինը։

Ռաշիդը կատաղում է, շրթունքները կրծում։

— Տեսնո՞ւմ ես, Յուսուֆ, ոնց են խեղճացիլ։

— Նո՞ր ենք խեղճացիլ. խեղճը միշտ էլ խեղճ ա։

— Այլի, սրանք տղամա՞րդ են, փափախ ունին գլխների՞ն։ Գնանք.— նեղանում է Յուսուֆը։

Հեռանում են։

— Էդ ա է՛, կդնա՛ք. ուտողներդ քիչ, ձեններդ տաք տեղից ա դուս դալի. բա մե՛րը չեք հարցնում, որ թրթուրի պես խժուում են, խժուում... Հարցրու դո՛ւ... որտեղի՞ց...

Գայլը պտտվում է հոտի շորս բոլորը, աչսօր մի ոչխար, վաղը մի այծ, և ախորժակը կատաղում է։ Սիրտ է առնում հաջողությունից և սկսում հաճախ երեւալ։ Եվ մոտեմոտ է անում։ Արյունը գայ-

Թափվել է. դալը հարբում է նրա շոգուց, աչքերը մշուշ են լցվում:
Եվ ահա օրը ցերեկիւմ իրեն գցում է հոտի մեջ:

Ահա այդպիսի տնտեսապես ուժեղացնելով իր դիրքերը՝ 1926 թվին Թայֆան ընտրել տվեց Հասան բեկի որդի Քյարամին գյուղ-խորհրդի քարտուղար: Բացի այդ, իր բարեկամներով ցանցեց գյուղի կազմակերպությունները՝ ՓՕԿ, գյուղվարի, կոոպերացիա...

Չղարմացան: Այդպիսի անակնկալներ շատ էին տեսել լեռնային գյուղում:

Գյուղը հիշում է շրջանի հին գլավա Մաշադի Սոյունին, որի կազմակերպությունը հեռու գյուղերից տավար էր քշում կորցնում անասունների թավուտներում, և «գլավին» գիշերը տիրոջը իր մոտ կանչելով խոստանում էր գտնել, եթե «գտնելու ծախսը տերը հանձն առներ»: Վարձն ամբողջ արժեքի կեսն էր, մեկ հրորդը...

Եվ «գողությունների» այդպիսի արագ բաց անելուն ի պարգև Մաշադի Սոյունի կուրծքը զարգարված էր նահանգապետի սոված բազմաթիվ մեղալներով:

Մարդասպանություն, աղջիկ փախցնել, արյան վրեժ, դատարանների շենքերի մաշումն, կլլաուղներ, սուտ երգում, բանտ, Սիբիր, հատո այնտեղից փախուստ, դաշաղություն, կաշառք, դարձյալ արյուն...

Գյուղը այս բաները հիշում է...

«Այլի, շատ մի՛ խոսի... ո՞վ ա իմանում ի՞նչ կա տակին»:

Ռաշիդը շատ չի խոսում: Գլուխը կախ Հասան բեկի դոմն է մաքրում, տավարը ջրում, գնում տուն: Երբեմն նրան կարելի է տեսնել հանգում, ձեռքերը զրպանները դրած՝ շվացնելով ման է գալիս: Կանգ է առնում մի արտի գլխին, նայում, տնտղում, կոշիկով փշրում հողի կոշտը ու անտարբեր նայելով հեռուն, անցնում-գնում:

Հետո սուլելով նստում է մի քարի, ծխում է իր համար: Հասկերը գլուխ գլխի են խփում, փսփսում: Ծղրիդներն արագ-արագ խփում են սալին իրենց մուրճիկները:

— Ի՞նչ ես անում, Ռաշիդ,— հարցնում է շոբան Ալիքսիդը ձիով սարից իջած՝ այդտեղից անցնելով:

— Ոչինչ... հենց էնպես...

Ու սուլելով մեղմ նայում է հեռուն:

Ալեքսանդրը գնում է: Ուտքով նրա հետ եկող Յուսուֆը ետ է մնում և մոտենում Ռաշիդին:

— Էս ո՞ւր ես եկել հանդը, ի՞նչ կա:

Ռաշիդը կանգնում է, բռնում նրա ուսը և շուռ տալով մյուս կողմը՝ ձեռքով ցույց է տալիս մի արտ:

— Էս քանի՞ կոտ կըլի:

— Մեկ: Հը՞, Չկա՞:

— Ծը... մեկ օրավար էր, երբ ես էի հերկում: Չիմ իմանում հմի ով ա հերկել, բայց ա՛յ, էն մեծ կտորը ավելացրել են:

— Ո՞ւմ արտն ա:

— Ղասսումի արտերից մինն ա:

— Բա Հասան բեկինը, Մուսա աղինը...

— Փորները լավ տողել են: Բոլորը չափեցի աչքով: Նորմից ավել ա:

— Ա՛յ ես դրանց...

Նստեցին, ծխեցին:

— Բա էս էսպես էլ պտի մնա՞, — հարցրեց Յուսուֆը Ռաշիդի դեմքը ղննելով:

— Չի մնա:

Ու Ռաշիդի աչքերը պսպղացին:

— Էդ օձի թաղավորի զլուխը չքավորի ոտի տակ պիտի ջնջխել տամ... Հլա յավա՞շ...

Պյուղիսոբհրդի շենքում չքավորական խմբակը աղմկալից մի ժողով էր սարքել. Ռաշիդը դրել էր Հասան բեկի զեղծումների հարցը հողերի բաժանման մեջ, և Յուսուֆի հետ ջեռացած երկաթով տոգորում էին ժողովը:

Ռաշիդն ուզում էր չքավորության խոսքը տանել կուսբջիջ:

— Բա կուլակները միջակի մորթի հագնեն ու զան ընկնեն խալիսի մե՞ջ, — հրահրում էր Ռաշիդը, — բոլորի արտերը մթան միջին կճանաչեմ: Չափն էլ գիտեմ, շունչն էլ գիտեմ: Դրանք զավթել են հողերը, նորմից ավել վերցրել, տվել են իրենց բարեկամներին՝ տողում, չքավորը մնացել ա դառն ու դառարկ: Հերիք չի՞ ի՞նչ եք սակվել:

— Այ տղա, ախր մենք էլի ենք դրանց հետ գործ ունենալու,— կախալում է ծերուկ մի գյուղացի,— տեսեք, կմնաք դատարկ: Ախր դրանք որ մեզ լծկան, գուժարն շտան՝ էլ տերներս ո՞վ ա...

— Մեր տերը մենք ենք,—մեխեց Ռաշիդը.— էստեղ կուսակցություն կա, վախիլ միք, մենակ չեք:

— Դրուստ ա ասում,— սիրտ առան մշուսները,— էս ո՞ր ժամանակն ա, էս ո՞ւմ իշխանությունն ա, մերը չի՞: Բաց անենք գործը:

— Բողոք տանք հողբաժնին. ի՞նչ իրավունքով են կուսակները նստել մեր հողերի վրա:

— Ընկերներ, ի՞նչ եք ասում: Բե հմի էլ սուս կենաք, ասեք թե բողաղներս սկսեք ա դուս ձղենք:— Վեր կացա՛վ տեղից մի հասակավոր գյուղացի, սրի գեմքին միայն մերկ ջլերն էին մնացել, այնքան լղար էր նա, և հանդարտ տաաց.

— Ռաներդ դնում եք օձի պոչին, գլուխը թող անում, որ աղատ շուտումուս դա՛ ու ես դառնա ձի՞ն՝ ձեզ... Գյուղխորհրդի նախագահ՝ հոսեք հլա...

— Նախագահը կա՛, հրե՛ս նախագահը,— տաքացած գռչեց Յուսուֆը, որի բարկությունը մի վալրկյանում կայծակի նման շեշտեց նրա մեջ աչդ միտքը՝ արագ, հեշտ, հասկանալի,— ա՛յ ձեզ նախագահ,— ցույց տվեց Ռաշիդին.— հողերն է՛լ զիտի, աղաներին է՛լ տ ճանաչում: Հրե՛ս, նախագահը կա, դու քո՛նն ասա, ի՞նչ ես ասում:

— Առաջ նախագահն ընտրեցիք, դրեք մեր մարդը, թող նա գնա բաց անի հողի գործը:

— Ահա՛ ընտրեցիք: Եդ է՛լ ենք անում, էն է՛լ:

— Դրուստ ա, էդպես ա,— դուռում է ժողովը ուրախացած:

Նախագահը ժպտում է և կարգի հրավիրում տաքացած Յուսուֆին.

— Կա՛վ, լա՛վ, ժամանակը կգա՝ կանենք: Քեզ կընտրենք նախագահ:

— Զէ՛, նախագահը սա պո՛նի ըլի: Սա առաջից կգնա՛, սա իր գլուխը կգնի:

— Անցնենք հարցին...

— Յողաշլար, բողոքո՞ւմ ենք:

Ղովոոցն ընկավ:

— Տեսե՛ք, միասին պտի ըլինք,— գոռաց Յուսուֆը,— համաձա՞յն եք... ո՞վ ա դեմ: Ոչ ո՞ք: Շատ լավ: Ո՞ւմ ուղարկենք, ո՞վ կազմի դիմումը:

— Ռաշիդը, Յուսուֆը, Աշրաֆը:

Վճիռն արձանագրվեց: Լիռնցի չքավորությունը լավ գիտեր, թե ինչ է նշանակում բացարձակ դուրս գալ այն լիռների խորշերում, ուր դաշույնը սողոսկելով բարձերի, ղեղերի տակ, պատերի արանքներում, փայլում է մութ գիշերներին:

Եվ բնազդաբար իրար կսպն, բարձր գոռացին իրար սիրտ տալու համար:

Դեմքերը կարմրած, քրտնած, հեալով դուրս եկան տաք ժողովից:

Բողոքի ամսյւր մոմալուով՝ չքավորների ժողովից դուրս եկավ, գոռաց գյուղի ընդհանուր ժողովում: Գյուղն իրար անցավ:

Երբ Հեյդարը վաղելով գնաց Հասան բեկին հայտնեց լուրը, թե չքավորական խմբակը բողոք է տվել գյուղխորհրդին հողերի մասին, Հասան բեկը օձի կծածի պես վեր թռավ և գոռաւից:

— Ո՞վ է բաց արել...

— Ռաշիդը:

Հասան բեկն սկսեց անցուդարձ անել օդայում: Նրա աչքի առաջ այժմ պարզ կանգնեց իր բատրակի կերպարանքը, որ պոկ չէր դալիս իր երեակայությունից: Այո, լավ էր գիտել իր ժամանակին «իր ծոցում տաքացած օձին», բայց բանի տեղ չէր դրել: Ահա թե որտեղ պետք է նա ճեղքը ծածկեր...

— Հը՛մ, էդպես էր եղել բանը...

Բուքերը տեսած հին ճամփորդը առանց յափնջու ճամփա էր ընկել սարում: Արե է, ասել էր, ի՞նչ պիտի պատահի. մինչև բուքը վեր կենա՝ կանցնեմ սարը: Ահա՛ մարդկային թուլության հետևանքը — բուքը վեր կացավ:

— Կանչի՛ր Ղասսամին... շո՛ւտ:

Մինչ Ղասսամը կգար՝ ներս մտավ Հասան բեկի հարեանը, որի հետ Հասան բեկը շատ էլ մոտ չէր:

— Էս ի՞նչ ա արել քու Ռաշիդը: Միթամ շնչապատկանից

ավել հող ես տվել սրան-նրան: Վա՛յ, անամոթ: Դրան որ անդանակ մորթես՝ քիչ ա:

Հասան բեկը հավաքեց իրեն.

— Ռաշիդը գիժ ա. գիժ-գիժ դուրս ա տվել: Ես նրան բան չեմ անի, ամա ինքը կամաչի: Տան չրաղը էդպես կըլի: Աստծուց թող ամաչի:

Հարեանը գնաց ժողով: Իսկ հեռվից հասնում էր գյուղացիների ձայնը.

— Այ տղա, եկե՛ք, եկե՛ք, ժողո՞ւմ...

Շներն իսկ հաշեցին անսովոր կերպով:

Եկավ Ղասումը: Նրա մի հատ աչքը միայն մի բան էր ասում, մի սառը և դաժան բան: Վրե՛ժ:

Գյուղխորհրդի բակը խցկվել, խեղդվում էր բազմության հոծ զանգվածից:

Նորությունը նորություն չէր: Նորությունը Ռաշիդն էր, որ սիրտ էր արել հայտնաբերելու կուլակների արարքները և գլխից ձեռ վերցրել: Եվ որովհետև ուժ էր շուռ դալիս մյուս կողմը, բազմու-թյունը բնազդով գնում էր լցվելու այդ ուժի մեջ:

Նախագահ Զաֆարը գոռում էր քրտնամխած, որ կարգ պահի: Սակայն մեղվի փեթակը շուռ էր եկել և մեղուն կատաղել: Սփրթնել է և կուսբջիջի քարտուղար Օրուջը: «Ահա քնելու հետևանքը»:

Նախագահ ընտրեցին և ժողովն սկսվեց:

Բայց բազմությունը ալեկոծված է:

— Մեր հացը դրել եք կուլակի բերանը... հողերը զավթել եք, տվել հարուստներին:

— Քյասիբը թողել եք դատարկ...

— Ընկերեն՛ր, ընկերեն՛ր, ախր...

Յուսուֆի կարմիր երեսը պայթում է արյունից: Ձի լսում:

— Հողաչափ բերեք, թող չափեն:

— Ընկե՛ր Յուսուֆ, ախր չափված հող ա, ո՞նց կարող են...

— Աղալարության, բեկության իսկական վերջը հիմի յա, հե-րիք ա, ջաններս բեղարե՛ց...

Ներս է մտնում Հասան բեկը՝ մռայլ, բայց հանդիսու Հայացքը գետնին է։ Ժողովը հորձանք է տալիս գետի պես, վշշում, աղմուկում։ Հասան բեկին շրջապատել էին իր թայֆայի մարդիկ, որ եկել էին հայտնապես կռվի տրամադրությամբ։ Բայց Հասան բեկը նայում է նրանց և աչքերով սաստում։ Նրանք մոմռալով ներս են խցկվում և կանգնում նրա շուրջը՝ պատի պես։

Նրան հարցութորձ են անում կողքի կանգնածները, և ընդհանուր աղմուկի ալիքներին նա հանդարտ ու հավասար ձայնով խփում է։

— Յուգաշլա՛ր, կարգաշլա՛ր... հողերն էնտեղ են, դավթարներն էստեղ. նաֆարը 6 կոտ, ավել չեմ տվել։ Իմ ընտանիքը 8 նաֆար աս։ Գնացիք մտիկ տվեք դավթարներին։ Բե՛ն ավելի կա՛ ավելին ձեզ...

— Ավելցուկնե՛րը, ավելցուկնե՛րը։ Է՛ն առա...

— Ավելցուկ չկա։ Ո՞րտեղից... Հետո, կարգաշլա՛ր, ինսա՛ֆ ունեցեք... ձեռովս չեմ չափել, ձեռովս չեմ բաժանել... Չափրար կար։ Ինչ չափել ա՛՛ էն եմ տվել...

— Բերե՛ք դավթարները, բերե՛ք, հաշվեցե՛ք...

— Յուգաշլա՛ր... ախր դա ի՞նչ էստեղ քննելու բան է... լսեցե՛ք...

— Քննե՛ք, դանդա՛տ տվեք, թող դան չափե՛ն... Քանդե՛ք էս բույնը...

Սա առաջին փայլատակումն էր, որ մի բոսի լուսավորեց լեռնային գյուղը, հանդերը, սարերը և իսկույն սուղվեց սև ամպերի մեջ, ու մութը ծածկեց ամեն բան։ Գյուղն սկսեց ալեկոծվել, և Զաֆարն զգալով իր մեծ պատասխանատվությունը, ինքնապաշտպանության բնադդով ուղեց սվադել դործը։

Բայց զարնան գետը ուռեց, կոտորեց իրեն կաշկանդող սառույցը, ընդունեց իր մեջ ուրիշ վտակներ և ահա միաբերան հեղեղելով անցնում է։ Քարեր, ժայռեր են գլորվում։

Արագ բարձրացավ չքավորական հեղեղը և արագ է գործում արդեն։

Նախ Զաֆարին և Հասան բեկի որդուն՝ Քյարամին գյուղխոր-

հըրգից հեռացնելու հարցը դրին: Բացվեց, որ ՓՕԿ-ի և գյուղվար-
կային վարչութիւնների հետ կասկածելի կապեր հաստատելով,
քայքայել էր նրանց:

Ռաշիդին ընտրեցին գյուղխորհրդի նախագահ...

Արազ, վճռական, հեշտ:

«Հողի գործը» գնաց կենտրոն...

Մեծ իրարանցում է ընդարձակ հանդում: Եկել են հողերն
ստուգելու: Եվ շնայած ձիավոր միլիցիան շրջում է բազմության
մեջ՝ բազմությունը — գյուղի: չքավար, միջակ, կուլակ տարրերը,
կոմունիստ, կոմերիտ, ծեր, կին, տղամարդ — թափվել են հանդը
և մահակներով ղինված ընկել հանդերը, փոթորկի պես պտույտ են
գալիս: Հողի հոտը զարթեցրել է նրանց հոգում քնած վայրի բնազդ-
ները, և ահա նրանք պոռթկում են նախամարդու լեզվով, — գոռում
են: Կռլի գաշտ է: ու կռիվն այդ գաշտի համար է: Վաղում են,
գետինը դոփում, և հողը խռխռում է նրանց ոտքերի տակ:

Ռաշիդն անուրոշ ժպիտը քթի տակին թաքցրած, ձեռքերը գըր-
պանները, աչքի տակով նայում է չափարարին:

— Գրեցի՞ր: Քանի՞ դուրս եկավ. — ու ժպտում է:

— 30 կտոր:

— Երեք շնչի՞ն, — ականա բարձր ձայն է արձակում Մուխտա-
րը և բերանաբաց նայում Ռաշիդին:

Գոռոզոտն ընկել է մյուս արտերը. այնտեղից ձայն են տալիս
իրար, աչքի չափով չափում հողերը և ինչ որ գիտեին, լսել էին՝
բոլորը կատակ է դուրս գալիս փաստի դիմաց: Հասան բեկի թայ-
ֆան ուղղակի բռնել էր ամբողջ հանդը:

— Ժողով արեք. հենց էստեղ հաշիվը տեսե՛ք...

Բայց Ռաշիդը չափարարի և գյուղխորհրդի անդամների հետ
անցնում է հտակյալ արտը:

Հասան բեկը դեղնել է, և նրա մի քանի օր չածիլված կզակը
ջղաձգորեն ցնցվում է: Նա ժողատ բերանը կափկափելով բա-
ցատրություն է տալիս.

— Առաջվա չափարարի չափը մեծ էր. հմի փոքր ա: Սխալ կա
մեջտեղ: Ես չափից բան չեմ հասկանում, ջանե՛մ:

Չափրարը ծխախոտը շրթունքների մեջ սեղմած, աչքերը ծխից կսկծացնելով գրի է առնում չափը:

Ռաշիդը անխոս կանգնած է նրա մոտ:

— Քանի՞ս եղավ:

— Դեսյատին ու կես:

— Գրի՞ 9 կոտ..., — գոռում են չքավորները միաբերան:

— Վայ, վայ, վա՛յ, — գլուխը թափ է տալիս Սոյունը, զգալով, որ չքավորները գոռում են:

— Ախր, ասում եմ չափը փոքր աս, չա՛փը փոխեցիք, ջա՛նըմ, — խոսում է Հասան բեկը՝ չարացած նայելով Սոյունին...

— Չափը է՛ն չափն աս...

Եվ չափրարը ժպտալով ու մշմշալով գրում է:

Բազմությունը հետզհետե օղակում է սրանց:

— Մի իրե՛նը, իրե՛նը չափե՛ք, որ աչքը կոխենք:

— Սպասեք մի Մուսա աղինը պրծնի՝ հրես գալիս են էնտեղ:

— Ա՛յ տղա, Ղասումից բռնեք՝ էկեք հասեք սրան...

— Չափե՛ք, ախպեր, թե ավել ա՛ իրավունք ունենք վերցնելու, — ասում է Սոյունը հեղ ձայնով:

— Աբուռ ունեցեք, հարիֆլար, — գոռում է Հասան բեկը Սոյունի կեղծավորությունից խոցված և արդեն ինքն իրենից ելած, — չե՛ք հասկանում. ասում եմ առաջինի չափը մեծ էր, սրանը փոքր...

— Ո՞նց չէ, հիմի է՞լ ես պատռում մեր բերանը: Չափը չափ աս. մեծը ո՞րն աս, փոքրը որը. — գոռում են չքավորները դամբերի մկանները ուռեցնելով:

— Ամո՞թ աս, քաշվե՛ք, ինչ եք ուզում պատվավոր մարդուց. — վրա են գալիս Հասան բեկի կողմնակիցները:

— Ո՞նց թե, ախր էս անեղո՞ւ բան աս, որ արել են. մեղ խայտառակել, — գոռում է Սոյունը:

Բազմությունը պառակտվեց, կանգնեց կիսաշրջան կիսաշրջանի դեմ ու սկսեց ոռնալ: Մի կողմ Ռաշիդն էր իր չքավորական խըմբակով, որ սկսում էր ստվարանալ Հասան բեկին լքած Սոյունի խմբով — միջակ տարրերով, մյուս կողմ Հասան բեկի թայֆան էր իր 16 կուլակներով և մի քանի «չքավորներով», ինչպես խորշուղը,

Բայրամը: Մի քանի կուլակներ էլ, որ հին թշնամություն ունեին
Հասան բեկի հետ, մեկուսի կանգնած, շարախնդում էին:

Պարզվեց, որ Հասան բեկի թայֆան կուլ էր տվել մոտ 350 դես-
յատին:

Չափրարն էլ էր զարմացել:

Գյուղը սփրթնեց: Այդքան չէին կարծում:

Կռիվ չեղավ: Չքալորները շատ էին և արդեն հաղթել էին:

Հասան բեկը նշան տվեց իր թայֆայի ակտիվին՝ Ասադին, Ալի
Նաբուն, Խուրշուդին՝ զսպել իրենց: Թայֆան տալ արեց: Դա նշան
էր, որ նա խրամատվում է և պատրաստվում դարանամուտ կռվի:

Ուստի և նահանջեց...

Մի քանի օր չափում էին: Չափեցին, վերջացրին, եկան գյուղ-
խորհուրդ: Ամբոխը լցվել էր:

Հասան բեկը գունատ, բայց զարմանալի զուսպ նայեց Ռա-
շիդին.

— Չափրարի մեղքը գցեցիր իմ վրա. էդ ոչինչ: Բայց որ դու,
տանս մեծացած տղա, ինձ խայտառակ արիր խալխի առաջ, հա-
լա՛լ ա բեկ, բալամ: Ես ապրուստ ունեմ, իմ հացը Հողկոմի միջին
չէր. շնորհակալ եմ, որ էս հասակիս ինձ ազատեցիր խալխի
գործից...

Հետո դարձավ ժողովականներին.

— Մինչև հիմի մենք էինք կառավարում, թող սրանից դենը
Ռաշիդը կառավարի: Մեզ հանձնում եմ իրեն, իրեն էլ ալլահին:
Մնա՛ք բարով:

Տպավորություն թողեց ներկաների վրա: Ոմանք հառաչեցին
անորոշ:

Պարտվածը ինչ-որ ներքին ուժ ուներ, որ դուրս էր բերում
պարտությունից հետո: Առեցին:

Հասան բեկը խոստովանքով սրբում էր իր մեղքը իր ձեռքով և
դրանով սրբում էր չքալորների կատաղությունը:

Աղվեսը պոչը քաշեց և գնաց տուն:

Միայն նրա հետևից աչքերի նետը լարած՝ նայում էր Ռաշիդը
և հաշվի առնում, թե ո՞ր դարանից կարող է վերադառնալ պարտ-
վածի նետը:

Լեոնային մարդու բնազդը խոսեց նրա մեջ, և նրա սրտի մեջ մի բան զարթնեց — հետեւել վրեժի շարժումներին:

Բայց բազմութեան աղմուկը և գործերի այդ բոլորի հոգսերը խլեցին նրան այդ խորհրդածութեանից, և նա ընկավ պատուող հորձանքի մեջ, դնաց լողալով...

Նավթի նվաղ ճրագի մարմրոցի և երեսամիտն մեջ զողողում էին Հասան բեկի տանը հավաքված մի խումբ մարդիկ, որոնց մեջ էին Ղասուամը, Մուսան և մի շորս-հինգ ուրիշ հոգի՝ Իսմայիլը, Բադին, Իսքանդարը և այլ հարուստներ:

Հասան բեկը կապտել էր: Նրա ձայնը սպառնալի շեշտով կրտսրում էր օդը:

— Աղալար, դանակը դեմ են արել, հուպ են տվել պատին: Սրանից դենը էլ տեղ չկա: Էսօր իմ նոքարն ա, էգուց քո նոքարը, մեկիլ օրը նրա նոքարը: Սա գեղովի, աշխարհովի ա: Մեղ ուզում են էնպես ջնջեն, որ էլ իդներս ու թողներս չմնա: Էս հո մեր վե՛րջն ա...

— Բա Հեյդարն ի՞նչ ա ասում, — հարց տվեց կուլակներից ամենատեղյակը՝ Բադին:

— Բանն էնպես չի ծոված, որ Հեյդարը դրստի էստեղ խելք ա պետք: Խեղք բանեցրեք: Մեր նոքարները մեր գլխի տերն են դառնել... Մի տարի առաջ թե հարուստ ու աղքատ կար, ու հարուստը աղքատին բաժին էր հանում, հիմի աղքատն էնպես ա հարստացել՝ որ չի թողնում, թե հարուստը աղքատի պես էլ ապրի: Զնչեյ են ուզում մեզ, գլխի՞ ևր, թե չէ: Դանակը ոսկորին ա հասել: Ի՞նչ եք ասում, աղալար...

Ղասուամն իր մի հատիկ աչքը տնկեց բոլորի վրա:

— Քյալքալան դրուստ խոսեց: Էդ ա՞՝ երկար խոսելու բան չկա էստեղ — ինչ անելու եք՝ արեք:

— Ի՞նչ պտի անենք, ասեք՝ անենք, — խոսեց Բադին: — Հիմի մենք մի կրակի մեջ ենք ձեզ հետ էրվում:

Մյուսները հավանություն տվին:

— Հախ աստծու, էդպես ա...

— Կկաղնե՞ք մեզ հետ, քոմակ կանե՞ք,— հարցրեց Ղասումը սիրթնելով:

— Կկաղնենք, էլ ինչնե՞րս ա մնացել, հողը դնաց ձեռքներիցս:

— Ղուրանի վրա հրդվեք:

Երդվեցին:

— Արուն պտի թափվի.— մերկացավ դաշույնի պես Հասան բեկի միտքը.— Մենք կանենք: Դուք էլ քոմակ արեք մեզ, ցեղը կաղնացրեք:

Վճռեցին, ուխտեցին և հանգիստ նստեցին տեղները:

Ուրեմն պիսվում էր նոր խաղ...

Հասան բեկի վրա հոգնածություն եկավ: Հարվածը շատ էր ան- նախընթաց: Իր բատրակը իր դեմ:

Խոցված էր նրա սիրտը, շամփրած...

Ու նրա միտքը լեռնային կածաններով, անտառների շավիղնե- րով սողում գնում է Գանձակ, Երևան, իջնում է Մուղան կամ Արաք- սի ափերը: Հետո այնտեղից էլ թռչում է այն կողմ, ուր հետո հո- րիզոնում ծովի կասլույտ ալիքների պես խոյանում են երկինք Պարսկաստանի լեռները՝ փեբռզ, տեսլական գույնով: Այն կողմ Թիհրանն է, Սպահանը, Մեշեղը...

Այնտեղ մրրիկ չկա...

Եվ Հասան բեկը հրեմն հրազում է այնտեղի մասին:

Կանչեց մի օր էլ իր սրդիներին իր մոտ և հայտնեց, որ ուզում է դնալ Պարսկաստան՝ քյալբալա դառնալու:

Մի քանի ժամանակից հետո հաջողվեց գյուղխորհրդի մի քանի անդամների միջնորդությամբ անցադրի հարցը հարուցել համա- պատասխան հիմնարկներում:

— Թող ջհանդամվի զնա. էլ նրանից մեզ վնաս չկա, ատամ- ները ջարդեցինք,— ասին գյուղխորհրդում:

Հասան բեկը կանչեց որդիներին, խրատեց, որ նախ և առաջ Ռաշիդի հետ հաշտվելու հնար գտնեն, մոտենան նրան և ցույց չտան ոչ մի վիրավորանք, մինչև իր վերադարձը:

— Հետքը կսրեք, որ մենք թշնամի ենք, թշնամի ունենք: Թե

ողջ դարձա տուն՝ կամ աշխարհքը փոխված կըլի, կամ աննկիթը կանենք: Մեր ճամփան էլի երկարացաւ: Համբերանքներդ ծով արեք, մինչև տեղ հասնենք...

Եւ 500 ո. ոսկի դրամով Հասան բեկը՝ ինչ-որ ներքնապես ինքնովին հասկացված մի մաքրության կարոտ հոգով, դողահար կզակին արցունքների կաթիլները դողդողացնելով՝ ճամփա ընկավ Պարսկաստան՝ քյալբալա դառնալու:

— Զոփ ըլի՛, աչքիդ կպշի, — ասաց նրա կինը մնաս բարեկրոպին:

Իսկ մոլլա Ախունդը դողահար շրթունքները հպեց նրա դողահար շրթունքներին, և երկուսը իրար խառնեցին աղի, բայց նրանց համար շատ քաղցր արցունքի կաթիլները:

Հասան բեկը գնաց: Նրա որդիներն սկսեցին գյուղում սուսուփուս սվաղել անցյալի անհարմար ու անսպարկիշտ բացվածքները: Մինչև անգամ անկեղծության տվին:

— Պառավը հին մարդ ա. չէր հասկանում Ռաշիդի արածը: Ռաշիդն իր պարտքը կատարեց խալխի առաջ: Նրանից մենք նեղացած չենք: Իրավունք էլ չունենք, քանի որ կոմունիստ ենք դառնալու:

Գյուղխորհուրդը մեջտեղ բերեց հողի գործերի մատյանը: Նրանից երևում էր, որ Հասան բեկը լավ հողամասերը հատկացրել էր իրեն և իր թայֆալին, մի մասն էլ իր կողմնակից Սոյունի նման միջակներին, իհարկե նաև բաժին էր հանել և չքավոր խորշուղին, Բայրամին և մի քանիսին...

Ավելցուկ հողերը տրվեցին Ֆոնդի: Հետո դրանից բաժին հանվեց չքավորներին: Միջակներին շատ չնեղացրին...

Օրուջը հեռացվեց կուսբջիջի քարտուղարությունից: Հեյդարը թռավ կուսակցությունից:

Հանդերը կանաչեցին դարձյալ, հետո դեղնեցին, ոսկու հեղեղը վեր կացավ գնաց հանդի վրայով՝ տակը թաղելով անցյալի արարմունքն ու Հասան բեկի հիշողությունը: Գյուղացիք ժպտացին նոր հունձի վրա և սկսեցին մոռանալ «գեպքը»:

Բայց «գեպքը» իսկապես պահ էր տված հողին: Թաղված էր

միայն նրա մեջ: Ինչպես որ Հասան բեկի՝ Ալու ջրաղացի առաստաղում թաքնված փամփուռները:

Խանչալը ճերմակ կրճտուն ատամները թաքցնում է պատյանի մեջ և պողպատե լուռթյան մեջ սպասում է:

Ինչի՞...

Դաշտը ժպտում է, ծաղիկները նախշուն դուխներն օրորելով բամբաշում, «գրող են չափում» իրար: Տակին լսում է հողը և նրա դավը: Ի՞նչ դավ, ո՞ւմ դեմ...

Ալին՝ Հասան բեկի պատվերի համաձայն, սկսեց հինել ոստայնը: Ասադին շուտ-շուտ կանչում է իր տունը, որ ջրաղացի մոտ է, հյուրասիրում է, ասում, խոսում:

Մի ճաշից հետո էլ ասաց Ասադին.

— Ասա՛դ, դու լավ տղա ես, ամա կնոջդ հետ յուրա չես գնում:

— Ո՞նց,— լարվեց խանդոտ երիտասարդը:

— Շատ ես նեղացնում. կարող է փախչել Ռաշիդի կուշտը:

— Ո՞նց,— արագ շուռ եկավ նրա կողմը Ասադը:

— Այ տղա, չե՞ս տեսնում՝ ո՞նց ա գեղի կանանց մեջ փրս-փրսոցն ընկել: Ժողով են ուզում, խրճիթ են ուզում: Էնպես մի՛ արա, որ կնկանդ դուրս քաշին, երեսը պատռեն:

— Ի՞նչ եմ անում կնկաս, որ դուրս քաշեն կամ չքաշեն:

— Մոտիկ հարևանի տուն գնում-գալիս ա. մի՛ խոսի: Թող գնա-գա:

— Ո՞ւմ մոտ ա գնացել:

— Մի քանի տեղ տեսել եմ... էրեկ տեսա Ռաշիդի տան կուշտը... Ես հո նրա համար չեմ ասում, որ կնկանդ ծուռ մտիկ տաս: Էդ մին ա, թե դու ինձ էդ բանն ասես իմ կնկա մասին: Մենակ ասում եմ՝ էդպես ծրտի-պրտի բանների հետևից մի՛ ընկնի: Խելքն էդ ա:

— Ինչի՞ համար ես ասում,— անհանգստացավ Ասադը:

— Դրուստը կուզե՞ս. նրա համար, որ էդ քյոփօղլի Ռաշիդը շուն մարդ ա: Այ, հարց ա դրեկ կանոց քաշելու խրճիթ՝ գիր սովորեցնելու, շադրան դեն գցելու համար: Տե՛ս, սարթ կըլես կնկատ հետ՝ կգնա կրնկնի էդ շան ձեռը:

— Ո՞նց թե կգնա, կջարդեն:

— Հիմի ուրիշ ժամանակ ա, կդնաւ Ի՜նչ դործ ունես, ախարբ: Ո՛ր խրատնացրու կնկադ, ո՛ր էլ ջարդես: Էն մարդը շուն մարդ ա, իշխանություն ունի ձեռին, ինչ ուզի՝ կանի: Ես ի՞նչ կաց:

Հետո խոսքը փոխեց: Բայց Ասադը շփոթիկեց. ինչացո՞ւ էր այս խոսակցությունը: Նա խմեց այդ թեւնը, լուռ կացավ և հանկարծ վեր թռավ:

— Ո՞ւր:

— Տուն:

— Դե, տե՛ս, ինչ որ ասի՛...

Ասադը զնաց տուն սաստիկ այլայլւած: Առաջին անգամ իր կնոջ մասին խոսք էր լինում. մինչև հիմա իր կնոջ մասին ինքն էր մտածում միայն: Եվ ահա ուրիշներն էլ ինչ-որ ակնարկներ են անում: Ուրեմն մի բան կա:

Գլուխարան շնկատեց նրա այլայլմունքը: Ասադը նստեց և ինչպես խանդոտ ամուսին՝ ուղեց խորամանկություն բանեցնել, խոսք դուրս քաշել, լսել նրան, բայց ինչպես միշտ՝ այս անգամ էլ դեռ չսկսած պայթեց:

— Հը՛. ինչի՞ հա զարգարվել, էլի ո՞ւմ ես տեսել փողոցում:

— Գլուխս եմ լվացել, ո՞ւմ պիտի տեսնեմ:

Ասադը լռեց: Սկսեց դիտել իր կնոջը: Նոր գեղեցկութուններ տեսավ այս անգամ նրա փափկած մազերի մեջ: Որ սև ամպերի պես սքողում էին նրա պղնձագույն լուսնի դեմքը: Նա ճապով իրան ունեւր, արագաշարժ էր ու, շնայած իր կեղտոտ, փոշոտ շորերին, թվում էր, թե այլ հենց հիմի այդ լաթերը վրայից հանես, հագցնես աղնիվ զգեստներ՝ հեքիաթական հարբաւ գեղեցկությամբ նա դուրս կլողա:

Ասադը կանաչեց խանդից ու կրքից: Նրան սկսեց տանջել և դոր գալ այդ խանդը, նորից սկսեց հարբեցողի պես խմել ու ալովել իր ախառով: Սկսեց մտովի իր կնոջը երեւակայել ուրիշի գրկում, հետաքրքիր, խորասուշուր երեւակայել այդ տեսարանը և խանդի կատաղի կրքից խայթվելով՝ վեր թռավ տեղից:

Նա հիվանդ է խանդով ու չի նկատում այդ Առաջներումն էլ նա երեւակայում էր դավաճանության տեսարաններ և իրեն թունավորում: Հիմա այդ թունը դառել է սլահանջ: Բայց հիմա ավելի

առաջ գնալով՝ կոնկրետացնում է իր երեւակայությունը և իրական համարում այդ: Եւ վաղուց նա լարված հետևում էր կնոջը, որ բռնի նրան: Կինը դիտեր այդ, բայց մոռանում էր շուտ-շուտ: Երիտասարդ կյանքը հետաքրքիր թիթեռի պես թռչում է ծաղկե-ծաղիկ, երբեմն էլ նստում է ցիխի վրա:

Լուրեր են դալիս Երևանի, Բաքվի կանանց մասին, որ չադրաները նետում են: Նա, իհարկե, սարսափում էր դրանից, բայց հետաքրքրվում էր տեսնել այդ կանանց: Եւ ուզում էր իմանալ, թի ի՞նչ են անում զրանց ամուսինները: Ահա ինքը, որ չադրա ունի և շարունակ ծեծի ու բռնության սպառնալիքի մեջ է, ի՞նչ կլինի եթե չադրան նետի: Ի՞նչ համարձակություն:

Ասադն սկսեց Ռաշիդին հայհոյել, առանց պատճառն ասելու: Գյուլնարան դիտեր նրա այդ սովորությունը, որ նա հենց առանց պատճառի պիտի հայհոյանքով սկսեր: Ամեն անգամ լսում էր, բայց այս անգամ հետաքրքրվեց.

— Ռաշիդն ի՞նչ ա արել:

— Ռաշիդն ի՞նչ ա արե՛լ... Ռաշիդն ուզում ա, որ բոլոր կանանիք չադրաները դցեն, ուզում ա բոլորին հավաքել տա խոճիթ, կարգացնել տա, դուրսը բարձր-բարձր խոսել սովորացնի, որ կնիկը ում հետ ուզենա խոսի, ասլրի. ուր ուզենա, զնա, դուրս գա մարդամեջ՝ սղատ, անամալ խոսի, պատիվը ծախի...

— Պատիվը ո՞նց ծախի:

— Պատիվը ո՞նց են ծախում, սարսա՛ղ:

Գյուլնարան սաստովեց, բայց և հետաքրքրվեց: Սպասեց, թի էլ ի՞նչ կասի Ասադը:

Ասադը շարունակեց.

— Ռաշիդն ուզում ա, որ կնիկը դուրս գա, ընտրություն կատարի, ոնց որ հիմի անում են «Երեսները պատռած» կնանիք: Գիտե՞ս ինչեր են անում Երևանի, Բաքվա կողմերը: Վեր են կենում, զնում քաղաք, դանդատ տալիս իրանց մարդու վրա: Կնիկը ժողով ա զնում, օրերով նստում տղամարդկանց միջին, ասում, ծիծաղում, քսվում... Թո՛ւ, հարամղադեք: Էդպիս կնիկը, որ իր պատիվը չի իմանում՝ թքել եմ նրա մարդու տղամարդության վրա: Կնիկը տղամարդուց է:

Գյուլնարան սսկվեց: Բայց այդ լռությունը դուր չեկաւ Ասադին:

Երկար փնթփնթում էր նա և ուզում էր, որ կինը խոսի, նյութ տա իր խանդին: Իսկ Գյուլնարան զգուշանում էր, թեև նրան էլ սկսեց հետաքրքրել այդ «երեսը պատռած» կանանց պատմությունը: Զնդանում նստած բանտարկյալի պարզ բնազդով Գյուլնարան զգում էր, որ այստեղ մի ուրիշ բան կա, որ այդքան կանայք չէին վերցնի ու միանգամից «պատիւյնները կորցնի»: Դա հասարակ «երեսպատռածություն» չի...

Հանկարծ Ասադը չհամբերելով՝ հարցը ուղղակի դրեց.

— Հը, դո՞ւ ինչ ես ասում: Ուզո՞ւմ ես խրճիթ գնաս...

Գյուլնարան զարմացաւ և ժպտաց:

— Թե ուզում ես՝ կթողնեմ:

Գյուլնարան տարակուսեց և չհասկացաւ: Բայց բերանից բաց թողեց.

— Թե թողնես՝ կգնամ:

— Լա՛ւ, ի՞նչ ես անհիւռ էնտեղ:

— Ինչ որ կասեն՝ կանեմ:

— Կասեն տղամարդկերանց հետ ծողով պիտի անես. կանե՞ս:

— Զեմ իմանում:

— Կասեն Ռաշիդի ծոցը պտի մտնես. կմտնե՞ս...

Գյուլնարան գունատվեց: Ասադը վեր թռաւ տեղից, և, հարձակվելով նրա վրա, վար գցեց ու սկսեց հարվածել:

— Ի՛նչ քու խրճիթը, բող, աննամուս... ո՞ւր էիր էրեկ...

Հասան բեկը Պարսկաստանից վերադարձաւ քյալբալա: Նա մեծ գորովանքով ընդունվեց իր տաննցոց և հարուստ բարեկամների կողմից: Չնայած ճամփի դժվարություններին, նա հոգով-մարմընով վերածնված էր: Նիհարել էր և սևացել, բայց մշուշալի աչքերի մեջ հիմա ցոլում էր մի կրոնական հրանություն:

Գյուղի տեսքն էլ կարծես փոխված լիներ: Առաջիկա սկսւ չէր զգացվում մեծ «աղիտը»: «Հողի գործը» կարծես մոռացված էլ էր:

Պարսկաստանում թարմացած և կրոնական բովում ջեռու-

ցած Հասան բեկն սկսեց պատմել այնտեղ ապաստանած Ադրբեյջանի բեկերի մասին, ներկայացրեց Արևելքը իր քաղաքներով, «ազատ կյանքով», խաների պերճ, փարթամ կենցաղով, տեղեկություն տվեց, թե այնտեղ ի՞նչ գաղափար ունեն Միություն մասին...

Նրա հին դիրքը, որ խախտվել էր հողերի պատմությունից հետո, սկսեց նորից վերականգնվել: Կամ հաշտվել, մոռացել էին: Կամ մոռացել էին նրա համար, որ չէին տուժել, այլ տիրացել էին: Մարդիկ սկսել էին հագնվել, ուտել, դրստվել...

Գյուղի ծերերը, աչքի ընկնող գյուղացիք, մոլլան հաճախ գալիս էին Հասան բեկի մոտ և ջերմեռանդ սիրով լի աչքերը հառած նրան՝ նայում էին ժամերով և երանությանբ լցվում...

Հասան բեկը դեռ Պարսկաստանի տպավորության տակ է: Չի զբաղվում գյուղի գործերով: Ռաշիդի խոսքը չկա դեռ միջտեղ: Ալին է միայն աշխատում կամաց-կամաց: Աշխատում է մոտենալ Ռաշիդին:

Մի անգամ Ռաշիդը նրա ջրաղացի մոտով անց էր կենում: Ալին կանգնեցրեց նրան:

— Այլի, էնքան մոռացար՝ մոռացար, որ բարեկամությունն է՞լ մոռացար: Հերս սխալ բան բռնեց: Քեզ ի՞նչ արեց: Դու էդ բանն ասիր, հո հորս իրա դեմ չարի՞ր: Խալխի դորժ էր: Ուզում ես՝ խալխի համար կուլենք իրար հետ, բայց բարեկամությունը պահենք: Շատ ես հպարտացիլ:

— Դործս շատ ա, Ալի՛, — ասաց Ռաշիդը:

— Ախր մենք էլ կուսակցության մեջ ենք ուզում մտնել: Չենք ուզում խալխի առաջ էնպես դուրս գանք, միթամ հորս պատճառով գյուղի չքավորին թշնամի ենք: Կասեն՝ հրես, միջակը չի ուզում չքավորին ձեռք տալ:

— Կալ, ես ի՞նչ եմ անում:

— Ի՞նչ ես անում: Արի՛, գնա՛, խոսի՛, բարեկամ կաց: Զհան-գամը, հերս ինչ արավ՝ արավ: Այլի, ես կուս-թեկնածու եմ, հերմեր չեմ ճանաչում: Էս քանի օրերը մեր Քյարամի հարսանիքն ա, պտի դաս, թե բարի՛՜չ ես...

— Ես բարիչ եմ,— ակամա, բայց կեղծ ասաց Ռաշիդը:

— Թող խալխն էլ իմանա, որ բարիչ ես: Արի՛:

— Հավ, տեսնեմ:

— «Տեսնեմ», չէ, անպատճառ արի՛:

Ռաշիդը հեռացավ: Ճամփին միտք էր անում, թե ի՞նչ է նշանակում այս մոտեմոտ անելը: Որ առհասարակ իրենից վիրավորված են,— հասկանալի է, բայց արդյոք այս հրավերքները մի որոշ նպատակ ունե՞ն... Ռաշիդը սարերում ու ձորերում, իր ժողովրդի մեջ ծնված մարդ՝ լավ գիտեր, որ իշխեց լեռներում ներել չկա: Ոխակալը աբլունով է հանդցնում իր ոխը:

«Տեսնե՛ք ի՞նչ են ուզում տնել»,— մտածեց Ռաշիդը իր մեջ և ժպտաց ջրհորի ջրի պես մուխ փայլեցնելով աչքերը.— «Տեսնենք որտե՞ղ են դնում թակարդը»:

Ու ինքն էլ գալլի արթնություն մը զգույշ է դնում ոտքը՝ ամեն մի արհեստական, տարօրինակ առաքիպից խուսափելով:

Որոշում է բռնել թակարդը: Դա նրան զվարճացնում է և հագուրդ տալիս իր ատեղությունը գեպի իր նախկին տերերը:

Մի օր էլ Հասան բեկը նրան հանչեց իր մոտ: Գնաց: Միայն քարաուղարին ասաց, որ գնում է Հասան բեկի տուն:

— Այ տղա, ո՞րտեղերը ես ման գալի,— բարեկամաբար ժըպտաց Հասան բեկը, երբ Ռաշիդը ներս մտավ:

— Ինձ կանչել էիր,— ասաց Ռաշիդը հանդիստ և կանգնեց օդայի դռան:

— Հա՛, կանչել էի, գործ ունեմ հետդ: Առա՛ջ եկ, նստի:

Ռաշիդը նստեց և զգուշությամբ համար չնայեց չորս կողմը, այլ անհոգ դիրք տվեց իրեն:

Օգտյում Հասան բեկն էր իր երեք որդիներով:

— Գեղի գործերը ո՞նց են,— հարցրեց հասարակ ու անտարբեր ձայնով Հասան բեկը:

— Լա՛վ:

Հասան բեկը լռեց, մտածեց: Եվ փոխանակ սկսելով կարգադրեց, որ թեյ բերեն:

Հլուսեինն ու Քյարամը զնացին հողալու թեյի մասին:

— Գիտե՞ս ինչ, երդի,— սկսեց Հասան բեկը,— իմ մի ոտը

գերեզմանումն ա, ես անցա, զնացի... պտի մնաք դու, Ալին, Քյարամը, Հյուսեհինը: Դուք ջահել եք, կյանքը ձեր առջևն է: Դու ինձ հետ թշնամի չես — էդ գիտեմ: Էն որ սաղ գեղամիջումն էլ բղավես, թե դու իմ թշնամին ես, չեմ հավատա: Քանի որ դու կուսակցական ես դառնալու: Էն էլ որ արիր՝ էն քո պարտքն էր: Ես իմ կողմից հանգիստ եմ: Մենակ ուզում եմ, որ Ալու, Հյուսեհինի ու Քյարամի կողմից էլ հանգիստ ըլիմ: Նրանք կուսակցութեան մեջ են մտնում. նրանք իմ ձամբով չեն դնում: Հիմի իմ ուզածն էն ա, որ դու, Ալին, Հյուսեհինն ու Քյարամը բարիչ ապրեք: Ե՛կ, որդի, էս գիշեր էս տան մեջ վերջացնենք մեր վեճը...

— Ես սարի ավաղակ չեմ,— ասաց Ռաշիդը, — ես արյան վրեժ չունեմ, որ վերջացնենք: Գեղի գործ ա, ես գեղի գործն եմ կատարում: Թշնամին թշնամի է իր գործի համար:

— Խելո՞ք խոսեցիր: Դե որ էդպես ա, էգուց Քյարամի հարսանիքն ա, թե սրտումդ բան չունես, ե՛կ:

Եվ մտածեց.

«Թող մտածի, որ այստեղից ողջ է գուրս պրծնելու և ոչինչ չի պատահի այս գիշեր...»:

Իսկ Ռաշիդը մտածեց.

«Ուրեմն այս մարդիկ ինձ համար «էգուց» ունեն «մտքներում»: Միամտվեց:

Թեյ խմեցին, խոսեցին գեսից-գենից, և ուշ գիշերին Ռաշիդը գնաց տուն:

Ռաշիդը կուպիտա, անդյուրաշարժ, բայց հաստատ կացնի նման տաշում է գյուղական գործը: Հին հովիվը, հետագայում բատրակը, որի սոված ստամոքսը սովորում էր այլևս չուտել, բայց կուշտ լինել, տարիներով աշխատանքի աղորիքի տակ աղացվել ու ջարդոտվել էր — չես իմանում, թե ո՞րտեղից էր ծծել իր մեջ երկաթի մկաններն ու ծով համբերանքը:

Գյուղը, թարմացած, հողակուշտ գյուղը, ոչ գոհ է, ոչ էլ դժգոհ նբանից: Այսօր ավելի ունի, քան երեկ: Բայց այսօր ակտրոսակն ավելի է, քան երեկ... Հաղար բերան բացվում է — լցրու մեջը: Գյուղ է, կարիքը շա՛տ:

եւլ ահա պատի թիրթում տողեր՝ «Գյուղխորհուրդը չի մտածում կամուրջի մասին: Հեղեղը տարաւ՝ նորը չկա: Սալլերը խրվում են ցեխի մեջ: Նախագահ, քնած ես, զարթնի՛ր»:

Այս մեկը ճիշտ է: Կամուրջը նորոգված չէ:

Բայց որ շոբան Ալեքսիերը պինդ պաշտանադիր է կնքել իր տիրոջ հետ, որ Դուրսունը վերակազմ ՓՕԿ-ի միջոցով կուլի տեր է դառել, որ չքավորներից շատ-շատերը արդեն իրենք են վարում-ցանում իրենց արտերը աշխուժացած վարկային ընկերության միջոցով, որի նախագահը Յուսուֆն է, հետո, որ կոոպերատիվն աշխուժացել է, կամ, վերջապես, որ գյուղի ճանապարհը պարհակային կարգով դրստվեց, մաքրվեց—սրա մասին պատի լրագիրը չի խոսում: Խալխն էլ լուում է: Դոհ է, չի ղզում, որ գոհ է և չի էլ հայտնում: Գլուղն այդպես է, անտակ հոր. լցրո՛ւ, չի լցվի:

Գյուղում կարծես Ռաշիդը չի էլ երևում: Եվ իրոք, հիմի շատերն են ակախվացել, չքավորությունը խառնվում է գյուղի գործերին, ու Ռաշիդը չի երևում: Յուսուֆը, Մուխամարը և շատ չքավորներ ընդունվել են կուսակցության մեջ:

Բայց քիչ-քիչ լուրեր էր շրջում, որ Ռաշիդը կաշառք է ուտում: Շատերը չեն հավատում, քչիւր կասկածում են: Բայց չհավատացողի սրտումն էլ խոսքի տեղը մնում է հանած մեխի տեղի պես:

Հողված է լույս տեսնում լրագրում այն մասին, որ Ռաշիդը բայրամի տոնը կատարել է, խմել, հարբել: Մի ուրիշ հողված, որ Ռաշիդն անչափահասի ամուսնության վկայական է տվել:

Հասան բեկի վերադարձի առաջին թարմ ամիսն անցավ:

Լուրը հերքվում է: Բայց մեխի տեղը մնում է... Եվ Հեղարը շարունակում է խփել նորերը...

Իրական Պարսկաստանը երազացավ, և երազական ծննդավայրը իրական դառավ իր կծու, կոպիտ և անուրախ ձևերով:

Առաջին հարվածը հենց Ռաշիդը տվեց: Երևան հանեց միս-հարկի ժամանակ Հասան բեկի թաքցրած հաշվառման օբյեկտները — 2 կով, 40 ոչխար, մի ձի:

Սրա համար Հասան բեկը տուգանվեց և խայտառակվեց գյուղի առաջ:

Քյալբալա Հասան բեկը...

Բայց այս հարվածը մեկը չէր: Գալիս էր ավելի մեծ հարված: Դա տնտեսական հարվածն էր: Անհատական հարկ, ձայնադրկում, հողաշինարարության ժամանակ հողերի նոր դասավորության վտանգ, որի մասին խոսվում էր: Հետզհետե մութ կերպով սկսեց գործադրվել կոլեկտիվ տնտեսության ուրվականը, որի մասին չափազանցրած ու այլանդակ լուրերը սողոսկում էին այն լեռնաստանը:

Հասան բեկը Ռաշիդի մեջ տեսնում էր մի համառ թշնամի, որ նրան հարվածում է թե՛ ատելությունից և թե՛ վախից: Սվինամարտի ժամանակ երկու թշնամիներից ամեն մեկն շտապում է առաջ ինքը տալ մահացու հարվածը և ազատվել հարվածից: Այստեղ արդեն խուսափելու տեղը չի. մեկը պիտի հաղթվի, որ մյուսն ապրի: Ետ դառնալն ուշ է:

Եվ հետո Ռաշիդը մենակ չի. իր հետևից բերում է Ռաշիդնեբին: Դա մի վիշապ է հազարգլխանի: Պետք է կտրես, որքան հասցնես:

Քյալբալան կատեց, մոռյվեց լճի պես, սկսեց տակից փրկվել: Մոռացել է կրոնական էքստազը — ապրուստը վտանգված է — հայհոյում է Ռաշիդին.

— Ես էդ շան ցնկնածին շանսատակ անել կտամ, հառու՛մզադա, քյոփօղլի...

Ու վճռեց, որ հասել է վերջին հարվածի օրը:

Դեպքերն սկսեցին շտապել: Սովերների պես տնետուն են սահում Հասան բեկի թայֆայի մարդիկ, որոնք ստվարացել են վերջին ժամանակներս: Մոտ 16 կուլակներ սթափվել են վերջին ամիսների փորձերից և գայլերի ոհմակի պես խմբվել Հասան բեկի շուրջը:

Գլխավոր վայրը Հասան բեկի տունն է: Գնում են, դալիս, փրսփրսում: Մի բան վճռված է, շտապում են: Ալին շուտ-շուտ է տեսնելվում Ասադի և Ալի-Նաբու հետ: Ասադը վագրի պես է նայում: Անհանգիստ է: Վագրի պես էլ փորը գետնին քսելով սողոսկում է իր տեղի վրայով և այնտեղից մտիկ տալիս Ռաշիդենց տան կողմը,

ամեն րոպե ստատուով, որ Գյուլնարան կարող է անտեղից դուրս գալ: Մթնշաղի վարագույրի միջից նա նկատում է մի ինչ-որ անորոշ գույնի չադրա, որ դուրս է դալիս Ռաշիդենց տանից և սահում-անցնում տան հետևի կողմը: Ո՞վ է դա...

Ասադը խելացնոր վազում է դեպի այն կողմը: Ոչ ոք չկա: Իսկ Գյուլնարան տանը չէ: Ասադը կատաղում է, տանջվում: Եվ մտածում է. «Ի՞նչ էն ընկել հողի, իշխանություն ու հազար ու մի բանի հետևից... երանի էս ցավը չունենայի»: Եվ միայն մի բան է ուզում հիմի, ծաբավի է մի բանի. չլինի Ռաշիդը, որ չլինեն իր կասկածները: Միայն թե ազատով: Խանդի այդ ալրոդ նուպաներից՝ ամեն ինչ կանցնի:

— Բա ո՞ր ա դնացել շան ծիծ կերածը...

Ու քայլերը ուղղում է ղոքանչի տունը:

Ալին սրբից խանաչը, դրից Թաղիքի տակ, չնայած որ պատից քաշ էր արած մի ուրիշ գաշույն, բոլորովին ազատ:

Հետո կնոջը կանչեց մոտը: Կինը դժգոհ նայեց նրան և ասաց.

— Վախենում եմ խաթա դուս դա, Ալի:

— Քու գործը չի, շան աղջիկ, ինչ ասում եմ՝ արա:

— Ախր ո՞նց ասեմ Ասադի քրոջը, թե Գյուլնարան Ռաշիդի տուն ա: Դնացել. ո՞վ կհավատա:

— Դու ասա տեսել ես:

Կինը զսրմացավ Ալու համառության վրա և նայեց նրան բըն-նող աչքերով:

— Ի՞նչ ես մտիկ տալի, պետք ա տես, որ Ասադն էլ իմանա ու կնկա գյամը քաշի:

— Ախր նրա կնիկը ի՞նչ ա անում, որ գյամը քաշեն:

— Նրա կնիկն ուզում է առաջ ընկնի, շադրեն պատռի. կնանոց դուս քաշի: Շատ էլ ես կոմունիստ եմ դառնում: Թող անեմ, որ՝ ասենք՝ դու չադրադ պատռես, հարամվե՞ս:

— Չադրաս որ պատռեմ՝ կհարամվե՞մ:

Բայց Ալին այնպիսի ավազակադեմ, արնակալած աչքերով
կանգնեց նրա դիմաց, որ կինը սաստվեց:

— Հա՛, դե՛, էդպե՛ս,— խոսեց խուլ ձայնով Ալին,— էդպես
կասես Ասադի քրոջը: Իմացա՞ր:

Լուսթյունը հասկացնում է՝ «իմացա»:

Ռաշիդը հոգնած, ջարդված գնաց իր խրճիթը: Պատերը ծա-
մածուռ խորշոմներով նայեցին նրան: Նա նստեց թոնրի ափին,
սլաք քարին: Պառավ մայրը ջահրի վրա կռացած՝ թեկ էր մանում,
իսկ կինը աման էր լվանում: Ընտանիքը լուռ էր: Հոգնած Ռաշիդն
սկսեց հորանջել:

— Ասադի կնիկն ասում ա, որ մարդը շատ ա նեղացնում
ի՛րեն,— ասաց Ռաշիդի կինը:

Պառավը բարեմտորեն հանդիմանեց.

— Ա՛յ աղջի, ի՞նչ քու բանն ա, ինչի՞ ես խառնվում ուրիշի
հորժին:

— Ասում եմ, էլի՛,— արդարացավ կինը,— իմ ասելով, Ռա-
շիդի իմանալով Ասադին ի՞նչ վնաս կամ նրա կնկան ի՞նչ օգուտ:

Ռաշիդը հորանջեց ավելի լայն և հորանջելիս կափկափեց
կզակը:

— Տեղս զյի՛:

— Բա բան չես ուտո՞ւմ, ա՛յ որդի:

— Չէ, իսկի հալ շունեմ:

Պառկին ու քնիլը մեկ եղավ:

Գուրսը բավական մթնեկ էր, որ Գյուլնարան փախչելով վազում
էր ձորը, Ալիենց տան կողմը:

Այու կինը նայեց ձորաբերանին և նկատելով Գյուլնարայի շաղ-
րալի ֆոֆոոցը, հասկացավ, վրա վազեց:

— Հա՛, ի՞նչ ա, Գյուլնարա:

Գյուլնարան լացակումած, սարսափած դռեց.

— Օջախդ եմ ընկել, Ֆա՛թմա, ինձ ուզում ա սպանի...
ազատի՛:

Ֆաթման բռնեց նրա ձեռքից և քաշեց իրենց տան կողմը, իսկ Գյուլնարան ետ-ետ նայելով՝ կատվի պես կալշում էր նրա իրանին.

— Ֆաթմա՛ ջան, Ֆաթմա՛ ջան, էկավ, հմի կգա... վախում եմ:

— Վախիլ մի՛, հմի կկանչեմ Ալուն: Նե՛րս մտի:

Ֆաթման վազեց ջրաղաց և դռնից ձեռքով կանչեց Ալուն: Սա խոթոռած դուրս եկավ, կնոջը տարավ մի կողմ: Խոսեցին:

— Տար Ռաշիդի տուն, հա բան չեմ կարա անի. կառավարութ-թյան գործ ա: Ասադը կգա, կսպանի, հա չեմ կարա ազատի:

— Հը՞. էդպես անե՞նք...

— Հա՛, հա՛, տար Ռաշիդի տունը, մինչև Ասադի հերսը իջեց-նենք:

Ֆաթման շատ մտածեց: Վազեց տուն, և մի րոպե անց ձորի մի բարակ շավղով Ֆաթման ու Գյուլնարան ժայռերի արանքով կատունների պես սողոսկելով՝ վազեցին Ռաշիդենց տուն:

Ռաշիդը վեր թռավ տեղից և ուզում էր քաշվել դուրս, բայց Գյուլնարան ընկավ նրա մոր ոտքերը:

— Անա՛ ջան, ասա տղիդ՝ ինձ ազատի մարդիս ձեռից. սպա-նում ա... խանչալ քաշեց վրես:

Ռաշիդը բլուզը հագավ ու դուրս թռավ: Ֆաթման դնաց տուն, Գյուլնարան կծկվեց անկյունում:

— Վախիլ մի՛, բալա ջան,— հանդատացրեց Գյուլնարային Ռաշիդի մայրը.— կառավարություն կա, քեզ բան չեն կարա անի: Հետո մի քիչ անհանգիստ նայեց Ռադիշի կնոջը՝ Զավահիրին.

— Աղջի, ո՛ւր գնաց Ռաշիդը... մի բան չանե՞ն...

Ու ինքը վեր կացավ, դնաց դուրս: Զավահիրը դուռը ներսից հղղպեց:

Քիչ անց գյուղխորհրդի անդամները կատարածունների հետ գնացին գյուղխորհրդի գրասենյակը, հետը տանելով Ասադին և դաշույնը դնելով սեղանի վրա՝ արձանագրություն կազմեցին:

Գյուլն իրար անցավ՝ իմանալով անսովոր լուրը — որ Գյուլ-նարան իր ոտքով փախել է Ռաշիդի՝ տղամարդու մոտ և խնդրել է իր մարդուց ազատել իրեն:

Սկսեցին շշուկները.

— Ղախպություն ա, կեղծավորություն, ի՞նչ ծեծ, ի՞նչ բան.

հրեալը պատուել ա, ուրիշի ծոցն ա ուղում մտնի,—թքեցին մի քանի Ասադի կողմնակիցներ և հեռացան գյուղխորհրդից: Այնտեղ էր և Հասան բեկը, որ կանգնել դիտում էր: Նրան մոտեցան մի քանի գյուղացիներ.

— Հասա՛ն բեկ, էս ի՞նչ բան ա, Ռաշիդն էս ինչե՞ր ա անում: Ուրիշի կնիկը ո՞նց ա թողնում մտնի իր տունը:

Հասան բեկը խաղաղ ու հասարակ ձայնով ասաց.

— Ռաշիդը մաքուր տղա յա: Վախիլ մի՛ք: Ասեք թե Ասադը տաքղլխություն չանի, վնասի. էրկուսն էլ ջահել տղերք են, ափսոս են:

Ու հառաչեց.

— Փորձանք ա, բալամ, փորձանք: Ի՞նչ անեմ, ծեր մարդու չեք լսում, ձեր խոսքն եք առաջ քաշում: Ո՛ւր հասա՛նք:

Հետևյալ օրերը Հասան բեկի թայֆան գաղտուկ տարածում էր ամենազովելի բամբասանքներ Ռաշիդի մասին: Նրանք ափսոսում էին Ռաշիդին և Ասադին, ասում էին «ուրիշի բերանից լսած» խոսքեր, և այդպիսով բամբասանքը տարածվում էր՝ չհասկացվելով թե ում կողմից: Խանդոտ հրիտասարդների երևակայությունը կլանում էր ամեն կասկածելի լուր և ինքն էլ զարդարելով այդ լուրը՝ վերջը չէր ճանաչում դրա իսկական հեղինակին — նույն ինքն իրեն:

Ասադին դատեցին, խանչալը դրին գործերի մեջ, իր պատիժն էլ թեթև արին՝ աչքի առաջ ունենալով նրա տգիտությունը և տաքղլխությունը: Մի խոսքով՝ գործին ընթացք չտվին, վճռեցին գյուղավարի...

Գյուլնարան տուն չգնաց, Ռաշիդից տեղափոխվեց իր քեռու տունը, այնտեղից էլ ճամփա ընկավ Գանձակ, իր հոր մոտ:

Ասադը գեղնեց ոխի և խանդի տանջանքներից: Մտքում դրեց անպատճառ վրեժխնդիր լինել Ռաշիդից: Եվ սկսեց շուտ-շուտ գնալ Ալու մոտ:

Մի օր Քյարամը գնաց Ռաշիդի մոտ և ասաց, որ Ալին կանչում է նրան: Գյուղխորհրդումն էր:

— Լա՛վ,— ասաց Ռաշիդը,— գնա, կգամ:

Առաջ գնաց տուն: «Չէ, դրանք անպատճառ մի բան ունեն մտքներում» — մտածեց Ռաշիդը: Մի քիչ վատ զգաց այդ մտքից: Մեկ ուղեց չգնալ: Բայց հետո էլ մտածեց, որ եթե չգնա՝ կարող է ընդմիջտ փակել գաղտնիքն իմանալու պատուհանը: Նա գիտեր, որ անզգույշ քայլ է անպայման գնալը, ոխիկ, որ կարող է շատ վատ վերջանալ: Բայց նա վստահ էր իր բնազդին և լավ համարեց գնալ հետախուզելու:

Երբ մոտեցավ Ալու տանը, տեսավ, որ նա նստած է դռանը:

Ալին դիմամբ նրան ներս շտարավ, այլ սկսեց անցուդարձ անողների աչքի առաջ խոսել նրա հետ և բարձրաձայն դժգոհել իր հորից:

— Ախր մին ա, էգուց-էլօր կոմունա կըլի, հողերը կխառնեն իրար, միասին կապրենք գեղգեղովի: Ի՞նչ պատիժ էր խելից հողի պատմության մեջ ու մեզ խայտառակեց:

— Կավ, հիմա դու ի՞նչ ես ուզում, — հարցրեց Ռաշիդը մեղմ շեշտով:

— Էն եմ ուզում, որ գեղացուց հասկացնես մեր անմեղությունը:

— Ի՞նչ եմ ասում գեղացիք:

— Գեղացիք քեզ ու մեզ ուզում են կռվացնեն. ստեր են հնարում, թե մենք քեզ վրա փիս բաներ ենք խոսում: Միթե մենք ասում ենք, թե դու կաշառք ես վերցնում, անառակ ես... հազար մի բան: Թշնամի շատ ունենք:

— Հա՛, խոսում եմ:

— Խոսում են, որ դու հակառակվես ու մեզ չթողաս կուսակցության մեջ մտնելու: Դու որ փիս խոսես, մենք կորած ենք: Հե՛րն անիծած կայքի ու ամեն բանի: Դո՛ւս կգամ գեղից: Ես ուզում եմ կուսակցության մեջ մտնեմ: Մա՛ն օլում, Ռաշիդ, պիտի օգնե՛ս:

— Սպասեք... տեսներ... մի բան կարվի, — անորոշ պատասխանեց Ռաշիդը և մռայլվեց:

— Բե որ չընդունվեմ կուսակցության մեջ՝ զլուխս մահու կտամ — խայտառակություն ա:

Նրանք հրկար խոսեցին այդ մասին, և Ալին հենց մի գլուխ քերում կանգնեցնում էր այդ մտքի վրա՝ վանելու համար իսկականը:

Մի երեկո Հասան բեկը կանչեց Ռաշիդին իր մոտ: Պլանը կազմած էր և հայտնած Ալուն: Սա պիտի գնար Ռաշիդի մոտ, մի կողմ կանչեր և դիտմամբ գաղտնի փսփսալով պիտի կանչեր նրան իրենց տուն ուշ գիշերին: Գաղտնիքը պիտի բացատրվեր նրանով, որ Հասան բեկը վախենում է իր հարուստ բարեկամներից, թե նրանք կչարախոսեն, որ Հասան բեկը մոտեմոտ է անում իր թշնամուն: «Ձին հավատում, որ մենք թշնամի չենք, և չին ուզում, որ բարեկամ ըլինք»: Անշուշտ Ռաշիդը կկասկածեր այս կոնսպիրատիվ և «վատ սարքած» հրավերից, կամ կամերժեր, որ ասել է՝ հասկանում է իրենց միտքը, կամ իր հետեից պոչ թողնելով կգար իրենց առն: Այնտեղ խաղաղ զրույց կանեին, հայրը կխնդրեր Ռաշիդին օգնել, որ իր աղաները մտնեն կուսակցության մեջ, սա էլ, ճիշտ է, խոսքով կհամաձայնեիր, մտքով՝ ոչ, բայց թե՛ սա և թե դրսում հըսկող պոչը կնկատեին, որ ոչ մի վտանգ չկա այս տանը Ռաշիդի համար:

Մանյովրը հաջողվեց, Ռաշիդը խոստացավ գալ և իրոք եկավ՝ հետեից մի քանի հոգի պոչ թողնելով:

Հասան բեկը նրան ընդունեց սովորական խաղաղ հայացքով: Նրա գլխավերևը կախած էր դաշույնը, որ առաջ չկար: Ներսն էր և Ալի-Նաբին, որ դաշույնը կախ նստած էր դռան մոտ:

Ռաշիդը շփոթվեց... Իրոք որ շատ էր առաջ դնացել իր հետախուզման մեջ: Բայց ուշ էր: Նա զսպեց սրտի տագնապը, բայց ուշքը դուրսն էր, տան շորս կողմը, ուր ստվերների պես սահում էին իր ընկերները:

Հասան բեկը նայեց Ալի-Նաբուն և ասաց.

— Դու մի՛ սպասի էլ. գնա քնի՛: Առավոտը վաղ կգաս, նամակը կտամ, կտանես Քյուրդիստան:

— Գլխիս վրա,— ասաց Ալի-Նաբին և վեր կացավ, գնաց դուրս:

Ռաշիդը լսեց դռան բացվելը, շների մոմոցը և Ալի-Նաբու քայլերի ձայնը, որ հեռանում էր:

Այնուհետև Հասան բեկը սկսեց ուղղակի աղաչել Ռաշիդին, որ սա օգնի գոնե մի բանում — փակի իր շարակամների բերանը, որ ուզում են իր տունը քանդել:

— Որդիքս բաժանվում են, Քյարամը գլուխն առնում ա զնում կորչելու, ես ծեր մարդ եմ, ո՞նց անեմ: Տունս քանդվում ա:

Ռաշիդը խոստացավ, որ կանի՝ ինչ կարելի է անել, և մըտքում ծիծաղեց «խենթացած ծերուկի» միամիտ քայլերի վրա:

«Զլինի՞ թե դրուստ, ուզում են կուսակցության մեջ մտնել»:

Ներս մտան Քյարամը, Ալին և Հյուսեփին: Ալին զինված էր խանչալով: Ընթրիք բերին: Ռաշիդը հրաժարվեց մնալու: Չպնդեցին, շխնդրեցին անգամ: «Թող թույնի կամ ստորաքարշության կասկած չտանի»:

Ռաշիդը դուրս եկավ շփոթ մտքերով: Նա մի կողմից ծիծաղում էր Հասան բեկի որդիների կուսակցության մեջ մտնելու անդոր փորձերի վրա, որով ուզում էին իրենց կորցրած դիրքերը վերականգնել, մյուս կողմից էլ տարակուսեց. «Զլինի՞ ծերուկը ինքն է վախում հակառակորդից»:

«Արդեն անելունն արի, էլ ի՞նչ մնաց անելու» — ասաց մըտքում և անցավ բակից:

«Թե մնան իրենց հալին... ո՞վ ա իմանում»:

Լեռնցի բատրակը հարցը դրեց և թողեց կիսատ... «Տեսնենք»:

— Բարի գիշե՛ր, — ասաց իրեն ճամփու գնող Ալուն:

— Բարի գիշե՛ր:

Ռաշիդը սուղվեց գիշերային խավարի մեջ: Փողոցում երերացին ընկերների ստվերները:

— Հը՞, Ռաշի՞դ...

— Ես եմ:

— Հա՛, փորացավն ի՞նչ ա:

— Փորացավը հասկանում եմ. շատ ա ուզում իր տղաներին կուսակցության մեջ ընդունել տա:

— Հա՛, դրա համա՞ր ա ձեռք ու ոտք ընկել: Իսկ մենք քեզ ըստեղ թաղեցինք պրծանք:

— Բո՛, չէ, չէ մի, պոզե՛ր:

— Բա որ կալմեջ անեին քե՞զ...

— Ես հասկանում եմ դրանց միտքը: Հիմի չեն ուզում ինձ ձեռ տալ, հլա ուզում են կուսակցության մեջ մտնել ու էն կոնիցը խփել...

— Կուսակցութիւն — իշտահներին թող քացախ խմեն:

— Քյոփօղլիներ... կերած կերակուրները տես...

Յրվեցին աները:

Ռաշիդին ճամփու դնելով՝ Ալին կանգնեց, որ տեսնի, թե ո՞վ է իր դեմից եկողը:

Ստվերը մոտեցավ Ալուն:

— Ուլ էր, Ալի...

— Ռաշիդը:

— Ռ՞րտեղից էր գալիս էսպէս ուշ:

— Մեր տանն էր: Դռնախ էր եկել, — ասաց հասարակ ձայնով Ալին. «Թող կարծի, որ Ռաշիդը անվախ, մտերմի պես գնում-գալիս է»:

— Մենա՞կ էր:

— Հա՛, մենակ:

Ստվերը գլուխը շարժեց.

— Բա էնքան բաներից ե՞տը:

— Բարիշած ենք, Օմար: Հերս բարիշեց մեզ համար: Ախր մենք հիմի թեկնածու ենք: Էլ դուշմանութիւն չի կարելի:

Երբ Ալին մտավ օդան, Հասան բեկը նստած էր լուռ: Չէին խոսում նաև Քյարամն ու Հյուսեինը:

— Թող անհիք՝ ես կվերջացնեի, — ասաց Քյարամը:

Հասան բեկը վեր նայեց:

— Վե՞րջը...

— Վերջն էն կըլեր, որ շանսատակ կանեի, կվերջանար:

— Հապա որ պոչը թողած ըլեր տանը կամ ընկերների մոտ:

— Բան չունե՞ս. «ո՞վ ա տեսել, ո՞վ ա իմացել»:

— Ձէ, բալամ, էդպէս հեշտ չի...

— Բա ի՞նչ ա ըլելու վերջը: Դա կռիվն սկսել ա ու մինչև վերջը պտի տանի: Ախր մի մտածի. ո՞նց ենք մտնելու կուսակցութեան մեջ, մեր ամեն ոտը դնելիս՝ քարը պիտի գցի առաջներս: Դու ծեռացել ես, ամա մենք ջահել ենք, ի՞նչ ա ըլելու մեր օրը քառասուն, վաղցուն տարի...

Հայրը խայթվեց: Նա դիտեր այդ, բայց այսպէս պարզ ու սուր չէր պատկերացրել:

Անդունդի ահռելիությամբ բացվեց մատաղ հարազատի կյանքը քառասուն, հիսուն տարի... Եվ սարսափեց...

Եվ առաջին անգամ կյանքում այնպես խռովեց, որ արտասուքները գլորվեցին աչքերից:

Գայլը լաց էր լինում:

Հաց եղավ և դալի ձագը՝ Քյարամը:

— Բա ես ո՞նց ապրեմ: Իմ հոգն էլ կանոնի, պատիվն էլ, կյանքն էլ հարամ կանի: Բա ես դրան չվերջացնե՞մ:

— Գնա քնի՛, բալա՛ս, գնա քնի՛, մի դուռ կբացվի: Մի բան կանենք:

— Զէ, ե՛ս պիտի անեմ, որ սիրտս հովանա:

Հասան բեկի որդի՞ն ապագա հացի հոգսի համար լաց էր լինում: Հասան բեկը Երևակայության մեջ տեսնում էր իր սրբուն աղքատ, մուրացիկ, և սիրտը մղկտում էր: Բայց նա սրբեց արցունքները մեղմ ու հեգնորեն ասաց.

— Ասածդ կըլի, Քյարամ, մենակ էնպես, որ իրան-իրան կըլի. խեղացի ձեռվ, սպասի՛ր:

Բայց ինքն էլ չհասկացավ՝ ինչպես, հանկարծ թուլք արեց.

— Հերի՛ք ա, վախտն ա, ասեք մեկ-մեկ գան:

Գիտեին ուղքեր պիտի գային:

Ալին գնաց կանչելու:

— Դուք հեռացեք ներս:

Քյարամն ու Հյուսենը հասկացան և հեռացան քնելու:

Մի քիչ անց իրար հետեից եկան Ղաստմը, Մուսան, դուղի մոլլան ու Իսմայիլը, Թադին, մի քանի կուլակներ, որոնք վերջերս հաճախ էին լինում Հասան բեկի տանը: Վտանգը խմբել էր սկսում նրանց...

Նրանք գիտեին, թե ինչ կլինի կանչելու նպատակը: Վերջերս այդ մասին ակնարկներ լինում էին:

Ժողովը հանդիսավոր էր և խորհրդավոր: Մոլլան արտակարգ հուզման մեջ երբեմն-երբեմն ծանր հոգոց էր հանում:

Մինչև լույս փոփսացին, ծանր ու թեթև վերդիր արին ու վճռեցին, որ հնար չկա, ետ գնալ չի լինի, կանգնել չի լինի, առաջը մահ է: Պետք է խփել — գուցե ճար լինի կովի մեջ:

Սկսել և Ալի-Նաբին, մռայլ նստեց օդայի անկյունում: Նստած մտածում էին և ամեն մեկն զգում էր, որ այս վերջին խորհրդակցությունն է:

Հասան բեկը սկսեց թուլնհրը թափել.

— Ի՞նչ եք սակվել մնացել: Էս թուրը մենակ ի՞մ գլխին ա իջնում: Հարուստը աղքատանում ա, աղքատն էլ սովի դուռն ա ընկնում: Պիտի խլին ամեն բան — առաջ իմ հողերը, վերջը ձեր հողերը: Ձեր կնանոց պտի հավաքեն, ձեզ տանեն մեծ-մեծ տները փակեն, հալի, ուռսի, մլթոնու հետ խառն ասրիք: Ի՞նչ եք սակվել, ամենքդ մի կուռը նստել:

Ձխոսեցին:

— Դնացի՞ք ուրիշ տեղեր — տղամարդ, կնիկ-մարդ, մեծ ու պսակ խառն ուտում են, քնում, վեր կենում: Աբուռ չկա, նամուս չկա: Բա ես տղամարդ եմ, ես քյալբալա՞մ եմ, ես օրենք, հավա՞մ եմ ճանաչում, որ թողել եմ իմ էլը կրակի մեջ:

Ու հեռո դարձավ Քյարամին, Ալուն, Հյուսեինին, որ չհամբերելով ներս էին եկել, և նրանց հետ եկած Ասադին.

— Բա դուք տղամարդ եք, փափախ ունե՞ք գլխներիդ: Ա՛յ Ասադ, բա դու ո՞ր օրվա տղամարդն ես, որ կնիկդ գնա դիշերը մնա Ռաշիդի տանը ու էնտեղից կորչի դնա, քեզ ասի, որ էլ քեզ կնիկ չիմ: Կնի՛կ առ սրանից ետը: Էդ ո՞ր կնիկը կմնա կշտիդ, երբ իմանա, որ իր տղամարդու զուռը իր վրա չի բանում էլ:

Ասադը կարմրեց և սկսեց շնչատել:

— Ես հարուստ, դու աղքատ: Ինչի՞ համար են քեզ սխմում: Գնացիր կնիկդ ետ ուղեցիր. ինչի՞ քեզ տվին դատարան: Ասել ա՛ ի՞նչ ունենք՝ տանք իրա՞նց: Հո՛ղ, կնի՛կ, նամուս... Ախպիր, հարուստ չենք. կարում ասրիլ, աղքատ է՛լ չապրենք, էս ի՞նչ զուլում ա: Ձեզ հե՛տ եմ — մեզ կջնջեն, կմնաք անգլո՞ւխ:

Բոլորը պսպանեցին էին: Հասան բեկը արծարծում էր առաջ-խաղացումը:

— Ես չիմ ասում, որ դնաս խանչալը կոխես Ռաշիդի փորը: Ես իմ բախտն եմ լաց ըլում: Իմ բատրակը իմ հողերս խլի՞, անհատական հարկերը վրես դնի՞, ինձ վրա դանդատ տա, մարդամիջում ինձ խայտառակի՞:

լռեց և դողահար ձեռքով սկսեց փնտրել թութունի տուփը:

— Բա ո՞նց ենք անում, Հասան բեկ,— հանկարծ բորբոքվեց Ասադը:

— Ո՞նց ենք անում,— մեջ ընկավ Քյարամը,— էդուց է՛ն շունը գալու է Ալու ջաղացը ալյուրը տանելու: Կտանք շանսառակ կաննեք, պրծավ գնաց: Գալի՞ս ես:

— Գալիս եմ:

Երկու տաքզլուխները վեր կացան, իրար ձեռք տվին:

Լռություն տիրեց: Հասան բեկը հառաչեց:

— Ասա՛դ, դու, Ալի-Նաբին, Ալին, Քյարամն ու Հյուսեինը կանեք: Թի չբացվեց, հո ձեր ու մեր բախտը. թե բացվեց, դու, Ասադ, կառնես քո վրա: Կասես կնկա պատճառով արի: Դու չքավոր ես, ջահել, տաքզլուխ: Քեզ պատիժ կտան մի երկու տարի, բաց կթողնեն՝ կոռուսանաս: Իսկ ես կարողությունս ջուրը կածեմ, քեզ կազատեմ: Ղուռանը վկա, ահա երդում եմ ուտում: Գնա, արա. ջահել ես, կղիմանաս, տուն կդառնաս՝ իմ տղեն ես: Նրա համար եմ ասում, որ եթե իմ տղերքը բռնվեն, մենք էլ ենք կորած, դու է՛լ: Կասես— մենակ եմ արել:

Ասադը բռնկվեց.

— Հավատս վկա, Մահմեդի գերեզմանը վկա, վրես կառնեմ: Թող մենակ նրա արունը խմեմ:

..

Ասադը վճռական թափ տվեց զլուխն ու հպարտ կանգնեց մեջտեղ:

— Վաղը օրը ցերեկով արեք,— ասաց խուլ ձայնով Հասան բեկը,— վերջը կասեք, թե սպանող ըլեինք՝ դիշերը կաննինք մեր տանը: Միտքս հասկանո՞ւմ եք...

Ասադը ոչ լսում էր, ոչ հասկանում: Նրան պետք չէր թվում և ոչ մի խարդախ զգուշավորություն:

Նա այրվում էր վրեժից:

Ալին՝ չնայած որ պատից քաշ էր արած դաշույնը՝ թախտի տակից հանեց մի ուրիշ դաշույն, տվեց Ասադին: Սա՝ վերցրեց և կիսովին քաշեց: Դաշույնը ցույց տվեց իր անձայն գոմոող շան ատամի սպիտակ ցուլքը:

— Ալի-Նաբի՞,— մոտեցավ Ասադը անկյունում նստած Ալի-Նաբուն,— գալի՞ս ես...

— Ո՞ւր ա իմանում,— անորոշ ասաց Ալի-Նաբին,— աստծու բան ա...

Եվ ուսերը վեր քաշեց:

Մութ անկյունում լռում էր Հեյդարը...

Ձինջ առավոտ էր:

Ռաշիդը դուրս էր եկել տնից և դռանը կանգնել, մտախոհ նայում էր դեպի ծուռումուռ փողոցները:

— Ի՞նչ կա, Ռաշիդ,— բահն ուսին մոտեցավ նրան մի գյուղացի և կանգնեց:

— Ոչինչ,— խաղաղ ժպտալով նրան նայեց Ռաշիդը և տընտըղեց ոտքից գլուխ:

— Հը՞, արտիդ գլխին ե՞ս:

— Հա՛, կաղնեցի արտիս գլխին:

— Տես, մեզ չխայտառակես, վարուցանքդ գլուխ հանես, վարկային ընկերությունը օգնեց: Հողն էլ լավն ա:

— Ի՞նչ ես ասում, Ռաշիդ, էս ա լծկանն ստացա, դու տես ոնց եմ էրեխի պես սլահում իմ արտը:

Խոսակիցն այն չքավորներից էր, որ այս տարի նոր էր սկսում ինքը վարել վարկային ընկերության ձեռնավությամբ:

— Էդ հողը հինգ տարի ես իմ ձեռքով եմ փեյնել,— ասաց Ռաշիդը,— Հասան բեկի սրտի ծերը շատ պիտի մղկտա...

— Մղկտում ա՞ մղկտա... դու հանդը գնա, տես ոնց են մերոնք վարում: Էս տարի սաղ մերոնք վարում են: Հրե՛ս, գնում են:

Դեպի այս կողմը շուռ տվին մի խումբ գյուղացիներ, որ լրծկաններով ու գութանով գնում էին հանդը: Յուսուֆն էր, Մուխտարը, Ալեքսերը, որ թողել էր չոբանությունը, և մի խումբ ուրիշ չքավորներ, որ ժողովներում զոռգոռալուց հետո հիմի լռել էին և հոգածու լուրջ շտապողությամբ գնում էին հանդը:

— Բարի օր, Ռաշիդ, հը՞, ի՞նչ ես կանգնել. էշդ կորցըրե՞լ ես...

Ռաշիդի արձիճի շրթունքները բացվեցին, և նրանց միջից փայլեցին նրա ճերմակ առամները:

— Այ տղա, ասում են էն յալը, որ Հասան բեկից առել ևս տվել Թաղուն, բեկը շատ ա կատաղիլ:

Ռաշիդը դարձյալ ժպտաց:

Խումբը գնաց: Ռաշիդը ևս նայեց դեպի դուռը:

— Տոպրակը, տուր, անա՛:

Ռաշիդի մայրը դուրս բերեց մի սեպյաժ տոպրակ, որ նոր էր կարկասեղ, սլոնից թիլը և տվեց նրան:

— Քի՛չ բեր, մնացածը ես ու Ջավահիրը կրեքներ: Էնքան որ էսօր հաց թխեմ:

— Կավ:

Ռաշիդը տոպրակը ննսեց ուսերին, դնաց դեպի ձորը, Ալու ջրաղացը՝ ալյուրը բերելու:

Առավոտը ջինջ, թափանցիկ աղբրաջրի պես խաղաղ կանգնել էր գլուղի, հանդերի ու սարերի վրա: Զամփի վրա հանդարտ ճուղում էին ճնճողուկները: Գյուղը հանդիստ ծխում էր, և հանդերից հասնող կովերի բառաչն ու հոտաղների խուլ աղմուկը քաղցր հալվում էին ալդ խաղաղության մեջ:

Գարնանամուտը տոնվում էր բնության մեջ, բնական ծեսով:

Ռաշիդը մեղմ սուլելով, ինչպես նրա սովորությունն էր, գլուխը կախ, քարերին նայելով իջավ ձորը և սկսեց մոտենալ ջրաղացին:

Հանկարծ վեր նայելով ջրաղացի հետև, ձորի շարունակության մեջ նկատեց Ալուն, որ քարի հետև կանգնած ծիծաղելով իրեն ձեռքով էր անում:

Ռաշիդը գնաց նրա մոտ:

Ալին նստած էր գետակի ափին և լվացած կարմիր թաշկինակը փռել էր քարին, կարծես սպասում էր, որ շորանա:

— Ի՞նչ ես անում էստեղ,— հարցրեց Ռաշիդը:

— Աղլուխս լվացիլ՝ դրել եմ շորանա: Նստի՛, — ասաց Ալին, — ցորենը հլա չի աղացված: Հմի կպրծնեն:

Ռաշիդը մնաց կանգնած:

Ալին պառկեց գետին:

— Լսի՛ր, Ռաշիդ, ասում են՝ թեկնածուների ցուցակը պտի ղենեն գեղի կոմունիստների առաջ: Պարզ ասա, մեզ համար ի՞նչ վեպյուրյուն պիտի տաս:

— Դե կղենն՝ կխոսանք էդ մասին:

— Դե, քեզ տեսնեմ, մեզ շիտառակես... Հա՛, մեկ էլ մի բան, ամա մարդու չասես,— Ալին վեր կացավ, չորս կողմ նայեց և պարտաժամեց ասելու ինչ-որ գաղտնիք: Հանկարծ նրա աչքերը չարածպիտ նայեցին Ռաշիդին, բերանը ծամովեց: Նա գալլի պես խառն Ռաշիդի վրա, խլեց ձեռքերը և սկսեց քաշել դեպի գետակի ափը: Ռաշիդը ընդոտա շարժումով իրեն հա քաշեց, բայց Ալու պողպատի ձեռքերը կպկլ էին նրա ձեռքերին:

Սկսեցին քաշքշվել, թափ առա իրար: Ոչ մի ձայն, բացի նրանց հեռուց և խիճերի գոռոցը:

Իսկույն բարերի հետեից բուսան Քյարամը, Հյուսեինը, Ալին՝ նաբին, Առադը, որոնցից վերջինը առաջ զցեց իրեն և խանշալը պլուկած, բերանը ծամովով հարձակվեց Ռաշիդի վրա: Սկսեց ցատկոտելով պտույտ դալ նրա չորս կողմը, հետո նշան դրեց փորին և չունչը փռքսի պես դուրս փչելով՝ ընդոտա հարվածեց: Ռաշիդը սուր ծզրուաց, բայց իսկույն ձայնը խզելով կծկվեց փորի վրա: Հետեւալ հարվածների ժամանակ նա ավելի թույլ ցնցումներ էր անում: Նա վնդաց, առամհերը կրճտեց ու սկսեց նոր թափով մաքրուն Ալու ձեռքից պոկվելու համար: Ալին քացով տվեց նրա փորին, բոթեց թափով ու խոպոտ ձայնով ասաց.

— Դե՛, յալլա՛, ճղե՛ք...

Ետմբը վայրկենասպես ցրվեց, ընկավ քարերի արանքն ու սողոսկեց դեպի գյուղ:

Հեովից դռնի բացվեցին արագ-արագ, ինչ-որ կանայք փողոցը կտրեցին, փախան իրենց սնիրը: Տներից դուրս պրծան անհանգիստ զլուխներ:

— Ա՛յ տղա, հարա՛յ տվեք, ա՛յ տղա, հարա՛յ...

Գուռաց մի գյուղացի և տոպրակը նետելով իր կնոջ երեսին՝ վազեց դեպի գեղամեջ: Շները հաչեցին ու վեր կացան տեղներից:

Կտուրներից ու դեղերի արանքներից գյուղացիք պոկվեցին դեպի ձորը:

Ու մինչ սրանք ձորաբերանից նետվում էին ներքև՝ Ռաշիդը օրորվելով շարժվում էր դեպի գյուղը, նրանց հանդեպ: Նա դունատ էր, ձեռքերը դողում էին: Դիմհար տալով խոշոր քարերին՝ նա գերմարդկային ճիգ էր անում առաջ գալու:

— Ա՛յ տղա, ա՛յ տղա, ա՛յ տղա,— շփոթված ու չկարողանալով ասել «ինչ է պատահել», մոտ վազեց գյուղացիներից մինը:

— Չե՞ս տեսնում... խփեցին...— լիռտեց Ռաշիդը և դեմքը ծամածռելով ցավից՝ նստեց քարին:

Նրան բռնեցին: Նա փվելից ինքն իր վրա — պառկեցրին:

— Ո՞վ խփեց,— հեխե վազելով մոտ՝ հարցրեց խորհրդի քարտուղարը:

— Հասան բեկի տղերքը... Ասադը, Ալի-Նաբին...

Աչքերը փակեց:

Հացակումած, շնչասպառ վրա վազեց Ռաշիդի ղոքանչը և նրստելով գլխավերև՝ ձեռքով բռնեց նրա գլուխը: Ռաշիդի մատներից արյուն էր գալիս, որ սկսում էր թանձրանալ, սեանալ: Իսկ փորի տակը թրջվում էր...

— Ա՛յ բու տունդ քանդվի, ո՞վ էր...— հարցնում էին նորանոր եկողներ և զլուխները կոխում կանգնածների թևերից ներս՝ նայելու:

Կատաղի, գնդակի պես մեջ նետվեց Յուսուֆը, նայեց Ռաշիդին, գոռաց ու զամփռի պես հո վազեց:

— Ադա, կանչեք, ձեն տվեք տղերանց, վազե՛ք,— ծղրտաց նա վայրի ձայնով և ոռնաց դեպի հանդերը.

— էհե՛ե՛ե՛ե՛յ...

Ռաշիդը ծանր ու դողդոջուն շնչով օդը թոքերն էր քաշում: Գյուղխորհրդի քարտուղարը զրեց Հասան բեկի որդիներին, Ասադին, Ալի-Նաբուն անունները և ճիգ էր անում Ռաշիդին ստորագրել տալ:

Հեռուն դաշտում վերովար էին ոստոստում հինդ ձիավոր: Միլիցիան էր, որ գալիս էր կատաղի:

Յուսուֆը կարմիր կակաչ դառած, աչքերի բիբերը ահռելի ցուրքով այս ու այն կողմ էր վազում և բռնելով մեկ Սոյունի, մեկ Խուրշուդի օձիքը՝ գոռում էր սպառնալի թե՛ նրանց, թե՛ ամբոխի վրա,

— Ո՞վ էր, ո՞վ տեսավ, ասեք, թե չէ՝ աղիքներդ կթափեմ:

Ամբոխը պապանձվել էր:

— Ա՛յ տղա, ո՞վ կըլի, նրանք են, էլի՜... — գոռաց Մուխտարը և շրթունքները կծելով սրկվեց դեպի Ալու տունը:

— Տվե՛ք, դրանց քոքը կտրեք, — գոռաց Յուսուֆը և վազեց Մուխտարի հետևից:

Բահերով գինված ամբոխը, որի մեծ մասը չքավորներ էին, ընկան Յուսուֆի և Մուխտարի հետևից դեպի Ալու տունը:

Դուռը, որ խորամանկորեն բաց էր, հիմի ստիպված փակվեց:

Ամբոխի մեղրաճանձի թաքունը ծեփվեց տան դռանն ու կըտորանը: Բահերով սկսեցին թակիլ դուռը:

— Դո՛ւս, շուն շան որդի, դո՛ւս:

Կտուրը սրկում էին, կարծես ուզում էին այնտեղից թափվեն ներս: Պատից քարեր էին գլորում:

— Դո՛ւս, գլխներիդ կթափենք տունը, դո՛ւս արեք...

Ամբոխը եկավ, ծով կապեց: Նրանք պապանձված, հեփհեփ նայում էին չքավորներին, որ կատաղի դուռոցներով պատրաստ էին ծվատել ամեն ինչ: Ինքնադատն անխուսափելի էր:

— Ա՛յ տղա, ես քաշեք դրանց, — գոռաց գյուղխորհրդի քարտուղարը, երբ կատարածուններն ու խորհրդի անդամները հավաքվել էին: Նրանք առաջ անցան ամբոխին զսպելու: Բայց հնար չկար մանելու հեղեղի հոծ հորձանքների մեջ:

Ձորաբերանից զնդակներն սրբա ներքև թռան միլիցիոներները, որոնցից առաջինը գլխարկը սրկված, մազերի փունջն աչքերին թափված նետվեց ուղիղ ամբոխի մեջ: Փրփրած ձիու շունչն ու քրտենքի հոտը խփելով ամբոխին՝ ճղեց, խրվեց մեջը և դետնի քարերը սմբակների տակ ջարդելով գոռաց ու կանգ առավ Ալու տան դռանը:

— Ետ քաշվեք, ե՛տ, ե՛տ... — գոռաց շնչասպառ միլիպետը և մտրակը օդի մեջ թափ տալով՝ ցած թռավ:

Ամբոխը խմբվեց նրա շորս կողմը:

— Սրա՛նք են, Հասան բեկի տղերքը, սրա՛նք են, բռնե՛ք...

— Սպասե՛ք, յոլդա՛շլար, սպասե՛ք... քաշվե՛ք...

Միլիցիոններն սկսեցին ցրել ամբոխը, որ հոտ քաշվելով՝ իսկույն կրկին օղակում էր նրանց։

Միլպետը մոտեցավ դռան և հանդարտ ծեծեց։

— Բա՛ց արեք դուռը...

Դուռը կիսովին բացվեց, դուրս նայեց Ֆաթման։ Միլպետը ներս նայեց։ Դռան հետևից առաջ եկավ Ալին։ Նա սփրթնած նայեց միլպետին և լռեց։ Միլպետը շուտ եկավ դեպի միլիցիոնները։

— Ժողովուրդը հեռացրեք։

— Քաշվե՛ք, յոլդա՛շլար, հե՛ռու կաղնեք...

Ներս մտան երկու միլիցիոններ և ձերբակալեցին Ալուն։ Սա լարված հանդարտությամբ, բայց խուլ հարցրեց.

— Ի՞նչ ա ըլիլ, ինչի՞ հք բռնում։

Մի միլիցիոններ մնաց այնտեղ, Ալու մոտ, իսկ միլպետը մյուսների հետ ձի նստեց, քշեց դեպի գյուղը։ Ամբոխը հետևեց նրան։

Շները հաշեցին Հասան բեկի դռանը, բայց վախենալով ամբոխից՝ փախան կտուրը։

Դուռը բացվեց, և դաճի պես սպիտակ դուրս եկավ Հասան բեկը։ Նրա հետևից դուրս նայեց և Հյուսեինը։

— Ի՞նչ խաթա յա, ո՞վ ա արել,— կակաղեց Հասան բեկը,— ախր աչքիս դուռ գալն ուզում էի, Ռաշիդի սպանվելը ոչ...

— Քավթառ շո՛ւն,— գոռաց Յուսուֆը,— արուն կթափե՛ս...

— Սո՛ւս կացե՛ք, յոլդա՛շլար, մի՛ խոսեք,— սաստեց միլպետը։ Ամբոխը մոմուաց և սկսեց կիսաձայն հայհոյել, անիծել։

Հասան բեկի տանը վայնասուն ընկավ։

Նույն կարգով ձերբակալվեցին Ղասումը, Մուսան։ Քյարամը կորեկ էր Ալի-Նաբու հետ...

Ռաշիդը ուշքը կորցրեց։ Միտնում էր։ Ամբոխը նորից լցվեց ձորը։

Բլրի ծայրից երևաց նրա կորաքամակ մայրը, որ սայթաքելով վազում էր ձորը։ Նա հասավ Ռաշիդի ընկած տեղը, հուժկո նայեց, ցնցվեց և հանկարծ ոչ-մարդկային վայրի ձայնով կոնչաց, եկավ ընկալ Ռաշիդի փորի կողքին, գետնի վրա։ Արյունը թրջեց նրա ճակատը, նա զողահար վեր նստեց, ծնկաչոք նայեց որդուն, ծղրը-

տաց ու սկսեց հառաչել, զոռ անել, որ լացը դա: Արցունք չկար: Հետո հանկարծ փլվեց:

Ու սկսեց պառավ ձայնով մի բայաթի, մի սղբ, ոռնոց:

Սկսեց անիծել: Ռաշիդի բախտը՝ օրուց-մանկուց սև: Անիծեց այն օրը, որ ծնեց Ռաշիդին, որ ցավերով բալուկեց ու ցավերով մեծացրեց նրան: Հետո սկսեց գովել նրա հասակը, նրա անունը, որ Ռաշիդ է, ասաց, որ իր Ռաշիդը ջիվան կյանքը սևացրեց, որ քյասիբի օրը լուսանա:

Ու պառավի խոսքոտ ձայնը մայր-գայլի վայրի շնչով կաղկան-ծում էր, կաբատում նրա սիրտը, ուզում էր այնահղի արյունը դուրս պոռթկացնել:

Նրա խորշոմած, սև բերանը դուրս էր ժայթքում մի դանգատ, որ այդ այլանդակված, չարչարած մարմնի մեջ կուտակված էր հին օրերից, անգամ դարերից՝ բեկովյան ու բոնուլյան դեմ:

Ու այն «քյասիբները», որոնց լուսացած օրը հրգում էր նա իր որդու դիակի վրա՝ այդ Ֆուսուֆը, Մուխտարը, Դուրսունը և Յուսուֆները, Մուխտարները, Դուրսունները, անուններ՝ միանուն, միասեր՝ շրջապատել էին Ռաշիդին ու նրա մորը և մտիկ էին տալիս հերոսին, որ աչքերը չոսած նայում էր իր մահվան:

Կեսօր էր, որ քննիչը ավարտելով արձանագրությունները՝ վեր կացավ տեղից.

«Վերջացավ. պահել կալանքի տակ»:

Գյուլխորհրդի շենքը պաշարող ամբոխն սկսեց ցրվել: Հասան բեկը, Ղասումը, Մուսան, Ալին և Հյուսեինը կալանավորվեցին:

— Օձաճուտը կորավ՝ Քյարսամը,— գոռաց Մուխտարը,— օձաճուտը գտեք, կմեծանա, կդա՛...

— Էլ էդ օձը իր պորտով չի կարա անցնի էս սարերը,— ձայն տվեց Ֆուսուֆը.— Ռաշիդը դրա համար չմեռավ, որ օձաճուտները դան:— Ու բահը թափահարեց օդի մեջ:— Թող դան ու տեսնե՛ն...

Զբավորները մոմռացին և սկսեցին խմբվել դիակից հեռու, կալի մեջ...

Ժողովն սկսվեց...

Ն Ի Գ Յ Ա Ր

Փողոցը ամայի ձգվում էր Երևանի Գետառի ափով, ուր տնակներն ամրոցիկների պես իրար թևանցուկ արած ծռռռումուռ կանգնել էին գետի գծով:

Տները լուռ էին, կյանքը թաքնվել էր նրանց մեջ ու սուլվել:

Այգիների հողե պատերը արևվա՝ նրա նարնջով դեղնել՝ կեսօրին թաքցնում էին մոռ ու ճերմակ նորածաղիկ ծառերը: Ասրիլը փչում էր նրանց ճյուղերի վրա և փթթեցնում կոկոնները:

Մի երիտասարդ թրքուհի էր շտապ ու մանրիկ սահում գետափի շափղնեքով: Նրա մատղաշ ուսերի ու հասակի վրա ծաղկած չադրան ալիք-ալիք վիտվետելով մատնում էր մի բարակ ու կարկառուն իրան:

Նա չադրան դեմքին օղակել և նուրբ ու պիրկ մատներով կղակի տակ հանգույց էր բռնել: Եվ այդ շրջանակի մեջ ամփոփվել էր նրա փղոսկր դեմքը, նշաձև աչքերն ու մութ ծիծեռնաթև, սլացիկ ունքերը:

Նա մտախոհ գետնին էր նայում, բայց միտքն ուրիշ տեղ էր: Երբեմն միայն ցնցվում, ինչ-որ խռովքի մեջ ետ-ետ էր նայում՝ զգալով, թե ինչ-որ այնտեղ մեկն իրեն է հետապնդում:

Բայց ոչ ոք չկար: Տներն էին միայն կարկամ քարացած՝ նայում նրան իրենց միջնադարյան պատուհաններով, որ ամայի էին՝ ինչպես քարայրներ:

Թրքուհին ստվերի պես սահեց, զնաց ու հասնելով մի այգու՝ կանգնեց, նայեց եկած ճամփի գծով ետ ու ապա դուռը հրելով մտավ ներս: Այգում մի քանի տնակներ կային: Մոտենալով մե-

կին, բայց արեց դռան կողպեքն ու անցավ մի փոքրիկ սենյակ։ Լայն ու ծանր թախտի վրա նետելով շաղրան՝ նստեց տաքուրետին և մնաց անշարժ, ձեռքին չֆի փաթեթը, որ գնել էր բանկոտալից։

Մտախոռով էր։ Աչքերը հառած մի կետի նայում էր հատակին և ինքն իրեն խոսում կարծես։ Հարց էր տալիս իրեն և պատասխանը չկար կարծես։

Հանկարծ լսեց ալգու դռան շխկոցը։ Յնցվեց, վեր կացավ, մոտեցավ դռանը և արանքից նայեց։

Մի երիտասարդ տղամարդ էր եկողը, արագ ու ըստ երևույթին գայրացած։

Երբ ներս էր մտնում՝ կինը բաց արեց դուռը, այնպես որ երիտասարդը կարծես օդի մեջ մտավ ներս։

Երիտասարդն անխոս գնաց նստեց պատուհանին ու սկսեց դուրս նայել։ Նրանք երկար ժամանակ մնացին այսպես անշարժ և թվում էր, թե խոսում էին իրար հետ։ Այնքան մտքերը թափանցիկ էին և իրար հասկանալի։

Երիտասարդը փնշաց, վեր կացավ, մի անգամ անցավ սենյակի միջով և ապա կանգնեց կնոջ առջև։

— Ժողովի՞ց ես գալիս...

Կինը նրան նայեց լիքը աչքերով և լռեց։

Երիտասարդն սկսեց ծխել և ման գալ սենյակում։

Ըստ երևույթին հարցը հին էր և նման պատասխանը նույնպես։

Երիտասարդը կողքանց մտիկ տվեց կնոջը, ծխախոտը դեռ կիսատ դեն գցեց, ապա վառելով նորը՝ գնաց էլի նստեց պատուհանին ու հառաչեց։ Կինը պայծառ լուսալի աչքերով գրկեց նրա տիկուր գեմքը և կրկին խորասուզվեց իր մտքերի մեջ։ Երիտասարդը ծուխը դառնադին քաշեց թոքերը և այրվելով մղկտաց։

— Էլ ի՞նչ կյանք է, երբ մարդու իր կնիկը իրենը չի։

Երիտասարդը մայրական ջերմությամբ զգաց իր կնոջ շնչից, որ դիպավ նրա քունքին։ Նա մի պահ մեղմեց կնոջ հավաժքից։

— Ինչո՞ւ ես էդպես խոսում, Ասադ,— ասաց Նիգյարը գուրգուրոտ ձայնով,— բա ես ո՞ւմ կնիկն եմ։

— Չեմ իմանում։

— Բա ամոթ չի՞, ժողովի գնալով ուրիշի կնիկ դառա՞ւ։

— Չիմ իմանում,— բորբորվեց Ասադը,— որ ժողով ես գնում՝ աչքերս մթնում է, ուրիշ բան ես դառնում:

Նիդյարը շոյեց ամուսնու մազերը.

— Ոչինչ էլ չիմ դառնում: Ինչ որ հմ՝ էլի էն հմ:

Կնոջ փայփայանքը շոյեց Ասադի վերքը: Նա ուզում էր գրկել կնոջ դալար իրանը, բայց — առաջին անգամ իր ամուսնուկյան մեջ — քաշվեց նրանից: Նրա մեջ զարթնել էր ինչ-որ ինքնասիրություն, օտարոտի զգացմունք իր կնոջ առջև: Կնոջ՝ որին նա սիրել էր միայն և ուրիշ զգացմունք չէր տածել:

Երբ ամուսնացան — հրեք տարի առաջ — Նիդյարը մեղմ ու հնազանդ գաղել էր: Սիրում էր Ասադին. նրա համար էլ թողեց դպրոցը, ինքնամոտրեն դնաց սիրո հետեից: Ապրեցին հրկու տարի սիրո մեղմ երջանկության մեջ: Ասադը, որ սիրելով Նիդյարին և ծուլանալով թողել էր դպրոցը և ապա մտել կոոպերատիվ ծառայելու՝ թողեց նաև ծառայությունը և սկսեց «քեֆ քաշել» հոր ուղարկած դրամներով: Նրանք միջակ աչգետեր էին: Բայց ահա վերջին տարին դեպքը ծեծեց նրանց անդորր տնակի դուռը և Նիդյարին կանչեց դուրս: Նրա ընկերները, դպրոցն ավարտելով մտել էին ակումբ և ձևոքով էին անում, կանչում Նիդյարին: Եվ Նիդյարը, որ մեղմաբար էր ըստ հրեկության, հոգու խորքերում ինչ-որ անհրեկոյթ մտքերի խլրտում ունեւր: Ուսման սերը, որ կարկամել, սառել էր Ասադի սիրուց՝ սկսել էր վառվել նորից: Եվ ահա, հրե ընկերները նրան ակնարկեցին ակումբ մտնել և ուսումը շարունակել՝ նա զարթնել էր երջանիկ քնից:

Ասադը ձևոքը տարավ դեպի գլուխը, ազատեց Նիդյարի գլխի բաղցր ծանրությունից և շարժվեց տեղում:

— Ասա՛դ, ի՞նչ կա,— գուրգուրոտ փսփսաց Նիդյարը և դեմքը հակելով Ասադի դեմքին սկսեց նայել նրա աչքերի խորքը:

Ասադը լուռ ու կշտամբանքով մտիկ տվեց նրան և չպատասխանեց:

— Չիս ուզում, էլի, որ գնամ ակումբ,— խոսեց մեղմաժպիտ Նիդյարը և սկսեց նրա մազերը շոյել:

— Հը՞,— կրկնեց Նիդյարը:

Ասադը գլուխը շարժեց բացասական և մոռալվեց:

Նիգյարը բաց թողեց նրան և մի վայրկյանում ամբողջ դուր-
դուրանքը սառած, լուրջ ու անկիրք հոգնաց հասեց տաբուրե-
տի վրա:

Ու ապակի հայացքով սկսեց նայել Ասադին:

Հետո աչքը պաղած հատակի մի կետի վրա, կարծես խորհրդ-
գածնելով ասաց.

— Ուսումդ կիսատ թողիր, ընկերներ ճարեցիր, խելքից հա-
նեցին քեզ, դուրս բերել ավին կոտակրատիվից, դարձրին անդործ...

— Նա իմ քեֆն եմ քաշում,— գոռաց Ասադը,— ո՞ւմ փողն եմ
ուտում, իմ հոր փողը չի՞:

Նիգյարը շարունակեց.

— Աշխարհքից կտրվեցիր, հիմի էլ ինձ ես ուզում կտրել մար-
դամիջից: Անջախ մի լույս աշխարհք եմ դուրս գալիս, բան եմ
տեսնում:

— Հա՛... էդ քո Ֆաթմա՞ն է լցրել գլուխդ, նա՞ է քեզ էդպես
դուրս քաշում: Նա էն ղանչըղի հախից կգամ:

— Ասա՛դ, Ասա՛դ, ամոթ չի՞ էնպես մաքուր աղջկան, իմ բն-
կերուհուն անպատիվ խոսքեր ես ասում,— աղաչական ձայնով
կշտամբեց Նիգյարը: Հետո ծպտաց.

— Նա ուսման սերը փոքրուց ունեի: Ֆաթման ինձ շատ բան
է սովորեցնում, բայց ես էլ իմ խելքն ունեմ, Ասադ: Նա տեսնում եմ,
որ ես էլ կարող եմ աբհաստ սովորել, զործ անել: Իմ ընկերուհիները,
դասընկերուհիները գնում են ակումբ, սովորում, աշխարհք են դուրս
գալիս, ես ինչո՞վ եմ պակաս:

— Նրանց աչքը դուրսն է: Մարդ են փնտրում:

Նիգյարը սառեց մնաց արձանի պես: Նա այդպես էր, երբ վի-
րավորվում էր:

Լռեցին:

Դուրսը, այդուհի նորեկ գարունն իր զործի վրա էր: Հովը ցըն-
ցում էր սալորենիների ճյուղերը և ծաղիկների ձյունը փշում արոտի
վրա: Ահա և «բաբալատի» շատշատոցը դիմացի ընկուզենուց: Փո-
ղոցից լավեց երեսայի լացը: Բայց ոչինչ չէր խանդարում ամուսին-
ների ծանր լուռթյունը:

Նիգյարը վեր կացավ, չիթի փաթեթը դրեց տուփը, հանեց շո-

րերը, հագալ ամենօրյան և սկսեց տան գործին նայել: Կարծես դրանով պիտի սկսվեր խաղաղ մասը նրանց կենակցության: Նա վառեց պրիմուսը և ջուր դրեց վրան, հետո անցավ ճաշի պատ-րաստության:

Ասադը վեր կացավ:

— Ո՞ւր,— հարցրեց Նիգյարը:

Ասադը կանգնած մնաց մի պահ և խուլ ձայնով պատաս-խանեց.

— Զգիտեմ: Զհանդամը:

— Զայխանա չղնաս:

— Ինչի՞ չղնամ:

— Հենց էնպես: Ընկերներիդ կպատահես:

— Ես էլ հենց ընկերներիս եմ ուզում պատահեմ,— շար շեշ-տով խոսեց Ասադը:

Նիգյարը լռեց և մեղմ նայեց նրան:

Ասադը սպասում էր, թե Նիգյարը մի բան էլ ավելացնի: Մի բան, որ հանգստացներ իր խռովքը: Նա հիշեց իր սիրահարության առաջին օրերը, երբ Նիգյարից էլի սպասում էր մի խոսք, որից կախված էր նրա կյանքի ու մահվան հարցը — այնքան սիրում էր Նիգյարին: Հետո տիրեց Նիգյարի սիրուն, հանդարտվեց և մոռացավ իր առաջին սիրո մտատանջը, վստահ տեղ դառավ Նիգյարի հոգուն և մարմնին:

Բայց հիմա կարծես առաջին սիրահարության տարակույսները վերադարձել էին — նա կրկին անգամ Նիգյարին տիրելու հոգով էր տոգորված: Տիրելու՞ — կարծես Նիգյարը մի թանկագին իր էր և ըն-դունակ միայն տիրվելու:

Ասադը հույս ուներ, որ ընկերներին պատահելու սպասոնալիքը գոնե կարող էր մի փոքր մեղմել Նիգյարի համառությունը: Բայց զուր: Նիգյարը ոչինչ չասաց, կարծես հաշտվեց այդ մտքի հետ:

Ասադը դուրս գնաց և դուռը խփեց հետևից:

Նիգյարը դուռը բացեց և հետևից կանչեց.

— Ասա՛դ:

Ասադը կանգնեց մոռյլ.

— Ի՞նչ կա:

— Ծաշին չուշանաս:

Ասադը շուռ եկավ՝ գնաց այգու դռնով դուրս:

Նիգյարը մտախոհ անցավ տնային գործերին: Շուտով տարվեց նրանց հոգսով և սկսեց մոռանալ ամուսնու հետ ունեցած անախորժ խոսակցութիւնը:

Ներս մտավ մի ոչ երիտասարդ կին, հարեանուհին: Նա կատվի աչքերով մտիկ տվեց Նիգյարին, կարծես ուզում էր գողանալ նրա գաղտնիքը:

— Ի՞նչ ասաց Ասադը, — հարցրեց նա՝ կարծես Նիգյարին հարցաքննելու էր եկել:

— Ոչինչ:

— Ձի ուզում էի՞, որ ակումբ գնաս:

Նիգյարը չպատասխանեց իսկույն: Հետո, քիչ անց ինքն իրեն հետ խոսելու պես մոմռաց.

— Կուզի, ի՞նչ պիտի անի որ...

— Հալբաթ որ կուզի... որ գնում ես՝ ի՞նչ կարող է անի... փորձող աչքերը Նիգյարին հառած խոսեց հարեանուհին:

Բայց դեմքին մի խորամանկ և շարախինդ ժպիտի փայլ կար: Սպասում էր մի էֆեկտավոր նորութիւն ամուսինների կյանքի մեջ, որ գրգռում էր նրա հետաքրքրութիւնը:

Բայց Նիգյարը ոչինչ չպատմեց: Հարեանուհին ինքն սկսեց.

— Հիմի կնանիք ակումբ էլ են գնում, թատրոն էլ ու ամեն տեղ էլ: Ո՞ւր է հիմի մտիկ տալիս թե ի՞նչ կասեն: Հիմի նոր օրենք է:

Նիգյարն աչքի տակով մտիկ տվեց նրան և էլի ոչինչ չպատասխանեց:

— Դե ասենք՝ ի՞նչ կա որ, — շարունակեց հարեանուհին, — քու մարդը ուսումից հասկացող մարդ է, ջահել է, հակառակ է քեզ, բայց չի ծնծում: Այ իմ պեսների բանն ասա, որ մարդս սեյիդ է, ինչ ասի՝ պտի լսեմ, կատարեմ:

— Որ ուզես՝ չես կատարի, — պատասխանեց Նիգյարը հանգիստ:

— Ո՞նց չեմ կատարի: Կսպանի ինձ:

— Ձի սպանի: Հիմի էն ժամանակը չի:

Հարեանուհին աշխուժացավ.

— Բա լավ: Թե էդքան հեշտ բան է նոր օրենքով ապրելը, ին-

չի՞ չես կարում մարդիդ համոզես, ինչի՞ եք կռվում գիշեր-ցերեկ:

— Ձենք կռվում: Համոզում եմ:

— Բա որ չհամոզվի՞:

Եվ հարևանուհին չարախինդ ժպիտով նայեց Նիդյարին:

— Կհամոզվի:

— Խոսքի, չհամոզվեց ու կամ չթողեց կամ ինքը հեռացավ:

— Զի հեռանա:

Հարևանուհին լռեց մի պահ և ապա քննող հայացքը մեխելով Նիդյարի աչքերին՝ հարցրեց.

— Շա՞տ եք սիրում իրար:

Նիդյարը ժպտաց մեղմ ու տխուր:

Նրանք լռեցին: Պրիմուսի խշշոցն ու գետի վշշոցը միախառն աղմուկով օրորում էին սենյակի լուսֆյունը: Նիդյարը դեսուզին էր ընկնում իր տնային գործով զբաղված, իսկ հարևանուհին մտիկ էր տալիս նրան, չափում ոտքից զլուխ՝ կարծես առաջին անգամն էր տեսնում: Եվ իրոք՝ Նիդյարի զոդտրիկ, կառուցիկ ոտքերը, նրա ճոճուն իրանը և գիշեր ունքերը առանձին գրավչություն ունեին այդ պահին: Նայեց նրան հարևանուհին, յուրովի ժպտաց և զլուխն օրորեց.

— Էս աեսակ գործերի մեջ սիրուն կնիկ լինելը խափա բան է, Նիդյա՛ր: Զգո՛ւյշ կաց:

Նիդյարն ընդոստ հտ նայեց նրան:

— Էդ ինչո՞ւ ես ասում:

— Շատ ես սիրուն, ցա՛վդ առնեմ: Ափսո՞ս ես:

Եվ իրոք, հարևանուհին մտատանջ մտքերով էր ասում այդ: Նիդյարը ոչինչ չպատասխանեց: Հարևանուհին վեր կացավ և մի փոքր ևս շորս կողմ նայելով՝ դիաց դուրս:

Նիդյարը կարկամած նայեց նրա հետևից, մնաց այդ դիրքում, մտախոհ, արձափնացած և ապա անցավ իր գործին:

Ասադը մտախուռով դուրս գալով տանից՝ դնաց դետափով վեր, ապա ծովից դեպի քաղաքամեջ:

Զգիտեր ո՛ւր գնար:

Նիդյարի հետ ունեցած կարճատև խոսակցությունը, որ առա-

ջինը չէր և ոչ վերջինը՝ նրան դուրս մղեց տանից։ Նա այդպես էր տնում հաճախ, իմանալով որ դա ազդում է Նիդյարի վրա ավելի, քան տանը մնալը և հրկար վիճելը։ Նիդյարը սկսում էր անհանգրստանալ, և երբ Ասադը վերադառնում էր տուն, տեսնում էր իր վարմունքի ազդեցությունը։

Բայց վերջին ժամանակներս նա նկատել էր, որ այդ գնալ-կորչելը նույն ազդեցությունը չի անում, որ Նիդյարը փոխվել է ինչ-որ։ Ուստի և շուտ-շուտ հուսանում էր տանից՝ անկարող լինելով տանիկ այդ անտարբերությունը Նիդյարի կողմից։

— Հր՞, ի՞նչ ես ման գալիս,— լավեց նրա կողքից մի ծանոթ ձայն, և մի բուլղավոր, կեպին գլխին հրի։ Դուսարդ՝ մազերի փունջը կեպիի տակից ճակատին թափած, կանգնեց նրա մոտ։

Նա նրա ընկերն էր՝ Ալեքսանդրը, շայտանների մշտական հաճախորդը։ Նա կարմրած աչքերով մտիկ տվեց Ասադին և ծովաբերնից փչելով ձեռքերը դրանք զրա՞ծ կանգնեց։

— Ի՞նչ կա, ո՞ւր,— կրկին հարցրեց նա։

— Հենց էնպես, ման եմ գալիս։

— Տանի՞ց ես գալիս։

— Հա։

— Գնա՛նք։

Նրանք գնացին գետնի վեր։

Ճամփին Ալեքսանդրը շուտ-շուտ կանգնում նայում էր փողոցների կողմը։

— Ի՞նչ ես մտիկ տալի,— հարցրեց մեքենաբար Ասադն առաջ անցնելով և ընկնելով դեռավոր քարերի մեջ։

— Մի սիրուն կնիկ տեսա երեկ, երեսը բաց։ Շան քածը մի աչքեր ունի, որ խելքս մաղեց։ Բնկա հետևը։ Գնաց, գնաց մտավ ակումբը։ Տեսնես ո՞ւմ կնիկն է։ Ման եմ գալիս՝ չեմ կարում տեղը գտնեմ։

Ասադը նրան նայեց անախորժ զդացումով։

— Որ տեղը գտնես՝ ի՞նչ ես անելու,— հարցրեց Ասադը։

— Տեսնենք, ուզում եմ ճանկա գցեմ։

Ասադն անհանգստացավ։ Ո՞վ էր կինը և ո՞ւմ կինն էր— դա միևնույն էր, բայց նա խանդ զգաց և միաժամանակ՝ վիրավո-

րանք — չգիտեր այն կնո՞ջ, թե նրա ամուսնու ինքնասիրությանը հասցրած:

«Զէ, Նիգյարը չի լինի, Նիգյարին ճանաչում է շունը», — մտածեց Ասադը, բայց չհանգստացավ: «Կարող է սա Նիգյարի մասին էլ նույնը մտածել և անել», — շարունակեց նա: Հետո հարցրեց.

— Ի՞նչ կասես. չադրա՞ն լավ է, թի բաց երեսը:

— Բաց երեսը լավ է: Չադրի տակ բան չի երևում, որ աչքդ սիրի: Իսկ բաց տեսնում ես ու հավանում:

— Ուրիշի կնկա՞ն:

— Ումը կուզի լինի, մի հաշիվ է: Մեր փնտրածը կնիկ է: Լավ բան հնարեցին չադրան գցելը:

Ասադը շար հայացքով դիտեց ընկելու լկտի դմբը և երեսը շուռ տալով զնաց առաջ՝ խորասուզվելով իրեն տանջող մտքերի մշուշում:

«Զէ, Նիգյարին չե՛մ տա սրանց ձեռք. Նիգյարը չադրան չի՛ գցելու», — վճռեց նա, զգալով որ դա միակ միջոցն է ազատվելու խանդի այրվածքից:

Նրանք ծովեցին դեպի ներքևի փողոցները և մտան մի թեյարան:

Այնտեղ լցվել էր շուկաների մշտական հասարակութունը: Հին խանութպաններ, սպեկուլյանտներ, անգործ, անհայտ մարդիկ և մուշաներ: Նարդիների շրխոցը, ծխի կապույտ քողի մեջ կորած, մռայլ, ապատիկ դեմքերը, նարդիլի ընկերակցությամբ երկար ժամեր ապրող մենավոր մտասույզ տիպերը և թեյատան տիրոջ քրմական լրջությունն իր ահագին սամովարի հետև — այդ ամենն Ասադի համար մոռացության հարմար անկյուն էր: Նա սիրով զնաց նստեց մի խմբի մոտ, որ նարդի խաղացողներին շրջապատած՝ հետևում էր նրանց մրցության:

— Որտե՞ղ ես, քյոփօղլի, — նկատեց Ասադին մի սրիկայադեմ երիտասարդ, որ աչքը մի վայրկյան խաղացողներից սլոկելով՝ նայեց Ասադին:

Ասադը չալատասխանեց և դառնալով թեյարանատիրոջ՝ թեյ ապսպրեց:

Խաղացողները տարված իրենց խաղերով՝ զրգովել էին ծայր

աստիճան և զարկերը գցելիս կամ քարերը շարելիս՝ շրխկացնում էին, զարկում նարդու տախտակին, հետը թռնդ հայհոյելով զարին, քարերին ու հաճախորդներին:

Նրանք բոլորը բորբոքված աչքեր ունեին և հոգնած դեմքեր: Ոմանք խուլոտ ձայներ էին հանում: Անքուն գիշերների և ցուփու-թյան բոլոր հատկանիշ երևույթները:

Ասադն իր մտքերի հետ էր: Ալեքսերը մի քիչ մտիկ տվեց ընկերների խաղին, մի քանի խորհուրդ տվեց սրան ու նրան, ապա ետ քաշվեց և թեյ պահանջելով՝ նստեց Ասադի կողքին:

— Է՛, ի՞նչ ես նոթերդ կիտեի,— դիմեց Ասադին:

Ասադը չպատասխանեց:

— Դիտեմ, մտել ես կնկանդ փեշերի տակ: Հերիք է, տղամարդ կաց: Ի՞նչ ես ջուրը քաշվել,— լրացրեց Ալեքսերը, գուշակելով Ասադի մտահոգության պատճառը:

Ասադը մտիկ տվեց Ալեքսերին, ուզեց պատմել իր ներքին ցավի մասին, բայց սպասում էր, որ Ալեքսերը դարձյալ ստիպի:

Բայց Ալեքսերը չվերադարձավ իր հարցին: Մինչ Ասադը մարդ էր փնտրում, որի առջև բանար իր սիրտը.

— Դիտե՛ս ինչ, Ալեքսե՛ր: Ես քեզ իբրև ընկերի կասեմ, մի՛տդ պահիր: Ես դարդ ունեմ, որից չեմ իմանում ոնց եմ պըրծ-նելու:

— Ի՞նչ դարդ:

— Կնիկս ուզում է չադրան գցի:

— Ուզում է չադրան գցի՞, թողնո՞ւմ ես:

— Չեմ ուզում:

— Չես ուզում՝ պրծավ գնաց: Էլ ի՞նչ դարդ:

— Բայց կնիկս ուզում է: Ա՛յ, ցավն ինչ է:

— Բա դու ի՞նչ տղամարդ ես, որ կնկադ ուղեւուն ես նայում: Թող ուզի, ուզի՝ կենա:

— Ձի լինում: Վախենում եմ դնա:

— Գնա՛: Ո՞ւր պիտի գնա: Հո՞ր տունը: Կթակեն ետ կուղարկեն:

Ասադին ծակեց այս կոպիտ ընթացքը մի խոսակցության, որ նա չէր ուզի Ալեքսերի հետ ունենալ: Եվ ընդհանրապես նա նիդ-

չարի կամքի վրա է դրա հասարակ շէր նայում: Սիրում էր նիզյարին և շէր ուզում սիրտը կոտրել: Եւ և՛ ի՛նչ հակառակեր էլ չաղբան գցելուն, ուզում էր համոզելով անել և ոչ թէ զոռով:

Ասադը դեռ դո՛հ չէր, որ ինքը ընկել է այդ ցոփ ու լկտի ընկերների շրջանը: Բայց ինչ-որ մի ակամա շարժումով նա իրեն ընկած էր տեսնում նրանց ընկերության մեջ և շէր կարողանում պոկվել: Նրանցից Ալեքսերն իր դպրոցական ընկերներից էր, որը ստահակության համար արտաքսվել էր դեռ ստորին դասարաններից մեկից: Մյուսներն Ալեքսերի ընկերներն էին, որ հետո նրա միջոցով դարձան նաև Ասադի ընկերները: Նրանք հինգ հոգի էին: Երկուսը նախկին վաճառականների որդի, որ հիմի այգետեր էին — Սադրխն ու Սաֆարը: Մյուս երեքը Երեանի դաշտի գյուղերից էին — նախկին կալվածատերերի որդիներ, որ հիմի ապրում էին իրենց տան իրերի մնացորդները ծախելով: Մեկի անունը Ջաֆար էր. սա խմբի պարագլուխն էր: Նրա խոսքով էին շարժվում մյուս երկուսը — Մահմուդն ու Ալին՝ իբրև գյուղացիներ, և այսպիսով խմբի հնդկամոտիան վերցրել էին «գյուղացիները»:

Ասադը, որ նույնպես գյուղացի էր, Արաքսի ափից, անդպալի կերպով ենթարկվում էր Ջաֆարին, որի խոսքը հեղինակութուն էր խմբի մեջ:

Ջաֆարը մարս արեց Սադրխին և հաղթական ու շար հայացքով նայեց նրան: Սա բարկացած ետ հրեց նարդին ու թեյ պահանջեց: Մյուսները ետ նստեցին: Ապա նայելով Ասադին՝ սկսեցին ծաղրել նրան.

— Քյոփոզլի, կնկադ թողնում ես, որ ակումբ գնա՞, — նկատեց Ջաֆարը՝ աչքի տակի կապուտցած դեմքը լկտիորեն դարձնելով Ասադի վրա:

Ասադը կարմրեց.

— Ո՞վ է թողնում որ գնա:

— Ո՞վ է թողնում, ա՛յ, դո՛ւ: Տեսնող եղել է: Գնում է, ի՞նչ ես թաքցնում, սարսա՛ղ, — վրա բերեց Սաֆարը:

Ասադի ինքնասիրությունը վիրավորվեց:

— Իմ կնիկն ակումբ չի գնա: Չեմ թողնի:

— Մի կնիկ, որ քեզ պես ջնջոց տղամարդ ունենա, ակումբ էլ կերթա, ամեն տեղ էլ:

Ասադը բարկացավ:

— Բերանդ մաքուր պահի, շո՛ւն շան որդի, իմ կնիկն ուր էլ գնա, նամուսով է:

— Դե, որ նամուսով է, թող չգնա:

Ասադը վճռական ձայնով խլացրեց նրան.

— Ձի էլ գնա. կտեսնես:

— Կտեսնեմ: Էն է՛լ կտեսնեմ, ոնց կգնաս ակումբի դռանը կանգնեմ, մինչև կնիկդ դուրս գա ակումբից:

Այս ամենը խորապես վիրավորում էր Ասադի նուրբ սիրտը, բայց չէր ուզում ընթացք տալ իր ներքին ձայնին, որ միշտ դրդում էր նրան հեռանալ այդ խմբից: Նա միայն պաշտպանողական դիրք բռնած՝ դեռ շարունակում էր պաշտպանել իրեն և իր կնոջը, բայց ընկերներն աշկարա շարությամբ և արհամարհանքով ու կեղտոտ ակնարկներով խոցում էին նրա սիրտը: Ասադն զգում էր, որ Նիգյարի անունը ցեխոտվում էր այդ կեղտոտ մթնոլորտի մեջ, ուստի և աշխատում էր պաշտպանել նրան: Բայց սրտի խորքում զգում էր նաև, որ ինքն էլ համաձայն չի Նիգյարի նոր փորձերին. և էսպես ընկերներին համախոհ է այդ բանում: Թո՛ղ որ իր զգացումներն ավելի բարդ էին և ալն: Կամքը թուլացել էր, և զսպանակները լավ չէին գործում: Ահա այս քանի՜ անգամ էր, որ նա վճռում էր հեռանալ այդ փչացած ընկերությունից, բայց դեռ նրա մեջ էր, և այդ լկտի տղաները կեղտոտ ձեռքերով շոշափում էին իր և Նիգյարի մաքուր զգացումները:

Բայց ի՞նչ էր սպասում իրեն: Ի՞նչ էր անելու Նիգյարը: Պիտի նետո՞ր չադրան, մտնե՞ր հասարակության մեջ, թե՞ պիտի անսար Ասադի արգելքներին և մնար տանը:

Նիգյարը, իր զեղանի Նիգյարը, թռչում էր ձեռքից: Այդպես էր պատկերացնում իր դրությունը Ասադը:

Եվ չէր իմանում ինչի՞ն կառչեր, ո՞ւմ դիմեր, ի՞նչ աներ:

Տղաները վիր կացան: Ճաշի ժամանակ էր:

— Գնանք ճաշարա՛ն, — հրահանգեց Զաֆարը:

— Գնա՛նք:

Եվ խումբը դուրս եկավ թեյարանից:

Ճամփին խոսում էին պատահած կանանց մասին, սրախոսում, ակնարկներ ուղղում նրանց: Ասաղը կատաղում էր. կարծես այդ բոլորը իր հասցեներն է:

«Ի՞նչ կլինի նիգյարի դրուժյունը, երբ շաղրան գցի ու անցնի սրանց պիսների մոտով», — մտածեց նա և մի ինչ-որ ծակոց զգաց սրտում: Դա և՛ խանդ էր, և՛ ինքնասիրություն, և՛ շարություն՝ ընկերների հանդեպ:

Մտան ճաշարան և առանձնացան սենյակի խորշում: Պահանջեցին փիթի և գինի:

Մի կես ժամ անց արդեն նրանք կուշտ ու զինով էին: Ջայները բարձրացան. նրանք սկսեցին բարձր-բարձր քրքջալ, հայհոյել, ծաղրել՝ իրար, մյուս ճաշողներին, բացակա ծանոթներին, նրանց կանանց:

Հետո խոսք բացվեց Ասաղի վրա: Ալեքսիսը պատմեց նրա և Նիգյարի սրված հարաբերությունների մասին:

Ջաֆարն արհամարհանքով նայեց Ասաղին.

— Տես, քո զլխին տղամարդու գտակ է դրա՞ծ թե կնկալաշակ:

— Ինչի՞ հս ասում, — զրդուկեց Ասաղը:

— Կնկադ բաց ես թողնում ձեռի՞ց, — հարցրեց Ջաֆարը շեշտակի:

— Ինչի՞ հմ բաց թողնում:

— Չաղրան թողնում ես, որ գցի՞:

— Որ գցի ի՞նչ կլինի:

— Ի՞նչ կլինի: Որ գցի՝ էլ քոնը չի:

— Բա ո՞ւմն է:

— Իմը, սրանը, խալխինը: Շա՛ն որդի, դու իմ աչքի զարավուլն ես չէ՞ ի՞նչ, երեսը բաց ես անում ու ուզում, որ խալխը կնիկդ ձեռիցդ չխլի:

Ասաղը զինաթափ էր լինում:

Նա համաձայն էր ներքուստ: Միայն արտաքուստ ջանում էր պաշտպանվել: Նա տեսնում էր աշկարա, թե ի՞նչ վիճակ էր ստեղծվելու իր համար, եթե Նիգյարը երեսը բանար:

Նվ վերջին ժամանակները նա միայն մի բանի մեջ էր կենտ-

բոնացրիւ իր ուշքն ու միտքը — Նիգյարի գեղեցկութեան, Նիգյարին գիտելու որպէս կնոջ, որպէս առարկայի: Տարիներ ապրելով մեշ-
չանական կյանքով՝ նա ուրիշ ոչինչ չէր տեսնում Նիգյարի մեջ, բայց
կի՛ն միայն կին ու հաճույք: Չէր հասկանում Նիգյարի մղումների
բուն պատճառը: Տղամարդու սեռական զգացումը կուրացրիւ էր
նրան:

Եւ նա հիվանդագին հայացքով էր նայում կյանքի վրա: Նրա
համար մի նպատակ կար միայն — Նիգյարին թաքցնել իր ծաղկա-
վոր շաղրայի տակ, մտնել այդ շաղրայի ստվերի մեջ, ապրել իր
Նիգյարի հետ, — մենակ, հեռու գիտող և որսող աչքերից:

— Տղամա՛րդ կաց, խո՛սքդ արա, մի՛ թողնի կնկանդ ակումբ
զնա, շաղրան զցի, — խոսեց Զաֆարը:

— Որ չլսի՞, — տարակուսեց Ասադը:

— Մեծի՛, քո խո՛սքն արա: Վախի՛լ մի, որ ծեծես՝ կլսի:

Ասադն ինչ-որ անմիտ քաջալերանք զգաց: Եւ մտածեց.

«Ծիշտն էլ սրանց ասածն է. ես շատ եմ քնքուշ Նիգյարի հետ»:

— Էդ ա, — համոզեց Ալեքսերը, — ինչքան կոշտ լինես կըն-
կանդ հետ՝ էնքան քեզ կլսի: Հին ճշմարտութեան է: Խմի՛:

Գինին գրգռելով Ասադի նյարդերը՝ նոր ուժ լցրեց նրա մարմնի
մեջ: Նա քաջալերվեց, զգաց, որ վճռականութեամբ կարող է կոտ-
րել Նիգյարի համառութեանը:

Եւ վճռեց կտրուկ միջոցներով արգելել Նիգյարին ակումբ
զնալ:

— Էդ է, դրուստ եք ասում, պետք է կոշտ լինել: Ինչքան փա-
փուկ ես վարվում՝ էնքան կինը համառում է, — խոսեց աշխույժ
և զանազան Ասադը և սկսեց խմել:

Եւ արդեն Նիգյարին համոզելը նրան հեշտ թվաց: Նա ուրա-
խացավ և մտերմութեան զգաց դեպի ընկերները:

Օրը թեքվում էր: Երիտասարդները վեր կացան և վշտացած ու
դանդաղ շարժվեցին դեպի թեյարան:

Նոր հաճախորդներ էին եկել լցվել այնտեղ: Նոր թեյ էր պատ-
րաստվում: Իսկ պատի տակ երկար սաքու՛ւի վրա հանդիսավոր կեց-
վածքով նստած էր աշուղների դաստան, որ սարքի էր գցում սազ
ու դաֆը:

Ջաֆարն ու մյուսները նստեցին իրենց սովորական անկյունում և բութ ու կուշտ հայացքները հառելով հաճախորդներին՝ սկսեցին կիսանիրհուն դիրքերով սպասել աշուղների երգին ու թեյին։

Մթնեց։ Թշնոյ սամովարը ներս մտավ հանդիսավոր հյուրի պես։ Հաճախորդներն աշխուժացան։

Մի քիչ անց՝ աշուղն սկսեց ճնկճնկացնել իր սաղը։ Տիրեց հանդիսավոր լուսթյուն։ Եվ թեյի բաժակները ծնկների ու ափերի վրա՝ հաճախորդներն սկսեցին ունկնդրել աշուղին։ Սա սկսեց դեռ նվազել։ Նրան ընկերակցեց դափը։

— Ա՛յ սաղ օլ,— լսվեց այս և այն կողմից՝ աշուղին քաջալերելու համար։

Նրա շեշտ ու կաս-կարմիր դեմքը ժպտաց, կույր աչքերը կրծկլվեցին և երանությամբ մտիկ տվին առաստաղին, և նա սկսեց «Աշուղ Ղարիբի» հեքիաթը. երգախառն շղթայով ձգվեց, արծարծվեց ու սկսեց գերել ունկնդիրներին։

Երիտասարդ խումբը տարվեց աշուղի հեքիաթով, և կես դինով հայացքներն հառած՝ նրանք լսում էին ու հետևում։

Միայն Ասադը հետաքրքիր ու զգաստ՝ ունկնդրել սկսեց աշուղին՝ նրանից սպասելով իրեն կրծող ցավի դարմանը։ Նա պատկերացնում էր աշուղ Ղարիբին, զգում էր նրա տանջանքը օտարության մեջ, նրա կարոտը գեղեցիկ Սանամին, նրա արկածալից ճամփան մինչև Թիֆլիս և վերջապես նրա մուրազին հասնելը։

Նրան թվում էր, թե ինքն էլ Ղարիբի պես հեռու է իր Սանամից։ Եվ մտքում երանի էր տալիս Ղարիբին, որ թեև հեռու է Սանամից, բայց դիտե, որ նա հսկատարիմ է իրեն։

«Ո՛ւր Սանամը, ո՛ւր Նիգյարը»,—մտածեց երիտասարդը դառնորեն և դիտեց։ Նրան թվաց, թե արդեն կուրցրել է Նիգյարին և զարմանում էր, թե որքան երկար են թվում այն ժամերը, որ անց է կացրել Նիգյարից հեռու։

«Տեսնես ի՞նչ է անում նա հիմի, տանը, մենակ»,—մտածեց Ասադը և մղվեց տեպի տուն։ Այո, գնա տուն, տեսնի ի՞նչ փոխվեց, ի՞նչ կասի հիմա Նիգյարը։

Եվ առանց խոսելու ընկերների հետ, աննկատելի դուրս եկավ թեյարանից և գնաց տան ուղղությամբ։

Գինին չէր հարբեցրել նրան, բայց մի քիչ աշխուժացրել էր նրա նյարդերը: Նա տրամադրված էր խոսելու, պատմելու, լաց լինելու, սիրելու...

Հասավ իրենց տան դռանը: Փակ էր: Դուրս եկավ հարևանը: Ասադը նայեց իր բնակարանի կողմը: Ճրագ չկար: Տագնապեց.

— Նիգյարը տանը չի:

— Չէ, — մեկսեց հարևանը:

— Բա, ո՞րտեղ է:

— Չեմ իմանում:

Ասադը դգաց, որ թուքը շորանում է բերանում: Նա վիրավորվեց. «Ինչպես թե չի իմանում: Այդպիսի բանը ինչպե՞ս չեն իմանա», — մտածեց բարկությամբ, կարծես հարևանը պարտավոր էր հետևելու Նիգյարին:

Ասադը ետ դարձավ և սկսեց արագ-արագ քայլել: Ո՛ր էր զնում, ինքն էլ չգիտեր: Նայեց դեսուդեն, դուցե մի տեղ երևա Նիգյարը, կամ պատահե ծանոթ մեկը և տեղեկություն տա, թե ուր է նա: Նա սկսեց քայլերն արագացնել:

«Զինի՞ որևէ տղամարդու հետ է զնացել...», — անցավ այս միտքը նրա ուղեղի միջով և նետի պես ծակեց:

Եվ ո՞վ է նա, որ տարել է նրան: Ի՞նչ բան ունի նրա հետ Նիգյարը:

Ասադն սկսեց հորինել մի ամբողջ պատկեր, դաթակղություն, դավաճանություն: Ենթադրությունը թվաց ճիշտ, իրական, փաստ, և նա սկսեց շնչատել հուզմունքից: Բոպենները երկարացան, սկսեցին խեղդել նրան իրենց ծանրաշարժ ընթացքով: Նա ուզում էր գոռալ:

«Ահա թե ի՞նչ է եղել նա. տես ինչե՞ր է անում»:

Բայց ինչպե՞ս գտնի, որտե՞ղ գտնի, ո՞ւմ դիմի: Ետ դարձավ տուն: Հարևանը կրկին դուռը բացեց և մի քիչ էլ փնթփնթաց. գնաց իր բնակարանը: Ասադը կանգնեց դռան մեջ և սկսեց դիտել գետափի երկու ուղղությամբ: Մերթ-մերթ ինչ-որ ստվերներ էին սահում նեղ փողոցներով և հալվում մթության մեջ: Երբեմն երևում է մի կնոջ կերպարանք, որ դավադիր շարժումով դուրս էր ցայտում փողոցի անկյունից, գալիս էր, գալիս և հանկարծ կորչում մյուս փողոցի մեջ:

Նիգյարը շկար, չէր երևում:

«Զէ՛, պարզ է, մեկի մոտ է», — ալրեկ այս միտքը հրաշեկ շամփուրի նման Ասադին:

Նա վրեժով ու ատելությամբ լցված դեպի «այն մարդը», որի մոտ էր անշուշտ Նիգյարը՝ միաժամանակ հետաքրքիր էր տեսնելու նրան, այդ հրջանիկ էակին, որ տիրել էր Նիգյարին:

Խանդի զգացումը ճնշեց ու ստորացրեց Ասադին՝ զարթեցնելով նրա մեջ դադանային բնազդներ — սպանել, ոչնչացնել հակառակորդին և հոտ խելի իր սեփականությունը: Նա ատելության և սիրո խառն զգացումով լցվեց դերի Նիգյարը: Պատրաստ էր սպանելու նաև նրան:

«Ա՛խ, ի՞նչ լավ կլիներ՝ որ նա չլիներ աշխարհքիս երեսին», — մտածեց Ասադը և հառաչեց:

Եվ իրոք՝ Նիգյարը նրա համար այդ պահին միայն տանջանքի աղբյուր էր: Նա երանությամբ նայեց մթության մեջ անցնող մի ծերուկի, որ միամիտ գնում էր տուն:

«Սա ոչ սիրում է, ոչ խանդում», — ասաց Ասադը լսելի ձայնով և դարձյալ հառաչեց:

Հուսահատությունը խնդդեղ սկսեց նրան: Ի՞նչ անի հիմա... մոտեցան երկու կանայք. նրանցից մինը նման էր Նիգյարի ֆիզիոնոմիային: Մի՞թե նա է: Ասադն առաջ դնաց: Այո — նա էր:

— Հը՞, Ասա՞դ, դո՞ւ ես, — մտերիմ ձայնով հարցրեց Նիգյարը և կանգնեց:

Կանգնեց և ուղեկցուհին:

— Գնանք ներս, — դարձավ նրան Նիգյարը:

Ուղեկցուհին ցած ձայնով ասաց, որ շտապում է տուն: Նիգյարը չպնդեց: Նրանք բաժանվեցին: Նիգյարը ներս մտավ ազդու դռնից:

— Ինչո՞ւ էիր դռանը կանգնել, — հարցրեց Նիգյարը:

Ասադն ուրախությունից չպատասխանեց: Նա գտած էր համարում Նիգյարին և միայն լուռ հետևեց նրան մինչև բնակարանը: Նիգյարը իր բանալիով բացեց դուռը, և նրանք ներս մտան: Վամպը վառվեց շուտով, և սենյակը լցվեց լույսով և ուրախությունով:

— Ո՞րտեղ էիր, — հարցրեց Ասադը:

— Բնկերութեան մոտ,— ասաց Նիգյարը,— ինչո՞ւ չեկար ճաշին, դո՞ւ ուր էիր: էլի թեյարածն էիր զնացել:

Ասաղը միայն հառաչեց: Նիգյարին տեսնելը այնպէս էր ուրախացրել նրան, որ հառաչանքն ավելի ուրախութեան զգացումից դուրս թռավ: Նա զոհ էր և հրջանիկ, որ մի քիչ առաջվա տագնապը, խանդի վայրենի զգացումը, հնթադրյալ դավաճանութեան տեսարանն ու ոսոխը — այդ բոլորը ցնդել էին ինչպէս կոշմար, ծանր հրազ ու տեղը մնացել էր հասարակ մի իրողութեան: Նիգյարը այստեղ էր, անդամաճան, մտերիմ:

Նա գրկեց իր կնոջը և սկսեց բորբոքված համբուրել նրան: Նիգյարը մի քիչ զարմացավ, բայց տեղի տվեց: Բայց ցրիվ էր նա: Նրան պաշարել էին ուրիշ մտքեր: Նրեում էր, որ ընկերութեան տանը ինչ-որ վճռական խոսակցութեան էր եղել: Դա զգացվում էր նրա զուսպ ու մի քիչ սառն վարմունքից: Սառն ոչ Ասաղի հանդեսը, այլ ամբողջ իր շրջապատի, ներկա կացութեան:

Նիգյարը փոխվում էր ժամեծամ, դառնում էր օտարոտի Ասաղի աչքում: Միաժամանակ թվում էր ավելի ու ավելի գեղեցիկ, թանկ՝ ինչպէս ձեռքից զնացող, կորչող մի բան:

— Քեզանից գինու հոտ է գալիս,— նկատեց Նիգյարը,— ո՞րտեղ էիր:

— Ճաշարանում,— մռայլ պատասխանեց Ասաղը՝ ձայնի գրգռված շեշտով:

— Ընկերներդ չես ուզում թողնել, էլի՞:

— Ձէ:

Ասաց Ասաղն ու սպասեց էֆեկտին: Բայց Նիգյարը ցրված էր խոսում, ըստ հրեւոյթին չազդեց: Հետո արտասանեց.

— Դու գիտես. ի՞նչ կարող եմ անել:

— Ի՞նչ պիտի անես,— բորբոքվեց Ասաղը,— դու քո անելիքն անում ես:

— Ի՞նչ եմ անում:

— Գնում ես ակումբ, ժողով, շաղրադ դցելու ես, դառնալու ես խալիսի կնիկ:

— Ո՞նց թե խալիսի կնիկ: Նա ուսում եմ առնելու, մարդամեջ մտնելու: Մնացածը՝ էլի էն եմ, ինչ որ էի:

— Էլ էն չես: Դու հիմի փոխվել ես: Հենց իրիկունս էն չես, ինչ որ էիր առավոտը: Ի՞նչ եք խոսել ընկերուհուդ մոտ, ովքե՞ր կային էնտեղ:

— Ուրիշ աղջիկներ ու կնանիք: Էլի ժողով կար: Մեզանից մի քանիսը վճռել են ակումբ դնալ, սովորել:

— Չադրաները գցել:

— Չադրաները գցել: Ինչի՞ հա դեմ՝ չեմ հասկանում: Տես քանի՜ քանիսն են գցել: Իմ բոլոր դասընկերուհիները գցել են: Մենակ ես չեմ, ինչի՞ հա զարմացել, իրար անցել, Ասա՛դ:

— Ամեն բան կտանեմ, էդ մեկը չեմ կարող տանել,— ընդոստ շարժումով վեր կացավ տեղից Ասադն ու գնաց նորից պատուհանի մոտ:

— Ինչո՞ւ, պատճառն ի՞նչ է:

— Պատճառն էն է, որ դու պիտի դառնաս մի մատ մեղր խալսի մեջ: Ամեն մի գյադա աչքը պիտի տնկի վրադ ու հազար մի կեղտոտ բաներ մտքումն անց կացնի:

— Դու խանդում ես:

— Չգիտեմ, ես մեռնում եմ:

— Բա ո՞նց պիտի անե՛ս, երբ չադրան գցեմ:

— Չեմ թողնի, ինձ կսպանեմ:

— Չես սպանի: Կսովորես: Ամենքն էլ էդ են ասում, բայց սովորում են:

— Սարեսար կընկնեմ, կփախչեմ էստեղից:

Նիգյարը լռեց: Նրա թախծալի աչքերում նկատելի էր թե հաստատ վճիռ իր անելիքի մասին և թե մտատանջություն՝ Ասադի վերաբերյալ:

Ասադը վեր թռավ տեղից և մոտեցավ Նիգյարին.

— Լավ, դո՛ւ ինչի ես ուզում չադրադ գցել: Ուրիշներին ես մտիկ անում:

— Ես սովորել եմ ուզում: Ի՞նչ վատ օրի են ընկերուհիներս, որ երեսները բաց գնում են սովորելու: Ես ինչի՞ ետ մնամ: Դըպրոցում առաջին աշակերտուհին էի: Սիրում եմ ուսումը:

— Զի՞ լինի, որ երեսդ ծածկած մնա ու էնպես սովորես: Նիգյարը ծիծաղեց.

— Էդ ո՞նց կլինի: Ուզում ես ծիծաղատել դառնամ: Ինձնից տգետները չադրաները գցել են, ի՞նչ կասեն ինձ: Հետո՞ ի՞նչ կլինի, որ չադրան գցեմ: Ինձ հո չեն ուտի:

— Կուտեն: Էլ ինձ չես սիրի:

Նիդյարը մոտեցավ Ասադին և գլուխը թեթև բռնած ուզում էր համբուրել նրան, բայց Ասադից բուրոզ գինու հոտը խրտնեցրեց նրան:

— Փո՛ւհ, գինու ինչ վատ հոտ է դալիս քեզանից: Ամոթ չի՞, որ խմում ես:

— Ըհը՛, սկսեցի՛ր զզվել ինձանից:

Ասադը զայրացավ և հրեց Նիդյարին:

— Որ խմես՝ կզզվեմ:

— Ուրիշները չեն զզվում:

— Զզվում են, բայց լռում են: Իսկ ես անկեղծ առում եմ: Մի՛ խմիր, զզվելի է:

— Ես տղամարդ եմ, ի՛նչ ուզենամ՝ կանեմ:

— Ամեն վատ բան անես՝ թե տղամա՛րդ հս: Զէ, Ասա՛դ: Դու խմելը կթողնես ու կդաս ինձ հետ: Դու էլ սկսիր կարգալ, դու էլ մտիր դործի, դնա ակումբ, ճամփեդ փոխի:

Ասադը սանձահարվեց Նիդյարի հանդարտ խոսքերից: Նիդյարի վարմունքի մեջ նա նկատեց հոգատար վերաբերմունք նաև իր նկատմամբ: Ուրեմն Նիդյարը մենակ չի ուզում մտնել նոր աշխարհ, նա մտածում է և Ասադի մասին:

Եվ Ասադը լռեց: Մի պահ նրան թվաց, թե Նիդյարը ճշմարիտ բան ասաց, և ինքը կարող է անել նրա ուղածը: Կարծես կնճիռը պարզվեց դրանով:

Նրանք ընթրեցին: Խոսք բացվեց առօրյա հոգսերի մասին: Փոխանակեցին մի քանի մտքեր, և կարծես կյանքն առավ իր նախկին սովորական կերպարանքը:

Հետո Նիդյարը փռել սկսեց անկողինը: Ասադը, որ սենյակում անցուդարձ էր անում և ծխում՝ սկսեց դիտել իր կնոջը, որ ճկուն ճյուղքի պես կռանում ու ձգվում էր անկողինը հարդարելիս: Այդ ժամանակ նրա հպարտ կարապի վիզը երկարում էր դեպի հատակը և գիշեր խոսպանները օձերի պես կախվում էին ներքև: Ասադը

դողում էր հուզմունքից: Նրա մեջ կրակվեց դարձյալ խանդը, որ նա զգում էր կնոջ համար՝ չիմանալով ում հանդեպ: Նա վախ էր զգում՝ մտածելով, որ Նիզյարը պիտի հրեա ամենքին և գրավի ամենքին: Եթե անգամ նա ոչ մեկի զոհը չդառնա՝ Ասադի համար հերիք է միայն ուրիշների նայելը և ցանկալը իր կնոջ հրապույրներին:

Ասադը հուզմունքից հազաց և ձեռքը սեղանին խփելով զոչեց.

— Զէ՛, չեմ ուզում ակումբ դնաս, չե՛մ ուզում հրեադ բանաս:

Նիզյարը վախեցած նայեց նրան և զարմացավ:

Բայց Ասադն այլայլված էր և խոսելն ավելորդ էր նրա հետ: Նիզյարը լռեց ու սկսեց հանվել: Հանվեց և Ասադը: Ճրագը հանցրին:

— Արյուն կթափեմ, չեմ թողնի,— ասաց խռպոտ ձայնով Ասադը. ուժով սեղմեց Նիզյարի ձեռքը:

Նիզյարը լռեց, այդպես հրկար ժամանակ մնացին անշարժ, լարված, հետո ձեռքը տարավ նրա ճակատին և շոյեց.

— Զէ, լա՛վ կըլնես, Ասադ, դու լավն ես:

Իրիկնապահ էր:

Նեղ փողոցը հրկու կողմից հողի պատերով հղերված՝ գնում էր դեպի քաղաքի գետեղբու: Անցողարձ չկար: Միայն մի թյուրք բոստանչի անխռով նստած իր ավանակի վրա՝ կանաչի էր տանում քաղաքամեջ: Գետեղբուց հրկու թրքուհիներ հեկան մտան այդ փողոցը: Նրանցից մինը հրեադ բաց էր, միայն շալովին զլխին կապած, մյուսը՝ չադրաշով էր, բայց մտնելով փողոցի ամալուժյան մեջ՝ բացեց հրեադը:

Նիզյարն էր: Նա ուրախ քրքջալով ու կատակելով գնում էր ընկերուհու հետ:

Նրանք մտան մի մեծ շենքի բարձրապարիսպ բակը: Դիմացը ոճավոր շենքի ճակատը ցույց էր տալիս, որ այնտեղ ապրում կամ ապրել է ինչ-որ մեծատուն:

Դա նախկին խանի տունն էր: Այժմ թյուրք կանանց ակումբը:

Նիզյարն ու ընկերուհին մտան շենքի դռնից և բարձրացան

վեր: Ճենականապաժ աղշուսները գուշնդգուշն շերտերով աշխուժացնում էին սանդուղքի առաստաղը:

Վերեն աղմուկ կար: Եվ իրոք՝ երբ ներս մտան նախասենյակ՝ տեսան թրքուհիների և պատանիների մի բաղմուխը, որ լցրել էր սենյակներն ու սրահը:

— Ահա, Նիզյարն էլ եկավ,— խոսեց ուրախ ձայնով մի աղջիկ, որի կարճ կտրած մազերն ու բաց երեսը չէին թաքցնում սակայն, որ դալիս է թշուրք կանանց խավար տարերքից:

— Հավաքույթն սկսվո՞ւմ է, Զեյնաբ խանում,— հարցրեց նրան Նիզյարի ընկերուհին:

— Այ, շուտով, շուտով, մնացին մի քանի հոգի: Գնացե՛ք սրահը:

Նիզյարն ու ընկերուհին մտան սրահը և տեղ գրավեցին նրատարաններից մեկի վրա:

Սրահը դասարանի էր նման՝ նայելով իր աշակերտական նրատարաններին: Բայց պատուհանների գունավոր ապակիներն ու առաստաղի սադաֆե և այլ քարերի գուշնդգուշն քանդակազարդերն ու ոճական խաղերը նրան հանդիսավոր տեսք էին տալիս: Դիմացը բնմն էր, մի անկյունում գրատախտակը: Մի դաշնամուր, մի դրոշակ, հայելիներ, պլակատներ, լենինը, դիագրամներ — այս ամենը իրար կողքի՝ սրահին տալիս էին տարօրինակ աշխուժ:

Նստարանները երկշար էին, և մի շարքը բռնել էին կանայք ու աղջիկները, մյուսը՝ երիտասարդներն ու մի երկու հասակավոր տղամարդիկ:

Խուլ մուտքը բռնել էր սրահն ու մյուս սենյակները: Ամենքն ուրախ էին ու հանդիսավոր:

Նստարանների դիմաց սեղանի հետև նստած էին թշուրք կոմիտեի տներ, որոնց մեջ և մի կոմիտիտուհի: Նրանք խորհրդակցում էին:

Նստարանների կանանց շարքում լուսթյուն էր: Հպարտ կեցվածքով աղջիկներ, սուսուփուս, շագրաջավոր ու շալովի կապած կանայք, լրջություն էին տալիս հավաքույթին: Տղամարդկանց շարքըն ավելի աշխուժ էր: Այստեղ նստած կրքոտ պեմքերով պատանիներ կատակում էին, ծիծաղում և գողունի նայում կանանց կողմը:

— Ընկերներ, բոլորն էլ եկել են, սկսենք,— ասաց մի սե երի-

տասարդ՝ նախասննյակից ներս մտնելով: Նրա կարճ խուզած գլուխը կռիկի վրձինի պես կարծր էր ու խիտ: Մրահոն աչքերով նա չափեց հրկշարք նստարաններն ու մոտեցավ նախագահական սեղանին:

Նիգյարը լարվեց և արմունկները հենելով սեղանին՝ աչքերը հռեց այն կողմը:

Կոմերիտմիության հատուկ բյուրոն այդ օրը հավաքույթ էր կազմակերպել բացատրելու, թեկնածու նոր անդամների ընդունման կարգի մասին խոսելու:

Թեկնածուներ շատ կային: Աշխույժը մեծ էր: Նրանցից էր և Նիգյարը, որի թեկնածու գրվելը դեռ գաղտնիք էր, որ միայն ընկերուհին՝ Ֆաթման զիտեր, այն էլ այն պատճառով, որ նա կոմերիտմիության անդամ էր, հրկու տարվա ստաժով և երաշխավորներից մեկն էր Նիգյարի համար:

Հավաքույթն աշխուժացավ: Խոսում էին ամենքը, միասին, կտրելով իրարու խոսքը, այնպես որ նախագահն ստիպված էր հերողամիտ ժպտով զանգահարել: Ոմանք զրուցում էին իրար հետ. տղաները կատակներ էին անում իրար հետ և աշխատում էին սրախոս լինել: Միայն հետևի նստարաններին լուրջ նստած էին մի քանի բանվորուհի կանաչք. նրանցից երկուսը ծծկիրները կրծքներին և լուրջ հետևում էին անցուղարձին:

Ձեկուցող կոմերիտուհին բացատրեց կոմերիտմիության նպատակներն ու ընդունման կարգը: Նա հրդեհիկ ձայնով և փառաբանող շեշտով համոզում էր դեն գցել չաղբան, սովորել, մտնելով կոմերիտմիության շարքերը՝ լուրջ պատրաստվելու՝ թեկնածությունից անցնելու իսկական անդամության:

Նիգյարը լսում էր խանդավառ ուշադրությամբ: Նա մոռացել էր Ասադին, իր տունը, իր առօրյան: Հին, աշակերտական սերը դեպի ուսումն ու լուսավոր աշխատանքը զարթնեց նրա մեջ այնպիսի ուժով, որ թվում էր, թե այլևս ոչ մի բանի համար տեղի չի տա:

Հետաքրքրության համար եկել էին կողմնակի երիտասարդներ ու կանաչք և նստել հետևի շարքում: Նրանցից ոմանք թաքցրած շարությամբ էին նայում ներկաների վրա: Բայց նրանց հետևող չկար:

Նախագահը հայտնեց թեկնածուների ցուցակը, որի մեջ էր և Նիգյարինը։ Սա կարմբեց և զլուխը կախեց։ Աննկատելի կերպով նա արդեն բացել էր դեմքը, որի վրա նշաձև հոնքերի և էկզոտիկ աչքերի շքեղությունը դեպի իրեն էր գրավել ամենքի ուշը։

Նիգյարը ետ նայեց բնազդաբար։

Զարմա՞նք թե սարսափ... Հետևի նստարաններից մեկի հետևը նկատեց Ասադին, որ դեղնած, սղնձադեմ արձանի պես անշարժ դիտում էր սրահը։

Նա դեմքը շրջեց դեպի նախագահական սեղանը, բայց էլ ոչինչ չէր տեսնում։ Գոռի ղզացումով նա սեղանից Ֆաթմայի ձեռքը և աչքով արեց, Ֆաթման ետ նայեց և նկատելով Ասադին՝ փսփսաց։

— Բան չկա. մի բան կաննեք, մի՛ շփոթվի։

— Լավ չեղավ,— շնչաց Նիգյարը,— ի՞նչ պետք էր էստեղ գալը...

— Հենց մի անգամից թող ամեն բան իմանա, վերջանա գնա,— ասաց Ֆաթման վճռական ձայնով։

Նիգյարը չհանդստացավ։ Նա բնազդորեն երեսը կիսովին ծածկեց և կծկվեց։ Իր բոլոր անելիք քալերը — չադրան գցելը և կոմսոմոլ մտնելը, որ նրան հեշտ էր թվում հեռվից, Ասադի բացակայությունը, այս բոսկիս բարձր ժայռի պես կանգնեց նրա առջև՝ իբրև մի անմազլցիլի ճանապարհ։

Թե ի՞նչ էր կատարվում շուրջը, չէր լսում։ Նա միայն ղզում էր սրտի բաբախոցը։ Ասադի ֆիզիկական ղզում էր նա ուսերի վրա, ղզում էր նրա ալրող հայացքը, որ հիմի անշուշտ շեշտակի հարվածում էր նրան։

Զվարթ ղեկուցումը, կատակախառն ռեպլիկաներն ու ծիծաղը սաստկացան։ Հանկարծ պայթեց ծափահարությունը։ Կարդացին ցուցակն այն աղջիկների, որ մտնում էին կոմբիրոմիություն թեկնածուների շարքը։ Նրանց մեջ կային և չադրայավորներ, որոնցից մի քանիսն իսկույն հանեցին չադրան։

Նրանց տակից, իբրև ծառերի ծաղիկների միջից, լույս աշխարհ դուրս եկան մատղաշ դեմքերի կարմիր խնձորները և ժպտացին հասարակությունը։

Մափահարություն տարափը դեռ չկտրված՝ նախագահը ձայ-

նեց հանկարծ նաև Նիզյարի անունը: Ֆաթման նրան զրդեց կողքից, որ վեր կենա: Նիզյարը կարկամեց, կծկվեց ավելի և մնաց նույն դիրքի մեջ:

— Հա՛, ի՞նչ եղավ, — հարցրեց նախագահը, — ամաչո՞ւմ է: Բոլորը ծիծաղեցին և ծափահարությունը զլեց:

— Ասեք վե՛ր կենա: Ընկեր Բայրամ կզի, վե՛ր կացեք, մի՛ քաշվեք, — ձայն տվին դեպից-դեմից:

Նիզյարը լաց էր լինում:

— Է՛հ, չեղավ, էդպես կոմսսումոլ չի լինի: Լավ մտածեցեք ձեր անկիքի վրա, — հանդիմանեց նախագահը և ներողամիտ ժպտով սպասեց հետևանքին:

Ֆաթման զուռեց արդեն.

— Դե՛, վեր, ամոթ է: Մի՛ վախի, վե՛ր. — Նիզյարը աչքերը սրբեց և վեր կացավ: Ֆաթման ձեռքը զցեց նրա չադրային, որ բանա, բայց նախագահն արգելեց.

— Ո՛չ, մի՛ զուռեք, ինքը թող բանա, թե ուզում է:

Նիզյարը դեն զցեց չադրան և երեսը բացեց: Ծափահարությունների տարափը սաստկացավ կարկտի պես և խլացրեց Նիզյարի հոգեկան խռովքը:

Ասադի աչքերը մթնեցին: Նա հանկարծ վեր կացավ և ճեղքելով բազմությունը՝ իջավ ներքև և այնտեղից դուրս թռավ, մոմը-ռալով:

— Սպասի՛ր, քա՛ծ, աղիքներդ կթափեմ...

Ու զնաց փողոցի կիսամութի միջով: Նրա աչքերը կարմրած էին, դեմքը այլանդակ ծովիլ էր: Նա հեռւմ էր և շտապում, կարծես որեւէ տեղ հասնելով միայն կարող էր աղատվիլ տաղնապից:

Նա զնաց շուկա, թեյարանը՝ հույս ունենալով այնտեղ գտնել ընկերներին: Նայեց թեյարանի դռնից, ոչ ոք չկար, բացի մի մշակից, որ խաղաղ հաց ու պանիր էր ուտում: Ընկավ շուկայի անկյունները, որոնելով ընկերներին: Այդ բոսիին նրան այնպես էր թվում, որ եթե նրանց չգտնի՝ կարող է կաթվածահար լինել:

Նիզյարի վարմունքը, նրա ամեն բան թաքցնելը, նրա վճռական քայլը, կոմսսումոլ մտնելը, չադրան զցելը՝ թեև տատանվելով, և առհասարակ այնքան հեղ վերաբերվելը Ասադի հետ, չնայած, որ

այդպիսի քայլ էր անելու, այս սոմենը նրան թվացին դավադիր ու դավաճան կնոջ շարագործություն:

Ասադը խաբված էր զգում իրեն, հիմարացրած: Պարզապես Նիզյարը նրան խայտառակեց. Ասադի նամուսը ոտնատակ տվեց:

Նա այդ րոպեին զգում էր այն ատելավառ սերը, որ հանդես է գալիս խանդի ժամանակ, երբ Ասադը պատրաստ էր մի վայրկյանում և՛ համբուրել, և՛ սպանել Նիզյարին:

Շուկայի կեղտոտ ու ցեխ փողոցներից մեկում մի կասկածելի ճաշարան կար, որ իր նեղլիկ դռնով լկտի ակնարկներ էր անում և կանչում Ասադին: Գնաց մտավ այնտեղ, ընթրիք պահանջեց՝ զինով: Ու դեռ ընթրիքը չտված՝ զինին սկսեց իրար հետև քաշել բերանը: Դա թխկացնում էր մի պահ՝ թմրեցնելով սաստիկ զրգոված ջղերը:

Նա հաշիվ չէր տալիս իրեն՝ լավ իմանալու համար, թե վերջ ի վերջո ի՞նչ մի սարսափելի բան էր հղել: Նիզյարը դառնում էր կոմերիտուհի և զցում չադրան: Հո Նիզյարը մեռում է իր կինը՝ և թե ինքն ուղենա... Ներքին մի բնազդական ձայն նրան համոզում էր հակառակը: Որ Նիզյարի և Ասադի ճամփաբաժանն սկսվում է, որ Նիզյարը գնում է ուրիշ աշխարհ, դա էլ ամուսին չի լինի իրենից տարբեր մարդու համար: Ո՞վ է իմանում ի՞նչ է սպասում Նիզյարին այսուհետև: Ո՞ւմ է լսելու և ինչե՞ր է սովորելու: Հիմա Նիզյարը խոսք ունի, ցանկություն ունի, և իրավունք՝ կատարելու իր ցանկությունը:

Եվ Ասադն սկսեց պատկերացնել նոր Նիզյարին, ուսում առած Նիզյարին, որ գնում է նոր ճանապարհով: Ասադն զգաց Նիզյարի ուժը և ճնշվեց: Բարոյալքված, անձնատուր եղած՝ նա սկսեց մտածել մի ելքի մասին միայն, որ նրա ձեռքին էր, — դա Նիզյարին կամ իրեն սպանելն էր, եթե միայն դա կարող էր հլք լինել:

Նա հարբեց, սկսեց փնթփնթալ, մոմուալ և հաչոյել: Ծաշարանատերն անտարբեր ու մռայլ մտիկ վեր կացավ, վճարեց և դուրս եկավ ճաշարանից:

Այլևս նա պատրաստ էր մի որևէ վճիռ ի կատար ածելու: Որոշեց մի բան անել — բաց ի՞նչ, ինքն էլ չէր պատկերացնում: Ու քայլերն ուղղեց դեպի տուն: Սակայն գնալով և մի բան անելու մա-

սին մտածելով՝ մտքովը չէր անցկացնում ավելի սարսափելի փաստի մասին, որ առջևը ցցվեց փշի պես — երբ տան այգու դուռը բաց արեց, տեսավ որ իրենց սենյակի պատուհանը մուխն է:

Ուրեմն Նիգյարը չի եկել: Եւ արդեն կես-գիշեր էր: Ուր կարող է լինել: Մի՞թե դեռ ակումբում: Գնաց դեպի ակումբ: Բացեց դարբասի մեծ դուռը: Նայեց: Ակումբը նույնպես մուխն էր: Բութ գործիքի հարվածի պես այս դեպքը շշմեցրեց և սթափեցրեց Ասադին: Գինովութունն անցնում էր: Նա ուզում էր ցավից գոռալ: Շտապ քայլերն ուղղեց դեպի կողմնակի փողոցները՝ ենթադրելով, թե մի որևէ տեղ կպատահի Նիգյարին: Բայց որտե՞ղ: Տներն ու այգիներն իրենց փակ դռներով ու մութ պատուհաններով կույր ճակատադրի պես մտիկ էին տալիս Ասադին և անողոք անտարբերությամբ ճնշում նրա սիրտը:

Մի՞թե մի մարդ չի կարող սրատահել և ասել նրան, թե ուր է կորել Նիգյարը:

Նա արագ ծխում էր ու թքում՝ ավելացնելով քայլերը: Նրան թվում էր, թե Նիգյարն այդ պահին ծաղրում է իրեն ուրիշների մոտ, որ Նիգյարը զգալով իր գերազանցությունը Ասադի մոտ՝ արդեն բաժանվել է նրանից:

Մի՞թե չափտի տեսնի նրան, չափտի բացատրի իր ստորացումը, ինքնասիրության վիրավորանքը:

Նորից զնաց տուն, հույս ունենալով, որ Նիգյարը եկած կլինի: Անհուն կարոտով սպասում էր այն երջանիկ վայրկյանին, որ դուռը բաց կանի և կտեսնի իր սենյակի պատուհանի ոսկի լույսը, հաճիլի, ընտանի, մտերիմ...

Բայց երբ այգու դուռը բացեց, և սենյակի մութ պատուհանը մռայլ նայեց նրան՝ քիչ էր մնում ուշաթափվի հուսահատությունից: Կանգնեց դռան միջ և սկսեց նայել փողոցին, սպասելով, թե դուռն այս անգամ ևս նախորդ անգամվա պես Նիգյարը երևա Ֆաթմայի հետ:

Սակայն դուր էր սպասում: Փողոցներում քնում էր մթությունը, և մարդ արարած չէր խլրտում ոչ մի կողմից: Քաղաքը, գաղտնիքներով լի անողոք քաղաքը, թաքնվել էր տների մեջ ու ծածկում էր ամեն ինչ Ասադի աչքից: Ամեն ինչ թշնամի էր նրան այս դիշեր:

Բակից մի թրխկոց լսվեց։ Ասադը գլուխը ներս կոխեց դար-
բասի դռնից և նայեց։ Մի տղամարդ էր գալիս հարևան տնից, մո-
տեցավ։ Դա հարևանն էր։

— Ասա՞դ։

— Հա, ինչ կա, ո՞ւր է Նիգյարը։

— Նիգյարը բանալին ուղարկել է մեր տուն, որ քեզ տան։

— Ինքն ո՞ւր է...

Եվ Ասադն զգաց, որ սիրտը մարում է։

— Չգիտեմ. մերտնք կիմանան երեխ։ Գնա տուն, քնի առավո-
տը կհարցնեմ։

Ասադը կարծես մի փոքր հանգստացավ։

«Ուրեմն մտածել է իմ մասին»։ Եվ այն հույսով, որ առավոտը
կիմանա՝ նա բանալին առավ և մտավ իր սենյակը։

Էլ ճրագ չվառեց։ Շորերով ընկավ մինդարի վրա ու մնաց
այդպիս անշարժ։ Քունը չէր տանում. միակ դարմանը իր այդ գե-
րազրգիռ վիճակին՝ ծխախոտն էր, որ իրար հետեից վառում էր։
Սենյակը լցվեց ծխով։

Մինչև արշալույս մինդարի վրա շուռումուռ էր գալիս Ասադը
և մումուռ։ Երբեմն ուզում էր գոռալ։ Բայց նվում էր միայն և չոր
աչքերով լաց լինում։

Լուսաբացին քնեց հիվանդագին քնով։

Ակումբում զրական-երաժշտական երեկույթ էր տրվել նոր թեկ-
նածու կոմերիտականների առթիվ։ Եվ երբ Նիգյարը շաղրան հանե-
ր մյուսանրի հետ, շրջապատվել էր նոր ծանոթներով։

Նիգյարը տխուր էր և տարակուսանքներով լի։ Չէր իմանում
ինչ է սպասում իրեն, երբ ակումբից դուրս գալով կհանդիպի Ասա-
դին։ Ու երբ նայեց նստարանների հետևի շարքը և բազմության մեջ
չտեսավ Ասադին՝ մի անախորժ բան նախազգալով՝ դիմեց Ֆաթ-
մային։

— Ես էս դիշեր տուն չեմ կարող գնալ. նա ինձ կսպանի։

— Սպանելը չի սպանի, բայց կարող է դիպչել,— պատաս-
խանեց Ֆաթման,— գնանք մեր տուն։

Երեկոյթը վերջանալուն պէս Ֆաթման Նիզյարի ձեռքից բռնած տարաւ դուրս:

Ճամփին անցան Նիզյարինց տան առաջով: Բայ անկող դարբասի դուռը, Նիզյարը նայից բակը: Ոչ ոք չկար: Ասաղը չէր եկել: Գնաց հարեանուհու պատուհանը ծեծեց: Դուրս եկավ հարեանուհին:

— Սանամ, Ասաղը եկա՞ւ:

— Ձէ, ի՞նչ կա, Նիզյար,— կպչուն հետաքրքրությամբ մոտեցաւ Սանամը:

— Մի քիչ նեղացած է ինձանից: Ես Ֆաթմայինց տանը կլինեմ գիշերս: Բանալին տուր Ասաղին՝ երբ գա:

— Բա էգպես կըլի՞ր,— հարցրից Սանամը տարակուսած և ինչ-որ ներքին ուրախությամբ, որ հետաքրքիր բան է պատահել:

— Կըլի, կըլի, տո՛ւր բանալին իրեն, իսկ եթէ որ հարցնի՝ ասա Ֆաթմայինց տանն ևմ:

— Շա՛տ բարի, կասեմ,— վերցնելով բանալին՝ ասաց Սանամը,— մենակ ես չեմ տա բանալին, թող Հասանը տա:

— Մին է:

Նիզյարը դուրս եկավ բակից և վաղեց Ֆաթմայի կողմը: Նրանք դնացին դետեղրով և կանգ առան մի մեծ ու փակ տան առջև: Դրսից նա նման էր փոքրիկ ամրոցի՝ իր հաստաբեւտ պարսպով և բարձրադուռն դարբասով, որի կամարը զարդարւած էր քանդակներով: Ֆաթման դուռը ծեծեց:

— Ո՞ւ է,— լսվեց ներսից:

— Ռուստամ, մենք ենք, բա՛ց արա:

Մի տասը տարեկան տղա բաց արեց դուռը, որ ճոնչաց հին օրերի եղանակով և փակվելով՝ տան մեջ տարաւ Նիզյարին ու Ֆաթմային:

Մտան առջևի տան բակը, որ իր շուրջը քաշած ամբողջ բնակարանով կազմում էր տանտիրոջ հյուրասենյակների սիւստեմը: Այդ բակը արտաքին աշխարհի համար էր: Իսկական տունը խորքի բակումն էր, որ բացվում էր առջևի բակից տանող մի դռնով:

Ֆաթման Նիզյարին տարաւ խորքի բակը: Նա այնտեղ էր ապրում իր մոր և եղբոր՝ Ռուստամի հետ:

Ամբողջ տունը հարուստ մեծատան սեփականությունը չէր

կազմում ալլես: Տանտերը, Ռուստամ «աղան», ապրում էր հյուրասենյակներում, խորքի տան մեջ ունենալով մի սենյակ միայն: Մնացածը գրավված կամ վարձով էր տրված զանազան կենողների:

Ֆաթման բարձրացավ տան պատշգամբը և մտավ հենց առաջին սենյակը՝ կանչելով Նիգյարին ներս:

— Բարի իրիկուն, անա՛, — ասաց Նիգյարը բավական երիտասարդ ինոջը, որ Ֆաթմայի մայրն էր: Սա մի փոքր զարմացած նայեց Նիգյարին:

— Հը, չաղրադ դեհ՞ ևս: Ասադը գիտի՞:

Նիգյարը ժպտաց ու գլխով արավ:

— Օյինները կսկսի՞ հիմի, — ժպտուն մտահոգությամբ նայելով Նիգյարին՝ խոսեց Ֆաթմայի մայրը:

— Ի՞նչ օյին, ինչ բան, շատ կղուռի՝ Նիգյարը կթողնի նրան, — մեջ մտավ Ֆաթման:

— Չէ՛, չի թողնի, — ժպտալով և քննելով Նիգյարի հայացքը՝ ասաց Ֆաթմայի մայրը, — թողնելը չի թողնի, ասա թե ո՞նց պիտի սիրտն առնի: Հը՞, Նիգյա՞ր, շա՞տ ես սիրում Ասադին:

Նիգյարը տխուր նայեց Ֆաթմայի մորը:

— Է՛հ, ո՞վ է իմանում. սերն էլ մի խաթա է:

— Դատարկ բան է, — կտրեց Ֆաթման, — ուսում առ, մարդամեջ մտի, գործ արա, սերն էլ կմոռանաս, քո գլուխն էլ:

Ֆաթմայի մայրը գլուխն օրորեց.

— Մի՛ ասի, Ֆաթմա, առանց սիրու ո՞նց կըլի: Մարդ ու կնիկ ո՞նց կապրեն առանց սիրու:

— Թող չապրեն: Անպատճառ մա՞րդ պիտի ունենամ գլխիս կաղնած:

Ֆաթմայի մայրը շանչեց Ֆաթմայի հրեաին ու կատակով վրա բերեց.

— Կտեսնեմ ո՞նց կանես՝ հրե մարդդ գլխիդ կաղնի:

— Օ՛, նրա աչքն էլ: Նս մարդը ի՞նչ հմ անում: Նիգյարի օրն եմ ընկնելու, որ ամեն բանի համար դողում է:

Ֆաթմայի մայրը սուփրա փռեց խոնջայի վրա: Նստեցին մի բան ուտելու:

— Կեր, Նիգյար, կեր, լավ կըլի: Ասադն էդպես չի մնա, —

սիրտ էր տալիս Յաթմայի մայրը:— Վաղամեռիկ մարդս էլ էղպես էր, չէր թողնի, բն մեր տան գլխով թռչուն թռչի: Բայց երբ մեր հին հարեանի կնիկը մարդու աչքի առաջ խաբեց նրան՝ ասում էր. «Լավն էն ա՛ կնկա նամուսն իր ալլահին զցես»:

Այդպես խոսում էին ամուսնութեան, սիրո, ընտանիքի մասին: Ռուստամը թեք ընկավ դռակին ու շորերով քնեց: Թեք ընկավ և Յաթմայի մայրը մի անկյունում կուշ գալով: Յաթման ու Նիդյարն էլ մտան մի ընդհանուր անկողին ու մեջքների վրա պառկած, միմյան մեջ խոսում էին:

Պատուհանի ապակույց այն կողմը ծաղկափթիթ սալորենու ճյուղքի տակից դրվում էր մի կապտավուն աստղիկ, հեռո՛ւ, հեռո՛ւ, ինչպես երազ, ինչպես մտքի թռիչք: Խաղաղ էր զարնան ջինջ երկնքում, և Նիդյարն անսովոր խռովքի մեջ դիտում էր նրան: Նրկու աշխարհ էր տեսնում նա իր առջև և հետևը: Մեկը հին, խավար, հեքիաթի ջագուհներով ու հրեշտակներով լի աշխարհը, ուր կա կիրք, նախանձ, տարփանք, ատելություն, բռնություն, այ էն աստղն իր հրաշքների ծովում, ջեննաթի հուրինների հրեղեն հրազներով, մյուսը իրական, ջերմ, ընկերական, պարզ և ազատ՝ զրբերի, մտքերի, դործի աշխարհը, ուր ամենքը հավասար են, իրար պաշտպանում են, շինարարում են, մաքրում երկրի երեսը: Նվ նա, Նիդյարը, դրանց մեջտեղն է հիմա, անցնում է նոր աշխարհը՝ Նա կոմերիտ թեկնածու է: Նա դեն է զցեղ շադրան, ակումբի անդամ է, պիտի գնա իր կիսատ թողած ուսումը շարունակելու:

Ի՞նչ պիտի անի Ասադին: Թողնի՞, հեռանա՞ նրանից: Սիրո՞ւմ է նրան իսկապես, թե սովորության կապով կապված է նրա հետ և անհարմար է զգում խղել այն:

Հիշեց իրենց առաջին օրերը, երբ երկուսն էլ աշակերտ էին: Որքան քաղցր էին առաջին սիրո սարսուռները, որքա՛ն թեթևամիտ էին՝ թողնելով դպրոցը և քաշվելով մի տուն՝ ապրելու համար: Միայն սիրո համար:

- Ի՞նչ ես մտածում, Նիդյար:
- Է՛հ, ինչ ասես:
- Քնի՛, վաղը կմտածես:
- Չեմ կարողանում. սիրտս հանգիստ չի:

— Կսովորես. առաջին օրն է դժվար:

— Զգիտեմ ի՞նչ պիտի անեմ Ասադին:

Ֆաթման կիսովին նստեց և ընթացեց Նիգյարի դեմքին:

— Լսիր, Նիգյար: Դու հիմի կոմերիտ ես դառնում. պիտի գնաս ակումբ, սովորես, աշխատանք տանես, մարդամիջում երեւա: Հիմի որ Ասադը շատ հակառակի՝ չե՞ս թողնի նրան:

Նիգյարը չպատասխանեց:

— Ո՞նց եմ թողնում նրան,— քիչ հետո հարց տվեց Նիգյարը՝ խորե պատասխան:

— Վախենում ես:

— Զէ՛:

— Դե բա էլ ի՞նչ կա: Սիրում ես:

Նիգյարը էլի լռեց:

— Երևում է սիրում ես:

— Դե, սիրտ է, ո՞նց ես կտրում դին գոտմ:

— Ի՛հ, ձեր սիրտն էլ ու... հազար տղամարդ իմ ազատությանը չարժեն: Սիրելը բան չեմ ասում. սիրի. բա որ ճամփիդ առջև քար է դրո՞ւմ:

Նիգյարը շուռ եկավ դեպի Ֆաթման:

— Գիտե՞ս ինչ, Ֆաթմա. թե մի ճար լինեիր՝ նրան էլ քաշեիր՝ մեր կողմը:

— Հա՛, էդ ուրիշ բան,— նստեց տեղում Ֆաթման,— թե էդ կարենաս անես, շատ լավ բան կըլի: Բայց կարո՞ղ ես:

— Դժվար է: Շատ է խանդոտ:

— Խանդոտ կոմերիտ պետք չի մեզ: Թող գնա իր չախանեն: Հլա դեռ դու իսկի կոմերիտի շնորհ չունես. քեզ պետք է դադենք, կոփենք, գլուխդ փոխենք: Դու դեռ խանում-խաթուն կնիկ ես:

— Բա ինչո՞ւ ինձ քաշեցիր ձեր մեջ,— ծիծաղեց Նիգյարը:

— Քաշեցի, քանի որ գիտեի ուսում սիրելդ, գիտեի, որ մեզ համակրում ես: Վերջապես մեր պարտքն է դրսից նոր ուժեր կանչելը, սովորեցնելը:

Գիշեր էր անցնում: Ընկերուհիները հոգնեցին և լռեցին: Ֆաթման քնեց իսկույն և եթ: Միայն Նիգյարը դեռ երկար ժամանակ հո-

դեկան տաղնապի մեջ աչքերը բաց նայում էր պատուհանից դուրս, սալորհնու ճյուղքերին, որոնց ծաղիկների արանքում ոսկե մեղուներն պես թռչում էին նոր աստղեր, ինչ-որ անհասկանալի, հավերժական ժպիտով կրակված:

Ասադը զարթնեց ու իսկույն զգաց պատահած դժբախտության խաչքը, որի ցավը թմրել էր քնի մեջ:

— Օ՜Ֆ, ինչո՞ւ զարթնեցի,— մռմռաց նա և վեր թռավ տեղից: Դեռ վաղ էր, հարեանները քնած, վեր կացավ, հագնվեց և սկսեց ծխելով արագ-արագ ման գալ սենյակում: Առավոտը մի փոքր կաղզուրված նյարդերը նրան հույս էին տալիս, թե գոնե մի ելք, մի նոր կացութուն կգա և նրան կհանի այս հուսահատությունից: Եվ այն միտքը, որ շուտով կտեսնի Նիզյարին, կխոսի հետը, կգտնի ընկերներին, մի բան կիմանա նրանցից՝ հանդստացրեց Ասադին:

Հարեանը պատուհանը ծեծեց:

Ասադը դուրս թռավ:

— Հա, ի՞նչ կա:

— Սանամն ասում է, որ Նիզյարը Ֆաթմայենց տանն է:

— Ֆաթմայենց տա՞նը,— ուրախացավ Ասադը և դուռը կողպելով՝ դուրս թռավ բախից:

— Խաթա բան չանես, Ասադ,— գոչեց հետևից հարեանը:

Բայց Ասադը չլսեց: Նա ուղղակի թռչում էր դետեկտիվ, դիպչելով պատերին և քարերը զլորելով գետը: Հասավ Ֆաթմայենց տուն, դուռը ծեծեց: Տանտիրը բաց արեց դուռը, մոռյլ նայեց Ասադին և հտ գնաց: Ասադն արագ անցավ խորքի տան բակը և բարձրացավ պատշգամբը:

Ներսից Ֆաթմայի մայրը նկատելով Ասադին՝ դուրս շտապեց և դեմ գալով:

— Բարի լույս, Ասադ, դո՞ւ ես,— ասաց ու կանգնեց դիմացը:

— Ո՞ւր է Նիզյարը,— խեղդված ձայնով հարցրեց Ասադը և ներս նայեց:

Ֆաթմայի մայրը փոխանակ պատասխանելու՝ նրան մի կողմ քաշեց.

— Եկ, բան եմ ասում:

— Ի՞նչ ես ասում, շուտ կանչի, ի՞նչ է անում ներսը:

— Լսիր, Ասադ, էդպես չի ըլի. ամոթ է. դու խելոք տղա ես. ի՞նչ ես կրակվել. խեղճ կնիկը ջուրը մազվեց: Սաղ զիշերը չի քնել:

— Ինչի՞ չի դալիս տուն. բաժանվում է ինձանից, հա՞, թողնում է տունը...

— Ոչ բաժանվում է, ոչ թողնում. հանգիստ կաց ու լսի:

— Հա, լսում եմ, ի՞նչ է ասում, ի՞նչ է անելու:

Դուրս եկավ Ֆաթման և հանգիստ ու հաստատ նայեց Ասադին:

— Բարե, Ասա՛դ: Ի՞նչ ես իրար անցել: Եկ ներս, կարգին խոսենք: Ի՞նչ կա, ի՞նչ է եղել. կնիկդ կոմերիտ է դառնում: Դու հո չես կարող նրա ճամփան փակել: Ամեն մարդ ազատ է հիմի:

— Գիտեմ որ ազատ է,— նոթերը կիտեց Ասադը,— բայց ես ասելիք ունեմ նիգյարին: Ի՞նչ է, չի՞ ուզում ինձ տեսնել: Ես փաշա՞ս եմ, մարդ չե՞մ:

— Ո՛չ, դու փալաս չես. դու մարդ ես. բայց դու շատ բան չես հասկանում, քանի որ տղամարդ ես, հին տեսակի տղամարդ: Գնանք հետս, նիգյարն էնտեղ է: Նա հենց ուզում էր քեզ տեսնի:

Ֆաթման առաջ ընկավ, նրան հետևեց Ասադը, սրա հետևից Գնաց Ֆաթմայի մայրը:

Նիգյարը դռնատվեց և պատկերի պես անշարժ կանգնած մնաց Ասադի դիմաց: Ասադը ես արձանացավ:

— Ահա՛, դե խոսենք,— ասաց Ֆաթման:— Տիրեց լուսնը, վերջապես Ասադը խեղդված, իրեն իսկ անճանաչելի ձայնով հարցրեց.

— Թե կոմերիտ էիր դառնում՝ ինչի՞ չէիր ասում ինձ:

Նիգյարը լուռ մնաց:

— Այսքան ժամանակ ապրում էինք իրար հետ, ամեն դադունիքդ ասում էիր, ի՞նչ է պատճառը, որ սա դադունիք էիր պահում, խաբում էիր ինձ, հա՞:

Ֆաթման առաջ եկավ:

— Ահա դադունիքն իմացար: Հիմի ի՞նչ ես անում, թե առաջ

ինչ անհիրոյ Բանը բանից անցիլ է, Նիգյարը թեկնածու է. հիմի ի՞նչ ես վճռում. հո սպանելու չես:

— Մենք ի՞նչ ենք, որ մարդ սպանենք — հեղինց Ասադը, — մենք ի՞նչ իրավունք ունենք իրենց ասածի կանանց վրա, մենք հեշ ենք, ոտի ցեխ:

Նիգյարն առաջ եկավ և բռնեց Ասադի ձեռքը.

— Ասա՛դ, ինչո՞ւ ես էդպես խոսում: Ինքդ էլ էիր իմանում, որ միշտ ես ուսումի համար մտածում էի, ինչ որ քեզ շատ անգամ ասել եմ: Ինչի՞ հա կառակվում... դու իմ մարդը չե՞ս: Ի՞նչ տնայատիվ բան եմ արել: Երես բայ տանիլ ի՞նչ մի հանցանք է, որ էդպես կրակվել ես:

Ասադը տեսնելով Նիգյարի մեղմությունը՝ սկսեց սիրտ առնել և տոնը փոխեց.

— էդ ամենը պիտի ինձ հարցնեիր՝ հետո անհիրոյ Կարելի է ես հավան չեմ ասածիդ:

— Ես գիտիի, որ հավան չես:

— Դրա համար էլ ծածուկ արիր:

— Դե, էլ եղածն եղիլ է, ես թեկնածու եմ:

Ասադը կատաղեց.

— Դո՛ւրս կգաս կոմսոմոլից: Դո՛ւրս բերել կտամ քեզ:

— էդ խոսքերը թող, Ասա՛դ, — մեջ մտավ Ֆաթման, — ի՞նչ բան ունիս ուրիշի գործի մեջ խառնվելու:

— Նիգյարն ուրի՞շ է, Նիգյարը իմ կնիկն է: Ես չեմ թողնի, որ նա մտնի կոմսոմոլ: Դա մե՞ր ընտանիքի բանը չի: Դուք մտեք կոմսոմոլը, մեզ թողեք մեր բանին:

— Զուր ես արյունդ սղտորում, Ասադ, — հանդիստ եղանակով շարունակեց Ֆաթման: — Նիգյարը իրավունք ունի, ինչ որ ուզում է անի:

— Գնանք տո՛ւն, — հրամայեց Նիգյարին Ասադը՝ ինքն իրենից դուրս գալով:

— Զէ, Ասա՛դ, թո՛ղ, — խոսեց հեղ ձայնով Նիգյարը, — ես հետո կգամ:

— Գնանք տո՛ւն, ասում եմ քեզ, — կրկնեց Ասադը և վրա ուղրածավ դեպի Նիգյարը:

Ֆաթման մեջ մտավ:

— Ի՞նչ ես գոռում. կարգի՛ն:

— Քա՛ծ, չե՞ս լսում, որ ասում եմ, զնանք տուն,—գոռաց Սաադն ու խկեց Նիզյարի ձեռքը:

Նրա ձայնից հարեանները հավաքվեցին պատշգամբում: Ասադը սկսեց քաշքշիլ Նիզյարին: Սա ընդդիմանում էր: Ֆաթման մեջ ընկավ, որ Ասադի ձեռքից սլոկի Նիզյարին, իսկ Ֆաթմայի մայրը բռնեց Ասադի ուսից:

— Թո՛ղ, Ասա՛դ, մի՛ անի, թող...—Ներս վազեց տանտերը և ուժով կալավ Ասադին:

— Բա՛ց թող, ադա՛, բա՛ց թող:

— Միլիցիա՛ կանչեք,— լսվեց պատշգամբից:

Տանտերը դուրս նայեց:

— Չէ՛, չէ՛, չէ՛, պետք չի:

Ու Ասադին ուժով սլոկեց Նիզյարից:

— Թողե՛ք, ես դրան մաս-մաս պիտի անեմ,— գոռում էր Սաադը գազազած:

Տանտերը գրկեց Ասադին և ուժով դուրս տարավ, հասցնելով պատշգամբ՝ մտավ թեր ու քաշեց իր սենյակը:

— Գնանք, ամոթ չէ՞, տղամարդ չե՞ս,— հանդիմանեց նա շեշտ նայելով Ասադի աչքերի մեջ:

Ասադը զոռով զնաց տանտիրոջ հետ և հեռվով ընկավ աթոռի վրա:

— Ես տղամարդ չեմ, ես ոտի փալաս եմ,— մղկտաց նա և գլուխը ծածկեց ձեռքերի մեջ:

Տանտերը դուրս եկավ պատշգամբ, համոզեց հավաքվածներին, որ միլիցիա չկանչեն:

— Ամոթ է, մուսուլման չեք, ի՞նչ միլիցիա:

— Մուսուլմանի բան չկա,— միջամտեց Ֆաթման,— մենակ թող հանգստանա, էդ ուրիշ բան է:

Տանտերը մռայլ նայեց Ֆաթմային և զնաց Ասադի մոտ: Ներս մտնելով ֆշշաց:

— Շա՛ն ծիծ կերածներ, էլ նամուս ու ամոթ թողի՞ք... Սրանից

դենը էլ ի՞նչ կնիկ, էլ ի՞նչ դին, ի՞նչ մասսաբ: Ոտի տակ ընկանք, ջուրը տարավ մեզ:

Ու սկսեց ղայրացած ման գալ սենյակում: Նա ավելի էր կրակ-վել, քան Ասադը:

Մի քիչ որ հանգարտվեց՝ արգեն անցավ բուն խնդրին— Ասադին.

— Ի՞նչ բան ունիս, այլի. մի ավելի խոսք էլ կասես՝ բանտ գցեն, մի բան էլ զու կմնաս պարտական: Կնկանիցդ ձեռ քաշի. երեսը բաց արավ՝ խերը տես: Հա՛յ դիտի զու, հա՛յ դիտի մեր վախտ:

Տանտիրոջ վրդովմունքը հանգստացրեց մի փոքր Ասադին: Սա վեր նայեց.

— Հիմի ի՞նչ անեմ ես, ի՞նչ մահու տամ իմ ղլուխը: Ես ի՞նչ տղամարդ եմ էլ...

— Տղամարդ ես՝ համբերի ու վերջն էլի մտքինդ արա: Օր էլի՛ կա:

Տանտիրը պղտոր-կապույտ աչքերով նայեց պատուհանից դուրս և մռայլ հրազանքով հառաչեց: Նա կրոնամու էր. նա զգում էր իր երակներում մարգարիի ցեղի հրաբորբոք արյունը: Սրբազան կաստան կորցնելով իր իրավունքները աշտաքին աշխարհի մեջ՝ ներքին կյանքում դեռ կենսունակ էր զգում իրեն: Եվ վանդակն ընկած կենդանի թռչունի պես թափահարում էր իր թևերը, դիպչում պատնեպատ, մտորում, շարանում, սպասում, որ «օրը գա»:

Դուռը ճռռաց: Տանտիրը զնաց դեպի այն կողմը: Շենքի մեջ ցցվեց հարևան թուրք ծառայողի կերպարանքը: Նա կոտրած ժպիտով ներս նայեց:

— Հը՞, Ռուստամ աղա՛, ի՞նչ է պատահել,— ասաց նա ու առաջ եկավ:

— Ի՛, ջահելություն: Կնիկը կոմսոմոլ է մտել՝ դարդ է անում: Այլի ի՞նչ կա, հիմի ամենքը կամ կոմունիստ են դառնում, կամ կոմսոմոլ: Հինն անցնում է, նոր աշխարհք ենք մտնում:

— Հալբաթ որ,— կեցեց ծառայողը լուրջ դեմքով,— կոմսոմոլ է դառնում՝ դառնա թող, ինչի՞ ես արգելում, ա՛յ բալամ:

— Ես էլ էդ եմ ասում,— վրա բերեց Ռուստամ աղան:

Ու ծիծաղելով նայեց Ասադին:

Նրանք սկսեցին խոսել ուրիշ հարցերի մասին: Ծառայողը ակնարկեց միայն, որ լավ ծխախոտ է «ստացված». եթե Սեյդն ուզում է՝ իրիկվան կբերի:

Սելիդը հավանության նշան արեց գլխով:

Ծառայողը դնաց:

— Խնչ անեմ հիմի հս, ինձ խեղճ սովորեցրու, Ռուստամ աղա,— լուրջ և զգաստ խոսեց Ասադը:

— Կնկադ ուզում ես թողնե՞ս, թե ինչ...

— Չեմ կարողանում. կապված եմ:

— Վատ է:

— Ասում եմ փախցնեմ մի տեղ, զոռեմ, ետ կենա իր ճամփից:

— Համբերի, մի բան կմտածենք: Արի մոտս էս կրկու օրս: Հիմի դնա տուն և էլ մի՛ խոսի. թող կնիկդ գա տուն:

— Կարո՞ղ եմ չխոսեմ, սիրտս կհամբերի՞:

— Զո՞ռ արա, համբերի՛: Մի բան կանեմ: Տեսնում եմ, մեղք ես:

Ասադը վեր կացավ, որ դնա, բայց Ռուստամ աղան նստեցրեց կրկին:

— Սպասի, թեյ խմենք. բան ունեմ ասելու— Ասադը մնաց: Ռուստամ աղան դուրս նայեց և դուռը ծեծելով կանչեց տանեցոց, պատվիրեց թեյ տան:

Երբ թեյը բերին, Ռուստամ աղան սկսեց զանազան բաների մասին խոսել, բայց ոչինչ էական չասաց: Պարզապես ուզում էր Ասադին հանգստացնել և այնպես ճամփել:

Վերջապես Ասադը դնաց: Ռուստամ աղան իր կնոջ միջոցով հաղորդեց Ֆաթմայի մորը, որ Նիգյարին թողնի տուն գնալու, քանի որ Ասադը համոզվեց հանգիստ պահել իրեն:

Ֆաթման տհաճ վերաբերվեց այդ միջամտությանը: Նա կասկածեց, որ Ռուստամ աղան կարող էր թունավոր խոսքերով «հանգըստացնել» Ասադին: Եվ Նիգյարին խորհուրդ տվեց մի օր էլ սպասել՝ հետո գնալ տուն:

Նիգյարը տխուր համակերպվեց:

Մի օր հետո Ֆաթմայի ուղեկցութեամբ Նիդշարը եկավ տուն։ Ասադը տանն էր։ Նա տեսնելով Նիդշարին վերադառնալիս՝ կրկին զգաց վաղածանոթ ուժը, սեփական առավելութունը, որ նման գնալքերում վերադառնում էր նրան։ Նա մռայլ ու անհամբեր նայեց Նիդշարին և աչքերը կախեց։ Ֆաթման մոտեցավ նրան։

— Ասա՛դ, ահա Նիդշարը եկավ։ Նա քեզնից չի բաժանվում. բայց ուզում է, որ հաշտ ապրեք։ Նա կոմերիտուհի է դառնալու, — էս իմացած եղիր ու հաշտվիր։

— Դառնում է թող դառնա, — խորամանկ համակերպութեամբ ասաց Ասադը։

— Էդպես է։ Դու պետք է հասկանաս, որ հիմի առաջվա ժամանակը չի։ Բաքու, Տաշքենդ, Սամարղանդ, ամեն տեղ շադրանքում են, ակումբ են գնում, սովորում, կոմերիտ դառնում։ Նիդշարը առաջինը չէ։ Դու էլ քիչ-քիչ կարգի՛ արի։ Կարդացիկ ես, գարոց ես տեսել։ Ի՞նչ ես ընկել չալսանաները լոթի-փոթի տղերանց հետ։ Դիրք կբերեմ, կարդացեք, միասին կկարդանք։

— Ինձ էլ կոմերիտ կդարձնեք, — հեգնեց Ասադը։

— Ո՛չ, չենք դարձնի. դու գեռ շատ բան ունես անելու, ուր կոմերիտ դառնաս։

Ասադը բորբոքվեց, բայց զսպեց իրեն։ Ֆաթման մի քիչ էլ զրուցեց Նիդշարի ու Ասադի հետ, հետո վեր կացավ զնալու։

— Դե, ձեզ տեսնեմ, խելո՛ք կացեք, — ասաց նա ընդհանուր կերպով ու դուրս գնաց։

Նիդշարն ու Ասադը մնացին անհարմար վիճակում իրար դեմ։ Անխոս, անշարժ, ընդարմացած։

Ասադը նայեց Նիդշարին։ Այրվել էր դեմքը, ցորենի դուլն էր ստացել։ Չադրայի հետ ցնդել էր նրա մորթու լույսը, Նիդշարի նախկին երազական դեմքը դառել էր իրական։ Անսովոր զգացումներ էր զարթեցնում այդ կոնկրետ շոշափելի կինը, ազատ վիճակի կինը։ Ո՛չ, դա Նիդշարը չէր, դա նոր էակ էր։ Ասադը չէր կարողանում հաշիվ տալ, թե ի՞նչ է զգում. սե՛ր թե արհամարհանք դեպի այդ նոր էակը։

— Ասա՛դ, ինչի՞ ես տխուր, — խոսեց Նիդշարը այնպիսի եղանակով՝ կարծես չէր իմանում Ասադի խոռովության պատճառը։

— էլ մի՛ հարցնի,— թափ տվեց ձեռքը Յսադը,— ես էլ խոսք չունեմ։ Հիմի իրավունքը քոնն է։

— Հանգստացի, Ասա՛դ, ամեն բան լավ կլինի։ Դու էլ կմըտնես մեր շարքերը։

— Ե՛ս,— և Ասադը զարմանքով ու հեղնանքով նայեց Նիգյարին,— ևս չափիտուն եմ, ես փողոցի մարդ եմ։ Դու ես ուսումովը, դու խելոքը։

— Հանգստացի, Ասա՛դ,— մեղմ շոյող ձայնով ասաց Նիգյարը և մոտեցավ Ասադին։

— Սրան, է՛,— արեց Ասադը և շփոթված, բայց և շոյված վեր նայեց։

Նիգյարը բռնեց Ասադի գլուխը և սկսեց փայփայել։

Կնոջ բուրմունքը, մատների քնքուշ հպվածքը և ջերմ շունչը, որ փչում էր Ասադի մազերին՝ կրկին զարթեցրին նրա մեջ ծանոթ սարսուռը։ Նա մեղմեց և թույլ սվեց։ Բայց ինքը ոչ մի շարժում չարավ, թեև բուռն ցանկություն զգաց փարվելու Նիգյարին և համբուրելու նրան։

— Դե՛նը,— ասաց նա շոր ձայնով։

Նիգյարը հեռացավ։ Ինչ-որ ցրիվ ու ապսկե աչքեր ունի նա։ Կարծես դրան էր սպասում։ Սա դուր չեկավ Ասադին և նա զղջաց իր արածը։ Բայց չուղեց կոտրվել՝ կրկին կանչելով Նիգյարին իր մոտ։

Վեր կացավ և գլխարկն առավ։

— Ո՛ւր։

Ոչինչ չպատասխանեց։ Գնաց դուրս։ Ծամփին հաշիվ տվեց իրեն։ Առաջի՛ն անգամը։ Հարց տվեց իրան. սիրո՞ւմ է Նիգյարին, կարո՞ղ է թողնել նրան, հեռացնել։ Կարո՞ղ է մնալ նրա հետ, զգալ իր գրկում մի կոմեդիտուհու, որ հետզհետե օտարանում է ակումբի մթնոլորտում։ Կարո՞ղ է սեղմել կրծքին մի այգալիսի վտանգավոր, դավաճան էակի, որ կարող է ամեն օր պոկվել այդ կրծքից, թողնելով իր հետքը — սիրո, անփոխարինելի սիրո վերքը։

Ասադի սիրտը լցվեց նոր տանջանքով։ Երկու օրը լավ էր. զայրույթն ու կռիվը խլացրել էին նրա մեջ սիրո զինաթափող զգացման կայծը։ Նրանք անցան, հիմի սկսվեցին սիրո խաղաղ տարակույսներն ու խաղերը։

«Չէ, մի բան պիտի անել, թի չէ՝ կզժվեմ».— մտածեց Ասադը:
Նա գնում էր քնկերներին գտնելու:

Մեյգանի կողմերում նրան պատահեց Ջաֆարը, որ գնում էր
գիպի Զանգվի ձորը:

— Ո՛ւր ես, շան որդի,— գիմեց Ասադին ու կանգ առավ,—
հպարտացիլ ես, հա՛:

— Ինչո՞ւ պիտի հպարտանամ:

— Կնիկդ կոմսոմոլ է:

Ասադը վիրավորվեց.

— Հալա ո՞վ է ասում թե կնիկս կոմսոմոլ է, մեկ էլ ի՞նչ
հպարտանալու բան է կոմսոմոլ կնիկ ունենալը:

— Եսի՛մ: Ես ունենայի՛ Վատայի աղիքները կթափեի: Ի՞նչ
տղամարդ ես:

— Ո՞նց թե: Կոմսոմոլ դառնալով կնիկս ի՞նչ դառավ, ի՞նչ ես
դուրս տալիս:

— Զե՛ս իմանում, որ հարցնում ես: Ո՛ւր է նամուզդ: Էդ հո
ասել է՝ մի մաս մեզրի պես կնիկը դնել կոմսոմոլի առաջ, որ
լպստեն:

— Սխալ ես: Իմ կնիկը քո ասածներից չի,— բարկացած ու
լուրջ ասաց Ասադը՝ ղգալով սակայն, որ նրա համար ճշմարտու-
թյուն էր ասում:

Նա էլ այդպես էր մտածում, բայց այդպես կոպիտ չէր ձևա-
կերպում: Եվ զայրանում էր ավելի նրա համար, որ Ջաֆարը ճիշտ
էր պատկերացնում Նիդյարի նոր վիճակը:

Բայց և այնպես՝ նա հակաճառում էր և պաշտպանում Նիդ-
յարին:

— Է, դո՛ւ գիտես,— եզրակացրեց Ջաֆարը,— իմ կնիկը հո չի,
որ դարդ անեմ:

— Քո կնիկը որ մտնի կոմսոմոլ՝ ի՞նչ կանես:

— Մաս-մաս կանեմ: Ես պոռնիկ չեմ ուզում պահել:

Ասադը խոցվեց հոգու խորքում: Այրվելով՝ լռեց ու մռայլվեց:
Պատվի, խանդի, ինքնասիրության զգացմունքները մի դառն խառ-
նուրդով ցնցեցին նրան: Նա ճնշվեց, կծկվեց: Այն բանը, որ լսեց
Ջաֆարի բերանից՝ իր մտքերն էին. բայց մտածելիս այնքան չէր

տանջւում, որքան ուրիշի բերանից լսելիս: Նրա մեջ դարձյալ զարթնեց դադանը: Ուզում էր տուն դառնալ և բռնել Նիզյարի կոկորդից, հաշիվ պահանջել: Նա զգում էր խանձող խանդի այրումը, պատկերացնում էր Նիզյարին պատահական մարդկանց գրկում, սիրը նրանց բաժանելիս, նրանցով հրապուրված, նրանց տրված ամբողջովին: Ասադի համար խանդն ավելի տանջալից էր, քան սերը: Սիրը կարկամեցնում է, իսկ խանդը բորբոքում, արծարծում, խենթացնում: Եվ Ասադը, որ առանց սիրելու խանդում էր բոլորովին նոր պատահած ամեն մի կնոջ, իր սիրած կնոջ հանդեպ չէր կարողանում մի բոպե հանդարտվել:

Ջաֆարի խոսակցութունը, նրա հեղինակավոր տոնը, վայրենի դեմքը ազդում էին Ասադին: Որքան էլ տարբեր էին իրենց զգացման աշխարհներով, բայց Ջաֆարի և Ասադի բնազդների մեջ նման բաներ կային: Ասադը հո չէր կենա Նիզյարին դուռով ստիպելու, որ արած քայլերից հրաժարվի, բայց Ջաֆարի պես չէր կարծում, թե դա հնարավոր բան էր:

Ասադը կանգ առավ.

— Լավ, ասա, ի՞նչ անեմ:

— Դու գիտես, — պատասխանեց Ջաֆարը, — էդ քո նամուսի գործն է, ի՞նչ ասեմ: Ես կսպանեմ:

Ասադը հառաչեց.

— Ո՞նց սպանեմ:

— Է՛հ, կայ էդպես, — սառը կտրեց Ջաֆարը:

Գնացին:

— Ասի՛ր, Ջաֆա՛ր: Ասում եմ փախցնեմ:

— Ո՞ւր, սարսաղ:

— Մաքու:

— Հը՛մ, Մաքու: Դու մարդ փախցնող ես:

— Կարծում ես չե՞մ կարող:

— Տե՛ղդ, շան ուղղի, Մաքուն ո՞ւր, դու ո՞ւր: Կարող ե՞ս Արազը կտրես անցնե՞ս:

— Կարող եմ: Կանեմ. կտեսնես:

— Արա՛, թե տղամարդ ես: Իմ խելքը բան չի կտրում քեզանից:

— Ո՞ւմ միջոցով անեմ, ի՞նչ ես կարծում: — Եվ Ասադը քննող

աչքերով նայեց Ջաֆարի լկտի ու վայրենի դեմքին՝ սպասելով մի քարի խոսք, որ նրան հանգստացնի:

Բայց Ջաֆարն անսիրտ էր:

— Ծը՛, քու բանը չի:

— Բայց մարդ կա՞, որ ինձ տանի:

Ջաֆարը ծամեց.

— Ո՞վ է իմանում: Կա: Կըլի:

— Կասե՞ս տեղը:

Ջաֆարը սառն ու մռայլ նայեց նրան.

— Ես չեմ իմանում:

— Էդ ինչ մարդիկ են:

— Կոնտրաբանդ տանող-բերող մարդիկ: Վաճառականներին հարցրու, թե չվախենան, ասեն, էն է՝ կիմանաս:

— Սկյիդ Աբբասը չի՞ իմանա:

— Կարող է, ի՞նչ ասեմ, բայց լավ է՝ հեռու մնաս, խաթալու գործ է: Հեսո՞՛ քեզ ո՞վ կվստահի որ...

— Կփորձեմ:

— Դու դիտես: Ես քո տեղ՝ Արաղի էն կուռը անցնելու տեղ մի կնկանից կանցնեի ու նրան կղրկեի «Արաղի էն կուռը»: Սարսաղ քյոփօղլի, ձեռքիցդ ի՞նչ է դալիս որ...

— Բերանդ մաքուր պահի,— շեշտեց Ասադը:

— Կորի՛, շա՛ն որդի,— արհամարհանքով նայեց կողքանց Ջաֆարը և լեզվի ծայրը ատամների մեջ սեղմելով՝ սուր թքեց մի կողմ:

Իջան ձորը, կամուրջը և շոտեով գնացին Դալմալի այգիները: Ծուռ ու մուռ արահետները քարի բարձր պարիսպների միջով փախչելով գնում էին դեպի ձորափ: Հասան մի այգու և դուռը ծածկեցին: Դանդաղ առաջ եկավ ծիր բաղմանին և դուռը ծուլլ բանալով՝ ետ գնաց: Ջաֆարը կողպեց դուռը, և նրանք առաջ գնացին:

Այգու խորքում, սալորենու շվաքի տակ նստած էին Ալեքսիերը, Սաֆարը, Սադրխը, Մահմուդն ու Ալին—անբաժան սրիկաներ, որ ամեն եղանակին զիտեին ո՞ր անցկացնել ժամանակը: Նրանք թուղթ էին խաղում և զեղկցիկ այգու ծաղկափթիթ ծառերի ճյուղերն ու այդ օդը լցնում էին իրենց կեղտոտ հայհոյանքներով: Սադրխն ու Սաֆարը՝ հրկուսն էլ թիկ այգիտեր էին, բայց հաճելի էին հա-

մարում մշուսներին հետ զնալ օտարի ալդի և ալգեսականին վախեց-
նելով մտնել ներս ու ժամանակ անցկացնել: Նրանք քիչ առաջ տրո-
բել էին մատաղ արտաը իրենց վայրենի աթուրմայով:

Եվ հիմի, թղթադրամներն ու արծաթ-դրամները խոտի վրա
կիտած՝ խաղում էին և շարունակ հայհոյում, վիճում, հրում իրար:

Երբ Զաֆարն ու Ասադը մոտեցան՝ խաղամոլները վեր նայե-
ցին, և նրանցից Սադըխը նհտեց Ասադին.

— Հը՞, կնիկդ տվիր խալխի՞ն...

— Լեղուդ քն՞դ պահի, շան որդի,— ծվաց Ասադն ու բռնեցքը
սեղմած վրա վազեց Սադըխին: Սա թղթերը թափեց ու վեր թռավ:
Ոչ ոք չխանդարեց: Երկուսը ազատ զգալով իրենց՝ կպան իրար ու
սկսեցին բռնեքահարել իրար: Սադըխի հարվածները թուլանում
էին. մինչ Ասադը զոռում էր: Նրանք ուրիշում խորդում էին միայն և
դրանով խանդարում լռությունը:

— Ասա՛, ապա՛, ապա՛,— մեկ-մեկ լսվում էր Զաֆարի մռայլ
ձայնը, որով քաջալիրում էր մեկ սրան, մեկ նրան: Եվ հրե Ասադը
սկսեց հաղթել՝ համակրանքը անցավ նրա կողմը:

— Դե, հերիք է, քաշե՛ք,— կարգադրեց Զաֆարը:

Իսկույն վրա պրծան և սկսեցին քաշել: Սադըխին պոկեցին, ու
մինչ նա զոռում էր, որ ձեռքներից դուրս պրծնի և հարձակվի Ասա-
դի վրա՝ սա ինքը ընկավ նրա վրա ու սկսեց նորից հարվածել: Այն
ժամանակ Զաֆարը զայրացած գոռաց Ասադի վրա.

— Քաշվի՛, շո՛ւն շան որդի, չե՞ս լսում:

Ասադը դադարեց: Երկուսն էլ արյունվա եղան: Դեմքերը
կարմրեց արյունից:

Հետո էին ու օձիքները կոճկում: Ասադի կուրծքը պատառված
էր և շապիկը ներկվել էր արյունով:

— Սպասի՛,— սպառնաց Սադըխը,— քու կնկան կտեսնեմ
մի օր:

Դրան հետեց Զաֆարի շառաշուն ապտակը, որ ծեփվեց Սա-
դըխի դիմին:

— Ինչի՞ ես խփում,— ծղրտաց Սադըխը:

— Սո՛ւս, շան որդի՛,— սաստեց Զաֆարը: Մշուսները ան-
տարբեր էին և պառկելով խոտի վրա՝ սկսեցին ծխել ու ծիծաղել:

Իսկ Ալին սկսեց ձայնը ծոր գցելով վեր քաշել բայաթին։ Նա լաւ ձայն ունէր։ Բոլորը լռեցին և խոտերի վրա սլառակած ունկնդրում էին նրան։ Ասադը աչքի տակով նայեց Սադըխին, որի աչքի տակն ուռել, կապուտակել էր։ Բայց կարծես Սադըխը մոռացել էր վերբը — նա ականջ էր դնում Ալու երգին, որ իրոք զեղեցիկ էր։

Ջաֆարը կարդադրեց, որ դինի բերել տան այգեպանին։ Կանչեցին սրան և հայտնեցին իրենց կամքը։

— Ախր հս գործ ունեմ, ո՞ւր գնամ։

— Գնա, շատ մի՛ խոսի, քաւթառ,— սաստեց Ջաֆարը։

Մեր այգեպանը փնթփնթաց և դրամն առնելով դուրս եկավ այգուց։

Ուշ երեկո էր, որ սրիկաների խումբը քեֆ էր անում այգում։ Ասադը հարբեց։ Սադըխին մեջ քաշեցին և հաշտեցրին Ասադի հետ, բայց Սադըխը մտքում դրեց վրեժխնդիր լինել Ասադից։

Երբ քեֆը վերջացավ, և այգուց դուրս գալով խումբը տուն էր վերադառնում՝ ճամփին Ջաֆարը մի կողմ քաշեց Ասադին և ասաց.

— Տուն չգնաս, երբ սրանք քաշվին հ'կ ինձ մոտ։

— Ո՞ւր։

— Կտեսնես։

Ասադը հասկացավ, որ Ջաֆարը կարեւոր բան ունի ասելու։ Լռեց։ Ու երբ տղաները բաժանվեցին տնե տուն՝ Ջաֆարը Ասադին տարավ դեպի Դամուրբուլաղի կողմերը։

— Ախր չես ասում, թե ո՞ւր ենք գնում,— հարցրեց Ասադը։

— Շա՛ն որդի, հալբաթ մի բան գիտեմ, որ տանում հմ։ Դու արի, քեզ ի՞նչ։

Նրանք կանգ առան մի մեծ տան առջև։ Ջաֆարը դուռը ծեծեց։ Մի ծերուկ բաց արեց դարբասը և տեսնելով Ջաֆարին՝ ծանոթի անտարբերությամբ նայեց նրան և ներս թողեց, ինքը գնաց մտավ մի ծակուռ։

Ջաֆարը մթան մեջ առաջ ընկավ և Ասադին տարավ այգու խորքը, ուր մի տնակ կար առանձին սլառակած։ Այնտեղ ճրագ կար։ Մոտենալով դռանը, Ջաֆարը շվացրեց։ Դուրս եկավ ավազակադեմ

մի երիտասարդ և աչքերը բացելով մոտեցավ Զաֆարին և մտիկ տվեց Ասադին:

— Ղոնաղ և՛մ բերել,— ասաց Զաֆարը:

— Աչքիս վրա. համեցեք,— մոմռաց անծանոթն ու դուռը բաց անելով՝ հրավիրեց ներս: Նա մուսյվեց:

Գևտնի վրա, խսիրին փռած մինդարի մոտ, սամովար էր դրած, մոտը սլոտոր, կեղտոտ բաժակներ: Անկյուններում զանազան լաթեր ու հոտած մի անկողին, որ փաթաթած էր ինչպես պատահել էր: Ծանր հոտը բռնել էր փոքրիկ սենյակը:

Նստեցին գևտնի և մի տաբուրետի վրա: Ոչ մի առանձին խոսակցություն: Բոլորը ընդհանուր խնդիրների մասին էր: Բայց Զաֆարի և հյուրընկալի հայացքներն արդեն խոսում էին բուն նյութի մասին: Հետո Զաֆարը իբր թև խոսքի համար՝ պատմեց նաև Ասադի մասին: Հեռավոր ակնարկ արեց այն մասին, որ նա ուղղւմ է Մաքու փախչել և հետը տանել իր կնոջը:

— Հա՛, դժվար բան է,— փակ ձայնով ասաց հյուրընկալը և սպիացած գեմքը դարձրեց գեպի պատուհանը,— դժվար է, դժվար է՝ երբ մարդ չի իմանում՝ ոնց դուրս գա խաթից:

Զաֆարը մի մանյովր արավ.

— Ի՞նչ կասես, Զամի՛լ, խսկի հնար կըլի՞, որ մեկի միջոցով էս մեր տղան անց կենա Արազը:

— Չեմ իմանում, կարելի է, կարելի չի, ի՞նչ ասեմ: Էն կողմերում եղել եմ, բայց չեմ տեսել ոնց են անում:

Զաֆարը խորիմաստ նայում էր Զամիլին:

— Էնպես մի մարդ չե՞ս իմանում, որ օգնի էս մեր ախպեր տղին,— ասաց Զաֆարը:

Զամիլը սառը մերժեց.

— Չէ, ո՛րտեղից: Էդ տեսակ բաներից հեռու ենք: Խաթա բան է:

Լռություն տիրեց.

— Իսկ Արազի կողմերում կարելի՞ է ճարել վալադ, որ անց-կացնի:

— Ո՞վ է իմանում, հիմի շատ խիստ է, ասում են:

Զամիլը քորի պես կարծր էր: Նա բնականորեն զգուշանում

էր և իրենից հեռացնում ամեն կասկած, որովհետև Ասադին չէր ճանաչում և միայն Ջաֆարին էր վստահում: Երբեմն նրան տալիս էր որևէ կոնտրաբանդ ապրանք ծախսելու, բայց միշտ ասել էր, թե ինքն էլ ուրիշից է գնել: Ջաֆարն էր միայն կռահում, որ նա ինչ-որ կապ ունի անմիջական կոնտրաբանդիստների հետ և անզամ երբեմն անց է կենում Սրազը. բայց Ջամիլը և ոչ մի անկարկ չէր արել այդ մասին:

Ջամիլը շատ զայրացավ Ջաֆարի վրա, որ անծանոթ Ասադին բերել էր իր մոտ և ուղղակի խոսում էր ալդալիսի խնդիրների մասին, բայց զսպից զայրույթը, որովհետև նրան որոշ բաներ, թեկուզ կոնտրաբանդ ապրանք, վստահացել էր, և երկուսի մեջ մի փոքր գաղտնիք կար:

Ջամիլը հասկացավ Ջաֆարի միտքը, որ առաջարկում էր Ասադին անցկացնել Սրաքսից և չուզեց բոլորովին էլ մերժել և վերավորել նրան:

— Սրազն անցնողներ լինում են,— ասաց նա վերջում, երբ տեսավ, որ իրենից ձեռ են քաշում արդեն,— բայց իմ դիտեցածով քաղաքում դժվար է վալադ ճարել: Վալադները նախիջևան են լինում, Շարուրում: Էնտեղե՛րք փնտրեցիք:

Ու մի փոքր լուսթյունից հետո ավելացրեց.

— Համա փող շատ կդնաս:

— Փողը ջհանդամը, կճարենք,— ասաց Ջաֆարը:

— Դե որ կճարեք՝ գնացեք նախիջևան, կպատահեք վալադի: Չայխանեքում նստեք՝ կերեան:

Ջաֆարը հասկացավ, որ Ջամիլը սրանից ավելի ոչինչ չի ասելու, ուստի և խոսքը փոխեց առօրյա բաների մասին: Ծխեցին մի քիչ և դուրս եկան Ջամիլի սենյակից:

— Դատարկ բան է, սա դործ տեսնող չի,— ասաց Ասադը:

— Կարող է, բայց զգուշանում է,— բացատրեց Ջաֆարը,— շուներ գլխի ընկավ, որ ուսումնական ես:

Ասադը ծիծաղեց:

— Ի՞նչ ես ծիծաղում, շա՛ն որդի, ուսման փիս հոտը գալիս է վրայիցդ: Ամենքը խրտնում են:

— Մի քիչ կարդալ իմանալով ուսումնական դառա՞նք,— նկատեց Ասադը:

— Մին է. ուսումն էնպես փիս բան է, որ մարդու կալով թիշէ՝ էլ հոտը չի քաշվի:

— Ասե՛լ է՝ ինձնից վախեցա՛վ:

— Դե, դու օտար մարդ ես:

— Քեզնից կքաշվե՞ր, եթե մենակ դնայիր:

— Ինչո՞ւ պիտի քաշվիր. մենք ընկեր ենք: Նա ինձ էնպես ապրանքներ է հավատացիլ: Զէ, դու ուրիշ մարդ ես:

Ասադը դառնացավ և մի փոքր էլ զարմանքով մտածեց այդ մասին:

— Թքած ուսման մեջ,— հանկարծ խոսեց նա,— որ իսկի կարդալ չիմանայի՝ ավելի լավ կլիներ:

— Մին է. էլի ուրիշ մարդ կըլեիր:

— Ինչո՞ւ,— զարմացավ կրկին Ասադը.

— Դու կոմսոմոլ ես:

— Ե՞ս...

— Բա էլ ո՞վ: Վերջը կգնաս կոմսոմոլ: Քեզնից դարաշուխալու չի դուրս գա:

Ասադը խոր վիրավորովեց Զաֆարի այդ սառն ու անկեղծ խորթութունից, որով նա անջրպետ էր դնում իր և Ասադի մեջ: Նա զգում էր, որ ինքն օտար է Զաֆարին, որքան էլ միևնույն ճամփով գնում էին այսօր:

— Ես կոմսոմոլ չեմ դառնա իսկի՛,— վճռական ձայնով ասաց Ասադը:

— Մին է. չես դառնա, բայց մեզ էլ չես դա:

— Դուք ի՞նչ եք որ:

— Մենք շափխոռն ենք. գլուխներս ծախած մարդ: Մի կնկա համար գլխներս լաշակ չենք գցում:

— Ես գցո՞ւմ եմ. չե՞ս տեսնում, ի՞նչ եմ ուզում անել կնկաս:

— Ով է իմանում, կանես միշտ և վերջը, թե կիսաճամփին ետ կկենաս:

— Բա ինչո՞ւ ես ինձ օգնում:

— Էդ մեր թասիբի համար: Զենք ուզում, որ մեր աղջիկը կոմ-

սոմոլի փայ գառնաւ Մենք Նիդյարին ենք փախցնում, չէ թե քեզ:

Ասադը դարձյալ վիրավորվեց Ջաֆարի այս արհամարհանքից, բայց լռեց: Նյարդերը շատ էին հոգնած: Բայց անգամ այս խոսքերը նրա մեջ զարթեցրին խանդ դեպի այդ Ջաֆարը, որ մտածում է Նիդյարի մասին: Ասադն անիծեց իր վիճակը, որ ստիպված էր ամենքին մասնակից անել իր կնոջ գործին, մտածել, շոշափել տալ իր ներքին հարցերը — իր սերը, իր կինը, նրա հրապույնները, երեան հանել Նիդյարին, դարձնել հրապարակի աչքի առարկան, մինչ նա կուզենար նրան թաքցնել յոթը ամիսների մեջ՝ հեռու կրթութեան աչքերից, որոնց նայելն անգամ Նիդյարի վրա կեղտ էր զցում:

Այդպես էր զգում Ասադը:

Երբ հասան քաղաքամեջ՝ Ջաֆարը բաժանվեց Ասադից:

— Համբերի՛, մի բան կանենք, — նկատեց նա զնալիս:

— Չհամբերեմ, ի՞նչ պտի անեմ, — հուսահատ պատասխանեց

Ասադը և կարոտ զգաց տանը, Նիդյարին:

Քայլերն ուղղեց դեպի տուն: Դարբասը փակ էր, և երեկոն ուշ: Չուզեց դուռը թակել: Բարձրացավ պատի վրա և ուղում էր ներս թռչել, բայց տեսավ, որ լուսամուտը մութն էր: Արդյոք տա՞նն էր Նիդյարը թե ուրիշ տեղ... և ումնից կարելի է իմանալ: Բոլորը քնած են:

Թուով ներքև համենայն դեպս: Մոտենալով պատուհանին՝ ներս նայեց: Ոչինչ չէր երևում: Կամացուկ ծեծեց ապակին: Միան մեջ մի բան խլրտաց: Դա — Նիդյարի շապկի սպիտակութունն էր:

— Ո՞վ է, — լավեց Նիդյարի օտար շեշտով ձայնը:

— Ես եմ, Ասադը:

Նիդյարը դուռը բացեց և Ասադին ներս առավ: Նրան լավ չէր տեսնում Ասադը, բայց զգալով նրա շունչն ու բուրմունքը՝ անմիջապես սթափվեց իր այդ օրվա կոշմարից: Ինչ-որ մտերիմ մի ձեռք սրբեց նրա աչքերից թունավոր մշուշը, և նա զգաց իրեն նախկին, սովորական մթնոլորտում: Լամպը վառեց: Նիդյարը պառկած էր մեջքի վրա և թեկը գրեկ գլխատակին:

Ասադը լուռ նստեց տաբուրետի վրա և նայեց Նիդյարին:

Նա չէր քնում: Ուզեց խոսք բանալ, խոսել, ոչինչ դուրս չեկավ: Ու հանկարծ հարցրեց.

— Ինձ թողնո՞ւմ ես, Նիգյար:

— Ես ոչինչ չեմ ուզում,— խուլ պատասխանեց Նիգյարը,—
ևս դրա վրա չեմ մտածում:

— Ուզում ես ասել՝ ես կամ չկամ՝ միևնույնն է:

— Ինչո՞ւ ես շատ եմ մտածում քո մասին:

— Ի՞նչ ես մտածում:

— Ի՞նչ ասեմ. շատ բան:

— Ուզում ես դառնամ կոմսոմոլ:

— Ո՞ր է իմանում:

— Դու հո գտել ես քո ճամփան:

— Գտել եմ, ճիշտ է:

— Դե, էլ իմ մասին ինչի՞ ես մտածում:

Նիգյարը չպատասխանեց, բայց լռեց ոչ այն պատճառով, որ կուզենար մի վիրավորիչ խոսք ասել ու չէր համարձակվում: Ոչ, Նիգյարը նրան կուզենար մտերմական խոսքով հանդարտել, համոզել, տանել իր հետ: Բայց նրա մեջ ստեղծվում էր մի մոր կյանք, ստեղծվում ճարտար: Նա նրբին թելերով մի ոստայն էր հյուսում իր հոգու մեջ, որի հեղ թելերում ուզում էր փաթաթել Ասադին: Եվ դա բնազդորեն, ոչ գիտակի: Ատելով Ասադին՝ նա տեսնում էր նրա խանդը, բռնկումները, զազանային կրքերը, որից չէր վախում թեև, բայց հանգցնիլը ժամանակի էր սպասում: Նա կնոջական բնազդով զգում էր, որ հարկ չկա դիմադրել կամ բռնանալ: Նրա նշածե աչքերի ու երգեցիկ խոսքի մեջ զգացվում էր մի ինչ-որ հեղահամբույր մեծ ուժ, որ հալեցնում էր Ասադի դաժանությունը: Նիգյարը համբեր ու մեղմ տանում էր Ասադին իր ճամփով և ոչ մի նշանով չէր մատնում իր այդ ձգտումը:

Նա սպասում էր Ասադի վերջին գալարումներին:

Բայց դեռ որքան պաքթար կար, և ով դիտե, գուցե աղետալի...

Նիգյարի այս բնազդական կնոջական տակտը, այս զաղտնի շարժումը Ասադն ընդունում էր իբրև դավաճանական քայլի խորամանկ քողարկումն: Նրան կատաղեցնում էր դեռ այս հանդարտությունը:

Ասադը հանվեց և գնաց պառկեց Նիգյարի մոտ:

— Ախր ի՞նչ է լինելու իմ ու քո վերջը,— մոմռաց Ասադը,—

դու ինձ ճամփից հանեցիր, Նիգյա՛ր. դու ինձնից հեռանում ես, գնում ես ուրիշին:

Նիգյարը թեւ գցեց նրա գլխատակը և լռեց:

Ասադը երջանիկ և տարակուսանքով համբուրեց այդ թեւը: Նրան չէր հագեցնում այդ համբուլը: Նա Նիգյարին համարում էր ձեռքից թռած թռչուն: Ո՛ր է իմանում վերջին համբուլներն են: Զկա վստահություն, չկա միամտություն, թե Նիգյարը կմնա իր կիներ:

— Գնո՛ւմ ես ականւմբ, — հարցրեց Ասադը տխուր լրջությամբ:

— Գնում եմ, Ասա՛դ, աշխատում եմ: Սկսեւ ենք սպասուկը:

Ասադը նյութը փոխեց.

— Բա ինչո՞ւ ես կերակրւում. դրամը չհատա՞վ:

— Ձեռքս չի վերցրել, կտամ, ոչինչ:

— Բոլորովին օտար մարդ ու կնիկ դառանք. ո՛ւր է մեր օջախը, մեր միասին կյանքը:

Նիգյարը սեղմեց Ասադի գլուխն ու ոչինչ չասաց:

Ասադը զինաթափ էր լինում այս սեղմումից: Նա մեղմանում էր, զգում սիրո նրջանիկ հալվածքը իր բորբոքված գլխին, բայց միաժամանակ դժբախտ էր համարում իրեն՝ որ ահա սիրած կնոջ փայփայանքը, անգամ սերը չի կարողանում նրան թվալ փայփայանք ու սեր:

Զամփաբաժանը տանջում էր Ասադին: Վաղվա օրն ու հեռավոր ապագան նրա աչքին նկարում էին անուրախ սպտկերներ: Նա տեսնում էր Նիգյարին՝ մաղկերը կտրած, բլուզը հագին, զոտկով ու ուսափոկով, թևանցուկ արած ուրիշների հետ գնում է վազոնով դեպի Բաքու, Բաթում, Մոսկվա... Իսկ ինքը՝ նստած է շայխանաներում մի խումբ լոթինների հետ — նույն նարդին, նույն թղթախաղը, նույն հայհոյանքը...

Ո՛չ, Նիգյարը ձեռից գնացած է:

Եվ երբեք Ասադը այդքան կոնկրետ չէր դպացել Նիգյարի սեփականություն լինելը: Սեփական, իբրև թռչուն, որ ձեռքից գնում է: Նիգյարը հիմի ուզում է ազատ լինել, այսինքն՝ էլ ո՛չ սեփական:

Ինչպե՞ս կարելի է դրան հաշտվել: Ի՞նչ սարսափելի է այդ ազատությունը: Այդ գեղեցկության, հրապույրի, փայփայանքների,

ահա այս ջերմ, քնքուշ թևի, վառ մարմնի ազդեցությունը: Թող մոտենա՛ ու վերադառնա՛, թող վայելե՛ ում հաճելի է:

Ասադը ցնցվեց ու վեր կացավ նստեց:

— Հա՛, ի՞նչ է, Ասա՛դ,— հարցրեց հանդարտ ձայնով Նիգյարը:

— Ես ինձ կսպանեմ, չեմ դիմանա. հինց էս ըտպիս կսպանեմ ինձ:

— Չհս սպանի. քնի՛, քնի՛,— բռնելով թևից պառկեցրեց Նիգյարը և փաթաթեց նրան:

Ասադը թուլացավ և աչքերը փակեց:

Նրան տանջում էր իր անուժ, անմիտ, անդարման տանջանքը:

— Ի՞նչ անեմ, ի՞նչ անեմ,— մրմնջում էր դժբախտ երիտասարդը՝ իսկապես սիրո ցանցերի ու վայրենի բռնկումների միջև:

— Մի՛ գնա ընկերներիդ մոտ. կա՛ց տանը, կարգա: էդպես որ անես՝ քեզ շատ կսիրեմ:

Նրանք գրկախուռնվեցին: Ասադի համար կարծես մի լույս շողաց մութ զնդանների մեջ: Նա մի պահ ջերմություն զգաց, քաջալերվեց ու համբուրեց Նիգյարին խոր, կարոտալի, մտերմորեն...

Բավական ուշ էր, երբ զարթնեցին: Նիգյարը վեր թռավ անկողնից և սկսեց հագնվել: Նրա փղոսկրե մարմինը շապկի թևնոցներից փայլում էր մութ լուսով:

Ասադը յարժես նորանոր հրապույրներ էր տեսնում Նիգյարի մեջ: Բայց ամեն մի նոր հրապույրը նրան ավելի նյարդայնացնում էր, քան ուրախացնում:

Գիշերվա հաշտությունը մնաց դիշերվա մեջ: Առավոտը նոր տրամադրություն փչեց Ասադի խանդոտ, կրքոտ հոգուն: Նա զգաց իր ամենօրյա հիվանդության նոպան: Դա անհասցե, անպատճառ, անառիթ խանդն էր, որ չէր մարում նրա սրտում: Ընդհակառակն՝ քանի նայում էր Նիգյարին, այնքան մեծանում, դալարվում էր այդ կանաչ օձը:

Նա այլևս հիվանդ էր այդ ախտով, ուրիշ ոչինչ չէր զգում, չէր մտածում:

Իսկ կյանքն առաջ էր մղում իր դեպքերը — Նիգյարը հաճախելու էր ակումբի դպրոցը, ժողով, ինքը պիտի մնար տանը կամ գնար շուկա և չպիտի տեսներ, թե ինչ է կատարվում այն աղետալի

ակումբում, պիտի սպասեր, թե երեկոն ինչպես է վերադարձնում իր Նիդյարին...

«Ի՞նչ կյանք է սա... ինչպե՞ս պիտի դիմանամ...» — մտածեց Ասադը և կուլ տալով ծխախոտի դառը ծուխը՝ հրկար հառաչեց:

Նիդյարը կողքանց նայեց նրան և քթի տակ ժպտաց:

— Լավ կլինի, Ասա՛դ, մի՛ մտածի:

Ասադը վեր կացավ: Ու քանի հազնվում էր, այնքան մոռանում էր հաշտության մոմենտները և իրական, կոպիտ օրը կանգնում նրա առջև՝ նոր դեպքերի սպառնալիքով:

Նա զգաց, թե ինչպես է անցնելու միակերպ, անզոր իր օրը և դադաղեց:

Նիդյարը կգնար ակումբ: Դա արդեն նա ինքն ասաց: Դա գործ է, քաջ, որ նա անելու էր: Իսկ ի՞նչ էր անելու ինքը՝ Ասադը: Զուր ու անպտուղ թափառումներ — ուրիշ ոչինչ: Նրան զայրացնում էր և մի ուրիշ բան, որ առաջ հաշվի չէր առնում, նոր սկսեց անդրադառնալ: Դա այն է, որ Նիդյարը կարծես միայն իր մասին էր հոգ տանում, իր ճամփան էր բաց անում և բացի իր քայլերի համար ազատություն պահանջելը, ուրիշ հոգ չունի:

Ապա Ասադը... ինչո՞ւ չէր հոգում Ասադի համար... ինչո՞ւ չէր կանչում Ասադին՝ գնալ իր հետ, չէր հարցնում, թե ի՞նչ է անելու Ասադը...

«Նա իր գլխի մասին է մտածում, ևս ջհանդամը» — մտածեց Ասադը և դառնացավ:

«Շատ լավ. ևս էլ կմտածեմ իմ մասին», — մտածեց բարկացած:

Նվ միտքը փայլեց՝ ինչպես խավարի վարագույրը ճեղքող կայծակի հարված: Ինչու գնալ Նախիջևան, Զուլֆա...

«Ն՛կ խաբով տանեմ մեր գյուղը, այնտեղից հեշտ է Պարսկաստան»:

Նվ իսկույն և մի ուրիշ միտք: Խաբելով, համոզելով ևս պահել Նիդյարին Կոմերիտմիության ճամփան բռնելուց, ազդել նրան և տանել ուրիշ ընթացքով:

Նվ իսկույն սկսեց հաշտ ու խաղաղ տոնով զրուցել Նիդյարի հետ: Նախ դրամ հանեց դրեց սեղանի վրա և պատվիրեց Ֆաթմայի պարտքը տալ, հետո ասաց, որ ճաշ պատրաստի և սպասի իրեն:

— Կդա՞ս տուն,— հարցրեց Նիզյարը:

Ասաղը նայեց նրան և ժպտաց.

— Ի՞նչ պիտի անեմ. հո չեմ ընկնելու ճաշարանները: Հիրիք է: Պետք է խելոքանամ:

Նիզյարը ծիծաղեց.

— Ուրեմն հաշտվո՞ւմ եմք:

— Հաշտվում եմք, Նիզյա՛ր ջան, ե՛կ համբուրեմ քեզ:

— Վախենամ մինչև տնից դուրս գալդ քաշե հաշտությունդ:

— Ձէ, Նիզյա՛ր ջան, խոսք եմ տալիս:

Ու համբուրեց Նիզյարին:

Նիզյարը չհավատաց, բայց ցույց տվեց, թե անկեղծի տեղ է դնում Ասաղի նոր դիրքը և թույլ տվեց, որ նա համբուրի իրեն այդ խոստումով:

Նրանք բաժանվեցին տարօրինակ մի զգացումով: Նիզյարը մի փոքր զարմացած նայեց նրա հետևից և անցավ սենյակը հավաքելուն:

Մի քանի օր ոչ մի անախորժ խոսակցություն չեղավ ամուսինների մեջ: Ասաղը իրեն զուսպ էր պահում: Մինչև անգամ գիրք վերցրեց և սկսեց կարդալ: Նիզյարը տարակուսեց թեև, բայց ուրախ էր, որ առայժմ փոթորիկ չկա:

Մի օր երկկույան էլ Ասաղը հայտնեց, որ ուզում է դյուղ գնալ— Արաքսի ափը:

— Գնամ տե՛սնեմ այդին ի՞նչ են անում մերոնք:

— Գնա, Ասա՛ղ, մի քիչ էլ ման կգաս, մերոնց կտեսնես:

— Եթե գործդ թեթեանա, մի քանի օրով էլ դու եկ,— փորձեց Ասաղը:

— Ես ի՞նչ անեմ գամ, ամեն օր ակումբ եմ գնում:

— Մի քիչ էլ դու օդդ փոխիր. լավ չէ միշտ քաղաքում մնալը:

— Ձէ, Ասա՛ղ, չեմ գա. դու գնա ու շուտով ե՛կ:

— Դու գիտես: Բայց եթե միտքդ փոխեցիր՝ լուր ուղարկիր կամ հենց ե՛կ, մի երկու օր:

— Լավ:

Հետևյալ օրը Ասաղը ճամփա ընկավ երկաթուղով դեպի իրենց գյուղը՝ Արաքսի ափին:

Գնացքը դանդաղ թեև, բայց փոխելով տեսարան տեսարանի հետևից՝ գնում էր դեպի հարավ։ Ասաղը վազոնի պատուհանի մոտ նստած դիտում էր նորականաչ դաշտերն ու ծաղկած այգիները։ Ծառերը չաղրայավոր նախշուն կանանց նման շարան-շարան գնում էին զանազան ուղղութիւններով և Ասաղի հրեակայության մեջ վառում էր Նիգյարի գեղուղեշ հասակը, երբ նա չաղրայի մեջ ծեք-ծեքվում էր պատերի տակով։ Երջանիկ էր այն ժամանակ Ասաղը և օրերն աննկատելի հոսում էին իբրև փոթոթ հրդ, ինչպես առվի ուրախ գլորումն։ Իսկ ի՞նչ է հիմա — Նիգյարը դառել է մի թունավոր գեղեցկութուն։ Նրա բոլոր հրապույրները միայն տանջանքի բույն են, որ ամեն բոսի այրող խանդ են դարձնում և տանջող սեր։

Ասաղը հառաչեց և մտածեց թե ի՞նչ լավ կլիներ, որ Նիգյարին իսկի տեսած ու սիրած չլիներ։

Նայեց Մասիսի կապույտ լանջերին, նրա ոտքերի տակ փռված ամալի դաշտերին և սիրտը ուռեց անզուսպ կարոտից — լինել այնտեղ, իր Նիգյարի հետ, զցել ծաղկավոր չաղրան նրա հոլանի ուսերին և անունից ջնջել կոմերիտականի հնչյունը։ Նիգյարը Ասաղի կինն է, ուրիշ ոչինչ։ Նա պարտեղի ծաղիկ է, մայիսյան վարդ, որ կոկոնից դուրս է նայել միայն բուրելու և արբեցնելու, և ոչ ոք, ոչ մի էակ նրան մոտենալու իրավունք չունի, քան միայն նրա միակ պաշտամունքի առարկան, նրան պաշտողը, — Ասաղը։ Այնտեղ դարբասները շեն բացվում կանանց դուրս քաշելու համար, պարիսպները իրենց քարե զրկերում դարերով պահում են պապկանական օրենքները, մարդ գիտե թե ինչպես պիտի ապրի այսօր, վաղը, հիստուն տարի հետո... Սլ ոչ թե այնպես, ինչպես այստեղ է, ուր օրը նոր՝ լուրը նոր, քանդվել ու քանդվում է ամեն բան՝ սեփականութուն, օրենք, կապ, սրբութուն, աստված, հոգի, սեր, առաքինութուն...

Գնացքը մոտենում էր այն վայրերին, ուր Ասաղը հույս ուներ գտնել իր ներքին ցավի դարմանը — փախցնել, տանել Նիգյարին հեռու, հեռու, փարատել նրա ցնորքներն ու հիվանդ մտքերը, դարձնել այն հին Նիգյարը, որ Ասաղի սիրո համար թողեց դպրոցը և դառավ չաղրայավոր սիրուն կնիկ։

Հասնելով իրենց գյուղը՝ Ասադը շտապեց մտնել իրենց տունը և կանգ չառնել ծանոթների մոտ, չխոսել հետները:

Ծնողները զարմացան, որ նա առանց Նիգյարի էր:

— Բա ո՞նց, նա հենց մենակ պիտի մնա տանը, առանց քեզ:

— Նա առանց ինձ էլ կապրի. նա հիմի կոմսոմոլ է:

— Կոմսոմոլ... հողը գլխիս,— մղկտաց Ասադի մայրը և ծընկ-
ները ծեծեց:

Ասադի հայրը հազաց և վեր կացավ տեղից, սկսեց անցուդարձ
անելով ծխել: Հետո անխոս Դուրս գնաց:

— Տուներնիս քանդվեց, բալա ջան,— գլուխն օրորեց Ասադի
մայրը,— Նիգյարը գնաց ձեռներիցս:

Ասադը շտոսեց այլևս: Գնաց սպուկեց մինդարի վրա ու քնեց:
Հետևյալ օրերը տնից չէր հեռանում:

Եվ մի հրեկո հորը հայտնեց, որ ուզում է Նիգյարին փախցնել
Մաքու: Հայրը համաձայնեց. խոստացավ դրամ տալ՝ թեկուզ դրա
համար ստիպված էր ծախելու իր սակավաթիվ անասուններն ու
այգու համեստ բերքը:

Մի գիշեր էլ հայրը ներս բերեց մի արեառ, սև տղամարդու
և ուղղակի ասաց, որ նա մաքսանենդ է և Ասադին ու Նիգյարին
կանցկացնի Արաքսից՝ եթե Նիգյարը դա և ձայն չհանի:

— Ո՞նց կանես, որ ձայն չհանի,— հարցրեց մաքսանենդը:

— Կսպառնամ սպանել:

— Զի լինի: Պիտի խաբուվ տանենք:

— Ո՞նց խաբենք:

— Այ պետք է մտածել: Էնքան, որ ջրի կեսն անցնենք. հետո
ինչքան կուզի թող պոռա:

— Ասադը մտածեց:

— Հա՛, հա՛,— հաստատեց Ասադի հայրը, որ ըստ երևույթին
առանձին կապեր ունի մաքսանենդի հետ:

— Կանցկացնեմ, բե՛ր: Մենակ շուտ, քանի լուսնակը չի հրե-
վացել:

— Ես վաղն եկի՞ կգնամ քաղաք:

Մաքսանենդը մնաց, թեյ բերին, սկսվեց ընթրիքի պատրաս-
տությունը, և մաքսանենդը պատմեց Մաքվի և Թավրիդի մասին:

Ասաց, որ այնտեղ շատ մուսավաթներ կան, նրանք Ասադին պաշտոն էլ կտան, այնպես որ Ասադը սոված չի մնա Պարսկաստանում:

Հետո պաշմանավորվեցին Նիդյարին փախցնելու տեղի և ժամանակի մասին, եթե Ասադը հաջողեցնի Նիդյարին համոզել:

Կես-գիշերին դուրս եկան տնից՝ Ասադի հայրը, Ասադը և մաքսանենդը և զնացին Արաքսի ուղղության ոչ շատ հեռու մի ամալի ալդի, որի ավերակ հնձանը ցույց տալով մաքսանենդը՝ նշանակեց հանդիպման կետը: Այստեղ պետք է դալին գիշերը ժամը երկուսին Ասադն ու Նիդյարը և մաքսանենդի հետ զնային՝ ուր որ նա կտաներ:

Ապա Ասադի հայրը բաճը ուսին դրած և ոտքերը մերկ ու քրշտած առաջ ընկավ ու երեքը վերադարձան գյուղ՝ իբրև թե զնացել էին առու բաց թողնելու:

Ոչ ոք չպատահեց: Եկան տուն, մաքսանենդը զնաց իր անհայտ տունը:

Այնուհետև ամեն երեկո Ասադին կարելի էր տեսնել ավերակ հնձանի մոտերքը զբոսնելիս: Նրա մեջ զարթեցին արկածախնդիր հերոսի բուռն կրքերը — կտրել գետի փխրուն ալիքները, կռիվ տալ տարերքի հետ և կրակոտ նժույզի վրա տանել, փախցնել իր երազական Նիդյարին, տանել նրան Պարսկաստան, Արաբիա, մարդարեի հայրենիքը, հարավի կրակոտ երկրները, ապրել ազատ ու վայրենի կյանքով: Արաքսը չէր երևում ամբողջովին: Միայն հրբման հեովից, մի որևէ բլրի, թմբի փվածքից պսպղում էր նրա ծակող աչքը և կանչում Ասադին:

Այդքան մոտ հրջանկութունը և ալդքան ինքը հեռու դրանից...

Գյուղում Ասադը մոռացավ քաղաքի ճնշումը — նոր կյանքի հաղթական, պարտեցնող ընթացքը, իր անվստահությունը: Գյուղում նա զգում էր, որ կարելի է վերադառնալ հին սովորություններին, և եթե Նիդյարը գյուղում լինի՝ հեշտ կհամոզվեի թողնել Կոմերիտ-միությունը:

Այո, միայն թե կարելի լիներ նրան համոզել, որ գյուղ գա:

Եվ Ասադը նամակ գրեց Նիդյարին՝ դալ գյուղ մի երկու օրով: Դրելիս նա այնքան սաստիկ էր ցանկանում Նիդյարի գալը, որ ուղղակի հավատում էր թե նա կգա: Ախր ինչպե՞ս կարելի է մերժել

այս աշգիւնի ծաղկափլիթ, հովասուն անկյունները, այս հրգէցիկ թռչունների ընկերակցութիւնը, Արաքսամերձ դաշտերի բաց սղըն-ձագուշն հեռաստանը և մնալ փոշոտ քաղաքի փողոցներում՝ ինչ է կամերիտ ևս դառնում:

Ասազն ուղղակի աղաչում էր Նիգյարին գալ տեսնել, թե ի՞նչ լավ է այստեղ գարունը:

Որբան հղավ Ասաղի զարմանքը, հրէ իրիկնամուտին Նիգյարի ճոճուն հասակը մտաւ դռնից ներս: Դա հրազի պէս քաղցր էր, Կա մի ընծա էր Նիգյարի կողմից: Գլխին մետաքսե թաշկինակը կապած, որով բերանը կիսովին փակ էր — փոքրիկ տուրք անցյալին — Նիգյարը նախից տեսցիններին իր նշաձև աչքերով և մեղմ բարեկց:

Ասաղի ծնողները կարկամեցին այս տեսարանի առջև: Իրենց հարսը, նահապետական տան հարսը, երեսը կիսաբաց ներս էր մտնում — առաջին դեպքը այդ տան մէջ: Բայց խոհմաբար ցույց չաւելին ոչինչ, մինչև կմտածեն թե ինչ անեն:

Նիգյարն սկսեց պատմել քաղաքի նորութիւններից, բայց աչքը շարունակ սկեսրայրի ու սկեսուրի կողմն էր:

Նրանք դուրս գնացին:

— Քեզ համար եկա, Ասա՛ղ, թե չէ սրանք ինձ տեսնելու աչք չունեն. երևում է, — ասաց Նիգյարը և ձեռքի բողջան բաց անելով սկսեց հանել թիւ, շաքար և կոնֆետ, մի քանի թաշկինակի հետ:

— Փեշքաշ ևս բերել, — ծիծաղեց Ասաղը:

— Հա, ի՞նչ անեմ, — ժպտաց Նիգյարը, — գիտեմ, էնպէս բան եմ արել, որ ոչ մի փեշքաշով չեմ ծածկի:

Ու հառաչեց.

— է՛հ, ի՞նչ արած, ընկել ենք դժվար ճամփա, պիտի գնանք:

Բայց քանի անցնում էին առաջին րոպեները՝ Նիգյարը նոր էր զգում, որ ինքն ընկել է մի իսկական թշնամական դարանի մէջ: Գլուղացիք բոլթ շարությամբ էին նայել նրան՝ հրէ նա գլուղ էր մտել կապոյցը մի ձեռքին, մյուսով բերանը կիսափակ:

Իսկ այստեղ ինքն իր ոտքով եկել մտել էր նահապետական սկեսրոջ ու սկեսրայրի որջը:

Նիգյարն սթափովեց: Հասկացաւ, որ ինքը մեծակ է այդ տա-

նը, և Լթե-կա մեկը, որ պիտի պաշտպանի իրեն՝ դա Ասադն է,—նա, որ ինքը հակառակ էր Նիգյարի քայլերին:

Նոր տեսաւ, թե ինչ դժվար կացութեան մեջ էր և այժմ միայն հասկացաւ, թե որքան խիղախ քայլ էր արել, որը քաղաքում չէր զգացվում: Բայց այստեղ, կիսավայրենի գյուղում, կրօնամուլ, խավար մարդկանց մեջ:

Եւ Նիգյարը բնազդաբար փարվեց իր փրկութեան սյունին՝ Ասադի սիրուն, միայն ո՛րը ժպտում էր այդ խավարի մեջ, միակ ո՛րը ներում է ամեն ինչ այս աշխարհում և իր քնքուշ կապով կապում, հովանավորում է և՛ թշնամուն, և՛ օտարին, և՛ անկարելին, և՛ անսպասելին:

Անցաւ առաջին գիշերը:

Ակհարայրը չէր խոսում Նիգյարի հետ, չէր էլ ցույց տալիս ոչ մի անհամբույր արտահայտութիւն: Միայն սկեսուրն էր, որ սկսեց մեղմակի հարձակվել Նիգյարի վրա.

— Կա՛ւ, ինչի՞դ էր պետք կոմսոմոլը,— ասաց նա համողիչ ձայնով,— հա՛յդ էր պակաս, տո՛ւն շունիւր, թե՞ մարդդ չէր պահում քեզ:

— Ո՛ւ էլ է բան ասում, անա՛,— պատասխանեց Նիգյարը մեղմ, — հայ ու մարդը ջոկ, սա ջոկ: Ես ուսում հմ ուղում:

— Ուսումդ ինչո՞ւ էր պակաս, հերիք չէ՞ր: Մարդ առար՝ պըրծար, էլ ո՞ւմ համար էր ուսումդ:

— Ուսումն ինձ համար էր, անա՛: Ուսումը մարդու համար հո չէր: Այ, տե՛ս, լա՛ւ է ձեր էս ապրուստը, էս խավար միտքը, դեղացու էս շարշարանքը: Ուսում որ լինի, գեղը կիմանա իր ճամփան, գեղացու գլխին ամեն մարդ շի կանգնի ու բզի, գեղացին ինքը իր տերը կլինի: Հետո՞ ուսումը մեղ-կանանց համար է, որ մեր իրավունքներն իմանանք, շթողենք որ միզ ոտի տակ գցեն, տրորեն: Մենք էլ մարդ ենք:

Ասադի մայրը զայրացաւ, բայց զուսպ շարութեամբ նայեց Նիգյարին:

— Ի՛նչ, Ասադը քեզ քանի՞ անգամ է տրորել ոտի տակ, էդ ասէլու խո՞սք էր, աղջի՛:

— Ես իմ ու Ասադի համար չեմ ասում, տնա՛, ես ուսում եմ առնում, որ ուրիշ կանանց օգնության հասնեմ:

— Ուրիշի դարդը քե՞զ են տվել: Որ ասում ես Ասադը հաշտ ու լավ է հետդ՝ կա՛ց քո բանին, գլուխդ ինչի՞ր ես գցում խաթի մեջ ու խեղճ տղիս սարեսար անում:

Նիգյարը մռայլվեց.

— Ես նրան սարեսար չեմ անում:

Ու լռեց՝ գլուխը կախ, տխուր դիրք ընդունելով: Զգացվում էր, որ մնացածը չէր ուղում ասել: Ասադը միշտ նկատել էր, որ հենց խոսքը գալիս է հանդում իր հարցին, թե ի՞նչ պիտի լինի իր վիճակը՝ Նիգյարը հանելուկային ձևով կիսատ էր թողնում և անբացատրելի հայացքով նայում մի կողմ: Այդ հայացքում և՛ տխրություն կար, և՛ սեր, և՛ հույս, և՛ ինչ-որ մի մեղմ շարունակություն: Ասադն հետևողհետև նկատում էր, որ Նիգյարի մեջ մի վճիռ կա իր մասին, որ նա միշտ ծածկում է միտաբան նուրբ քողով: Եվ Ասադը նոր էր սկսում հարց տալ իրան—թե ինչո՞ւ Նիգյարն ուղղակի չէր թողնում իրեն... Մի՞թե նա վախում էր Ասադից: Մի՞թե Ասադը լուրջ փորձեր է արել սարսափահար անել Նիգյարին:

Զէ, Նիգյարը սիրում է — պարզ է:

Եվ ահա գյուղի մթնոլորտը, հին ու վայրի կյանքի մնացորդները, Նիգյարի ներկայությունը՝ այնպիս՝ կարծես էլ նա ոչ մի բանի հետ կապված չէ, քան Ասադի հետ. այս ամենը վերադարձրին Ասադի նախկին վստահությունը, որ Նիգյարը սիրում է իրեն և կվերադառնա առաջվա կյանքին: Նա սկսեց հեռավոր ականակներ անել կատակով, որ Նիգյարը դուրս գա թեկնածությունից: Նիգյարը հասկանում էր այս կատակների լրջությունը և մեղմ ժպտում:

Դռան մոտ շունը գոմաց:

Ասադն ու Նիգյարը նայեցին դուրս: Ծունը հանկարծ հաչեց ու թռավ դեպի մի պատանի, որ կեղտոտ բլուզի վրայով մի ուսափոկ էր անցկացրել և գլխաբաց կանգնել արևի տակ՝ զգուշանում էր շնից:

— Հյուսեի՞նն է,— հարցրեց ինքն իրան Ասադը:

— Նա է,— ժպտաց Նիգյարը և դուրս եկավ:

Եկողը կոմերիտ էր, շիկահեր, հարմրագեմ մի տղա, որի դեմ-

քի մորթը այրվել թափվում էր, իսկ հոնքերը շեկոյններից մերկ էին երևում:

Նա առողջ ատամները ցույց տալով ժպտաց Նիդյարին և առաջ եկավ:

Նիդյարը շանը հոտ կանչեց:

— Յուդա՛շ Նիդյար, բարո՛ւ կա եկել, քեզ սպասում ենք. դնանք խրճիթ:

— Էս լոսկիս, Հյուսինն,— ասաց Նիդյարն ու ներս գալով, փոխեց գլխի թաշկինակը:

— Ո՞ւր,— ասաց Ասադը:

— Խրճիթ, կանչեցին, տեսնեմ ինչ կա,— շտապ խոսելով ժպտաց Նիդյարը:

Նա աշխուժացել էր:

Ասադը վեր կացավ տեղից.

— Ես էլ կգամ:

— Գնանք:

Խրճիթը մի փոշոտ, խարխուլ մարագ էր, հողի հատակով և ծակ-ծակ հողի պատերով: Փայտի անտառ դարակներին մի քանի փետուած գրքեր էին դրած, իսկ պատից կախված էին «Կղզի Շաֆազ» թերթի կեղտոտ համարները: Պատերին կապրած էին մի քանի անճոռնի դիագրամներ ու լենինի նկարը:

Երբ Նիդյարը ներս մտավ՝ սակավաթիվ պիոներներն ու կոմսորիտները, բոլորն էլ արեւո, մրոտ, մեծ մասը բոկոտն՝ ժպտացին ու ծափահարեցին:

Ոչ մի աղջիկ չէր երևում նրանց մեջ:

— Աղջիկներ չկա՞ն ձեր մեջ,— հարցրեց Նիդյարը:

— Կան, բայց քաշվում են, չեն գալիս,— ասաց Հյուսինը:

— Պետք է բերեք, էդպես չի լինի,— ասաց Նիդյարը:

— Զի ըլում. շատ ենք աշխատում, բայց մեզ դիմագրում են:

— Ո՞ւր:

— Ամենքը: Մենք էլ զոռով ենք մնացել: Քառասուն հոգի էինք, մնացել ենք տասնհինգ. բոլորն էլ դուրս եկան: Կապ չկա

կարգին: Քաղաքից մարդ չի գալիս,— զանգատվեց Հյուսեինը և ճակատը սրեց:

Տղաները քշված, ճնշված դեմք ունեին: Երևում էր, որ նրանք հալչում, կորչում էին գյուղի տարերքի մեջ:

Հարցուփորձ արին քաղաքի մասին, և Նիդյարը՝ աչքը միշտ մի խոշորակն պիտոների վրա, որ զարմացած ու խորազնին իրեն էր նայում՝ սկսեց պատմել քաղաքի մասին:

Ասադին զարմացրեց նրա տեղեկությունները:

Որքա՛ն խորն է գնացել նրա հավատքը դեպի նոր կյանքը, որքա՛ն լուրջ է փոխվել նա:

Ասադը տխրեց:

Էլ ինչպե՞ս պետք է համոզեր նրան Արաքսն անցնել... Ասադին դա հիմի թվում էր մի անիրական երազ, հիվանդագին հոգու զառանց:

Բայց նա միաժամ զգում էր անծանոթ բաներ ևս: Նիդյարն օտարոտի էր իր խոսելու, մտքերի մեջ: Մի՞թե սա այն փակ ու անտեղյակ էակն է:

Որտեղի՞ց այսքան գիտելիքներ...

— Մերոնց հետ կապը թույլ է,— զանգատվեց մի նեղաճակատ, սև կոմերիտական,— մենք չենք իմանում ինչ են անում Երևանի մեր ընկերները. էլ չեմ ասում Բաքվի, Նախիջևանի ընկերների մասին, որոնցից տեղեկություն չունենք:

— Հայ ընկերներն էկան մի ռմիս առաջ, ղեկուցեցին, էն էր ու էն, մնացինք էլի մենակ,— կցեց երկրորդը, որ անկյունում նըստած կռնակն էր քորում:

— Հայ ընկերներն էլ որ չըլեին՝ իսկի չէինք էլ կազմակերպվի:

— Ուզում ենք կապ պահել, սովորել, առաջ գնալ, մեզ մտիկ տվող չկա:

Այսպիսի զանգատվում էին գյուղացի տղաները, իսկ Ասադը տարօրինակ բաներ էր զգում: Ի՞նչ ընտանիք է սա, որի մեջ մտնում են հայեր, Ադրբեջանի, Նախիջևանի թյուրք կոմերիտները կապ են ուզում ունենալ այս գյուղից ամբողջ Միության հետ: Ովքե՞ր են սրանք, ո՞վ է սրանց քաշել, գրավել այսպիսի...

Նիդյարը խոստացավ, որ քաղաք վերադառնալով՝ կխոսի այդ մասին կենտրոնում, որ մարդ ուղարկեն գյուղ:

Տղաներն ուրախացան:

Երբ դուրս էին գալիս՝ հեռու պատի տակ նստոտած ծերերը մռայլ ու անխոս նայում էին նրանց կողմը: Տեսնելով նիզյարին՝ նրանցից մինը թքեց զետնին և փնթփնթալով վեր կացավ, մտավ տուն:

— Սիյիդն է,— կես կոմիկ ու կես երկյուղով փափսացին կոմերիտները նիզյարին,— երեսդ որ բաց է՝ կատաղում է:

— Կսպանի էլ, թե մի «խալվաթ» տեղ ռաստ բերի:

— էն էլ ո՞նց,— ծիծաղեցին մյուսները: Անցան:

Հասնելով տուն՝ նիզյարն ու Ասադը մտան ներս:

Օրն անցավ ըստ երևույթին խաղաղ ու հաշտ: Տանը տիրում էր սովորական առօրյան: Ասադի մայրը խնամք էր ցույց տալիս տղին ու հարսին: Սառը, բայց բավական մոտրիմ խոսում էր նիզյարի հետ: Ձեր խոսում միայն Ասադի հայրը: Նա մի բերան ծխում էր և նայում մի կետի: Դառնություն մը էր լցված. բայց քանի որ դիտեր որդու մտադրությունը նիզյարին փախցնելու, և հետո զգուշանում էր աշկարա հակառակ կանգնել Կոմերիտմիություն՝ իբրև միջակ գյուղացի, վախենալով դերքը կորցնելուց՝ նա ոչ մի կիրպցույց չէր տալիս ներքին զայրույթը: Միայն շուտ-շուտ գնում էր գյուղամեջ և ժամերով կորչում: Ինչ-որ աչդիների անկյուններում, հյուղերի մեջ գաղտնի տեսակցություններ ուներ մաքսանկնդների հետ:

Նա սպասում էր Ասադին, որ նշանը տա նիզյարին փախցնելու:

Ուշ երեկոյան պահին էր, ընթրիքից հետո: Ասադի ծնողները գնացել էին ուրիշ տեղ և ուշանում էին:

Ասադը, որ պառկել էր թախտին՝ խոսք բացեց իրենց վիճակի մասին: Նիզյարը նրա մոտ նստած լսում էր ուշադիր, բայց հանդիսաւ: Ենթադրելով, որ Ասադը իր հին զանդատները պիտի կրկնի՝ մի փոքր ձանձրույթ էր զգում: Նրան սկսել էին սրտնեղություն պատճառել Ասադի համառ հարձակումները:

— Ի՞նչ ես կամենում ինձնից, Ասադ,— ասաց նա նոր ձայնով, որ մինչև այդ անսպասելի էր նրանից,— դու ուզում ես թողնեմ Կոմերիտմիությունը:

Ասադը զգուշացավ:

— Նս ամենից տառաջ ուզում եմ իմանալ, թե դու իսկապես ի՞նչ գտար Կոմերիտմիության մեջ:

— Ինչ գտա՞: Մի՞թե չես իմանում:

— Իմանում եմ. ուզում ես՝ ուսում առնես. ուզում ես աղատ կյանք: Զգիտեմ ինչո՞վ չէիր կարող տանը կարգալ-գրեկ, մեկ էլ ով էր գլխիդ կակալ ջարդում: Է՛հ, Նիգյար, ամեն բան լավ իրար խառնեցիր:

Նիգյարը լրջացավ.

— Ասա՛դ, ինչի՞ հս քեզ էլ տանջում, ինձ էլ. հասկացիր. ուզում եմ ուսում, արհեստ սովորեմ՝ որ զնամ ինձ համար ճամփա բանամ, մտնեմ խալիսի մեջ, սովորեցնեմ, մի բանի պետք գամ: Ուզում եմ իմ գլխի տերը լինեմ...

— Իմ մոռնեաթը չքաշես, էլի՛:

— Թեկուղ հենց էդ...

Ասադը խոցվեց, խոժոռ մտիկ ասվեց Նիգյարին:

— Քեզ ո՞վ էր մոռնեաթ անողը մինչև հիմի: Մի օր բերնիցս դանդառ լսե՞լ ես, որ երեսովս ես տալիս...

Նիգյարը ժպտաց աջնպես մեղմ, մտերմորեն, որ Ասադը խոսքը կտրեց:

— Մոռնեաթը հիմի չես անում, բայց մի օր կանեիր: Նս ուզում եմ ուսում առնեմ. դու հո չէիր կարող էդ էլ քո վրա առնել: Այ, արհեստ եմ ուզում — դու որտեղի՞ց կարող էիր էդ էլ տալ ինձ: Հետո՝ ուզում եմ Բաքուն տեսնեմ: Էդ ծախսերը դու կանեիր:

— Կանեիր:

Նիգյարը հառաչեց.

— Է՛հ, հի՛մա ես ասում. ժամանակը որ գար՝ չէիր անի: Եվ ես ինչպե՞ս բերան բանայի, թե էս է ինձ պետք, էն է հարկավոր: Զէ, Ասադ, հիմի ինձ էնքա՞ն բան է պետք, որ դրանցից ոչ մինը քո ձեռից չի գա: Էդ ե՞ս պիտի տեսնեմ, ե՛ս: Հիմի բոլոր կնանիք էդպես են անում: Մի՛նակ հո ես չեմ:

— Է՞դ ես սովորեցնում ակումբում, — հարցրեց սառը Ասադը:

— Էս էլ ու շատ բաներ էլ, — ժպտաց Նիգյարը:

Ասադը լռեց: Զգաց, որ այդ ձևով ճամփա չի կտրի: Նա բռնեց Նիգյարի ձեռքը և տարավ դեպի շրթունքները:

— Նիգյա՛ր,— ասաց նա հանկարծ,— դրուստ ասա, ինձ սիրո՞ւմ ես հիմի:

Նիգյարը նրան նայեց կոմիկ դեմքով.

— Չէ՛:

— Սուտ ես ասում:

— Չէ՛, չեմ սիրում: Դու շատ համառ ես:

— Թե համառ չլինե՞ի...

— Ա՛յ, թե իմ ասածներն անելի՛ր...

— Ի՞նչ...

— Նորից սկսելի՛ր: Կարգալ-գրել, թողնեիր ընկերներիդ, փոխվելի՛ր ու...

— Մտնեի Կոմերիտմիության մեջ...

— Ո՞վ է իմանում... հենց թեկուզ էդ...

Ասադը լռեց և ապա հառաչեց.

— Չէ, էդ մեկը մեր բանը չի: Ես խանդոտ եմ, կոմերիտներին չեմ սիրում. նրանք քեզ կփչացնեն:

Նիգյարը ծուռ նայեց Ասադին:

— Ուրիշ էլ միտք չկա գլխումդ. հենց միալար էդ ես կրկնում:

— Էդ է, է՛... էդ է, որ սիրտս ուտում, կտոր-կտոր է անում. — ու Ասադը կիսովի վեր նստելով՝ վայրի աչքերը դարձրեց Նիգյարին:

Նիգյարը մտասուցջ նայեց հատակին:

Ի՞նչ պիտի լինի սրա վերջը...

— Նիգյար,— ընդոստ շարժումով նստեց տեղում Ասադը,— ե՛կ, գնանք Պարսկաստան:

Նիգյարը զարմացած նայեց Ասադին:

— Գնանք Պարսկաստան, ի՞նչ ուզում ես՝ արա է՛նտեղ: Ուսում, արհեստ ես ուզում՝ էնտեղ սովորի, արա՛ ինչ սիրտդ ուզում է: Մենակ գնա՛նք, հեռանա՛նք էս երկրից: Ես էստեղ կմեռնե՛մ:

Նիգյարը շոյեց Ասադի գլուխը:

— Զե՛ս մեռնի, Կսովորես: Ի՞նչ դործ ունենք Պարսկաստան: էստեղ ինչո՞վ է վատ:

— էստեղ հարամ է եղել մեր կյանքը. ո՛չ ընտանիք կա, ո՛չ ապրուստ, ո՛չ ազատություն:

Նիգյարը լռեց:

— Հը՞, Նիգյա՞ր...

Նիգյարը տխուր նայեց Ասադին.

— Դու զառանցում ես, Ասա՛դ: Ո՞վ է մեզ Պարսկաստան թող-
նողը, և Պարսկաստան գնալով՝ ի՞նչ պիտի շահենք:

— Իսկ էստեղ ի՞նչ ես շահում գնալով էդ անառականոցը:
Նիգյարը վեր թռավ տեղից:

— Դու էլի՞ սկսեցիր, Ասա՛դ: Ամոթ է, հերիք է վերջապես:
էդպես կասես՝ կգնամ:

Ասադը մեղմեց.

— Ձէ, էդպես էլ չեմ ասի: Մենակ քեզ խնդրում եմ, Նիգյար:
Ե՛կ, համաձայնի. գնանք Պարսկաստան. վաղադը պատրաստ է,
մեզ հենց էս գիշեր կանցկացնի Արադը:

Նիգյարը աչքերը չռեց.

— Խո՞ւրջ ես ասում, Ասադ:

— Խուրջ:

Նիգյարը կանգնեց պատուհանի առջև և դուրս նայելով՝ սկսեց
խոսել.

— Ասե՛լ է, մեր մեջ կապը կտրվում է: Քո միաքը Պարսկաստան
է, էլի հինը, էլի առաջվանը:

— Ասե՛լ է, չես գալիս,— սուր տրեց հարցը Ասադը:

— Էդ չըլնիլու բան է: Ես հենց էսօր կգնամ քաղաք:

Ներս մտան Ասադի ծնողները և մռայլ նայելով Նիգյարին՝ լուռ
նստեցին թախտի վրա:

Հալըն սկսեց ծխել և քուլա-քուլա ծուխը փունջ-փունջ դուրս
ցայտելով նրա ալիխաուն մորուքի ու բեղերի միջից նրան տվին
խոր, մոլեռանդ կերպարանք: Նա դեմքի արեառ մկանները լարե-
լով մտիկ տվեց Նիգյարին և ասաց.

— Ինչո՞ւ ես իմ տունը քանդում...

Նիգյարը լռեց:

— Ինչո՞ւ ես իմ տղին զցում սարեսար, քարեքար,— շարունա-
կեց նա պղտոր աչքերը ճաճպացնելով և դողալով:— Իմ հարսը կոմ-
սոմո՞լ, իմ տղի կնիկը երեսը բաց ման գա՞: Բա ո՞ր է իմ նամուսը...

Նիգյարը շարունակում էր լռել:

— Հողը կրակ է դառել ոտներիս տակին, խայտառակ եմ ըլիլ
սաղ գեղի առաջին. հերիք չի՞...

Նիգյարը նայեց Ասադին, սկեսրոջ և իրան դտավ ինչ-որ դատարանի մեջ: Նա քաշվեց խոսելուց. բայց հանդիստ ասաց.

— Ես «ձեր օջախը չեմ ուզում խայտառակել». ես Ասադին կաղատեմ...

— Ի՞նչ կանես, որ կաղատես, ա՛յ աղջի,— միջամտեց Ասադի մայրը,— երեսդ բաց արի, խալխի միջին երևացիր— էլ նո՞ր պիտի աղատես... մի մատը մեղր դառանք:

— Կոնամ, կաղատվի Ասադն է՛լ, դուք է՛լ:

Ասադը վեր թռավ.

— Ձեմ թողնի, որ գնաս: էլ հերի՛ք է:

— էս տանից սաղ չես պրծնի, դանջը՛ղ,— մոմուաց Ասադի հայրը,— կմնաս ու խելքդ գլուխդ կհավաքես:

Նիգյարը վախեցած նայեց շուրջը: Զգաց, որ խոհեմ քայլով միայն կարող է հանդարտեցնել նրանց կրքերը: Ուտի և լոնց:

— Խելքդ գլուխդ կհավաքես, չադրան էլի գլխիդ կքաշես... Բայց թե դուրսը բան ես խոսացել՝ առաջ քեզ կսպանեն, հետո ինձ: էս լա՛վ իմացի:

Ու կատաղի հայացքը մեխեց Նիգյարի տարակուսող աչքերի մեջ:

— Էդպի՛ս, իմացի, որ ես գլխից ձեռ վեր կալած մարդ եմ: Ասի՛ կանեմ: Նալլաթ էս ձեր կարգերին էլ, ձեր ամեն բանին էլ: Մուրտառեցիք աշխարհքը, խարաբ արիք: Ո՛չ օրենք մնաց, ո՛չ հավատ, ո՛չ նամուս...

Նիգյարը ձեռներով ծածկեց դեմքը: Նա արտասվում էր:

— Լսի՛, ա՛յ բալամ,— միջամտեց Ասադի մայրը,— մեծ է, վնաս չունի, կասի է՛լ, կսիրի է՛լ. մի՛ նեղանա, սիրտը ցաված է: Տղես էլ մեղք է: Ե՛տ դառի էդ ճամփից:

Նիգյարը լուռ՝ արցունքներն էր պահում աչքերի մեջ:

Ասադի հայրը վեր կացավ տեղից և մոտեցավ Նիգյարին:

— էս է՛ ասի, պրծա: Տանից դուրս չգաս, բան չխոսես: Թե չէ՝ արյուն կթափեմ, հա՛:

Ու բարկությունից՝ դողահար ձեռը տարավ քիսան՝ թութուն հանելու:

Նիգյարը հեկեկում էր:

— Ձե՛նդ, քա՛ծ: Ինչ որ ասում են՝ լսի, ու էդ լացը թող: Թե չէ՛ էս է՛ կառնեմ ոտիս տակ:

Ոչ որ սեղից չլիքդաց, Նիգյարը, որ Ասադի մոտ միշտ ազատ էր ղզացել մինչև այդ՝ շնայած նրա գծտություններին, այս անգամ իրական դադանը տեսնելով իր առջև՝ սարսափեց:

Ասադի հոր կապարի մկանները, նրա վայրի, մոլեռանդ դեմքը, վազրի աչքերը չէին կատակում և ոչ էլ հույս կար մեղմացնելու: Նիգյարը սթափվեց իր երազներից: Նոր ղզաց, թե ինչ ծանր քայլեր էր արել մինչև այս երեկո:

— Ի՞նձ նայի,— կատաղի աչքերը դամելով Նիգյարի աչքերի մեջ՝ մոմոաց Ասադի հայրը,— թե դուրսը լուր ես տվել՝ էս տան տակ սաղ-սաղ կթաղեմ: Դուրս չգնաս:

Ասաց ու դանդաղ դուրս եկավ սենյակից, դուռը հետևից փակելով՝ ինչպես բանտում:

Նիգյարը զլուխը թաղեց մութաքի մեջ և լաց եղավ: Նա դողում էր սարսափից և զայրույթից: Նա խոցված էր հոգու խորքում: Ուրեմըն Ասադը ոչ թե սլաշտպանում է նրան, այլև դրա համար կանչեց ղյուղ:

Առաջին անգամ նա խորթութուն ղզաց Ասադի հանդեպ՝ խառն վիրավորանքի հետ:

Ասադի մայրն աշխատում էր մեղմել ամուսնու կոստությունը՝ համոզելով, որ նա ստիպված է այդպես խոսել, բայց Նիգյարը չէր լսում, նա միայն հեկեկում էր դառնագին:

Ասադը լուռ էր: Սպասում էր այդ անցողաբաժի ազդեցության: Նա ղզում էր, որ իր և Նիգյարի մեջ ինչ-որ մի բան փլվեց այդ րոպեին: Փոխվստահություն, հարգա՞նք, կարծի՞ք իրար մասին — ինչ-որ մի արժեքավոր բան: Եվ ուզում էր վերականգնել այդ փրկվածքը: Բայց կարկամել էր: Նրա մեջ գլուխ էին բարձրացրել և՛ խոհեմության, սիրո, երկյուղի ղզացմունքը դեպի Նիգյարը, որ նրան կարող էր կորցնել, և՛ խանգի, Նիգյարին փախցնելու, տիրելու և բռնության վայրի բնազդը:

— Նիգյա՛ր,— խոսեց նա իր համար անսպասելի վճռականությամբ, բայց կարծես մեկի ղրդմամբ,— մենք էսպես շենք կարող

ապրել, հերիք է: Ես պնդում եմ, որ համաձայնեա՝ զնանք Պարսկաստան: Ես ինձ կսպանեմ հենց այստեղ ևեթ՝ թե չգաս:

— Ախր մեղք է տղաս, — միջամտեց Ասադի մայրը մղկտալով, — տես ինչ է դառել: Ի՞նչ դառավ քեզ համար էդ անիծած ուսումը: Գնա հետը Պարսկաստան, ազատվիր էդ անպատիվ նոր բաներից է՛լ ու էս ցավերից է՛լ:

Նիգյարը գլուխը բարձրացրեց և արտասովախառն աչքերով նայեց Ասադի մորը:

— Ես ոչ մի անպատիվ բան չեմ արել: Բա՛ց թողեք ինձ: Ես զնում եմ իմ հոր տունը:

— Նիգյա՛ր, — շեշտեց Ասադը սպառնալի և երկյուղած:

— Զէ՛, Ասա՛դ, մեր մեջ ամեն բան վերջացած է: Դու ուրիշ ճամփա ես բռնում: Մեր կյանքն էստեղ բաժանվում է: Ես իմ մըտքում դրածն անելու եմ, իսկ դու կանգնելու ես ճամփիս առաջ: Գնա քեզ համար քո ուղած կնիկը գտիր, ապրիր: Ես ուրիշ մարդ եմ:

Ասադն առաջին անգամ Նիգյարի խոսքերի մեջ զգաց օտար էակի սառ շունչը: Դա անողոր էր, դանակի պես կտրում էր և մղկտատացնում նրա սիրտը:

— Նիգյա՛ր, մտածիր ի՛նչ ես անում: Ինչպե՞ս կարող եմ քեզ թողնել: Ասա, դո՞ւ ո՞նց ես թողնում ինձ: Դու ինձ չես սիրում:

Նիգյարը չպատասխանեց: Միայն վեր կացավ և սկսեց իր շորերը հավաքել:

— Ո՛ւր... — անհանգիստ դիմեց նրան Ասադը, — ո՞ւր ես զնում:

— Թո՛ղ, ես քաղաք եմ զնալու:

— Գնացք չկա, ո՞ւր ես զնում գիշերով:

— Զեմ իմանում. բջիջի քարտուղարի մոտ:

Ասադն ուժեղ բռնեց նրա ձեռքը:

— Էդ չե՛ս անի:

— Թո՛ղ ինձ, Ասա՛դ: Հո սպանելու չե՞ք ինձ հեր ու որդի:

— Նստի՛ր, չեմ թողնի:

— Ասա՛դ, մարդ ես:

— Զէ՛, ասի, չե՛մ թողնի:

Նիգյարը զայրացած նստեց Ասադի թախտի վրա և արձա-

նայցալ՝ ինչ-որ վճիռ կայացնելով մտքում: Նրա աչքերը սպառնալի նայում էին պատուհանից դուրս:

Ասադի մայրն զգաց Նիզյարի այդ վճիռը և սկսեց կոծկել իր ամուսնու սպառնալիքները.

— Քեզ էստեղ դիպչող չկա, աղջի՛, էն ինչ որ քեզ ասաց սկես-րայրդ՝ դատարկ խոսք էր. նա մարդու վրա ձեռք բարձրացնող չի: Զգնաս ու էդպես էլ գանգատվես: Մենակ՝ լավ չես անում: էդ արած-ներդ մեր տունը քանդում են:

Նիզյարը ոչինչ չսպասասխանեց:

Գիշերն անցավ լարված ու անքուն:

Նիզյարը շիտուկ Ասադի հետ, թեև նրանք մենակ էին սենյակում: Ասադի ամեն խոսքին նա միայն սպասասխանում էր.

— Մի՛ խոսի, քնի՛, էդո՛ւց կերևա ամեն բան:

Առավոտ վաղ Նիզյարը վեր կացավ և շորերը հավաքեց մի կապոցի մեջ:

Ասադը բռնեց նրան.

— Նիզյար, մի՛ անի էդ բանը: Դու ինձ կսպանես:

— Զեմ սպանի: Մի՛ բռնի ինձ:

— Զէ՛, կբռնեմ: Զեմ կարող:

Ներս մտավ Ասադի մայրը, տեսնելով կապոցը Նիզյարի ձեռքին՝ նեղացավ.

— Աղջի, դու էլի՞ կողքի ընկար: Ի՞նչ քո ասածին ես:

— Ես ձեր տանը մնացողը չեմ, որ սպանեք ինձ, — հաստատ ձայնով սպասասխանեց Նիզյարը:

— Մեզ խա՛ղք մի՛ անի, ամոթ ունեցիր: Ի՞նչ կասի գեղը: Առանց էն էլ մի մատ մեղր հնք դառել:

— Գեղը թող ասի, ինչ կուզի:

Սենյակի դուռը շրփալով բացվեց, և ներս ընկավ Ասադի հայրը՝ ճիպոտը ձեռքին: Նրա դիմքի երակները լարվել էին, ուռել: Նա փրփրոտ շրթունքները բարկությունից դողահար՝ գոռաց.

— Հերիք չէ՞ վառես մեզ, քա՛ծ, դախալա՛, դու ո՞ւմ նամուսին ես դիպչում:

Ու ճիպոտով ձաղկեց Նիզյարին:

Ասադն ու մայրը գրկեցին զայրույթից վայրենացած ծերու-

նուն: Սա օգի մեջ մի հատ էլ ձաղկեց ճիպտտով ու ջանում էր պոկ գալ և հարձակվել Նիդյարի վրա:

— Մի՛ անի, ավո՛ւ, մի՛ անի,— վախեցած զսպում էր Ասադը:

— Թողեք շա՛ն սատակ անեմ զանջղին,— խեղդված ձայնով գոռում էր Ասադի հայրը:

Նիդյարը փախալ մյուս սենյակը:

Ասադի մայրը վաղեց հետևից և դրսի դուռը փակեց: Հետո նորից եկավ զրկեց ամուսնուն և Ասադի օգնությամբ հրում էր դեպի թախտը:

— Ա՛յ, մարդ, ի՞նչ ես անում, թո՞ղ:

— Թո՞ղ, ավո՛ւ, մի՛ անի,— մաքառում էր Ասադը:

Մի կերպ քշեցին թախտի վրա և նստեցրին:

— Խելքդ գլխի՞դ է,— հանդիմանում էր Ասադի մայրը,— ճիպտտը քաշելով ամուսնու ձեռքից:

— Ախր մտածիր ի՞նչ ես անում — կցեց Ասադը, զգալով հոր կոպտությունը:

Հայրը կատաղի նայեց Ասադին.

— Ի՞նչ, հորդ վրա ես բարկանո՞ւմ, շա՛ն զավակ: Դո՛ւրս կորեք երկուսդ էլ իմ տանից: Ես էլ հարս չունեմ, որդի չունեմ:

— Ի՞նչ ես ասում, ա՛յ մարդ,— վրա բերեց Ասադի մայրը:

— Հենց էս րոպեիս ու՛ր եղեք: Ո՞նց, սա ինձ խրատներ տա՞: Ոտի տակ գցելու, էն զանջղին տրորելու տե՞ղն հորը խրատներ է տալիս: Դո՛ւրս, շան ծնունդներ: Չեմ ուզում ո՛չ բող, ո՛չ էլ բողի մարդ: էս րոպեիս ուր էլեք:

Ծերուկը հաստատ էր խոսում:

Ասադը վեր կացավ ու գլխարկ, շոր վերցրեց:

— Ա՛յ բալամ, ախր էս ի՞նչ զուլում էր բերիք մեր գլխին,— լաց եղավ Ասադի մայրը:— Վառվե՛ր կոմսոմոլը, գետնի տակն անցներ էս կրակները մեր գլխին վառողը: Ի՞նչ են մեզ էրում, փոթոթում:

Ու սկսեց ծնկները ծեծել:

Իսկ ծերուկը դողահար շրթունքները ծամելով անիծում էր այն օրը, որ զավակ ունեցավ.

— Զավակ ունեցողի օջախը քանդվի, շո՛ւն դառնա, գելի փայլ լինի:

Ասադը զնաց մյուս սենյակը և աչքով արավ Նիգյարին:

Սա մուսյլ ու շարացած նայեց Ասադին, որը բաց անելով դուռը՝ առաջ ընկավ:

Նիգյարը հիսկեց նրան:

Գյուղացիք խեթ-խեթ մտիկ էին տալիս Ասադին ու Նիգյարին, որ լուռ ու խուռ դուրս եկան տանից և քայլերն ուղղեցին դեպի երկաթուղու կայարանը, որ հեռու էր և չէր երևում այգիների հետևից:

Ճամփին դեռ երկար չէին խոսում Ասադն ու Նիգյարը:

Նրկու կողմ փռված էին բամբակի հերկերը: Առունքը պղտոր սուրճի պես լցվել թափվում էին իրենց տաշտից: Օդի մեջ մլլում էր սալորիների և դեղձենիների ծաղկահոտը: Այգիների հողի պատերը իրար գրկած ու ընդմիջելով սաշարում էին սիդավիտ արոտներ ու այգիներ, որոնց մեջ վարժություն էր անում նորեկ «բաբա-չըստը»՝ սուլելով իր դեռ անվարժ արիտը:

Որքա՛ն հանգիստ էր բնությունը, որքա՛ն հավասարակշիռ: Մինչ Ասադի սիրտը լցված էր տարակուսանքով, վշտով և դառն սիրով: Վիրավորված ու խռովված էր նաև Նիգյարը, որը նույնպես իբրև նորեկ էակ ուռք էր դնում իր զարնանային օրերը այն դեղձենու պես, որ ահա փթթել է մոռ ծաղիկներով: Բայց, ինչպես վաղաժամ ծաղկած ծառ, որին տեղի պաշարել ու սպառնում են բոլորովին էլ չնահանջած ցրտերը՝ նա, Նիգյարը և՛ դողում էր այն սառնաշունչ քամուց, և՛ միաժամ ժպտում էր դեմ եկող զարունքին:

Ոչ, Նիգյարը միայն զայրացած էր, վիրավոր: Նիգյարը հույսով չի էր ներքուստ, և հանգիստ շողը փայլում էր նրա զայրալի, բայց վեհասալի աչքերի լճակներում:

Հասնելով քաղաք՝ Նիգյարը ուղիղ զնաց Ֆաթմայենց՝ չնայած, որ Ասադը շատ աղաչեց այդ բանը չանել:

— Ասեի է՛ բաժանվո՞ւմ ես ինձանից:

— Էդպես է երևում, որ մենք միասին չպետք է ապրենք:

— Վերջի՞ խոսքդ է:

— Վերջին:

— Զփռժմանես,— Ասադն այս ասաց դատարկ տղամարդկային պատվասիրությունից տրոհված միայն:

— Չեմ փողմանի — հաստատ լճոով ու հասարակ պատաս-
խանեց Նիզյարը և ներս մտավ Ֆաթմայից տունը:

Ֆաթման տանը չէր: Նա եկավ մի քանի ժամ հետո: Տեսնելով
Նիզյարին՝ մոտ եկավ և ձեռքը բռնեց:

— Հը՞, ի՞նչ կա, կովիկ հո չես Ասադի հետ:

— Կովիկ եմ, — պատասխանեց Նիզյարը և ժպտաց:

— Ավելի լավ: Բաժանվի, վերջ տուր: Դուր միասին ապրո-
ղը չեք:

Նիզյարը տխուր նայեց և կարծես ինքն իրան՝ մրմնջաց.

— Է՞ր:

Ֆաթման նայեց Նիզյարի աչքերի մեջ.

— Նիզյա՛ր, ես դարմանում եմ քեզ վրա: Տեսնում ես, որ իրար
հետ յուր չեք գնում: Ինչո՞ւ չես բաժանվում: Վախո՞ւմ ես:

— Վա՛խ, — ժպտաց տխուր Նիզյարը, — ինչի՞ց պիտի վախե-
նամ: Մի մահ չի՞:

— Բա ինչի՞ր ես դեմ առել: Բաժանվի դնա:

— Չեմ կարող, — և Նիզյարը աչքը պաղած նայեց մի կետի:

— Սիրում ես Ասադին:

— Չեմ իմանում... խղճում եմ... հա՛, սիրում եմ:

Ֆաթման շանչեց Նիզյարին:

— Է՛ր, էդ է, աչքդ քոռացնողը: Սե՛րս որն է, ջանքմ: Կտրի
դե՛հ գցի:

Նիզյարը ներողամիտ ժպտաց և սիրով նայեց Ֆաթմային:

— Բա որ միշտ էսպես իրար հետ յուր չգնա՞ք, — հարցրեց
Ֆաթման:

— Որ յուր չգնանք, — դարձյալ ժպտաց Նիզյարը:

— Թե խոսքի՞ չգնաք: Ո՞րը կզցես դեմ. մարդո՞ւղ թե կոմերիտ-
միությունը:

— Ինչի՞ր ես հարցնում:

— Բա ո՞նց չհարցնեմ. բանը դնում է էդտեղ:

— Բանը որ էդտեղ հասնի...

Դարձյալ ժպտաց:

— Հը՞:

— Իհարկե Ասադին կթողնեմ:

— Հա՛, դե էդպես ասա,— հանգստացավ Ֆաթման,— հիմի թիկ խմենք:

Ու անցավ թիկի պատրաստութեան:

Ասադը վերադարձավ տուն, բացեց դուռը, ներս մտավ նստեց մի պահ և նորից դուրս եկավ՝ քայլերն ուղղեց դեպի քաղաքի հյուսիսային մասերը՝ ջանալով շահագրգիռ ընկերներին:

Նա հոգու դատարկութուն և հոգնութուն էր զգում: Նիգյարի վճռական խոսքերը նրա համար ավելի տանելի էին, քան անորոշ դրութիւնը:

Ուրեմն Նիգյարը թողնում է իրեն:

Ասադը կարիք էր զգում միայնանալու: Հոգեկան վերքը պահանջում էր երկար ասպարինում: Կոտլիցունն ու առանձնութիւնը կանչում էին նրան:

Նա ընկավ այգիների պատերի արանքներն ու զնալով հասավ մի թմբի, որի վրա կանաչը ժպտալով նայում էր կապույտ երկընթին: Գնաց պառկեց այնտեղ և հայացքը երկնակապտի մեջ սուղած՝ մտածում էր իր անելիքի մասին: Ոչինչ չէր որոշվում, ոչ մի միտք չէր կապվում մշուսին: Նիգյարը գնում է — մի միտք միայն տխուր թախիծով տոգորում էր նրան: Եվ ուրիշ ոչինչ:

Բայց ո՞ւր չբացավ խանդը: Կարծես չի եղել: Ինչպի՞ս հանգիստ է Ասադը: Թող Նիգյարը գնա, ում հետ ուզում է ապրի: Երբ իրեն չի սիրում, էլ ի՞նչ հաշիվ թե ում հետ է նա:

Ասադը ուրախացավ, որ խանդի կանաչ օձը սատկել էր իր մեջ: Սերը հեշտ է մեռցնելը, սերը սանձվում է. դժվար բան է խանդը: Ահա նա չկա — ուրեմն լուծվեց խնդիրը:

Դիմացը, հեռուն շինքի էին բարձրանում, իրենց պատերի շուրջը տախտակամածներով: Այնտեղից թրխեց էր լսվում. Երեւմանի մշտական ձայնը, որ տիրում է ամբողջ օրը:

Ինչքա՞ն տներ են շինում... ո՞ւմ համար է: Ի՞նչ են այդքան շինարարութեան ջիւղի մեջ տանջվում այս նոր մարդիկ: Ի՞նչ են այդքան հոգում «խալխի» համար, անհանգիստ անում այդ «խալխին», ուզում են տիրել կյանքի բոլոր անկյուններին, շարժիլ ամեն ինչ: Խառնել են իրար ամեն ինչ, քանդում են հիմքից տուն, ընտանիք, կնոջը, սերը, իր կյանքը: Ի՞նչ է հիմի Ասադը. մի պարապորդ,

մենակ, անպակտք ուրիշներին և իրեն: Ունի մի քանի ընկեր, որոնց հետ կապ չունի, որոնք ապրում են իրենց կյանքը, փշաղցնում երիտասարդ հասակը: Ոմանց չի էլ սիրում Ասաղը, ինչպես և նրանք իրեն:

Իսկ Նիգյարը, այդ ծաղկափթիթ ծառը գնում է իրենից:

Որքա՛ն տխուր է կյանքը առանց նրան:

Նվ ո՛ր է գնում, ի՛նչ սեր է այդ, որ մղում է նրան դեպի նոր մարդիկ, նոր ասպարեզ, ուր նա պիտի աշխատի, հոգնի, տառապի թերևս, մինչ նրան ղարդարում էր Ասաղը և պահում ծաղկի թաղարի պես:

— Ինչո՞ւ է թողնում իրեն Նիգյարը: Ինչո՞ւ է դպես նվաղեց նրա սերը:

Օրը թեքվում էր, որ Ասաղը վեր կացավ տեղից և վերադարձավ քաղաքամիջ:

Մեծ փողոցն ընկնելով, նրա տրամադրությունն աշխուժացավ: Անցավ թմրությունը — նա սկսեց դես-դեն նայելով որոնել ծանոթների կամ ընկերներին:

Հանկարծ դեմից անցորդների օրորուն անտառի արանքներում ծանոթ ճոճումով երևաց ու ծածկվեց Նիգյարի կարկառուն հասակը: Նա մի պահ կորավ բազմություն մեջ, ապա կրկին ճեղքելով շարքերը՝ առաջ եկավ:

Նա մենակ չէր: Նրա հետ գնում էր մի թյուրք երիտասարդ՝ կեպիով և կապույտ բլուզով: Նրիտասարդը ինչ-որ պատմում էր թիսրախոսում, որից Նիգյարը ժպտում էր, միաժամանակ մտիկ տալիս վիտրինները: Նրիտասարդի դեմքը ոգևորված էր, նա լսրել էր իր բոլոր ունակությունները հաճելի և հետաքրքիր լինելու Նիգյարին, խոսելիս շարունակ դիտում էր նրա ճոճուն հասակն ու լանդիշազուն թաշկինակի մեջ շրջանաւիած նշաձև աչքերը:

Նիգյարն այնպես էր գնում, կարծես օտար ու անհոգ արարած, որի համար գոյություն չունի Ասաղը իր դժբախտության անհատակ անդունդով:

Ասաղը կարկամեց, մնաց տեղնուտեղ դամած, և վազրի պես դարանակալեց մարդկանց մեջ՝ պատրաստ հարձակման: Նիգյարն ու երիտասարդն անցան, և եթե նրանք տարված չլինեին իրենց ջերմ

զրույցով՝ անշուշտ կնկատեին Ասադին: Բայց անցան օտարի պես, որ նայում ու չի ճանաչում, չի տեսնում:

Մի՞թե փոքր շտեմով Նիզյարը...

Ուրեմն այդպես էլ անկարեկից պիտի անցնի իր մոտով, ապրի, աշխատի, ուրախանա, երջանկանա առանց Ասադի:

Իբրև թե Ասադը չի է՛լ եղել աշխարհքում: Իբրև թե մեռած է նա:

Ո՞վ է այն երիտասարդը: Եվ որտեղի՞ց էլ ձեռաց բռնեց: Մի օր չէ՞, որ Նիզյարը հեռացել է, կամ հեռանալու փորձ է արել: Ուրեմն ամեն կողմից պատրա՛ստ են հարձակվելու և խլելու այն վարդը, որ թողնված է անպաշտպան թեկուղ մի օր...

Ասադը քար կտրեց այս մտքերից: Նա երբեք այդպես սուր չէր զգացել կորուստի, ավստոսանքի, խանդի, սիրո աչրումն իր երիտասարդ սրտի մեջ:

Առաջ խանդը երևակայական էակների հասցեին էր: Առաջ նա տանջվում էր, բայց մի հույս էլ հետն էր դնում — այն, որ Նիզյարը ոչ ոքին չի գնա: Բայց հիմա՛... Ո՞վ է այդ երիտասարդը: Բուռն հետաքրքրությունը կրակեց Ասադի էությունը — հետաքրքրություն օձի հանդեպ, որ հանկարծ երևում է խոտերի մեջ: Ուզում ես հարձակվել, զարկել, զգուշանում ես, խուսափում մի կողմ, բայց և սաստիկ հետաքրքիր ես լավ դիտելու: Թշնամու հրապույրը:

Ասադը գնաց հետևներից: Ուր կանգ էին առնում, դիտում վիտրինները՝ Ասադը ևս կանգնում էր մարդկանց շարքերի հետև և սպասում, որ շարժվեն: Հանկարծ կորցրեց... Ո՞ւր մտան: Խանո՞ւթ: Ասադն առաջ վազեց: Եվ ոչ մի խանութում չկային: Նորից հտ դարձավ: Ոչ, չեն երևում: Ո՞ւր թաքնվեցին: Ասադը քրտնեց կասկածից ու խանդի կատաղությունից: Նա ուզում էր զոռալ, վազել, բռնել երիտասարդի բիցի և խեղդել:

Զէ, ուր որ են՝ մոտիկ շենքերից մեկումն են: Բայց ի՞նչ գործ ունեն անծանոթ շենքերում մննակ: Ի՞նչ են անում հիմա...

Ասադը զգաց, որ խելքը կորցնում է: Նրա բորբոքված ուղեղը սկսեց հնարել ֆանտաստիկ պատկերներ՝ գաղտնի տների, ուր հավաքվում են ցոփ կոմերիտներ քեֆ անելու, խմելու և կանանց հետ խառնակյաց օրգիաներ սարքելու:

Եվ ինչպես կորցրածի անհույս գյուտ՝ հանկարծ տեսավ Նի-

գլխարին Հայգրքի խանութի առաջ տեսարուկներու եւ թղթի այլ փաթեթներ ձեռքին։ Երիտասարդը բաժանվել էր ուղում Նիդլարից։ Դա պարզ էր. նա լուրջ ու գործնական էր նայում և շտապում էր։

Ասադը բուղիի հետև կանգնած՝ կիսովին գլուխը թեքել էր նրանց կողմ և լսում խոսակցությունը։

— Ե՞րբ ևս գնում Բաքու, — հարցրեց Նիդլարը երիտասարդին։

— Հենց այս հրեկո։

— Երեկ եկար և էսօր գնո՞ւմ ես։

— Գործս շատ է։ Չեմ կարող ավելի մնալ։

— Ակումբ չե՞ս դա։

— Չեմ կարող, կինս տանը սպասում է, կնեղանա, թե ուշանամ։ Իրերն ենք կապելու։ Դլուխ քորելու ժամանակ շունենք։ Էս էլ մեր օրը։ Մնա՞ս բարով։

— Գնաս բարո՞վ։ Բարի ճանապարհ։ Զեյնաբին շատ ու շատ բարե՞։

— Մնաս բարո՞վ։

Երիտասարդը պարզ ու անմեղ հայացքով նայեց Նիդլարին և ձեռքն արագ թոթվելով վազեց մեկգանի կողմերը։

Իսկ Նիդլարը քայլերն ուղղեց ակումբի կողմը։

Ուրեմն հասարակ անմեղ հանդիպումն։ Նա կին ունի, շտապում է մոտը գնալ, Նիդլարն էլ մտել էր դրախանութ...

Ասադը մի փոքր հանգստացավ և ուղում էր Նիդլարի հետևից հասնել, բայց այնքան խորն էր ապրել վերջին տասը րոպեն, որ կարիք էր դրում դնալ մի կողմ և շունչ քաշել, հանգարտվել։

Գնաց Զանգվի ձորը։

Մի քանի օր Ասադն անցկացրեց ինչպես ջերմախտի մեջ։ Անկողինը արորելով շուռումուռ էր գալիս։ Վեր կենում, ման գալիս սենյակում և ծխում անվերջ, անխնա։

Նա դեղնած վարդի դեմք ուներ։ Աչքերը նայում էին թունավոր հայացքով։

Հարեանը գալիս նստում էր մոտը, խոսում գեսից-գենից, աշխատում մխիթարել, քաջալերել, որ ձեռքաշի դարդից։

— Էդպես է, կինը ոտը դուրս դրեց՝ նրանից օգուտ չկա. նա օտարի փայն է։

Այս ուղղակի խոցում էր Ասադի սիրտը՝ դարձնելով նրա թունավոր հիվանդությունը — խանգը:

Մի օր փողոցում հանդիպեց Ֆաթմային: Կանգնեցրեց.

— Բա Նիզյարը չի՞ գալու տուն:

— Չեմ իմանում. իրեն հարցրու, — ասաց Ֆաթման:

— Դո՛ւ համոզիր թող դա տուն:

— Դա իր գործն է. ես ո՞նց խառնվեմ:

— Բա ինչո՞ւ ես տեղ տվել տանդ:

— Ի՞նչ անեի. փողո՞ց շարտեի:

— Ուղարկի մոտս:

— Չեմ կարող: Ինքը թող դա: Նրա ձեռից չեմ բռնի՝ թե դա: Բայց քանի որ դալ չի ուղում — ես կպահեմ նրան, մինչև թռչակ որոշելը:

— Նրան թռչա՞կ պիտի տան:

— Կարող եմ: Նա շուտով գործ էլ կունենա:

Ասադը ճնշվեց: Նյութական ուժը, որով նա հույս ուներ ճնշելու և սանձելու Նիզյարին՝ անպիտք էր դառնում:

Նա մոմռաց ինչ-որ անկապ բառեր, որ ավելի իրեն էր վերաբերում, քան Ֆաթմային և հեռացավ նրանից:

Պետքատրոնում թյուրքական ներկայացում կար: Հայախումբ թյուրք բազմությունը խցկվել էր սանդուղքներն ու դուռը: Կանայք՝ չադրալավոր, անշադրա, մեծ ու փոքր, գյուղացիներ, բանվորներ և ուսանողություն՝ աշխույժ մոլտոցով հոսում էին ներս:

Ասադը վաղօրոք տոմս վերցրած՝ մույլ ու սրտատրոփ մտավ շենքը, անհանգիստ աչք ածեց շորս կողմ՝ որոնելով Նիզյարին, որ կարծում էր այնտեղ կլինի:

Բազմությունը հրահրում էր ամենքին, աշխուժացնում, քաշում:

Ասադը մտավ սրահ: Խոնավ տաք օդը հարյուրավոր լարված դեմքերի արտահայտություն հետ վարկեցին նրա դեմքին, և նա ճնշված առաջ դնաց՝ իր տեղը դրավելու:

Առաջին շարքում առանձին աթոռների վրա նստած էին ինչ-որ պարսկական հյուպատոսի հյուրեր: Մի կին, կարճահասակ ու լիքը՝ համարձակ ու եռանդուն դեմքով, երեսը կարծես աչքի միայն լինեին, և շոր ու ցամաք երեք տղամարդ՝ սև ռեզինգոտներով ու անրիժ, մաքուր օձիքներով:

Հետևից ղուվուում էր տեղական թյուրք հասարակութունը թա-
մաշավորի ուրախ զրույցներով:

Նայեց Ասադը՝ Նիդյարը չկար: Սկսեց որոնել: Հետևի, վերևի
աթոռներին նստածները պարզ երևում էին: Ամեն կարգի մարդիկ
ներկա էին: Մեծ մասը երիտասարդութուն էր. ուսանողներ, աշա-
կերտներ, աշակերտուհիներ, բանվոր-բանվորուհիներ, արևխավոր
բատրակներ, մի երկու նախկին մարդիկ՝ վաճառականներ՝ իրենց
չադրայավոր կանանցով: Աղմկում էին աշակերտները և երեխա-
ները: Զանազան անկյուններից լսվում էր ծծկերների ծվոցը: Իսկ
կոմերիտները, որոնց մի մասը տարազով էր՝ կարգ էին պահում
դռան մոտ, միջանցքում:

Նրանց մեջ կային Ասադի նախկին ընկերներից, որ նրա մոտով
անցնելիս չէին նայում վրան: Դա վերագրեց նրանց զուտգության:
Եվ այն է՝ մտքում հայհոյում էր նրանց, որ մեկը՝ իր նախկին
դասընկերը, ածուխի աչքերը պալլծառ պսպղացնելով կռացավ նրա
դեմքին.

— Ասադ, ադա՛ էս դո՞ւ ես:

— Ես եմ, Ահմե՛դ, ո՞նց ես, — խոսեց Ասադը մոտիկից դիտե-
լով ընկերոջ տարազը, որ նրան սազում էր: Կարծես՝ երիտասարդ
զինվորական լիներ:

Ահմեդը նստեց Ասադի կողքին՝ ազատ աթոռին և կուրծքը
դարձնելով նրան՝ էլի նայեց աչքերի մեջ ու ժպտաց.

— Մեռա՛ծ, փոխվել ես: Ի՞նչ բանի ես:

— Պարա՛պ:

— Էլ չե՞ս կարդում:

— Ի՞նչ:

— Գիրք, լրագիր: Բա սպիկտվյա՞նտ ես դառնալու, թե՞ դա-
ռել ես:

— Հապա չէ:

— Տնտեսություն ունես գյուղում, չէ՞:

— Հայրս ունի:

— Օգնո՞ւմ է:

— Օգնում է, ես աշխատանք չունեմ:

Ահմեդը բղեց նրա փորին.

— Հը՛, կուլակ հո չես ուզում դառնալ: Հայրդ ձայնազո՞ւրկ է:

— Զէ: Միջակ է:

— Դե, էլ ի՞նչ կա: Ե՛կ կամաց-կամաց մեզ մոտ, պարապ մնալով ի՞նչ դուրս կգա:

Ասադը դառը ժպիտով նայեց նրան:

— Ի՞նչ ես մտիկ տալիս:

— Է՛հ, ո՞վ է իմանում:

Ահմեդը կրկնեց.

— Ե՛կ մեզ մոտ. մեր տո՛ւնը արիւ Կիոսենք: Գիրք կտանք, լրագիր: Բաժանորդ կդրենք: Իմացա՞ր: Մեռա՛ծ, չի երևում դպրոց ես դնացել: Տեսքդ փոխվել է:

Ասադը հեղնանքով հեռացավ.

— Հա՛, մենք ուրիշ մարդ ենք, դուք՝ ուրիշ:

Հետո խոսքը փոխեց.

— Կանանց ակումբ գնո՞ւմ ես:

— Ինչի՞ ես հարցնում:— Բայց հանկարծ վեր թռավ,— հա՛, է՛, լսիր, կինդ ախր ակումբում աշխատում է: Էդ ո՞նց է, որ դու մի կողմ ես քաշված:

— Ես խաւար մարդ եմ,— հեղնեց Ասադը:

Ահմեդին կանչեցին: Նա վեր կացավ ու ձեռքով խփեց Ասադի ուսին:

— Եկ մեր տուն: Բան ունեմ ասելու:

Զանգալը հնչում էր: Ահմեդը հեռացավ: Բեմի վարագույրը ճեղքվեց: Բացվեց, Բայց ներկայացում չկար: Բեմի և րամպի մոտ, հետևի ալ վարագույրի առջև մի փոքրիկ սեղան կար՝ երեք աթոռով: Մեջտեղը նստած էր մի թախծադեմ, սև, կարճահասակ երիտասարդ, որի երկու կողմը բռնել էին Ֆաթման ու Նիզյարը:

Ասադի աչքերը մթնեցին, ինչ-որ մշո՞ւշ թե ծուխ եկավ սքողեց բեմը, սեղանը, նստածներին ու Նիզյարին:

Մեջտեղ նստածը, որ նախագահն էր, սկսեց խոսել ներկայացման նյութի մասին, բացատրեց պիեսի իմաստը, որ թյուրք կնոջ ազատագրությանն էր նվիրված: Գովեց պիեսի հեղինակին, որ ապրում է Բաքվում և ապագա է խոստանում:

Ասադը նայում էր Նիդյարին, որ նստած էր պատկերի նման անշարժ, նշի աչքերը խոնարհ՝ թարթիչների նետերը լարած գեպի հատակը, ունքերի թռիչքը ճակատի տակից։ Նա գեղեցիկ էր իր կարկառուն ուսերով, որոնց վրա կծկվել էին նրա գիշերագույն հյուսքերի օձերը։

— Եվ իբրև նոր ազատագրված թրքուհի՝ խոսքը արվում է ընկեր Նիդյար Բայրամ-կոուն, — վերջացրից նախագահը և սրահը ընդաց կոմերիտների հարձակողական ծափահարություններից, որին արձագանքից սրահը։

Ասադը հուզմունքից խեղդվեց ու ճնշվեց։

Նիդյարը վեր կացավ և մի քայլ առաջ գալով հազաց երկարավուն ափի մեջ և մի ձայնով, որի մեջ բնական թախիժ կար և քաղցր էր՝ սկսեց.

— Յուզա՛շլար... Խորհրդային իշխանությունը ամենքին լույս բերեց, ամենքին ուրախացրեց, ուրախություն բերեց նաև լյուբբ կանանց, նրանց աչքերը բաց արեց, նրանց բանվորի մուրճով շինած շղթաները բանվորի մուրճով էլ կոտրեց, նրանց չվանները մանգաղով կտրեց, նրանց...

— Բրավո՛, ուռա՛ — ընդաց սրահը՝ ծածկելով նրա միլանոյ ձայնը, որ երգում էր, քան խոսում։

Նիդյարը շշփոթվեց։ Եվ ոչ մի միևնույն չխաղաց նրա դեմքին։ Նրա երգեցիկ ձայնը հավասար, անկեղծ, մի փոքր էլ ամաչկոտ ու կարծես զուրգուրոտ, աղաչական՝ նորից հնչեց սրահի կամարներում։ Նա բացատրեց, կարծես անգիր լարած ոտանավոր, ազատ ու անխափան՝ կնոջ ազատագրման նշանակությունը։ Խոսեց Արևելքի ազատագրված կանանց զոհերի մասին և վերջացրեց.

— Մեր սրտագլին ողջույնը այս պիեսի հեղինակին և մեր քաղցր բարենները Արևելքի բոլոր ազատագրված ու ազատագրվող կանանց։

Հետո առանց հատուկ շարժման լռեց ու ետ սահեց իր տեղը՝ աչքերը միշտ կախ, ինչպես որ իր խոսած ժամին։

Սրահը գլորդաց ծափերի, ուռանների և բացագանչության տաքափից։

Առանձնապես աղմկեցին կոմերիտներն ու պիոներները՝ դուրս գալով հատակին ու գողալով:

— Յաշաւեն, կեցցե՛ք ընկեր Նիդյարը:

Ասաղը, երկյուղած, ակնածալից տրամադրութեան մեջ էր: Նա պատկառանք դրաց դիպի Նիդյարը և ներքին սուր ցավ:

Նիդյարը նրա համար կորած էր թվում հավիտյան:

Խոսեց նաև Ֆաթման: Նրա՝ տղայի ձայնը համարձակ մտրակեց սրահի տարածութիւնը: Նա սկսեց ծաղրիկ տղամարդկանց համառութիւնը, տգիտութիւնը և սկսեց սպառնալ բռնակալ ամուսիններին: Խիզախ հայացքը պտտեցնելով սրահում նստածներին վրա՝ կարծես պրոթեկտորով որոնում էր թունավոր խոսքի նետերը: Բաւց աչք թվում էր. նա միայն խոսում էր ընդհանուր ձևով:

Ասաղը լսեց նրան խորին ատելութեամբ և մտքում հայհոյեց: Հիմա պարզ էր նրա համար՝ թե ով է Նիդյարին ղլխից հանողը:

— Ղանջըղ, շան աղջիկ, սպասի՛ր,— մոմռաց Ասաղը և աչքերը կախեց հատակին:

Բանախոսութիւնը վերջացավ:

Ներկայացումն սկսվեց իսկույն, և կարծես շարունակութիւնը լինէր բանախոսութեան: Բնմում պատկերացավ թշուրք կինը, բռնակալ ամուսինը, կնոջ փախուստը, վերածնութիւնը, ամուսնու զրդջումն ու տանջանքները:

— Իմ օրին է նա էլ,— մրմնջաց Ասաղը դիտելով խանդոտ բռնակալ ամուսնու զալարումները:

Իսկ երբ ներս թռավ Մոսկվայից վերադարձած կինը, վերածնված, ուսում առած, ազատ կինը, սրահը պայթեց ծափերից: Դերասանուհին նազելի նոճու պիս ձկվեց ու զուլս տվեց հասարակութեան, որ դեռ երկար ոռնում էր ու թնդում:

Ամենքը, ամեն ինչ լցվելով մի ընդհանուր հունի մեջ՝ ետ է դառնլ և հաղթարան հոսում դիպի մի օտար ապաղաւ Դոշում, թընդում են, ուրախ, անհոգ, չեն հարցնում ո՛չ կամքդ, ո՛չ ներքին ցավդ: Քշում են նաև քեզ՝ շթողնելով քեզ քո ցավի հետ, քշում են ծիծաղելով, անկարեկից, շնայելով վրադ, շլսելով զանդատդ: Եվ դու չկարողանալով ետ ձեռքել հոսանքը, հակառակ գնալ՝ ակամա քշվում ես ու չես մասնակցում նրանց ընթացքին...

Ի՞նչ պիտի լինի Ասադի վերջը: Քանի՞ տարիներ պիտի անցնեն այսպես, որ կյանքը վերջանա պրծնի այս շփոթված վիճակից:

Ասադը սրտնեղեց ու դուրս եկավ թատրոնից: Մթության մեջ դեռ աչքին երևում էր Նիզյարի պատկերը՝ արդեն օտար, անկարեկից, նոր մտքերով տոգորված: Խալխի՛ Նիզյարը...

Գնաց Գետատի կողմերը, Նիզյարի անցնելիք ճամփով: Եվ նրստելով մի կիսավեր այգու պարսպի վրա՝ սպասեց նրա գալու: Բայց հետո էլ կասկածեց թե կգա: «Գուցե զնան մի տեղ քեֆի», — մտածեց նա և վեր թռավ օձի կծածի պես: Հետ դարձավ դեպի թատրոն: Երբ հասավ, արդեն թատրոնի պատուհանները մուֆն էին գանգի աչքերի պես: Դուռը փակ էր, և ապակիների միջով դուրս էր նայում խավարի ծամածուռ դեմքը՝ մուսյլ ու շար:

Թատրոնը լուռ էր, աղետալի, տանջալի թատրոնը, որ այս երեկո կլանել էր Նիզյարին, դավելով Ասադի դեմ: Ետ դարձավ Ասադը և արագ-արագ գնաց եկած ճամփով: Գետատի ասիին, նեղ արահետների վրայով օրորվում էին երկու սիլուետներ: Արագացրեց քայլերը և Նիզյարի բնորոշ սառնամանակ մատնեց նրան: Ասադը վազեց և հետևեց խեղդված ձայնով տվեց նրա անունը:

Ֆաթման ու Նիզյարը կանգ առան՝ տարակուսած, թե ի՞նչ անեն:

— Ի՞նչ ես ուզում, — հարցրեց Ֆաթման անհանգիստ:

— Նիզյարին բան եմ ասելու:

— Գնանք, տանն ասա:

— Չէ, էստեղ կասեմ, — ու դարձավ Նիզյարին, — ե՞րբ ես տուն գալու...

— Տո՛ւն... — և Նիզյարը տատամսեց:

— Հա՛, ե՞րբ ես ինձ մոտ գալու:

— Ինչի՞ ես ուզում, որ դամ:

Ֆաթման քաշեց Նիզյարի թևից:

— Կա՛ց, ո՛ւր ես քաշում, — ասաց Ֆաթմային Ասադը, — մի՛ վախեք, ես մարդասպան չեմ, ես ուզում եմ իմանամ, թե հերիք չի՞, որքան մնաս ուրիշի տանը: Ասա, ե՞րբ ես գալու:

— Չգիտեմ... զուցե գամ... ախր ի՞նչ անեմ գամ, — ծամծմեց Նիզյարը շփոթված:

— Իմ կինը չե՞ս, իսկապե՞ս բաժանվել ես:

— Ախր մին չի՞ տանը, թե էստեղ — հավաքեց իրեն նիգյարը — ուր էլ լինենք միասին՝ իրար չենք բռնում: Լավ չի՞ էստեղ մնամ:

— Ձէ, պիտի դաս տուն. հենց հիմի՛, գնանք:

Ֆաթման լարվեց և գործի անցավ.

— Գնա՛նք, բան եմ ասում: Քայլենք:— Ու քաշեց նիգյարին: Գնացին:

— էս գիշեր մնա թող, Ասա՛դ: Նիգյարը քեզ հետո պատասխան կտա:

Խոսելով ու հակաճառելով հասան Ֆաթմային տան դուռը: Ֆաթման կանգնեց Ասադի ու նիգյարի մեջտեղ և ասաց.

— էդպես զուռով բանի չի հասնի, Ասա՛դ: Թող նիգյարը գնա ներս, մտածի, էնպես քեզ պատասխան տա:

— Ես չեմ կարող համբերել. նա հիմի պիտի տա պատասխանը,— պնդեց Ասադը:

— Հիմի քեզ ի՞նչ պատասխանի, հիմի ո՞նց գա տուն,— և Ֆաթման դուռը ծեծեց:

Դուրս եկավ Ռուստամ աղան.

— Ո՞վ է:

— Մենք ենք,— ասաց Ֆաթման,— գնա նե՛րս, նիգյար:

— Ղախպա, շա՛ն աղջիկ, հերիք չի՞ իմ կնկան դո՛ւրս քաշես,— հարձակվեց Ասադը Ֆաթմայի վրա, բայց Ֆաթման ներս բնկավ նիգյարի հետևից:

Ռուստամ աղան բռնեց Ասադին.

— Թո՛ղ, բան չունի՛ս դրանց հետ:

— Սպասի մի դրա օրը սեցնեմ,— խեղդված ձայնով գոռաց Ասադն ու ճիգ արեց Ռուստամ աղայի գրկից դուրս պրծնելու: Նրա ձեռքին դողում էր մերկացրած բեբուլը:

Ռուստամ աղան պինդ սեղմեց Ասադին իր կրծքին և աշխատում էր դառակը խել ձեռքից: Ու մինչ ներափց կենդանեքը դուրս էին թափվում՝ Ասադը հնազանդվեց Ռուստամ աղային և նրա հորդորանքով ներս մտավ նրա բնակարանը:

Ռուստամ աղան կենդանեքին հորդորեց, որ ցրվեն ու ինքը եկավ ներս:

— Դու խելքդ կորցրել ես, ինչե՞ր ես անում,— հանդիմանեց Ռուստամ աղան,— քեզ ասի էլ թե ե՛կ մոտս: Որ ասում են՝ լսի՛: Ախր էստեղ մենք էլ մարդ ենք, տեսնում ենք հալղ, սրտներս մըշկըտում է: Դիտեմ, դու էլ մեղ նման ես, կրակում էրվում, խորովվում ես: Եկ, նստի՛, խոսենք, ճա՛ր անենք: Էլ ո՞ր օրվա մարդ ենք ու ի՞նչ մոռաւ:մասն ենք: Նստի՛, նստի՛, սարսաղ հո չե՞ս, դանակ ես քաշում: Լավ է՝ շտեսան:

Ասադը գլուխը ձեռներին մեջ՝ հեռում էր հուզմունքից: Նստեց, ընկավ աթոռի վրա ու կախվեց հատակին:

— Ի՞նչ անեմ, ի՞նչպես պրծնեմ էս կրակից:

Ռուստամ աղան հառաչեց և նստեց նրա կողքին՝ տաքուրեւոր քաշելով մոտ:

Բավական երկար լռեցին: Հետո Ռուստամ աղան բռնեց նրա ձեռքը և թափ ալեց.

— Լսի՛: Ինձ ականջ դիր:

Ասադը գլուխը բարձրացրեց և նայեց Ռուստամ աղային: Սա սուր և օտարոտի հայացքը շեշտեց Ասադի աչքերի մեջ.

— Դու տղամա՞րդ ես, թասիբ ունե՞ս:

Ասադը բութ նայեց Ռուստամ աղային.

— Ինչի՞ր ես հարցնում. թասիբ էլ ունեմ, նամուս էլ:

— Դե որ թասիբ ու նամուս ունե՞ս, էլ ի՞նչ ես կախ ընկել մի կնկա փեշից:

— Բա ի՞նչ անեմ, սիրտս չի պոկվում նրանից:

— Էլ ի՞նչ տղամարդ ես: Ես քո տեղ հազար կնիկ էի վռնդել, հազար կնիկ էի առել:

— Աչքիս ուրիշ կնիկ չի գալի:

— Կա՞, որ դա: Դրա համար էլ ասում եմ՝ վեր կաց, դնա Բաքու: Էնտեղ կնիկ էլ կդոնես, զործ է՛լ: Մի՛ մնա էս քանդվածում:

— Չեմ կարող:

— Զո՞ւ արա, դնա՛: Էնպես կնանիք տեսես Բաքու, որ խելքդ դնա: Քեզ բան եմ ասում. մի՛ վախի, վե՛ր կաց դնա: Ես էնտեղ բարեկամներ ունեմ, դնա մոտները, նրանք քեզ ամեն ճամփա ցույց կտան: Չես ուզի մնալ էս երկրում — և Ռուստամ աղան

ձայնը մեղմեց փսփսալու շափ—քեզ Լենքորանի ճամփով կանց-կացնեն Պարսկաստան:

— Ի՞նչ անեմ Պարսկաստան, հրե իմ կինս հետս չի:

— Գնա, տես մեր հրեների, մտիր նրանց շարքերը, գո՛րծ արա... Ժամանակները կփոխվեն, էսպես չեն մնա: Հետո արի, ինչ ուզում ես արա: Գնա՛, գնա՛, մի վախտ կորիր էս տեղերքից:

Ու ձեռքը դրեց Ասադի ուսին.

— Տես ի՞նչ օրումն ենք: Դու անկնիկ, նամուսդ ոտի տակ, ես՝ քանդված, թալանված: Ո՛չ հավատ են թողնում, ո՛չ աղաթ, ո՛չ կնիկ, ո՛չ ասրուստ... Ի՞նչ է մեր օրը:

— Դրուստ ես ասում,—սթափվեց Ասադը,—մեր օրը շան օր է:

— Շունն ավստս չի՞, շունը պատիվ ունի, բույն ունի, իր ոսկորն ունի, կարող է հաչել,—մենք ի՞նչ, ձեններս փորներս, քակուռների մեջ, ոտնատակ, անպատիվ... Մուսաֆաթի օրով էս բաները հրապնդումս էլ կտհանեի՞նք... Հա՛յ պիղի Մուսաֆաթ...

Ու Ռուստամ աղան հառաչելով բաց թողեց Ասադի ուսը, սկսեց շրջել սենյակում: Հետո ծխախոտը հանեց տվեց Ասադին:

— Գնա՛, Ասա՛դ, գնա՛: Գնա Բաքու, էնտեղ մերոնցից կան, տես նրանց, անցիր Պարսկաստան, նրանց էլ տես — վերջը կերեա:

— Է՛դ է ճարը — ասաց Ասադը վեր կենալով,— պիտի կորչեմ էստեղից:

Ռուստամ աղան աշխուժացավ:

— Գնա՛, լա՛վ կըլի, ցավդ էլ կմոռանաս: Նոր կնիկ կառնես: Չառնես էլ՝ գործի կմտնես — խալխին օգուտ կտաս:

Վերջին խոսքերն ասաց առանձին ծաղրալի շեշտով ու կամաց: Հետո փսփսոցով հասցե տվեց, խոսեց Բաքվի մասին, ակնարկեց ինչ-որ «գործերի» մասին, որ այնտեղ կատարվում են: Եվ մի դուռ՝ դավաճանություն դիպքի համար՝ բաց թողեց.

— Ես ինքս չեմ տեսել, բայց գիտեմ, որ Մուսաֆաթից շատ մարդ է մնացել Բաքու: Եթե ես ջահել լինեի, կմտնեի նրանց շարքերը: Բայց դու գնա՛, տե՛ս — դու կարող ես:

Ասադն ինչ-որ թեթևությամբ ղգաց նոր փորձերի հանդեպ մի փոքր սրտի թրթիռի հետ: Կարծես ելք է բացվում իր համար՝ դուրս գալու միևնույն վանդակի պատերին անդուլ զարկվելու տանջան-

քից: Դա քայլ էր նոր գործողության — պետք էր անել, ղեղավել, թեկուզ վիշտը մոռանալու համար:

Նրանք երկար խոսեցին, Հատո Ռուստամ աղան Ասաղին դրամ տվեց, բարեկամական նամակ գրեց իր «մարդկանցից» մեկին, հանձնարարելով, որ Ասաղին օգնեն «գործ» գտնելու: Ասաղը տխուր համակերպությամբ առավ նամակը և հրաժեշտ տվեց Ռուստամ աղային:

— Նիգյարի կողմից բան-ման կլինի՝ գրիր,— ասաց Ասաղը Ռուստամ աղային:

— Հա՛, հա՛, անհոգ կաց: Լավ է՝ մոռանալիք: Նա էլ բոխարջը չի:

Ասաղը սեղմեց Ռուստամ աղայի ձեռքը: Սա համբուրեց Ասաղին.

— Ղուշաղ կաց: Ամեն բան կփոխվի, էսպես չի մնա,— ասաց նա կամաց ու հուզված:

Նրանք բաժանվեցին սինյակի դռան մոտ: Ասաղը դուրս եկավ բակից, և դուռը հետևից կողպեց Ռուստամ աղայի եղբայրը:

Ասաղը գնաց տուն՝ պատրաստվելու, որ հետևյալ օրը գնա Բաքու: Նա մինչև անգամ շվացնում էր:

Զէ՛, կարծես փրկվում է...

Հետևյալ օրերից մեկում Ասաղը տան բանալին Ֆաթմայի եղբոր հետ միասին ուղարկեց Նիգյարին, պատվիրելով ասել նրան, որ ինքը գնում է Բաքու անորոշ ժամանակով:

Քաղաքից մեկնելիս նա կարոտ էր զգում: Կարծես ընդմիշտ հրաժարվում էր ոչ թե քաղաքից, այլև կյանքից: Տխուր, թախծալի հայացքներով անկյուն առ անկյուն հետ էին հոսում ծանոթ տների, քարերը, ծառերը: Աչքի էին ընկնում ծանոթներ, անծանոթներ, որոնք իրենց կյանքի հոգսով մղված՝ չէին հարցնում թե ինչի՞ է հեռանում Ասաղը: Ո՛չ ոքի պետք չէր ո՛չ նրա վիշտը, ո՛չ նրա կորուստը:

Երևի այդպես էլ մեռնում, գնում են մարդիկ: Ապա Նիգյարը... որ չեկավ, չհարցրեց թե ո՛ւր է հեռանում, ինչո՞ւ: Նա, ամենաթանկ էակն աշխարհում ամենաէփան կերպով բաց է թողնում նրան, որ

գնա կորչի, չքանա՝ իբրև թե չի սիրել նրան, չի համբուրել, չի սպասել, չի կարոտել,

Ասադը հառաչելով մտալ վագոն և տեղավորվելով պատուհանի մոտ՝ սկսեց ծխել: Ծանր թառանչ էր քաշում շոգեմեքենան և տոգում:

Գնացքը շարժվեց, կայարանը հո հոսեց՝ տանելով իր հետ Ասադի անցյալը: Սկսվեց ասպագան, որ կծիկը բաց արեց Ասադի համար: Դաշտերն սկսեցին երերալ ու սյուն-սյուն, ծառ-ծառ հաշվել իրար հետևից: Հեռվից քիչ-քիչ հրեաց Արաքսի աղոտ շունչը՝ բարակ մշուշը, որ փռված էր Մասիսների ոտքերի վրա: Իսկ Մասիսների օդապար գազաթները կարկառվեցին ուղիղ ու հպարտ: Ասադը պապիրոս պապիրոսի հետևից ծխում էր ու անխելի հառաչում: Եթե չքաշվեր՝ արտասվելու չափ հուզվել, լցվել էր:

— Հիվա՞նդ ես,— հարցրեց մի նախիջևանցի թյուրք, որ նրա դիմացը նստած կապկպում էր խուրջինը:

— Հա՛,— ասաց Ասադը ախամա և տխուր, չուզելով ոչինչ ավելացնել:

Այնուհետև ճանապարհն իր մանրիկ, բայց զբաղեցնող հոգսերով Ասադին մոռացնել տվեց առաջին ժամերի թախիծը, և նա սկսեց մեկ-մեկ լսել խոսակիցներին ու խոսել ինքն էլ: Թեև մոռացություն թմրեցնող մշուշի մեջ՝ հանկարծ վայրկենական պարզությունը նրա աչքերի առջև կանգնում էր Նիգյարի սլացիկ հասակը և Ասադին քաշում հո, դեպի Երևան, ծաղկած այգիների երջանիկ արահետները:

Կարոտը իր սուր դանակը խրում էր մինչև նրա հոգու խորքը:

Եվ Ասադը հուզմունքից խեղդված վեր էր կենում և հենվելով պատուհանին՝ բարձր խոսում Նիգյարի հետ, հանդիմանում, աղաչում նրան, նայում ե՛տ, ե՛տ, դեպի մշուշում սուզվող Մասիսները, կապտած Երևանի հեռասյունները:

— Հա՛յ դիդի վաթան,— հառաչեց Ասադը նայելով դեպի այն կողմը, և արցունքները պղտորեցին այդ ջինջ հեռունը:

Բայց գնացքը անողոք գնում էր, վազում դեպի ասպագա:

Այդպես էլ չի՞ գնում Նիգյարը, բոլոր նրանց հետ, որ նույնպես ճամփա ընկած գնում են դեպի ասպագա, դեպի նոր կյանք:

— Սոցիալիզմ — ի՞նչ բան է, դա, որ կանչում է իր նիզյարին, նրանց քանդել է տալիս տուն, ընտանիք, հավատ, ազաթ, սեր, իրավունք, սովորություն:

Ասադը լսել է այդ սոսկալի բառը: Բայց Ասադը հիմի մտածում է դրա մասին: Ի՞նչ է այդ ուժը, որ միացրել է հազար հազարներ, ամեն տեսակ «միլլաթ», խառնել է իրար ողջ մարդկությունը և տանում է այս գնացքի պես:

Տեսնես ինչպիսի է Բաքվում, թյուրքերի վաթանում: Տեսնես ի՞նչ են անում այնտեղ թյուրքերը: Նրանք է՛լ այգուկ անողոք են դառել, խիստ, քանդարար, ինչպես այս հայերն են: Բա նրանք ի՞նչ են մտածում, ո՞նց են նրանք նայում այսպիսի բաների վրա:

Ասադը հետաքրքրվում է, ուզում է տեսնել «յուրաչիննիքին» — տեսնել թե ի՞նչ են անում, ի՞նչ են վճռել:

Այսպես՝ հազար ու մի մտքերով, հարցերով լի Ասադն անցավ Թիֆլիսը, մտավ Գանձակ, թափանցեց Մուղանը, և ահա Կասպիականը նայեց նրան իր Պապուշտ, օտարասառն ժողովով: Անջուր մետաղագույն աղուանները, կապտագույն բլուրները, խոշոր հայացքներով իբրև մեռելի աչք պաղել էին շուրջը: Կրկին դաշույնի պես մերկացավ ծովը, լայնածավալ բացվեց, բլուրներ դեմ առան գնացքին, և ահա հեքիաթի քաղաքի պես բացվեց ու շենքերի հպարտ մոնումենտներով կարկավակեց և լայնարձակ ձրգվեց Բաքուն:

Բառ ձայներով մումուում էին հեռավոր փողոցները, զնգում, դղրդում: Էլեկտրիկները սուր նվվոցներով սուրում էին փողոցների հրկայնքով: Մայթերից հոսում է անվերջ բաղմունքները, որ շտապում, վազում է՝ չես իմանում ուր:

Իսկ հեռուն հորիզոնի շրթունքին շղթաները հպած սարսուռում է պաղպաջուն ծովը, որի վրա օրորվում է նավերի շարժական անտառը:

Գնում է Ասադը փողոցից փողոց, ինչպես երազում: Հարցուփորձով անցավ կենտրոնական՝ մասը և բարձրանալով բլուրը՝ կանգ առավ մի ցածիկ տան առջև: Հարցրեց մի ինչ-որ Մուխթարի:

Դռնից դուրս եկավ մի մուսլ հրիտասարդ և հայտնեց, որ Մուխթարն այստեղ չի:

— Բա որտե՞ղ է:

Երիտասարդը կասկածով ու անբացատրելի ատելությամբ հարցրեց.

— Ինչի՞ հա հարցնում:

— Ես երևանից եմ եկել:

— Կալ, բայց ինչի՞դ է պետք Մուխթարը:

— Նամակ ունեմ Ռուստամ աղալից: Ծանաչո՞ւմ եք:

Երիտասարդը մեղմեց մի փոքր: Հետո ցած ձայնով ասաց.

— Մուխթարը չեկայում է: Անմեղ տեղը բռնել են, բայց շուտ չեն բաց թողնի: Տվե՛ք նամակը:

Ասադը նայեց երիտասարդին.

— Դու Մուխթարի ի՞նչն ես:

— Եղբայրը:

Ասադը նամակը տվեց: Երիտասարդը ներս կանչեց Ասադին և դուռը փակեց:

Կեղտոտ լախտին լափլփված բարձերն ու շորերը՝ զանազան իրերի հետ՝ փոշոտ հատակն ու ցիխոտ դուռ-պատուհանը վկայում էր, որ այս տանը կին չկա:

Երիտասարդը հրավիրեց նստելու:

Ասադը նստեց և իրերը վար դրեց:

Երիտասարդը բացեց նամակը և կարդաց: Հետո աչքի տակով զգուշ նայեց Ասադին և լռեց: Ուզում էր մի բան ասել, բայց տատամսում էր: Վերջը զոռեց և դարձավ Ասադին.

— Ներո՞ղ կլինես, ես մի ր տանը քեզ չեմ կարող տեղ տալ: Մենք, դրուստ է, խաթա բաների մեջ խառը չենք, բայց չեկայի աչքը էս տան վրա է: Քեզ կտեղավորեմ չայխանում: Էդպես լավ է:

— Ոնց որ քեֆդ է,— համակերպվեց Ասադը,— մի տեղ լինի՝ մեկ է ինձ համար:

— Գործ կգտնենք,— ասաց երիտասարդը խորամանկ կես ժպտով, որ ամեն բան ասում էր՝ առանց փաստորեն մատենելու: Եվ ավելի անվնաս գործելու համար խոսքը՝ ավելացրեց.

— Մի կերպ ապրուստ կճարես:

Երիտասարդը հարցուփորձ արավ Երևանի մասին — կոռպե-րատիվների, մթերքի, դյուղացիների, ցանքսի, ալյուանքի մասին:

— Իզդիբից էլ ապրանք ստացվում է:

— Զգիտեմ, երևի:

Երիտասարդը դիտող աչքերով նայեց Ասադին ոտից զլուխ և լոկց:

«Անտեղյակ է», — վճռեց ու որոշեց իր դիրքը նրա հանդեպ:

Երբ մթնեց, դուրս եկան տանից և իջան դեպի կենտրոնը: Ապա նստելով տրամվայ՝ գնացին կայարանի կողմերը և մտան մի չայխանա: Այստեղ Ասադն իր իրերը տվեց թեյարանատիրոջը, թեյ խմեցին միասին և դուրս եկան քաղաք: Գնացին ծովափ:

Ասադի զլուխը պտտվում էր հոգնածությունից և տպավորություններից:

Երիտասարդը, որի անունը Աբի էր՝ սկսեց լկտի ակնարկներ ձգել բուլվարում ղրոսնող գեղեցկուհիների վրա և նրանց հասցեին խոսքեր շարտել:

— Ի՞նչ քեֆ կքաշվիր սրանց հետ:

Եվ աչքերը կրքից ցռլացնելով հառաչեց.

— Սրանք են, որ բաց չեն թողնում մարդու. թե չէ՝ հիմի վաղուց Պարսկաստան էի:

Ասադը ժպտաց ու նկատեց, որ իրոք կանայք շատ էին գրավիչ. հպարտ հասակներով, փարթամ, մեծսրտանի՝ նրանք լողում էին, սահում ասֆալտի վրայով և բուրում շուրջը մեղկուկյամբ ու քայքայիչ զգայնությամբ:

— Սրանք ավելի են ուժեղ, քան կոմունիստները, — նկատեց Աբին:

Ասադը հետաքրքիր նայեց նրան.

— Ո՞նց թի:

— Սրանք խելքից հանում են մերոնց էլ, կոմունիստներին էլ: Խաթան սրանք են: Բայց սրանց միջոցով շատ կոմունիստ է կիսաճամփին չոքել: Բաքուն դարձնողը սրանք են: Ի՞նչ գումարն է: Են խլում սրանք: Ինչե՞ր չեն անել տալի սրանք:

Ասադն զգաց, որ Աբուն ևս նույն զգայական տաղնապն է տիրել, ինչ որ իրեն: Ո՞րտեղից որտեղ — էլի կինը գալիս է կանգնում մարդկանց գործերի մեջ և խելահան անում:

Նույն նիգյարը չէ՞ր, որ պաշարել էր իր ամբողջ էությունը:

Ասադը ճնշվեց այս գեղուհիների հրապույրներին և մտածեց, որ ամենուրեք կիներն է տիրում մարդուն, կիներն է մղում, թուցնում վեր, նետում անդունդ:

«Սրանք են քաղաքը դարձնողը»,— կրկնեց մտքում Աբու խոսքը: «Այնտեղ նիդյարն էր դարձնում ինձ, այստեղ էս կանայք՝ քաղաքը»:

Ուշ երեկոյան վերադարձան թեյարան և Աբին հրաժեշտ տալով Ասադին՝ անհետացավ:

Ասադը քնեց մեռելի պես և առավոտը վաղ զարթնեց կոտորտուքով, որ ամբողջ մարմինը կաշկանդել էր: Մալարիան էր՝ սկսվում էր նոսրան:

Վեր կացավ, թիչ խմեց և դուրս եկավ: Ամբողջ ժամեր չէր լիմանում թի ուր գնա և ի՞նչ անի:

Հասնելով կենտրոն՝ կանգ առավ մի բարձր շենքի առջև, որի ճարտարապետական խաղերը նրա ուշքը գրավեցին: Պալատ էր կարծում: Եվ այն է՝ ուզում էր հարցնել թե ի՞նչ շենք է՝ կողքին մի ձայն լսեց.

— Բա՛հ, Ասա՞դ, էս դո՛ւ ես:

Շուռ եկավ: Մի կոմերիտ, Կուսակառու սև դեմքով ժպտաց: Ծանոթ կերպարանք էր: Ասադը մոտ գնաց:

— Յուսոֆ, դո՛ւ ես:

— Բա էլ դո՛ւ: Էս ո՞նց ես ընկել Բաքու, ա՛յ տղա,— հարցրեց Յուսոֆը բռնելով Ասադի ձեռքը և աչքերի մեջ սուր նայելով:

— Երեկ եկա Երևանից: Դու ի՞նչ ես անում էստեղ:

— Ես երկու տարի է Բաքու եմ, սովորում եմ կուսակցական դպրոցում:

— Տե՛ս, տե՛ս, տե՛ս:

— Բա ի՞նչ, Երևանի դպրոցով բա՞ն կդառնա: Դու էիր, որ թողիր դպրոցը: Ափսո՛ս:

Հին դասընկերը մտավ Ասադի թևը:

— Գնանք, գնանք, ցույց տամ Բաքուն: Ու մղեց դեպի Ասադին զրավող շենքը:

— Գնանք էստեղ, մարդ պիտի տեսնեմ, հետո ման կգանք: Վա՛յ, մեռած Ասադ, վա՛յ:

— Սա ի՞նչ շենք է:

— Սրան ասում են «Արեւելքի մարգարիտ»։ դա կանանց ակումբն է։

Մտան շենքը։ Դա բազմահարկ հսկա փեթակ էր, ուր զնգում էր կյանքը։

Ընդունարանի երկար նստարաններին շարվել էին թրքուհիներ չաղրաշավոր և կիսաբաց դեմքերով։

— Էստեղ է՞լ չաղրա կա դեռ,— հարցրեց Ասադը մի տեսակ զարմանքով։

— Կա, բայց սրանք հերթի են սպասում,— ասաց Յուսուֆը,— սիրտի մտնեն ակումբ։ Կսովորեն արհեստ, զրազիտություն և զեն կզցեն։ Զնգանից մի դուրս գան՝ մնացածը հեշտ է։ Արդեն մե՛րն է։

Անցան վարչությունյան գրասենյակը։ Այնտեղ լցվել էին թրքուհիներ՝ կապույտ սպեց հագուստներով, կարմիր գլխանոցներով, ումանք էլ փուշի թաշկինակները վզին փաթաթած։ Նրանց դեմքերը համեստ էին ու վստահ։ Կազմվածքի, դեմքի վրա սակայն կար դարավոր ստրկացման հետքը — շարժումներն անվարժ էին, քայլվածքն անհարթ։ Իրար հետ խոսում էին խնամինների նման — քաղցր ու հրդեհիկ, բարեկամաբար։ Կային և լեզվանիներ, նաև ոտակներն խոսողներ։ Ումանք ոտակների էին նման։

Յուսուֆը վարիչուհու հետ խոսեց, ինչ-որ համաձայնության եկավ և ապա մտնելով Ասադի թևը՝ մոտեցրեց վարիչուհուն։

— Իմ դասընկերը՝ Ասադ Զահրադ-օղլի, Երևանից։— Սանամ խանում, ակումբի վարիչուհին։

Սանամ խանումը ժպտավ ողողեց Ասադին և լայն ու կլոր դեմքը բռնեց նրա դեմքին՝ այնպես սիրավիր և ուրախ՝ կարծես Ասադը սպասված և հաճելի հյուրն էր ակումբի։

— Յուլյա տվեք հյուրին մեր արհեստանոցները,— ասաց Սանամ խանումը,— թող տեսնի և Երևանում սպասմի մեր կանանց։

Ու ծիծաղելով դիմեց մի շարաճճի թյուրք աղջկա, որ մանրիկ սև աչքերը պսպղացնում էր Ասադի վրա։

— Հյուրերին իջեցրու ներքև, ասա թող ցույց տան։

Իջան ներքև, արհեստանոցները։ Բազմաթիվ բաժիններում, կարի մեքենաների ահագին շարքերի հետև նստած էին թրքուհիները և զդրդացնում էին ներքնահարկը իրենց կոլեկտիվ կարով։

Կոֆտաներ, ժանյակներ, բլուզներ, ասեղնագործ զարդալաթեր, շապիկներ՝ հասարակ ու շքեղ։ Կարուհիները զվարթ ու առողջ տեսքով ծիծաղում էին ու բարձրացնում արհեստանոցների տրամադրությունը։

— Երեկվա չադրայավոր ստրկուհիներն են, հա՛, լա՛վ իմացիր, Ասադ, սրան խորհրդային իշխանություն կասեն։ Սրանք էլ զնդան չեն գնա, մեկ որ ընկել են լույս աշխարհ։ Արհեստ, ուսում ունեն, կապրեն, «տիրոջ» պետք չունեն։ Հա՛, տեսնո՞ւմ ես...

Ու պինդ սեղմելով Ասադի թևը՝ ցնցեց։

Ասադը շշմել էր ու մի անախորժ բան էր զգում։ Ինչ-որ մի սխալանք, մի սերիշի՞ կողմից, թե ի՞ր — չէր կարող, չէր մտածում որոշել։

Ու մինչ կանգնած դիտում էր՝ նկատեց, որ մի դեմք կապույտ աչքերը ունեթերի հզորքից նրա ուղղությամբ լարած՝ նայում էր մտերիմ ու փաղաքշող մի լույսով։

Քրոջ նման... Ասադը ակորժ անդորրություն զգաց այդ հայացքից և մեղմեց՝ իբրև սաստիկ ծարավից հետո զովարաբ ջրի շոյանքն ընդունող մարդ։ Կյանքը մտերմացավ ինչ-որ։

«Այսպես էլ կարելի է, ի՞նչ կա որ...», — մտածեց Ասադը։ Եվ կտարվեց ինչ-որ։

Բարձրացան վերեւ։ Մտան դասարանները, դիտեցին բնմը, սրահը, զինանկյունը, ընթերցարանը։ Գեղարվեստի այլ բաժինները ճնշում էին Ասադին իրենց փարթամ ու համարձակ գործերով — գորգեր, լիազկինակներ, ավտոներ, խաղալիքներ։

— Հայաստանումն էլ պիտի սարքենք էսպես բաներ, — ասաց Յուսուֆը, — այ, կտեսնես։

Դուրս եկան ակումբից։ Վերջին անգամ Ասադը նայեց ընդունարանին, շարված կանանց, որոնցից մի քանիսի դրկում ճշում էին ծծկերները։ Սրանց վիճակված էր մանկուց լաց լինել և սնվել հասարակական վայրերի միջանցքներում ու ընդունարաններում։

Դռնից դուրս գալով Ասադը զգաց, որ այդ շենքում կատարված է այնպիսի մի գործ, որի առաջն առնել չի կարող և ոչ մի ուժ։

«Գնում են, բոլորը գնում են, մենք մնում ենք», — դառնորեն խոսեց ինքն իրեն Ասադը և հազիվ լսելի հառաչեց։

Փողոցի անկյունում Յուսուֆը հարցրեց.

— Դու հո ղեւ երկա՞ր ես մնում Բաքու:

— Չգիտեմ, դորժ եմ փնտրելու:

— Ասել է երկար: Դե, ե՛կ ինձ մոտ, կխոսենք, Հը՞, կդա՞ս,—
ու փորձող աչքերը ժպիտով մխիկեց Ասադի աչքերի մեջ:

— Կդամ,— պատասխանեց Ասադը,— հասցեդ ասա:

Յուսուֆն ասաց: Նրանք բաժանվեցին:

Ասադը զնաց ծովափ և այնտեղից էլ տրամվայ նստեց: «Ո՛ւր
կտանի, թող տանի»:

Տրամվայը զնաց հոսեց քաղաքի փողոցներով: Ասադը չէր
կարողանում կանգ առնել իրար հետեից հպարտացող բարձր շեն-
քերի վրա: Նրանք նոթերը կիտած նայում էին Ասադին և հայացք-
ները նրան խոժոռած՝ ճամփու ղնում: Իսկ մարդիկ վազում-վա-
զում — վերջ չկար: Ո՛ւր են զնում, ինչի՞,— ո՞վ իմանա: Լեզգի-
ներ, ռուս բանվորներ, հրեաներ, հայեր, թյուրք հրիտասարդներ,
աղջիկներ, կարմիրբանակայիններ, խոժոռ ու խոշորերես կիր-
դիներ և աղզերի, ցեղերի բաբելոնյան խառնուրդ: Բոլորը փունջ-
փունջ, խումբ խմբի հետևից կծկվում, բացվում, խոսում, ղռվում,
զնում են:

Մզազդիներ, կինոներ, թատրոններ, «Ազգիզը»², արհեստա-
նոցներ, պահեստներ: Ասադը ինքնամոռաց վիճակի մեջ նայում
էր այդ ամենին և չէր զգում ոչ անցյալ, ոչ ապագա: Հոգնելով զնաց
մի թեյարան մտավ, ուր թրքուհիները թեյ էին մատուցում — հա-
սարակ, պարզ: Թեյ խնդրեց և սկսեց դիտել իր շուրջը:

Հենց նոր էր խմում թեյը, որ դռների մոտ լավեց.

— Ա՛յ, ո՛ւր է Ասադը, դո՛ւ ինչ ես ասում:

Ու Յուսուֆի հետ ներս շտապեց Ասադի մյուս դասընկերը,
մի շեկ, կլորերես հրիտասարդ՝ Նաբին, որի հետ շատ մոտ էր եղել
Ասադը:

Նրանք համբուրվեցին:

— Այ, գետի՛նը չմտնես դու, էս ի՞նչ լավ արիր, եկար: Գի-
տե՞ս ինչքան տեղին ու ժամանակին եկար: Քեզ համար գործ ենք
ճարել, Ազգիզում: Հենց նոր:

— Ազգիզո՞ւմ:

Բացատրեցին:

Ասադը տատամսեց և սկսեց մտածել:

— Հը՞, դժգոհ ես:

— Չէ՛, ինչո՞ւ,— և սկսեց վերդիր անել:

— Բայց ի՞նչ շուտ գտաք տեղը, կրա՞կ եք,— զարմացավ Ասադը՝ մի փոքր հաշտվելով իր նոր վիճակի հետ:

— Սրան Բաբու կասեն: Եկար թի չէ՛ կբռնեն: Մարդ շատ է պետք: Գիտե՞ս ինչ գործ կա: Շան պես աշխատում ենք — հանգիստ չկա:

— Երեկոյան էլ ձեր Հայաստանի պատգամավորությանը պետք է տեղավորենք: Օ՞՜ֆ, էս տոները մեզ կուտեն,— ճմլկոտաց Յուսուֆը:

— Ի՞նչ պատգամավորություն, ի՞նչ տոներ — հարցրեց Ասադը անտեղյակ ու միամիտ:

— Ո՞նց թե ինչ տոներ են,— խեթեց Նաբին,— խորհրդայնացման տասնամյակն ենք տոնում, սարսա՞ղ: Մայիսի մեկն էլ քթերիս տակին: Վառելո՞ւ ենք, վառելո՞ւ, Ասա՛դ:

Ու պինդ զարկեց ափով Ասադի ուսին,— քեզ էլ քարշ կտանք կոմսոմոլիս, վիճակներդ շուռումուռ կտանք, կլծենք գործի:

Ասադին անհամբեր թվաց այդ գլխիվայր, թավալզուր արագույն թյունը իր վիճակի:

«Սրանք հենց մի գլուխ քարշ են տալիս, չեն հարցնում կամքը», — ասաց մտքում Ասադը: Ու շտապում էր խմել:

— Դե, չոռլամի՛շ արա, պրծի, ի՞նչ ես պառավի պես լալում,— սաստեց կատակով Նաբին,— էս Հայաստան չի, արաբեղ թող, մենք մաշինա ենք նստել:

Ասադը վեր կացավ, վճարեց ու դուրս գնաց նրանց հետ:

— Գնում ենք Լենինի տեքստիլը. կգա՞ս:

— Ինչո՞ւ չէ. տեսնեմ ի՞նչ կա:

— Օ՞հ, ի՞նչ կա: Սիրուն բանվորուհիներ կան, որ ուշքդ դնա:

Ծիծաղեցին և նստեցին տրամվայ: Ապա էլեկտրական գնացքով ճամփա ընկան, որ շատ էլ հաճելի էր Ասադի համար իր մրոտ ու մազուլթոտ տներով ու գործարաններով: Բայց նրան ճնշում,

զարմացնում էր հսկայական, անվերջ, իրար հետ շղթայված մեծ գործը, որ կոչվում էր արդյունաբերական քաղաք:

Հասան տեքստիլը: Դա մի հսկայական մեջևմեջ շենք էր: Նաբին ու Յուսուֆը մտան գրասենյակ, և շուտով դուրս եկան մի հասակավոր շեկ տղամարդու հետ, որ ռուսերեն կատակելով նրանց հետ՝ կանգ առավ միջանցքում:

— Սա էլ մեր նորեկ ընկերն է,— ասաց Յուսուֆը՝ ցույց տալով Ասադին:

Նրանք ծանոթացան:

— Կալ, վնաս չունի, ինձ հետ կարելի է, զնանք,— ասաց շեկը, որ ռուս էր, և Ասադի աչքերի մեջ թափանցիկ նայելով՝ հրավիրեց նրան ներս:

Գնացին գործարան:

Տոթ էր բավական: Ընդարձակ, լուսավոր սրահում հարչուրավոր իլիկներ ու փոկեր, անիվների ու ալլ լծակների հետ վիլվիտում, եռում, զղրղում էին: Բանվորուհիները կակաշների պես լցվել էին սրահը՝ ինչպես դաշտի մեջ և խաչտաբղետ խաղ էին սկսել իլիկների, կծիկների ու անիվ-փոկերի հոբի հետ: Սակայն նրանք լուրջ էին, ուշադիր, կարմրած:

Աշխատանքը հեռում էր, մոմռում:

Անցան շարքերի միջով: Տղա, աղջիկ, հայ, ռուս, թյուրք, միասին մի գործի մեջ իրար հետ ջանում, մանում էին աշխատավորի հագուստը: Այստեղ էլ Ասադն զգում էր այն կախարդական ձեռքը, որ խմբել, իրար էր բերել հազար հազարավորներին ու տանում էր «այնտեղ»— ո՛ւր, Ասադը զարմանում էր «այնտեղի» ուժի վրա, որ քաշում է սրանց ևս:

Մի ռուս բանվորուհի աչքով արեց Ասադին, երբ սա մատը մոտեցնում էր իլիկին՝

— Զկծի, զգո՛ւյշ,— նետեց կասկածալից Ասադին:

Սա քաշվեց և զնաց ժպտալով: Դուր եկավ կատակը:

Դուրս եկան գրասենյակը: Նաբին ու Յուսուֆը խոսքի բըռնըվեցին տեղկոմի հետ՝ այն մասին, թի ի՛նչ կարգ է մշակված Ադրբեջանի տասնամյա տոնակատարմանը եկող պատգամավո-

րություններին երկաթուղու կայարանում հանդիսավոր ընդունելության համար: Ասադին զարմացնում էր մի բան:

«Ուրեմն սրանք լուրջ գործի՞ր են անցել: Ադրբեջանը հաստատ խորհրդայնացած է»:

Այո, Յուսուֆն ու Նաբին միայն դրա մասին էին հոգում: Եվ էլ ուրիշ հոգ չունեին, ինչպես այն Նրեանի Սեյիդը, ինչպես Բաքվում՝ Աբին և ուրիշ շատ-շատերը, որ սպասում են բոլշևիկներին գնալուն:

Դադարի շշաղը տվին, և բոլե շանցավ — դուրս, բալը թափվեցին քրտնամած բանվորներն ու բանվորուհիները: Նրանց լուրջ ու մտահոգ դեմքերը հիմի պայծառացան և հոգնած ժպիտներով փայլեցին: Նրանք թափ տալով իրենց շորերը, քրտինքը սրբելով վաղեցին այս ու այն կողմ, շարվեցին նստարանների վրա, խմբվեցին ջրի տակառի շուրջը, հանեցին որտեղից որ է՝ իրենց պաշարը և սկսեցին ազահորեն ուտել:

— Մի՛շա, ա՛յ Միշա,— կաթի բաժակը մրտտ ձեռին՝ վաղելով դեպի մի ուրա բանվոր՝ գոռում էր հաստաշուրթ մի երիտասարդ թյուրք բանվոր:

— ЧТО ТЫ ОРЕШЬ, ЧЕРТ! — գոռաց ավելի բարձր ուրա բանվորը, որը կանգնած էր ջրի հերթի:

— Իսքաժի մաչեսթրո, չի՞ր զաֆիրա իթլում վատրեշադ արմիան,— ասաց թյուրք բանվորը:

— Բա՞ռինի եղութ՝ շտո՞ւ լի,— կատակեց լրջդեմ բանվորը:

— Արմենսկի մաթուշկի, տեղեզացիա: Թուշ փութիմ իգրաթ,— ծիծաղեց թյուրք բանվորը ճեղքելով հաստ շուրթերը և ցցելով սպիտակ ատամնաշարը:

— Ա. ոտ ի չոռտ, ստախտ տամ,— ասաց ուրա բանվորը և ջուրը խմելով թյուրք բանվորի հետ զնացին դեպի հրեա՝ սաստիկ լրջդեմ «մաչեստրոն», որ գործարանի բանվորական օրկեստրն էր ղեկավարում: Նա պեղանտ խստովայամբ պատվիրում էր երաժշտախմբին լավ պատրաստել վերջին մարշը, որ տոների համար սովորեցնում էր: Եվ արդեն հիմիկվանից նախատում էր երաժշտախմբին.

— Դիտեմ թե ոնց կք լախանկաների պես նվագելու:

— Սխր մայն՝ ստրո, մի սպասի, նվագենք հետո ասա,— ասաց մի հայ բանվոր երիտասարդ՝ ծիծաղելով:

— Մալչի՛, ամբլաչի՛,— սաստեց նրան մայնատրոն,— նո՛ւ, նո՛ւ, սկազանո, սգեկանո, պո՞նջալի, տեպեր ուրիրա՛յտես:

Նաբին ու Յուսուֆը տեղկոմի հետ պայմանավորվեցին պատգամավորներին ընդառաջ գնալու կարգի մասին և Ասադին կանչելով՝ դուրս եկան գործարանից:

— էսօր մեզ հետ շատ տեղեր պիտի լինես, Ասադ,— ասաց Յուսուֆը,— տես շոգնես:

— Ոչի՛նչ, ուզում եմ սեսնել Բաբուն:

Ճամփա ընկան դեպի «Իլլիշի բուխտը»:

Հասնելով տեղ՝ մտան բուրդերի անտառը: Գրասենյակը, ուր պետք է անցնեին Նաբին ու Յուսուֆը, լցված էր ինչ-որ հյուրերով, որոնց հետ սիրալիր խոսում էր մի ակնոցավոր թյուրք ինժեներ:

Հյուրերը Ուրալի և Գրոզնու հանքագործների պատվիրակության անդամներ էին: Եկել էին ժանոթանալու, Ազնեֆթի նավթահանքերի հետ — նավթ ստանալու և մշակելու գործին, որ նոր բան էր Ուրալի համար:

Ինժեները, մի կոպտադեմ հասակավոր մարդ, որի աչտը ջարդված էր — հանքը փորելիս քար էր դիպիլ և նրա ժպտը դարձնում էր խիստ ու անախորժ — մտերմաբար կատակում էր պատվիրակության հետ:

— Այ, եթե Ուրալի նավթն էլ դա ու մերի հետ լցնենք նավերը՝ մենք իմպերիալիստներին լիզոքեցնենք:

— Բա ի՛նչ,— վրա բերեց Ուրալի պատգամավորներից մեկը՝ պսպղուն աչքերը կկոցելով,— խորհրդային նավթը ամենալավ թնդանոթն է:

Ինժեները, որ նախկին բուրային բանվոր էր և խորհրդային ինժեներ՝ թևանցուկ անելով նրան՝ քաշեց դեպի հանքերը:

— Եկե՛ք ձեզ ցույց տանք, թե ո՛նց ենք ծովի ջուրը նավթ շինում:

— Ո՞նց թե,— զարմացավ պատգամավորներից մեկը:

— Ծովի հատակից նավթ ենք հանում,— բացատրեց մի կարճահասակ ծուռվիզ տեխնիկ, ժպտալով նրա գլխի շնչակնելու վրա:

Նաբին ինժեների և վարիչի թուլտուլթյունը խնդրեց, որ Ասադը պատգամավորութեան հետ գնա ծովափ նոր փորվող հանքը տեսնելու: Պայմանավորվեցին հանդիպել իրար գրասենյակում, Նաբին ու Յուսուֆը դնացին տեղիումի հետ տեսնվելու:

Ասադը պատգամավորների հետ գնաց ծովափ: Հասնելով տեղ՝ նա հետաքրքիր աչքերը լայն բաց արեց ծովի մեջ փորվող հանքահորի բուրդի վրա:

Այնտեղից դուրս էր լավում: Դա հսկայական քլունդն էր, որ հարվածում էր երկրի կրծքի մեջ ու ծովում: Այնտեղից լավում էին կշռողներ ու ջարդվող ժայռի ղուռուցքը:

Գետինը բողբոջում էր, գաղանի պես ղնճրտում: Հետո խորդյունը կտրում էր մի սահ և փոկերը սահելով վեր ու վար՝ դուրս էին քաշում քլունդը, որ խողովակների միջից ժայթքեցնում էր սև ցիխ ու ջարդված քար:

Բանվորները լարված ու խիստ հետևում էին գործին: Ասադը նայում էր:— Եվ ոչ մի ուրիշ բան չէր զբաղեցնում այդ բազմալեզու աշխատավորներին՝ բացի մի նպատակից—հանքը, փորելը, նավթը: Նրանք տաքացած էին, ուստի և չէին նկատում այցելուներին, այլ մռայլ ու մտահոգ հետևում էին փորման գործողութուններին: Կարծես նրանք սովորական մարդիկ չէին, այլ հատուկ նպատակի մարդիկ, հատուկ միևնույնը, հատուկ մարմնով ու հոգով: Նրանք մեծ գործի վրա էին: Նրանք հարձակվել էին երկրի վրա խորդացնելու և նավթը քաշելու ահագին խորությունից: Նրանք ճարտար ու մեծ մասշտաբի մարդիկ են: Իրենց գործի հերոսները, որոնց չի վախեցնում հորի խորությունը, ծովի ջուրը, մեքենաների ահագին մուրճերն ու բարդ կառուցվածքը: Նրանք անվահեր մարտիկներ են ֆրոնտի կրակի դժուր և գիտեն իրենց արհեստը — կռիվ բնության դեմ:

«Այլի, ո՞վ է էստեղ հարցնում միլլաթ, դին, ադաթ,—մտածում էր Ասադը,— սրանցից ո՞վ է ինձ պես դարդ անում մի կնկա սիրով»:

Ասադը երազի պես հիշեց Նիզյարին, իր վշտերը Երևանի լուռ ու քնկոտ այգիների մեջ և դառն ժպտաց.

«Ինչի՞ եմ եկել, ի՞նչ եմ տեսնում»: Ասադը մտաբերեց, որ

հկեւ էր Բաքու տեսնվելու Ռուստամ աղայի «մարդկանց» հետ, կապվելու այն գաղտնի գործին, որի հայրերը երկրից դուրս են: Մի գործ, որ պիտի կատարվի երկրի «ազատության» համար: Ազատ՝ սեփականություն ունենալու, հարստանալու, տեր լինելու իր գույքին, կնոջը, ասրելու հին աղավթներով:

Բայց ի՞նչ է դուրս գալիս: Ասաղը չի զբաղվում իսկական գործով և շարունակ ման է գալիս քաղաքում՝ մղված նրա ալյազան, հետաքրքիր կողմերով: Քաղաքը խլում է հսկայական աղբյուրի պես, հուռում, հյուսվում, ստեղծում: Առավոտից առավոտ, գիշերից գիշեր նա մշտաբար կոտրում է, ասրում: Հարյուր հազարավոր ջլապինդ բաղուկներ ուռչում, լարվում, քաշում, մղում, քանդում, զարկում են: Եվ ոչ ոք չի նայում Ասաղի կողմը, չի նկատում նրա հոգին, նրա մտադրությունը, նրա «նոր գործը»:

Այդ գործը չկա էլ, նա ծուլ է, որ ցնդում է այս քաղաքի հարյուր հազարավորների աշխատանքի աղմուկից:

Ասաղը չէր մղվում Սբու կողմը գնալու: Խղձի խալթ էլ չէր դրում: Նայելով այս քաղաքի կյանքից «այն կողմը»՝ նա զգում էր, որ «այս կողմում» շատ բան է կանգնած: Մասսաները, իր ընկերները, Նիդյարը, — ամբողջ կյանքը:

Եվ իր վիշտը մի տեսակ հանդարտվում, փառակալում էր անբոց կրակի պես: Նրան տիրել էր մի կաղզուրիչ հոգնություն և տարօրինակ անտարբերություն դեպի Նիդյարը: Նաև դեպի ինքը: Հոսանքը, որի մեջ ընկել էր՝ տանում էր նրան, զբաղեցնում, մոռացնում հսր, այդ տանջող, համառ, մշտաբար խառնում:

Հանքերի դիտումը երկար տևեց, Ասաղը չսպասեց վերջանալուն, վերադարձավ գրասենյակի կողմը: Եվ որովհետև Նաբին ու Յուսուֆը տեղ չէին հկել՝ նստեց դռան աստիճանների կողքին՝ սպասելու նրանց:

Նրանք շատ ուշացան, Ասաղն սկսեց սրտնեղել. «Ի՞նչ երկար են զբաղվում»: Ուզում էր վեր կենալ նրանց որոնելու: Բայց ահա ծիծաղելով, քրտնամթած վազելով գալիս էին նրանք մի խումբ կոմերիտ բանվորների հետ, որ նրանց ճամփու գնելով՝ ընկերակցել էին մինչև գրասենյակ: Կոմերիտները գոռոռալով, իրար բռնելով մտան գրասենյակ:

— Սա ո՞վ է,— նետեց մի թյուրք երիտասարդ բանվոր՝ Ասա-
ղի հասցեին:

— Էշը կորցրել, ման է դալիս,— ծիծաղեց մյուսը:

Նրանք անցան: Նաբին ու Յուսուֆը մոտեցան Ասաղին:

— Դի, կ'լ գնա՞նք: Վերջացրինք:

— Օ՛ֆ, տոն չեղաւ, խաթա եղաւ,— ձգւեց Նաբին ու հո-
բանջեց:

Ասաղը ժպտաց.

— Խաթա որ է՝ էլ ո՛ւր ես մտել մեջը:

— Տո՛, ինձ հարցնող կա՞: Քշում են: Գործ է, պիտի արվի:
էլ օղլի է, է՛, հոգեկ չի հարցնում,— ասաց Նաբին ու առաջ
ընկաւ:

Նրանք ճամփա ընկան դեպի քաղաք:

— Ե՛կ ինձ մոտ գիշերի, Ասա՛ղ,— ասաց Նաբին,— հյուրա-
նոցը քեզ կուտի:

Ասաղը սիրով ընդունեց:

Հասան տոնական տարւման օրերը: Բաքուն լարվում էր: Ամբողջ
Անդրկովկասը կրակե թելերը գցում էր դեպի Բաքու և վապվում
նրա կրակների հետ: Աղբբեջանը տոնելու էր իր խորհրդայնաց-
ման տասնամյակը, որին միանում էր մայրսիբերյան տոներ:

Շենքերի հպարտ կորսույթները գեղադարձվում էին կրակե
գծերով ու դրոշակների բոցերով: Հեղափոխութեան նախատոնա-
կան երեկոնները հրահրում էին քաղաքը: Բնակչութեան շտապում
էր սպառել խանութների սլաշարը, հիմնարկները պատրաստվում
էին ելույթելու, լրագրերը բաց էին թողնում բոցավառ կոշեր և
հեռագրեր: Երկաթուղու կայարանում թնդում էին բանվորական
հյուրընկալ կոլեկտիվների օրկեստրները՝ Անդրկովկասի լեռներից,
քաղաքներից ու գյուղերից եկող պատգամավորների համար:

Քաղաքը ցնցվում էր ու բաց ձայնով մուտում անվերջ: Բա-
քուն ուռնում էր, լցվում, ալիկոծվում:

Խորհրդայնացման տասնամյակը միացվեց մայրսիբերյան
տոնին: Եւ իբրեւ երկու կրակե դետեր՝ այդ երկու տոնները միա-
խառնված՝ մայրսիբերյան առավոտյան դուրս եկան ավերից՝ մեծ
քաղաքի հեռավոր ծայրերից ու մտան քաղաքի գլխավոր փո-
ղոցները:

Նաբին ու Յուսուֆը շտապեցին իրենց կոլեկտիվը, խորհուրդ տալով Ասադին զնալ տեղ բռնել Կոմունարների այգու մոտ: Տվին մուտքի տոմս և իրենք վաղեցին:

Ասադը գնաց փողոցներով և հասնելով տեղ՝ Կոմունարների այգու մոտ, կանգնեց:

Հեռվից մոտեցող մասսաների շունչն զգացվում էր: Միլիցիոներները շղթա կապած արգելում էին բնակչությանը անկարգ լըցվելու գլխավոր հունի մեջ, որով պիտի անցկենար հարյուր հիսուն հազար բանվորություն, ծառայակազմ, հիմնարկների ներկայացուցիչներ, բացի զորքը:

Մայթերը լցվեցին: Տների պատուհաններն ու պատշգամբները փեթակների պես ձևավեցին դիտող բնակչությանը: Նրբն սկսվեց:

Հեռավոր շնփորները, թմբուկները, օրկեստրների թնդյունները մոտեցան:

Ահա օրկեստրի մարշի հետ համաչափ օրորվելով հկան անցնելու նավաստիները՝ քամահար պղնձադեմ երիտասարդներ՝ վճռական հայացքներով:

Այնուհետև իրար հետևից ձգվեցին հետևակների զնդերը, որ դալով աճեցին ու համբատատան անցկացան:

Տրիբուններից սկսեցին զորքի մեջ նետել կրակե լողուններ, և զնդերը թնդացրին Բաքվի մոնոմենտալ շենքերը խրոխտ ուռաներով:

Ահա և հեծելազորը: Առջևից սանձակոծ շուրթերը կրծոտելով՝ սիգապանծ պարով ոստոստում, դալիս էին հրամկադմի արաբական երիվարները: Նրանք քամու պես կթռչեին՝ եթե նրանց սանձը բաց թողնվիր: Բայց հեծյալները քաշում էին սանձը, և նրանք ծառանում էին կատաղի, հրացայտ աչքերը ցլացնելով, և բամին փոփոացնում էր նրանց բաշը:

Հեծյալներին հետևեց հրետանին: Ծանրամարմին ձիերը՝ բաշերն ու սմբակափնջերը քամուն՝ թնդացրին սալահատակը լեռնային, դաշտային հրանոթների անիվներով: Մահվան ֆաբրիկները իրենց պողպատի մոմոցը տարածում էին հեռավոր փողոցները: Օդը լցվեց զենքերի, սմբակների, ոտքերի, օրկեստրների, լողունդ

նետողների ու բարձրախոսների անդուլ ժխտումը, որոնց մեջ ծփում էին հեռավոր զուռնաները, շվինները, դոփում դափերն ու թըմ-բուկները:

Նայում էր Ասադը և աչքերը շաղվում: Ահա գալիս են թյուրքեր, հայեր, ռուսներ, լեզգիներ, գերմանացիներ, կիրգիզներ, պարսիկներ, լեռնային այլազան ցեղեր — բանվորներ, ծառայողներ: Գալիս են գյուղացիներ՝ կոլտնավորները, նո՛ր հողից պոկված, իրենց ձիերի, սալլերի վրա:

Անցնելու եկան ազատագրված թրքուհիները խայռաբղետ փնջերով: Բանվորուհիներ՝ կրակե գլխանոցներով, ծաղիկների դաշտի պես, որ վեր կացած հոսում է:

Բալախանի, Սուրախանի, Բայիլով, Սև ու Սպիտակ քաղաքներ³, բազմաթիվ գործարաններ, նավամատույցը պրոֆմիուլյունների դժով եկել են երթը լցնելու կարծրամարմին, պողպատ բանվորներով:

Երթը տաքացավ: Մասսաները՝ ինչպես հակառակ հոսանքներով իրար մեջ անցնող ջրեր՝ սկսեցին իրար կողքի ընթանալ մեկը հետ, մյուսը առաջ:

Մի կողմից հոսում էր բանվորությունը, մյուս կողմից կողքով անցնում էր գյուղացիությունը: Վերջինները ձիավորված էին: Երեք-հրեք անցնում էին շարքի մեջ: «Սուրո՞ւն, սուրո՞ւն» գոռում էին նրանք ու քշում ձիերը, սալլերը դոփելով ու ջարդելով:

Հոսանքներն սկսեցին լողունգներ նետել իրար, որից դիմացի հոսանքն այնպես էր պայթում, ինչպես բոմբե գցվեր նրանց մեջ:

Ասադը զարմացել էր: Մի՞թե վերջ չունի այս մարդկային անտառը, որ տեղահանվել գնում է իր առջևով: Որտեղի՞ց աճեցին սրանք:

Նայեց: Ահա եկան անցնելու կանանց բազմություններ սպիտակազգեստ, ձյունե թաշկինակները գլխներին, վրան կիսալուսինը — կարմիր մահիկը: Դրանց մեջ կան թրքուհիներ, ռուսուհիներ, հայուհիներ...

Մի՛շտ միասին, միշտ ազատ, միշտ գնում են... Նիզյարն էլ նրանց հետ...

Բազմությունն անցնում էր քրքջալով, երգելով: Առջևից զուռ-

նա-դհով՝ իրենք հետևից պարելով գնում էին արևառ թյուրք գլու-
ղացիներ, բանվորներ: Եսմերը հետևից ծափերով շափ էին տալիս
ու քաջալերում:

Զուռնին հետևում էր կլաննալու, կլաննալին՝ գարմոշկան,
գարմոշկային՝ պարկապուկը:

Ասադի աչքերը շաղվեցին ամբողջ երկու ժամ դիտելուց.
նրա գլուխը պտույտ էր գալիս՝ ինչպես գետի հոսանքին նայելուց:

Կամաց-կամաց նրան երազ էր թվում այս բոլորը — մի աշ-
խույժ, տարօրինակ և աղմկալի ցնորական պատկեր:

Ո՞ւր են գնում այդ բարձր, նախշած անիվները, գլուղատնտե-
սական գործիքներ բարձած սալերը, ձիերի բաշերը կարմիր շվերի
հետ ուղորած, թամբի տեղ գունդգունջ մինդարներ դրած ձիա-
վորները:

Մի պատկեր ցնցեց Ասադին:

Հոսեց նրա մի ուրիշ ալիք — թրքուհիների մի բազմություն,
որոնց առջևից հպարտ գնում էր մի կրակոտ թրքուհի՝ դրոշակը
ձեռքին: Կարծես բոցավառ ջահ էր բռնել, որ քամուց հրահրվում
է ու օդը լիզում, նրա հետևից տարբեր աղգերի կանաչք՝ կարմիր
պուտ-պուտ թաշկինակները զլխներին, կարծես քամահար տա-
փաստանը խռնվելով, խայտալով ալիկոծվեց ու դուրս եկավ
ափերից:

Դրոշի վրա փոփռում էր պատկերը մեծ լենինի — նրա, ով իր
կենդանի ժամանակ դրոշակակիրն էր հենց այս թրքուհու ազատու-
թյան:

Այնուհետև եկան, անցան հեծանվորդներ, ռազմադիմակ կրող
բանվորներ, ձեռքերին մուրճ ու քլունդ, սրանց հետևեցին ֆիդ-
կուլտուրիստները փրենչ վագրներին հետևելով՝ առողջ, սիլվապանծ, մի
հեղեղ գեղեցիկ երիտասարդ սերնդի — ռուս բանվորուհիներ,
խառն դարձյալ թրքուհիներով, հայուհիներով, լեզգուհիներով:

Անցան կոմերիտներ, զինված կոմերիտուհիներ, պիոներներ՝
խմբական գեկլամացիայով:

Թմբուկների, լողունգների, շեփորների և ուռանների անլուկի
սիմֆոնիան քանի զնաց հրահրվեց ու մոլեգնեց, կրակեց մասսա-

ներին, որ իրար դեմ գալուվ և հզերելուվ զորատես էին անում իրար, զգում իրենց ուժը:

Մասսաների հարբումն մասսաների տեսքով, գոշերով և ուռաներով:

Ասադը հարբեց, մոլեղնեց ինքը ևս և զգաց, որ մի ուժ, երկաթի ջեռ բազուկ հրկարեց դեպի ինքը և սկսեց քաշել-տանել իրեն: «Այ թե ի՞նչն է քաշում-տանում Նիդյարին»:

Եվ Ասադը նախանձ ու խանդ զգաց դեպի այդ մասսան, որ խլել-տանում էր իր երջանկության առարկային:

Ու Նիդյարը գնում է՝ ուրախ զուշերի, երգերի ու պաշարի աղաղակների մեջ՝ գնում է դեպի սոցիալիզմ:

Իսկ ի՞նքը, Ասադը... Օ՛, Ասադը մնացել է ճամփին, նա ընկել է ոտքերի արանքը և իր վշտի հառաչանքներն է հաշվում, մենա՛կ, անընկե՛ր, լքված, անուրախ...

Ո՛ր է ուզում գնալ, ի՞նչ է ձեռնարկելու, որ այս երթը չլինի, որ կանգնեն այս մասսաները, շտանեն այն էակին, որը նրան զգացնում է կյանքի խմաստը, ջերմացնում նրա մենավոր կյանքը:

Ու մինչ նա հուզումնալի մտքերով պաշարված, աչքերը պղտոր նայում էր այս մարդկային հեղեղմանը, կանանց բազմության մեջ մի դեմք շողաց: Ի՞նչ, Նիդյարը, մի՞թե նա... Ասադը ճեղքելով տիրող բազմությունը՝ առաջ գնաց: Կանանց փնջերը հոսեցին, եկան և հրե մոտեցան՝ Ասադը հուզմունքից խեղդվեց, և աչքերը մթնեցին: Այո, Նիդյարն է... Նա է, եկել է անշուշտ պատգամավորների հետ: Նիդյարը պատգամավորուհի է...

Նրա դեմքը արևառ էր, մի փոքր վայրի էր թվում Բաքվի կանանց մեջ:

Նիդյարը խանդավառ նայում էր դեպի առաջ, ինչ-որ մի կետի, կարծես մի անտեսանելի լույսի և հափշտակված, էքստազի մեջ գնում էր նրան հասնելու: Նա ոչինչ չէր տեսնում:

Ասադը ուղեց նրան կանչել, բայց ձայնը խեղդվեց շորացած կոկորդոմ: Նա սկսեց հետևել մայթից: Դա շատ դժվար էր: Սկսեց ճեղքել բազմությունը, հրել դեպի:

— Ի՞նչ եք բռնում, — նեղսրտեց մի քաղաքացի մրոտ դեմքով և նյարդային շուրթերով:

Ասադը չնայեց նրան և հուսահատ սկսեց մարդկային ալիքները ճնդքել, որ կարողանա հասնել Նիզյարին, բայց սա հեռացել էր: Ու մինչ Ասադը փողոցի ծայրին վիճում էր իրեն կանգնեցնող միլիցիոներների հետ անցնելու համար՝ Նիզյարը կորավ...

Ասադը քիչ էր մնում դուռն ցավից: Նա կատաղում էր, ուզում էր հարվածել իրեն պահող միլիցիոներին:

Նրան վերջապես արգելեցին անցնել փողոցը՝ չնայած նրա ցույց տված անձնաթիղթին: Վերջապես եկավ ավագ միլիցիոները և թույլ տվեց: Ասադը վազեց: Բայց որքան նա վազում էր, աչքերով որսում Նիզյարի զեղնավուն թաշկինակը՝ ոչինչ չէր երևում: Նիզյարը երազի պես երեաց ու անհետացավ: Հանգավ իբրեւ մտապատկեր, շող՝ անհուն խավարի մեջ թողնելով Ասադին:

Ասադը կսկծից հայհոյում, անարգում, լաց էր լինում: Նա ընկավ ուրիշ փողոցներ, հարցրեց թե ո՞րտեղ կարող էին կանգ առնել պատգամավորուհիները, բայց ոչ ոք պատասխան չտվեց:

Ամբողջ օրը ման եկավ իրարանցման մեջ, բայց որովհետեւ խիլացի կերպով չէր որոնում՝ ոչ մի հետք չգտավ:

Շատ ուշ երեկոյան՝ երբ գնաց Նաբու սենյակը՝ նրան գտավ կեղտոտ մահճակալին մեկնված և ոտքերը չռած: Նաբին հոգնեկքնել էր: Չուղեց արթնացնել: Պառկեց քնելու՝ ջարդված, հոգնած:

Առավոտյան ուշ Նաբին արթնացավ և ճմլկոտելով նստեց անկողնու վրա.

— Վա՛հ, չեմ է՛լ հանվել: Ամմա հոգնած էինք: Հը՛, թթված ես,— դիմեց Ասադին:

Ասադն անցավ գործի.

— Գիտե՞ս ով է եկել Բաբու:

— Ո՞վ:

— Կինս, Նիզյա՛րը:

— Ո՞ւմ հետ:

— Չգիտեմ:

Նաբին մտածեց.

— Ադա՛, չլինի՞ թե պատգամավորուհի է: Երեկ տեսա, երեւմանցիների մեջ, մի սիրուն, ջահել կնիկ է: Նա՞ է գուցե:

— Որտե՞ղ տեսար,— և Ասադը վեր թռավ, մոտեցավ Նաբուն:

— Ահապեսում:

— Ասել է՝ կարող ենք դանե՞լ նրան:

— Զեռա՛ց:

Նրբ դուրս եկան տնից՝ Ասադին թվում էր թե գնում է կյանքի համար մի մեծ վճիռ տալու: Զգաց մի բան, որ հման է մեծ ծովին մոտեցողի տպավորությանը — տարերքի՞ ուժը, նրա սարսափը, հետաքրքրությունը, թե կախարդիչ գեղեցկությունը:

Նա մի բան էր վճռել. ի՞նչ — լավ չգիտեր և շտապում էր տեղ հասնելու և կատարելու: Նա այնպես էր գնում, ինչպես սիրահարը առաջին խոստովանքն անելու որոշումով:

Նա զգաց մի քաղցր սարսուռ, և սիրտը հաճելի նվազեց:

Ի՞նչ կասի Նիզյարը... Ի՞նչ կանի ի՞նքը... Իրե՞նն է դեռ Նիզյարը... Ինչպե՞ս պիտի դիմանալ՝ եթե Նիզյարը մերժի իրեն...

Գնացին Ահապես:

Այնտեղ Նաբին իմացավ, որ Նիզյարը եկել է Հայաստանի պատգամավորության հետ և իջել է հյուրանոցում:

Դուրս եկան շենքից: Նստելով տրամվայ՝ անցան մի շարք փողոցներ, որ հավիտենության չափ երկար թվացին Ասադին:

Իջնելով տրամվայից՝ Ասադն ասաց Նաբուն.

— Նաբի՛, մի բան պիտի խնդրեմ: Որ հասնենք, դանենք, դու ինձ մենակ թող կնոջս հետ, նրա հետ բան ունեմ խոսելիք:

— Կոված հո չե՞ք, — հարցրեց Նաբին՝ շեշտ նայելով Ասադին: — Դանակ հո չունե՞ս հետդ — կատակեց Նաբին:

— Սարսաղ հո չե՞ս:

— Դի, լավ. գնա՛, այ դիմացի հյուրանոցն է: Ես ետ եմ դառնում:

Ու հեռացավ՝ ժպտալով Ասադի վրա:

Ասադը մենակ զգալով իրեն՝ կորցրեց վստահությունը, կարկամեց: Ուզում էր ետ դառնալ: Կանգնեց մի պահ:

«Ինչ ուժ է դառել Նիզյարը... վախեցնում է ինձ», մտածեց նա ու դառնորեն գլուխը թափ տալով՝ գնաց մտավ հյուրանոցի գրասենյակը:

— Զեր ինչի՞ն է պետք այդ կինը:

— Նա իմ կինն է:

Հարցնողը շեշտ նախեց Ասադի հուզված դեմքին, տատամսեց և ապա վճռեց.

— Կսի՛ր,— գիմեց աշխատակցին,— բնկերը տասներկու համարումն է, կանչիր աչտակը:

Աշխատակիցը գնաց:

Որքա՞ն հուզումնալից և քաղցր էր սպասումը:

Ասադը զգաց, որ սիրտը թռչում է իր բնից: Ու մինչ չուրանոցի կառավարիչը՝ նույնպես սպասելով Նիզյարին, աչքի տակով գիտում էր Ասադի հուզմունքը՝ սանդուղքներից մի խշշոց լսվեց: Դա Նիզյարի զգեստի ձայնն էր: Մի ոլորուն ևս, և ահա աչքերը կկոցելով և տիրական ու կարկառուն հասակով սկսեց իջնել դեպի Ասադը: Մեղմ ժպտաց ու շնչաց.

— Ասա՞դ...

— Ես եմ, Նիզյա՛ր...

Բարեկեց, բոնեց Ասադի ձեռքը և վեր բաշեց.

— Գնանք ներս, Ասա՞դ:

Ու այս աչնդխտի զուրգուրտ, երգեցիկ ձայնով, որ Ասադին թվաց, թե ամբողջ իրենց անցուղարձը, կռիվը, միայն ծանր երազումն էր և ահա արթնացավ, որ այդ ամենը չբացել է գիշերաչին խավարի հետ:

Ասադը սպասեց, որ հասնեն համարը և Նիզյարը զուրը փակի: Նա ընկավ Նիզյարի գրկը.

— Նիզյա՛ր, ներիր արածներս, ես հիմի քեզ հետ եմ...

Նիզյարը գրկեց նրա այրվող գլուխը և մեղմ համբուրելով բաց թողեց և գնաց նստեց անկողնու վրա:

Նրանք իբար նախեցին մի քիչ խորթացած հայացքներով: Որքա՞ն փոխվել էր Նիզյարը. նա լցվել էր լրջությամբ ու օտարացել: Նա ինչ-որ մտքեր ուներ, ինչ-որ նոր հուզումներ, որ նրա դեմքին դրոշմում էին իրենց կնիքը: Միայն աչքերի խորքում, շատ աղուտ կիսամթան մեջ, նկատելի էր մի մտերիմ շող, որ թափանցում էր Ասադի հոգին: Այդ շողը նրա համար էր ջերմանում. դա արդեն նրանն էր: Զգաց Ասադը փրկարար այդ կանչը, հրավերը դեպի նոր կյանքը: Եվ իրեն տեսավ կրկին կյանքի հետ

կապում: Կապված նիզյարի հետ, իսկ նիզյարի սրտի թելերով՝
կապված այն մաստաների հետ, որ այս օրերս տեսավ Ասաղը:

— Ի՞նչ ես անելու, Ասա՛ղ:

— Դո՞ւ ինչ ես անելու:

Նիզյարը լրջացավ, մի փոքր անհանգիստ նայեց Ասաղին և
ապա կարծես խնայելով նրան՝ ասաց.

— Ինձ շուտով կուղարկեն էստեղ, սովորելու: Կգնամ նրեան,
հետո կգամ:

Ասաղը կարծես ընկավ անդունդը, ուղղակի պոկվեց: «Ի՞նչ,
էլի՞՞ չի սիրում, էլի՞՞ բաժանման համա՛ման»:

— Նիզյա՛ր, ինձ թողե՞լ ես, պրծե՞լ:

Նիզյարը բռնեց նրա ձեռքը և ինչ-որ անսպասելի և խորթ
բարեկամական ժպիտով թոթովեց.

— Ես իմ գործի հետեից ընկնելով հո չեմ թողնում քեզ:
Ասա՛ղ, դու էլ կդաս Բաբու, գործ կգտնես, կմնաս ինձ հետ ու...
կփռխովես:

Ու ժպտաց:

— Մենք միասին կլինենք: Կմտնես կոմսսոմոլ:

— Կրակն էլ անցնես, ջուրն էլ — քեզ հետ եմ, միասին, —
տաքացած խոսեց Ասաղը և սեղմեց պինդ նիզյարի ձեռքը:

Ասաղի՛ն անգամ կյանքում: Որովհետև երբեք ո՛չ մի ընտրեք
կնոջ՝ և ընդհանրապես կնոջ ձեռքը չէր սեղմել այդ ղզացումով:

Ալսինքն՝ ընկերական:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ԵՎ ՏԵՔՍՏԱՅԻՆ
ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Դերենիկ Դեմիրճյանի երկերի դիտական հրատարակության ներկա հատորն ընդգրկում է հեղինակի գեղարվեստական ակնարկները, մանրապատմները և վիպակները:

Դ. Դեմիրճյանը 20—30-ական թվականներին գրել և մամուլում հրապարակել է բազմաթիվ ակնարկներ:

Մանրապատմի ժանրը Դեմիրճյանին գրազեցրել է Հալբենական մեծ պատերազմի տարիներին:

Մանրապատմները Հեն թվագրված: Միայն դրանց մի մասի գրության ժամանակը կարելի է պարզել, այն էլ շատ մոտավոր: Ուստի հարմար դստնք դրանք տպագրել այն հաջորդականությամբ, ինչպես տպագրել է հեղինակը իր ժողովածուներում:

«Ուշից» և «Նիդյա» վիպակները տպագրվել են 1929 և 1930 թվականներին, իսկ «Տաբևալին» վիպակը, որը զբաղեցնում է 1908 թ., տպագրվում է առաջին անգամ:

ՀԱՄԱՌԱՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՊԱՅՄԱՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆՆԵՐ

ԴՅ — Դ. Դեմիրճյանի ֆոնդ

ԴԱԲ — Ե. Զարենցի անվան գրականության և արվեստի բանդարան

ԿԲ — «Երական թերթ»

ԵԺ — Երկերի ժողովածու

ԽԴ — «Նորհրդային գրականություն», ամսագիր, Երևան

ԽՀ — «Նորհրդային Հայաստան», օրաթերթ, Երևան

Կ — «Կոմունիստ», օրաթերթ, Բաքու

Հ — Հատոր

ՍԳ — «Սովետական գրականություն», ամսագիր, Երևան

ՍՀ — «Սովետական Հայաստան», օրաթերթ, Երևան

ՆՈԻ — «Նոր ուղի», ամսագիր, Երևան

Այն տպագիր օրգանները, որոնք հիշատակվում են միայն մեկ անգամ, Հեն հատակված:

< > — սուրանկյուն փակագծերով տրված են խմբագրական միջամտությունները:

[] — ուղղանկյուն փակագծերի մեջ են առնված այն բառերն ու մտքերը, որ հեղինակը հանել է բնագրից:

* — աստղանիշով տողատակ տրված են հեղինակի ծանոթությունները:

*) — աստղանիշ փակագիծը աւերասային տարբերությունների տարբերակիչն է:

Ա. Կ Ն Ա. Ր Կ Ն Ե Ր

Ս Ա Խ Ա Լ-Տ ՈՒԹ Ա Ն

(էջ 7)

Գրության թվականն ստույգ հայտնի չէ: Դատելով բովանդակությունից և ինքնագրի ուղղագրությունից, պետք է գրված լինի 1910-ական թվականներին:

ԳԱԹ ԴՖ ԱՆ 358 պահվում է մեկ ինքնագրով:

Տպագրվում է առաջին անգամ ինքնագրից:

1 Սախալ-Տուրան — հավանաբար՝ Սախալ-Թուրան, որ թուրքերեն նշանակում է մորուր բռնող: Այս տեղանունը հանդիպում է նաև ուրիշ վայրերում: Դ-ի նկարագրածը Կարսի կողմերում է՝ Չալթր լճի մոտակայքում:

Սախալ-Տուրան տեղանվան մասին կա մի այսպիսի ավանդություն. «Տաթևիկից Հալիձոր գնալիս Դավիթ-Բեկը պատահում է Ֆաթալի խանի օգնականին: Սա ծաղրելով Դավթին ասում է. Դավթ-Բեկ, մորուրդ բռնիր, նամազդ արա, վերջդ եկել է: Դավթ-Բեկը պատասխանում է. Մենք այսպիսի տեղերում ո՛չ նամազ ենք անում, ո՛չ էլ մորուր բռնում, տղամարդ ես զիմացիր: Ասում է, թուրք բաշում, վրա է տալիս խանի ձիավորներին, բոլորին կոտորում է և դառնալով խանին ասում. Մորուրդ բռնիր այ շուն, նամազդ արա, վերջդ եկել է, և թոցնելով նրա գլուխը նետում է Որոտան գետի մեջ: Գրանից հետո այդ ձորի անունը դնում են Սախալ-Տուրան (Մորուսակալ)»: (Ա. Ղանալանյան, Ավանդապատում, Երևան, 1969, էջ 45):

2 Չըլդըր լիճ — պետք է լինի, Չալթր լիճ: Դանվում է Կարսի նահանգի հյուսիս-արևելքում, ծովի մակերևույթից 1957 մ բարձրության վրա, շրջապատված բարձր լեռներով: Այս լճի մասին ես կա մի ավանդություն (տե՛ս Ա. Ղանալանյան, Ավանդապատում, էջ 81):

Լ Կ Ն Ի Ն Ա. Կ Ա Ն

(էջ 10)

Առաջին անգամ տպագրվել է ԽԶ, 1924, ԱՆ 219 և ԱՆ 223: Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվում է նույնից:

1 ՍՍՀՄ կենտրոնականի 1924 թ. փետրվարի 26-ի որոշմամբ Ալեքսանդրապոլ բաղաժըր վերանվանվեց Լենինական:

2 Հավանաբար նկատի ունի Լենինականից հանրահայտ զվարճախոս Պոլոդ Մուկուչին, որին նմանեցնում է Ալֆոնս Դոդեի վեպի պարծենկոտ հերոսին:

3 «Բանվոր» օրաթերթ — օրգան Հայաստանի ԿԿ(Բ) Լենինականի զավկումի, Լենքաղզործկումի, զավարոֆ բյուրոյի և երկաթուղային արհմիության: Հիմնադրվել է 1923 թ.:

4 Լենինականի օպերա — օպերետային թատրոնի բացումը տեղի է ունեցել 1924 թ. հունիսի 17-ին «Ֆաուստ» օպերայի բեմադրությամբ: 1926 թ. թատրոնը դադարեցնում է աշխատանքը, ստեղծագործական ուժերը տեղափոխվում են Երևան:

5 Ֆուտուրիզմ (լատիներեն futurum—ապագա)—անկումային, ձևապաշտական հոսանք XX դարի սկզբի գրականության և արվեստի մեջ: Մագել է Իտալիայում, արտացոլելով իմպերիալիստական ռազմամոլ բուրժուազիայի գաղափարախոսությունը: Ֆուտուրիզմն իր հետևորդներն ունեցավ շատ երկրների պոեզիայում և կերպարվեստում:

6 «Վառարանից շսկսել վախճ» ռուսական ասացվածքի բառացի թարգմանությունն է: Այսինքն՝ շսկսել անսպասման սկզբից:

7 «Յոյր վերհ»—հեկեղեցի Հենրիսկանում, կառուցվել է XI դարում:

8 Մարուսադա — Աստվածաշնչային պերսոնաժ, որն իրր ապրել է 965 տարի:

9 Նկատի ունի Շիրակի ջրանցքը, որը 1924 թ. կառուցման ընթացքի մեջ էր:

10 Գտնվում է Ախուրյանի շրջանի Մարմաշեն (նախկինում՝ Վերին Ղանլի-ջա) գյուղի մոտ, Ախուրյանի ձախ, բարձրադիր ափին: Շինարարական աշխատանքներն սկսել են 1936 թ. և ավարտել 1929 թ.:

Ճ Ա Մ Փ Ի Տ Պ Ա Վ Ո Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

(էջ 21)

Առաջին անգամ տպագրվել է 1924, № 254: Ինքնադիրը չի պահպանվել: Տպագրվում է նույնից:

1 Գ. Հաուպտմանի «Ջրասույզ պանդ» պիեսում գործող անձ:

2 Հեղափոխական երգ, որի հեղինակն է ռուս բանաստեղծ Լ. Պ. Ռադիկը (1860—1901 թթ.): Հայերեն տառադրված թարգմանությունը կատարել է Հ. Հակոբյանը 1905 թ.:

Ը Ն Կ Ե Ր Շ Ի Ր-Ջ Ր Ա Ն Ց Ք Ը

(էջ 27)

Առաջին անգամ տպագրվել է 1925, № 159: Ինքնադիրը չի պահպանվել: Տպագրվում է նույնից:

1 Շիրակի ջրանցքի հանդիսավոր բացումը տեղի է ունեցել 1925 թ. հունիսի 21-ին:

2 Նաևսեն Ֆրիտլոֆ (1861—1930)—նորվեգացի նշանավոր գիտնական-ճանապարհորդ: Ազգերի լիգային կից աշխատանքի միջազգային բյուրոյի հանձնաժողովի ղեկավար, հայ ժողովրդի բարեկամ: Ազգերի լիգայի որոշմամբ Նանսենի ղեկավարությամբ հանձնաժողով է ուղարկվում Սովետական Հայաստան՝ ուսումնասիրելու հայ գաղթականներին Հայաստանում բնակեցնելու հնարավորությունները: Նանսենի գլխավորած հանձնաժողովը երևան է ժամանել 1925 թ. հունիսի 18-ին: Նանսենը հունիսի 21-ին մասնակցել է Շիրակի ջրանցքի բացմանը:

3 Լուկաշին (Սարգիս Մրապիոնյան, 1887—1939) — կուսակցական և սովետական ականաւոր գործիչ: Սովետական Հայաստանի կառավարութեան առաջին կազմի ժողովոմխորհի նախագահ:

4 Համբարձումյան Սահո (1879—1941) — կուսակցական և սովետական ականաւոր գործիչ: Սովետական Հայաստանի կառավարութեան առաջին կազմի առողջապահութեան ժողովոմ, ապա ժողովոմխորհի նախագահ:

5 Մախարաձե Ֆիլիպ Խեսէկիշ (1868—1941) — սովետական պետական ականաւոր գործիչ, Վրացական ՍՍՀ հեղկոմի (1921), ապա ԺԿԽ-ի նախագահ, այնուհետև Վրացական ՍՍՀ Գերագույն սովետի նախագահ:

6 Սուրաճով Համիդ Հասան-օղլի (1889—1938) — հին Բոլշևիկ, Ադրբեջանում սովետական կարգերի հաստատման ականիվ մասնակից: Եղել է Ադր. ՍՍՀ ներքին գործերի ժողկոմ:

7 Խանոյան Սարգիս (1877—1937) — կուսակցական-պետական գործիչ, Սովետական Հայաստանի կառավարութեան առաջին կազմի ֆինանսների ժողկոմ:

8 Ֆեմիս — դիցաբանական թուրք զերածնված իր սեփական մոխրից, չիյունիկ:

Հ Ա Յ Ր Ե Ն Ի Ք Ո Ւ Մ

(էջ 35)

Առաջին անգամ տպագրվել է ԽՀ. 1926, № 43: Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվում է նույնից:

Հ Ի Գ Ր Ո Շ Ե Ն Ի Բ Ա Յ Ո Ւ Մ Ի

(էջ 42)

Առաջին անգամ տպագրվել է ԽՀ. 1926, № 117: Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվում է նույնից:

1 Երևանի առաջին հիգրոլոկարական հանգիստւոր բաժնումը տեղի է ունեցել 1926 թ. մայիսի 16-ին:

2 Օրշոնիկիձե Գրիգորի Կոնստանտինովիշ (1886—1937) — կոմունիստական կուսակցութեան և սովետական պետական ականաւոր գործիչ: 1921—1926 թթ. աշխատել է Անդրկովկասում, սկզբում եղել է Կոմունիստական կուսակցութեան Կենտրոնական կոմիտեի կովկասյան բյուրոյի նախագահ, ապա՝ կուսակցութեան Անդրկովկասի երկրկոմի առաջին քարատւար:

3 Աղամալի-օղլի Սամեդ Աղա (1867—1930) — պետական և հասարակական ականաւոր գործիչ: 1921 թ. Ադր. ՍՍՀ հոգժողկոմ, իսկ 1922—1929 թթ. Ադր. ՍՍՀ ԿԳԿ նախագահ:

ԱՎԵՐԱԿՆԵՐԻ ՄԻՋԵՅ

(էջ 44)

Առաջին անգամ տպագրվել է 1926. №№ 260, 261, 263: Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվում է նույնիսկ:

1 Նկատի ունի Հենինականի երկրաչարժը, որը տեղի է ունեցել 1926 թ. հոկտեմբերի 22-ին: ՀՍՍՀ ժողովոստորհի և Հի(ր)կ Կենտկոմի նախագահության 1926 թ. հոկտ. 26-ի որոշումով սակավել է աղետալուներին նախնական օժանդակություն ցույց տվող արտակարգ հանձնաժողով:

2 Երզնկյան Արամայիս (1878—1937)—կուսակցական և պետական գործիչ: Այդ ժամանակ եղել է ՀՍՍՀ հոգեփոխարին:

3 Այս շրջագրության ժամանակ Դեմիրճյանի հետ է եղել Ավ. Իսահակյանը, որը նոր էր վերադարձել արտասահմանից (1926 թ. հոկտ. 9-ին):

4 Հոկտեմբերյան հեղափոխության 9-րդ տարեդարձը՝ հին տոմարով հոկտեմբերի 26-ին:

5 Եռսրբ Ավ. Իսահակյանի մասին է:

ԶՈՐԱԿԵՏԻՅ

(էջ 58)

Ակնարկը գրված է Զորագետի հիդրոէլեկտրակայանի հիմնադրման առիթով, որը տեղի է ունեցել 1927 թ. հուլիսի 24-ին (հանդիսավոր բացումը՝ 1932 թ. նոյեմբերի 7-ին):

Առաջին անգամ տպագրվել է 1927, № 171: Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվում է նույնիսկ:

1 Կարինյան (Գարինյան) Արամայիս (ծնվ. 1886)—կուսակցական և պետական գործիչ, հրատարակախոս, գրականագետ-քննադատ: ՀՍՍՀ ԳԱ իսկական անդամ: 20-ական թվականներին եղել է ՀՍՍՀ արդարադատության ժողովում:

2 Օրախլարալիի Մամիս (1883—1937)—կուսակցական-պետական գործիչ, Անդրֆեդերացիայի ժողովոստորհի նախագահ:

3 Կապան (ՏԵ-Կապարյանց) Սարգիս Իվանի (1876—1938)—ՀՍՍՀ հեղ-կոմի առաջին նախագահը, պետական Անդրֆեդերացիայի և ՀՍՍՀ կենտրոնականների նախագահ:

4 Հովհաննիսյան Առաք Գարեգինի (1887—1972)—կուսակցական և պետական գործիչ, ՀՍՍՀ ԳԱ իսկական անդամ: 1920—1921 թթ. եղել է ՀՍՍՀ լուս-ժողովում, 1922—1927 թթ.՝ ՀԿԿ Կենտկոմի առաջին բարտուղար:

5 Հենինականի Մայիսյան տպատարության անվան տեքստիլ գործարանի հանդիսավոր բացումը տեղի է ունեցել 1927 թ. նոյեմբերի 29-ին:

6 Երևանի բամբակաղաղի գործարանը գործարկվել է 1924 թ. մարտի 15-ին:

7 Չուգլա—Վ. Ի. Հենինի տնվան Ջեմո-Ավճալյան հիդրոէլեկտրակայանը կա-ռուցվել է 1923—1927 թթ.:

Խ Ն Ա Յ Ո Ղ Ա Կ Ա Ն Կ Ա Մ Պ Ա Ն Ի Ա

(էջ 65)

Ակնարկը գրված է «Խնայողական երկշարաթյակի» առթիվով, որը սկսվել է 1927 թ. հոկտեմբերի 1-ին և տեղի մինչև հոկտեմբերի 15-ը: «Խնայողական երկշարաթյակ» կամպանիայի առթիվ 1927 թ. սեպտ. 15-ին ՀԿԻ Կենտկոմի ազիտ-րամնում կայացել է խորհրդակցություն: Տե՛ս խձ, 1927, № 214:

Առաջին անգամ տպագրվել է խձ, 1927, № 215: Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվում է նույնից:

Խ Ո Ր Հ Ր Գ Ա Յ Ի Ն Շ Ի Ն Ա Ր Ա Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ը

(էջ 68)

Առաջին անգամ տպագրվել է խձ, 1927, № 272: Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվում է նույնից:

1 Գեուճի փողոց—պրոֆեսորնալ հեղափոխական, մարքսիստ Բոգդան Կնուն-յանցի (1878—1911) անվան փողոց երևանում:

«Ա. Ն. Ա. Ս Ս Վ Ա Մ» Կ Ո Ւ Ե Կ Տ Ի Վ Ը

(էջ 71)

Առաջին անգամ տպագրվել է խձ, 1928, № 123: Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվում է նույնից:

1 Հայկական ճարտարապետության նշանավոր կոթողներից մեկը՝ ս. Հովի-սիմն տաճարը հիմնադրվել է 618 թ.:

2 1926 թ. հոկտեմբերի 9-ին ՍՍՀՄ Ժողկոմխորհը որոշում է քնդունել չքա-վորական տնտեսությունների վարկավորման ֆոնդ ստեղծելու մասին: Վարկա-վորման այս ֆոնդը մեծապես նպաստել է կոլեկտիվ տնտեսությունների ամրա-պնդմանը և զարգացմանը:

3 Խրիմյան Մկրտիչ (1820—1907)—ամենայն հայոց կաթողիկոս (1892—1907), զրոգ, հասարակական-մշակութային գործիչ:

4 Նկատի ունի 1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը, որի ժամա-նակ կոմս Միքայել Լորիս-Մելիքովը (1825—1888) եղել է կովկասյան հատուկ զորավորի հրամանատարը:

Կ Ա Ր Մ Ի Ր Բ Ա Ն Ա Կ Ո Ւ Մ

(էջ 77)

Առաջին անգամ տպագրվել է խձ, 1928, № 123: Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվում է նույնից:

1 Երևանի խորեգրաֆիկ ստուդիան հիմնադրվել է 1921 թ. դեկտեմբերին: Ստուդիայի աշխատանքները զլխավորել է պարավիստի մասնագետ (կրթությամբ ըմբռնող) Վահրամ Արիստակեսյանը (ծնվ. 1899 թ.):

2 Երևանի պետական կոնսերվատորիան բացվել է 1923 թ. դեկտեմբերի 1-ին:

Տ Պ Ա Վ Ո Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր Ք Ա Ս Ա Խ Ի Յ

(էջ 80)

Առաջին անգամ տպագրվել է ԽՀ, 1928, № 99: Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվում է նույնից:

Ա Շ Խ Ա Տ Ա Ն Ք Ա Յ Ի Ն Ո Ւ Ղ Ղ Ի Ջ Տ Ո Ւ Ն

(էջ 88)

Առաջին անգամ տպագրվել է ԽՀ, 1928, № 139: Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվում է նույնից:

1 Երևանի բերդը կառուցվել է 1582 թ.: Վերջին ավերակները վերացվեցին 1950-ական թթ.:

2 Անհուշ բերդ — հին բերդ Իրանի հարավ-արևմուտքում: Խուժաստան (խուզեստան) նահանգի Դեղֆուլ քաղաքի մոտ:

Ճ Ա Ն Ա Պ Ա Ր Հ Ի Ն

(Հայաստանի գրողներն Աղրբեջանում)

(էջ 94)

Մեկն է այն հոգված-ակնարկներից, որ գրել է 1929 թ. հունիսին, հայ գրողների պատվիրակության կազմում այցելելով Վրաստան և Աղրբեջան: Պատվիրակությունը Աղրբեջանում եղել է հունիսի 22-ից մինչև 26-ը: Պատվիրակության կազմը՝ Ալ. Շիրվանզադե (նախագահ), Գ. Դեմիրճյան (փոխնախագահ), Ալազան (քարտուղար), Ավ. Խաչակյան, Նար-Դոս, Ստ. Զորյան, Միք. Մանվելյան, Մ. Սարյան, Ան. Վարդանյան, Գ. Մահարի, Արաբս, Վ. Միրաբյան, Վ. Թոթովենց, Գ. Սարյան, Մ. Արմեն, էդ. Խոճիկ, Ս. Տարոնցի և աղրբեջանցի պրոլետարոզ Նարիման Ֆախրի:

Առաջին անգամ տպագրվել է Կ, 1929, № 143: Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվում է նույնից:

1 Հայաստանի խորհրդային գրողների ֆեդերացիան հիմնադրվել է 1929 թ. ապրիլի վերջին պրոլետարական գրողների միության և աշխատավորական գրողների միության (ուղեկիցներ) հիմքի վրա:

2 Նկատի ունի Բաբվի Բալախանի և Սուրախանի քաղաքամասերի նալթա-յին աշտարակները (բուրգերը):

Տ Պ Ա Վ Ո Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր Բ Ա Ք Վ Ի Յ

(էջ 100)

Առաջին անգամ տպագրվել է Կ. 1929, № 145: Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվում է նույնից:

1 Նկատի ունի ադրբեջաներեն տառերի ուղղորդմամբ, որը կատարվել է 1929 յլ. հունվարին, արաբական տառերի փոխարեն ընդունվել են լատինական տառեր: 30-ական թթ. վերջերից լատինական տառերը փոխարինվեցին սուսականի հիման վրա կազմված նոր տառերով:

Պ Ե Տ Ն Ր Ա Ս Ի Տ Ա Ն Տ Ա Կ Ր

(էջ 102)

Առաջին անգամ տպագրվել է ԽՍՀՄ 1929, № 159: Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվում է նույնից:

1 Հայաստանի պետական հրատարակչության 1000-րդ գրքի տպագրության առթիվ ԽՍՀ ՍՍՀ-ի հուլիս համարում հրատարակվել է Ա. Մամադյանի «Կեղծի ստեղծական գիրքը», խորհրդային գրողների ֆեդերացիայի ողջույնը՝ «Մասսայական գիրքը պետք է զատնա սոցիալիստական կուլտուրայի խոշորագույն լծակներից մեկը» կոչը:

2 Պետհրատի հրատարակած առաջին գիրքը՝ Կ. Մարքս, Վարձու աշխատանք: Ե. Կոպիտալ, Ֆ. Էնգելսի ներածությամբ, թարգմ. Սա. Շահումյանի, Պետական հրատարակչություն, 1, Երևան, 1921:

Մ Ա Ր Գ Կ Ո Ր Թ Յ Ա Ն Մ Ա Յ Ր Ը

(էջ 104)

Առաջին անգամ տպագրվել է Կ. 1929, № 146: Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվում է նույնից:

1 Ջաֆար Ջաֆարյի (1899—1934) — ադրբեջանցի գրող, բանաստեղծ և դրամատուրգ: «Սկիզբ» պիեսը գրել է 1928 թ., ապա գրա հիման վրա նկարահանվել է նույնանուն ֆիլմը:

2 Նաբիման Ֆախրի — ադրբեջանցի գրող: Հայաստանի պրոլետարիատի առաջին ադրբեջանական սեկցիայի անդամ: Ֆախրիի Բաբու է մեկնել Հայաստանի գրողների պատվիրակության կազմում (առհա ժամանադարհին) ակնարկի ծանոթագրությունը):

Գ Ա Ր Ն Ա Ն Ա Յ Ա Ն Ք Ո Ւ Կ Ա Մ Պ Ա Ն Ի Ա Ն

(էջ 106)

Գրության թվականն ստույգ հայտնի չէ: Բովանդակությունից կարելի է ենթադրել, որ գրված է 1920-ական թվականներին:

ԳԱԽ ԴՅ N 290. պահվում է մեկ ինքնագիր:

Տպագրվում է առաջին անգամ, ինքնագրից:

1 Նկատի ունի Մարտիրոս Սարյանի (1880—1972) ղեղանկարչությունը:

Ն Ո Ր Ա Ս Ք

(էջ 109)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Արվեստի ֆրոնտում», 1930, N 2: Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվում է նույնից:

1 Պրոմքեսոս (Պրոմքեսա)—հունական դիցարանության հերոսներից մեկը, կիսաստված, որ զոհացավ օլիմպիական կրակը և տվեց մարդկանց: Այդ արարքի համար Զևսը նրան շղթաներով պամեց Կովկասյան լեռներում մի ժայռի:

2 Արաովազդ — հայոց լեզենդար թագավոր, որն, ըստ ավանդության, շրջափակապ բանտարկվել է Մասի խորունկ վիհներից մեկում:

3 Ամիրան — Ամիրան Դարեչանի—Շոթա Ռուսթավելու «Վաղրենավորը» պոեմի կենտրոնական հերոսներից մեկը:

Դեմիրճյանը այս երեք հերոսներին դիտում է որպես ժողովուրդների ազատագրության խորհրդանշ:

Բ Ա Մ Բ Ա Կ Ի Յ Ր Ո Ն Տ Ո Ւ Մ

(էջ 111)

Առաջին անգամ տպագրվել է ԽՀ, 1931, N 264: Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվում է նույնից:

Խ Ո Հ Ա Ր Ա Ր Ը

(էջ 120)

Առաջին անգամ տպագրվել է ԳԹ, 1932, N 4: Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվում է նույնից:

Է Ռ — Ձ Ե

(էջ 123)

Առաջին անգամ տպագրվել է ԽՀ, 1932, N 64: Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվում է նույնից:

1 ԷՈ—ՁԵ—վագոնների, շոգեմեքենաների նորոգման գործարան—ռուսերեն ремонтный завод բառերի հասկանալի կոչվել է էՈ—ՁԵ:

2 Անդրկովկասյան ֆեդերացիան հիմնադրվել է 1922 թ. մարտի 12-ին Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեյջանի կենտրոնական գործադիր կոմիտեների թիֆլիսում կայացած լիազոր-կոնֆերանսի որոշմամբ:

ԱՆՀԵՏԱՅՈՒՄ

(էջ 130)

Առաջին անգամ տպագրվել է ԳԹ, 1932, № 25: Ինքնադիրը չի պահպանվել: Տպագրվում է նույնից:

ՄԻՏԻՆԴ ԱՐԱՔՈՒ ԱՓԻՆ

(էջ 134)

Առաջին անգամ տպագրվել է ՀՊ (ժողան Հայաստանի օգնության կոմիտեի), Փարիզ, 1933, № 4, էջ 26—31: Ինքնադիրը չի պահպանվել: Տպագրվում է նույնից:

ՀՈԿԱՆԵՐԻ ԹՌԻՉՔՐ

(էջ 141)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Առցիալիստական գլուղատնտեսություն», 1933, № 131: Ինքնադիրը չի պահպանվել: Տպագրվում է նույնից:

ՔԱՆԱՔԵՌԻԷՍԻ ՄԱՍԻՆ

(էջ 147)

Գրության լիակատար ատույզ հայտնի չէ:

Դատելով բովանդակությունից և այն ակնարկից, թե բանվոր Թաշճյանը կառույցի շինարարությանը մասնակցում է առաջին օրից և արդեն չորս տարի է, ինչ աշխատում է, ակնարկը պետք է գրված լինի 1934 թ., հավանաբար ամռանը, բանի որ հեղինակը նկարագրում է ամառային մի օր:

ԳԱԹ ԳՖ № 303, պահվում է մեկ ինքնադիր, ջնջումներով: Ներքին նույն միտքը Գեմիրճյանը ձեակերպել է երկու անգամ, առաջ գրանցից մեկը ջնջել:

Տպագրվում է առաջին անգամ, ինքնադրից:

1 Ձանդու (Հրազդան) գետի վրա էլեկտրակայանների սիստեմ կառուցելու գաղափարն արծարծվել է 1920-ական թվականների վերջերին: 1929 թ. ժողտնտխորհին կից ստեղծվել է Սեանի կոմիտեն, որն ուսումնասիրում էր Սեանի և Հրազդան գետի հիդրոտեխնիկական պաշարների օգտագործման խնդիրը: Սրան ղեկավարում էր Սեանիի Գ. Շիրմազանյանի գլխավորությամբ, Հայքստնտեսության մարչությանը կից ստեղծվում է ուղղման աշխատանքների հետևիկարն ուսումնասիրող հետազոտական խումբ:

2 Քանաբեռի հիդրոէլեկտրակայանի կառուցման աշխատանքներն սկսվել են 1930 թ. մայիսի 2-ին: Կայանը շահագործման է հանձնվել 1936 թ. վերջերին:

3 Այս արդյունաբերական ձեռնարկությունների աշխատանքը պայմանավորված էր Սեանի էլեկտրակայանի կառուցմամբ: Կարբիդի գործարանն, օրինակ,

շահագործման հանձնվեց 1936 թ. հուլիս 16-ին, կիրովի անվան սինիֆետիկ կառու-
չուկի գործարանը, որն ավելի շատ էներգիա է ձախսում՝ 1940 թ. մարտին:

4 Սովետական Միության առաջին հիդրոէլեկտրակայանը Վոլխով գետի վրա,
այժմյան նույնանուն բազարի մոտ, կառուցվել է 1918—1927 թթ.:

5 ՍՍՀՄ մեծ կառույցներից մեկը: Դենսկոյի վրա հսկա հիդրոէլեկտրակայանի կառույց-
ման աշխատանքներն սկսվել են 1927 թ. և ավարտվել 1936 թ.:

Կ Ա Ր Մ Ի Ր Բ Ա Ն Ա Կ Ա Յ Ի Ն Ն Ե Ր Ը

(էջ 158)

Առաջին անգամ տպագրվել է ԳԹ, 1935, № 4: Ինքնադիրը չի պահպանվել:
Տպագրվում է նույնից:

Բ Ա Գ Ա Լ Ի Ս Ի Ր Տ Ը

(էջ 162)

Առաջին անգամ տպագրվել է ԽՀ, 1937, № 187: Ինքնադիրը չի պահպանվել:
Տպագրվում է նույնից:

1 ՍՍՀՄ առաջին գումարման Գերագույն սովետի ընտրությունները տեղի
ունեցան 1937 թ. գեկտեմբերի 12-ին: Գրանից առաջ մամուլում հրապարակվեց
ընտրությունների կանոնադրությունը:

2 1936 թ. գեկտեմբերի 5-ին ՍՍՀՄ Սովետների VIII համագումարը հաս-
տատեց ՍՍՀՄ նոր սահմանադրությունը: Հայաստանը դարձավ միութենական հան-
րապետություն, իսկ 1937 թ. մարտի 23-ին Հայկ. ՍՍՀ IX արտակարգ համագու-
մարը հաստատեց Հայկ. ՍՍՀ նոր սահմանադրությունը:

3 Հատվածներ են ՍՍՀՄ Գերագույն սովետի ընտրությունների կանոնա-
դրությունից:

Շ Ի Ն Ա Ր Ա Ր Ն Ե Ր Ը

(էջ 167)

Առաջին անգամ տպագրվել է ԳԹ, 1937, № 34: Ինքնադիրը չի պահպանվել:
Տպագրվում է նույնից:

Ը Ն Տ Ր Ո Ղ Ն Ե Ր Ը

(էջ 170)

Առաջին անգամ տպագրվել է ԳԹ, 1938, № 21: Ինքնադիրը չի պահպանվել:
Տպագրվում է նույնից:

Հ Ա Յ Ր Ե Ն Ա Կ Ա Ն Պ Ա Տ Ն Բ Ա Ձ Մ Ը

(էջ 174)

Առաջին անգամ տպագրվել է ԳԹ, 1942, № 19, այնուհետև ԳԹ, 1966, № 26:
Ինքնադիրը պահվում է ԳԱԹ ՍԳ ֆոնդ, № 130: Տպագրվում է ԳԹ, 1966, № 26-ից:

1 Արշակունիներ — նկատի ունի հայոց պատմության արշակունյաց շրջանը՝ մ. թ. ա. 63—մ. թ. 428:

2 Ռուբինյաններ — նկատի ունի Կիլիկիայի Ռուբինյան հայկական թագավորությունը:

3 Փավստոսի զբոս — խոսքը վերաբերում է՝ Փավստոսի Քուզանդացու Պատմություն հայոց, Վենետիկ, 1532: Փավստոս Բուզանդ, Հայոց պատմություն, իարգմ. Սոս. Մովսեսյանցի, Երևան, 1947, 1968:

4 Ալեքսանդր Եսկի (1220—1262)—սուս ակառավոր զորավար: Առավել հայտնի է նրա հաղթական պատերազմները շվեդների և գերմանական ասպետների դեմ:

5 Միքիմ Կուզմա (Կուզմա Մինին Ջախարով-Սուխորակով)—մ.թ. 1618 թ. Պոմարսկի Գեորգի Միխայլովիչ (1578—1642): Արանք XVII դարասկզբին Կալմակերպել և զենավարել է նուս ժողովրդի հերոսական պայքարը լեհական և շվեդական զավթիչների դեմ:

6 Սովորով Ալեքսանդր Վասիլևիչ (1730—1800)—սուս մեծ զորավար:

7 Կուսուզով Միխայլ Խաբիձնովիչ (1745—1813)—սուս մեծ զորավար:

Մ Ա Ն Ի Յ Ա Յ Ն Կ Ո Վ Մ

(էջ 176)

Առաջին անգամ տպագրվել է ՍՀ, 1944, № 140. ինքնադիրը չի պահպանվել: Տպագրվում է նույնիսկ:

Այս ակնարկի մասին Սովետական Միության հերոս Գեդեոն Միքայելյանը պատմում է հետևյալը. «Մահից այն կողմ» ակնարկը գրվել է 1944 թ. հուլիսին:

Կոնտուլիայի և հիվանդության պատճառով ինձ արձակուրդ էին տվել, եկա Երևան, այտուղ նորից հիվանդացա և պատկեցի հիվանդանոց, որտեղ էր նաև Դեմիրճյանը:

Մի քանի օր հիվանդանոցում համատեղ անցկացնելուց հետո, ինձ ավին «Սովետական Հայաստան» թերթը, ցույց տալով այս ակնարկը՝ Կարգալով այն, դիմեցի հեղինակին, թե ինչպե՞ս է այս բոլորը գրել, երբ ես ռազմաճակատի մասին գրեթե բան չեմ պատմել: Նա մպտաց և առաց. «Ես տառապում եմ անքնությունից, բայց դուք էլ քնած «անքուն եր», քանի որ ամբողջը բազել է՝ ձեր «քնած» և իմ անքուն դիշերնհրում»:

Ա Ր Ա Ր Ա Տ Յ Ա Ն Դ Ա Շ Տ Ո Ւ Մ

(էջ 182)

Դրուբյան թվականն ստույգ հայտնի չէ: Դատելով բովանդակությունից գրված է Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին (1941—1945):

ԴԱԹ ԴՖ Ա: 283 պահվում է մեկ ինքնագիր:

Տպագրվում է առաջին անգամ:

1 Նկատի ունի 1915 թ. ապրիլի 24-ի մեծ եղեռնը, երբ Արևմտյան Հայաստ-

ստանի բնակչությունը զո՛ւ դարձավ թուրքական ռեակցիոն կառավարության ար-
յունառչա՝ բաղարականություն:

2 Դ. Պեմբրեյան, Երկեր, հ. 1, 1975, էջ 146:

3 Նկատի ունի Հովհաննիսյանի բամբակագործ գործարանը, որի շինարա-
րությունը սկսվել է 1924 թ. հունիսին և ավարտվել 1925 թ. աշնանը:

Ի Մ Մ Ո Ս Կ Վ Ա Ն

(էջ 156)

Գրոմլան թվականն ստույգ հայտնի չէ: Կարելի է ասել միայն, որ զըր-
ված է Հայրենական մեծ պատերազմից հետո ղեկավարելու ամսին, Մոսկվա-
յում՝ դատվելով «Սիրում եմ նրա խաղաղ ղեկավարության երեկոն» նախադասու-
թյունից:

ԳԱԹ ԳՖ Ա՝ 313 պահվում է մեկ ինքնագիր:

Տպագրվում է սուտին անգամ՝ ինքնագրից:

1 Նկատի ունի ուսսական բանակի մզած ճակատամարտը Նապոլեոնի զոր-
քերի դեմ 1812 թ. օգոստոսի 26-ին, Մոսկվայի մոտ՝ Բորոգինոյի դաշտում:

2 Մոսկվայի գեղարվեստական տեղեկատվական թատրոնը:

3 Այժմ Մոսկվայի Լիխաչյովի անվան ավտոգործարան՝ ՂԻՎ:

Ս Ո Յ Ի Ա Լ Ի Ս Տ Ա Կ Ա Ն Ե Բ Ի Վ Ա Ն Ը

(էջ 190)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Սովետական գրականություն և արվեստ»,
1949, № 7, աչուհետև՝ «Անի», Բելյուսի, 1949, №№ 8—9: Ինքնագիրը չի
պահպանվել: Տպագրվում է «Սովետական գրականություն և արվեստ» հանդե-
սից: Նույն հանդեսի արխիվում պահվում է ակնարկի մեքենագիր օրինակը՝
(ԳԱԹ, Սովետ. գրակ. և արվեստի արխիվ, № 111): Այստեղ կա երկու հատված,
որոնք գուրա են մնացել հրատարակությունից: Բերում ենք ստորև, ծանոթագրու-
թյուններից անմիջապես հետո, բնագրի վրա ասաղանիչերով նշելով դրանց տեղերը:

1 Այժմյան Լենինի պողոտան:

2 Թամանցյանի Բաղաբ — նկատի ունի հայ անվանի ճարտարապետ Ալեք-
սանդր Թամանյանի (1878—1936) երեսն քաղաքի զինավոր հատակագիծը,
որն ստեղծելը 1924 թ.:

3 Նկատի ունի ուսսական եկեղեցին, որ կանգնած էր այժմյան Շահումյա-
նի անվան հրապարակի տեղում:

4 Այժմ՝ Ս. Սպանդարյան փողոց:

5 Այժմ՝ Յա. Սվերդլով փողոց:

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆԻՅ ԳՈՒՐՍ ՄՆԱՏԱՍ ՀԱՏՎԱՅՆԵՐԸ

Վրալից շուրջն է նախում ահա մի «անառիկ» ամրոց, որարտական Ռուսա
թագավորի պալատ-ամրոցը: Այնտեղ է նստած նա և սպանության զիտում է իր

շուրջը, իր ստորոտում փռված մալրաքաղաքին, նրա ուղղանկյուն, պլանավորված փողոցներով, ուղիղ հատված պրոֆիլով և սալահատված: Սա մի փոքր վատ չէ ալդրան հնության համար: (...Դե ուրարտացիները «մեծ կուլտուրայի» ժողովուրդ են եղել: Նրանց ջրանցքներն ու շենքերը, նրանց զործածական իրերն ու զենքերը վկայում են նրանց «համարձակ» ձգտումների մասին): Բայց վերջի-վերջո ահա ...ցորենի սանդ պալատի մեջ, ահա թաղավորի «պալատական սրահ» ու սենյակները» ...ողջը գլուզական մի պարզունակություն: Եվ ամբողջ ինքը իր «թաղարով» ծվարել է, կպել գետին ու բլրին՝ չհամարձակվելով հեռանալ նրանից:

Երևանի տեղում շատ երևաններ են եղել: Մուխանյան թափալի պեղածոները, Վաշեղործարանի մոտերի ուրարտական պատերը, «Խնտուրխտ» հյուրանոցի տեղում պեղած ձիթհանքը՝ բրիստոնեական դարաշրջանի սկզբից: Այնուհետև եկեղեցիները և Երևանի անվան առաջին հիշատակությունը 7-րդ դարում (երբ Դավիթում վախճանված Մովսես Եղվարդեցի կաթողիկոսից հետո նոր կաթողիկոս ընտրելու համար Երևանից պատգամավոր գնաց Դավիթը), Այնուհետև Դրիգոր Խլաթեցու հիշատակությունը Լենկթևուրի արշավների և Երևանի կոտորածի մասին (1440 թ. Երևանը դառնում է թաթարական Ակկոչունյու ցեղի բաղաբ և վարչական կենտրոն): Այնուհետև, 1502-ին Երևանը միացնում է իրանական տիրապետության և հիմնում սարգարություն (կուսակալություն):

* * *

Բոլոր ճիգերով ու շարժման մասշտաբներով Երևանը արեւելյան իրանական քաղաք է՝ հայկական խառնուրդով: Նա կարող էր մի փոքր կամ շատ մեծ շահով աճել, բայց նա կմնար նույն տիպի քաղաքը՝ այսինքն մեծ գյուղ, կամ շատ մեծ գյուղ:

Մ Ա Ն Ր Ա Պ Ա Տ ՈՒ Մ Ն Ե Ր

Խ Ա Ղ

(էջ 197)

Առաջին անգամ տպագրվել է Եժ, հ. I, 1946, այնուհետև՝ Եժ, հ. II, 1956: Ինքնազիրը չի պահպանվել: ԳԱԹ ԴՖ № 426 պահվում է մեկ մեքենազիր օրինակ վերնագրված «Շտրիխներ»: Տպագրվում է Եժ, հ. II-ից:

Ս Տ Ե Ղ Ծ Ա Գ Ո Ր Ծ Ր

(էջ 198)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Անի», Բիյուրթ, 1946, № 6—7, այնուհետև Եժ, հ. I, 1946, Եժ, հ. II, 1956: Ինքնազիրը չի պահպանվել: ԳԱԹ ԴՖ № 425, պահվում է մեկ մեքենազիր օրինակ: Տպագրվում է Եժ, հ. II-ից:

Ս Ո Վ Ե Տ Ա Կ Ա Ն Ո Ճ Ր

(էջ 198)

Առաջին անգամ տպագրվել է Եժ, հ. I, 1946, այնուհետև Եժ հ. II, 1956:

Ինքնագիրը չի պահպանվել: ԳԱԹ ԴՖ Ա՝ 426 պահվում է մեկ մեքենագիր օրինակ: Տպագրվում է եժ, հ. II-ից:

1 Երաժշտական տերմիններ են, որ Դեմիրճյանը օգտագործում է գեղարվեստական պատկեր ստեղծելու համար:

Մ Ա Յ Ր Ը
(էջ 199)

Առաջին անգամ տպագրվել է ԳԹ, 1941, № 6, այնուհետև եժ, հ. II, 1956: Ինքնագիրը չի պահպանվել: ԳԱԹ ԴՖ 416 պահվում է մեկ մեքենագիր օրինակ: Տպագրվում է եժ, հ. II-ից:

Գ Ա Ր Ո Ւ Ն
(էջ 200)

Առաջին անգամ տպագրվել է ԳԱ, 1941, № 6, այնուհետև եժ, հ. I, 1946, «Անի», Բելրուի, 1946, № 6—7, «Նոր դիր», Նյու-Յորք, 1950, № 2, եժ, հ. II, 1956: Ինքնագիրը չի պահպանվել: ԳԱԹ ԴՖ Ա՝ 383 պահվում է մեկ մեքենագիր օրինակ: Տպագրվում է եժ, հ. II-ից:

Ճ Ա Ն Ճ Ը
(էջ 200)

Առաջին անգամ տպագրվել է ՍԳ, 1941, № 1, այնուհետև եժ, հ. I, 1946, եժ, հ. II, 1956: Ինքնագիրը չի պահպանվել: ԳԱԹ ԴՖ, Ա՝ 406 պահվում է մեկ մեքենագիր օրինակ, որի վրա հեղինակը ուղղումներ է կատարել: եժ, հ. II տպագրված է հեղինակի կատարած ուղղումների հիման վրա: Տպագրվում է եժ, հ. II-ից:

Մոցատետրերից (ԳԱԹ ԴՖ Ա՝ 858, էջ 5) մեկում Դեմիրճյանը ունի հետևյալ նշումը. «Ճանճը» մի ոտք ունի...»:

Առաջին տպագրությունների մեջ նախավերջին պարբերությունը չկա, իսկ վերջին պարբերությունն այսպես է. «Ո՛չ, ձանձրալի չէ, չի նեղացնում նա, թո՛ղ չալլի նա»:

Լ Ո Ւ Ս Ա Ն Կ Ա Ր
(էջ 201)

Առաջին անգամ տպագրվել է ՍԳ, 1941, № 1, այնուհետև եժ, հ. I, 1946, եժ, հ. II, 1956: Ինքնագիրը չի պահպանվել: ԳԱԹ ԴՖ Ա՝ 406 պահվում է մեկ տպագիր օրինակ: Տպագրվում է եժ, հ. II-ից:

«Եվ ի՞նչ կլինի՞ եթե պատահեմ նրան... Հը՞...», — նախադասությունը առաջին երկու հրատարակություններում չկա:

Կ Ի Ն Տ Ո Ն

(էջ 202)

Առաջին անգամ տպագրվել է ՊԳ, 1941, № 1, աշնունահատի եթ, հ. II, 1956: ԳԱԹ ԳՖ № 405 պահվում է մեկ ինքնագիր: Տպագրվում է եթ, հ. II-ից:

Հ Ա Կ Ա Ա Ռ Ա Կ Ո Ր Գ Ն Ե Ր

(էջ 203)

Առաջին անգամ տպագրվել է ԳԹ, 1941, № 6, աշնունահատի եթ, հ. I, 1946, եթ, հ. II, 1956: Ինքնագիրը չի պահպանվել: ԳԱԹ ԳՖ պահվում է մեկ ինքնագիր: Տպագրվում է եթ, հ. II-ից:

Ա Շ Ե Ա Տ Ա Ն Ք Ր

(էջ 204)

Առաջին անգամ տպագրվել է ԳԹ, 1941, № 6, աշնունահատի եթ, հ. I, 1946, եթ, հ. II, 1956: ԳԱԹ ԳՖ № 376 պահվում է մեկ ինքնագիր: Տպագրվում է եթ, հ. II-ից:

Ե Ր Ա Վ Ի Շ Տ Ր

(էջ 205)

Առաջին անգամ տպագրվել է եթ, հ. I, 1946, աշնունահատի եթ, հ. II, 1956, ԳԱԹ ԳՖ № 388 պահվում է մեկ ինքնագիր: Տպագրվում է եթ, հ. II-ից:

Ո Ե Ղ Ա Ն Ր

(էջ 206)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Անթ», Բեյրութ, 1946, № 6—7, աշնունահատի եթ, հ. I, 1946, հ. II, 1956: ԳԱԹ ԳՖ № 432 պահվում է մեկ ինքնագիր: Տպագրվում է եթ, հ. II-ից:

1 նույն զիտարեկումն արել է սուտ մեծ մանկավարժ Ուշինսկին, (1824—1871). տե՛ս նրա «ОТ ДВУХ АЗЪ ПЯТИ» տիրքը: Մոսկվա, 1940, էջ 70:

Է Ք Ո Պ Ո Ն Ա Տ Ն Ե Ր

(էջ 207)

Առաջին անգամ տպագրվել է եթ, հ. I, 1946, աշնունահատի եթ, հ. II, 1956: ԳԱԹ ԳՖ № 398, պահվում է մեկ ինքնագիր: Տպագրվում է եթ, հ. II-ից:

Առաջին հրատարակության մեջ «Ուսումնասիրողներ է հավաքագրել» նախադասությունից հետո՝ «Արվեստի պատմությունն էն ուսումնասիրում»:

Մ Ո Ւ Ր Ա Յ Ի Կ Ր

(էջ 207)

Առաջին անգամ տպագրվել է եթ, հ. I, 1946, աշնունահատի եթ, հ. II, 1956: ԳԱԹ ԳՖ № 421 պահվում է մեկ ինքնագիր: Տպագրվում է եթ, հ. II-ից:

ՕՐ. ԵՐԵԽԱՆԵՐ. ԵՐԵԽԱՆԵՐ

(էջ 208)

Առաջին անգամ տպագրվել է Եժ, հ. II, 1956: ԳԱԹ ԴՖ N 440, պահվում է մեկ ինքնագիր: Տպագրվում է Եժ, հ. II-ից:

Ինքնագրում «դաշույն են խառնում» բառերից հետո՝ «եվ պիտի ասես; որ կլանքդ կտայիր՝ միայն ինչու ապրի: Եվ դիշերն անքուն պիտի լուսացնես դիրքում և գլուխդ կախ արցունք պիտի թափես սառը հողի վրա:

Ինչ ծառեր, ծառեր դիշեր...»:

ԲՆՈՒԹՅՈՒՆ

(էջ 209)

Առաջին անգամ տպագրվել է Եժ, հ. I, 1946: Այնուհետև Եժ, հ. II, 1956: ԳԱԹ ԴՖ N 382 պահվում է մեկ ինքնագիր: Տպագրվում է Եժ, հ. II-ից:

ԱՆՅՅԱԼԻ ՀՈՒՇԵՐ

(էջ 210)

Առաջին անգամ տպագրվել է Եժ, հ. I, 1946, այնուհետև Եժ, հ. II, 1956: ԳԱԹ ԴՖ N 375 պահվում է մեկ ինքնագիր: Տպագրվում է Եժ, հ. II-ից:

ԱՐՈՎՅԱՆԸ

(էջ 210)

Առաջին անգամ տպագրվել է Եժ, հ. I, 1946, այնուհետև Եժ, հ. II, 1956: ԳԱԹ ԴՖ N 373 պահվում է մեկ ինքնագիր: ԳԱԹ ԴՖ N 374 պահվում է նաև մեկ մերկնագիր օրինակ. վերնագրված «Հետքերը»: Տպագրվում է Եժ, հ. II-ից:

ԱՆՄԻՏ ՀԱՐՑԵՐ

(էջ 211)

Առաջին անգամ տպագրվել է Եժ, հ. II, 1956: Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվում է Եժ, հ. II-ից:

«ԱՐՎԱՍՏԻ ՕՐԵՆԱԳԻՐԸ»

(էջ 211)

Առաջին անգամ «Հիմարությունը» վերնագրով տպագրվել է ԳԹ, 1941, N 6, այնուհետև Եժ, հ. I, 1946, Եժ, հ. II, 1956: ԳԱԹ ԴՖ N 379 պահվում է մեկ ինքնագիր: Տպագրվում է Եժ, հ. II-ից:

ԿՈՇԿԱԿԱՐԸ

(էջ 212)

Առաջին անգամ տպագրվել է ԳԹ, 1941, N 6, այնուհետև Եժ, հ. I, 1946,

Եժ, 1950, Եժ, հ. 11, 1956, ԳԱԹ ԴՅ Ն 407 պահվում է մեկ ինքնագիր: Տպագրվում է Եժ, հ. 11-ից:

Ա Ի Ն
(էջ 213)

Առաջին անգամ տպագրվել է ՍԳ, 1941, Ն 1, աշխուհետե Եժ, հ. 1, 1945, Եժ 1950, Եժ, հ. 11, 1956: ԳԱԹ ԴՅ Ն 411 պահվում է մեկ ինքնագիր: Տպագրվում է Եժ, հ. 11-ից:

Ա Ն Հ Ա Ն Գ Ի Ս Ս Ժ Ո Ղ Ո Վ Ա Կ Ա Ն
(էջ 213)

Առաջին անգամ տպագրվել է Եժ, հ. 11, 1956: Ինքնագիրը չի պահպանվել: ԳԱԹ ԴՅ Ն 426 պահվում է մեկ մեքենագիր օրինակ: Տպագրվում է Եժ, հ. 11-ից:

Ե Ր Ա Ն Ս Ա Վ Ո Ր Գ Ա Յ Լ Ե Ր Ղ
(էջ 214)

Առաջին անգամ տպագրվել է Եժ, հ. 1, 1946, աշխուհետե Եժ, հ. 11, 1956: Ինքնագիրը չի պահպանվել: ԳԱԹ ԴՅ Ն 389 պահվում է մեկ մեքենագիր օրինակ: Տպագրվում է Եժ, հ. 11-ից:

Յ Ի Զ Ի Կ Ո Ս Ր
(էջ 215)

Առաջին անգամ տպագրվել է Եժ, հ. 1, 1946, աշխուհետե Եժ, հ. 11, 1956: ԳԱԹ ԴՅ Ն 441 պահվում է մեկ ինքնագիր: Տպագրվում է Եժ, հ. 11-ից:

Պ Ա Ռ Ա Վ Ղ
(էջ 216)

Առաջին անգամ տպագրվել է ՍԳ, 1941, Ն 1, աշխուհետե Եժ, հ. 1, 1946, Եժ, հ. 11, 1956: ԳԱԹ ԴՅ Ն 428 պահվում է մեկ ինքնագիր: Տպագրվում է Եժ, հ. 11-ից:

Մ Ր Զ Յ Ո Ի Ն Ն Ե Ր
(էջ 216)

Առաջին անգամ տպագրվել է Եժ, հ. 11, 1956: ԳԱԹ ԴՅ Ն 422 պահվում է մեկ թերթի ինքնագիր: Տպագրվում է Եժ, հ. 11-ից:

Վ Ա Ղ Ե Մ Ի Վ Ա Լ Ս
(էջ 217)

Առաջին անգամ տպագրվել է Եժ, հ. 11, 1956: Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվում է Եժ, հ. 11-ից:

Ք Ր Ք Ի Ձ Ղ

(էջ 217)

Առաջին անգամ տպագրվել է Եժ, հ. II, 1956: ԳԱԹ ԴՖ N 438 պահվում է մեկ ինքնագիր: Տպագրվում է Եժ, հ. II-ից:

Պ Ա Ր Տ Ի Ձ Ա Ն Ի Կ Ո Ձ Ղ

(էջ 218)

Առաջին անգամ տպագրվել է Եժ, հ. II, 1956: ԳԱԹ ԴՖ N 430 պահվում է մեկ ինքնագիր: Տպագրվում է Եժ, հ. II-ից:

Ե Ր Ե Խ Ա Յ Ի Ճ Ի Ձ Ղ

(էջ 219)

Առաջին անգամ տպագրվել է ԳԹ, 1941, N 21, այնուհետև Եժ, հ. II, 1956: Ինքնագիրը չի պահպանվել: ԳԱԹ ԴՖ N 392 պահվում է մեկ մեքենագիր օրինակ: Տպագրվում է Եժ, հ. II-ից:

Ա Տ Ա Մ Ն Ե Ր

(էջ 219)

Առաջին անգամ տպագրվել է ՍԳ, 1941, N 9—10, այնուհետև Եժ, հ. I, 1946, Եժ, հ. II, 1956: Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվում է Եժ, հ. II-ից:

Պ Ա Ր Տ Ի Ձ Ա Ն Ի Գ Ն Դ Ա Կ Ղ

(էջ 220)

Առաջին անգամ տպագրվել է ԳԹ, 1941, N 21, այնուհետև Եժ, հ. II, 1956: Ինքնագիրը չի պահպանվել: ԳԱԹ ԴՖ N 392 պահվում է մեկ մեքենագիր օրինակ: Տպագրվում է Եժ, հ. II-ից:

Ծ Ա Ղ Ի Կ Ն Ե Ր . . .

(էջ 220)

Առաջին անգամ տպագրվել է ՍԳ, 1941, N: 9—10, այնուհետև «Անի», Բեյրութ, 1946, N 6—7, Եժ, հ. I, 1946, Եժ, հ. II, 1956: Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվում է Եժ, հ. II-ից:

ՌԱԴԻՈ ՀԱՎԱՐԴՈՒԹՅՈՒՆ

(էջ 221)

Առաջին անգամ տպագրվել է Եժ, հ. I, 1946, այնուհետև Եժ, հ. II, 1956: Խնդրագիրը չի պահպանվել: Տպագրվում է Եժ, հ. II-ից:

1 ՎԱՄԱՆԱՎԻՆ զվերվա Երազ— Մենդեկսոն-Բարխուդյի Լրաժշատությունը՝ գրված Շեքսպիրի համանուն պիեսի համար:

2 ՀԵՐԵ Բոնան Գուդրիդ (1744—1803)— գերմանական մտածող և գրականության տեսարան: Մեծ ազդեցություն է գործել Գյոթեի և հակաֆեոդալական «Փոփոքիկ և գրոհ» պրահյան շարժման վրա:

3 ՆԿԱՏԻ ՌՆԻ Գեորգ Վիհլմ Զրիդրիխ Հեդելին (1770—1831):

4 ՄԼՆՊԵԼՍՈՒՄ-Փարսոլդի Ֆելիքս (1809—1847)— գերմանական ականավոր կոմպոզիտոր, դիրիժոր, հայնապահար և Լերզենհա՛նար:

Ա Շ ՈՒՆ

(էջ 222)

Առաջին անգամ տպագրվել է ԳԹ, 1941, № 27, այնուհետև ՍՀ, 1945, № 1, Եժ, հ. I, 1946, «Կյանք և զիր», 1947, էջ 174, Եժ, հ. II, 1956: Խնդրագիրը չի պահպանվել: Տպագրվում է Եժ, հ. II-ից:

ՀԱՅՐ

(էջ 223)

Առաջին անգամ տպագրվել է ՍԳ, 1943, № 1, այնուհետև Եժ, հ. II, 1955: Խնդրագիրը չի պահպանվել: ԳԱԹ ԳՖ № 410 պահվում է մեկ մեքենագիր օրինակ: Տպագրվում է Եժ, հ. II-ից:

ՋԱՎԱԿՆԵՐ, ՄԱՅՐԵՐ

(էջ 225)

Առաջին անգամ տպագրվել է Եժ, հ. II, 1956: ԳԱԹ ԳՖ № 396 պահվում է մեկ խնդրագիր: Տպագրվում է Եժ, հ. II-ից:

ԼՓՎԱՄ ՇՈՒՆՐ

(էջ 226)

Առաջին անգամ տպագրվել է Եժ, հ. II, 1956: ԳԱԹ ԳՖ № 266 պահվում է մեկ խնդրագիր: Տպագրվում է Եժ, հ. II-ից:

Հ Ա Շ Մ Ա Ն Գ Ա Մ Ը

(էջ 226)

Առաջին անգամ տպագրվել է եփ. հ. II, 1956: Ինքնագիրը չի պահպանվել: ԳԱԹ ԳՖ N 409 պահվում է մեկ մերկնագիր օրինակ, հեղինակի մասնակի ուղղումներով: Տպագրվում է եփ. հ. II-ից: Հաշվի են առնված հեղինակի ուղղումները:

Վ Ե Ր Զ Ի Ն Խ Ո Ս Ք

(էջ 227)

Առաջին անգամ տպագրվել է ԳԻ, 1951, N 31, ախուհետե եփ. հ. II, 1956: ԳԱԹ ԳՖ N 433 պահվում է մեկ ինքնագիր: Տպագրվում է եփ. հ. II-ից:

Ա Ա Պ Ե Տ Ն Ի Ր «Ո Ր Գ Ե Ն Ի»

(էջ 228)

Առաջին անգամ տպագրվել է եփ. հ. II, 1956: ԳԱԹ ԳՖ N 377 պահվում է մեկ ինքնագիր: Տպագրվում է եփ. հ. II-ից:

1 նկատի ունի իր իսկ «Վերջին խոսք» մանրատառամբ:

Յ Ա Ն Ո Թ Ս

(էջ 230)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Մարտակոչ», 1925, N 20, ախուհետե եփ. հ. II 1956: Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվում է եփ. հ. II-ից:

Ա Ր Զ Ը

(էջ 231)

Առաջին անգամ տպագրվել է եփ. հ. II, 1956: Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվում է եփ. հ. II-ից:

Ա Ր Յ Ո Ի Ն Ք

(էջ 231)

Առաջին անգամ տպագրվել է եփ. հ. II, 1956: ԳԱԹ ԳՖ N 439 պահվում է մեկ ինքնագիր: Տպագրվում է եփ. հ. II-ից:

Ե Ր Կ Ր Ա Գ Ո Ի Ն Գ

(էջ 231)

Առաջին անգամ տպագրվել է եփ. հ. II, 1956: ԳԱԹ ԳՖ N 393 պահվում է մեկ ինքնագիր: Տպագրվում է եփ. հ. II-ից:

Մ Ի Ր Ո Պ Ն

(էջ 232)

Առաջին անգամ տպագրվել է Եժ, հ. II, 1956: Ինքնագիրը չի պահպանվել:
Տպագրվում է Եժ, հ. II-ից:

Մ Ի ՇԱՏ ՊԱՐԶ ՃՇՄԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆ

(էջ 232)

Առաջին անգամ տպագրվել է Եժ, հ. II, 1956: ԳԱԹ ԴՖ Ն 420 պահվում
է մեկ ինքնագիր: Տպագրվում է Եժ, հ. II-ից:

1 «Ե պատկերի բնական» — ձևափոխված օգտագործում է Աստվածաշնչի
տեքստինը, ըստ որի աստված մարդուն ստեղծեց իր նման՝ «Ե պատկերի իրում»:

Մ Ե Ք Ն Ն Ա Ն Ն Ր Ը

(էջ 232)

Առաջին անգամ տպագրվել է Եժ, հ. II, 1956: ԳԱԹ ԴՖ Ն 420 պահվում
է մեկ ինքնագիր: Տպագրվում է Եժ, հ. II-ից:

Գ Ա Ր Ն Ա Ն Ա Ն Զ Ր Ե Վ

(էջ 232)

Առաջին անգամ տպագրվել է Եժ, հ. II, 1956: Ինքնագիրը չի պահպանվել:
Տպագրվում է Եժ, հ. II-ից:

Ն Ն Ր Կ Ա Յ Ա Յ ՈՒ Մ

(էջ 233)

Առաջին անգամ տպագրվել է Եժ, հ. II, 1956: ԳԱԹ ԴՖ Ն 424 պահվում է
մեկ ինքնագիր: Տպագրվում է Եժ, հ. II-ից:

Մ Տ Ք Ն Ր Կ Յ Ա Ն Ք Ի Մ Ա Ս Ի Ն

(էջ 234)

Առաջին անգամ տպագրվել է Եժ, հ. II, 1956: Ինքնագիրը չի պահպանվել:
Տպագրվում է Եժ, հ. II-ից:

Ն Վ Ի Ր Ա Կ Ա Ն Ա Ն ՈՒ Ն

(էջ 234)

Առաջին անգամ տպագրվել է Եժ, հ. II, 1956: ԳԱԹ ԴՖ Ն 425 պահվում
է մեկ ինքնագիր: Տպագրվում է Եժ, հ. II-ից:

1 Ռուս դրող Միխայիլ Ալեքսանդրովիչ Շոլոխովի (ծնվ. 1905 թ.) հետ սլասահած դեպքը մեզ հայտնի չէ: Հնարավոր է, որ Դեմիրճյանը այդ իմացե է բանավոր աղբյուրից:

Մ Ի Դ Ե Ղ Ե Ց Ի Կ Ա Ղ Զ Ի Կ

(էջ 235)

Առաջին անգամ տպագրվել է եժ, հ. II, 1956: ԳԱԹ ԴՖ Ն 417 պահվում է մեկ ինքնագիր: Տպագրվում է եժ, հ. II-ից:

Լ Ե Ձ Ո Ի

(էջ 235)

Առաջին անգամ տպագրվել է եժ, հ. II, 1956: Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվում է եժ, հ. II-ից:

Մ Ի Մ Ա Յ Բ Ո Ր Դ Ե Կ Ո Ր Ո Ի Յ Ս

(էջ 235)

Առաջին անգամ տպագրվել է եժ, հ. II, 1956: ԳԱԹ ԴՖ Ն 419 պահվում է մեկ ինքնագիր: Տպագրվում է եժ, հ. II-ից:

Գ Ր Ա Դ Ա Ր Ա Ն

(էջ 237)

Առաջին անգամ տպագրվել է եժ, հ. II, 1956: ԳԱԹ ԴՖ Ն 386 պահվում է մեկ ինքնագիր: Տպագրվում է եժ, հ. II-ից:

Մ Ա Հ Ղ Ի Ն Ք Ղ

(էջ 237)

Առաջին անգամ տպագրվել է եժ, հ. II, 1956: Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվում է եժ, հ. II-ից:

Ա Պ Ր Ո Ղ Ղ

(էջ 238)

Առաջին անգամ տպագրվել է եժ, հ. II, 1956: Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվում է եժ, հ. II-ից:

Ե՞-Ե՞-Ե՞Ո... Ե՞-Ե՞-Ե՞Ո...

(էջ 233)

Առաջին անգամ տպագրվել է Եժ, հ. 11, 1956: ԳՈԹ N 387 պահվում է մեկ ինքնագիր: Տպագրվում է Եժ, հ. 11-ից:

Ինքնագրում մանրատպատուն սկսվում է այսպես. «Մի չին խմբագիր մի տեղագրական ակնարկ էր տպել նախատպեկտական մամանակ իր ամսագրում, իր ստորագրությամբ: Խմբագրի աշխատակից մի զրոյ իրենն էր համարում աչք ակնաբերը թե մտքերը»:

Ե Ր Ե Լ Ս Ն

(էջ 239)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Համբավարեր», 1915, N 1, այնուհետև Եժ, հ. 11, 1956: Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվում է Եժ, հ. 11-ից:

Կ Ա Տ Ո Ի Ն

(էջ 239)

Առաջին անգամ տպագրվել է Եժ, հ. 11, 1956: ԳՈԹ ԳՅ N 404 պահվում է մեկ ինքնագիր: Տպագրվում է Եժ, հ. 11-ից:

Կ Ա Տ Ո Ի Ն

(էջ 240)

ԳՈԹ ԳՅ N 866, էջ 80 պահվում է մեկ ինքնագիր: Տպագրվում է առաջին անգամ, ինքնագրից:

Կ Ա Տ Ա Կ Ն Ե Ր

(էջ 240)

Առաջին անգամ տպագրվել է Եժ, հ. 11, 1956: ԳՈԹ ԳՅ N 403 պահվում է մեկ թերթի ինքնագիր: Տպագրվում է Եժ, հ. 11-ից:

Մ Ե Մ Ս Ի Ր Տ Ը

(էջ 241)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Անի», Բեյրութ, 1946, N 7, այնուհետև Եժ, հ. 1, 1946, Եժ, հ. 11, 1956: Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվում է Եժ, հ. 11-ից:

Գ Ո Ղ Ո Ւ Ի Ս Ր Զ Ա Ն Ը

(էջ 243)

Առաջին անգամ տպագրվել է Եժ, հ. II, 1956: ԳԱԹ ԴՅ Ա: 385 պահվում է մեկ ինքնագիր, որ ստորև ներկայացնում ենք որպես սարքերակ: Տպագրվում է Եժ, հ. II-ից:

(Տ Ա Ր Բ Ե Ր Ա Վ)

(էջ 243)

Ասում են Հայրենական պատերազմի ժամանակ ֆաշիստները Գոգոլի արձանը անդամանել, զլորել էին գետին:

Բայց դա ինչու՞ էին արել:

Աշխատեցնելու՞ համար: Ինչպե՞ս էին մտածել ալդ անել...

Տունը կարելի է ոչնչացնել քանդելով, քարերը ջրիվ առնով, սյուներ տապալել կոտորելով... Բայց Գոգոլի արձանը զլորելով ի՞նչ կարելի էր անել Գոգոլին իրեն:

Մի բմծրծաղ կատար, ծաղրական մի խոսք կկայցներ հետևից և կսպաներ: Օ՛, վտանգավոր բան է գործ ունենալ Գոգոլի հետ:

(էջ 243)

Առաջին անգամ տպագրվել է Եժ, հ. II, 1956: Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվում է Եժ, հ. II-ից:

Բ Ո Ք Ո Ւ Ն Ը

(էջ 243)

Առաջին անգամ տպագրվել է ՍԳ, 1941, № 9—10, աշուհետե Եժ, հ. I, 1946, Եժ, հ. II, 1956: Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվում է Եժ, հ. II-ից:

Հ Ե Ր Ո Ս Ա Մ Ա Յ Ր Ը

(էջ 244)

Առաջին անգամ տպագրվել է ՍԳ, 1941, № 9—10, աշուհետե Եժ, հ. I, 1946, Եժ, հ. II, 1956: Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվում է Եժ, հ. II-ից:

Մ Ե Ր Հ Ե Ր Ո Ս Ն Ե Ր Ը

(էջ 245)

Առաջին անգամ տպագրվել է ՍԳ, 1941, № 9—10, աշուհետե Եժ, հ. I, 1946, Եժ, հ. II, 1956: Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվում է Եժ, հ. II-ից:

Կ Ո Ւ Ե Ր Ի Տ Ա Կ Ա Ն Ը

(էջ 245)

Առաջին անգամ տպագրվել է ՍԳ, 1941, № 9—10, ախուհեան եժ, հ. 1, 1946, եժ, հ. 11, 1956: Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվում է եժ, հ. 11-ից:

Ա Ն Ա Ս Ո Ւ Ն Ն Ե Ր Ը

(էջ 246)

Առաջին անգամ տպագրվել է ՍԳ, 1941, № 9—10, ախուհեան եժ, հ. 1, 1946, եժ, հ. 11, 1956: Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվում է եժ, հ. 11-ից:

Կ Ե Ղ Ջ Կ Ո Ւ Հ Ի Ն Ե Ր Ը

(էջ 246)

Առաջին անգամ տպագրվել է ՍԳ, 1941, № 9—10, ախուհեան «Անիս», Բեյրութ, 1946, № 6—7, եժ, հ. 1, 1946, եժ, հ. 11, 1956: Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվում է եժ, հ. 11-ից:

Մ Ա Հ Ը

(էջ 247)

Առաջին անգամ տպագրվել է եժ, հ. 11, 1956: Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվում է եժ, հ. 11-ից:

Վ Ի Տ Յ Ո Ւ Շ Ա Ն

(էջ 248)

Առաջին անգամ տպագրվել է ԳԹ, 1941, № 27, ախուհեան եժ, հ. 11, 1956: Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվում է եժ, հ. 11-ից:

Ն Ա Խ Ի Ր Ը

(էջ 248)

Առաջին անգամ տպագրվել է եժ, հ. 11, 1956: Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվում է եժ, հ. 11-ից:

Խ Ա Ղ Ա Ղ Ո Ւ Թ Յ Ա Ն Բ Ր Ի Գ Ա Գ Ը

(էջ 249)

Առաջին անգամ տպագրվել է եժ, հ. 11, 1956: ԳԱԹ ԳՅ № 401 պահվում է մեկ ինքնագիր: Տպագրվում է եժ, հ. 11-ից:

1 նկատի ունի Մոսկվայի մոտ, լենինգրադում, Ստալինգրադում, Օրյոլ-
կուրսկի աղեղում և Բելոխնում մղված հակատամարտերը Հայրենական մեծ պա-
տերազմի ժամանակ:

Պ Ա Տ Ր Ա Ն Ք
(էջ 250)

Առաջին անգամ տպագրվել է Եժ, հ. II, 1956: ԳԱԹ ԴՖ № 429 պահվում
է մեկ ինքնագիր: Տպագրվում է Եժ, հ. II-ից:

Պ Լ Ա Կ Ա Տ Ն Ե Ր
(էջ 251)

Առաջին անգամ տպագրվել է ԳԹ, 1941, № 27: ԳԱԹ ԴՖ № 431 պահվում
է մեկ ինքնագիր: Տպագրվում է ԳԹ-ից:

Վ Ի Պ Ա Կ Ն Ե Ր

Տ Ա Ր Ե Ր Ա Յ Ի Ն
(էջ 255)

Գրված է, հավանաբար, 1908 թ., երբ Դեմիթրիանը ուսանում էր ժնեի հա-
մալսարանի վերջին կուրսում: Այդ մասին հիշելնակը վկայում է. «1905-ին զնացի
Շվեյցարիա, մտա համալսարան, բնագիտական ֆակուլտետը, միաժամանակ
մանկավարժության և գրականության ֆակուլտետները: Դրանք կարճ կուրսեր էին,
և ես ավարտեցի 1908 թվին:

Ժնեում կրկին ձեռք վերցրի ջութակը, մտնելով կոնսերվատորիա, որը և շու-
տով թողի, քանի որ այնտեղ ավարտելը պահանջում էր շատ երկար ժամանակ
և հրաժարումն գրականությունից: Այստեղ գրեցի մի վեպ՝ «Տարեբային»: Դա
մի չքավոր ուսանողի քաղցն է՝ օտար, բուրժուական հասարակության անտար-
բեր միջավայրի մեջ: Վեպի բովանդակությունը սոցիալական էր, նույնը և «Սե-
փականություն» պատմվածքները: Դա ժնեյան քաղաքական գրականության ըն-
թերցողներին, լոյալ և մասամբ կմիգրանտ ուսանողական շրջանի, քաղա-
քական խնդիրներին մասին զեկուցումներին և դիսկուսիաներին այցելելու հետե-
վանքներ էին: Առանձնապես ասելի էին ինձ շվեյցարական բուրժուազիայի
կուշտ, անասնական կենցաղն ու արհամարհանքը զեպի «անարխիստ» (ինչպես
իրենք էին ասում) «էտրանժինները» (օտարները), մասնավորապես զեպի ռուսնե-
րը, ռուսաստանցիները, իտալացիները և այլն» (ԳԱԹ ԴՖ, № 769, էջ 7):

Վեպը, ինչպես անվանում է հեղինակը (ինքնադրում՝ «Վեպիկ»), թերավարտ
է և ակնհայտորեն ունի որոշ ինքնակենսագրական գծեր:

ԳԱԹ ԴՖ № 450 պահվում է մեկ ինքնագիր, որի վրա նկատվում են հետադաշում կատարած որոշ փոփոխություններ:

Մեղ անհայտ պատճառներով ցայժմ չի տպագրվել: Տպագրվում է առաջին անգամ, ինքնագրից: Հաշվի են առնված հեղինակի կատարած փոփոխությունները: Փոփոխված տեղերում նախնական ձևակերպումները բերում են որպես տեքստային տարրերություններ:

1 Պրանսիական ականավոր մտածող, լուսավորիչ Ժան-Ժակ Ռուսսոն (1712—1778) մեծ տեղ է հատկացրել բնությանը մարդու դաստիարակության հարցում: Այս գաղափարը նա զարգացրել է հատկապես «Էմիլ կամ դաստիարակության մասին» գրքում (1762):

2 Նկատի ունի դերմանացի հայտնի բնագետ Էռնեստ Զեդլի (1834—1919) „Der Monismus, Glaube an sberennitniss eines Natur forschess“ գիրքը (1892):

3 Ավետարանի դրարար տեքստի աղավաղումն է («Յանուն հօր» և որդու և հոգույն սրբոյ», Աւետարան ըստ Մատթևոսի):

4 «Հայր մեր» աղոթքի մի դարձվածքն է ձևափոխված («Եւ մի տանիր զմեզ ի փորձութիւն», Աւետարան ըստ Մատթևոսի):

ՏԵԿՍՏԱՅԻՆ ՏԱՐՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Էջ 257, տ. 9—Փնտրում եմ գուպաներս, որ վերմակիս պատռված աստառից էր, փաթկալում եմ ոտքերիս և կոշիկներս...

257, տ. 23—Նախկին

258, տ. 7—Իջնում եմ ղեպի փոռս: Ահա և շուկան:

258, տ. 10—Դիտմամբ աչնպես լուրջ ու ցրիվ հայացքով նայում եմ ներս, կարծես ամեն բանից կուշտ եմ:

258, տ. 29—Մառաշտը ճանաչում է ինձ, բայց աղգանունս ղեւ չի սովորել:

259, տ. 16—Որ աշխարհ կղային, Լիլն մի շարաֆ, ղոնն մի երեք օր հաց ունենայի ուտելու:

259, տ. 29—Ուրեմն ես մի տաշեղ եմ, ընկած ծովի հեղհեղուկ ալիքների մեջ և ուզում եմ վիճակս որոշել: Ավա՛ղ, տաշեղի վիճա՛կ...

260, տ. 3—Այդ անգութ, նողկալի և սրողայիկ արարածը հալածում է ինձ, ինչպես խղճմտանքի ձայն: Համարյա վազում եմ: Ոչ, քավթառ, շես հասնի: Ապա, արի, ապա, քավթառ. ղե, հասիր տեսնեմ, հերդ անիւ-ծած: Արագ քայլվածքը ուժ է տալիս ինձ և զվարճացնում: Ապա, հասիր քավթառ, հասի՛ր, հասի՛ր, հա՛սսիր, քավթառագույն, քավթառապետ, քավթառաշուր: Նվ քայլելիս կրկնում եմ քավթառ, քավթառ, քավթառ:

Ձգում եմ, որ ղեմքիս արտահայտությունը հանդիսավոր է. ուժ եմ առնում և ժպտում: Ձէ, անպատճառ վիճակս պետք է որոշեմ, անպատճառ, անպատճառ,

անպատճառ, բավիառ... 21, ես բանաստեղծ եմ, Ո՛չ թե հաց՝ այլ հրաշա-
կերտների կսանդժեմ, կհորինեմ, ձեր հերը կանիծեմ, շան որդիք:

Լեմանը իր կապույտ անկողնում նազում է և մեղկանում:

Լեմանը վաշուց դարձնել և խաղում է իր կապույտ անկողնում:

էջ 260, տ. 21—Ուտենրիս տակ խշխշում է լճափի մանր խիճը, որ ածած է լճափի
ձևակերպին: Հատ-հատ գույգեր ու զբոսադներ դալիս են դեմա ու մո-
տովս անցնում: Մեկ-մեկ նայում եմ նրանց և ամեն անգամ մտա-
ծում, որ նրանք նախաճաշել են արդեն: Այս տեր աստված, և ինչ
դրույթուն է սա: Մի՞թե ուրիշ բան չկա մտածելու:

261 տ. 16—Հաճելի խոնավ շունչ է դա, անուշ մի բուրմունք, որ քաշում է
դեպի նավակ, դեպի լճի զբոսանք:

262, տ. 5—Ժանդարմը առաջ է դալիս և կանգնում շղթայից այն կողմ, որից
այս կողմ սեղմում է մոտենցող բազմությունը:

262, տ. 7—Բարեկամ, հեռու տար շոկոլադը. ես զզվում եմ այդ բաներից:

263, տ. 13—Բայց այդ կմախքը ապահովել է. Լրեի հասասուի մեկն է, բեֆե
բյուր պահի:

266, տ. 2—Որտե՞ղ է ձեր գերեզմանը:

266, տ. 21—Հողեմ գլուխդ, գեղեցիկ հղացում:

370, տ. 3—Բայց եթե պրկվածքը բաց թողնի՝ բոլորովին կլուսանամ: Արագ
բայելով գնում եմ Սերբոյանի մոտ: Նրանից մի ֆրանկի հույս կա:
Գնում եմ և քանի մոտենում եմ նրա փողոցին...

Հիշում եմ ինչպես մեր տանը հաց էին լինում. այդ հանդիսավոր օրը, երբ
առավոտից վաղ, կես գիշերից սկսած, մեր հարեանները, մեր տանը հավաքված
հունցում էին և...

275, տ. 9—Եվ էլ հրաժարվում եմ նկարագրելուց:

275, տ. 12—Դեռ քննություն տանք, տեսնենք...

283, տ. 27—Օձի թույնի պես, որ իրրե վրեժ կամ հրաշալի մի գործ մի օր պի-
տի երևան գա և գուցե զրա համար տանում եմ ամեն բան և չեմ
ուզում մեռնել:

Շատ եմ վերալուրվել կյանքիս մեջ և դա սովորություն է դառել ինձ համար:
285, տ. 7.—Հույսս թղթակցությունն է. բայց սրամադիր չեմ գրելու նքն հաս-
տատ հույս ունեմ նստեմ հոգիս ձուլը գցեմ՝ գրեմ. բայց հլա մի
ասա հայ լրագիր: Այսօր Թիֆլիսի բարեկամս մտածելու և վճռելու է
ինձ փող ուղարկելու. ժամանակը իմ հաշվով վեց օր է դառնում:

289, տ. 8—Ի՞նչ անեմ—Ահա կանգնեցի:

290, տ. 11—Գնա՛, հիմարի կտոր, գնա՛:

Տե՛ր աստված. մի ճար արա:

291, տ. 1—Ես էլ վանդակ ընկած գազան եմ և մոռացել եմ որ ելք չկա:

291, տ. 12—Համարյա վաղում եմ,—ո՛ր, չգիտեմ:

291, տ. 22—Ասում եմ. մի՞թե հնար չկա այստեղից Սեն-Ֆրանսուա հասնելու,
գնալու, կրկնում եմ, շուռ եմ տալիս ֆրանսերեն:

292, տ. 7—Քսանի չափ ուժեղ, ուրախ պատանի ու աղջիկ:

293, տ. 9—Այդ ստուկի, զգվելի արարածը, որի ցփրու, տաճկաճաշակ խոսքերը, դարձվածքներն ու պատմությունները ակամա լսել եմ համալսարանում, աղաների շրջանում, որի համար կին, աղջիկ չկա, որին նայում է պաղշոտ, լրբենի աչքերով...

295, տ. 15—Չորս օր ասպարդյուն անցան որեւէ դումար գտնելու եւ ումնից պիտի գտնելի. բազարում բացի ճգմաճշանից և օրիորդ Գալաշյանից ուրիշ հայ ուսանող չկա. ուսաների մեջ մի երկու ծանոթ ունեւ. բայց նրանց տեղը չգիտեմ. գիտենամ էլ գրող շարժե, նրանք էլ ինչպես ազդատ են, ինչպես երկնքի թռչունը:

Չորս օր: Ով կարող է հասկանալ այդ միակերպ, տաղտկալի շորս օրը: Ոնց որ ատամի ոչ սուր ցավ, որ չի ցնցում, բայց մղմզում է, տնում, հոգիդ է հանում: Կյանքս նման է մի հարթ անապատի, հարթ, անբնակ, տխուր և անզորորեն միօրինակ: Իսկ թե ինչպես անցկացրի այդ շորս օրը տնտեսական տեսակետից, այդ միասիրական դադանիք է: Ասենք շատ պարզ է...

295, տ. 17—Շարժումներս բոսյակային են. դեռ դուրս չի գալիս այդ բառը: Տեսնենք վերջներս ինչ կլինի:

295, տ. 33—Հոգեկան կյանքս այնքան տեղի է տվել նյութականիս, որ հենց մի բոսյե ուզում եմ ինձ էս փրկիստիպական աշխարհը...

296, տ. 11—Կամքս արդեն թուլանում է մեջս: Այ, երեկ զիջեցի և զնացի Սև-բորյանից 12 ֆրանկ ուզելու: Իսկ հիմի կսկսվի մի նոր զիջում:

297, տ. 9—Նա դադարում է, ընկնում է անզուհու: Ինչքան որ մոտ են երկու հարուստ մարդիկ, նույնքան նրանք իրարից սարեր ու ձորեր, անդունդներով բաժան են և հեռու են, երբ մեկը նրանցից նյութապես մեռնում է:

301, տ. 6—Եվ աշխատում եմ ժպտալ:

301, տ. 8—Ի՞նչ ստորություն արի... և ասելի՜ք շուտ փրջացնում եմ:

302, տ. 16—Օ՜ֆ, շուտով քնեմ և չիմանամ թե աշխարհք կա. ընկնեմ երազների ոլորտները, մոռանամ ինձ էլ, պարտքս էլ, սա դարհուրելի կյանքն էլ:

303, տ. 18—Ոչ, պարոն. վճարեցեր և այսօր-վաղը դատարկեցեր սենյակը, որ արդեն վարձու է տված:

309, տ. 9—Պարոն, երեկ մի բանի սու կունենար ձեզ մոտ: Ամսականը հիմի տալիք լավ կլինեք. ես էլ այս սենյակիս հուսով եմ համարյա:

— Այս բոսյեիս չկա:

Ռ. Ա. Շ. Ի. Դ.

(էջ 309)

Գրված է 1929 թ.

Առաջին անգամ տպագրվել է ՆՈՒ, 1929, № 5—6, աշխուհետե ԵԺ, հ. 1, 1931, ԵԺ 1936, ԵԺ 1950, ԵԺ 1955:

ԳԱԹ ԴՖ № 447 պահվում են ինքնագիր 16 պատշառիկ էջ և առաջին հրատա-

բաւոյթյան մէկ օրինակը հեղինակի կատարած մէկ փոքրիկ ուղղումով, որն արտահայտուի է հետագա հրատարակութիւններում:

Արտատպւում է եժ, հ. I, 1955-ից:

1 ՓՈՒ — Փոխադարձ օգնութեան կռմիտե:

Ն Ի Վ Յ Ա Ր

(էջ 406)

Գրւած է 1930 թ., իսկ վերջին հրատարակութիւնը թվագրւած է «1931 տ.», Ինքնագիրը չի պահպանուի:

Առաջին անգամ տպագրուի է ՆՈՒ, 1930, №№ 6—7, 8—9 և 10, այնուհետե եժ, հ. I, 1931, եժ, 1936 և եժ, 1955: Արտատպւում է վերջինից:

ԳԱԹ ԳՅ № 1201 պահւում է մի երկտող, որը Գեմիքճյանն ուղղել է կա՛մ մերենագրութուն, կա՛մ հրատարակչին և որի մէջ, «նիզյար» վիպակի առթիւ՛ անում է լեզվական բնույթի հետեյալ դիտողութիւնը. «նոր բառեր-կոլտնտվոր, ֆիզիկուաիկ, հեծանվոր (ոչ ֆիզիկուտուրնիկ, հեծանվաւոր)»:

1 «Կլըլ Շաֆադ» (կարմիր դրոշ) թերթը հիմնադրուի է 1924 թ.:

2 Ազգիզ — Ազրբեջանի պետական հրատարակչութիւն, ստեղծուի է 1924 թ.:

3 Բաքվի շրջանները:

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

ԱԿՆԱՐԿՆԵՐ

Սախալ Տուֆան	7	Դարնանացանքսի կամպանիան . . .	106
Հնինական	10	Նոր ասք	109
Ճամփի տպավորություններ . . .	21	Բամբակի ֆրոնտում	111
Ընկեր Շիր-ջրանցքը	27	Խոհարարը	120
Հայրենիքում	36	Էս-Ջե	123
Հիդրոշենի բացումը	42	Անհետացում	130
Վզնրահների միջից	44	Միտինգ Արաքսի ափին	134
Ձորագետից	58	Հսկաների թռիչքը	141
Խնայողական կամպանիա . . .	65	Քանաքեռոգէսի մասին	147
Խորհրդային շինարարությունը . .	68	Կարմիրբանականյինները	158
«Անաստված» կոլեկտիվը	71	Բաղալի սիրտը	162
Կարմիր բանակում	77	Շինարարները	167
Տպագորություններ Քասախից . .	80	Ընտրողները	170
Աշխատանքային ուղղիչ տուն . .	88	Հայրենական պատերազմը	174
Ճանապարհին	94	Մահից այն կողմ	176
Տպավորություններ Բաքվից . . .	100	Արարատյան դաշտում	182
Պետերատի տախտակը	102	Իմ Մոսկվան	188
Մարդկության մայրը	104	Սոցիալիստական Երևանը	190

ՄԱՆՐԱՊԱՏՈՒՄՆԵՐ

Ֆաղ	197	Կինտոն	202
Ստեղծագործը	198	Հակառակորդներ	203
Սովետական ոճը	198	Աշխատանքը	204
Մայրը	199	Երաժիշտը	205
Գարուն	200	Սեղանը	206
Ճանճը	200	Էքսպոնատներ	207
Հուսանկար	201	Մուրացիկը	207

Օ՝, երեխանե՛ր, երեխանե՛ր...	208	Մի շատ պարզ ճշմարտություն	232
Բնություն	209	Մեճենաները	232
Անցյալի հուշեր	210	Գարնան անձրև	232
Աբովյանը	210	Ներկայացում	233
Անմիտ հարցեր	211	Մտերև կյանքի մասին	234
«Արվեստի օրենսդիրը»	211	Նվիրական անուն	234
Կոշկակարը	212	Մի գեղեցիկ աղջիկ	235
Զին	213	Լեզու	235
Անհանդիստ ժողովական	213	Մի մայր որդեկորույս	235
Երախտավոր գայլերը	214	Գրադարան	237
Ֆիդիկոսը	215	Մահը ինքը	237
Պառավը	216	Ապրողը	238
Մրջյուններ	216	Ե՛-Ե՛-Ե՛ս... Ե՛-Ե՛-Ե՛ս...	238
Վաղեմի վալս	217	Երեխան	239
Քրքիչը	217	Կատուն	239
Պարտիզանի կոչը	218	Կատուն	240
Երեխայի ճիւղ	219	Կատակներ	240
Ատամներ	219	Մեծ սիրտը	241
Պարտիզանի զնդակը	220	Գողգոթի արձանը	243
Մադիկներ...	220	XXX	243
Ռադիոհաղորդում	221	Բոբոնը	243
Աշուն	222	Հերոսամայրը	244
Հացը	223	Մեր հերոսները	245
Զավակներ, մայրեր	225	Կոմերիտականը	245
Լրված շունը	226	Անասունները	246
Հաշմանդամը	226	Գեղջիկահիները	246
Վերջին խոսք	227	Մահը	247
Ասպետն իր «օրդենի»	228	Վիտյուշան	248
Մանոթա	230	Նախիրը	248
Արջը	231	Խաղաղության Բրիգադը	249
Արցունք	231	Պատրանք	250
Երկրագունդ	231	Պլակատներ	251
Մի բոպե	232		

ՎԻՊԱԿՆԵՐ

Տարեբային	255	Նիգյար	406
Ռաշիդ	309		

ՄԱՆՈՔԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՏԵԲՍՏԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ . . 519

ԳԵՐՆՆԻԿ ԳԵՄԻՐՃՅԱՆ
ДЕРЕНИК ДЕМИРЧЯН

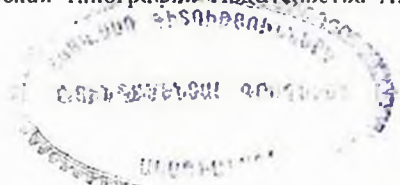
ՆՐԿԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

Հ ա տ ո ռ 1 V

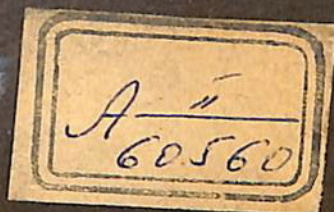
Տպագրվում է Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ Մ. Արեղյանի
անվ. գրականության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Հրատարակչական խմբագիրներ
Լ. Ս. ՍԱՐԱՅՅԱՆ
Ա. Վ. ՀՈՎՍՍԻՄՅԱՆ
Նկարիչ
Հ. Ն. ԳՈՐԾԱԿԱԼՅԱՆ
Տեխնիկական խմբագիր
Ս. Կ. ԶԱՔԱՐՅԱՆ
Սրբագրիչ Լ. Կ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ՎՃ 02023 Պատվեր 1284 Հրատ. 4704 Տպագրանակ 25,000
Հանձնված է չարվածքի 17. 11. 1977 թ.։ Ստորագրված է տպագրության 13. 04.
1978 թ.։ Տպագրական 34,5 մամուլ +1 ներդիր, պայման. 32,1 մամուլ,
հրատ. 25,28 մամուլ։ Թուղթ № 1, 60×84/16, գինը 2 ս. 35 կ.։
Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 375019, Երևան 19, Բարեկամության 24 գ.
Издательство АН Армянской ССР, 375019, Ереван, Барекамутян 24-г.
Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության 375019, Երևանի տպարան
Ереванская типография-Издательства АН Армянской ССР

20.334

ԳԱՍ Հիմնադրար Գիտ. Գրադ.

220060560